

TOFIQ HÜSEYNOV

**AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI
İNKİŞAF MODELİ:
NƏZƏRİYYƏ VƏ PRAKTİKA**

BAKI – «ELM» – 2015

Eimi redaktor:

Ağasəlim Ələsgərov,
AMEA müxbir üzvü, i.e.d., prof., AMEA
İqtisadiyyat İnstitutu

Rəyçilər:

Müşfiq Atakışiyev,
i.e.d., prof, Elm və Təhsil Mərkəzi
“Təfəkkür Universiteti

İrşad Kərimli,
i.e.d., prof, Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universiteti

Tofiq Hüseynov

“Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika”
Bakı, “Elm”, 2015, 466 səh.

ISBN 978-9952-495-92-8

Kitab AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 16 mart 2015-ci il tarixli qərarı ilə nəşr edilmişdir (Protokol M2).

Monoqrafiyada iqtisadi nəzəriyyənin və praktikanın tələbləri baxımından və vahid iqtisadi siyasət çərçivəsində ölkənin mövcud milli iqtisadi inkişaf modeli qiymətləndirilmişdir. Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, müvafiq təkliflər hazırlanmışdır. Əsərdə neft-qaz hasilatının sabillik dövrü üçün iqtisadi inkişaf modelinin əsaslandırılmış konsepsiyası və məqsədi, davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafın istiqamətləri, iqtisadi modelin idarə edilməsində istifadə olunan iqtisadi mexanizmlərin elmi təhlili və onların modernləşdirilməsi üçün konkret təkliflər verilmişdir. İqtisadi idarəetmə mexanizmlərindən planlaşdırma və proqnozlaşdırmaya, sənaye, investisiya, vergi, pul-kredit və qiymət siyasətinə, habelə postneft mərhələsində davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafı təmin edə bilən istiqamətlərə və vasitələrə əsas diqqət yetirilmişdir.

Monoqrafiya geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllifin tövsiyə-yələri idarəetmə orqanları, elmi-tədqiqat mərkəzləri tərəfindən iqtisadi siyasətin, iqtisadi inkişaf proqramlarının və pormativ-hüquqi aktların hazırlanmasında, habelə ali təhsil müəssisələrində istifadə olunabilir.

*****Azərbaycanın müasir inkişaf xüsusiyyətlərinin, o cümlədən milli inkişaf modelinin konkret elmi prinsiplər əsasında tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu kontekstdə respublika alimləri qarşısında ciddi vəzifələr dayanır” (İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2011-ci ildə AMEA-nın ümumi illik yığıncağında nitqindən).***

Mündəricat

Giriş.....	6
Müəllifdən	11
Bölmə 1. Milli iqtisadi inkişaf modelinin Öyrənilməsinə metodoloji yanaşmalar	16
I Fəsil. Milli iqtisadi inkişaf modelinin elmi-nəzəri əsasları	16
1.1. Milli iqtisadi inkişaf modelinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri.....	16
1.2. Milli iqtisadi inkişaf modellərinin dünya təcrübəsi	24
1.2.1. İqtisadi inkişafın Amerika modeli.....	25
1.2.2. İqtisadi inkişafın Yaponiya modeli	30
1.2.3. İqtisadi inkişafın Cənubi Koreya modeli	36
1.2.4. İqtisadi inkişafın İsveçrə modeli	36
1.2.5. İqtisadi inkişafın Avstriya modeli.....	37
1.2.6. İqtisadi inkişafın Alman modeli.....	37
1.2.7. İqtisadi inkişafın İsveç modeli	39
1.2.8. İqtisadi inkişafın Latviya modeli	40
1.2.9. İqtisadi inkişafın Litva modeli	41
1.2.10. İqtisadi inkişafın Çin modeli.....	41
1.2.11. İqtisadi inkişafın Türkiyə modeli.....	51
1.2.12. İqtisadi inkişafın Qazaxıstan modeli	52
1.2.13. İqtisadi inkişafın Belarusiya modeli.....	53
1.2.14. İqtisadi inkişafın Özbəkistan modeli.....	53
1.2.15. Fransanın iqtisadi inkişaf modelində iqtisadi mexanizmlərdən istifadə	54
1.2.16. Hindistanın iqtisadi inkişaf modelində iqtisadi mexanizmlərdən istifadə	56
1.3. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli və onun xüsusiyyətləri.....	57
1.4. Milli iqtisadi inkişaf modelinin təhlili və qiymətləndirilməsinin metodoloji aspektləri	74
II Fəsil. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin qiymətləndirilməsi.....	85
2.1. Ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin ümumi səciyyəsi.....	85
2.2. İqtisadi inkişafın daxili faktorlarından istifadənin səmərəliliyi	93
2.3. Azərbaycanda iqtisadi tarazlıq.....	102
2.3.1. Əmtəə və xidmət bazarında tarazlıq	102
2.3.2. Əmək bazarında tarazlıq.....	112
2.3.3. Kapital bazarında tarazlıq.....	122
2.4. Ədalətlik sosial siyasətin baza prinsipidir	127
2.5. Tədiyyə balansı nə göstərir?	148
Bölmə 2. Cəmiyyətin industrial mərhələsində Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	166

III Fəsil. Yeni mərhələdə iqtisadi inkişaf modelinə elmi baxış	166
3.1. İqtisadi inkişafın industrial mərhələsi və milli iqtisadi modelin qurulmasına yeni münasibət.....	166
3.2. Milli gəlirin artımının sürətləndirilməsi - gələcək inkişafın əsas hədəfi kimi	197
3.3. Ölkənin investisiya resurslarından istifadənin səmərəliliyi	200
IV Fəsil. Uzunmüddətli davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafın təminatı	211
4.1. Milli İqtisadiyyatın diversifikasiya konsepsiyası və beynəlxalq təcrübədən istifadə	211
4.2. Stabil inkişaf üçün neft-qaz sektorunun potensialından istifadə	227
4.3 İnnovasiya təyinatlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması	237
4.4. Orta təbəqənin formalaşdırılması	263
4.5. Xarici amillərdən asılılığın azaldılması və da.\\ili bazarın qorunması	281
4.6. Qeyri-neft sənaye sektoru və ölkənin sənayeləşdirilməsinin sürətləndirilməsi.....	303
4.7. Regionların i.xtisaslaşdırılması və meqopolislərin yaradılması	326
4.8. Aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması və təşkilati-idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.....	345
V Fəsil. Milli iqtisadi inkişaf modelinin idarəetmə mexanizmlərinin və koordinasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi.....	370
5.1. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması və dövlət tənzimlənməsi	370
5.2. İqtisadi fəaliyyətin koordinasiyası kompleks və səmərəli inkişaf amilidir.....	383
5.3. Planlaşdırma dövlət idarəetməsinin sistem yaradan funksiyasıdır	385
5.4. Yalnız dövlət investisiyaları Azərbaycanı yaxın gələcəkdə sənayecə inkişaf elmiş ölkəyə çevirə bilər	403
5.5. Amortizasiya ayırmalarından təyinatı üzrə istifadə edilməsi	420
5.6. İqtisadi inkişafda vergilərin stimullaşdırıcı funksiyasının gücləndirilməsi.....	424
5.7. Bank sektorunun iqtisadiyyatın xidmətçisinə çevrilməsi	436
5.8. Qiymətlərin (tariflərin) dövlət tənzimlənməsi və nəzarəti.....	450
Əlavə I	461
Ədəbiyyat siyahısı.....	462

GİRİŞ

2009-cu ilin axırlarında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin «İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış» adlı əsərinin «Azərbaycan» qəzetində (8.12.2009) dərcindən sonra Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin indiyə qədər elmi araşdırmanın predmeti olmaması, iqtisadçılar tərəfindən onun nəzəri cəhətdən təhlil edilməməsi və qiymətləndirilməməsi barədə çox saylı yazılar mətbuatda dərc edilmişdir. Bu, bir həqiqətdir. Yazı müəlliflərinin bu qənaəti ondan irəli gəlmişdir ki, müstəqil Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli kompleks məzmununda, yəni onun bütün tərkib hissələrini əhatə edən elementlərlə birlikdə elmi cəhətdən araşdırılmamışdır. Ancaq iqtisadi inkişaf modelinin ayn-ayn tərkib hissələrinə, yəni məqsədinə, inkişaf istiqamətlərinə, idarəetmə mexanizmlərinə, onun təmin etdiyi iqtisadi və sosial inkişafın yekunlarına həsr olunmuş əsərlər mövcuddur. Belə ki, iqtisadçı alimlərimiz iqtisadi inkişafa və onun istiqamətlərinə, keçid iqtisadiyyatının nəzəri məsələlərinə, iqtisadi inkişaf konsepsiyasının formalaşdırılmasına, müstəqillik dövründə iqtisadi-sosial inkişafın yekunlarına, neft strategiyasına, regional inkişafa, qeyri-neft sektoruna və digər aktual problemlərə öz tədqiqatlarını həsr etmişlər. Şəxsən mənim 1996-cı ildə “Milli iqtisadi inkişaf modeli və idarəetmə məsələləri”, 2001-ci ildə “Yeni əsrdə iqtisadi islahatların məqsədi, modeli və strategiyası”, 2006-cı ildə “Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli və onun xüsusiyyətləri” adlı məqalələrim jurnallarda və konfrans materiallarında nəşr edilmişdir. 2009-cu ildə “Elm” nəşriyyatında çap edilmiş “Azərbaycanda investisiyalar” adlı monoqrafiyamda bu məsələlərə xüsusi yer verilmişdir. 1995-2004-cü illəri əhatə etməklə, 2005-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir durumunun qiymətləndirilməsi və investisiya siyasəti” adlı araşdırma aparmışam. Onun yekunu əsasında hazırlanmış təhriri məruzə 2006-cı ildə AMEA-nın Rəyasət Heyyətində geniş müzakirə edilmiş və bəyənilmişdir. Rəyasət Heyyətinin qərar ilə məruzə Sənaye və Energetika Nazirliyinə və İqtisad İnkişaf Nazirliyinə təqdim edilmiş və müsbət qiymətləndirilmişdir. 2006-cı ildə məruzənin məzmununu “Azərbaycan” qəzetində (may-iyul ayları, 5 məqalə) və AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun “Dirçəliş-XX əsr” jurnalında (№94-99, 3 məqalə) nəşr edilmişdir. 1998-ci ildə “Elm” nəşriyyatında iqtisad elmləri doktoru Rasim Həsənovun “Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları” adlı monoqrafiyası və digər iqtisadçı alimlərimizin də əsərləri çapdan çıxmışdır. Diqqət yetirməli digər bir mühüm cəhət cəmiyyətin üzvlərinin bu sahədə informasiyasızlığıdır. Düşünürəm ki, bu da onunla izah edilə bilər ki, 20 illik

müstəqillik dövründə hökumət tərəfindən ölkənin iqtisadi inkişaf modelinə həsr olunmuş ümumi ölkə miqyaslı elmi>praktiki konfrans keçirilməmiş və ictimaiyyətə müvafiq informasiyalar çatdırılmamışdır. Təəssüflə qeyd edim ki, ölkə iqtisadçılarının əsərləri və tövsiyələri idarəetmə orqanlarında çalışan həmvətənlərimizə gedib çatmır. Bu da hər iki tərəfin yaradıcılıq əlaqələrinin zəif olmasının nümayiş etdirir. Bu əlaqələrin daimi əsaslarla qurulması müəyyən bir məşvərətçi qurumun, məsələn, ABŞ-da olduğu kimi, formalaşdırılması zəruri edir. Hal-hazırda ABŞ Prezidentinin yanında iki belə qurum fəaliyyət göstərir: İqtisadi Məsləhətçilər Şurası və Milli İqtisadi Şura. Milli İqtisadi Şura ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasəti koordinasiya edən qurumdur. ,

Rusiya prezidenti yanında İqtisadi Şura və onun Rəyasət Heyəti fəaliyyət göstərir. İqtisadi artımın təmin edilməsi məqsədilə tədbirlər və qərarlar, həmçinin mövcud vəziyyət burada müzakirə predmeti olur.

Müstəqillik illərində həyata keçirilən iqtisadi inkişaf modeli Azərbaycanın dinamik inkişafını təmin etmişdir. Bununla yanaşı dünya iqtisadi sistemində gedən proseslər, postneft mərhələsində ölkənin tarazlı və davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və ölkənin iqtisadi durumunda yaranmış iqtisadi və sosial problemlər iqtisadi inkişaf modelinin ətraflı tədqiqini və təkmilləşdirilməsini zəruri edir. 2011-ci ildə AMEA-nın ümumi illik yığıncağında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti xüsusi vurğulamışdır ki, Azərbaycanın müasir inkişaf xüsusiyyətlərinin, o cümlədən milli inkişaf modelinin konkret elmi prinsiplər əsasında tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu kontekstdə respublika alimləri qarşısında ciddi vəzifələr dayanır ("31", 22.12.2011). "İctimai və humanitar elmlər: "zaman kontekstində baxış" əsərində akademik Rənuz Mehdiyev yazmışdır "...həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və dəyişikliklər məhz vahid iqtisadi siyasət çərçivəsində nəzəri cəhətdən təhlil olunmalı və müasir iqtisadi model işlənilib hazırlanmalıdır. Lakin bu istiqamətdə heç bir irəliləyiş gözə çarpmır. İndiyədək sosial-iqtisadi inkişafımız sürətləndirilməsinin nəzəri əsasları da işlənilməyibdir. Sözü gedən əsərdə müəllif iqtisadi inkişaf modelindən söz açaraq demişdir: «.. bizdə hələ də inkişafın Azərbaycan modeli ilə bağlı fundamental təhlillər apanımız, bu modelin uğurlanması dəstəkləyən və onun əsas meyillərini üzə çıxaran əsərlər yazılmır. Nəşr edilən və problemlə az-çox əlaqəsi olan cild-cild, qalın-qalın kitablardan isə elmi səviyyəsi son dərəcə aşağıdır. Halbuki biz yeni cəmiyyətin qurulması praktikasını dərinləndirərək öyrənib təhlil edərək gələcək inkişafımızın bazasını yaradırıq».

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, ölkənin müasir iqtisadi durumunda öz həllini gözləyən problemlər mövcuddur. Onlar da milli iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə tənzimlənmə və həll edilə bilər.

Akademik Ramiz Mehdiyev “İctimai və humanitar elmlər” adlı əsərində yazmışdır: “Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün bizə nailiyyətlərimizin dərin təhlili, yeni təkliflər və yeni ideyalar lazımdır” (32, S.21). Ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının müasir durumunun vahid iqtisadi siyasət çərçivəsində təhlili və qiymətləndirilməsinin zəruriliyi, bizim fikrimizcə, ondan irəli gəlir ki, iqtisadi inkişafı təmin edən istiqamətlərdən, vasitə və mexanizmlərdən nə dərəcədə əlaqəli, koordinasiya olunan formada, səmərəli istifadə olunma səviyyəsi aşkar edilməli və məqsədyönlü tədbirləri həyata keçirilməlidir. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modelini təhlil etmək, qiymətləndirmək və postneft mərhələsini də nəzərə almaqla, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əsaslandırmaqdan ibarət olmalıdır.

Müstəqillik mərhələsində həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarının artımı təmin olunmuş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, əhəlinin sosial rifahı davamlı olaraq yaxşılaşmışdır.

Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında ölkə başçısı İlham Əliyev qeyd etmişdir: “Beynəlxalq apancı reyting agentlikləri bizim reytinglərimizi artırırlar. Ancaq bu o demək deyil ki, ölkədə hər şey yaxşıdır. Əlbəttə ki, yox... Harada qüsurlar, çatışmayan cəhətlər varsa, onları aradan qaldırmalıyıq, ... işləri beynəlxalq standartlara, Avropa standartlarına yaxınlaşdırmalıyıq».

Azərbaycan qəzətləri və Jumallan iqtisadi inkişaf modeli, yüksək tempolarla iqtisadi artım və, infrastruktur daxil olmaqla, qeyri-neft sektorunun prioritetliyi haqqında siyasi və biznes elitasının nümayəndələrinin çoxsaylı çıxışları dərc edirlər. Ancaq iqtisadiyyatın problemləri və onun inno-vasiyyətliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, demək olar ki, həmin çıxışlarda öz əksini tapmır. İqtisadi inkişaf modelinin səmərəliliyi, onun reallaşmasını təmin edən mexanizm- lərdəki problemlər barədə elmi-tədqiqat işlərinə təsadüf olunmur. Digər alim həmkarların kimisi mənə də hesab edirəm ki, keçid dövrünü başa vətmiş Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli kompleks halında elmi-tədqiqatın predmeti olmalı, onun uğurlu obyektiv qiymətləndirilməsi və problemləri aşkar edilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanda iqtisadi inkişafın növbəti mərhələsi - industrial mərhələsi başa çatdırılmalı və postindustrial mərhələsi formalaşdırılmalıdır. Beynəlxalq təcrübədə və iqtisadi nəzəriyyədə bu mərhələlərin də öz meyarları, fərqli inkişaf istiqamətləri və fərqli idarəetmə mexanizmləri vardır. Qeyd olunan bu əlamətlər hər bir ölkənin iqtisadi, sosial, siyasi inkişafındakı durumdan, cəmiyyətin qarşısında duran məqsədlərdən asılı olaraq seçilir. Dünya təcrübəsi nəzərə alınır.

2005-2010-cu illər Azərbaycanın iqtisadi inkişafının yüksək tempə artım dövrü olmuşdur. Artım tempi 2008-ci ildən azalmağa başlamışdır. Hökumət tərəfindən 2018-ci ilə qədər 5-6 faizli tempə inkişaf proqnozlaşdırılır.

Akademik Asəf Nadirov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, akademik Ramiz Mehdiyevin ictimai və humanitar elmlərin inkişafına həsr olunmuş məqaləsindən sonra Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin elmi araşdırılması istiqamətində canlanma baş vermişdir (31.10.12.2010). Mövzunun elmi anlayışımızda həm yeni, həm də öz mahiyyətinə görə xeyli mürəkkəb tədqiqat istiqaməti olduğunu qeyd edən akademik A.Nadirov vurğulamışdır ki, biz onu bütün təzahürləri və daxili məntiqi ilə dərindən öyrənməliyik. 2010-cu ildə akademik Asəf Nadirov yazmışdır: "... sosial-iqtisadi islahatları analitik təhlil süzgəcindən keçirmədən bu gənkür makroiqtisadi nailiyyətləri adekvat qiymətləndirmək mümkün deyil... Bu prosesə hər müəllif baxışı yeni-yeni həqiqətlərə işıq sdir. Bu mövzuda nə qədər fərqli fikirlər irəli sürülsə, bu, ümumi işə bir o qədər də fayda verər" (31.8.12.2010).

İqtisad elmləri doktoru, prof. Şəmsəddin Hacıyev yazmışdır: «Azərbaycanın özünə məxsus iqtisadi inkişaf modeli formalaşmışdır. Bu, heç bir ölkənin təcrübəsində mövcud olmayan, tamamilə yeni, həm nəzəri-metodoloji, həm də praktiki idarəetmə baxımından bənzərsiz iqtisadi inkişaf modelidir. Bu modelin əsasında ümummillilə liderin hazırladığı və uzun müddətli dövr üçün hədəflədiyi iqtisadi strategiyaya dayandırılır. Lakin nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, 2003-cü ildən sonra bu inkişaf strategiyası tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoyub. Bu baxımdan da həmin modelin həm nəzəri-metodoloji, həm fəlsəfi, həm də politoloji şərhinə ciddi ehtiyac yarammışdır». (31.11.03.2011).

Professor Ə.Babayev yazmışdır: "İqtisadi nəzəriyyə müasir dövrdə yeni iqtisadi sistemin formalaşmasının daha səmərəli yolları müəyyən etməyə imkan verən milli iqtisadi modellərin işlənilməsi və hazırlanmasının elmi əsaslarını müəyyənləşdirməlidir" (31.13.04.2010).

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin uğurları təmin edən ən vacib amillərdən biri də iqtisadi və sosial inkişafda dövrün tələbinə uyğun modernləşdirmənin aparılmasıdır. Dünya iqtisadi və siyasi sistemində baş verən qlobal dəyişikliklərin vaxtında görülməsi, düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması zəruriyyət kimi meydana çıxır. Burada unudulmaz Heydər Əliyevin 2002-ci ildə söylədiyi bir kəlamı yada salmaq istərdik: O, demişdir: «Dünya təcrübəsini siz-bizim mütəxəssislər, alimlər, bu sahənin müvafiq işçiləri toplamalıyıq. Nəzəriyyəni ümumiləşdirmək, bizim iqtisadiyyatımıza uyğunlaşdırmaq sizin vəzifənizdir... İqtisadçılar gərək apardığımız islahatların hər birinin həm həyata keçirilmə prosesini, həm də nəticələrini təhlil etsinlər».

Bu monoqrafiyada inkişaf etməkdə olan ölkə kimi, Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri həm inkişaf etməkdə olan Ölkələrlə, həm də inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə edilir. “Baza effekti”ni nəzərə alaraq, artım templərini fetişləşdirməyi biz ədalətli hesab etmirik. Bir müəllif kimi əldə olunmuş nailiyyətlərin, hökumət plan və proqramlarının, ölkənin mövcud iqtisadi inkişaf prioritetlərinin obyektiv qiymətləndirilməsini özümün borcu hesab edirəm.

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir durumunun vahid iqtisadi siyasət çərçivəsində nəzəri cəhətdən təhlili vahid plan-proqram əsasında, iqtisadçı alimlərimizdən birinin rəhbərliyi altında AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin, Maliyyə, Vergilər, Kənd təsərrüfatı və İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliklərinin, Mərkəzi Bankın elmi- tədqiqat və tədris mərkəzlərinin alim və mütəxəssislərindən ibarət yaradıcı qrupu tərəfindən Elmin İnkişaf Fondunun dəstəyi ilə həyata keçirilməsi məqsədəuyğun ola bilərdi. Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu əsər isə müəllifin şəxsi tədqiqatı əsasında yazılmış və ilk addım hesab oluna bilər.

MÜƏLLİFDƏN

Hörmətli oxucum, bir əsrdə ikinci dəfə müstəqillik əldə etdiyimiz 20 ildən çox bir dövrdə Qarabağ faciəsi, milli Azərbaycançılıq və dövlətçilik ideyaları, milli lider ətrafında yumruq kimi cəm olmaq prinsipi bizi bir monolit cəmiyyətdə birləşməyimiz üçün mühüm amillərdən olmuşdur. Mənim fikrimcə, bazar iqtisadiyyatı əsərində «Vətənə məhəbbət» ideyası ətrafında cəm olmağın bazisini iqtisadi stimullar təşkil edir. Maddi sıxıntı içində olan insanların şüuruna yüksək mənəviyyatdan xəbər verən təm-tərəqlı sözlər, tarixi keçmişdən nümunə götürmək tövsiyyələri, müstəqilliyin müqəddəsliyinin təbliği heç də hər zaman hər kəsə müsbət təsir etmir. Şəxsi maraqları ilə yaşayan insanlar ölkəni tərki edir. Onlar «əşi, ölkə mənim qaydım qalmırsa, o ölkə mənə lazım deyil» ideyasını rəhbər tuturlar.

tkimininci illərin lap əvvəllərində bir iqtisadçı həmkarım söylədi ki, elə bir iqtisadi proqram ərsəyə gətirmək lazımdır ki, doqquz milyon əhali onun ətrafında və bayrağı altında cəmləşsinlər, əmin olsunlar ki, bu proqramın icrası onların maddi və mənəvi tələbatlarını tam ödəyəcəkdir. Belə bir şəraitdə ölkədəki çoxsaylı siyasi partiyalar parladiqları kimi də qürub edəcəklər, əhəmiyyətsiz bir qurum kimi özləri meydanı tərki edəcəklər. Bu fikirlə mən də razıyam.

Yeni şəraitdə dövlət vətəndaşlarla qarşılıqlı münasibətlərini sosial ədalət prinsipinə (sözün əsl mənasında) uyğun qurarsa, vətənpərvərlik haqqında deyilən sözlər onların şüuruna yol tapa bilər. Ölkənin əsas qanununa görə Azərbaycan dövlətinin ali məqsədlərindən biri öz vətəndaşlarının ləyaqətli həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Həqiqətəndən ibarətdir ki, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün son illərdə dövlət tərəfindən diqqətə layiq addımlar atılmışdır. Əhalinin gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti 10 dəfələrlə artmışdır. Bu kitabda əldə olunan nailiyyətlərə obyektiv mütəxəssis qiyməti verilmişdir. Burada təkcə onu qeyd etmək istəyirəm ki, 2012-cu ildə 1991-ci ilə müqayisədə minik avtomobillərinin sayı 3,8 dəfədən çox artmışdır. Öz xalqının tələbatının ildən-ilə daxili istehsal hesabına ödənilməsi üçün ölkə rəhbərliyi və təsərrüfat subyektləri cəhd edirlər, istehsal və xidmətin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Ölkənin idarəetmə orqanlarının aparatında çalışan minlərlə həmvətənlərimiz arasında milli mənafeə haqqında düşüncələr, vətən üçün əllərindən gələnləri etmək istəyənlər çoxdur. Onlara müsbət qiymət vermək və digərlərindən fərqləndirmək gərəkdir. Etiraf etməliyik ki, problemlərimiz də az deyil. Ölkənin bütün problemlərini, yaranmış çətinliklərini və buraxılan nöqsanları bir adamın adına yazmaq heç zaman düzgün hesab edilə bilməz. Hər bir vəzifəli şəxs öz işini bilməli və vicdanla yerinə yetirməlidir. Gələcəyə istiqamətlənmiş qərarlarında və hərəkətlərində bütün təsərrüfat subyektləri, sahibkarlar dövlət maraqları xatirinə

müəyyən qurbanlar verməyə də hazır olmalıdırlar. Təəssüf hissi ilə qeyd edirəm ki, hər yerdə, hər 2[^]aman belə olmur. Bu problem idarəetmə orqanları üçün kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi sistemi ilə bir başa bağlıdır...

Azərbaycanın iqtisadi-sosial və ictimai-siyasi həyatında əsas problemlərin həlli qanunların aliliyi prinsipinə bütün səviyyələrdə əməl edilməsinə, əhəlinin biliklərə əsaslanan ləyaqətli işlə təmin edilməsinə, gəlirlərin ədalətlə qazanmasına və bölüşdürülməsinə şəraitin yaradılmasına, iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılmasına, rüşvətxorluq və korrupsiya ilə mübarizənin idarəetmənin bütün həlqələrində aparılmasına, insanlar arasında əməkdaşlıq və xeyirxahlıq münasibətinin yaradılmasına, idarəetmə orqanlarında çalışanların seçilməsi və yerləşdirilməsi mexanizmlərinin obyektiv tətbiq edilməsinə, ümummillət mənafəin şəxsi mənafədən üstünlüyünün dərk edilməsinə nail olunmasıdır. Bütün bu deyilənlər həll oluna bilər, bir şərtlə ki, millət birlik nümayiş etsin. Bu birliyi yaradan, bu və ya digər məsələ üzrə ictimai fikri formalaşdıran ilk növbədə iqtisadi bazisdir və millətin ziyalıdır.

Yeni əsr münasibətilə Azərbaycan xalqına dərin məzmunlu və səfər- bəredici müraciətində unudulmaz Heydər Əliyev bütün siyasi partiyaları, qurumları və təşkilatları Azərbaycanın daxilində birlik və həmrəylik yaratmağa çağırmışdır. "Azərbaycan" qəzeti vaxtaşın milliliyə, ziyalılığa və dövlətçiliyə həsr edilmiş maraqlı məqalələr dərc edir. Təqdirə layiq olan bu ad- dımları digər mətbuat orqanlarının da atmasını istədim. Ancaq arzu edirəm ki, belə materialları çapa hazırlayan redaktorlar çox diqqətli olsunlar ki, deyilən sözlər insanları yaralamasın, onların "yaralarını" qaysaqlandırsın və sağaltsın, həmvətənlərimə xas olan başqasının uğurlarına həsəd aparmaq, kinli, qəzəbli xasiyyətlərini tədricən alicənablıqla, qarşılıqlı köməklə, gözü toxluqla əvəz olunmasına gətirib çıxartsın. Təəssüf ki, həmişə belə olmur... Qəzetlərin birində bir professor öz məqaləsində ziyalı adından sui-istifadə edənlərdən söhbət açaraq, söyləyir ki, onları yaxşı tanıyıq, onlar müxalifətin içində də var, bizim aramızda da, belələrinə yer olmamalıdır, onlar ifşa edilməlidir, yerli irticaya arxalanan quldur dəstələr dövlətin təhlükəsizliyinə təhdidlər yaratmağa cəhd edirlər. Bu məzmununda olan ifadələrlə zəngin olan çıxışlar millətin birliyinə yardımçı ola bilərmi? Millətin bir nümayəndəsinin digərlərinə qarşı bu cür sərt ifadələr işlətməsi mehribançılıq yarada bilərmi, cəmiyyətdəki qarşılıqlı qarşılıqlı, gərginliyi yox edə bilərmi? Əlbəttə yox, həmvətənlərim! Bəzi kütləvi informasiya vasitələrində, sovet dövründə olduğu kimi, bəzi vətəndaşlarımız sosializm "yarışına" qoşulurlar. Yanşın da predmeti kim kimi daha tutarlı sözlər və ifadələrlə "tərif" etməsi və ya "ifşa" etməsi cəhdidir. Çox hallarda bu deyişmələr təhqir həddinə çatır. Məgər bu hərəkətlərdən cəmiyyət və millət bir şey əldə edir? Əsla yox. Əksinə. Qarşılıqlı şiddətlənir, cəmiyyət parçalanır, xırdalanır... Bu prosesin

səbəbləri və qarşısı alınması barədə həmkarlanma müraciət edəndə deyirlər ki, bütün bu neqativ hallar ondan irəli gəlir ki, millətin nümayəndələrində ambisiyalar güclüdür, fərdlər özlərini digərlərindən ağıllı hesab edirlər, artıqtamahlıq güclüdür, vəzifə hərisliyi yüksəkdir, milli mənafeə qorumaq düşüncəsi aşağıdır, qanunların aliliyinin hələ tam dərk olunmamasıdır. Bunlar hamısı həqiqətdir. Belə bir ictimai - psixoloji mühitdə qərəzli səpgidə yazılan çap məhsulları Azərbaycan ictimaiyyətinə heç bir xeyir gətirmir, millət haqqında düşüncələr tərəfdən müsbət qarşılınır.

Ölkəmizdə korrupsiya və rüşvətخورluğun yayılması haqqında çox yazılır. Bu ictimai bələnin mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına, məhkəmə və hüquq-mühafizə sisteminə, özəl və dövlət təsərrüfat subyektlərinə və cəmiyyətin digər strukturlarına sirayət etdiyi söylənilir. Bu da bir həqiqətdir.

1994-ci ildən Azərbaycan Respublikası prezidenti tərəfindən korrupsiyaya qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə onlarla fərman və sərəncam verilmişdir. «Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» 8 iyun 2000-ci il tarixli prezident fərmanında korrupsiyanın mövcudluğu bütünlükdə müxtəlif səviyyəli idarəetmə orqanlarında işləyənlərin vəzifə imkanlarından şəxsi və ya qrup məqsədləri üçün istifadə etməsi ilə izah edilir və onlar təqsirkar bilinirlər. «Xəstəliyin» yaranma səbəblərini və «yaradılann müəyyənləşdirməyi qarşıma məqsəd qoymadığıma görə, bəzi fikirlərimi konseptual məzmununda diqqətə çatdırmaq istərdim. «Xəstəliyin» dərmanı təkcə hökumətin əlində deyil. Burada cəmiyyət üzvlərinin fəal vətəndaşlıq mövqeyi lazımdır.

Cəmiyyətin üzvləri rüşvət təklifini qəbul edirlər. Buraya mən də, sən də, o da və digərləri də daxildirlər. Rüşvət təklifini qəbul etdikdə məqsədimiz bu və ya digər məsələnin həllinə nail olmaqdır. Qoyulan məsələnin həlli qanun çərçivəsində mümkündürsə, dövlət məmuru, vəzifəli şəxs, özəl qurumun rəhbəri onu təxirə salmadan həll etməlidir. Ancaq həll etmir. Biz başlayınq rüşvət vermək üçün yollar və vasitələr axtarmağa. Axtaran da tapır. Bir azərbaycanlı balası digərindən rüşvət almaq üçün qanuni işi müxtəlif yollarla düyünə salır. Rüşvət verən axıra qədər inad göstərərək öz məsələsini qanuni yolla həll etmək əvəzinə, tezliklə rüşvəti verib rahatlanır. Rüşvət alanlarla mübarizəni dövlətin vasitəsilə rüşvət verənlər həyata keçirməlidirlər. Biz isə bunu etmirik. İçimizdə qorxu baş qaldırır. «Qaşın düzəltmədiyim yerdə vurub gözün kor edəyəm» atalar məsələsinə istinad edəyək, qorxuruq ki, həqiqət axtardığımız yerdə özümüzün başına oyun açarlar. Həyatda belə hallar olur. Ancaq bu hallar çoxluq təşkil etmir. Əvvəl-axır süründürməçilik prinsipi ilə insanlardan rüşvət alanlar öz cəzalanna çatırlar.

Rüşvət almaq arzusunda olan həmvətənlərimiz mövcud hüquqi aktların həm humanist müddəafırından, həm də həmin akıldakı boşluqlardan

öz məqsədləri üçün məharətlə istifadə edirlər. Məsələn, əgər cinayətkara 3-5 il arasında həbs cəzası vermək mümkündürsə, səlahiyyətli şəxs 3 il həbs cəzasını rüşvət almaqla müəyyən edə bilər.

İdarəetmə orqanlarında çalışan həmvətənlərimiz qanuni yolla əldə etdikləri gəlirlə kifayətlənmirlər. Belə orqanlarda işləyənlər rüşvət almaq üçün tələb olunan situasiya yaratmağa nail ola bilirlər. Məmurular arasında korrupsiyanın yayılmasının bir səbəbi də onların əksəriyyətinin dolayısı yolla bizneslə məşğul olmalarıdır. Bəziləri kənar adamları (menecerləri) cəlb etməklə öz bizneslərini qurur, digərləri biznes sahələrinə himayədarlıq edirlər, normativ hüquqi aktlarda bilə-bilə boşluqlar yaradırlar, iqtisadi fəaliyyət sahələrini inhisarlaşdırırlar. Bu gün ölkəmizdə korrupsiya və rüşvətçorluğu doğuran səbəblər az deyil... Problemin həlli yalnız vətəndaşların və dövlətin birgə səyləri nəticəsində mümkündür. Vətəndaşlarımız öz psixologiyasını dəyişdirməli, rüşvət təklif etmək və ya təklifi qəbul etmək vərdisindən əl çəkməli, səviyyəsiiz, bacarıqsız, savadsız övladını vəzifəyə qoymaq, institut tələbəsi etmək, aspiranturaya düzəltmək, ordu sıralarına göndərməmək, cinayətlərini ört-basdır etməmək, dövlət əməliyyatını özəlləşdirmək və sair şəxsi məqsədlərə çatmaq üçün rüşvət təklif etmək psixologiyasından birdəfəlik əl çəkməlidirlər.

Bəs dövlət səviyyəsində nə etməli?

Korrupsiya və rüşvətçorluqla mübarizənin ciddi müsbət nəticələrinə nail olunması təşkilatı - idarəetmə mexanizmlərinin də təkmilləşdirilməsini və normativ hüquqi bazanı əhatə edən institusional təyinatlı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətdə təkliflərə baxılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

-idarəetmə sistemində dövlət hakimiyyət qolları arasında səlahiyyətlərin və vəzifələrin bölgüsünün təkmilləşdirilməsi, onların müstəqilliyinin təmin edilməsi, icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək səlahiyyətinə malik olan orqanın müəyyən edilməsi;

-digər ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaqla, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 119-cu maddəsində nəzərdə tutulan səlahiyyətləri icra etmək qabiliyyətində olan tam səlahiyyətli Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin hüquq və vəzifələrini əks etdirən konstitusiya qanununun işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının indiyə qədər qəbul edilmiş normativ hüquqi aktların korrupsiya və rüşvətçorluq baxımından ekspertizasının həyata keçirilməsi. Bu məqsədlə alim və mütəxəssislərdən, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanların, qeyri - hökumət təşkilatlarının nümayəndələrindən ibarət daimi fəaliyyət göstərən xüsusi komissiyaların yaradılması;

-Respublikanın özəl kütləvi informasiya vasitələrində korrupsiya və rüşvətçorluq faktları barədə dərc edilmiş materialların hüquq mühafizə və

məhkəmə orqanları tərəfindən ətraflı araşdırılması və onun yekunları haqqında həmin kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə ətraflı məlumatın verilməsi;

-Azərbaycan Respublikası qanunlarının aliliyinin təmin edilməsi;elə bir şərait yaratmaq ki, korrupsiya ilə mübarizə aparmağa borclu olan dövlət orqanları korrupsioner olmasınlar;

-Gəlir mənbəsinin açıqlanmamasına icazə verən və doxsamncı illərdə qəbul edilmiş qanunun fəaliyyətinin dayandırılması;

-“Dövlət qulluqçularının əxlaq etik davranış qaydaları haqqında” AR qanununun hər yerdə və hər zaman icrasının təmin edilməsi, onlara nəzarətin həyata keçirilməsi üçün müəyyən qurumun yaradılması, tənqid və özünü-tənqid idarəetmə prinsipinin həyata keçirilməsi. Mərkəzi idarəetmə və digər orqanlarda və təşkilatlarda geniş yayılmış paket vasitəsilə pul paylanmasına son qoyulması;

-maliyyə-statistik uçotda və hesabatlıqda şəffaflıq və düzgünlüyün təmin edilməsi, kölgəli iqtisadiyyatla amansızcasına mübarizə apanması;

-Mərkəzi, yerli və özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi üçün yeni strukturun yaradılması, nəzarət metodunun və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması;

-sahibkarların halal işləməsinin təmin etmək və maliyyə hesabatlarında uçotdan gizlətmə hallarının qarşısını almaq məqsədilə vergi və digər orqan- lara sahibkarlardan haqq yığmalarına son qoyulması; məmurların bu hərəkətləri sahibkarların qeyri-qanuni fəaliyyətini stimullaşdırır, qanunsuz hərəkətləri əbədləşdirir.

-gəlirlərin deklarasiyası haqqında qanunun praktikada həyata keçiril- məinin təmin edilməsi.

“„siyasətimizi düzgün şəkildə aparmalıyıq^ daxili istehsalla daxili istehlakı və xarici bazarlara çıxışlarımızı uzlaşdırmalıyıq...İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, “Azərbaycan” qəzeti, 25.10.2011

BÖLMƏ 1.

MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR

I FƏSİL.

MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Milli iqtisadi inkişaf modelinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri

İqtisadi ədəbiyyatda müasir cəmiyyətin öyrənilməsinə 2 yanaşma mövcuddur: formasiya və sivilizasiya əsasında yanaşma. Formasiya əsasında cəmiyyətin öyrənilməsi onun ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və sosializm mərhələlərini əhatə edir. Sivilizasiya yanaşmasında cəmiyyətin tarixi inkişafını alimlər üç mərhələyə bölürlər: industrial cəmiyyətə qədərki dövr (aqrar cəmiyyət), industrial cəmiyyət və postindustrial cəmiyyət. Hər bir mərhələnin özünə uyğun da iqtisadiyyatı formalaşır. Aqrar iqtisadiyyatdan industrial iqtisadiyyata, industrial iqtisadiyyatdan postindustrial iqtisadiyyata keçid tarixi proses olmaqla, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi ilə bilavasitə şərtlənir. Bu mərhələlərin uzun müddətli olub-olmaması modernləşdirmənin tempindən asılı olaraq formalaşır.

İqtisadi artımın mərhələləri nəzəriyyəsinə yaratmış Amerika sosioloqu U.Rostounun fikrincə, mərhələlərin bir-birini əvəz etməsinin əsasını texnika və istehsalın inkişafı prosesi təşkil edir. U.Rostou cəmiyyətin ənənəvi və industrial mərhələlərini əsas mərhələ kimi qəbul etmişdir. Onun fikrincə, hər bir mərhələ texniki-iqtisadi, ideoloji və psixoloji amillərin qarşılıqlı hərəkəti ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə alimlərin fikrincə, mərhələlərin bir-birini əvəzləməsi iqtisadiyyatın apancı sahələrindəki və zağımm səviyyəsindəki dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq baş verir. XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Amerika sosioloqu D. Bell «Приход постиндустриального общества» adlı əsərində göstərmişdir ki, sosial-iqtisadi dəyişikliklər istehsaldakı və elmi-texniki biliklərin

istifadəsindəki dəyişikliklərlə birlikdə baş verir. Cəmiyyət industrial mərhələyə qədər olan vəziyyətdən industrial və sonra da postindustrial cəmiyyətə doğm hərəkət edir. Industrial cəmiyyət maşın-sənaye istehsalının əsasında formalaşır. Postindustrial cəmiyyətdə ağırlıq mərkəzi əmtəə istehsalından xidmət istehsalına keçir; iqtisadi sistemdə elmi biliklər və yeniliklər mühüm rol oynayıb; ixtisas strukturunda başlıca yeri mütəxəssislər tuturlar. Postindustrial cəmiyyət industrial cəmiyyətdən məhz bu xarakterik əlamətləri ilə fərqlənir.

İnkişafın postindustrial mərhələsinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır: İqtisadi ədəbiyyatda onlara aid edilir:

1. Korporasiyalarda əmək və kapital arasındakı ziddiyyətlərin zəifləməsi; istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin onların idarəedilməsi funksiyasından ayrılması; dövlətin iqtisadi proseslərə fəal müdaxiləsi;

2. İstehsal fondlarına qənaətciliyə, eimtutumlu texnoloji tərəqqiyə əsaslanan müxtəlif istehsal funksiyalarından istifadə edilməsi;

3. İqtisadiyyatın üçüncü sektorunun (ilk növbədə informasiya və xidmət sferasının) üstünlüyü.

Elmin istehsalı həlledici amilinə çevrilməsinə əsaslanan texnoloji proqres postindustrial informasiya cəmiyyətinin dominantıdır. Industrial iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, burada əl əməyinin maşınla əvəz edilməsi yox, fəaliyyətdə olan əmək vasitələrinin daha səmərəli vasitələrlə əvəz edilməsi üstünlük təşkil edir. Beləliklə, kapitalın təkrar istehsalının spesifik xüsusiyyəti meydana çıxır ki, o da əmək vasitələrinin silinməsi və istifadəyə verilməsi arasındakı nisbətdir. Bununlada postindustrial mərhələsində xarakterik xüsusiyyət yığının artımı deyil, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi təşkil edir.

Postindustrial cəmiyyətdə idarəetmə fəaliyyəti professiyaya çevrilir, menecerlərin fəaliyyəti isə kifayət qədər təsirli ictimai güc kəsb edir. Onların güclənən rolu nəticəsində mülkiyyət münasibətləri idarəedənlərlə idarəolunanlar arasındakı münasibətlərlə müqayisədə ikinci plana keçir. Postindustrial mərhələsində istehsalın strukturu həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Həyatın keyfiyyətini müəyyən edən sahələr (informasiya, xidmət sektorları) prioritetlik kəsb edir. İqtisadi artım əsasən iqtisadiyyatın üçüncü sektoru hesabına əldə edilir (xidmət sektoru).

Akademik Ramiz Mehdiyev “XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində” (31, 28.06.2012) əsərində yazmışdır: “Prezident İlham Əliyevin “qara qızıfı” insan kapitalına çevirək” sözləri xətti iqtisadi artıma, yəni iqtisadi inkişafın əvvəlki ənənəvi forma və metodlarına yekun vurmuş və ölkənin sənayeləşməsinin başa çatmasını gözləmədən iqtisadiyyat və istehsal sahəsində kreativ sferaların - postsənaye cəmiyyətinin əsaslanma yaradılmasına hazırlığa keçid vəzifəsini müəyyən etmişdir.”

Dünyada iki bazar sistemi - azad K qabətli xalis bazar iqtisadiyyatı və qanşiq iqtisadiyyat, habelə iki qeyri-baz sistemi-ənənəvi və inzi

batı-amirlik sistemləri mövcuddur. Bunlardan başqa postsosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar keçid tipli iqtisadi sistem də formalaşmışdır (57, S.38). İqtisadi sistem dedikdə isə formalaşmış mülkiyyət münasibətləri və təsərrüfat mexanizmləri əsasında cəmiyyətdə yaranan iqtisadi proseslərin toplusu başa düşülür. İctimai tələbatın ödənilməsi, bir tərəfdən, cəmiyyətin resurs potensialı ilə, digər tərəfdən, ictimai quruluşun xarakteri, dövlət idarəetmə sisteminin tipi ilə məhdudlaşır.

Xalis bazar iqtisadiyyatı resurslar üzərində fərdi xüsusi mülkiyyəti, bazarda azad rəqabəti, məhsullara qiymətlərin tələb və təklifin təsiri altında sərbəst müəyyənlişməsinə nəzərdə tutur. Bazarda çoxsaylı kiçik satıcılar və alıcılar qarşılaşırlar. Onlardan hər biri öz iqtisadi məqsədlərini və maraqlarını rəhbər tuturlar. Onların fəaliyyətinin nəticəsi bazarda təklif etdikləri resursların həcmindən, əmək resurslarının sayından və tərkibindən, nəhayət, istehsal etdikləri məhsula (xidmətə) tələbin həcmindən asılı olur. Bu sistemdə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etmir. Sonrakı inkişaf prosesində kiçik sahibkarların birləşməsi prosesi baş verir. Bu da inhisarın meydana çıxması ilə nəticələnir. Ona görə də çoxsaylı mütəxəssislərin fikrincə, müasir şəraitdə heç bir ölkədə azad rəqabətin xalis bazar sistemi yoxdur.

Qanşiq iqtisadi sistem iqtisadiyyatın özəl və dövlət sektorlarının qarşılıqlı hərəkətinə əsaslanır. Qarışıq iqtisadi sistem (qanşiq iqtisadiyyat) həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə istifadə olunur, fəaliyyət göstərir. Qanşiq iqtisadiyyatın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən, planlaşdırmadan və digər iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə olunur, digər tərəfdən, istehsalın rəqabətli seçiminə bazar mexanizmləri tətbiq edilir (48, S.42). Dövlətin iqtisadiyyata təsirinin intensivlik səviyyəsindən, dövlət tərəfindən həll edilən vəzifələrin prioritetliyindən asılı olaraq, qanşiq iqtisadi sistemin modelləri, 1 sayılı sxemdə göstərildiyi kimi, bir-birindən fərqlənilir. Ona görə də qanşiq iqtisadiyyatın çoxsaylı milli modelləri vardır. Məsələn, qanşiq iqtisadiyyat modelində həm dövlət və həm də özəl sektor (müəssisələr və ev təsərrüfatları) bütün resursların və maddi nemətlərin istehsalında, bölgüsündə, mübadiləsində mühüm rol oynayirlar. Dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edir. Ancaq o dərəcədə yox ki, bazanın tənzimləyici rolunu heçə endirsin.

Qanşiq iqtisadi modeldə xalis bazar və sosialist iqtisadi sistemlərin elementləri birləşirlər. Bu birlik işçilərin müəssisənin idarə edilməsində iştirakı sistemi, iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərindən mütərəqqi vergitutumu, kiçik biznesin və əmək-tu-tumlu sahələrin dövlət müdafiəsi (köməyi), iş qüvvəsinin saxlanılması və təkrar istehsalın təmin edən pensiya sistemi, xarici ticarətin himayədarlığı və sairələrlə təmin edilir. Sxemdə göstərilən meyarların müxtəlifliyinə baxmayaraq, iqtisadçı alimlər hesab edirlər ki, müharibədən sonra Almaniya yaranmış, son

30 ildə ABŞ-da formalaşmış və müasir Yapon, İngiltərə, Fransa və digər inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı qarışıq iqtisadi sistemə aiddir. (58, s.53).

Qarışıq iqtisadiyyatda müxtəlif mülkiyyət növlərinə məxsus olan müəssisələr və qurumlar mövcuddur. Təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarından istifadə olunur. Bu ölkələrdə dövlət müəssisələri, güclü xüsusi korporativ birliklər, fərdi xüsusi firmalar vardır. İqtisadi sfera bazar tənzimləməsinin və dövlətin təsiri altında olur. Xalis bazar iqtisadiyyatından fərqli olaraq, burada iri xüsusi və səhmdar mülkiyyəti mövcuddur. Bazar və rəqabət tənzimləmənin üstün formaları kimi çıxış edir, onları dövlət tənzimləməsi tamamlayır. Müasir qarışıq iqtisadiyyat tənzimlənən bazar iqtisadiyyatıdır. Qarışıq iqtisadiyyata 6 ölkələr aid edilir ki, onların iqtisadiyyatında bazar və inzibati-amirlik iqtisadi sistemlərin əlamətləri əlaqələndirilir. Qarışıq iqtisadiyyatda dövlət özütənzimlənən bazar mexanizmlərinin özlərinin nöqsanlarını kompensasiya etmək üçün onları korrekt edir. İqtisadi ədəbiyyatdan görünür ki, iqtisadi inkişafın gələcəyi qarışıq iqtisadiyyatla bağlıdır və məhz buna görə də MDB ölkələrində bu tipli sistem tədricən formalaşdırılıb.

Sxem 1

Bəzi ölkələrin iqtisadi modellərinin xüsusiyyətləri

Müasir bazar təsərrüfatının modelləri

Meyarlar	Sosialyönümlü bazar təsərrüfatı	Qarışıq iqtisadiyyat	Korporativ iqtisadiyyat
Dövlət proqramlarının məqsədi	Vətəndaşların maraqlarının müdafiəsi	Sahibkarlığın inkişafı üçün şəraitin yaradılması	İri biznesin maraqlarının qorunması
İqtisadiyyatın tənzimlənmə prinsipləri	Uzunmüddətli proqramlaşdırma	Taktiki metodlardan üstün istifadə	Əsas prioritetlərin müəyyən edilməsi

İqtisadiyyatda dövlət sektorunun payı

30%

10%-ə qədər

Cüzi

Tipik dövlətlər

Almaniya

ABŞ

Yaponiya
İsveç

Mənbə: «Экономическая теория», Москва, ИНФРА - М, 2007, Российская Экономическая академия им. Г.В.Плеханова, с.40

Bu və ya digər iqtisadi sistem daxilində ayn-ayn ölkələrin və regionların müxtəlif iqtisadi inkişaf modelləri mövcuddur. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən, sosial və milli şəraitindən, təbii resurslardan asılı olaraq, hər bir ölkənin milli iqtisadi inkişaf modeli formalaşdırılır.

İqtisadi ədəbiyyatda «milli iqtisadi inkişaf modeli» dedikdə sosial- iqtisadi inkişafıla bağlı qarşıya qoyulan məqsəd, iqtisadi inkişafın istiqamətləri və onlara nail olunması metod və mexanizmləri başa düşülür. İqtisadi inkişaf modelləri zaman və məkan daxilində formalaşdırılır, inkişaf etdirilir və dəyişdirilir. İqtisadi inkişaf modeli iqtisadi sistemdən də asılıdır (sosialist, bazar və keçid iqtisadiyyatı). Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi inkişafın milli modelləri özündə həm dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərini, həm də milli xüsusiyyətləri birləşdirir. Həmin modellər, əsasən, onların realizasiya edilməsinin templəri, müddətləri, formalan, metodları və icra mexanizmləri ilə fərqlənirlər (62, s.73.). Bəzi ölkələrdə dövlətin rolunu minimuma endirməyə cəhd edilir (Qərb liberal model), digərlərində dövlətə həlledici əhəmiyyət verilir (Çin modeli, daha ətraflı 1.2 sayılı paraqrafda). Bəzi ölkələrin milli inkişaf modellərində nəzərdə tutulan daxili maliyyə bazasının yüksək dərəcədə açıqlığı, xarici iqtisadi əlaqələr üzərində dövlət nəzarətinin aşağı səviyyədə olması, xarici investisiyaların cəlb edilməsinə xüsusi cəhd edilməsi barədə müddəaların müasir şəraitdə məqsədəuyğun olması bir çox alim və mütəxəssislərdə, o cümlədən bu monoqrafiyanın müəllifində şübhə doğurur.

Bəzi Qərb müəllifləri tərəfindən yaradılan qanşiq iqtisadiyyat nəzəriyyəsinə görə dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin artması nəticəsində kapitalizm azad özəl sahibkarlıq sistemindən elə bir iqtisadi sistemə keçmişdir ki, orada özəl və dövlət sektorları bir-birini tamamlayır. Amerika iqtisadçısı E.Xan- sen ikinci dünya müharibəsindən sonrakı iqtisadi sistemi fərdiyyətçilik iqtisadiyyatından qanşiq iqtisadiyyata, özəl-dövlət iqtisadiyyatına keçid kimi xarakterizə etmişdir. Burada da əsas diqqət sosial rifaha yönəldilir. P.Sa- muelson da həmçinin inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatını azad sahibkarlığın qanşiq sistemi kimi qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, bu sistemdə nəzarəti həm cəmiyyət, həm də özəl institutlar həyata keçirirlər.

Eyni zamanda cəmiyyətin müxtəlif tipli iqtisadi sistemlərdən ibarət olması da əsas götürülür. İqtisadi sistemin tiplərə bölünməsi əlaməti kimi onun açıq və ya qapalı olması qəbul edilir. Əgər milli iqtisadiyyat və onun həlqələri beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə fəal surətdə inteqrasiya edirsə, iqtisadi sistem açıq hesab olunur (digər ölkələrdən malların və kapitalın daxil olması üçün sərhədlərini açan və öz mallarını və xidmətlərini digər ölkələrə sərbəst ixrac edən ölkə). Firma açıq hesab olunur o zaman ki, o, əmək kooperasiyasında iştirak edir, başqa firmalarla və ya korporasiyalarla elmi- texniki və ya digər ticarəti həyata keçirir. Sahə o zaman açıq olur ki, yeni sahibkarların ona daxil olmasına heç bir maneə yoxdur. Qapalı sistemin bir

neçə əlamətləri vardır. Əgər sistem daxili istehsal resurslarına qapanırsa və daxili istehlakla məhdudlaşdırsa, o qapalı sistem hesab edilir. Ayn-ayn müəssisələr də, məsələn, müdafiə kompleksinin müəssisələri qapalı ola bilər. Məsələn, 2004-cü ildə Fransanın sabiq prezidenti Nikola Sarkozi, bir tərəfdən, bazar münasibətlərini stimullaşdırmağa, digər tərəfdən, iqtisadi proteksionizm metodlarından istifadə etməyə başladı. Onun təşəbbüsü ilə Fransanın iki ən məşhur ərzaçılıq şirkəti birləşdirildi. Burada əsas məqsəd milli bazara İsveçrənin ərzaçılıq nəhəngi olan «Novartis» şirkətinin daxil olmasının qarşısını almaq idi (31.15.02.09).

İqtisadi inkişaf modelinin mahiyyətini başa düşmək üçün bir məsələyə də aydınlıq gətirilməsi tələb olunur. Bu da «iqtisadi siyasət» və «milli iqtisadi inkişaf modeli» anlayışları arasındakı fərqə aydınlıq gətirilməsidir. İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi siyasət dedikdə ictimai istehsal və bölgü sferasında təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində dövlət tədbirlərinin məqsədyönlü sistemi başa düşülür. Bizim fikrimizcə, iqtisadi inkişaf modeli isə milli iqtisadiyyatın inkişaf yollarını və vasitələrini ortaya qoyan baxışdır, hökumətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasını təmin edən vasitələrin və mexanizmlərin toplamıdır. Milli inkişaf modeli hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, sosial və milli şəraitini nəzərə alan hökumətin iqtisadi siyasəti əsasında formalaşdırılır. Ona görə də ayn-ayn ölkələrdə iqtisadi inkişaf modellərini fərqləndirən xüsusiyyətlər mövcuddur. Onlara iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirak səviyyəsi; iqtisadi inkişafda prioritet istiqamətlər və məqsədlər, iqtisadi inkişafı təmin edən metod və mexanizmlərin tərkibi, onlardan istifadə səviyyəsi; inhisarın tənzimlənməsi və rəqabət mühitinin formalaşdırılması mexanizmləri; ölkənin tarixi xüsusiyyətləri, əhalinin adət və ənənəsi aid edilir. Bunlardan başqa postsosialist ölkələrində iqtisadi modeli fərqləndirən bir cəhət də bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin edən iqtisadi islahatların tempi olmuşdur.

Müasir bazar təsərrüfatının ən çox istifadə olunan modelləri 1 sayılı sxemdə əks etdirilmişdir. Sxemdən görünür ki, ümumi meyarlara əsasən üç iqtisadi model və onları fərqli prioritet mahiyyətləri mövcuddur. Sosialyönümlü modeldə vətəndaşların maraqlarının müdafiəsi, uzunmüddətli proqramların işlənilməsi və iqtisadiyyatda dövlət sektorunun payının zəifləməsi üstünlük təşkil edir. Qanşırıq iqtisadiyyat sahibkarlığın inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına, taktiki metodlardan üstün istifadəyə və iqtisadiyyatda dövlətin payının az olmasına əsaslanır. Korporativ iqtisadi model iri biznesin maraqlarının qorunması, inkişafın əsas prioritetlərinin müəyyən edilməsi və iqtisadiyyatda dövlətin payının küçülməsi ilə fərqlənir.

Amerika, İsveç, Almaniya, Yaponiya və Cənubi Koreya modelləri ən çox öyrənilən və istifadə edilən modellərdir, iqtisadi inkişaf modellərinin beynəlxalq təcrübəsi daha ətraflı 1.2 sayılı paragrafda verilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərində keçid iqtisadiyyatlı postsosialist ölkələrində müxtəlif iqtisadi inkişaf modellərinin formalaşdırılması baş verdi. Hər şeydən öncə islahatların tempi ilə iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi və iqtisadi idarəetmədə dövlətin rolu barədə fikirlər ciddi mübahisə predmeti olmuşdur. “Şok terapiyası”nın tərəfdarları iqtisadi artımın yüksək tempə baş verəcəyini sürətli islahatlar və sürətli liberallaşdırma əsasında olacağını iddia edirdilər. Bir çox iqtisadçı alim və mütəxəssislər, o cümlədən bu monoqrafiyanın müəllifi isə islahatların və dövlətsizləşdirmənin təcridən apanımasını tövsiyə edirdilər. Postsovet məkanında yaranmış müstəqil dövlətlərin 20 illik təcrübəsi göstərdi ki, təcridən iqtisadi islahatları aparan Belarusiya və Özbəkistan Respublikaları iqtisadi artıma daha tez və yüksək rəqəmlərlə nail olmuşlar. Belə ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə üstünlük verən Özbəkistan ümumi daxili məhsulun 1990-cı ildəki həcminə 2001-ci ildə (103%), sürətlə liberallaşdırma həyata keçirən, Pribaltika Respublikaları - dan ancaq Estoniya 2005-ci ildə 1989-cu ilin ümumi daxili məhsulunun səviyyəsinə çatmışdır. Rusiya Federasiyasında 1998-ci ildə ümumidaxili məhsulun 1990-cı ildəki həcmindən 58 faizi əldə edilmişdir. Ekspertlər hesab edirlər ki, liberallaşdırma və demokratikləşdirmə sürətlə aparılırsa da, Pribaltika ölkələrində sovet dövründən qalan dövlət institutları ən az dağıdılmışdır. Ona görə də, həmin ölkələrdə dövlətin iqtisadi idarəetmə sistemi səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, sovet respublikaları arasında iqtisadi islahatları ən çox uğurla həyata keçirən Litva, Latviya və Estoniya Respublikaları olmuşlar. Hələ 2005-ci ildə bu ölkələrdə alıcılıq qabiliyyətinin paritetinə görə adambaşına ÜMG digər respublikalarla müqayisədə bir neçə dəfə çox yaradılmışdır. Belarusiya və Özbəkistanda isə dövlət qurumları zəif olsa da, iqtisadi idarəetmənin demokratikləşdirilməsini və liberallaşdırılmasını təcridən həyata keçirmişlər. Rusiya ekspertlərinin fikrincə, liberallaşdırma ilə iqtisadi dinamika arasındakı asılılıq əgər varsa, o da mənfidir. Əksər postsovet respublikalarında sürətli liberallaşdırma ən az iqtisadi artıma gətirib çıxarmışdır. Belə mənfi asılılıq, eyni zamanda, özəlləşdirmə və iqtisadi dinamika arasında da müşahidə olunmuşdur. Belə ki, MDB ölkələrindən yüksək tempə inkişaf edən Özbəkistanda və Belarusiyada 2005-ci ilə qədər ÜDM-də özəl sektorün xüsusi çəkisi ən aşağı, yəni 50%-ə qədər olmuşdur.

Hesabat materiallarından görünür ki, 2006-cı ilə qədər ümumi daxili məhsulun həcminə görə postsovet ölkələrinin çoxunda 90-cı ilin səviyyəsinə nail olunmamışdır. Həmin dövrdə SSRİ məkanında yaranmış müstəqil dövlətlər arasında sənaye məhsulunun ümumi həcmi indeksi ən az Gürcüstanda (24%), ən çox Özbəkistanda olmuşdur. 2005-ci ildə 1990-cı ilə nisbətən sənaye məhsulunun ümumi həcmi indeksi Azərbaycan üzrə 52%, Ukrayna üzrə 94, Belarusiya üzrə 153, Qazaxıstan üzrə 110, Özbəkistan üzrə 180%

olmuşdur. 2008-ci ildə Azərbaycan üzrə bu göstərici 93%, 2009-cu ildə 101, 2010-cu ildə-103,6% təşkil etmişdir (29, 2009, s.20). Azərbaycanda sənaye istehsalının XX əsrin 90-cı illərinin səviyyəsinə ancaq 2009-cu ildə çatma- sının müxtəlif səbəbləri vardır. Onların arasında ən əsası, bizim fikrimizcə, emal sənayesində, xüsusilə istehlak malları istehsalında və maşınqayırma kompleksində struktur dəyişikliklərinin ləngiməsi olmuşdur. Bu baxımdan 2000-ci ilə qədərki dövr daha çox seçilir. Ancaq 2000-ci ildən sonra emal sənayesinin inkişafı sürətlənmişdir. Belə ki, 1990-cı ilə nisbətən emal sənayesinin artım indeksi 1999-cu ildə 20%, 2010-cu ildə isə 47 faizə bərabər olmuşdur. Hesablamalarımız göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə 1990-cı ilin həcmi ancaq 2008-ci ildə (101%) əldə edilmişdir. 1990-2010-cu illərin artım indeksi bu sektorda 102,2% təşkil etmişdir ki, bu da əhalinin artımı ilə müqayisədə 11 dəfə azdır (əhalinin artımı 24,6%). Nəticədə adambaşına bu sahədə məhsul istehsal 1990- cı ildəki 477 manatdan (2009-cu ilin müqayisəli qiymətlərində) 400 manata qədər və ya 20%-ə qədər azalmışdır.

Keçid iqtisadiyyatlı bütün ölkələrin təcrübəsindən çıxan ümumi nəticənin biri də ondan ibarətdir ki, islahatların tələbindən irəli gələn iqtisadiyyatın restrukturizasiyasının miqyası, həcmi və tempi ölkənin investisiya potensialına adekvat müəyyən edilməlidir. Bu amil də onu deməyə əsas verir ki, dövlət investisiyalarının, tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin, dövlət subsidiyalarının, digər dövlət güzəştlərinin və yardımlarının təcridən ləğv edilməsi düzgündür. Məlumat üçün qeyd edək ki, Avropa İttifaqı gömrük tariflərini 10 il ərzində ləğv etmişdir. Onların səviyyəsi idxalın 10%-ni təşkil edirdi. Rusiya mütəxəssislərinin fikrincə, keçid dövründə transformasiyanın uğurla apanimasında dövlət xərclərinin dinamikası daha çox mühüm amildir, nəinki islahatların tempi. Hesab edirlər ki, dövlət xərclərinin kəskin ixtisarı dövlət institutlarının fəaliyyətinin pisləşməsinə və istehsalın aşağı düşməsinə səbəb olur, sosial qeyri-bərabərliklə müşahidə olunur. Postsosialist ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, postsosialist transformasiyasında uğurların özünü (fimdamentini) yüksək iş qabiliyyətli dövlət institutlarının olması və təcridi liberallaşdırma təşkil etmişdir və edə bilərdi. Milli iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin rolunu və onun məhsul (xidmət) istehsalı və ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olmasını şərtləndirən motivlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadiyyatı istiqamətləndirmək;
- tarazlı və davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, habelə özəl sektorla ümumi dövlət iqtisadi maraqların uzlaşdırmaq;
- özəl sektorun bacarmadığı və ya maraqlı olmadığı fəaliyyət növlərini yerinə yetirmək;
- gəlir bölgüsünü tənzimləmək;

Dünya təcrübəsində, bir qayda olaraq, ölkənin sosial-iqtisad inkişafının modeli milli iqtisadiyyatda konkret mərhələdə yaranmış mövcud vəziyyətin, mövcud olan resursların və iqtisadi nəzəriyyələrin digər ölkələrdə tətbiqində əldə edilən təcrübənin əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, Qərbi Avropa iqtisadi modelinin əsasında azad sahibkarlıq və ədalətli rəqabət, ümumi regional bazar, güclü bank sektoru dayanır. Amerika modelindən onun əsas fərqi daha güclü sosialyönümlü olmasıdır. Qərbi Avropanın apancı ölkələri dövlət büdcəsinin vasitəsi ilə ümumi daxili məhsulun 38 faizindən (İngiltərə) 48 faizə (Fransa) qədərini sosial sferaya istiqamətləndirir. İsviçrədə bu göstərici 60 faiz təşkil edir.

**1.2. Milli iqtisadi inkişaf modellərinin dünya təcrübəsi (mənbə:
« Страны и регионы мира », МГИМО, МИД РФ, Москва
2010, изд «Проспект»)**

Əvvəllər deyildiyi kimi beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş bir neçə milli iqtisadi inkişaf modeli mövcuddur. Onların mahiyyətinin Azərbaycan oxuculan üçün maraqlı olduğunu nəzərə alaraq, əsas aspektlərini monoqrafiyada verməyi məqbul hesab edirik.

Yenidənqurma işlərini davam etdirmək üçün bazar iqtisadiyyatı çərçivəsində iqtisadi inkişafın müəyyən bir modelini işləyib hazırlamaq tələb olunur. İqtisadi ədəbiyyatda inkişaf modelinin seçimində üç variant müzakirə olunur. Onlardan biri Almaniya, Skandinaviya, Yaponiya, Çili və digər bu kimi dünya miqyasında uğurlu iqtisadi model kimi qəbul edilmiş modellərin birindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur (59, s.244). İkinci variant bu və ya digər məşhur fundamental iqtisadi nəzəriyyələrdən birinə əsaslanan (mone- tarizm, neokeynsianlıq, neoliberalizm, institusional konsepsiyası) ölkənin özünün orijinal xüsusi iqtisadi modelinin hazırlanmasını tələb edir. Üçüncü variant, iqtisadi nəzəriyyənin paradixmalarını müəyyən dərəcədə nəzərə almaqla, iqtisadi inkişaf modelinin obyektiv daxili və xarici geoiqtisadi şəraitə, xalqın sosiomədəni xüsusiyyətlərinə və mental ənənələrinə maksimum dərəcədə yaxınlaşdırmağı nəzərdə tutur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi inkişaf modelinin tərkib hissəsi kimi iki istiqamətdən geniş istifadə edilmişdir: idxalı əvəzləyən və ixracyönümlü sənaye siyasəti. İdxalı əvəzləyən istiqamətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatın əksər sahələrində himayədarlıq siyasəti yeridilir, xarici ticarət tam və ya qismən dövlətin əlində inhisarlaşdırılır, milli valyuta kon- vertasiya olunmur. Himayədarlıq siyasəti idxalı əvəzləyən sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır, xarici ticarətdəki dövlət inhisarı xarici mallarla rəqabəti zəiflədir, milli valyutanın konvertasiya olunmaması kapitalın ölkə

dən çıxarılmasına mane olur. O, daxili investiya kimi istifadə olunur. Bu istiqamət, ən müasir istehsal da daxil olmaqla, çoxsahəli iqtisadiyyat yaratmağa imkan verir. Təcrübədə ancaq istehlak mallarının idxalı azalır, investisiya mallarının idxalı artır, konvertasiya olunan valyutaların defisiti artır. Lakin bu istiqamət xalis şəkildə rəqabəti zəiflədir, dünya bazarda rəqabət qabiliyyətli mal istehsalı ləngidir. Ona görə də ondan istifadə edən ölkələr bəzi hallarda qanşırıq tipli istiqamətdən istifadə edirlər, yəni daxili bazarda rəqabəti gücləndirmək məqsədi ilə istehsal və istehlak balansları əsasında müəyyən proporsiyada (nisbətdə) xarici mallar idxal edirlər.

İxracıya yönümlü istiqamətdə yeni yaradılan sahələr əvvəlcədən xarici bazara oriyentasiya edirlər. Güclü rəqabət mühiti yaratmaq məqsədi ilə ölkədə idxal rüsumları çox az müəyyən edilir (bəzən də sıfır dərəcəsi ilə). Bu cür oriyentasiya xarici kapitalın aktiv sürətdə cəlb edilməsi ilə əlaqələndirilir, ölkədə aşağı vergi dərəcələri müəyyən edilir, xarici kapitalla müəyyən güzəştlər verilir. Vaxtı ilə Yaponiyada və Cənubi Koreyada ixracıya yönümlü istiqamətin modifikasiya olunmuş bir variantı tətbiq etmişlər. Modifikasiya ondan ibarət olmuşdur ki, rəqabətqabiliyyətli malların və kapitalın ölkəyə sərbəst daxil olmasına icazə verilməmişdir. Sonradan Çin və digər iri Asiya və Latın Amerikasına ölkələri bu istiqaməti tətbiq etmişlər.

İndi də bəzi ölkələrin iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri barədə daha ətraflı aşağıdakı səsəndirməyi lazım bilir.

1.2.1. İqtisadi inkişafın Amerika modeli

İqtisadi ədəbiyyatda Amerika sosial-iqtisadi modelinin üç dayaq üzərində qurulduğunu bildirirlər: şəxsiyyət azadlığı, xüsusi mülkiyyət azadlığı və özəl sahibkarlıq azadlığı. Bu liberal modelin əsas prinsipi kimi azad bazar və onun mexanizmlərinin ədalətli rəqabət qanunları əsasında fəaliyyət göstərməsini hesab edirlər (65, s.117). Modelin fundaməntinin səhmdar mülkiyyətindən ibarət olması göstərilir. Ölkə əhalisinin 70 faizinin səhmdar olduğu vurğulanır.

Qərbi Avropa ölkələrinin sosial-iqtisadi modellərinin əsasında azad sahibkarlığın, rəqabətin və ümumi regional bazanın dayandığı göstərilir. Amerika modelindən fərqli olaraq Qərbi Avropada ümumi daxili məhsulun 38-60 faizi dövlət büdcəsi vasitəsi ilə sosial sferanın xeyrinə bölüşdürülür. Asiya, o cümlədən Yaponiya, Hindistan və Cənubi Koreya sosial-iqtisadi modelinin xüsusiyyəti kimi dövlətin iqtisadiyyatda əhəmiyyətli dərəcədə iştirakı qeyd edilir ki, bu da Özüni planlaşdırmada bürüzə verir.

İqtisadi inkişafın Amerika modeli liberal modeldir, sosial siyasətdə fərdçilik prinsipi həyata keçirilir. Özlərinin həm iqtisadi, həm də sosial problemlərinin həllində ey təsərrüfatların ən yüksək fəallığının təminatı

edilməsi nəzərdə tutulur. Sosial siyasət vətəndaşların fərdi problemlərinin həllinə dövlətin müdaxiləsinin azalmasına, onlara mümkün qədər daha yüksək iqtisadi sərbəstlik verilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Hesab edilir ki, dövlət tərəfindən fəal və təşəbbüskar fəaliyyət üçün şəraitin yaradılması sosial problemlərin həllində insanların öz qüvvələrini səfərbər etməyə və kənar şəxslərin köməyinə ümid bəsləməməyə imkan verir. Bununla bərabər amerikalıların psixologiyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar şəxsi uğuru birinci yerə qoyurlar. Aztəminatlı əhali qrupunun məqbul sayılan həyat səviyyəsinin, habelə iqtisadiyyatın digər məsələlərinin tənzimlənməsi milli gəlirin müəyyən hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi və vergi funksiya- lan hesabına tənzimlənilir. Bazar iqtisadiyyatının amerika modelində dövlətin rolu məsələsinə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif qiymətləndirməyə rast gəlinir. Bəziləri yazırlar ki, bu ölkədə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi cüzdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu qiymətləndirmə, əsasən, mikrosəviyyəyə aiddir. Dövlət təkrar istehsalın o aspektlərini tənzimləyir ki, azad rəqabət əsasında onların səmərəli tənzimlənməsi mümkün olmur. Analoji xarakter həmçinin sosial siyasətə də aiddir. Vətəndaşların sosial ehtiyacların ödəmək üçün bazar edə bilmədiyini sosial siyasət təmin edir. Nəticədə ABŞ-da varlıların və kasıbların həyat səviyyəsi arasında, əməkhaqqının səviyyəsində ciddi fərqlər (iri amerika firmasının rəhbərinin əmək haqqı digər xidmətçilərin əmək haqqından yüz dəfələrlə yüksəkdir) mövcuddur. Belə ki, ABŞ- da əhəlinin ən varlı 10 faizi ölkə üzrə maddi-maliyyə resurslarının 83 faizini öz əlində cəmləşdirib. Əhəlinin ən varlı 1 faizi isə ölkənin maddi-maliyyə sərvətlərinin təxminən yarısına sahibdir. Gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü ABŞ üçün ciddi sosial problem olsa da, o, yalnız sağlam iqtisadi rəqabətin nəticəsi kimi qəbul edilir. Bazar iqtisadiyyatının amerika modelinin xüsusiyyətlərindən biri də iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin aydın ifadə olunmuş antiinflyasiya, antiinflasiya xarakteri daşmasıdır. Dövlət idarəetmənin bütün üç səviyyəsində - federal hökumət, ştatların hökuməti, bələdiyyələr bazara tənzimləyici təsir göstərir. Bu tənzimləmə müəyyən məhsulların istehsalının dövlət lisenziyalaşdırılması və bəzi malların digər ölkələrə ixracının məhdudlaşdırılması sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Pul dövriyyəsi üzərində nəzarət bank kreditinin köməyi ilə həyata keçirilir. Hökumət həmçinin əmək bazasında da tənzimləyici kimi çıxış edir. O, əmək haqqının minimum məbləğini müəyyənləşdirir və iş yerləri yaradır. Beləliklə, tədqiqatçıların fikrincə, amerika iqtisadiyyatında, iqtisadi oyun qaydalarının təsdiq edilməsində, biznesin tənzimlənməsində amerika dövləti mühüm rol oynayır.

Amerika modeli iqtisadi prosesin bütün iştirakçıların ortaya çıxan problemlərin həllinin axtarışına istiqamətləndirir. Yeniliyə meyillilik (həssaslıq), tərəqqiyə və innovasiyalara praktiki istiqamətlilik Amerika sisteminin bu baza prinsipini möhkəmləndirir. Bu da imkan verir ki, sistem

liberal ənənələri saxlasın, milli və global çağırışlara hazır olsun. ABŞ-ın iqtisadi modelində liberal dəyərlər və ümummilli mənafeələr optimal səviyyədə əlaqələndirilmiş formada əks etdirilmişdir. Liberal dəyərlər və ümumi milli mənafeələr həm dövlət institutları, həm də biznes və vətəndaşlar tərəfindən üzvü surətdə qəbul edilir və həyata keçirilir (59, s.49).

Amerika modelində bir mühüm cəhət hökumətin iqtisadi siyasətinin formalaşmasında alim və mütəxəssislərin idarəetmənin yuxarı pilləsində iştirak etməsidir. Onların daimi iştirakını təmin edən institusional baza da yaradılmışdır. Belə ki, ABŞ prezidenti R.Reyqanm dövründə «İqtisadi Məsləhətçilər Şurası», B. Klintonun dövründə isə «Milli İqtisadi Şura» yaradılmışdır. Ölkə prezidentlərinin yanında yaradılmış bu qurumlar hal-hazırda ABŞ prezidenti Barak Obamamın dövründə də fəaliyyət göstərirlər. «Milli İqtisad Şura» iqtisadi siyasəti koordinasiya etmək səlahiyyətinə malikdir. Bundan başqa iqtisadi sferada «Milli iqtisadçılar klubu», «iqtisadçı dövlət məmurları cəmiyyəti», «iqtisadiyyat və biznes üzrə milli assosiasiya» kimi ictimai qurumlar da fəaliyyət göstərirlər. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi strategiya 4 əsas prinsipə əsaslanır: özəl bölmənin inkişafı; maliyyə intizamı; təhsil və texnologiyaya investisiya qoyuluşlarının prioritetliliyi, genişlənməkdə olan dünya bazarı üçün ixracın artırılması.

ABŞ-da, bir qayda olaraq, əhalinin istehlakı onun gəlirlərindən çox olur. Bununla da qənaət norması mənfə formalaşır. Amerikalılar qazandıqlarından çox istehlak edirlər. Bu ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsasən onun daxili bazarı həlledici rol oynayır (ixrac payı ÜDM 10% təşkil edir).

İqtisadi inkişaf daxili ticarətin səviyyəsindən, daxili ticarət isə ödəmə qabiliyyətli tələbi olan bazardan asılıdır. Bu gün Amerika istehlakçıları üçün təminatlı və gəlirli bazar daxili bazardır. Bu iş ABŞ vətəndaşlarının alıcılıq qabiliyyətinin yüksək olması ilə əlaqədardır. Bir saat üçün ödənilən əmək haqqı 14-15 dollardan çoxdur. Amerika modelinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də idarəetmə sisteminə şəffaflığın güclü olmasıdır.

Ancaq yuxarıda xarakterizə edilən Amerika iqtisadi inkişaf modeli həmişə bu mahiyyətdə olmamışdır. Yüz illiklər ərzində təkamül yolu ilə tədricən bu modelə gəlib çıxmışlar. XIX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən ABŞ-da açıq-açıqna himayədarlıq siyasəti həyata keçirilmişdir (63, s.43- 55). Belə ki, 1933-1940-cı illərdə Amerikam böhrandan çıxaran Franklin Rüzveltin konsepsiyası sərt dövlət tənzimlənməsindən; milli sənayenin bərpası qanunundan; kənd təsərrüfatına dotasiyadan; güclü sosial proqramlardan; qiymətlərin təsbit edilməsindən; büdcə defisitinin artırılmasından ibarət olmuşdur. O dövrün xarakterik xüsusiyyəti ölkədəki yüksək işsizliyin olması idi. Ondən asılı olaraq sosial proqrama böyük məbləğdə xərclər çəkirdi. 1934-cü ilin yanvar ayında ictimai işlərdə 5 milyon adam məşğul idi, işsizliyə görə müavinətlə 20 milyon adam yaşayırdı. 18-25 yaşlı gənclər

üçün meşə zonalanda düşərgələr yaradılmışdır. Onlar meşələrin təmizlənməsi, yollann təmiri, meliora-siya ilə bağlı olan işləri yerinə yetirirdilər. Bu adamlann işinə silahlı qüvvələrin ehtiyatda olan zabitləri nəzarət edirdi. İşin ödənişi: pulsuz yemək, paltar forması, yaşayış yeri (ev, mənzil), gündə bir dollar pul. Bütün bunlann maliyyə mənbəi - daxili borcun və büdcə kəsirinin artınması olmuşdur. Bu dövrdə Amerikada inflyasiya yox idi, əksinə, qiymətlər sürətlə aşağı düşürdü. Ona görə də dövlət tərəfindən qiymətlərin təsbit edilməsi tədbirləri həyata keçirilirdi. Təsbit olunmuş qiymətdən aşağı səviyyədə mala qiymət qoyula bilməzdi.

Kənd təsərrüfatı məhsullannn qiymətini yüksək səviyyədə saxlamaq üçün fermerlərə əkilmiş hər hektar torpağa görə kompensasiya və mükafat verirdilər. Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullannn istehsalım azaltmaq üçün fermerləri iqtisadi cəhətdən maraqlandırırtdılar. Hətta əkilmiş sahələri məhv edirdilər. 1933-cü ildə bütün əkin sahələrinin dördüdə biri məhv edildi, 6 milyon donuz öldürüldü. Əsas məqsəd şüurlu olaraq qısmətlərin artımını təmin etmək olmuşdur. Dollann devalvasiyası üzrə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilirdi. Milli valyutanı qiymətsizləşdirmək üçün əhalidən yüksək qiymətə iri həcmdə qızıl alınması həyata keçirildi. Lakin qiymətlərin artımı müəyyən hədd daxilində tənzimlənirdi. Bu dövrdə (1933-1940) qiymətlərin illik artımı 10 faizdən az olmuşdur. Ruzvelt məcburiyyət qarşısında qalıb büdcə kəsirinə əl atmışdır. Ölkəni sosial partlayış həddinə çatdırmış kütləvi işsizliklə mübarizə aparmaq məqsədilə o, bu addımı atmışdır.

Müasir dövrdə Amerikann iqtisadi inkişaf modelinin idarə edilməsi mexanizmində buraxılmış nöqsanlar 2008-2009-cu illərdə dünya iqtisadiyyatını dərin iqtisadi-maliyyə böhranı ilə üzleşdirdi. O dövrdə ABŞ-m ipoteka bazarında dövriyyədə olan pul vəsait ÜDM-in 92 faizini (12 trilyon dollar) təşkil etmişdir. 2001-2004-cü illər ərzində ABŞ Milli Bankı borclan- ma faizini azaldaraq bazarda likvidliyi və ümumi biznes fəaliyyətini canlandırmağa çalışmışdır. Aşağı faizlər ipotek kreditlərinə tələbi artırmış, bunun nəticəsində evlərə olan tələbat artmış və evlərin qiyməti sürətlə yüksəlmişdir. Evlərin qiymətindəki artım ilə illik orta əmək haqqındakı artım arasında birincinin xeyrinə çox böyük fərqlər yaranmışdır. Əsasən də azgəlirli əhali qrupunun tələb etdiyi evlərin qiyməti daha sürətlə artmışdır. Amma aqillər hesab edirlər ki, ipoteka sistemində problem ev almaq deyil, ödəmə qabiliyyətini qorumaq olmuşdur. Azgəlirlilərə «balıq vermək əvəzinə, onlara balığı tutmaq üçün imkanlar yaratmaq» lazımdır.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrlə sıxı surətdə bağlı olan, onların arasında ən güclü iqtisadiyyatı olan Amerika bütün ölkələri öz ardınca böhrana çəkib apardı. Amerikann lokal bazannda yaranmış maliyyə böhranı sürətlə genişlənərək bütün dünya ölkələrində iqtisadi böhrana çevrildi. Böhran dövründə Amerika administrasiyasının planlarında da iqtisadiyyatı tənzimləmə və

ödəməqabiliyyətini artırmaq; kredit likvidliyini artırma və kredit verilməsi prosesinin bərpası; investorların maliyyə institutlarına və maliyyə bazarlarına olan təsirini artırmaq; real iqtisadiyyatın və ÜDM-un artınması nəzərdə tutubmuşdur.

İlk növbədə Amerika dövləti tərəfindən bankların səhmlərinin satın alınması nəzərdə tutulurdu. Ancaq bu plandan sonrada vəziyyət düzəlmədi. Əksinə, maliyyə bazarları bu plana güvənmədiyini göstərdi. İstər Amerikada, istərsə də İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya, Koreya İspaniya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə yerli banklar böyük miqdarda ipoteka qiymətli kağızlara investisiya etmişdirlər. İpoteka bazanndakı problemlər nəticəsində həmin banklar ağır itkilərə məruz qalmışdılar.

Hal-hazırda Amerika dünya miqyasında valyuta və iqtisadi münasibətlərin qurulmasında monopolistdir. İndi bəzi ölkələr yeni maliyyə arxitekturasının yaradılması ideyası ətrafında məsləhətləşmələr aparırlar. Belə mərkəzlərə iddialı ölkələr sırasında Rusiya və Çin də vardır.

Amerikanın düşdüyü vəziyyət göstərdi ki, cəmiyyəti bütöv bir sistem olaraq görməli və gəlir bərabərsizliyi mümkün qədər aradan qaldırılmalıdır. Əhalinin işsizlik problemini həll etmək, onlara daha yüksək və daimi gəlir əldə etmək imkanı verilməlidir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında XX əsrin 80-ci illərinə qədər iqtisadiyyatda dövlətin rolu daim yüksəldilmişdir. Bu da öz ifadəsini federal və yerli büdcələr vasitəsi ilə ümumi daxili məhsulun daha çox hissəsinin dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülməsində əks olunmuşdur (34 faiz). ABŞ Prezidentləri R.Reyqan və C.Buşun siyasəti həm birbaşa dövlət vəsaitləri, həm də vergi güzəştləri vasitəsi ilə iri biznesin müdafiəsinə istiqamətlənmişdir. (60, S.612). Sonrakı dövrdə etatistik nəzəriyyə (cəmiyyətin inkişafında dövlətin apancı rolunu təqlid edən nəzəriyyə) praktikadan müəyyən qədər uzaqlaşmağa başlamışdır. Hal-hazırda iqtisadiyyatda dövlətin rolunun optimal-laşdırılmasına cəhd edilir.

Amerika modeli sahibkarlığın stimullaşdırılması və əhalinin ən fəal hissəsinin varlanması prinsipi üzərində qurulmuşdur. Tədqiqatçılar Amerika modelinin şəxsiyyətin, xüsusi mülkiyyətin və özəl sahibkarlığın azadlığına əsaslandığını vurğulayırlar. Müsbət xüsusiyyətləri olan amerika modelinin mənfi cəhətləri də vardır: xroniki büdcə defisiti, mənfi ticarət və tədiyyə balansı, böyük həcmdə xarici borc, ipoteka bazanın qeyri-sabitliyi (65, s.116-121). Burada sosial bərabərliyin təmin olunması bir vəzifə kimi dövlətin qarşısında qoyulmur. Dövlətin vəzifəsi sabit konyukturanı və iqtisadi tarazlığı təmin etməkdir. Ancaq 2011-ci ilin axırlarında ABŞ Prezidenti Barak Obama bildirmişdir ki, amerikalıların gəlirləri arasında artan qeyri-bərabərlik ölkənin orta təbəqəsinə təhlükə yaradır (31, 08.12.2011). Amerika mətbuatı hesab edir ki, Barak Obama özünün prezident kompaniyası üçün əsas

mövzu kimi sosial təbəqələşmənin qaşısını almaq və orta təbəqənin mü> dafəsi ilə məşqul olmağı seçmişdir. Prezidentin fikrincə, Amerika elə bir ölkə olmalıdır ki, adamlar öz ailələri üçün kifayət qədər pul qazana və mənzil ala bilməli, cuzi əmanətlər yaratmalı və pensiyaya çıxdıqdan sonra özünü təmin edə bilməlidir. Teodor Rüzveltin dövlətin roluna baxışlarına istinad edərək, o bildirmişdir ki, yalnız güclü mərkəzi hökumət sadə amerikahlan iri biznesin tamahından qoruya bilər. ABŞ konqresinin büdcə idarəsinin mə- lumatına əsasən, ölkənin ən zəngin adamları olan bir faiz amerikalı son 30 il ərzində milli gəlirdə payını iki dəfədən çox artmışdır. Bu rəqəm 8 faizdən 17 faizədək yüksəlmişdir.

Ölkədə mövcud olan müəssisələrin (firmaların) 20 faizini təşkil edən və işçilərinin sayı 500 nəfərdən çox olan iri korporasiyalar ümumi satışın 90 faizə qədərini təmin edirlər. İşçilərinin sayı 100 nəfərə qədər olan firmalar kiçik biznes, 100 nəfərdən 500 nəfərə qədər olanlar isə orta biznes kateqoriyasına aid edirlər. Təkcə Federal büdcə xərclərinin 60 faizə qədərini insan resurslarının (təhsil, səhiyyə, sosial təminat və digərlərinə) inkişafına xərclənir. ABŞ-ın ümumi daxili məhsulunun 80 faizə qədərini xidmət sahələrində yaranır. Emal sənayesinin inkişafının əsas istiqaməti kapital, material və enerji tutumlu sahələrdən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə və elmi texniki tərəqqiyə əsaslanan eim tutumlu sahələrə keçməkdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə regionlar ixtisaslaşdırılmışdır. Dövlət federal xərclərinin 30 faizi elmi-texniki araşdırmalara sərf edilir. İşsizliyə görə orta aylıq müavinət 1100 dollara yaxındır. ABŞ standartlarına, görə adambaşına illik gəlir 9,6 milyon dollardan (gündəlik gəlir 26 dollar, 53, 12.07.2008) az olarsa, bu, kasıbçılıq sayılır (2004-cü il). Ekspertlərin fikrincə, ABŞ iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, daxili tələb təklifdən, dövlət xərcləri onun gəlirlərindən, idxal isə ixracdan çoxdur.

1.2.2. İqtisadi inkişafın Yaponiya modeli

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkənin iqtisadi inkişaf modeli iqtisadi sistemin inkişaf mərhələsindən asılı olaraq formalaşdırılır. Bu baxımdan ikinci dünya müharibəsində sonra XX əsrin 90-cı illərinə qədər industrial cəmiyyət formalaşdıran Yaponiyanın o dövrdəki iqtisadi inkişaf modeli inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün etalon hesab edilir. O dövrdəki modelin fərqləndirici cəhəti dövlətin iqtisadiyyata yüksək dərəcədə müdaxiləsi, bazar elementlərinin zəifliyi və biznesin təşkilinin spesifik forması - biznes sferasında qruplaşma olmuşdur.

Artım siyasətinin strateji istiqaməti kapital yığımmın hərtərəfli stimullaşdırılması olmuşdur. Bu strategiyaya özəl müəssisələrin daxili və xarici investisiyalannın, elmi-texniki tərəqqinin və ixracın stimullaşdırılması

məqsədlə böyük həcmdə dövlət investisiyalardan, subsidiyalardan, ucuz kreditlərdən, müxtəlif vergi və amortizasiya güzəştləri kimi vasitələrdən istifadəyə əsaslandı. Bu proseslərdə əhalinin kiçik əmanətlərinə vergi stı-mullanmn tətbiqinin böyük rolu olmuşdur. Konyukturam tənzimləmək üçün maliyyə vasitələrindən, xüsusilə səmərəli kredit siyasətindən hökumət tərəfindən fəal istifadə edildi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Yaponiya iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə başladı. Əsas vəzifə iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması, inflyasiya ilə mübarizə aparılması, milli valyuta kursunun stabilləşdirilməsi, iqtisadiyyata xarici valyutanın cəlb edilməsi idi. Onların o dövrdəki iqtisadi durumu bizim 1992-95-ci illərdəki vəziyyətimizlə oxşarlıq təşkil edirdi. Həmin dövrdə Yaponiyada iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Belə vasitələrdən biri sahə prioritetləri sistemi idi ki, bundan istifadə etmək hökumətin öncül tədbirlərindən biri olmuşdur. Müharibədən sonrakı Yaponiyada pul vəsaitləri, kadrlar və xammal çatışmırdı. Belə şəraitdə sənayenin bütün sahələrinin balanslaşdırılmış şəkildə inkişafını təmin etmək mümkün deyildi. Bununla əlaqədar olaraq prioritet sahələrin, onların daxilində isə prioritet istehsalatın dövlət müdafiəsi prinsipi formalaşdırılmışdır. Bu o demək idi ki, hökumət çox vacib sahələri müəyyənləşdirmiş, onların üstünlüklə inkişaf etdirilməsi üçün lazımi köməklik etmiş, yəni pul vəsaitləri, kadrlar və material resursları həmin sahələrdə cəmləndirilmişdir. Həmin dövrdə kömürün və digər xammal və materialların çatışmadığına görə bütünlükdə istehsalı, xüsusilə metallurgiyanın və digər materiallar istehsal edən sahələrin bərpa edilməsi yolunda Yaponiya ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı. Kömürün istehsalını artırmaq üçün saxta- lardakı köhnə avadanlıqları dəyişdirmək tələb olunurdu. Bunun üçün də metallurgiya məhsulları lazımdır idi. 1947-1948-ci illərdə Yaponiya hökuməti əsas diqqəti iki sahədə - kömür və metallurgiya sahələrində cəmləşdirdi. Kömür hasilatı artdıqca metallurgiya sənayesinə kömürün verilməsi də artı- nırdı. Metal istehsalı çoxaldıqca kömür sənayesinə lazımdır olan avadanlıqları istehsal edən maşınqayırma sahələrinə metal verilməsi də genişlənirdi. Beləliklə, resursların cəmləndirilmiş şəkildə hər iki sahəyə qarşılıqlı göndərilməsi təşkil edildi. Bu sahələrin bərpası yaxşılaşdıqca başqa sahələrin də kömür və metallara təchizatı səhmana salınırdı. Nəticədə istehsal artmağa başladı. Paralel olaraq dövlət inflyasiyanı məhdudlaşdırmaq tədbirlərini də həyata keçirirdi. Özü də yuxarıda qeyd olunan bütün tədbirlər dövlətin mərkəzləşdirilmiş nəzarəti altında aparılmışdır. Müharibədən sonrakı mərkəzləşdirilmiş nəzarətə ancaq 1950-ci ildə xitam verilmişdir. Nəticədə azad iqtisadi sistem daxilində Yaponiyanın milli təsərrüfatını əsaslı şəkildə bərpa etmək üçün ilkin şərait yaradıldı.

Uzunmüddətli sahə proqramlarının hazırlanması Xarici ticarət və sənaye nazirliyinə tapşınımıdır. Proqramlarda mühüm sahələrin bərpası və sonrakı surətlə inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu proqramlar bir dövlət proqramı kimi realizasiya üçün dövlət maliyyəsi ilə təmin edilirdilər. Prioritet sahələr sistemindən dövlət, xüsusilə 50-60-cı illərdə geniş istifadə etmişdir. Onu da demək lazımdır ki, yapon iqtisadiyyatının bərpası və sahə strukturunun inkişafı başlanğıcdan xarici elm və texnikanın qabaqcıl nailiyyətləri əsasında həyata keçirilmişdir.

Müharibədən sonra aparılan torpaq islahatı fermer təsərrüfatlarını meydana gətirdi. Onların kübrə və zəhərləyici maddələrə artan tələbatını təmin etmək üçün dövlət kimya sənayesinin bu sahələrini prioritet sahə kimi qəbul etdi. Neftkimyası əhalinin paltara, mənzilə və qidaya, avtomobil və məişət elektrik cihazları istehsalı üçün mühüm materialların istehsalçısına çevrildi. Neftkimyası məhsulları ilə özünü tam təmin etməyə nail olan Yaponiya iri məştblı idxaldan əl çəkdi. Bəzi hallarda isə xarici valyuta əldə edə bildi.

Hökumət işgüzar dairələrlə əməkdaşlıq şəraitində prioritet sahələr üzrə məqsədli təxmini planlar müəyyən etdi və onların yerinə yetirilməsinə köməklik göstərdi. Məqsədli planların seçilməsinin mühüm meydan məhsulun beynəlxalq rəqabətlik qabiliyyəti olmuşdur. Əldə rəhbər tutulmuşdur ki, məqsədli proqramlar çərçivəsində seçilmiş yenidənqurma investisiya layihələri beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətli olmalıdır. Əks təqdirdə onların həyata keçirilməsi vəsaitlərin və resursların düşünülməmiş məsrəflərinə gətirib çıxarır.

Daxildə rəqabəti təmin etmək üçün rəqabətqabiliyyətli məhsulların idxalı məhdudlaşdırılmışdır. Investisiya layihələri qiymətləndirilərkən meyar kimi enerjiyə qənaət, ətraf mühitin qorunması, mənfəətlilik göstəriciləri rəhbər tutulmuşdur. Daxili rəqabəti gücləndirmək üçün mümkün qədər daha çox müəssisələr hərəkətə gətirilmişdir. Kəskin rəqabət isə öz növbəsində istehsalda səmərəlilik və tərəqqinin hərəkətedici qüvvəsinə çevrilmişdir.

60-cı illər Yaponiyada «Özünün texnologiyasının yaradılması dövrü» kimi xarakterizə olunur. Bu illərdə dövlət maksimum cəhd göstərmiş və köməklik etmişdir ki, yeni və perspektiv sahələr-sintetik liflər istehsalı, neft- kimya, komplektləyici maşın hissələri, ümumi maşınqayırma, elektron sənayesi inkişaf etsin. Həmin sahələrə köməklik göstərməklə yanaşı həddən artıq rəqabətin qarşısını almaq üçün dövlət kartellərin yaradılmasına icazə verdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə Yaponiya iqtisadi sisteminin ən xarakterik bir əlaməti özəl müəssisələrin fəaliyyətinə dövlətin operativ müdaxiləsi mexanizmi olmuşdur. «İnzibati rəhbərlik» adlanan bu mexanizm hökmət orqanlarının və özəl biznesin əlaqələndirilmiş və razılaşdırılmış hərəkətlərini, müvafiq dövlət orqanının biznes ehtiyaclarına tezliklə reaksiya

verməsinə təmin edirdi. Bu prosesə istinad edərək Qərbdə Yaponiyanı «vahid səhmdar cəmiyyəti» adlandırmışlar. «İnzibati rəhbərliyin» təşkilati forması iqtisadiyyatla məşğul olan nazirliklərin və digər dövlət idarəetmə orqanlarının yanında məşvərətçi səslə yaradılan çoxsaylı komitələr olmuşdur. Komitələr dövlət orqanlarının və iri biznes strukturlarının nümayəndələrindən formalaşdırılmışdır. Onlar iqtisadi siyasətin məsələlərinə aid razılaşdırılmış qərarlar hazırlayırdılar. Bir qayda olaraq qərarların razılaşdırılması maliyyə stimullarına əsaslanırdı. «İnzibati rəhbərliyin» səmərəli mexanizm olması XX əsrin 50-60-cı illərində sənaye siyasətinin misalında görmək olar. Komitələrdə hazırlanmış bu siyasət köhnə baza sahələrinin (kömür, metallurgiya, kimya, maşınqayırma və b.) yeni texnika əsasında rekonstruksiyasını və dünya bazarında rəqabətə tab gətirən yeni sahələrin (neftkimya, elektronika, kimyəvi liflər və s.) yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bu məqsədə nail olmaq üçün müvafiq nazirliklər tərəfindən məqsədli proqramlar hazırlanmışdır. Dövlət tənzimləməsinin birbaşa obyektinə kimi özəl müəssisələrin investisiyaları və onların maliyyələşdirilməsi, istehsal gücləri, məhsulların assortimenti, qiymətlər və təsərrüfat fəaliyyətinin digər mühüm parametrləri olmuşdur. Bu siyasətin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə hökumət xarici rəqabətə məhdudlaşdırma (ticarətdə himayədarlıq və valyuta siyasəti vasitəsilə), investisiyalar xətti ilə və texniki yeniliklər vasitəsilə sahələrarası rəqabətə stimullaşdırmışdır.

Özəl sektor məmnuniyyətlə dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq edirdi. Bu əməkdaşlıq subsidiyalar, kreditlər, vergilər, valyuta, texniki lisenziyalar və sairələrlə dövlət tərəfindən stimullaşdırılırdı. Özəl sahibkarlığın tənzimlənməsində dövlət qanunvericiliklə təsbit olunan rəqlamentasiya sistemindən istifadə edirdi. Ən yüksək dövlət rəqlamentasiyası xarici iqtisadi əlaqələr və kredit-maliyyə sferasını əhatə edirdi.

Dövlətin iqtisadiyyatda iştirakının fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, makroiqtisadi tənzimləmə mikrosəviyyədə dövlətin müdaxiləsinin kifayət qədər səmərəli mexanizmi ilə üzvü surətdə əlaqələndirilirdi. Bu mexanizmin əsasında sət rəqlamentlərin müəyyənləşdirilməsi dururdu.

XIX əsrin axırlarında XX əsrin birinci yarısında sənayenin inkişafında dövlət müəssisələrinin yaradılması, müəssisələrin subsidiyalaşdırılması və yüksək müdafiə tariflərinin qoyulması böyük rol oynamışdır. Dövlət bəzi sahələrdə (metallurgiya sənayesi, neftkimya, neftemalı, sintetik liflər istehsalı və s.) avadanlıq parkının həcmi nizamlaşdırmaq məqsədilə avadanlığa kapital qoyuluşuna müdaxilə etməyə başladı. Dövlətin müdaxiləsi hökumət və işgüzar dairələrin nümayəndələrinin uzlaşdırıcı müşavirələri formasında aparılırdı. «İnzibati rəhbərlik» metodu eyni zamanda xüsusi qanunvericiliklə təmin edilmişdir. Bu metoddan ən çox maliyyə, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə, əmək, tikinti, xarici ticarət və sənaye nazirlikləri tərəfindən geniş

istifadə edilmişdir. Dövlət həmçinin kiçik və orta müəssisələrin kooperasiya olmalarına köməklik edir və onların fəaliyyət dairəsini tənzimləyirdi. Xüsusi seçilmiş sahələrdə, avtomobilqayırmada, xüsusi markalı poladın və neft- kimya məhsullarının istehsalında struktur dəyişikliklərini həvəsləndirmək məqsədilə dövlət onlara vergi və maliyyələşdirmə sahələrində güzəştlər vermişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə Yaponiyanın iqtisadi inkişafı birinci növbədə dövlət tənzimləməsi sayəsində təmin edilmişdir. Belə siyasət imkan vermişdir ki, Yaponiya qısa dövr ərzində özünün sənayesi əsasında ardıcılıqla, mərhələ-mərhələ yeni-yeni məhsullar istehsal etsin.

Dövlət müəssisələrinin yaradılması və sonradan onların xüsusi mülkiyyətə verilməsi, müəssisələrə subsidiyalann verilməsi və güclü müdafiə rüsumlarının tətbiqi Yaponiyanın sənayeləşdirilməsində böyük rol oynamışdır* (49, s.100).

İqtisadiyyat möhkəmləndikcə prioritet prinsipi müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, konkret zaman daxilində sənaye sahələrinin inkişafının idarə olunmasının prioritetliyindən yaxın və uzaq gələcəkdə milli iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərinin seçilməsinə və qiymətləndirilməsinə keçilmişdir ki, bu da hal-hazırda dövlətin əsas tənzimləyici funksiyalarından biridir. İqtisadiyyatın perspektiv inkişaf istiqamətlərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi dövlətin əsas tənzimləyici funksiyalarından biri olmuşdur.

Dünya iqtisadi situasiyasının inkişafının hərtərəfli proqnozları və daxili situasiyanın fonunda nəzərdə tutulan perspektivlərin diqqətlə əsaslandırılması bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə intellektual, informasiya və iqtisadi resursların cəmləşdirilməsini tələb edirdi. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi praktikada ayn-aynılıqda heç bir kompaniya və hətta iri özəl sahibkarlar birliyi tərəfindən mümkün olan iş deyildi. Beləliklə, müharibədən sonrakı dövrdə formalaşmış Yapon iqtisadi modeli makro və mikro iqtisadi səviyyədə dövlət tənzimləməsinin yüksək səmərəliliyi ilə seçilmişdir (56). Hal-hazırda Yaponiya modeli dövlət tərəfindən fəal tənzimlənən model kimi beynəlxalq miqyasda qəbul edilmişdir. Dövlət tənzimlənməsinin fəal rolu iqtisadi inkişafın, struktur, investisiya və xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində öz əksini tapır. Yüksək səmərə verən korporativ idarəetmə sistemi yaradılmışdır. Bütün bunlar sosial siyasətlə əlaqəli həyata keçirilir.

XXI əsrin əvvəllərindən postindustrial mərhələsinə daxil olan Yaponiya öz iqtisadi inkişaf modelində islahatları apanımasına başladı.

Postindustrial mərhələsində Yaponiya üçün xarakterik xüsusiyyət dövlət mülkiyyətinin aşağı xüsusi çəkiyə malik olması və onun infrastruktur sahələrində cəmlənməsi, həmçinin ÜDM-də dövlət xərclərinin və vergilərin sayının az olmasıdır. Dövlət xərclərinin strukturunda cari istehlak xərcləri azlıq, investisiyalann payı üstünlük təşkil edir. Şəxsi qənaətin yüksək stabil

norması Yaponiya hökumətinin əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə bazasını təşkil edir. Belə ki, həmin vəsaitləri dövlət əmanət və sığorta müəssisələri vasitəsi ilə hökumət toplayır. Onların hesabına dövlət investisiyalarının əksər layihələri maliyyələşdirilir. Cəmiyyətin industrial mərhələsində mərkəzi büdcə xərclərinin 40-50 faizini dövlət investisiyaları təşkil etmişdir. (49, s.99).

Müharibədən sonrakı dövrdə Yapon iqtisadi modelində sistem yaradan digər struktur kimi biznes sferasında qruplaşma və ya birlik adlanan qurum çıxış etmişdir. Birlikləri müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələrində biznesmenlərin özləri yaratmışdılar. Qarşılıqlı etimada və anlaşmaya əsaslanan birliklərin müqavilə şərtlərinə əməl edilməsinə nəzarət, müxtəlif sanksiyaların tətbiqinə, razılaşdırılmış qərarların qəbul edilməsinə səlahiyyəti olmuşdur. Əgər qərb bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat agentlərinin hərəkəti fərdi-yətciliyə əsaslanırsa, yapon iqtisadi modelində birliklərin fəaliyyətində kollektivism prinsipi əsas təşkil edir.

Hökumətin qəran ilə İqtisadi Strategiya məsələləri üzrə Şura yaradılmışdır.

Yapon modelinin tipik xüsusiyyəti, həmçinin sosial funksiyaların dövlətdən firma və təşkilatlara ötürülməsidir. Bununla da o, İsveç və alman modellərindən fərqlənir. Yaponiyanın dövlət büdcəsində sosial xərclərin azlığı da bu xüsusiyyətlə şərtlənir. Yaponiyada firmalar ev təsərrüfatlarına nəinki iş yeri verirlər, həmçinin işçilərin mənzillə, məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təmin etmək öhdəliklərini öz üzərlərinə götürürlər, gənc nəslin oxuması və təhsil alması, işçilərin yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması barədə qayğı göstərirlər. Təsərrüfatçılığın Yapon modelinin mərkəzində işçilərin iş ömürlük götürülməsi sistemi dayanır. Bu əlamət ölkə əhalisinin konsolidasiyasına xidmət edir, işçilərin və işəgötürənlərin əməkdaşlığını təmin edir, işçilərin firmalara sədaqətli olmasını, təşəbbüskar və var gücləri ilə işləməsinə zəmin yaradır. Müəssisə ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri ilə sıx əlaqə saxlayır, tələbələrini istehsal praktikası ilə təmin edir, təhsili bitirənlərin müəyyən hissəsini işə qəbul edir, 1-2-illik onları müxtəlif şöbələrdə təcrübə keçəndən sonra qiymətləndirmə attestasiyasında yoxlanırlar. Müsbət qiymət alanlar daimi işə qəbul edilirlər. Əmək haqqının məbləği həm vəzifədən, həm də iş stajından asılıdır. Hər 3-5-illikdən bir işçi xidmət yerini dəyişir, başqa işə keçirilir. 55 yaşına çatmış qadınlar və 60 yaşına çatmış kişilər təqaüdə yola salınır, onların yerinə gənc işçilər qəbul edilirlər. Beləliklə, kadrların rotasiyasının dəqiq sistemi yaradılmışdır. Firmaya sədaqətli işçilərin nəinki övladlarına, həm də nəvələrinə həmin firma işə qəbulat təminat verir.

Müəssisənin iflası istisna olmaqla, praktiki olaraq işçi işdən azad oluna bilməz. Azad olmanın qarşısını almaq məqsədilə firma iş vaxtını azalda və yeni işçilərin qəbulunu məhdudlaşdırma bilər. Ömürlük işə qəbul

sistemi işçilərin 25-30 faizini əhatə edir, qalanları müvəqqəti işçi hesab edilirlər və istənilən vaxt işdən azad edilə bilərlər. Ona görə də hər bir Yapon gənci yaxşı oxumağa, istehsalda yaxşı işləməyə, ixtiraçı, səmərələşdirici olmağa cəhd edir.

İnkişafın bütün mərhələlərində Yaponiyayı fərqləndirən cəhət dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsi olmuşdur. Bunu da dövlət sənaye siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirmişdir. XX əsrin 70-ci illərinə qədər Mərkəzi Bank kommersiya banklarına kredit limiti müəyyən etmişdir. Ümumi daxili məhsulun 65 faizə qədər xidmət sferasında yaramır. Hal-hazırda sənayedə struktur dəyişiklikləri siyasəti həyata keçirilir. Onun əsas istiqaməti isə ən çox əlavə dəyər yaradan elm tutumlu sahələrin prioritetliyidir. 2006-cı ildə 4229 milyard dollar və ya adambaşına 33150 dollar dəyərində ümumi milli gəlir istehsal edilmişdir. Yapon modeli ümumi milli mənafein ayn-ayn fərdlərin mənafeindən üstünlüyü, dünya bazasında maksimum yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsul (xidmət) istehsalının təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının artımının əmək haqqından yüksək olması prinsipləri üzərində qurulmuşdur, iqtisadi inkişafın tənzimlənməsində dövlət fəal rol oynayır. Bu da Yapon modelini fərqləndirən cəhətlərdəndir.

1.2.3. İqtisadi inkişafın Cənubi Koreya modeli

Cənubi Koreya modeli Yapon iqtisadi inkişaf modeli ilə oxşardır. İqtisadiyyatın sürətli modernizasiyası üçün dövlət vergi, tarif və valyuta siyasətindən geniş istifadə edir. Resursların, geniş nomenklaturada istehsal və istehlak təyinatlı mal qruplarının qiymətləri üzərində dövlət uzun müddət nəzarət etmişdir. Dünya bazasında rəqabətqabiliyyətli iri korporasiyaların yaradılmasına və inkişafına dövlət məqsədyönlü təkan verir.

1.2.4. İqtisadi inkişafın İsveçrə modeli

Hökumətin iqtisadi siyasəti iqtisadi potensialın modernləşdirilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsi vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə tabe edilmişdir. 41,3 min kv km sahəsi və 7,6 mln nəfər əhalisi olan ölkə 305 milyard dollar və ya adambaşına 41 min dollardan çox dəyərində ümumi milli gəlir istehsal edir.

Transmilli korporasiyalar və dövlət sektoru iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır. Ölkənin təsərrüfatında onların rolu böyükdür. ÜDM-ün yandan çoxu federal büdcə vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülür. Federal büdcənin xərc maddələri içərisində təhsil, elm, kənd təsərrüfatı və sosial təminat sistemi əsas yer tutur. Ümumi milli gəlirin 65-70 faizi xidmət sahələrində formalaşır. Sənayedə maşınqayırma kompleksi, kimya və ərzaq sənaye sahələri

əsas rol oynayırlar. Ölkənin iqtisadi mövqeyi beynəlxalq əmək bölgüsündən istifadəyə əsaslanır. İxracın 90 faizi hazır sənaye məmulatlarından ibarətdir.

1.2.5. İqtisadi inkişafın Avstriya modeli

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə iqtisadiyyatda dövlət sektorunun yüksək payı olan sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli formalaşmışdır. Sonradan Avropa iqtisadiyyatına daxil olmaq üçün dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi başlamışdır. Sosialyönümlü iqtisadi siyasət davam etdirilir. Ümumi daxili məhsulun üçdə birindən çoxu sosial ehtiyaclar üçün istifadə edilir. Dövlət xərcləri ÜDM-ün 35 faizini təşkil edir. Xidmət sektorunda ÜDM-ün 67 faizi yaradılır. Sənaye sektoru maşınqayırma, kimya, selliloz-kaziz, metallurgiya, avtomobilqayırma sahələri ilə təmsil olunubdur. 8,3 mln nəfər əhalisi olan ölkə 289 milyard dollar və ya adambaşına 35min dollardan çox ümumi milli gəlir istehsal etmişdir.

1.2.6. İqtisadi inkişafın Almaniya modeli

Beynəlxalq miqyasda tanınan alman iqtisadi inkişaf modeli “sosialyönümlü bazar təsərrüfatı” adlanır. Alman modeli sosial təminatın, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin pulsuz olması, onun sosial tərəfdaşlıq və sosial məsuliyyət əsaslan üzərində qurulması, sahibkarlarla həmkarlar ittifaqları arasında müəssisə işçilərinin əmək haqlarının yüksəldilməsi uğrunda yarışma- lan, sosial siyasətin həyata keçirilməsində istehsal sahəsinə üstünlük verilməsi ilə seçilir. Alman sosial bazar təsərrüfatı üçün dövlət mülkiyyətinin yüksək xüsusi çəkisi, təsərrüfat strukturunun formalaşmasında özəl sahibkarlığın və bazar mexanizmlərinin güclü mövqeyi xarakterikdir. Bununla bərabər mövcud qanunvericilik müqavilə öhdəliklərinə ciddi riayət edilməsinə, məhsulların keyfiyyətinə nəzarətə, ədalətli rəqabətin müdafiəsinə, ətraf mühitin qorunmasına istiqamətlənmişdir. Burada təsərrüfat fəaliyyətində dövlətin iştirakı böyükdür. Bu, öz ifadəsini sosial problemlərin həllində (işsizlik, sosial sığorta və b.) və ümumi nemətlərin istehsalında (məsələn, yol tikintisində və b.) tapır. Bu modelə uyğun olaraq dövlət tənzimləməsi təsərrüfat subyektlərinin sayının artırılması və iqtisadiyyatın sahəvi strukturunun yenidən qurulması əsasında ictimai əmək bölgüsünün dərinləşdirilməsi yolu ilə azad rəqabətin qorunmasına istiqamətləndirilmişdir.

Almaniyada hesab edirlər ki, azad rəqabətin müdafiəsi üçün iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi və təsərrüfat agentlərinin sayının artırılması onların ölçülərinin artırılmasından daha səmərəlidir. Ona görə də bu ölkədə rəqabətə təkə bazar uğrunda mübarizə kimi baxmırlar. Onlar rəqabəti ictimai əmək bölgüsünün müxtəlif həlqələrinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi

qəbul edirlər. Məhz rəqabətin bu anlamı dövlət tənzimləməsinin predmeti kimi alman modelində qəbul edilmişdir.

Valyuta mənbəyi kimi ixracın stimullaşdırılmasından istifadə bazann tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi hesab edilir.

Alman modelinin spesifikliyi həmçinin büdcə-vergi siyasətində də özünü büruzə verir. Vergilərin və dövlət büdcəsinin ölçülərini iqtisadiyyatın artımı ilə əlaqələndirirlər. Vergi siyasəti iqtisadiyyatın həddindən çox artımını ləngitməyə (artımına imkan verməmək) istiqamətləndirilmişdir. Onun vəzifəsi gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi yox, inflyasiya gəlirlərinin dondurulmasıdır.

Alman modelində gəlirlər və məşğulluq siyasəti xüsusi yer tutur. Dövlət bazann inkişafına töhfə verən və ixracı artıran bütün istehsalçıların gəlirlərinin artımını və iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərini stimulaşdırır. Əhalinin gəlirlərinin artımını əmək məhsuldarlığının artını və bazann mal təminatı ilə əlaqələndirirlər. Bazann məhdudlaşdırıcı amil kimi gəlir səviyyəsinin həddindən çox differensiasiyasına qarşı mübarizə aparılır.

ABŞ modelindən fərqli olaraq, Almaniya modelinin bir xüsusiyyəti də iqtisadiyyatın tənzimlənməsində pul-kredit siyasətinə üstünlük verilməsidir. Əgər ABŞ-da qiymətlərin səviyyəsinə, tələb və təklifin strukturuna vergi sistemi vasitəsi ilə təsir edirlərsə, Almaniya da məcmu borc kapitalı ilə sənayedə toplanmış kapital və onunla bağlı olan faiz dərəcəsi arasında optimal bağlılığın saxlanması vasitəsi ilə təsir göstərirlər. Alman modelinin mahiyyətini qısaca olaraq belə formalaşdırmaq olar: azad rəqabət, iqtisadiyyatın, tələb və təklifin tarazlığı. Bazar təsərrüfatında bu şərtləri təmin etmək və onun inkişafına sosialyönüm vermək dövlətin vəzifəsidir. Almaniya modelində kiçik və orta müəssisələr, fermer təsərrüfatları xüsusi himayədarlıqdan istifadə edirlər. Qiymətlərə, rüsumlara, texniki normalara dövlət fəal təsir edir, ölkədə sosialyönümlü iqtisadi model qurulmuşdur.

Almaniyanın iqtisadi inkişaf modeli bazar iqtisadiyyatının yüksək səmərəliliyini təmin edir və maksimum sosial ədalətə zəmanət verir. İqtisadiyyatın dövlət sektoru, əsasən, infrastruktur obyektlərlə təmsil olunmuşdur. İşçilərinin sayı bir min nəfərdən ibarət olan iri kompaniyalar ÜDM-ün 50 faizdən çoxunu istehsal edirlər. Sənayenin kreditləşdirilməsi ilə məşğul olan ixtisaslaşdırılmış bank mövcuddur. Qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma, kimya, dərman istehsalı, yüngül və yeyinti sənaye sahələri iqtisadiyyatda apancı rol oynayırlar. Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələri sektorunda 500 mindən çox adam çalışır. Onların da üçdə biri alim və mühəndislərdən ibarətdir. Ümumi daxili məhsulun 30 faizə qədəri sosial ehtiyaclar üçün istifadə edilir. İxracın 86 faizi hazır məhsuldur. Xammal və yanmfabrikatlar ixracı ancaq 4,7 faizini təşkil edirlər.

1.2.7. İqtisadi inkişafın İsveç modeli

İsveçdə mövcud olan iqtisadi sistem qanşiq sistem kimi xarakterizə olunur. Mülkiyyətin üç formasının birliyinə və qarşılıqlı hərəkətinə əsaslanır: özəl, dövlət və kooperativ. İsveç modelinin əsasında fəal dövlət tənzimlənməsi ilə müşahidə olunan rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı dayanır. İnkişafın İsveç modelinin fərqləndirici xüsusiyyəti əhalinin tam məşğulluğu və yüksək rifah səviyyəsidir. Bu model bütün kateqoriyadan olan zəhmətkeşlərin 5[^]sək əmək haqqı alması, işsizliyin aşağı səviyyəsi və istehlakın yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Bütün dünyada İsveç modeli sosial həmrəylik modeli kimi qəbul edilmişdir. 9,5 milyon əhalisi olan ölkədə işsizliyin səviyyəsi 1,3 faiz (Yaponiyadan az) olmuşdur (2011-ci il).

İsveç modelinin əsas məqsədlərinə aid edilir: yüksək və stabil məşğulluğa kömək etmək, sürətli iqtisadi artım, əhalinin gəlirlərinin bəra-bərləş-dirilməsi, regional iqtisadi tarazlığa kömək etmək, qiymətlərin stabilliyinə nail olmaq. Dövlət tənzimlənməsi hər şeydən öncə ümummilli səviyədə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, iş qüvvəsinin təkrar istehsalını və onun dəyərinin formalaşdırılmasını təmin edən müəssisələr üzərində dövlət mülkiyyəti vasitəsi ilə həyata keçirilir. İsveç modelinin özəyini təşkil edən sosial siyasət üç mühüm prinsipə əsaslanır: xoş güzəranə nail olmaq üçün bərabər imkanların yaradılması; əmək qabiliyyətli əhalinin tam məşğulluğuna nail olunması; əhaliyə sosial zəmanətlərin verilməsi. Əmlak qeyri-bərabərliyinin azaldılması milli gəlirin əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin xeyrinə yenidən bölüşdürmək hesabına əldə edilir. Sosial siyasət pulsuz xidmətlər (transfert ödənişləri) vasitəsilə sosial tələbatların yüksək səviyyədə ödənilməsinə təmin edir. İstənilən işçi müdiriyyətə heç bir tibbi və sığorta sənədi təqdim etmədən 100 faiz əmək haqqısı saxlamımaqla bir həftə işə çıxmaya bilər, məzuniyyət müddəti beş həftədir, əlavə olaraq il ərzində xəstəliyə görə 26 gün işə çıxmaya bilərlər (Avropa İttifaqında 14 gün), dünyada ən aşağı iş saati İsveçdədir - 1482 saat (Fransa - 1696 saat).

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında ən yüksək məşğulluq səviyyəsi İsveçdədir. Bunun da əsas səbəbi işçilərin yenidən hazırlanmasının dövlət siyasəti və güclü həmkarlar təşkilatıdır. Sosial siyasəti uğurla yerinə yetirmək üçün yüksək vergi dərəcələri müəyyən edilmişdir. Belə ki, ÜDM- da vergilər 50 faizdən çoxdur. Digər inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 30- 40 faiz təşkil edir. 1980-cı ildən vergilərin orta həddi azaldılmışdır. Ancaq yenə də onun səviyyəsi yüksəkdir.

Qeyd olunmalıdır ki, bir tərəfdən, sosial proqramların reallaşdırılması, yüksək məşğulluq səviyyəsinin saxlanması, digər tərəfdən, yüksək inkişaf tempinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, inflyasiya ilə mübarizə arasında ziddiyyət vardır. Bu da İsveç modelinin

xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Ancaq 90-cı illərdə ölkənin iqtisadiyyatında müəyyən çətinliklər meydana çıxdı: əhalinin tam məşğulluğu iş qüvvəsinin çatışmamasına və əmək haqqının artınmasına səbəb oldu. Yüksək istehsalat xərcləri ixrac mövqeyinin itirilməsinə, yerli investorların xarici ölkələrdə istehsal sahələri yaratmasının stimullaşdırılmasına gətirib çıxartmışdır. Yüksək istehsal xərcləri sosial müdafiə sistemi ilə şərtlənmişdir. Hökumət məcbur oldu ki, sosial proqramları azaltsın (ixtisas etsin), «sosial bərabərlik»dən imtina etsin, monetar tənzimləməni gücləndirsin, yenidən bölüşdürmə proseslərinə dövlətin birbaşa müdaxiləsini zəiflətsin.

1993-cü ildə hökumət yeni maliyyə islahatlarına başlamışdır. Onun mahiyyəti istehlaka görə verginin 10 faiz səviyyəsində saxlanması və vərəsəliyə görə verginin azaldılması olmuşdur. İsveç modeli güclü sosial yönümü ilə fərqlənir. Yüksək həyat səviyyəsini (məşğulluq, təhsil, sosial sığorta) təmin etmək, infrastruktur obyektlərini (nəqliyyat, elmi-tədqiqat və təcrübə- konstruktor işləri) yaratmaq və əhali arasında əmlak qeyri-bərabərliyini azaltmaq dövlətin funksiyasıdır. Ona görə də bu ölkədə XX əsrin 90-cı illərində ÜDM-un yandan çoxu dövlət sektorunda istehsal olunmuşdur. İsveç modeli üçün səciyyəvi olan cəhətlər gəlirlərin geniş surətdə yenidən bölüşdürülməsi və sosial təminatların yüksək səviyyədə olması, yüksək sosial müdafiə sisteminin yenidən bölgü metodları hesabına yüksək vergilər və dövlət xərcləri vasitəsilə əldə olunması, sosial vəzifələrin həllinin istehsaldan kənara çıxarılması, bölgü və yenidən bölgü münasibətlərinə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir.

Avropada ən yüksək vergi İsveçdədir - əhalinin gəlirlərinin 58 faizə qədəri. Burada əhalinin aylıq gəlirinin 40 faizi yaşayışa, işıq və suya 20 faizi, sığortaya 20 faizi, telefon, internet və televizordan istifadəyə 15 faizi xərclənir. İsveçdə təhsil haqqı ödəmirlər. Dərman üçün maksimum ödəniş il ərzində 250 evro təşkil edir. İlin axırına qədər “pulsuz kartoçka”dan istifadə olunur. Belə kartoçkalar əsasında yazılan reseptlərdəki dərmanlar pulsuz verilir. Mənzillə təminatda da dövlət kömək edir. Bu ölkədə mənzil üçün götürülən kreditin müəyyən hissəsini hər ay dövlət ödəyir (53,25.10.2012).

1.2.8. İqtisadi inkişafın Latviya modeli

2004-cü ildən Avropa İttifaqının üzvü olan Latviya Respublikasında əvvəllər Şərqdəki qonşularla inteqrasiya məqsədi ilə yaradılmış bütünlükdə istehsal sektorları və müəssisələr yenidən qurulmuşdur. Elektronika, kimya, yüksək texnologiyalar, telekommunikasiya, turizm, maliyyə vasitəçiliyi prioritet sahələrdir. Latviya elektrotexnika, radioelektronika, cihazlar, rabitə vasitələri, nəqliyyat vasitələri, kənd təsərrüfatı avadanlıqları istehsalı üzrə ixtisaslaşır. Toxuculuq və tikiş, kimya, ağac emalı, ət-süd, balıq,

parfumeriya-kosmetika, əczaçılıq sənaye sahələri inkişaf etdirilir. Elm tutumlu sənaye məhsullarının istehsalının indiki 6 faizdən 25 faizədək artırılması vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur. Bank sferasında xarici kapitalın payı 70 faizə çatmışdır. Ümumi daxili məhsulun 70 faizdən çoxu xidmət sektorunda yaradılır. 2,3 mln. nəfər əhalisi olan Latviya 35 milyard dollar və ya adambaşına 15,5 min dollar dəyərində ümumi milli gəlir istehsal etmişdir.

1.2.9. İqtisadi inkişafın Litva modeli

Hökumət tərəfindən sərt maliyyə və valyuta siyasəti həyata keçirilir. Yüngül sənaye və turizm əsas prioritetdir. Fosfor və azot gübrə istehsalı, neft emalı zavodu, ağac emalı və tikinti materialları istehsalı müəssisələri inkişaf etdirilir. Litva Respublikasında Avropa standartlarına uyğun olaraq yüngül sənaye müəssisələri əsaslı sürətdə modernləşdirilmişdir. Xarici kapitallı qoyulduğu azsaylı sahələrdən biri yüngül sənayedir. Əhalisi 3,4 mln nəfər olan ölkə 51 milyard dollar həcmində ümumi milli gəlir istehsal etmişdir.

1.2.10. İqtisadi inkişafın Çin modeli

1978-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə həsr olunmuş proqram elan edilmiş və adambaşına gəlirlərin orta dərəcəli inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ölkədə «sosialist bazar iqtisadiyyatı» formalaşdırmaq, iki təsərrüfat sisteminin idarəetmə vasitələrindən istifadə, etmək qərarına alınmışdır. O dövrdə Çinin görkəmli reformatoru DEN Syadpin demişdir: "...pişiyin hansı rəngdə olması vacib deyil, tək o siçanları tuta bilsin". Bu o demək idi ki, hər iki sistemin (sosialist və bazar iqtisadi sistemləri) iqtisadi- inzibati mexanizmlərindən istifadə qəbul edilə bilər. (63, s.49). Plan-bölgü və bazar sistemindən paralel istifadə, bazar elementlərinin tədricən tətbiqi və mərkəzləşdirilmiş bölgünün tədricən ixtisas, dövlət sektorunun payının azaldılması, xüsusi sektorun genişləndirilməsi və başqa mülkiyyət formalarından istifadə kimi konseptual əsaslar Çin hökumətinin iqtisadi siyasətinin istiqamətlərini təşkil etmişdir. Beləliklə, Çin xalq Respublikası 1978-ci ildən azad iqtisadiyyat sistemi qurmağa başladı. Bu ölkədə başlanğıcdan iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi strategiyası mərhələlərə bölünmüş və mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat sistemindən müasir bazar iqtisadiyyatına keçidin tədricən həyata keçirilməsi konsepsiyası qəbul edilmişdir. İqtisadi islahatların ilk mərhələsində Den Syaopin demişdir ki: "Planlı iqtisadiyyat hələ sosializm deyil. Tam xüsusi mülkiyyət şəraitində də planlaşdırma həyata keçirilə, bazar iqtisadiyyatı da kapitalizm deyil". 1978-1984-cü illərdə

planlı təsərrüfatın hökmranlığı saxlanılmış və bazar metodları ilə tənzimləmə köməkçi xarakter daşımışdır. Qəbul edilən qərarlar ölkənin milli xüsusiyyətlərini nəzərə alır və dövlətin makronəzarət və tənzimlənmə funksiyalarını təmin edirdi. 1984-1992-ci illərdə «planlı əmtəəlik təsərrüfat» konsepsiyası qəbul edilmiş, planlaşdırmanın və bazanın mexanizmlərinin üzvü surətdə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Keçmiş SSRİ məkanında yaradılmış dövlətlərdən fərqli olaraq, Çində bazar iqtisadiyyatına keçidin özü planlaşdırılmışdır. İqtisadi islahatların başlanmasından ancaq 14 il keçəndən sonra, yəni 1992-ci ildən iqtisadiyyatda və ictimai resursların bölüşdürülməsində bazanın apancı rolunu konsepsiyası qəbul edilmişdi. İqtisadi inkişafın təmin edilməsində bazar mexanizmlərinin apancı rolunu təkamül yolu ilə bərqərar edilmişdir. Əgər Polşada, Rusiya Federasiyasında, Azərbaycanda və keçmiş SSRİ-nin respublikalarında eyni vaxtda üç istiqamətdə islahatlar həyata keçirilməyə başlandısa - bazar mühitinin yaradılması, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və cəmiyyətin demokratikləşməsi - Çin Xalq Respublikasında isə ilk mərhələdə başlıca diqqət bazar mühitinin və bazar subyektlərinin yaradılmasına yönəldilmişdir. Özəlləşdirmənin və demokratiyanın ancaq bazanın normal inkişafı ilə əlaqədar olan elementləri tətbiq edilmişdir. Onlar «özəlləşdirmə» anlayışı altında iqtisadiyyatın özəl sektorunun dövlət sektoru əsasında yox, ona paralel olaraq, müstəqil yaradılması və inkişafını başa düşürdülər. Bunun üçün lazımı şərait yaradılırdı. Özəl sektorun genişləndirilməsi dövlət sektorunun bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə ortaya çıxan mənfi halları - istehsal strukturunun dəyişdirilməsi, işçilərin azad edilməsi və digər amillərin cəmiyyətdə mənfi təsirlərini azaltmağa kömək etmişdir.

İslahatların tədricən apanması istehsalın və əhalinin bazanın tələblərinə sarsıntısız uyğunlaşmasını təmin etmişdir. Bu da öz növbəsində islahatların aparılması üçün əlverişli sosial - psixoloji mühit yaratmışdır. İslahatlar iqtisadiyyatda böhran vəziyyəti yaratmamış, iqtisadi yüksəlişi təmin etmiş, istehsalın səmərəliliyini artırmışdır. Ölkənin bazar sisteminin mexanizmlərindən istifadə edilməsində, bütünlükdə bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün iqtisadi islahatların həyata keçməsində həlledici rol dövlətə məxsusdur. Dövlət maliyyə-vergi, pul-kredit münasibətlərini planlaşdırır və tənzimləyir, əsas mal və xidmətlərə qiymətləri müəyyən edir.

Çin iqtisadi modelinin bir fərqləndirici xüsusiyyəti də həyata keçirilən tədbirlərin dövlətin güclü nəzarətədiçi və tənzimləyici funksiyalarının saxlanılması şəraitində aparılmasından ibarətdir. Dövlət müəssisələri əvvəlki kimi planlaşdırma orbitində saxlanılmış və bazar mühitinə tədricən cəlb edilmişlər. Çin əhalisinin milli xüsusiyyətləri də nəzərə alınmışdır.

İqtisadi inkişafın Çin modeli Şərqi Avropada geniş tətbiq olunan «şok terapiyası» modelindən prinsiplər ilə fərqlənir. «Şok terapiyası»

eyni vaxtda məcburi qaydada idarəetmənin marketizasiyasım, dövlət əmla- kmm özəlləşdirilməsini və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsini nəzərdə tutursa, Çin modelində islahatların birinci mərhələsində əsas diqqət idarəetmənin marketizasiyasına verilmişdir.

1992-ci ildə taxıl, yağ, kömür, pambıq, sap, toxuculuq, yun və ipək parçalar, velosiped, paltaryuyan maşınlar və digər xalq istehlakı mallarının istehsalının mütləq həcminə görə dünyada birinci yeri tutmuşdur. Hal-hazırda Çin polad və prokat, kömür, sement, rəngli televizorlar, pambıq parçalar, taxıl, ət, pambıq istehsalı üzrə dünya lideridir. Xarici ticarət sürətlə artır, istehsal olunan məhsulların dördü birindən çoxunu ixrac edir. Dövlət yerli dövlət kompaniyalarına pul buraxırdı. Əgər onların öz vəsaitləri çatışmırdısa, onlar borc öhdəlikləri ilə ödəniş həyata keçirirdilər. Beləliklə, Çinə 14 il lazım oldu ki, iqtisadiyyatın idarə olunmasında və onun inkişafının təmin edilməsində bazar mexanizmlərinə üstünlük verilsin. Ancaq güclü dövlətçilik və təcridçilik nəticəsində həmin mexanizmlər apancı rol kəsb etdilər.

Sənayedə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması başlandı. 1992-ci ildə sənaye məhsullarının istehsalı və satışının təxminən yansı dövlət plan- lan ilə yox, bazar mexanizmləri ilə tənzimlənirdi. Məhsulların bir o qədər hissəsi də bazar qiymətləri ilə satılmışdır. Əmtəə axınının tənzimləyən metodlardan istifadə edilməyə başlandı: taxıl, ət, əlvan metallar və s. üzrə birləşmələr yaradıldı. Dövlət tərəfindən qiymətlərə təsir edən iqtisadi vasitələr təkmilləşdirildi, sabitlik ehtiyat fondları yaradıldı. Valyuta daxilolmalarının artması sənayenin, xüsusilə əvvəllər Çində olmayan mürəkkəb elektrik məişət texnikasının istehsal sahələrinin modernləşdirilməsi və yaradılması üçün yeni texnika və texnologiya almağa imkan verdi. İslahatlar nəinki istehsal münasibətlərini dəyişdirdi, eyni zamanda milli gəlirin bölüşdürülməsi pro- porsiyalarını dəyişdirməyə imkan verdi. Kənd bəsrüfatı məhsullarının tədarük qiymətləri dövlət tərəfindən artırıldı, müəssisələrin vəsaitləri və əmək haqqı fondu artdı. Fərdi gəlirlərin artması yeni məhsullar üçün bazar yaratdı.

Direktiv planlaşdırmanın əhatə etdiyi fəaliyyət sferası ixtisar edilir, tez-tez dövlət sifarişləri bazar qiymətləri ilə yerləşdirilir. İslahatların vacib elementlərindən biri müasir sosial təminat sistemi yaratmaq olmuşdur. İşsizliyə görə sığorta sistemi yaradılır. Bazar iqtisadiyyatlı digər ölkələrdən fərqli olaraq, Çində müəssisələrin sosial funksiyaları onlardan götürülür ki, əsas diqqəti onlar istehsalın və satışın genişləndirilməsinə versinlər. Ancaq 2001-ci ildən Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olan Çin iqtisadiyyatının liberallaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirmişdir, iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi genişləndirilmiş, kömrük və vergi normaları unifikasiya edilmişdir. Bununla yanaşı xarici ticarətdə proteksionizm Çin hökumətinin sənaye siyasətinin tərkib hissəsi kimi saxlanılır. Hökumətin sənaye siyasəti

isə bu və ya digər mal qrupları üzrə idxalı əvəzləyən vəzifənin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bəzi mallar üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarında dövlət kompaniyalarının vasitəçilik sistemi ləğv edilsə də, ancaq taxıl məhsulları, neft və neft məhsulları, kübrələr, pambıq və pambıq lifi, tütün və siqaretlər, şəkər, bitki yağları, volfrom filizi və konsentratları, çay, kömür və koks, ipək, gümüş və digər mühüm əhəmiyyətli mallarla xarici ticarət hüququ, əvvəlki kimi, dövlət idxal-ixrac kompaniyalarına verilmişdir. Göstərilən mallara, dərmanlara, duza, təbii qaza qiymətlərin qoyulması, kommunal xidmət tarifləri, mənzil haqqı, suvarma üçün suya ödəniş haqqı və poçt xidmətləri tarifləri əvvəlki kimi dövlətin səlahiyyətindədir.

2009-cu ildə Çin Xalq Respublikasında orta idxal tarifi 9,8 faiz, o cümlədən sənaye malları üzrə 8,9, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə - 15,2 faiz təşkil etmişdir. Bu göstərici üzrə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜDT) üzvləri arasında Çin aşağı tarifli ölkə kimi qiymətləndirilir. Rəqabətqabiliyyəti aşağı olan milli istehsalı qorumaq məqsədilə nisbətən yüksək olan müvəqqəti idxal tariflərindən də istifadə olunur. Təxminən 600 adda malın idxalına belə tariflər şamil edilir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına baxmayaraq, Çində bir çox sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal kvotası saxlanılır və gömrük ixrac tarifləri və ixrac kvotaları tətbiq edilir. Bu, əsasən xammal xarakterli məhsullara, kömürə, xam neftə, əlvan metal filizlərinə və s. aiddir. Onların ixracının məhdudlaşdırılmasında hökumətin məqsədi daxili bazarda adekvat təklifi təmin etməkdir. Bu malların əksəriyyətinin qiymətlərini dövlət, tənzimləyir. 88 adda mala tətbiq edilən ixrac tarifi 20-50 faiz həddində müəyyənləşdirilmişdir. Son on ildə ölkəyə idxalın həcmi xeyli artdığına görə hökumət antideminq tədbirləri həyata keçirməyə başladı (66, s.64-68).

Çin öz mallarının ixracına görə 10 ən apancı ticarət dövlətləri sırasına daxil olmuşdur. 2004-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinə görə Çin 3-cü yerə çıxmışdır. 2009-cu ildə Çində ümumi daxili məhsulun artımı 8,5 faiz olmuşdur. 01.01.2009-cu ilə qızıl-valyuta ehtiyatları 2 trilyon dollar olmuşdur.

ABŞ-in, Avropa İttifaqının və Yaponiyanın etirazına baxmayaraq, Çində milli valyuta kursu elə müəyyən edilmişdir ki, o, ixracı stimullaşdırır. ABŞ-in Çinlə ticarət balansının defisiti çox böyük məbləğ təşkil edir. Milli valyutanın möhkəmləndirilməsinin əsasında (bir dollara daha az milli valyuta əldə etmək), ekspertlərin fikrincə, dövlətin ümumi iqtisadi strategiyasının dəyişməsi və indiki ixracat modelinin iqtisadi inkişafı əvvəllər olduğu kimi dəstəklənməyəcəyi faktının etirafı durur. Hesab edirlər ki, ixracata istiqamətlənmə Çinin daxilində istehsalatın tarazlaşdırılmış strukturunun qurulmasına məhv edici təsir göstərir. Milli valyutanın möhkəmləndirilməsi regional seçimdir. Çünki bu tədbir inflyasiyanı sabitləşdirməyə kömək edir və istehsalın strukturunun optimallaşmasına gətirib çıxarır. Apanmış

tədqiqatlar göstərir ki, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi xətti tətbiq ediləndən bəri ixracatın strukturu dəyişməyə başlamışdır. Yüksək texnologiyalı mallar, elektronika və maşınqayırma məhsulları ixracat məhsulları siyahısında irəli çıxdı, halbuki əvvəllər toxuculuq məhsulları, paltar və oyuncaq üstün mövqeyə malik idi. Hökumət xüsusilə sənayenin kimya sahəsinin inkişafında maraqlıdır. Kimyəvi kübrələrin, plastik kütlələrin, sintetik liflərin istehsalına xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahənin istehsalının artımı Çini azot kübrələrinin hazırlanması üzrə birinci yərə çıxarmışdır. Bundan əlavə ayaqqabı, toxuculuq və tikiş sənayesi məhsullarının istehsalına görə Çin dünya lideridir.

Hazırda Çində maşınqayırma və elektrotexnika sənayesində nəzərə çarpacaq dərəcədə tərəqqi müşahidə edilməkdədir. Hər yerdə istehsalata xarici texnologiyaların tətbiqi həyata keçirilir. İqtisadiyyatın yeni sahələrinin inkişafına üstünlüyün verilməsi ilə əlaqədar olaraq, ÇXR dünyada məişət elektronikasının istehsalına görə də birincilərin sırasındadır. Yüksək keyfiyyətli televizorların istehsalına görə ölkə dünya birincisidir. Televizorlardan başqa, ölkə dünya bazarına videomaqnitafonlar, stereosistemlər və kompüterlər də çıxarır.

Şimali Amerika, Yaponiya və Avropa Birliyi ölkələrinə ixrac edilən Çin məhsulları yüksək keyfiyyət standartlarına cavab verirlər. Bu məhsullar ölkənin sahilkenar əyalətlərində istehsal edilir. Belə ki, xarici transmilli korporasiyaların çoxsaylı filialları məhz bu ərazidə cəmlənmişdir.

İqtisadi sistemin gəlirlərinin artırılması dövlət orqanlarının qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. ■

İslahatların 22 ilində Çin hökuməti inzibati orqanların və müəssisələrin funksiyalarının səmərəli həddini müəyyən etmiş, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müəssisələrə geniş müstəqillik vermişdir.

Dünya iqtisadi-maliyyə böhranının (2008-2009-cu illər) mənfi təsirini aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən 600 milyard dollar vəsaitin iqtisadiyyatın 10 sektoruna kömək üçün istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bunlara toxuculuq məmulatlarının istehsalı, maşın-texnika məhsulları, avtomobil, gəmiqayırma, polad tökmə sənaye sahələri, informasiya texnologiyalarının inkişafı, neftkimya və yüngül sənayesi, loqistika və əlvan metallurgiya daxil edilmişdir.

Ümumi Dünya Ticarət Təşkilatının tələbinin əksinə olaraq, 2006-cı ildən ABŞ və Avropa İttifaqı Çin tikiş məmulatlarının idxalına kvota qoymuşdur. 2004-cü ildə ÜDM-un həcminə görə Çin (1,65 trilyon dollar) dünyada ABŞ-dən (11,75 trilyon dollar), Yaponiyadan (3,7 trilyon dollar), Almaniyadan (2,36 trilyon dollar), İngiltərədən (2,13 trilyon dollar) və Fransadan (1,7 trilyon dollar) sonra 6-cı yeri tutmuşdur.

Çinin inkişaf modelinin realizasiya olunmasında daxili və xarici investisiyalardan bir vasitə kimi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif rejimlərdə istifadə olunur. Xarici kapitalın cəlb edilmə mexanizmi vergi güzəştlərindən və kapitalın qaytanmasına dövlət zəmanətindən ibarətdir. Azad iqtisadi zonalarda xarici investorlar 10 il mərkəzi hökumətə heç bir vergi vermirlər. Çin dövləti onlara güzəştli kreditlər verir. Ölkədə regionların (qəsəbə, kənd, şəhər, vilayətlər) mülkiyyət hüquqları, maliyyə və vergi sahəsində hüquqları çox genişdir. Bir çox sahələrdə xarici investorlara milli rejim təqdim edilməmişdir. Xarici kapitalla tam açıq olan iqtisadi sektorlar məhdudlaşdırılmış, xarici kapitalın cəlb olunması nəzərdə tutulan prioritetlərin strukturu dəyişdirilmişdi. Xarici investisiyalardan istifadə kanalları genişləndirilmişdir. Transmilli kompaniyaların kapitallarının cəlb edilməsi fəallaşdırılmışdır. Onlar tərəfindən texnologiyaların mənimsənilməsi mərkəzlərinin yaradılması və dövlət müəssisələrinin yenidən qurulması və rekonstruksiya edilməsində iştirakı stimullaşdırılmışdır. Dövlətin təhlükəsizliyi baxımından milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün fəvqəladə əhəmiyyəti olan müəssisələrin inkişafında və idarə olunmasında xarici investorların iştirakına icazə verilmir. Qalan müəssisələrin özəlləşdirilməsində xarici investorların iştirakına məhdudiyyət qoyulmur. Çin müəssisələrində «müasir korporasiya rejimi»nin tətbiq olunması, onların səmimi cəmiyyətlərinə çevrilməsi və daxili idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi davam etdirilir.

İqtisadi inkişaf modelinin icrasında istifadə edilən metod və mexanizmlər üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı lazım bilir. Hər şeydən öncə Çin iqtisadi inkişaf modelində planlaşdırmaya xüsusi yer verilir. Ölkənin iqtisadiyyatı mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemindən tədricən azad edilir. Mərkəzi planlaşdırma siyasətinin istiqaməti bazara uyğunlaşdırılır. Sənayedə dövlət müəssisələri planlaşdırma obyektinə kimi saxlanmışdır. Müəyyən məhsulların ümumi istehsalı (özəl sektorda daxil olmaqla) həm nomenklatura, həm də assortiment üzrə planlarla tənzimlənir. İstər istehsal - texniki təyinatlı və istərsə də xalq istehlakı mallarının satış bazanı liberalləşdirdikdən sonra Dövlət Şurasının qərarı ilə sənaye müəssisələrinə verilən təsərrüfat hüquqları planlaşdırmanı, satışı, təchizatı, qiymətləndirilməsi, əməyin ödənilməsini, əmək münasibətlərini, müəssisənin idarəetmə strukturunun müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Xarici iqtisadi əlaqələri və investisiya sahəsində müəssisələrin hüquqlarının özləri yox, dövlət realizasiya edir. İqtisadi inkişafın Çin modelində qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi saxlanılır. Birbaşa qiymətlərin müəyyən edilməsi, rentabelliyin son həddi, dövlət sifarişi üzrə buraxılan məhsullara müqavilə qiymətlərinin qoyulması, əvvəlcədən verilmiş formula ilə qiymətlərin hesablanması metodlarından geniş istifadə edilir. Dövlət sənaye müəssisələrində maliyyə podriyadından geniş istifadə edilir. Dövlət onlarla maliyyə podriyadı müqaviləsi

bağlayır. Dövlətlə hesablaşmalar, bilavasitə, məhsulla və ya pulla apanlır. Bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi müəssisə rəhbərinin əsas qayğısıdır. Məhsul- lann satışı, xammalın, tamamlayıcı məmulatlann alınması imkanlarını müəssisə ö[^] axtarı. Maliyyə podryadı müqaviləsi mərkəzi hökumətlə uzunmüddətə bağlamlır, orada hesablaşma forması, ödənişin məbləği göstərilir. Müqavilə dövlət büdcəsinə maliyyə vəsaitlərinin sabit daxil olmasını, təsərrüfat obyektlərinin müstəqilliyini təmin edir. Onlann dövlətlə münasibətində sabitlik yaradır. Mühüm mexanizmlərdən biri əməyin ödənilməsi formasıdır. Əməyin ödənilməsi onun son nəticəsilə tam əlaqələndirilmişdir. Aqrar sektorda ailə podryadından istifadə edilir. Bu forma işçilərin maddi marağını təmin etdiyinə görə müasir texnologiyanın, təsərrüfatçılığın intensiv formalannın tətbiqinə, emaledici istehsalann inkişahna stimül yaradır.

1994-cü ilədək Çin Xalq Respublikasında bank, kredit, maliyyə, vergi və valyuta sistemində ciddi dəyişiklik olmamışdı*. 1994-cü ildən bu sistemlərdə islahatlar apanmasına başlamışdır. Dövlətin ixtisaslaşdınmış banklan - Çin bank, tikinti bank, kənd təsərrüfatı bank - büdcə vəsaitlərinin kredit formasında bölüşdürülməsi, hökumətin tələbi ilə zəif müəssisələrə, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullann istehsalçılarna güzəştli kreditlərin verilməsi, ixrac-idxal bankma, uzunmüddətli inkiş[^]ı kfiditləşmə bankına, aqrar-siyasət bankma həvalə edilmişdir. Hal-hazırda kredit həcminə görə ən iri bank hesab edilən ticarət-sənaye bankı həm kommərsiya krediti və həm də büdcə vəsaitlərindən kredit verir. Kredit maliyyə müəssisələrinin yeni formalann, məsələn, sığorta və investisiya kompaniyalann yaradılı*.

Çinin maliyyə və vergi sistemində islahatlann əsas prinsipləri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələr üçün eyni rəqabət şəraiti yaratmaq, vahid bazarın yaradılması, regional maneələrin aradan qaldınıl- ması, dünya standartlarına yaxınlaşmaqdan ibarətdir. Vergi sistemində ciddi islahatlar apanmışdır. Mərkəzi və yerli büdcələrin arasında vergilərin bölüşdürülməsi haqqında yeni müqavilələr və ümumi milli istehlak vergisinin tətbiqi həyata keçirilir. Ölkə əhalisinin 11,5 faizini təşkil edən qeyri-dövlət sektoru işçilərinin və azad peşə sahiblərinin payına dövlət vergilərinin təxminən üçdə biri və texniki patentlərin təqribən yansı düşür (2007-ci il, 31, 07.10.2008). Vergilərin mərkəzləşdirilmiş qaydada yığılması mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır.

Ölkənin aqrar-sənaye kompleksində islahatlar ciddi maraq doğuran sahədir. Ölkənin iqtisadiyyatında islahatlar kənd təsərrüfatında kommuna- lann ləğvindən və ailə podratımın tətbiqindən başlanmışdır. Eyni vaxtda dövlət ailə podryadının həcmi azaltmışdır və istehsal olunan məhsullann alış qiymətini artırmışdır. Sonradan əsas diqqət emal sənayesi hesabına sənayeləşdirmə siyasəti həyata keçirilmişdir. Orada beynəlxalq sənaye əmək bölgüsü siyasətinə üstünlük verilir, ölkə əhalisinin 80 faizə qədəri kənd

yerlərində yaşadığına görə aqrar sektorda yenidənqurma işlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Torpaq dövlət mülkiyyətində qalır. Kollektiv təsərrüfatlar ləğv edilmişdir. İcarə haqqı natura ilə (istehsal olunan məhsulla) və pulla ödənilə bilər. Torpağın subarendasma icazə verilmişdir. Torpağın bilavasitə alqı-satqısına icazə verilmir. Kənd təsərrüfatının təşkilinin podrat üsulundan istifadə edilir, təsərrüfatlar nisbətən müstəqildirlər. Aqrar sektorda dövlətin köməyi iqtisadi tənzimləmə tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Söhbət kənd təsərrüfatı məhsullarına minimum qəyyumluq qiyməti qoymaqdan, bazar konyukturasını yumşaltmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarından dövlət ehtiyatı yaratmaqdan, istehsal vasitələri qiymətlərinin məhdudlaşdırılmasından gədir. Kəndli təsərrüfatları müstəqil subyekti kimi tanınmır. Aqrar siyasətin prioritet vəzifəsi kəndlilərin gəlirlərinin artırılmasıdır. Ailə təsərrüfatları torpaq sahələrinin icarəyə verilmə müddəti 60 ilə qədər artırılmışdır. Onlara torpağa sərəncam vermək hüququ verilməmişdir. Kəndlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələri, mənzil - məişət obyektləri surətlə tikilir. Kəndlilər özlərinin ticarət şəbəkələrini yaradırlar. Kəndli təsərrüfatları dövlət bəzi məhsullar üzrə icrası məcburi olan istehsal tapşırıqları verir (taxıl, pambıq, yağlı bitkilər). Bu tapşırıqları həcmi ümumi istehsalın 20 faizə qədərini, pambıq üzrə 100 faizini təşkil edir və dövlət onları sabit qiymətlərlə satın alır. Qalanları kəndlilər bazar qiymətləri ilə istənilən alıcıya satır. Aqrar bölmədə bu modelin mənfəətli cəhəti odur ki, kəndli torpağa uzunmüddətli investisiya qoymur, təsərrüfatları alqı-satqı vasitəsilə iriləşdirilməsinə imkan vermir. Müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, kənddə təbəqələnmənin, kəndlilərin torpaqsızlaşmasının və kasıblaşmasının qarşısını alır. Kənd təsərrüfatının müvəffəqiyyətlə inkişafı ərzaq məhsullarının və yüngül sənaye üçün xammalın göndərilməsini surətlə artırır, idxalı azaldır, ixracı artırır.

İndi Çin hökumətinin prioritetləri yeni texnologiyaların inkişafı, ətraf mühitin qorunması, təbii resursların qənaəti, ticarət balansının müsbət saldosunun azaldılması və regionların bərabər inkişafıdır.

Çinin iqtisadi inkişaf modelini sosialyönümlü bazar sosializmi adlandırırlar. Çin modelində insanların fərdi, intellektual sahibkarlıq qabiliyyətinin inkişafı, təhsil və tibbi yardım almaq, mədəniyyətə və elmi-texniki tərəqqiyə çıxışı olmaq üçün ölkə əhalisinin hər birinə bərabər şərait yaratmaq xüsusiyyətləri xarakterikdir.

Çin hökuməti daxili bazanın qorunmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Çünki daxili bazanın dinamik inkişafı imkanları və xarici bazarlardan genişdir. Çin özünün texnoloji müstəqilliyinə və xarici texniki təcrübənin müxtəlif üsullarla mənimsənilməsinə cəhd edir. Çin alimləri iqtisadi artımı iqtisadi səmərə və sosial ədalətliliklə əlaqələndirilməsinə tərəfdar çıxırlar.

Çində 2007-ci ildə adambaşına düşən orta illik gəlir 2042 dollar təşkil etmişdir.

1970-ci illərin sonlarında kollektivləşmiş kənd təsərrüfatı sisteminin aradan qaldırılması, dövlət müəssisələrinə geniş müstəqillik verilməsi, çoxtərəfli bank sisteminin formalaşdırılması, fond birjasının və özəl sektorun sürətli inkişafı, xarici ticarət və sərmayə üçün açıqlıq da daxil olmaqla, geniş islahatlar keçirilmişdir. İqtisadiyyatın yenidən qurulması və effektiv gəlirlərin əldə edilməsi 1978-ci ildən etibarən ümumi daxili məhsulun on dəfə artmasını təmin etmişdir. Nəticədə Çin 2006-cı ildə ABŞ-dan sonra iqtisadi inkişafa görə dünyada ikinci yeri tutmuşdur. Planlı sosialist təsərrüfatından bazar iqtisadiyyatının Çin modelinə keçid ölkədə məhsul bolluğuna rəvac versə də, kəmiyyətdən keyfiyyətə adlamaq başlıca prinsiplərdən biri idi. Bütün bunların fonunda isə xalqın həyat tərzinin, sosial rifahının yüksəldilməsi dururdu. «Dünya fabrikindən dünya bazana» prinsipinin reallaşdırılması indi hər bir çinlinin həyat və fəaliyyət devizinə çevrilmişdir. Çində aparılan islahatların mahiyyətinin öyrənilməsi və tətbiqi bazar iqtisadiyyatı yolunu tutan hər bir ölkə, xüsusilə yenidən müstəqillik qazanan dövlətlər üçün böyük önəm daşıyır (31, 07.10.2008).

Çin modelində planlaşdırma vasitəsi ilə dövlət tənzimləməsi, əməyə görə bölgü, dövlətin sosial təminatı öncül əhəmiyyətə malikdir. Çin alimləri inkişafın Çin modelinin fərqləndirici xüsusiyyətini dörd sahədə görürlər: birincisi, mülkiyyət sistemində. Çin kütləvi özəlləşdirmə aparmır, ancaq ictimai sektorun apancı roluna malik olması şərti ilə çoxukladlı cəmiyyət tərəfdandır. İkincisi, resursların yerləşdirmə üsulunda. Baxmayaraq ki, Çin bazar iqtisadiyyatını seçmişdir, ancaq burada dövlətin tənzimləyici rolu və müdaxiləsi Qərbi ölkələrinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə güclüdür. Çində dövlətin və bazarın əlaqələndirilməsinin və qarşılıqlı hərəkətinin optimal üsulları daim axtarırlar və tapırlar. Üçüncüsü, modeldəki fərqlər siyasətdə daha aydın görsənir. Çin çox partiyalılığı, parlamentarizmi, hakimiyyət bölgüsünü qəbul etmir. Dördüncüsü, siyasi ideologiyada. Əvvəlki kimi, apancı rol marksizmə məxsusdur. Ancaq artıq başqa ideyaların meydana çıxması önəmli hesab edilir (50, s.75.).

Çin modelinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi aşağıdakılar etiraf edilir: İctimai bölgü sisteminin təkmilləşdirilməsi, varlı və kasıblar arasındakı sosial fərqlərin azaldılması; səhiyyədə, təhsildə və mənzil sferasında islahatların sürətləndirilməsi; ictimai maliyyələşdirmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, ictimai xidmətlərin göstərilməsi sferasının möhkəmləndirilməsi; ikili yanaşmadan imtina edilməsi, şəhər və kəndin uzlaşdırılmış inkişafı.

Ekspertlərin fikrincə, ABŞ-dan və Avropadan fərqli olaraq, Çinin iqtisadiyyatı gələcəkdə də artacaqdır. İnkişaf sürətinin azalması nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, Çin iqtisadiyyatının artımını təmin edən iki əsas mənbə - ucuz əmək resurslarının kənd təsərrüfatı sektorundan sənayeyə axını və investisiyaların artımı - artıq tükənmişdir. Ancaq Çin iqtisadi-

diyyatının artımını şərtləndirən amillər heç də struktura transformasiyası və ya yüksək qənaətlər və yüksək investisiyalar deyil. Artım amillərinin diqqətlə araşdırılması göstərir ki, Çinin uğurlanmış əsas amili qeyri-dövlət sektorunda əmək məhsuldarlığının yüksəlməsidir. Xarici ölkə iqtisadçıların tədqiqatları göstərmişdir ki, son 30 ildə «Çin möcüzəsi»ninin hərəkətverici qüvvəsi özəl qeyri-kənd təsərrüfatı sektorunda əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi olmuşdur. Belə ki, 1978-2007-ci illərdə əmək məhsuldarlığı kənd təsərrüfatının dövlət sektorunda cəmi 1,52 faiz artmışdırsa, qeyri-dövlət sektorunda bu göstərici 4,5 faiz olmuşdur. Bu dövrdə özəl sektor⁴ 420 mln. iş yeri yaradılmışdır. İqtisadçıların hesablamaları göstərmişdir ki, bu dövrdə ÜDM-un artımının 4%-i ancaq özəl sektorda əmək məhsuldarlığının hesabına təmin edilmişdir.

Çində iqtisadi sahələr arasında investisiya resurslarının hökumət bölüşdürür. Bu zaman dövlət sektoruna üstünlük verilir, yəni investisiyaların dövlət sektorunun xeyrinə bölüşdürülür. 2007-ci ildə əsas kapitala investisiyaların 50 faizə qədər dövlət sektorunun payına düşmüşdür, baxmayaraq ki, orada məşğul əhəlinin 13 faizi işləyir. 20 il ərzində investisiyalar ÜDM- un 21 faizindən 40 faizinə qədər artmışdır. Məhz bu artım resursların səmərəsiz bölüşdürülməsini kompensasiya etmişdir.

Bütün dövr ərzində kənd təsərrüfatı sektorunda resursların özəl sektora keçməsi ÜDM-in ancaq bir faiz artımını təmin etmişdir (struktur transformasiyası hesabına). 1998-2007-ci illərdə iş qüvvəsinin dövlət sektorundan özəl sektora keçməsi daha səmərəli olmuşdur - ÜDM-in illik artımının 2,3 faizini təmin etmişdir.

Qərbi iqtisadçıların Çin iqtisadiyyatının dəqiq təhlilini aparmaq üçün elə bir model hazırlamışlar ki, maliyyə məhdudiyyətinin firmanın inkişafına təsirini hesablamağa, dövlət və qeyri-dövlət kompaniyalarında əmək məhsuldarlığının fərqi və bir çox digər amilləri nəzərə almağa imkan verir.

1998-2005-ci illərdə ÜDM artımının 70 faizi maliyyə və əmək resurslarının dövlət sektorundan qeyri-dövlət sektoruna keçməsi hesabına baş vermişdir. Çinin 12-ci beşillik planı təhlil edən alimlər hesab edirlər ki, Çin iqtisadi inkişafın strategiyasını köklü surətdə dəyişir: ixrac-investisiya modelindən daxili tələbin və istehlakın artımına modelinə keçir. Bu, o deməkdir ki, Çində qənaətin səviyyəsi, deməli, investisiyaların həcmi aşağı düşməlidir. Gələcəkdə Çinin iqtisadi artımını təmin edən amil investisiyaların daha çox bazar vasitəsi ilə bölüşdürülməsi olacaqdır (73).

Çin hökumətinin iqtisadi siyasətinin nəticəsində transformasiya dövründə nəinki iqtisadi geriləmə baş verməmiş, hətta iqtisadi inkişafın yüksək dinamikliyi və əhəlinin həyat səviyyəsinin stabil yüksəlməsi təmin edilmişdir. 1994-cü ildən 22 növbə vergini əhatə edən yeni vergi sistemi tətbiq

edilir. Dövlət büdcəsinin əsas xərc maddələri əsaslı tikinti, müəssisələrin rekonstruksiyası, kənd təsərrüfatının inkişafıdır.

Tədqiqatçı alimlərin fikrincə, Çin və Qərb iqtisadi modelinin prinsipai xarakterli əsas fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, Çin modelində islahatların aparılmasına münasibətdə dövlətin rölünə həlledici əhəmiyyət verilir. Liberal qərb modelində dövlətin rolunun minimuma endirilməsinə cəhd edilir (50, S.74). Çin alimləri iqtisadi islahatların inkişafının və sabilliyin dövlət tənzimlənməsi ilə, iqtisadi artımın sosial inkişafı, iqtisadi səmərəliliyin sosial ədalətlə, təciliyyənin sıçrayış nəticələri ilə əlaqələndirilməsində israrlıdılar. Onlar çin modelinin əsas mənasını, qloballaşma prosesində fəal və təşəbbüslə iştirak etməklə, ölkəyə məxsus xüsusiyyəti və suverenliyi saxlamaqda görürlər.

1.2.11. İqtisadi inkişafın Türkiyə modeli

1923-1950-ci illərdə Türkiyə Respublikasında qapalı iqtisadi (etatizm siyasəti) siyasət həyata keçirilirdi. İqtisadi siyasət dövlətin dominant roluna əsaslanırdı. Cəmiyyətin iqtisadi həyatında dövlətin fəal iştirakı hökm sürürdü. Yüksək vergi dərəcələri, Türkiyə lirəsinin dövlət tərəfindən ciddi müdafiəsi, xarici investisiyaya soyuq münasibət, sənayenin prioritetliyi, kənd təsərrüfatının rolunun qiymətləndirilməməsi iqtisadi siyasətin mahiyyətini təşkil edirdi.

1950-ci ildə Demokrat Partiyası seçkilər vasitəsilə hakimiyyət başına gəldi. Adnan Menderes baş nazir təyin olunduqdan sonra (1950-1960-cı illər) yeni iqtisadi siyasət formalaşdı. Hökumətin inkişaf strategiyasının əsasını özəl sektor, kiçik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, kiçik və orta biznes təşkil edirdi. Xarici ticarət liberallaşdı, dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya olunmasının və xarici kapitalın ölkəyə gətirilməsinin zəruriliyi təsbit edildi. Menderes hökuməti vergi qoymada inqilab etdi. Gəlir vergisi tətbiq edildi, ancaq kənd təsərrüfatı bu vergidən tamamilə azad oldu. Dövlət kapital qoyuluşu siyasətini dəyişdirdi: dövlət pulları ancaq kənd təsərrüfatına yönəldildi. Hökumətin iqtisadi siyasəti tezliklə öz bəhrəsini verdi. Geridə qalmış kənd təsərrüfatı güclü inkişaf etdi və sənayenin xammal bazasına çevrildi. Beləliklə, kənd təsərrüfatının sənaye ilə inteqrasiyası təmin edildi. Yeni zavod və fabriklər, avtomobil yolları, hidroelektrik stansiyalar, dəniz və hava limanları tikilib istifadəyə verildi. Özəl sektorun dinamik inkişafına nail olundu, emal sənayesində iri xoldinqlər yaradıldı (54, 13.01.2001-ci il). XX əsrin əvvəllərində (təxminən 2003-cü ildən) səhiyyə və əhəlinin icbari tibbi sığortası sektorlarında həyata keçirilən islahatların Türkiyə təcrübəsini indi Avropa ölkələri dərinədən öyrənirlər. İslahatlar nəticəsində kütləvi tibbi xidmətin və əhəlinin dərmanla təminatının ən effektiv

tiv sistemlərindən biri fəmaləşdirilmişdir. Dövlət - özəl partnyorluğu çərçivəsində dünyamn tamnmış korporasiyalan Türkiyənin xəstəxana kompleksinə və əczaçılıq sənayesinə investisiya qoymaq məqsədilə ciddi maraq göstərirlər. «Türkiyənin səhiyyəsinin transformasiyası proqramı »nın baza elementi səhiyyənin idarə olunmasmm yenidənqurulması təşkil etmişdir. Müdafiə Nazirliyinin səhiyyə qurumlan istisna olmaqla, bütün dövlət səhiyyə müəssisələri Səhiyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilmiş və onlar tərəfindən əhaliyə göstərilən bütün tibbi xidmətlərin tarifləri təsdiq edilmişdir. Tarif əsasında tibbi xidmət xərclərinin ödənilməsi icbari tibbi sığorta hesabına maliyyələşdirilir. Türkiyə əhalisinin 90 faizə qədəri icbari tibbi sığorta ilə əhatə olunubdur. İşləyən vətəndaşların tibbi sığortası işəgötürənlər tərəfindən maliyyələşdirilir. Pensiyaçılar isə güzəştli tariflə özləri ödəniş edirlər. Tibbi xidmətlərin 65 faizini dövlət tibbi müəssisələri göstərirlər. İstər yerli və istərsə də idxal olunan dərmanlara dövlət vahid qiymət müəyyən etmişdir. Bir şəxsin aptek seti yaratması qadağan olunmuş, bir şəxsin ancaq bir apteki olmasına icazə verilmişdir. Məcburi sosial sığorta sistemini Sosial Müdafiə Fondu idarə edir (53, 31.03.2012).

1.2.12. İqtisadi inkişafın Qazaxıstan modeli

Müstəqilliyin ilk illərindən rəqabətqabiliyyətli ölkənin yaradılması və xarici investisiyalann cəlb edilməsi istiqamətində iqtisadi inkişaf modeli qəbul edilmişdir. Struktur islahatları baxımdan Sinqapur variantı əsas götürülmüşdür. Ölkə elitası arasında konsensus yaratmaq məqsədilə siyasi islahatları həyata keçirməyə tələsməmişlər. Ancaq iqtisadi islahatlara sürətli önəm vermişlər. Güclü maliyyə-sənaye qrupları yaradılmasına və güclü icra hakimiyyətinin formalaşdırılmasına üstünlük vermişlər. Bank sektorunda islahatları, dünya təcrübəsini nəzərə almaqla, həyata keçirmişlər. 1996-cı ildən iqtisadi artım başlamışdır. 2004-cü ildə Qazaxıstan ÜDM həcminə görə sovetlər dövrünün-1991-ci il səviyyəsinə çatmışdır.

Neft-qaz və digər yataqlar renta ödənişi əsasında xarici investitorlara istismara verilmişdir. Ölkəyə daxil olan rentadan istifadənin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün Strateji Planlaşdırma və İslahatlar üzrə Agentlik yaradılmış və 2030-cu ilə qədər uzunmüddətli inkişaf strategiyası işlənmişdir. 2000-ci ildə hökumət qarşısında iki vəzifə qoyulmuşdur: 2010-cu ildə ÜDM-un 2 dəfə artırılması və ölkədə uzunmüddətli rəqabət üçün şəraitin yaradılması. 2003-cü ildə bu məqsədlə konsepsiya qəbul edildi: «Индустриальная и инновационная стратегия». Problem ondan ibarət idi ki, 2003-cü ildə emal sənayesinin payı 13 faiz səviyyəsində idi. Neft sektorunun sürətli artımı fonunda onun payı daha da aşağı düşə bilərdi. Buna yol verməmək və daha da yüksəltmək məqsədilə iqtisadiyyatın 150 sektoru

təhlil edilmiş və ölkədə inkişaf potensialı olan 23-ü seçilmişdir (neftkimya, neft-qaz maşınqayırması, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, yeni metallurgiya zavodları, toxuculuq sənayesi, qonşu ölkələrdən satın alınan xam pambığın sertifikatlaşdırılması, emalı, qablaşdırılması, presləndirilməsi və s. mərkəzlərin yaradılması). Makrosəviyyədə Qazaxıstan iqtisadiyyatı Rusiya və Çin bazarlarına istiqamətləndirilmişdir.

1.2.13. **İqtisadi inkişafın Belarusiya modeli**

Bazar iqtisadi sisteminə keçidin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, qiymətməyəlmə və iri müəssisələrin idarə olunmasında dövlət öz təsirini əhəmiyyətli dərəcədə saxlayır. Belarusiya daxili bazarda milli istehsalçıların maraqlarının qorunması siyasətini həyata keçirir. İri müəssisələrin əksəriyyəti dövlət mülkiyyətindədir. İqtisadiyyatın əsas sahəsi maşınqayırma kimya sənayesi süni liflər, polietilen, üzvü turşular, yüksək keyfiyyətli duz istehsalı və müxtəlif növlü gübrələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Xarici ticarətin əsasını yüngül sənaye məhsulları və müxtəlif təyinatlı avtomobillər və traktorlar təşkil edir. Ümumi daxili məhsulun yandan çoxu (52 faiz) xidmət sferasında formalaşır. 9,8 mln nəfər əhali olan ölkə 86 milyard dollar (alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə) və ya adambaşına 8810 dollar məbləğində ümumi milli gəlir istehsal etmişdir.

1.2.14. **İqtisadi inkişafın Özbəkistan modeli**

Yerli xüsusiyyətləri (sosial, mədəni, demoqrafik, konfessional) nəzərə almaqla, özünün dövlət kapitalizmi modeli əsasında bazar iqtisadiyyatına keçmişdir. «Şok terapiyası»ndan imtina edərək, siyasi sabitliyi təmin etmək üçün ölkə rəhbərliyi əhalinin həyat səviyyəsinin birdən-birə çox aşağı düşməməsi və yerli istehsalçıların müdafiə üçün cəhd etmişdir. Sərt dövlət nəzarəti altında xarici investorları və Qərbi texnologiyaları cəlb etməklə, məhsulların 50 faizdən az olmayan hissəsinin ixrac edilməsi şərti ilə birgə müəssisələrin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu modelin həyata keçirilməsində zəngin təbii resursları (qızıl, uran, pambıq) olması əsas rol oynamışdır.

Pul-kredit sferası sərt dövlət nəzarəti altında fəaliyyət göstərir, bütün bank aktivlərinin 80 faizi dövlət banklarına məxsusdur. Valyuta tənzimlənməsi sistemi ixracatçı müəssisələrə və investisiya layihələrinin iştirakçılarına üstünlük verir. Sənayenin apancı sahələri neft-qaz və qızıl hasilatından, kimya, əlvan metallurgiya, maşınqayırma və elektro energetika sahələrindən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın apancı sahəsi olmaqla, ölkəyə daxil olan valyutaları stabil olaraq yansıdan çoxunu verir.

1.2.15. Fransanın iqtisadi inkişaf modelində iqtisadi mexanizmlərdən istifadə

Rəqabətin həvəsləndirilməsi. Rəqabət əhalinin əmtəə və xidmətlərə olan tələbatını təmin etmək üçün mühüm vasitədir. Dövlət qiymətlər, vergilər, vergi güzəştləri vasitəsilə rəqabəti inkişaf etdirir. Dövlət kiçik müəssisələrin yaradılmasını həvəsləndirir. Bu məqsədlə hökumət kredit və vergi güzəştləri verməklə, kiçik müəssisələrə çox kömək edir. Fransa iqtisadiyyatı açıq iqtisadiyyat olduğuna görə xarici firmalar onun daxili bazasına birbaşa çıxıb bilər. Bu da əmtəə istehsalçıların rəqabətqabiliyyətini artırır.

Qiymətin əmələ gəlməsinin idarə olunmasının əsasını 3 amil təşkil edir: inflyasiya, rəqabət, tələb və təklif balansı. Dövlət enerji daşıyıcılarının qiymətini, ictimai nəqliyyat və telefon tariflərini, inhisarçıların məhsullarının və xidmətlərinin qiymətlərini tənzimləyir. Ərzaq məhsullarının, mənzillərin, tibbi yardımın, həmçinin mühüm sosial əhəmiyyətli malların və xidmətlərin qiymətlərinə dövlət nəzarət edir. Bundan başqa maliyyə orqanı ilə müəssisələrin konfederasiyası arasında öhdəlik qəbul edilir. Öhdəlikdə məhsulların qiymətlərinin dinamikası və ya indeksi; qiymətlərin artım-azalmasının əsasları; məhsulların və xidmətlərin qiymətlərinin yuxarı həddi müəyyən edilir.

Vergi sistemi. Fransa modelində vergi sisteminin mühüm əhəmiyyəti var. O, vergi haqqında məlumatların yığılması və öyrənilməsinin müasir metodlarına, istehsal xərclərinin uçotunun və maliyyə nəticələrinin aşkar edilməsinin vahid prinsiplərindən istifadə edilməsinə, gəlirlərə nəzarətin səmərəli formalarına əsaslanır. Vergi sistemi inkişaf tempini, sahə quruluşunun mütərəqqililiyini, regionların iqtisadi vəziyyətini, inflyasiya səviyyəsini, işsizliyi, ölkənin müxtəlif beynəlxalq strukturlarda yerini və sair nəzərə alır. Hər bir vergi növünün öz vergi bazası var. Vergi dərəcəsi isə qarşılıqlı şəkildə razılaşıdır. Bu da gəlirlərin (mənfəətin yox) iki dəfə vergiyə cəlb edilməsinin qarşısını alır. Vergilərin ciddi bölgüsü mövcuddur: Mərkəzi büdcəyə daxil olan vergi və yerli vergilər. Mərkəzi vergilərə daxildir: fiziki şəxslərdən progressiv gəlir vergisi, səhmdar cəmiyyətlərinin mənfəətindən vergi, əlavə dəyər vergisi, aksiz xarakterli vergi (neft məhsulları, şərab, tütün və başqaları).

Vergi güzəştləri və imtiyazları mexanizmindən istifadə edərək, dövlət elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə, ərazilərin inkişaf səviyyəsinin bərabərləşdirilməsinə, ailənin möhkəmləndirilməsinə, məşğulluğun artımına və digər mühüm sosial-iqtisadi problemlərin həllinə fəal kömək edir. Yerli büdcələrin formalaşdırılmasında yerli vergilər apancı yer tutur. Onlar yerli büdcələrin orta hesabla 40 faizini və təxminən mərkəzi vergilərin üçdə bir hissəsini təşkil edirlər. Yerli vergilərin iki növü tutulur: ixtisas vergisi və

ailə vergisi. Ailə vergisi bina və tikililərə, mənzilə, torpağa qoyulan vergiləri özündə cəmləşdirir. Hökumət müəssisələrə iqtisadi təzyiqlə məqsədlə vergilərdən bir alət kimi geniş istifadə edir. Belə ki, vergi dərəcəsi istehsalın inkişafına yönəldilən vəsaitin xüsusi çəkisindən və məbləğindən asılıdır. Onlar arasında tərs mütənasiblik mövcuddur. İstehsalın inkişafına yönəldilən vəsait artdıqca, vergi dərəcəsi azalır və əksinə. Məsələn, əgər müəssisə gəlirindən investisiya kimi istifadə etmirsə, vergi dərəcəsi 35 faiz müəyyən edilmişdir. Qazandığı gəlirin 50 faizini investisiyaya yönəldirsə vergi dərəcəsi 17,5 faiz qəbul edilir (35x0,5).

Əmək haqqının tənzimlənməsi. Fransa modeli inflyasiya nəzərə almaqla, əməyin ödənişi mexanizmindən istifadə edir. İldə 2 dəfə - 1 mart və 1 sentyabr aylarında əmək haqqı fondu faktiki inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq artırılır. Əmək haqqını tənzimləyən əsas sənəd Əmək Məcəlləsi və həmkarlar təşkilatları, nazirliklər, müəssisələr və konkret işçilər arasında bağlanan müqavilələrdir. Əmək Məcəlləsində zəhmətkeşlərin əsas sosial təminatları, əmək haqqının minimum səviyyəsi, işsizliyə görə müavinətin təyini, təqaüdün məbləği və onun təyin edilməsi üçün iş stajı, məzuniyyət müddəti, işə qəbul etmə prinsipləri və s. əks etdirilir. Sahə həmkarlar təşkilatları və nazirliklər sahələr üzrə vahid tarif sistemi müəyyən edirlər. Əmək müqavilələrində əmək haqqını artırmaq hüququ verən iş stajı da göstərilir. Bütün bunlar ölkənin maliyyə orqanına imkan verir ki, əmək haqqının ödənilməsinə yönəldilən vəsaitlərin ümumi həcminə nəzarət etsin. Əmək haqqının verilməsinin təmini və işçilərin ixtisas səviyyəsinin artırılması, işsizlərə müavinətin təyini və s. nöqtəyi - nəzərindən, zəhmətkeşlərin sosial müdafiəsinə təminat verilsin, hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb olunan gəlirini müəyyən edərək istehsal xərclərinin formalaşmasının eyni şərtləri gözlənilsin. Çox müəssisələrdə işə qəbul olunduğu vaxtdan beş il sonra işçilərə hər il mükafat verilir. Bu müddət ərzində mükafatın məbləği bankda açılmış xüsusi hesaba köçürülür, ona dividend hesablanır. Dividenddən vergi tutulmur. Bundan başqa 3 ildə bir dəfə gəlirlərdə maddi maraqlar haqqında müqavilə əsasında işçilərə mükafat verilir. Bu mükafatın məbləği, bir qayda olaraq, tarif stafkasından 1,5 dəfədən çox ola bilməz. Əmək haqqına dövlət nəzarəti vergitutma, əmək üzrə razılaşmalar, əmək haqqı ilə inflyasiya arasında bir başa əlaqə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Fransada daxili istehlak ümumi daxili məhsulun 70 faizini təşkil edir. Yoxsulluq həddi 950 evro qəbul edilmişdir (2012-ci il).

1993-1996-cı illərdə ən iri sənaye müəssisələrinin, bankların və sığorta şirkətlərinin özəlləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Hökumət dekreti ilə 7 nəfərdən ibarət 5 il müddətinə yaradılan özəlləşdirmə komissiyasına geniş səlahiyyətlər verilmişdir. O, hər bir müəssisənin dəyərini qiymətləndirir və özəl sahibdarları seçir, obyektin iqtisadi, maliyyə və

hüquqi məsələləri ilə məşğul olur. Yaradılmış özəlləşdirmə komissiyası hər bir konkret kompaniyanın özəlləşdirmə qaydalanm, müddətini və səhmlərin qiymətini müəyyən edir, özəlləşdirmədə iştirak etmək üçün müəssisə rəhbərləri dəvət olunurlar. Onlar öz səhm paylarını bu və ya digər özəl kompaniyaya və ya qruppaya verilməsini tövsiyyə edə bilərlər. Özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərini onların qulluqçuları güzəştli qiymətlərlə satın ala bilərlər.

1993-cü ildə bankları və böyük dövlət firmalarını özəlləşdirmək məqsədilə dövlət 10 il müddətinə 6 faizli istiqraz buraxdı. Nəzərdə tutulmuşdur ki, 40 milyard frank nominal dəyərində istiqraz satılacaq. Faktiki olaraq 110 milyard frank dəyərində satıldı. Həmin istiqrazları özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərini almaq üçün əhali istifadə edə bilər.

1.2.16. Hindistanın iqtisadi inkişaf modelində iqtisadi mexanizmlərdən istifadə

XX əsrin 70-ci illərində Hindistan iqtisadiyyatında gərgin bir dövr başlamışdır. Yeraltı təbii sərvətlərlə zəngin olmayan Hindistan məcburən xaricdən böyük həcmdə xammal və materiallar, maşın və avadanlıqlar idxal edirdi. İdxal ixracı bir neçə dəfə üstələyirdi, ölkənin tədiyyə balansı defisit- lə yekunlaşırdı. Xarici borcu on milyard dollarla ifadə olunurdu. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən reqlamentasiya tədbirləri sərtləşdirilmişdir ki, bu da biznesmenləri qorxutmuş və kapitalı ölkədən sürətlə çıxanmasına səbəb olmuşdur. Sənaye istehsalının artımı dövlət investisiyaların əsasən dövlət sektoruna qoyulmasının hesabına təmin edilirdi. İqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan iqtisadiyyat yaranmışdır. Hind məhsulları həm maya dəyəri, həm də keyfiyyət baxımından dünya bazarda rəqabətqabiliyyətli deyildi. Bürokratizm hürümçək (pauk) kimi iqtisadiyyatı tora sahmşdır. O dövrdə əsas vəzifə hind biznesmenlərini inandırmaq, onların kapitalını ölkəyə qaytarmaq və iqtisadiyyata qoymaqdan ibarət olmuşdur. 90-cı illərin əvvəllərində formalaşdırılmış yeni hökumət milli valyutam devalvasiya etmiş, 1991-1992-ci maliyyə ilinə tərtib edilmiş dövlət büdcəsində bəzi dövlət xərclərinin azaldılması, vergilərin artırılması və büdcə kəsirinin azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq ən mühüm məsələ hind iqtisadiyyatının liberal- ləşdirilməsi idi. Bu məqsədlə «yeni industrial siyasət» adı altında təkliflər işlənilib hazırlandı. Hər şeydən öncə iqtisadi fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması sistemi sadələşdirilmiş, kömür, neft, siqaret, şəkər, əcazılıq, dəri istehsalı sahələri istisna olmaqla, sənayenin digər sahələrində lisenziyalaşdırma ləğv edilmiş, özəl kapitaldan istifadə imkanları genişləndirilmişdir. Dövlət sektorunun inhisar müdafiə sənayesində, atom energetikasında, kömürün, neftin, dəmir filizinin, qızılın, brilyantların və digər strateji aztapılan metalları

hasilatı, dəmir yolu nəqliyyatı dövlət inhisarında saxlamışdır. Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi genişləndirilmişdir. Bir çox postsosialist ölkələrindən fərqli olaraq, həmin müəssisələrin sahibləri onlarda çalışan fəhlə və qulluqçular, digər özəl şəxslər və maliyyə qurumları ola bilərdilər. Yeni sənaye siyasətinə uyğun olaraq, ixrac prosesi liberallaşdırıldı, dövlət nəzarətindən azad edilmişdir. Öz məhsulunu özü satmağa sahibkara icazə verilmişdir. Ancaq gömrük xərcləri saxlanılmışdır. İqtisadiyyata xarici kapitalın cəlb edilməsini genişləndirmək məqsədilə qanşiq müəssisələrdə xarici kapitalın payı 40 faizdən 51 faiz olmasma icazə verilmişdir. Əgər xarici investor bütünlükdə ixrac üçün məhsul istehsal edə bilən müəssisə yaratmaq istəsə idi, müəssisənin kapitalının 100 faizi ona məxsus ola bilərdi (55.09.08.1991).

1.3. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli və onun xüsusiyyətləri

İqtisadi modelin predmetinə daxil olan elementlərin inkişaf səviyyəsi baxımdan Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasını iki mərhələyə bölmək olar: 1991-2003-cü illər və 2003-cü ildən sonrakı dövr. Hər bir mərhələnin özünəməxsus inkişaf meyilləri formalaşmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Birinci mərhələnin əvvəllərində istehsalın sürətlə aşağı düşməsi, maliyyə-təsərrüfat əlaqələrinin pozulması, qiymətlərin və inflyasiyanın çox yüksək olması, əhalinin real gəlirlərinin azalması, iş yerlərində işsizlərin sayının artması (rəsmi statistika bunu təsdiq etmir), bank-maliyyə-kredit sistemində nizamsızlığın baş verməsi (xüsusilə 1992-1994-cü illərdə) meyilləri müşahidə olunmuşdur. Bu dövrdə əsas məqsəd inflyasiya ilə mübarizə aparılması, iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması, milli valyuta kursunun stabilləşdirilməsi və iqtisadiyyata xarici investorların cəlb edilməsi idi. Bir sözlə Azərbaycanda sosialist iqtisadi sistemindən liberal bazar iqtisadiyyatına keçid üçün bütün sahələrdə geniş miqyaslı islahatların aparılmasına başlamışdır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına uyğun qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank-maliyyə sisteminin formalaşdırılması, aqrar islahatların həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün biznes mühitinin yaradılması nəticəsində bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyuldu və sahibkarlıq sinfi formalaşdı. Özəl sektorun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və ÜDM istehsalında xüsusi çəkisi artmağa başladı. Ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi potensialı fəal surətdə təsərrüfat dövryyəsinə cəlb olunması hesabına dayanıqlı və davamlı xarakterə malik iqtisadi inkişaf müşahidə olundu. Bütün bunlar ictimai tərəqqi prosesini sürətləndirməklə bərabər, sosial-

iqtisadi sabitliyi daha da möhkəmləndirdi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən Azərbaycanın yeni nailiyyətlərə imza atmasını şərtləndirdi.

O dövrdəki makroiqtisadi durumu, Azərbaycanın malik olduğu təbii, elmi-texniki, ictimai - siyasi və sosial vəziyyəti, habelə investisiya potensialını nəzərə almaqla, inkişaf ideologiyası, istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edildi. O dövrdə Azərbaycan cəmiyyəti yüksək inflyasiya, kütləvi işsizlik, əhalinin aşağı həyat səviyyəsi, maliyyə bazannda investisiya, əmtəə bazannda isə mal qıtlığı ilə xarakterizə olunurdu. Belə bir şəraitdə düzgün olaraq hökumətin iqtisadi siyasəti inflyasiya ilə ciddi mübarizə aparılmasından, milli valyuta kursunun sabitləşdirilməsindən və iqtisadiyyata xarici investisiyalara cəlb edilməsi hesabına neft sənayesinin inkişaf etdirilməsindən, iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsindən ibarət olmuşdur. İqtisadi inkişaf modelinin tərkib hissəsi kimi iqtisadi sferada qarşıya qoyulan məqsəd müəyyənləşdirilmiş, bu məqsədə nail olunmasını təmin edən institusional və iqtisadi mexanizmlər işlənilib hazırlanmışdır. İqtisadi inkişafın istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün ciddi iş aparılmışdır. İlk öncə seçilmiş strategiya ölkənin zəngin olduğu təbii sərvətlərin bazasında istehsalın genişləndirilməsi olmuşdur. Seçim karbohidrogenlərin işlənilməsi üzərinə düşmüşdür. Bunun üçün xarici investorların cəlb edilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir. Uzun sürən damşıqlardan sonra 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” adı altında tarixə düşmüş neft-qaz müqavilələri bağlanmışdır. Bununlada yaradıcısı unudulmaz Heydər Əliyev olan neft strategiyası formalaşdırıldı. Bu strategiyanın reallaşması, maliyyə sektorunda, istehsal və xidmət sahələrində sabilliyin təmin edilməsi nəticəsində iqtisadi inkişafın ümumi göstəricisi olan ümumi daxili məhsul 1996-cı ildən artmağa başladı.

SSRİ adlı dövlətin süqutundan sonra Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin və onun idarəetmə mexanizmlərinin seçilməsi, birinci növbədə, ölkənin iqtisadiyyatında bərqərar olmuş duruma və xüsusiyyətlərə əsaslanmışdır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mexanizmlərindən istifadə olunmuş, cəhə prioritətləri sistemi və bazar iqtisadiyyatı infrastrukturunu yaradılmışdır. Nəticədə, istehsal və xidmət sahələrində sabillik əldə edilmiş, dirçəlişə nail olunmuş, əhalinin gəlirləri artmış, inflyasiyanın qarşısı alınmış, maliyyə-kredit sistemində monetar siyasət bərqərar olmuşdur. Sosial-iqtisadi inkişafın bu mərhələsində mülkiyyət formasının transformasiyasının dövlət proqramı həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 20 mart 2001-ci il tarixli fərmanında göstərilir: “Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin təməli qoyulmuş və yüksək iqtisadi artım üçün əsaslı zəmin yaradılmışdır. Bu, iqtisadiyyatın daha yüksək tempə inkişafının təmin edilməsi, ölkədə işsizliyin azadılması, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması,

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi yolunda mühüm mərhələ olacaqdır” (31, 23.03.2001). Beləliklə, aparılan iqtisadi siyasət ölkədə monetar konservativ meyilli açıq tipli liberal-demokratik modelin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Monetarizmin konservativliyi onunla izah edilir ki, sərt pul-kredit siyasəti uzun müddət (2006-cı ilə qədər) davam etmişdir. Daxili və xarici iqtisadi siyasət liberallaşdırılmış, özəl və dövlət müəssisələri ilə dövlətin münasibətləri bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənmişdir.

Görülən geniş miqyaslı işlərin nəticəsi olaraq 1996-2003-cü illər ərzində ümumi daxil məhsul 1,9 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 dəfə, ölkənin valyuta ehtiyatları 85 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 1,3 dəfə, kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi 1,5 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə, orta aylıq real əmək haqqı 5,1 dəfə artmışdır. Bütün maliyyə mənbələri hesabına iqtisadiyyata yönəlmiş investisiyaların ümumi həcmi 20 milyard ABŞ dollarını keçmişdir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının institusional bazası yaradılmış, idarəetmə strukturları formalaşdırılmış, istehlak bazarı xeyli inhisarlaşdırılmış və bazar iqtisadiyyatına xas olan idarəetmə vasitələri hər yerdə tətbiq edilmişdir. İstehsalçıların iqtisadi sərbəstliyi, təbii inhisar sahələri istisna olmaqla (yanacaq-enerji, dəmiryolu və digərləri), sərbəst qiymətləndirilməsi, istehsalçıların istehlakçılara oriyentir etmələri təmin olunmuşdur. Xarici ticarət tamamilə liberallaşdırılmış və idxal-ixrac kvotaları ləğv edilmişdir.

Əvvəllər deyildiyi kimi, keçmiş SSRİ məkanında yaranmış bəzi müstəqil dövlətlərdə iqtisadi islahatlar “şok terapiyası” adlanan metoda, monetarizm konsepsiyasına, 1991-ci ildə mövcud idarəetmə strukturlarının tezliklə ya özlərinin, ya da funksiyalarının ləğv edilməsinə və bazar strukturlarının yaradılmasına əsaslanmışdır. Digərləri iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini, islahatların təkamül yolu ilə tədricən həyata keçirilməsi konsepsiyasını rəhbər tutmuşlar. Azərbaycan birinci yolu seçmişdir, başqa sözlə sosialist iqtisadi sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçidin bütün atributları “şok terapiyası” konsepsiyasına əsaslanmışdır. Azərbaycanda islahatların radikal variantının seçilməsi dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin birinci Dövlət Proqramında da öz əksini tapdı. Belə ki, 1995-1998-ci illəri əhatə edən qanun statuslu birinci özəlləşdirmə proqramında nəzərdə tutulurdu ki, bu dövrdə həyata keçirilən özəlləşdirmə və digər yenidənqurma işləri bazar iqtisadiyyatının (inkışaf etmiş bazar iqtisadiyyatına xas olan mühit başa düşülür) yaratmalı, milli iqtisadiyyatın strukturunu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmalı, texnoloji sıçrayışları təmin etməli və respublika vətəndaşlarının həyat səviyyəsini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmalı idi. Lakin özəlləşdirmənin birinci dövlət proqramının icra vaxtı (2000-ci ildən ikinci Dövlət Proqramı həyata keçirilir) qurtarıqdan sonra göstərilən

hədəflərin bir çoxuna nail olmaq mümkün olmadı. ÜDM-in 1990-cı ildəki həcminə ancaq 2006-cı ildə nail olundu. Qeyd edək ki, iqtisadi ədəbiyyatda bu göstəricini (XX əsrin 90-cı ilinə olan ümumi daxili məhsulun həcminə nail olunmasını) postsovet ölkələrində bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün qurtarması meyan kimi qəbul edirlər.

Azərbaycanda eyni zamanda həm siyasi, həm də iqtisadi sistemin paralel demokratikləşdirilməsi və liberallaşdırılması prosesi həyata keçirilmişdir. Bəzi postsovet respublikasından fərqli olaraq (Pribaltika Respublikaları, Özbəkistan, Belarusiya), Azərbaycanda qısa zamanda mərkəzləşdirilmiş iqtisadi idarəetmə sistemi dəyişdirildi, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının funksionalnm diversifikasiyasına başlandı, dövlət və özəl müəssisələrə sərbəst fəaliyyət hüququ verildi və bazar iqtisadi strukturlarının, mexanizmlərinin və vasitələrinin geniş tətbiqinə başlandı. Liberal iqtisadiyyat formalaşdırıldı.

Postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda bazar sisteminin idarəetmə strukturlarının və mexanizmlərinin formalaşdırılması, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfat subyektlərinin yaradılması, iqtisadiyyatın idarə olunmasını və tənzimlənməsini təmin edən normativ hüquqi bazanın və mexanizmlərin yaradılması və bazar mühitinin formalaşdırılması keçid dövrünü zəruri etmişdir. Keçid dövrünün uzunluğu bu atributların yaradılmasından asılı olmuşdur.

Azərbaycanda keçid dövrünün qurtarmasını ölkə prezidenti İlham Əliyev ilk dəfə 2007-ci ilin aprelində bəyan edərək, Koreya Respublikasının müxbirinə müsahibəsində demişdir: "...bu 15 il ərzində biz böyük uğura nail olduq və keçid dövrü artıq başa çatıbdu.. Biz tam şəkildə bazar iqtisadiyyatına əsaslanıq" (31, 22.04.2007). 2010-cu ildə isə ikinci dəfə o demişdir: "Azərbaycanda iqtisadi sahədə keçid dövrü artıq başa çatmışdır. Biz inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil olmalıyıq və qarşımıza bu məqsəd qoyulubdur. Biz bu məqsədə çatacağıq" (31, 07.12.2010). Söhbət ictimai-iqtisadi transformasiya dəyişkənliyi ilə bağlı sovet təsərrüfat sistemindən miras qalmış bütün iqtisadi seqmentlərin bazar prinsiplərinə uyğun tamamilə yenidənqurulması prosesinin başa çatmasından gedir. Respublika 20 ildə özəlləşdirmədən, torpaq, vergi, gömrük islahatından tutmuş idarəçiliyin vacib şərti olan institusional və struktur islahatlardan böyük bir iqtisadi mərhələni geridə qoymuşdur. İqtisadçıların əksəriyyəti, o cümlədən bu kitabın müəllifi Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün o illərdə sona çatması fikrini dəstəkləmişlər. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun institusional sistemin qurulması, ümumi daxili məhsulun keçid dövrünün əvvəlinə olan həcmə nail olunması, onun strukturunun və işçilərin sayının mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü əsasında bu gün Azərbaycan bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etməkdə olan ölkə hesab olunur.

2003-cü ildə Moskva qəzetlərindən birinin müxbiri Azərbaycan Respublikası Prezidentinə məlumat vermişdir ki, postsovet məkanındakı bəzi yeni müstəqil dövlətlər Malaziya modelini əsas götürmüşlər, bəziləri isə Avropaya üz tutmuşlar. Sizin üçün hansı ölkə inkişaf nümunəsidir? Müxbirin sualını cənab İlham Əliyev belə cavablandırmışdır: “Bu barədə danışmaq mənim üçün çətin, bu haqda düşünməmişəm. Hesab etmirəm ki, kiməsə oxşamaq, kimənsə nümunə götürmək lazımdır... Kiçik və orta biznesə maliyyə yardımı göstərmək, yeni istehsal sahələrinin inkişafına kömək etmək üçün sanballı maliyyə bazası lazımdır. Biznesmenlər də, öz işinə təzəcə başlamaq istəyənlər də baza kapitalının olmaması kimi ən böyük problemlə qarşılaşırlar. Bax, bu məsələdə dövlət, əlbəttə, kömək etməlidir. Lakin kor-koranə yox, təbii ki, hər şeyi araşdırdıqdan sonra maliyyə yardımı göstərmək lazımdır ki, sonradan bu vəsait itib-batmasın. Hesab edirəm ki, problem bundadır” (31.16.08.2003).

Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modeli ilə müqayisə barədə söhbət açmazdan öncə qeyd edim ki, Malaziya modeli aqrar sektorun stabil inkişafına və ixrac yönümlü sənayenin prioritet artımına uzunmüddətli köməyin dövlət siyasətinə əsaslanır. Bu ölkədə dövlət siyasətinin əsasını daxili maliyyə mənbələrinin səfərbərliyə alınması təşkil edir. İdxalı tənzimləməklə, dövlət daxili bazarda sağlam rəqabət yaratmağa nail olmuşdur. İxrac kvotasından istifadə olunmuş. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrindən imtina edilmişdir. Malaziya iqtisadi inkişaf modeli barədə bu kitabın müəllifi “Azərbaycanda investisiyalar; gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq” adlı monoqrafiyasında (səh 107-108) daha ətraflı vəmişdir.

2003-cü ildən Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafında yeni mərhələ başlamışdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2003-2005-ci illərdə irəli sürdüyü «insanların iqtisadi cəhətdən azad olması», «tarazlı iqtisadi inkişaf», «idxalı əvəzləyən iqtisadi siyasət», «neftdən və neftin qiymətindən asılı olmayan iqtisadiyyat», «xarici amillərdən asılılığın azaldılması» konsepsiyaları Azərbaycanın iqtisadi siyasətində və inkişaf modelində müəyyən prinsipial dəyişikliklərin apaniməsini zəruri etdi. 2003-2013-cü illərdə özünü inkişaf qabiliyyətinə malik olan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesi sürətlə davam etdirilmişdir. Makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri - neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji vəsaitin ehtiyatlanması iqtisadi və sosial inkişaf üçün istifadəsi təmin olunmuş, milli valyutanın sabitliyi, bank sisteminin etibarlılığı artmış, konservativ xarici borclanma siyasəti həyata keçirilmiş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, əhəlinin sosial rifahı davamlı olaraq yaxşılaşmışdır. 2003-cü ildən başlayan mərhələnin əvvəlki illərdən bir prinsipial fərqi də neft gəlirlərindən real sektorun inkişafına investisiya formasında yönəldilməsi olmuşdur. Neft gəlirlərinin ölkənin hüdudlarından

kənarında saxlamaq barədə tövsiyələrin əksinə olaraq, istehsal və sosial infrastruktur obyektlərinə birbaşa dövlət investisiyası qoyulmuş, dövlətə məxsus Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti yaradılmaqla, dövlət investisiyalan qeyri - neft sektoruna qoyulmuş, 2011-ci ildə dövlət büdcəsindən ilk dəfə olaraq qeyri-neft sənaye sektoruna, yəni Sumqayıt gübrə zavodunun tikintisinə birbaşa vəsait ayrılmışdır. Sosialyönümlü siyasətin prioritetliyi hökumət tərəfindən qəbul edilmiş, pul-kredit siyasəti xeyli yumşaldılmış, iqtisadiyyatın pul təminatı yüksəldilmiş, Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən real iqtisadiyyatda istifadəsinə rəvac verilmiş, dövlət xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artmış, vergi dərəcələri aşağı salınmış, iqtisadi tənzimləmədə proqram metodundan istifadə genişləndirilmiş, institusional və digər dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı, yoxsul- luğun azaldılması və davamlı inkişaf, əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı və bir sıra sahəvi və məqsədli dövlət proqramları qəbul edilmişdir və hazırda icra olunurlar.

Bu mərhələdə iqtisadi inkişaf modelindəki mühüm dəyişikliklər həm iqtisadi inkişafın istiqamətlərində (sahəvi və regional diversifikasiya, infrastrukturun modernləşdirilməsi və inkişafı), həm də inkişaf modelinin icrasını təmin edən mexanizmlərdə (pul siyasətinin yumşaldılması, dövlət investisiya resurslarından istifadə sahələrinin diversifikasiyası, məqsədli və regional dövlət proqramlarının hazırlanması və tətbiqinin genişləndirilməsi və s) öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən tədbirlər ümumi daxili məhsulda xüsusi sektorun payının artırılmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, ədalətli rəqabət mühitinin formalaşmasına, inhisarçılığın tənzimlənməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Bəzi müəlliflər öz məqalə və əsərlərində Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modelini yeni bir model kimi qiymətləndirirlər. Bizim fikrimizcə, burada həqiqətəndən ibarətdir ki, hər bir ölkənin özünə məxsus inkişaf modeli formalaşdırılır. Bu zaman həm beynəlxalq təcrübə, həm də həmin ölkənin özünün inkişaf faktorları, resursları və hökumətin seçdiyi iqtisadi və inzibati idarəetmə mexanizmləri əsas prinsipi rolunu oynayır. Ona görə də yeni inkişaf modelindən deyil, konkret ölkənin öz modelinin mahiyyətindən, fərqli xüsusiyyətlərindən söhbət getməsi məntiqə və həqiqətə uyğundur. Məsələn, istənilən ölkənin inkişaf modelinin tərkib hissəsi olan iqtisadi inkişafın istiqamətləri Azərbaycanda XX əsrin doxsamıncı illərində formalaşdırılmış neft strategiyasının həlledici təsiri altında müəyyənləşdirilmişdir. Neft gəlirlərindən istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafı, sosial problemlərin həlli, ölkənin müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsi, ayrıca blok kimi regional inkişafın təmin edilməsi vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti bəyan etmişdir: “İndi artıq üçqat artırıbmış ÜDM-i 2013-2023-cü illərdə iki dəfə artırmaq vəzifəsini qarşımıza qoyuruq və ona hazırlaşmaq. Yəni, bu vəzifə artıq qarşıya qoyulmuşdur. Hazırda hökumətdə həmin vəzifənin konsepsiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi istiqamətlərində iş gedir” (31, 27.12.2011). Qarşıya qoyulan bu vəzifənin yerinə yetirilməsi Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkə səviyyəsinə çatdırma biləcəkmiz? Sualma ətraflı bir qədər sonra münasibət bildirəcəyik.

Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatların istiqamətləri, əhatə dövrü və məqsədi toplam halında, müəllifin fikrincə, 1.1. sayılı cədvəldəki kimi xarakterizə oluna bilər.

Cədvəl 1.1

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatların əsas istiqamətləri

	Əsas istiqamətlər	Əhatə dövrü	Məqsəd
	Normativ hüquqi bazanın yaradılması	1991-ci ildən davam edir	Bazar iqtisadiyyatına keçidin qanunvericilik bazasının yaradılması və industrial cəmiyyətin qurulması
	İnzibati islahatlar	1996-1998-ci illərdən davam edir	İcra, qanunvericilik və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətin səmərəliliyin yüksəldilməsi; bazar infrastrukturalarının formalaşdırılması; iqtisadiyyatın tarazlaşdırılmış tənzimlənməsi
	Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi.	1995-ci ildən davam edir	Əmlakın bölüşdürülməsi; xüsusi mülkiyyət institutunun yaradılması və inkişafı
	Vergi islahatları	1991-2000-cı illər	Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sisteminin yaradılması və idarə edilməsi
	Pensiya və sosial təminat sistemində islahatlar	1997-2006, (2003-cü) ildən daha da təkmilləşdirilir	Əhəlinin etibarlı pensiya təminatına nail olmaq, həmrəylik prinsipinə əsaslanan pensiya sistemindən vətəndaşların hesablarında yığılan pensiya kapitalına əsaslanan pensiya sisteminə keçid
	Təhsil sistemində islahatlar	2008-ci ildən davam edir, 2013-cü ildə yeni strateji qəbul edilmişdir	Boloniya deklorasiyasına uyğun olaraq Azərbaycan təhsilinin Avropa standartlarına yaxınlaşdırılması “qara qızılın insan kapitalına çevrilməsinin” təmin olunması
	Gəlirlərin toplanması	Qarşıdakı illərdə	İqtisadi aktivliyin yüksəldilməsi; büdcə daxil olmalarının artırılması
	Səhiyyə islahatları	Qarşıdakı illərdə	Tibbi xidmət bazarının tibbi sığorta sistemi ilə optimal əlaqələndirilməsi
	Mənzil-komunal təsərrüfatında islahatlar	Qarşıdakı illərdə	Mənzil-komunal təsərrüfatının özünü maliyyələşdirməyə keçirilməsi;

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Son zamanlarda Azərbaycan cəmiyyətinin bütünlükdə, o cümlədən iqtisadiyyat sahəsində inkişaf modelinə və onun xüsusiyyətlərinə bir çox elmi və publisist məqalələr, habelə monoqrafik əsərlər həsr edilmişdir. Onlardan biri də 2010-cu ildə işıq üzü görmüş “İnkişafın Azərbaycan modeli” kitabıdır. Kitab “Azərbaycan” qəzeti tərəfindən çapa hazırlanmışdır. Kitabın ideyası və Ön söz akademik Ramiz Mehdiyevə məxsusdur. Məqalələr toplusundan ibarət kitabda keçid dövründə iqtisadi inkişafın istiqamətləri və əldə edilən əsas nəticələr əks etdirilmişdir. Dövlət məmurları və digər mütəxəssislər hesab edirlər ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin xarakterizə edilməsi, fərqli xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi, onun dayanıqlığı barədə araşdırmaların aparılması və müvafiq dövlət orqanlarına təkliflərin verilməsi məqsəduyğundur.

İnkişafın Azərbaycan modelinin geniş müzakirəsini təşkil etmiş “Azərbaycan” qəzetində iqtisad elmləri doktorları Şəmsəddin Hacıyev, Müşfiq Atakişiyev, Əvəz Bayramovun, Rasim Həsənovun, Əlican Babayevin və digər iqtisadçı alimlərin, o cümlədən bu kitabın müəllifinin də dəyərli fikirləri və məqalələri nəşr edilmişdir. Prezident Administrasiyasının rəhbəri Akademik Ramiz Mehdiyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda qurulan iqtisadi model öz humanizmi ilə sosial bazar konsepsiyasına, insan kapitalına əsaslanan bilik iqtisadiyyatı fəlsəfəsinə, əhatəliliyinə, davamlı inkişaf prinsiplərinə və maraqların uzlaşdırılmasına görə sosial korporatizmə uyğun gəlir. Bu modelin qeyri-adiliyi ondadır ki, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı balanslı və əhatəli şəkildə təmin edir, ekoloji tarazlığı qoruyur və cəmiyyətin siyasi sabitliyi üçün zəmin kimi çıxış edir (31, 22.06.2013). Professor M. Atakişiyev haqlı göstərir ki, inkişaf modelləri dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsindən, ona məxsus mülkiyyətin xüsusi çəkisindən, əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi səviyyəsindən və iqtisadiyyatın tənzimlənməsində metod və mexanizmlərdən istifadənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir-birindən fərqlənirlər (31, 04.02.2011). Məqalə müəllifinin fikrincə, sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı formalaşdıran “hökumətin yeritdiyi sosialyönümlü siyasətin məqsədi vətəndaşların maddi vəziyyətindəki kəskin fərqliliyi aradan qaldırmaq, cəmiyyətin bütün üzvlərini layiqli həyat səviyyəsi ilə təmin etmək üçün fərdin ictimai statusunu yüksəltməkdir”. Prof. M. Atakişiyev yazır ki, iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onun fikrincə, iqtisadi və sosial sahələrdə inkişafın dinamik və davamlı olması, milli iqtisadiyyatın möhkəm maddi-texniki baza üzərində qurulması və beynəlxalq standartlara əsaslanan sosial müdafiə modelinin qurulması belə xüsusiyyətlərdəndir (31, 15.06.2011).

Prof. Ş. Hacıyev hesab edir ki, Azərbaycan modelinin mühüm bir dövlətin iqtisadi inkişafda və iqtisadi idarəetmədə rolu ilə bağlıdır. O, vurğulayır ki, ölkədə ümumi daxili məhsulun istehsalında özəl sektorun

payının 85 faizə çatmasına baxmayaraq, dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə tənzimləyici təsiri yetərinə güclüdür. Bu, dövlət vəsaitlərinin məqsədəuyğun və diversifikasiyanı təmin edən şaxələndirilmiş istifadəsi metodu vasitəsilə daxili bazanın aktivliyinin qorunmasında əks olunur. Onun fikrincə, Azərbaycanın milli inkişaf modelinin fərqləndirici cəhətlərinə dövlətin iqtisadi siyasətinin inkişafın davamlılığına, dayanaqlılığına və tarazlığına hədəflən- məsi; milli iqtisadi sistemin dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının özünəməxsusluğu, iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsinin yetərinə yüksək olması aid edilməlidir (31,11.03.2011). Professor Ş.Hacıyevin fikrincə, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelini klassik modellərdən fərqləndirən onun sosialyönümlü olmasıdır. Azərbaycan dövlət müdaxiləsi və eyni zamanda liberal dəyərlərə əsaslanan institusional sistemlə sintezdə olan iqtisadi inkişaf sisteminə malikdir.

Prof Ə.Babayev hesab edir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli “alman modelinə - sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatına daha çox yaxındır” (“31, 07.12.2010). Müəllif Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin səciyyəvi cəhətlərinə müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formasına əsaslanan qanşıq iqtisadiyyatın formalaşmasını, daxili investisiyalara, xammalın və təbii sərvətlərin hesabına sərbəst inkişaf etmək iqtidanda olmasını, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin çox güclü olmasını, tənzimlənmənin həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilməsini, iqtisadiyyatın yüksək dərəcədə sosialyönümlü olmasını, azad rəqabətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini və antiinhisar tədbirlərinin həyata keçirilməsini aid edir (31, 23.01.2011). “Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf strategiyasına fundamental elmi baxış” adlı məqaləsində prof. Ə.Babayev haqlı olaraq göstərir ki, bütün ölkələrin və ayrılıqda onların hər birinin şəraitlərinə uyğun olan vahid standart bazar modeli yoxdur. Bazar inkişaf yolunun həyata keçirilməsinin qeyri-bazar amillərinin hər ölkədə öz xüsusiyyətləri var və onlar bilavasitə bazar proseslərinə, iqtisadi proseslərə fərqli təsir edirlər (31, 16.04.2011). Omm fikrincə, Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli son illərdə formalaşdınımışdır (31, 12.06.2011). 2008-2009- cu illərin qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlərinin qabanaq hiss olunmaması və iqtisadi inkişafda pozitiv meyllərin qorunub saxlanması barədə müddəalara əsaslanaraq, prof. Ə.Babayev bu modelin dayamqlı olduğunu bildirir. Müəllif haqlı olaraq, qlobal böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirini məhdudlaşdıran amil kimi bank sistemi və pul- kredit siyasətini ön plana çəkir. Bu siyasət Azərbaycanın maliyyə bazanın xarici təsirlərdən qoruyur. Bu da ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin özəlliklərindən biridir (daha ətraflı bax 5.7 sayılı paraqrafa).

Milli iqtisadi inkişaf modelinin nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuş məqaləsində prof. Ə.Babayev Azərbaycanın iqtisadi

inkişaf modelinin ən mühüm fərqli cizgilərini əsasən önəmli formalaşdırmışdır. Lakin onlann içərisində mübahisəli fikirlər də vardır. Bizim fikri- mizcə, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətin tənzimləyici rolunun çox güclü olması;
- iqtisadiyyatın yüksək dərəcədə sosialyönümlülüyü;
- innovasiyalı, diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat;
- bütün təzahürlərində (texnoloji, elm-təhsil, maraqlandırma və s.) güclü postsənaye bölməli iqtisadiyyat;
- özündə dünyaya açıqlıq dərəcəsini milli iqtisadi təhlükəsizlik və milli maraqlarla uzlaşdıran açıq iqtisadiyyat.

Bu müddəalann hər birinin mübahisəli cəhətlərinin üzərində mono- qrafiyamn müvafiq bölmələrində dayanmağı məqbul hesab etmişəm. Burada qısaca onu qeyd etmək istərdim ki, məşğul əhalisinin 37 faizi kənd təsərrüfatında çalışan, ümumi daxili məhsulunun yalnız 35-40 faizi xidmət sektorunda formalaşan, sənaye məhsulunun 15-20 faizi emal sənayesində istehsal olunan, emal sənaye məhsulunun 0,2 faizi innovasiya təyinatlı olan, əmək məhsuldarlığı Avropa ölkələri ilə müqayisədə 3,5-4 dəfə aşağı olan ölkəni güclü postsənaye bölməli iqtisadiyyata malik olduğunu söyləmək əsaslan- dınılmış görsənmişdir. Akademik Ramiz Mehdiyevin Azərbaycanın inkişafın industrial mərhələsində olması barədə fikrini haqlı hesab edirəm, o barədə fikir daha ətraflı 3.1. saylı paraqrafda əks etdirilmişdir.

Professor Ə.Bayramov Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin həyata keçirilməsində proqram məqsədli yanaşmanın prioritetliliyini diqqətə çatdıraraq, haqlı vurğulayır ki, belə yanaşma “yekun olaraq bütövlükdə cəmiyyətin hədəflənən nöqtəyə çatma “məsafəsini” dəqiq qiymətləndirməyə imkan yaradır” (31,11.03.2011).

Prof. R.Həsənovun fikrincə, “Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin ən mühüm məziyyəti iqtisadi sistemin dayanıqlığının gücləndirilməsi, inkişafın davamlılığının və tarazlığının təmin edilməsi hesab olunmalıdır” (31, 11.03.2011).

Akademik Ramiz Mehdiyev “İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış” məqaləsində yazır: “Əsas məqsədimiz ondan ibarətdir ki, yaxın illərdə təhsildə, elmdə, ümumən intellektual sahələrdə ciddi dönüş yaradılmalı və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması prosesi intensivləşməlidir”. O, qeyd edir ki, ölkədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin vacib prioritetləri sırasında optimal sosial infrastrukturun yaradılması və onun inkişafı, maddi nemətlərin və gəlirlərin ədalətli şəkildə bölünməsi, məşğulluq səviyyəsinin daim yüksəldilməsi də xüsusi yer tutur.

Öncə onu deyim ki, milli iqtisadi inkişaf modelinin fərqli, seçilən, xarakter təyinatlı əlamətləri həm konseptual yanaşma, həm də dünya praktikasında istifadə olunan göstəricilər əsasında müəy>'ən edilir. Həmin

göstəricilərin kəmiyyət ölçüləri isə ölkənin iqtisadi inkişafının yekunları əsasında hesablanılır. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan modelində iqtisadi tənzimləmə metod və mexanizmlərindən istifadə texnologiyası onu fərqləndirən əsas cəhətlərdəndir. Bu barədə daha ətraflı monoqrafiyanın beşinci fəslində verilmişdir. Azərbaycanın mövcud iqtisadi inkişaf modelinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən damşarkən maliyyə bazanın konservativliyi, iqtisadi inkişafda investisiya və ixrac-xammal amillərinin dominant təşkil etməsi (investisiyaya-ixrac təyinətli model), daxili tələbin “təmkinli artımı” siyasətinin apanması, inkişafın innovasiya təyinətli olmaması, dövlət xərclərinin strukturunda cari istehlak xərclərinin azlığı və investisiyaların üstünlüyü qeyd olunmalıdır.

İqtisadi nəzəriyyənin tələblərinin və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin əksinə olaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelində əmək haqqının orta artım tempi ilə əmək məhsuldarlığının artım tempi arasındakı düz mütənəsblik prinsipinə uyğun planlaşdırma apanlmır və təmin olunmur. Məsələn, 2010-cu ildə 2005-ci illə müqayisədə orta aylıq əmək haqqı 2,7 dəfə artdığı halda, əmək məhsuldarlığı 1,9 dəfə yüksəlmişdir. Bu da istehsalın və əməyin təşkilinin aşağı səviyyədə olmasından, son nəticədə iqtisadi inkişaf modelində nəzərdə tutulan vəzifələrin və istiqamətlərin yerinə yetirilməsində istifadə edilən mexanizmlərdə nöqsanların olmasından xəbər verir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də müstəqilliyin ilk illərində kənd təsərrüfatında kollektiv təsərrüfatların ləğv edilməsi, torpaqların fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə pulsuz paylanması, bu sektora xidmət edən maşın-traktor stansiyaların, kolxoz və sovxozların əmlakının fərdi qaydada özəlləşdirilməsi olmuşdur. Bu islahat aqrar sektorun idarə edilməsinə dövlətin müdaxilə səviyyəsini kəskin surətdə məhdudlaşdırdı. Kənd təsərrüfatının inkişafına görə məsuliyyət kənd əhalisinin və digər mülkiyyətçilərin üzərinə düşdü. Hal-hazırda iqtisadiyyatın bu sektorunun inkişafında dövlətin rolu subsidiyaların və güzəştli kreditlərin verilməsindən, kənd yerlərində dövlət vəsaitləri hesabına meliorasiya-irriqasiya işlərinin həyata keçirilməsindən, sosial və istehsal infrastruktur obyektlərin yaradılmasından ibarətdir. Ailə və fermer təsərrüfatları, fərdi sahibkarlar özləri nədən nəqədər istehsal etmək, kimə satmaq, hansı qiymətə satmaq və maliyyə-təsərrüfat fəallığı ilə bağlı digər məsələləri özləri həll edirlər. Bu sektorda ictimai əmək bölgüsü, istehsalçıların ixtisaslaşdırılması, kənd təsərrüfatında səmərəli menecment və marketinq sistemi yaradılmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, bizim fikrimizcə, kənd təsərrüfatında istehsal münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə yeni dövlət yanaşması tələb olunur. Bu barədə ətraflı 4.8 sayılı paraqrafda əks etdirilmişdir.

iqtisadi artımın stimullaşdırılmasının, ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişafının planlaşdırılmasının, proqnozlaşdırılmasının və proqramlaşdırılmasının, bu inkişafın sosial problemlərin həlli ilə əlaqəsinin gücləndirilməsinin dövlət siyasəti hazırlanmış və həyata keçirilir. Mahiyyət etibarı ilə iqtisadiyyatın modernizasiya proseslərinin genişləndirilməsinə və onun innovasiyalı inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına başlamışdır. Ancaq bu proseslərin xüsusi dövlət proqramı əsasında sürətləndirilməsinə ehtiyac var. Dövlət tərəfindən inhisarçılığın tənzimlənməsi heç də tələb olunan səviyyədə deyil. Monetarizmin ikinci şərti, yəni dövriyyədə pul kütləsinin dəyişməsi ilə ümumi daxili məhsulun artımı arasında birbaşa düz mütənasib nisbət olmasının təmin edilməmişdir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin və iqtisadi agent kimi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğulluq çərçivəsinin, dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasındakı iqtisadi münasibətlərin keçid dövrünün əvvəllərindən məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. İqtisadi tənzimləmədə dövlətin iştirakının məhdudlaşdırılması konsepsiyası iqtisadi qanunvericilik aktlarında da öz əksini tapmışdır.

Burada unudulmaz Heydər Əliyevin bir kəlamını diqqətə çatdırmaq istərdim. O demişdir: “Əgər biz müstəqil dövlətiksə, müstəqil inkişaf etmək istəyiriksə, biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik”. Bu kəlam o dövrdə Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyata! tənzimlənməsində iştirakını müəyyənləşdirən konsepsiya olmuş və olmaqdadır.

Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan inteqrasiyaya üstünlük vermiş, liberal iqtisadiyyat, struktur islahatları, daxili sabitlik prinsiplərinə əsaslanaraq inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının strategiyası, Avropa dəyərlərinə uyğun liberallaşma və anti- inhisar siyasəti sahibkarlığın inkişafı və investisiya prosesinin canlanması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası hal-hazırda beynəlxalq əmək bölgüsündə əsasən xammal-yanmfabrikatlar- ixrac edən ölkə mövqeyinə malikdir. Təbii resurslardan müasir texnologiyalar əsasında son istehlaka yararlı olan hazır məhsullar istehsal etməklə ölkənin inkişaf etmiş ölkələr qrupuna keçməsinin təmin edən konsepsiya həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası kifayət qədər resurs potensialına malikdir. Ancaq onlardan səmərəli istifadə olunması və istehsal güclərinin artırılması digər ölkələrə nisbətən onun üstünlüyünü və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edə bilər.

Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının müxtəlif valyutalarda saxlanması ilə yanaşı, onların hesabına ölkə daxilində aqrar sektorun, emal sənaye sahələrinin, sosial mənzil tikintisinin və digər prioritet sektorların inkişafına istiqamətləndirmək zəruridir.

Azərbaycanda açıq iqtisadi siyasət apanılır. Bu, əwəla, iqtisadiyyatı tənzimləyən normativ hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulmuşdur. İkincisi, faktiki statistik məlumatlarla bir daha təsdiqlənir. Bu qənaətimiz məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışında ixracın xüsusi çəkisinin 40%-dən çoxluğu, ölkənin daxili ticarət dövriyyəsinin 31%-nin idxal mallarının təşkil etməsi ilə izah edilir (2010-cu il). Ancaq beynəlxalq təcrübə göstərir ki, açıq iqtisadi siyasət O zaman məqsədəuyğundur ki, ölkənin iqtisadiyyatı rəqabətqə- biliyyətlidir və güclü xarici iqtisadi məhdudiyyətlər mövcuddur. Azərbaycanı isə tam liberal xarici iqtisadi münasibətlər qurulmuşdur. Konservativ siyasətdən ancaq xarici və daxili maliyyə sektorunda istifadə olunur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq maliyyə axımlarına açıq olan iqtisadiyyata dünyada baş verən maliyyə böhranı bu və ya digər dərəcədə təsir edir.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Dünyanı bürümüş iqtisadi, maliyyə böhranı Azərbaycan əhalisinə, iqtisadiyyatına bir faiz də təsir etməmişdir. Bunu yəqin, gələcəkdə alimlər araşdıracaqlar ki, bu nə üçün belədir” (31, 11.07.2014). 2008-2009- cu illərin ümumdünya iqtisadi-maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu təsiri minimuma endirən amillər mövcud olmuş və indi də davam edir. Burada ən ümdə amil hökumətin konservativ xarici və daxili maliyyə siyasətidir. O da öz ifadəsini xarici borcların çox aşağı səviyyəsində, rezident bankların aktivlərində xarici kapitalın azlığında, qeyri-rezident bankların aktivlərinin bütünlükdə ölkə banklarının aktivlərində cüzi olmasında, daxili konservativ pul-kredit siyasətində öz əksini tapır. Digər mühüm amil ölkənin val50ita ehtiyatlarının yetərincə olmasıdır. Xarici bazarlarda Azərbaycanın təbii sərvətlərinə güclü tələbatın olması da bu məsələdə mühüm rol oynayır. Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə 2008-ci ilə nisbətən ölkə iqtisadiyyatına əsas kapitalla xarici investisiyalar 600 mln. manat, sənaye məhsulu 7,2 milyard manat aşağı düşmüşdür. 2009-cu ildə 2008-ci illə müqayisədə əsas kapitalla daxili investisiyalar 1,7 milyard manat, özündə əsasən dövlət investisiyaların hesabına (azalmanın 88 faizi) azalmışdır. Böhranın təsiri təkcə neft-qaz sektoru ilə məhdudlaşmamışdır. Bir çox qeyri-neft emal sənaye sahələrində də məhsulun həcmi azalmışdır. 2009-cu ildə Vergilər Nazirliyi tərəfindən toplanan vergilərin məbləği proqnozla müqayisədə 1,6 milyard manat az olmuşdur. Nazirliyin fikrincə, proqnozun kəsirlə icra olunmasının əsas səbəbi proqnozlara nisbətən neft hasilatının azalması və xam neftin ixrac qiymətinin aşağı düşməsi olmuşdur (31, 21.05.2010). Maliyyə-iqtisadi böhranın nəticəsi kimi gömrük orqanları da büdcə proqnozlarına əməl edə bilməmişlər. Ölkə bank- lan xarici tərəfdaş banklara olan 2 milyard dollar məbləğində borclarını təxirə salmadan qaytarmalı olmuşlar. Bir çox makroiqtisadi göstəricilər

(ümumi daxili məhsul, dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri, ixrac, iqtisadiyyatın mənfəəti, əsas fondların istifadəyə verilməsi və s.) üzrə istehsalın mütləq həcmi 2009-cu ildə xeyli aşağı düşmüşdür; əhalinin sərəncamında qalan gəlirlərin, xərclərin, əmək haqqının artım tempələri azalmışdır. İqtisadi idarəetmədə inkişaf etmiş ölkələrə xas olan iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə olunur. Əvvəllər deyildiyi kimi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi keçid dövrünün başlanğıcından məhdudlaşdırılmışdır.

Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modeli kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılması (Amerika modelinin elementi), xarici iqtisadi əlaqələrin və valyuta əməliyyatlarının liberallaşdırılması (Almaniya modelinin elementi), xarici investisiyaların miqyaslı cəlb edilməsi, infrastruktur sahələrin dövlət investisiyaları hesabına modernləşdirilməsi (İsveç modelinin elementi), yumşaldılmış pul-kredit siyasətinin apanması, iqtisadi tənzimləmədə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması, *bazsa* mexanizmlərinə və metodlarına üstünlük verilməsi, təbii inhisar sahələrində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi, strateji dövlət müəssisələrinin «tələsmədən tələsmək» prinsipi əsasında Özəlləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modeli xammal - yanmfabrikat ixracı və investisiya təyinatlı modeldir. Bu modeli fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də onun uzun müddət monetar meyli, açıq və liberal xarakter daşmasıdır. Milli iqtisadi inkişaf modelinin realizasiyası nəticəsində Azərbaycan əldə etdiyi uğurlara həsr olunmuş çoxsaylı elmi və publisistik xarakterli əsərlər və məqalələr mövcuddur.

İndiki dövrdə mülkiyyətdə dövlətin payının yüksək olması, onun həm istehsal (neft-qaz, metallurgiya, maşınqayırma, elektrik enerjisi), həm də infrastruktur sahələrində cəmlənməsi Azərbaycanın modeli üçün xarakterikdir. Buna baxmayaraq, ümumi daxili məhsulda vergilərin payı heç də çox deyil. Eyni zamanda dövlət xərclərinin strukturu cari istehlak xərclərinin, birinci növbədə, elm, təhsil, səhiyyə xərclərinin aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Əksinə, investisiyaların, xüsusilə infrastruktur sahələrinə investisiyaların xüsusi çəkisi yüksəkdir. Başqa sözlə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli investisiya təyinatlıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sosializm adlanan iqtisadi sistemə daxil olmuş ölkələrin bazar iqtisadiyyatına keçid konsepsiyası və inkişaf modelini təmin edən metod və mexanizmlər öz xüsusiyyətləri ilə bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə istifadə edilən metod və mexanizmlərdən həm mahiyyət, həm də sürət baxımından fərqlənilir. Sosial-iqtisadi inkişafdakı yaranmış meyillərin (durumun) elmi araşdırılması göstərir ki, Azərbaycanda da iqtisadi inkişaf modelinin icrasını təmin edən metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə (modernləşdirilməsinə) hələ də ciddi ehtiyac duyulur.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin özəlliklərinə, həmçinin ölkədə tətbiq edilən əmək haqqı sistemini (bax 4.4 sayılı paraqraf) və 2010-cu ilə qədər inkişafın yüksək templəri və iqtisadi yüksəlişin əsas etibarı ilə ekstensiv olması daxil edilməlidir.

Açıq iqtisadi siyasət Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya etməsinə müsbət təsir etmişdir. Ancaq bu inteqrasiya xammal və yan- fabrikatların ixracı hesabına həyata keçirilir. Ümumi daxili məhsulun 40 faizdən çoxunun istehsalı xarici bazarlara istiqamətlənmişdir.

Sənayedə kiçik müəssisələr və kənd təsərrüfatında fərdi istehsalçılar üstünlük təşkil etdiyindən ölkənin maddi və maliyyə ehtiyatlarının xeyli dərəcədə səpələnməsi baş verir ki, bu da istehsalın qeyri - səmərəli strukturunu, istehsal ehtiyatlarından istifadənin aşağı səmərəliliyini şərtləndirir. 20 il ərzində dövlətin ciddi köməyindən istifadə edən, çox saylı güzəştlərlə stimullaşdırılan kiçik və orta sahibkarların ÜDM-də payı cəmi 2,7 faiz olmuşdur (2009-cu il).

Iqtisadi artımın təbii resurslar bazasının konyukturasından asılılığı davam edir, ÜDM-də əmək haqqının xüsusi çəkisinin artımı ləng gedir, əsas kapitalın köhnəlməsi problemi aradan qaldırılmayıb, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor xərcləri tələb olunandan azdır. ÜDM-də belə xərclərin xüsusi çəkisi bir faizdən xeyli az olmaqla, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 2-3 dəfə aşağıdır. 2006-2010-cu illərdə ümumi daxili məhsulun çox yüksək artımı şəraitində istehsal fondlarının əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşdirilməsi təmin edilməmişdir, baxmayaraq ki, tələb olunan investisiya resursları mövcud olmuşdur.

Ölkə iqtisadi inkişafının texnoloji və struktur cəhətdən geridə qalmasını aradan qaldırmaq üçün yaxın gələcəkdə praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi tələb olunur. Ölkə qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin qısa tarixi dövrdə həll edilməsinin dünya təcrübəsi mövcuddur. Belə ki, ABŞ-ın böyük depressiyadan çıxanması, Almaniyanın və Yaponiyanın ikinci dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatının bərpaası, Tayvan və Cənubi Koreyada modernizasiya və geriliyin aradan qaldırılması buna misal ola bilər.

Mərkəzi idarəetmə orqanlarının bəzi rəsmiləri hesab edirlər ki, bazar iqtisadi sistemində sənaye müəssisələrinin yaradılmasında dövlət bilavasitə iştirak etməməlidir. Faydalı qazıntı yataqlarını xarici investitorlara istismara verirlər. Məsələn, Azərbaycan dövlətinin kifayət qədər maliyyə ehtiyatları olan bir dövrdə qızıl, alümin, dəmir filizi yataqlarını xarici kompaniyalarla, özü də hasilatın pay bölgüsü əsasında birlikdə istismara verilməsi məqsədəuyğun idi mi? Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, ümumiyyətlə, milli mənafə baxımından bu addım atılmalı deyildi. 2011-ci ildə neft sektorunda xarici investitorlar tərəfindən düşünülmüş şəkildə yaranmış vəziyyət bu fikrimizi

təsdiqləyən praktiki nümunədir. Bu yataqların dövlət maliyyəsi hesabına dövlət kompaniyalar tərəfindən işlənilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu da sonrakı mərhələdə dövlət maliyyəsinin etibarlı və möhkəm bazası ola bilərdi.

İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyində hesab edirlər ki, 2008-2009-cu illərin dünya iqtisadi - maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına minimum mənfi təsirində qeyri-neft sektoru mühüm paya malik olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı hesabına iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığı minimuma endirilmişdir (31, 09.05.2012). Ancaq statistik informasiyalar göstərir ki, hələlik ölkənin qeyri-neft sektoru neft sektorunda baş verən azalmaları kompensasiya edə bilmir. 2008-ci ilə qədər ən yüksək artımlı iqtisadi inkişafa malik olan ölkə son 4 ildə (2011-2014-cü illər) ümumi daxili məhsulun orta illik 2,7 faizlik artımı ilə kifayətlənmiş, neft-qaz sektoru üstünlük təşkil edən sənayedə isə 6 faiz azalma baş vermişdir.

Yuxarıda deyilənləri rezyümə etsək, inkişafın indiki mərhələsində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında aşağıdakı əsas meyillərin formalaşdığını söyləmək olar:

- artım tempinin azalması, hasilat sənayesinin üstünlüyü, emal sənayesi və aqrar sektorlarında istehsalın həcmində azalma və daxili bazarın tələbatı ödəməməsi;

- ölkənin investisiya potensialı ilə (Ümumi qənaətlə) müqayisədə yerli özəl investitorlar və dövlət tərəfindən emal sənayesinə və aqrar sektora qoyulan investisiyaların azlığı;

- dövlət investisiyalarının qoyuluşunda infrastruktur obyektlərinin prioritetliyi;

- yanacaq-energetika, maşınqayırma və kimya-neftkimya sənaye komplekslərində, mənzil-kommunal sektorunda, dəmiryolu və rabitə sahələrində dövlət mülkiyyətinin üstün olması;

- innovasiya fəaliyyətinin zəif inkişafı və texnoloji gerilik;

- xarici ticarətin tam liberallaşdırılması, idxal və ixrac kvotalarının, habelə ixrac vergilərinin olmaması;

- əhəlinin həyat səviyyəsinin beynəlxalq standartlardan hələ də aşağı olması;

- ölkənin potensialı ilə müqayisədə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin azlığı, onların dövlət, təsərrüfat subyektləri və ev təsərrüfatları arasında qeyri-bərabər bölünməsi;

- əmtəə, əmək və kapital bazarlarında iqtisadi tarazlığın olmaması;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisələrin fəaliyyətinə dövlət tərəfindən tənzimləmə və nəzarət sisteminin liberallaşdırılması və bu sistemin vergi yığımına əsaslanması;

-bəzi MDB ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda strateji sahələrin və istehsallann özəlləşdirilməsinin düzgün olaraq “tələsmədən tələsmək” prinsipi əsasında həyata keçirilməsi;

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda qurulan iqtisadiyyat dünya iqtisadiyyatının aynımağ hissəsi kimi formalaşmışdır. Bu, əsasən təbii resurslar hesabına əldə edilmişdir. Azərbaycanın ÜDM-nin əsas hissəsi neftin, qazın, digər xammal yanmfabrikatlann dünya bazarında satışının nəticəsidir. Bu gün Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına çox güclü inteqrasiya etmiş və ondan çox asılıdır. Bazar iqtisadiyyatına transformasiya prosesində ən çox likvid- liyi olan sahələr tab gətirib inkişaf edə bildilər. Belə sahələr də əsasən xammal və yanmfabrikat istehsal edən sahələr olmuşlar. Buradan da istehlak bazanın, texnologiyaların və mürəkkəb məhsullann idxaldan, ixrac məhsullann qiymətlərinin dəyişməsindən ölkənin xeyli asılılığı meydana çıxmışdır. Bunlarda elə amillərdir ki, hal-hazırda ölkə hökuməti onlara nəzarət edə bilmir.

İqtisadi inkişaf modelinin məqsədi və istiqamətləri ölkə rəhbərliyi tərəfindən vaxtında və düzgün müəyyən edilir. Ancaq onların icrası vaxtla- vaxtda təşkilati-iqtisadi mexanizmlərlə və praktiki tədbirlərlə tam təmin edilmir. Ona görə yüksək səviyyədə irəli sürülən tapşırıqlar və konsepsiyalar illərlə kağız üzərində qalır. Belə vəziyyətin yaranmasını ölkə başçısının özü bir neçə dəfə etiraf etmişdir. Məsələn, ölkə başçısının dəfələrlə söylədiyi bir kəlamı diqqətə çatdırıram: “Şirkətlərə lazım olan mallar ölkədə istehsal olunursa, onlar xaricdən gətirilməməlidir”. 2011-ci ildə Nazirlər Kabinetinin iclasında ölkə prezidenti bir daha vurğulamışdır: “... siyasətimizi düzgün şəkildə aparmalıyıq, daxili istehsalla daxili istehlakı və xarici bazarlara çıxışlanımızı uzlaşdırmalıyıq...” (31,25.10.2011). *

İndiki dövrdə ölkə iqtisadiyyatında formalaşmış real spesifik, yəni bizim ölkəyə xas olan xüsusiyyətlərin araşdırılması əsasmda çıxardığımız nəticələri nəzərə almaqla, iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmişik. Təhlillərdən çıxan və idarəetmə qərarlanmn qəbul edilməsində həlledici rolə malik ola bilən faktlar və meyllər əsasmda yeni iqtisadi inkişaf modelinin konturlanm ortaya qoymaq istəmişik. Apardığımız araşdırmalardan ümumi şəkildə qənaətim ondan ibarətdir ki, ölkənin müasir iqtisadi durumunda öz həllini gözləyən problemlərin sıra- smda inkişaf potensialı ilə müqayisədə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin çox az həcmi və onlann bölgüsündə ədalətlik prinsipinə əməl olunmaması, ümumi daxili məhsulun yüksək kapital tutumluluğunu, qeyri-neft sənaye və aqrar sektorlarda əmək məhsuldarlığının aşağı olmasını, əmtəə kapital və əmək bazarlarındakı natarazlıqları, regional inkişafdakı qeyri- bərabərlikləri, intellektual əmək resursları tələb edən ləyaqətli iş yerlərinin azlığı, ölkənin xammal və yanmfabrikat təyinatlı xarici ticarəti, inkişaf

etmiş ölkələrlə müqayisədə qeyri-təkmil iqtisadi strukturunu, daxili tələbin azlığını, məcmu təklifin daxili tələbin strukturuna zəif uyğunlaşdınimasım, idarəetmədə iqtisadi fəaliyyətlərin zəif koordinasiyasım göstərmək mümkündür. Bu problemlər milli iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə tənzimlənə və aradan qaldırılabilir.

1.4. Milli iqtisadi inkişaf modelinin təhlili və qiymətləndirilməsinin metodoloji aspektləri

İqtisadi inkişaf modellərinin müxtəlifliyinə və milli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, iqtisadi inkişaf prosesini ümumi qanunauyğunluqlarla və göstəricilərlə xarakterizə edirlər. İnkişaf modeli əsasında formalaşan iqtisadi və sosial inkişafın ölkə üzrə durumu ümumi daxili məhsulun, ümumi milli gəlirin həm ümumi, həm də adambaşına həcmi, bütünlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin sahəvi və regional strukturu, iqtisadi tarazlıq, sosial ədalət, əhalinin həyat səviyyəsi və həyatın keyfiyyəti, istehsal amillərindən istifadənin səmərəliliyi və sair göstəricilərlə müəyyən edilir. Milli inkişafın makroiqtisadi göstəricilərlə qiymətləndirilməsi ilə yanaşı “insan inkişafı indeksi” də hesablanır. Bizim fikrimizcə, bu göstəricilər eyni zamanda məhz iqtisadi inkişaf modelinin səmərəliliyini də əks etdirir. İnsan inkişafı indeksi hesablanarkən 3 göstərici nəzərə alınır: həyat müddətinin gözlənilən uzunluğu (uzunömürlülük), əhalinin savadlılıq səviyyəsi (təhsilə sərf edilmiş illərin orta sayı və təhsil müddətinin gözlənilən uzunluğu) və həyat səviyyəsi (alicılıq qabiliyyətinin paritetliliyi əsasında hesablanmış adambaşına ümumi milli gəlir, ABŞ dolları ilə).

İqtisadi ədəbiyyatda bütünlükdə “ölkənin iqtisadi inkişafı” dedikdə iqtisadi artım, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi başa düşülür. Bütünlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsi alicılıq qabiliyyətinin paritetliliyi nəzərə alınaraq, adambaşına ümumi daxili məhsulun və ümumi milli gəlirin həcmi ilə, ümumi daxili məhsulun strukturu ilə, əhalinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyət göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Hal-hazırda iqtisadi ədəbiyyatda sosial- iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünya ölkələrini üç qrupa bölürlər: inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan, keçid iqtisadiyyatlı. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə postsosialist ölkələri aid edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı formalaşdıqca və inkişaf səviyyələri yüksəldikcə onların da sayı ilbəil azalır. Dünya Bankının müəyyən etdiyi meyara görə adambaşına illik ümumi daxili məhsul 875 ABŞ dollarından azdırsa, həmin ölkə inkişaf edən ölkə kateqoriyasına daxildir. Ölkənin inkişaf etmiş ölkə kateqoriyasına aid edilməsini sübut edən

göstəricilərdən biri adambaşına ən azı 12 min ABŞ dollar məbləğində ÜDM istehsal etməkdir.

İqtisadi sistem müxtəlif səviyələrdə baxıla və təhlil edilə bilər: mikroiqtisadiyyat (müəssisə), makroiqtisadiyyat və ya dünya iqtisadiyyatı. Hər bir səviyyə üçün spesifik və ümumi göstəricilər müəyyən edilmişdir. Onlar bütünlükdə iqtisadi sistemi və onun ayn-ayn elementlərini xarakterizə edirlər. Bu tədqiqat əsərində söhbət iqtisadi sistemin makrosəviyyədə qiymətləndirilməsindən gedir.

Bizim fikrimizcə, iqtisadi inkişaf modelinin qiymətləndirilməsi dedikdə cəmiyyətin məhdud olan resurslarından maksimum səmərə ilə istifadənin təmin edilməsi başa düşülməlidir. Resursların səmərəliliyinə tək cə maddi nemətlərin maksimum istehsalı və ya qazanım (mənfəətin) maksimum-laşdırılması kimi baxılması düzgün deyil. Resurslardan səmərəli istifadə iqtisadi sistemdə tək cə maddi nemət bolluğu yox, eyni zamanda insanların optimal məşğulluğunun təmin edilməsi, onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədlərinə də xidmət edir. Ona görə də bu əsərdə iqtisadi inkişaf modelinin həm iqtisadi, həm də sosial səmərəliliyi (məşğulluq və həyat səviyyəsi) kompleks halmda əks etdirilir. -

Bazar sisteminin metodologiyasına uyğun olaraq ölkənin ümumi daxili məhsulu və milli gəliri istehsal və xidmət sahələrində, başqa sözlə iqtisadiyyatın bütün sektorlarında formalaşması konsepsiyası qəbul edilmişdir. İqtisadi sektorların fəaliyyətinin nəticəsi ümumi daxili məhsulda və milli gəlirdə öz əksini tapır. Məhz buna görə də bazar sistemində bütün sahələrin inkişafına yönəldilən resurslar səmərəlilik göstəricilərinin formalaşmasına təsir edirlər. Beynəlxalq uçot qaydalanna əsasən ölkədə yeni yaranan gəlirlər “ümumi daxili məhsul” və “milli gəlir” göstəricilərində əks olunur. “Ümumi daxili məhsul” (ÜDM) dedikdə ölkə ərazisində yerləşən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, iqtisadiyyatın bütün sektorlardakı iqtisadi vahidlərin - rezidentlərin istehsal etdikləri son istehlak mallarının və xidmətlərinin ümumi əlavə dəyəri başa düşülür. Ümumi əlavə dəyər isə ayn-ayn sahələrdə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı ilə onların aralıq istehlakı arasında yaranan fərkdir. Ümumi daxili məhsulun tərkibinə son istehlak, yığıma və ixraca istifadə olunan məhsullar daxil edilir. Aralıq istehlak malları və xidmətləri bu göstəriciyə daxil edilmir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycanın Milli Hesabları” məcmuəsində deyilir: “Ümumi milli gəlir (ÜMG)” qalan dünya ilə iqtisadi əlaqələr nəticəsində yaranan (verilən və alınan) ilkin gəlirlərin saldosu nəzərə alınmaqla, rezident vahidlər tərəfindən əldə edilən ilkin gəlirlərin cəmidir. Apancu Qərbi ölkələrində alınan gəlirlər digər ölkələrə verilən gəlirlərdən çox olur. Ona görə də onların milli gəlirləri ÜDM-a nisbətən çox olur. Məsələn, 2012-ci

İldə Almaniyada, Fransada, Yaponiyada və Avstriyada belə fərq 2,5-6 faiz civarında olmuşdur. Azərbaycanda isə milli gəlir ümumi daxili məhsuldan 15 faiz az yaranmışdır. Məhz buna görə "ümumi daxili məhsul" göstəricisi ölkəyə mənsub olan gəlirləri tam əks etdirən göstərici deyil. Belə ki, ümumi daxili məhsulda qalan dünyadan (qeyri-rezidentlərdən) alınmış və qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı ödənişləri, mülkiyyətdən alınmış və mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər (Azərbaycanda onların həcmi milyard manatlarla ölçülür), fond birləşməsində qiymətli kağızların alqı-satqısı, alınmış və verilmiş transferlər (pensiylar, müavinətlər, təqaüdlər, sosial sığortalar və bunlara uyğun digər ödənişlər) üzrə saldolar nəzərə alınmır (sonuncu əməliyyatlarda yeni dəyər yaranmır, onların vasitəsi ilə mövcud maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü həyata keçirilir). Yuxarıda qeyd olunan gəlir növlərinin və transferlərin saldosu "ümumi milli gəlir" göstəricisində öz əksini tapır. Ona görə də heç də hər zaman hökumətin məqsədi kimi ümumi daxili məhsulu artırmaq yox, milli mənafeələr baxımından ümumi milli gəlirin artırılması qəbul edilir. "Ümumi milli gəlir" göstəricisi "Ümumi daxili məhsul" göstəricisindən onunla fərqlənir ki, bu göstərici yerləşdikləri ölkələrdən asılı olmayaraq, bütün milli müəssisələrin fəallığının nəticəsini özündə əks etdirir. Ölkənin ümumi milli gəliri ümumi daxili məhsuldan həmin ölkənin xaricdəki resurslarından istifadədən daxil olan gəlirlərin və xarici ölkələrin analoji resurslarından ölkədə istifadəsindən xaricilərin apardıqları gəlirlərin saldosu qədər fərqlənir. Bu saldo müsbət olduqda ölkənin milli gəliri ümumi daxili məhsuldan çox olur və əksinə. Adətən "ümumi daxili məhsul" göstəricisi "ümumi milli gəlir"dən çox və az olur. Dövlətstatkom mülkiyyətdən gəlirlərə (alınmış və verilmiş) aşağıdakıları daxil edir:

-faizlər, dividendlər;

-birbaşa xarici investisiyalar hesabına əldə edilən mənfəətin reinvestisiya edilmiş hissəsindən daxil olmaları;

-renta;

-müəssisə (kvazikorporasiya) sahibləri tərəfindən götürülmüş gəlirlər;

-sığorta polisləri sahibkarlarına aid edilən mülkiyyətdən gəlirlər (45,

S.14)

Resurslardan istifadəyə görə gəlirlərin saldosunun müsbət və mənfəət olması, bir qayda olaraq, xaricdə kapital qoyuluşundan ölkəyə daxil olan (çıxan) mənfəətdən, xaricdə işləyən ölkə vətəndaşlarının öz ölkəsinə köçürdükləri əmək haqqından və digər bunlara bənzər gəlirlərdən asılıdır.

Ümumi daxili məhsul və ümumi milli gəlir göstəriciləri kifayət qədər eyni tərkibli göstərici deyil ki, ayrı-ayrılıqda inkişaf modelinin qiymətləndirmə meyan kimi qəbul olunsunlar. Belə ki, ümumi daxili məhsulun tərkibinə ölkədən çıxarılan mənfəət, əmək haqqı və digər aktivlər də daxil edilir.

Aktivlərin ölkədən getməsi şəraitində təkcə milli gəlir göstəricisi milli iqtisadi inkişaf modelini qiymətləndirmək üçün “işləmir”. Bundan başqa ölkənin milli gəliri xarici borcun artması hesabına da yaranabilir, bu da milli təhlükəsizlik və makroiqtisadi sabitlik baxımından məqbul sayılmır. Eyni zamanda investisiyalann həcmi və onlann nəticəsini əks etdirən göstərici (effekt) əhatə dairəsinə görə müqayisə edilə bilər olmalıdır. Milli iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar yerli və xarici investorlara məxsusdur. Ancaq xarici investorlar etdikləri investisiyalann müqabilində əldə etdikləri effektin müəyyən hissəsini qanuni əsaslarla öz ölkələrinə köçürürlər. Deməli, ölkənin ümumi milli gəlirini azaldırlar. Bunu nəzərə alanda, inkişaf modelini qiymətləndirərkən ümumi milli gəlir və investisiyalar müqayisə olunmaz həcmdə olurlar. Belə şəraitdə qiymətləndirmənin mütləq göstəricisi ümumi daxili məhsul ola bilər. Çünki xarici investisiyalann hesabına yeni iş yerlərinin yaradılması cari transferləri artıran amildir. Lakin hökumətin məqsədinə ümumi milli gəliri artırmaq da daxil olduğuna görə inkişaf modelinin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemi əsasında müəyyən edilməsi məntiqə uyğun olar. Yuxarıda deyilən motivasiyanı əsas tutaraq, ölkələrin gəlirlilik səviyyəsini hesablamaq üçün Dünya Banla adambaşına düşən ümumi milli gəliri (ÜMG, alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə) əsas meyar kimi qəbul etmişdir (84, ^009). Dünya ölkələri 3 qrupa bölünmüşdür: aşağı gəlirli ölkələr (adambaşına ÜMG 905 dollardan çox olmamaqla), orta gəlirli ölkələr (905 dollardan 11116 dollara qədər), yüksək gəlirli ölkələr (11116 dollardan çox olmaqla). Bu məqsədlə bu əsərdə göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelini aşağıdakı göstəricilər sistemi vasitəsi ilə araşdırınması və qiymətləndirilməsini ‘həyata keçir- mişik:

- istehsal amillərindən istifadənin səmərəsi;
- əmtəə, kapital və əmək bazarlarında tarazlıq;
- ümumi milli gəlir (ümumi həcm və adambaşına istehsal);
- ümumi daxili məhsul (ümumi həcm və adambaşına istehsal);
- ümumi mənfəət və xalis mənfəət, istehsalın mənfəətlilik səviyyəsi;
- iqtisadiyyatın sahə strukturu və onun əsas sahələrinin illik artım tempi;
- dövlət büdcəsinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi;
- əhəlinin həyat səviyyəsi və məşğulluq;
- ümumi milli gəlirin dövlət, təsərrüfat subyektləri və ev təsərrüfatları arasında bölüşdürülməsi.

Bu mala-iqtisadi göstəricilərin həcmi, dinamikası, artım tempi bütünlükdə ölkənin resurslarından istifadənin hesabına əldə edilən ümumi sosial- iqtisadi inkişafın səviyyəsini xarakterizə edir. Bu göstəricilərdə həm

resursların mövcudluğu, həm də onlardan istifadənin təşkilati, hüquqi və iqtisadi mexanizmlərinin mütərəqqiliyi öz əksini tapır. İstifadə olunmuş (və ya olunan) resursların hər vahidindən cəmiyyətin və ya təsərrüfat subyektinin nə dərəcədə yararlanması səmərəlilik anlayışı özündə əks etdiriyinə görə, bu məqsəd üçün bu tədqiqat işində bir neçə sosial-iqtisadi səmərəlilik əmsallından istifadə olunur: kapitalverimi, kapitaltutumluluğu, materialtutumluluğu, enejiyutumluluğu, işsizlik norması, əmək məhsuldarlığı, rentabellik. Ümumi daxili məhsulun artımında kapital və əmək resurslarının rolunu qiymətləndirmək məqsədilə onlara çəkilən xərclərin səmərəliliyi müəyyən edilir: fond verimi və əmək məhsuldarlığı. Ona görə ki, istehsal faktorlarının ümumi məhsuldarlığı çox aşağı olduğu halda, kapital və əmək resurslarına xərclərin artması artım tempinin yüksəldilməsinə təsir edən ən birinci faktordur.

İndiki dövrdə iqtisadi inkişafın əsas məqsədlərindən biri istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltməkdir. Bu səmərəlilik müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə olunur. Onlardan biri mənfəət, digəri əmək məhsuldarlığıdır. Statistika ancaq balans mənfəətinin ölkə və iqtisadi sahələr üzrə (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və s.), iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə isə ümumi və xalis mənfəətin uçotu aparılır. Əmək məhsuldarlığı göstəricisinin ölkə üzrə statistik uçotu aparılmır. Əmək məhsuldarlığı göstəricisinin mütləq həcmi və dinamikası bu tədqiqatın müəllifi tərəfindən hesablanmışdır. Hesablamalarda zəncirvari indeks metodundan istifadə edilir. Əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə işçilərin sayı və əmək haqqı fondunun artım tempi arasında nisbətər də bu tədqiqat işində istifadə olunur.

Hal-hazırda ölkənin iqtisadi inkişafında qiymətləndirmə göstəricisi kimi ümumi daxili məhsul çıxış edir, iqtisadi fəaliyyət sahələrində ölkə və region üzrə əmək məhsuldarlığı, fondverimi, investisiyaların səmərəlilik əmsalı, metal, enerji, əmək haqqı tutumluluğu, mənfəətlilik (rentabellik) kimi göstəricilər tamamilə yaddan çıxan imişdir.

Ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən "iqtisadi tarazlıq" göstəricisi iqtisadi nəzəriyyəyə görə bütün bazarlarda (əmtəə, əmək, kapital, pul bazarlarında) tələb və təklifin bərabərliyi başa düşülür. İqtisadi tarazlıq iqtisadi sisteminin elə vəziyyətidir ki, orada ölkənin bütün iqtisadi resursları istifadə olunur. Əmtəə, əmək, pul və kapital bazarları bir-birilə sıx əlaqəlidir və qarşılıqlı təsir qüvvəsinə malikdirlər.

Əmtəə bazarda tarazlıq o deməkdir ki, milli istehsalın ümumi stukturuna uyğunlaşdırılması əsasında təkliflə tələb üst-üstə düşür. Belə bir tarazlığın əldə edilməsini inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının formalaşması kimi də qiymətləndirirlər. Kapital bazarda tarazlıq o zaman yaranır ki, ölkə üzrə qənaət investisiyaların həcminə bərabər

olur. Əmək bazannda tarazlıq təkliflə tələbin uyğunluğunda ifadə olunur. Əmək bazannda tarazlıq pul formasında əmək haqqı tarifinin, kapital bazarında tarazlıq işə faiz dərəcəsinin çevikliyi hesabına təmin edilir. Qənaətin həcmi (kapital təklifi) planlaşdırılan investisiyanın həcmindən az olarsa (əlavə kapitala tələbdən) faiz dərəcəsi yüksəlir, nəticədə, investisiyaya tələb tam ödənilir. Beləliklə, kapital bazarında tarazlıq müəyyən taraz faiz dərəcəsi mövud olanda yaranır. Əmək və kapital bazarlarında əldə edilən tarazlıq əmtəə bazannda da tarazlığa gətirib çıxarır. Belə ki, ev təsərrüfatları istehsalından əldə etdikləri gəlirləri əmtəə və kapital bazarları arasında bölüşdürürlər. Əmtəə bazannda onlar istehlak mallarını və xidmətlərini satın alırlar, kapital bazannda gəlirlərin xərclənməyən hissəsini, yəni qənaəti investisiya kimi təklif edirlər. Sahibkarlar istehsal etdikləri məhsulları əmtəə bazannda ev təsərrüfatlarına satmaqla onların istehlak tələblərini, özlərinin işə investisiya tələblərini ödəyirlər. Başqa sözlə investisiya malları alırlar (maşın, avadanlıq, xammal, materiallar). Bu əsərdə əmtəə, kapital, əmək bazarlarında tarazlıq qiymətləndirilir. İqtisadi tarazlığın hər üç bazardakı vəziyyətinə iqtisadi inkişaf modelinin təsiri baxımdan yanaşılı.

Neoklassik məktəbin nümayəndəsi Alfed Marşalın fikrincə, tarazlıq vəziyyətində tələbin qiyməti təklifin qiymətinə bərabərdir, istehlakın həcmi təklifin həcminə uyğundur, istehsal tələbdən asılı olaraq onun həcmində artır və ya azalır. Tələb və təklif taraz halında olarkən vaxt vahidində (il, rüb və s.) istehsal olunan malın sayı taraz say, onun satıldığı qiymət işə taraz qiymət adlanır. İqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olaraq, neoklassiklər ya dövlət tənzimlənməsi barədə C.Keynsin tövsiyələrindən, ya da iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsinin məhdudlaşdırılmasını nəqşədə uyğun hesab edən iqtisadçıların reseptindən istifadə etməyi məsləhət görürlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələb və təklif arasındakı tarazlığın yaradılması qiymət mexanizmindən də şəxsi asılıdır. Monoqrafiyanın 5.8 sayılı paragrafında bu məsələyə bir daha qayıdacağıq. Əgər tələb cəmiyyətdə istehsal olunan məhsuldan azdırsa, onda uyğunsuzluq baş verir, məhsulun bir hissəsi satılır. Qiymətlər təklif və tələbi tarazlaşdırma bilmirlər. Tələbin artması halında qiymətlər yüksəlir, tələb aşağı düşəndə qiymətlər əvvəlki səviyyədə qalurlar. Hər yerdə əmək haqqı azalanda əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür, mallara tələb azalır, istehsal ixtisar olur, bu da öz növbəsində işsizliyin artmasına gətirib çıxarır. C.Keyns belə nəticəyə gəlir ki, ictimai istehsalın və məşğulluğun həcmi, onların dinamikası təklif amilləri ilə yox, ödəməqabiliyyətli tələb amilləri ilə müəyyən edilir. Məcmu tələbin artması iki amil ləngidir. Birincisi, istehlakçıların psixologiyası. Gəlirin artımı ya bütünlükdə malların alınmasına sərf edilir, ya da onun bir hissəsi qənaətə yönəldilir. Gəlir artdıqca istehlak meyli azalır, yığılma meyli artır. İkinci amil kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin aşağı düşməsidir. Kapitalın

məhsuldarlığının azalması qanununa görə yığım kapitalın həcmnin artması ilə mənfəət norması azalır. Azərbaycanda kredit faizinin dərəcəsi mənfəət normasından yüksək olduğuna görə istehsalın kreditin hesabına genişləndirilməsi və modernizasiyası az cəlbədidir. Çünki bu mənbə hesabına istifadə olunan investisiyalar yüksək gəlir əldə etməyə təminat vermir. Belə şəraitdə investisiya mallarına da tələb az olur. C.Keyns hesab edirdi ki, ödəmə qabiliyyətli tələbin yüksəldilməsində həlledici rolunu investisiya oynayır. Milli iqtisadiyyatda investisiyanı artırmaq üçün təklif olunur ki, kredit faizi aşağı salınsın ki, kreditin faizi ilə kapital qoyuluşunun gözlənilən mənfəətlilik səviyyəsi arasındakı fərq artsın, yəni kapitalın mənfəətlilik səviyyəsi kredit faizindən yüksək olsun, investisiyanın səmərəlilik həddi yüksəlsin. Bu halda sahibkarlar pul vəsaitlərini qiymətli kağızlara yox, istehsalın inkişafına yönəldirlər. Səmərəli tələbi stimullaşdırmaq üçün C.Keyns, eyni zamanda, dövlət xərclərinin, dövlət investisiyalarının və malların tədarükünün artırılmasını tövsiyyə edir. O, nəzərdə tutur ki, investisiyaların birbaşa təklifi üçün dövlət öz üzərinə daha çox məsuliyyət götürməlidir. Onun fikrincə, dövlətin investisiya fəaliyyəti, hər şeydən əvvəl, müəssisələrin tikilməsinə, yeni rayonların inkişafına, yolların çəkilməsinə yönəldilməlidir.

C.Keynsin nəzəriyyəsində ən az gəliri olan sosial qrupların xeyrinə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi də nəzərdə tutulur. Belə siyasət bu sosial qrupun tələbinin artırılmasına, kütləvi alıcıların pul tələbinin yüksəldilməsinə səbəb olur. C.Keynsin nəzəriyyəsini əsas tutaraq, Azərbaycanda daxili istehlakın həcmi artırılmalıdır ki, nəticədə, istehsalın genişlənməsinə şərait yaradılsın, əlavə işçilər cəlb olunsun, işsizlərin sayı azalsın. Adətən tarazlığa ya tələbin məhdudlaşdırılması, ya da resursların artırılması və ya onlardan istifadənin yaxşılaşdırılması vasitəsilə nail olunur. Milli təsərrüfatın tarazlığı həm bazanın, həm də istehsalın tarazlığından ibarətdir, istehsal sferasında baş verən disproporsiyalar, pozuntular hökmən əmtəə, əmək və kapital bazarlarında da tarazlığın pozulmasına gətirib çıxardır.

Bazar tarazlığı problemini L.Valras, C.Robinson, E.Çemberlin, C.Klark təhlil etmişlər. Valras qanunu adını almış müddəada deyilir ki, tarazlıq vəziyyətində bazar qiyməti xərclərin son həddinə bərabər olmalıdır. Beləliklə, ictimai məhsulun dəyəri onun istehsalında istifadə olunmuş istehsal faktorlarının bazar dəyərinə bərabərdir; məcmu tələb məcmu təklifə bərabərdir; qiymət və istehsalın həcmi artmır və azalmır. Bu nəzəri konsepsiya əsasmda tərtib edilmiş Valras modeli ümumi model hesab edilir. L.Val- rasa görə tarazlıq vəziyyətinin olması üç sərti nəzərdə tutur:

- istehsal faktorlarına tələb və təklif bərabərdir; onlara daimi və dəyanətli qiymət müəyyən edilir;
- mallara və xidmətlərə tələbin və təklifin həcmi bərabərdir və onlar daimi, dəyanətli qiymətlər əsasmda satılırlar;

- mallann qiymətləri istehsal xərclərinə uyğundur.

L.Valrasın modelindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, qiymətlər bütün bazarlarda bir-birilə əlaqədardır, bir-birini müəyyən edir və tənzimləyir. Faiz dərəcəsinin aşağı olması kreditləri ucuzlaşdırdığına görə o, əlverişli investisiya mühiti yaradır. Faiz dərəcəsi aşağı olsa pulları bankdepozitlərində saxlamaq sərfəli olmaz. Bu halda qənaətlər investisiyaya çevrilər. Ancaq C.Keyns hesab edirdi ki, investisiyanın rentabelliğini artırmaq məqsədilə faiz dərəcəsinin azaldılmasının öz həddi var.

İqtisadi tarazlığın klassik və neoklassik modelində qənaətlərin və investisiyanın makrosəviyyədə qarşılıqlı əlaqəsinə də baxılır. Gəlirlərin artımı qənaətlərin çoxalmasını stimullaşdırır. Qənaətlərin investisiyaya çevrilməsi istehsalın həcmi və məşğulluğu artırır. Nəticədə, yenə gəlirlər artır, onlarla birlikdə yenə qənaətlər və investisiyalar artırlar. Əgər qənaətlər investisiyaya transformasiya olunmursa, onda ümumi daxili məhsulun artımı ləngiyir, deməli, gəlirlər azalır, tələb məhdudlaşır. Qənaətlər məcmu tələb və məcmu təklif arasındakı tarazlığı poza bilərlər. Klassiklər hesab edirlər ki, əgər investisiyalar qənaətlərdən çoxdursa inflyasiya təhlükəsi yaranır. Onların bu müddəasını mübahisəli hesab edirik. Əgər investisiyalar qənaətlərdən azdırsa ümumi daxili məhsulun artımı ləngiyir. Klassiklərdən fərqli olaraq, C.Keyns tərəfindən əsaslandırılmışdır ki, qənaətlər faizdən yox, gəlirlərdən asılıdır.

Klassiklərin fikrincə, məcmu tələb və məcmu təklif arasında uyğunluq çevik qiymətlər vasitəsilə təmin olunur. Qiymət tək-cə resursların bölüşdürülməsini tənzimləmir, eyni zamanda, natarazlıq vəziyyətini də səhmana salır. Məcmu tələb qiymətlərin dinamikasının təsiri altında dəyişilir. Qiymətlərin səviyyəsi yüksək olduqca istehlakçılarda pul ehtiyatları azalır, müvafiq olaraq daha az mal və xidmətlərə ödəməqabiliyyətli tələb yaranır. Məcmu tələb və qiymətlərin səviyyəsi arasında tərs mütənəsiab əlaqə mövcuddur. Pula tələbin artması faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarması Azərbaycanın faktiki vəziyyəti ilə təsdiq edilir.

Azərbaycanda istehlak qiymətlərinin nisbətən sabitliyi, məcmu tələbin artınmasına müsbət təsir edən amildir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, indiki mərhələdə Azərbaycanda məcmu tələbin aşağı səviyyəsinin əsas amili əhəlinin gəlirlərinin az olmasıdır.

Keynsin nəzəriyyəsinə görə əmtəə bazasında məcmu tələb verilmiş qiymətlər səviyyəsində milli istehsalın satıla bilən həcmidir. Məcmu tələb dedikdə yeni istehsal olunmuş bütün mal və xidmətlərin satışının dəyər formasında ümumi həcmi başa düşülür (67, s.35). Statistika üç komponent üzrə məcmu tələbin uçotu aparılır: mal və xidmətlər bazarında ev təsərrüfatlarının istehlak malları, firmaların investisiya malları və xidmətlərinə, dövlət tərəfindən alınan mallara və xidmətlərə dövlətin tələbi. Tələb ayrılır.

ayn alıcıların və ya əhali qrupunun tələbi kimi yox, milli bazar miqyasında ödəmə qabiliyyətli tələb kimi çıxış edir. Tarazlıq nəzəriyyəsinə görə məcmu tələb ölkədə istehsal olunan məhsuldan (xidmətdən) və idxaldan formalaşan məcmu təklifə bərabər olmalıdır. Açıq iqtisadiyyatlı ölkələrdə məcmu tələb isə iqtisadi sistemdə istehsal olunmuş bütün mal və xidmətlərin, habelə idxalın ümumi dəyərindən ibarətdir (67, s.38-51). Bu monoqrafiyada məcmu təklif faktiki qiymətlərdə ümumi məhsul və xidmətlərin buraxılışından və idxaldan formalaşdırılır. Məcmu tələb isə daxili bazarda istehlakdan, ixracdan və ümumi yığımdan ibarət müəyyən edilir. Məcmu tələb məcmu təklifdən az olarsa, istehsalçı firmalar istehsalı azaldır və qiymətləri aşağı salırlar ki, mallar anbarda yığılıb qalmasın. Onlar hər iki addımı da ata bilirlər: istehsalı və qiymətləri azaldırlar. Məcmu tələb məcmu təklifdən çox da ola bilər. Bu halda mal-material ehtiyatları hesabına məcmu tələb ödənilir və, beləliklə, ehtiyatlar aşağı düşür, istehsalçılar öz məhsullarının qiymətlərini qaldırır və istehsalı genişləndirirlər. Əgər məcmu tələbin həcmi təkliflə müqayisədə azdırsa, onda materialların ehtiyatı artır.

Dövlətstatkomun tətbiq etdiyi metodikada məcmu tələb fərdi istehlakdan, dövlət idarələrinin istehlakından, ixracdan və ümumi yığımdan ibarətdir. Ümumi yığım əsas fondların yığımının və əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsinin (artımının) cəmidir.

Məcmu tələblə yanaşı Azərbaycan Respublikasının Dövlətstatkomu “Daxili tələb” göstəricisinin də uçotunu aparır. Bizim fikrimizcə, “daxili tələb” göstəricisinin statistik uçot sisteminə daxil edilməsi və uçotunun ilbəil aparılması düzgündür. Məhz bu göstərici milli bazarda alıcılıq qabiliyyətini əks etdirir. Məcmu təklif müəyyən edilərkən bizim hesablamalarda milli istehsalın həcmi kimi “ümumi daxili məhsul” göstəricisi yox, “Ümumi məhsul və xidmətlər buraxılışı” göstəricisindən istifadə olunur. Çünki son milli “istehlakın həcmi” göstəricisi malların (xidmətlərin) fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən bazar qiymətləri ilə alınması xərclərinə əsaslanır. Burada əsas məlumat mənbəi əmtəə dövriyyəsi haqqında hesabatlardır. Ümumi yığım göstəricisində əsas kapitalın yaradılması və maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi ilə bağlı xərcləri əks etdirilir.

İqtisadi artım elementlərindən (investisiya, ümumi istehsal xərcləri, əmək resursları, əsas fondlar) istifadənin səviyyəsi bu əsərdə aşağıdakı göstəricilərin əsasında müəyyən edilmişdir.

-ümumi milli gəlirin və ümumi daxili məhsulun kapital tutumluluğu və material tutumluluğu;

-əsas kapitala investisiyaların iqtisadi səmərəlilik əmsalı;

-əmək məhsuldarlığı və onun artım tempi (müqayisəli qiymətlərdə);

-istehsalın rentabellik səviyyəsi (mənfəət göstəricisi ilə);

-fond verimi.

İnvestisiyalann həcmi, mənfəət və maya dəyəri göstəriciləri statistikada müvafiq illərin qiymətlərilə hesablandığına görə bizim tədqiqatlarda iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini hesablamaq üçün ümumi milli gəliri, ümumi daxili məhsul və əsas kapitala investisiyalann həcmi həm müvafiq illərin cari qiymətlərilə, həm də müqayisəli qiymətlərlə götürülmüşdür.

Əsas kapitala investisiyalann iqtisadi səmərəlilik əmsalını (En) ölkə üzrə "ümumi milli gəlir" və "ümumi daxili məhsul" göstəricilərinə əsasən hesablamışıq. Sənaye üzrə investisiyalann iqtisadi səmərəlilik əmsalı sənayedə yaranan əlavə dəyərin (müvafiq illərin qiymətləri ilə və müqayisəli qiymətlərlə) və mənfəət göstəricilərinin (cari qiymətlərlə) əsasında müəyyən edilmişdir. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, Azərbaycanın Milli Hesablarında Dövlətstatkom tərəfindən üç ad altında milli gəlirin göstəricisi hesablanır: "Ümumi milli gəlir", "Sərəncamda qalan milli gəlir", "Sərəncamda qalan xalis milli gəlir". Əvvəllər deyildiyi kimi, "Ümumi milli gəlir" ümumi daxili məhsuldan, qalan dünyadan alınmış və qalan dünyaya verilmiş əmək haqqının, mülkiyyətdən alınmış və mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin saldosundan ibarətdir. "Ümumi milli gəlir"ə alınmış və verilmiş cari transfertlərin saldosunu əlavə etməklə "Sərəncamda qalan milli gəlir" hesablanır. "Sərəncamda qalan xalis milli gəlir" "Sərəncamda qədan milli gəlir"dən əsas fondların illik istehlakı qədər azdır.

İnvestisiyalann iqtisadi səmərəliliyini hesablayarkən "ümumi milli gəlir" göstəricisindən istifadə etmişik. "Sərəncamda qalan milli gəlir"ə cari transfertlər əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilirlər. Cari transfertlər əl əməliyyatlardır ki, bu zaman bir institusional vahid (sektor) başqa bir institusional vahidə (sektora) əvəzində heç nə almadan əmtəə, xidmət və ya pul vəsaiti təqdim edir. Transfertlər pul və ya natura şəklində verilə bilər. Beləliklə, cari transfertlərin artmasının və ya azalmasının investisiya ilə bağlılığı yoxdur. Bu səbəbdən "sərəncamda qalan milli gəlir" göstərici investisiyalann ölkə üzrə iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etmək məqsədi ilə istifadə olunması obyektiv deyil. "Sərəncamda qalan xalis milli gəlir"də əsas fondların istehlakı (amortizasiya) əks olunmur. Ancaq beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, bazar sistemində amortizasiya təsərrüfat subyektlərinin gəliri hesab olunur, özü də vergitutma bazası olan ümumi mənfəətin tərkibinə daxil edilir. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, investisiyalann iqtisadi səmərəliliyini təyin etmək baxımından ən məqsədəuyğun göstərici "ümumi milli gəlir" göstəricisidir. Bizim fikrimizcə, ölkə üzrə "ümumi milli gəlir" və iqtisadi sektorlar üzrə "mənfəət" və "əlavə dəyər" göstəriciləri investisiyalann iqtisadi səmərəliliyini daha obyektiv xarakterizə edir. Çünki müasir şəraitdə ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətin son nəticədə əsas məqsədi həm mənfəəti və həm də işçilərin əmək haqqını artırmaqdır. "Ümumi daxili məhsul" göstəricisi mülkiyyətdən alınmış və mülkiyyətdən verilmiş gəlirləri özündə

əks etdirmir. Halbuki, ölkədə mülkiyyətin yaradılması bilavasitə investisiyalarla bağlıdır. Mənfəət norması əsas kapitaldan istifadəyə görə gəliri ifadə edir.

Metodologiyada deyilir ki, dövr ərzində fond verimi ümumi daxili məhsulun və ya ümumi əlavə dəyərin əsas fondların orta dəyərində nisbəti ilə müəyyən edilir. Ümumi daxili məhsulun eneji tutumu istehsalatda istehlak edilmiş natura ifadəsində enejinin ümumi daxili məhsula bölməklə hesab- lamhr.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış metodologiyaya əsasən istehsalın səmərəliliyi qiymətləndirilərkən aşağıdakı göstəricilər də nəzərə alınmalıdır.

- aralıq istehlakın buraxılışda xüsusi çəkisi;
- ümumi daxili məhsulun eneji tutumu.

Dövlət proqnozlarında və statistik uçotda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ümumi daxili məhsulda payı Dövlət Neft Fondundan transferi daxil etməklə hesablayırlar. Bizim fikrimizcə, metodologiya baxımdan bu yanaşma düzgün deyil. Çünki ümumi daxili məhsul il ərzində yaranan yeni dəyəri, Neft Fondundakı ehtiyat isə keçmiş illərdən daxil olmalan da özündə əks etdirir. Bu yanaşma o zaman məntiqə uyğm olardı ki, neft fondundan transfer müvafiq ilin gəlirləri çərçivəsində olsun. Başqa sözlə illik gəlir Dövlət Neft Fondunun öz illik cari və investisiya xərclərini ödəyirsə və artım qalan hissə dövlət büdcəsinə transfer edilirsə, onda bu transfer daxil edilməklə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ümumi daxili məhsula nisbəti müəyyən edilə bilər. Göstərilən bizim yanaşmaya 2013-cü ilin proqnoz göstəricilərinin misalmda bir daha aydınlıq gətirmək istərdim. Dövlət Neft Fondunun gəlirləri 11482 mln. manat, cari və investisiya xərcləri 2053 mln. manat planlaşdırılmışdır. Fondun 9429 mln. manat sərbəst gəliri qaldığı halda, dövlət büdcəsinə transfer 11350 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, 1921 mln.manat məbləğində transfer keçmiş illərin gəlirlərindəndir.

ölkədə əmək məhsuldarlığının artırılması iqtisadi inkişaf modeli ilə bilavasitə bağlı olduğuna görə və eyni zamanda onun səmərəliliyini əks etdirən göstərici kimi 2000-2010-cu illərdə bu göstəricinin faktiki durumunu hesablamışdıq və əmək məsrəflərinin səmərəliliyini qiymətləndirmişdik. Azərbaycan Respublikası üzrə əmək məhsuldarlığı ümumi daxili məhsulun müqayisəli qiymətlərlə həcmi iqtisadiyyatda məşğul olanların sayına bölməklə müəllif tərəfindən müəyyən edilmişdir. Ümumi daxili məhsulu müqayisəli qiymətlə ifadə etmək üçün belə qiymət kimi 2000-ci ilin qiymətləri qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statkomunun müqayisəli qiymətlərlə hesabladığı illik artım templərini zəncirvari indekslər metodu əsasında, 2000-ci ildən başlayaraq, bir-birinə vurmaqla 2010-cu ildə ümumi daxili məhsulun 2000-ci ilə nisbətən artım tempi müəyyən edilmişdir.

*“Bizim dəqiq konsepsiyamız, inkişaf proqramımız vardır. Bu proqramın reallaşması nəticəsində Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil ediləcəkdir,, İnkişaf etmiş ölkələrin meyarı vardır,, biz hər bir istiqamət üzrə o meyarlara çatmışıq.... ** (İlham Əliyev, “Azərbaycan qəzeti”, 05.12.2012).*

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin ümumi səciyyəsi

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına xidmət edən mühüm dövlət proqramları, fərman və sərəncamlar icra edilmiş, həyata keçirilən infrastruktur layihələri nəticəsində bölgələrin investisiya cəlbediciliyi yüksəlmiş, sahib- karlılığın inkişafı təmin edilmiş, yeni istehsal müəssisələri fəaliyyətə başlamış, iş yerlərinin açılması istiqamətində sistemli addımlar atılmışdır.

Bu gün Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun prioritet inkişafını təmin etmək, xüsusən yeni istehsal sahələrinin fəaliyyətini stimullaşdırmaqdır. Neft strategiyasının davam etdirilməsi, Azərbaycanın xarici investisiyalar üçün cəlbediciliyinin artırılması, investisiyalara qeyri-neft sektoruna və regionların inkişafına istiqamətləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün daha münbit şəraitin formalaşdırılması, vətəndaşların sosial müdafiəsi tədbirlərinin genişləndirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Respublikanın iqtisadi resurslarının düzgün və məqsədyönlü istifadə edilməsi, real sektorun dəstəklənməsi, maliyyə-bank sektorunun fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması müsbət nəticələrini ilk növbədə, makroiqtisadi göstəricilərin artımında göstərir.

Dövlət başçısının hələ 24 noyabr 2003-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” və 11 fevral 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” fərman- larında neftdən əldə olunan gəlirlərdən milli iqtisadiyyatın çoxqütblü inkişafı naminə sərfəli istifadə olunması məsələsinə mühüm yer ayınmışdır. Bu fərmanların əsas qayəsi ölkədə sahibkarlığın inkişafını sürətləndirməklə, əmək ehtiyatlarından, təbii resurslardan səmərəli istifadə etməklə yeni iş

yerlərinin açılmasına, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Daxili investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətli dərəcədə artması, xaricdən maliyyə asılılığının aradan qaldırılması, real sektorun, istehsalla məşğul olan müəssisələrin hər tərəfli dəstəklənməsi də bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlərin konseptual məzmunu iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasından və sərbəst bazar prinsiplərinin dərinləşdirilməsindən ibarət olmuş, nəticədə sahibkarlığın ümumi daxili məhsuldakı xüsusi çəkisi 83 faizə çatmışdır (2013-cü il).

2003-2011-ci illərdə ölkədə ümumi daxili məhsulun həcmi 3, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 2,2 dəfə çoxalmışdır. Sənayedə məhsulun istehsalı 2,7, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 1,3 dəfə, əsas kapitala qoyulan investisiyalar 3,5, o cümlədən qeyri-neft sahələrinə 10 dəfə artmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsi 6,9, banklardakı əmanətlər 12, kredit qoyuluşları 15, əhalinin gəlirləri 5,3, orta aylıq əməkhaqqı 4,7, minimum əmək haqqı 8, pensiyaların orta məbləği isə 6,1 dəfə artmışdır. Həmin müddətdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 12,7, xərcləri isə 12,9 dəfə yüksəlmişdir. Bu da dövlətə əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına üçün müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan vermişdir. Əhalinin ev əmlakı 2000-ci ildəki 1,6 milyard manatdan 2011-ci ildə 15,4 milyard manata qədər artmışdır. Əgər 2000-ci ildə ölkədə 332 min minik avtomobili (avtobuslar daxil deyil) varsa, 2012-ci ildə onların sayı 959 minə çatmış, beləliklə, hər yüz ailəyə düşən minik avtomobillərinin sayı 2,4 dəfə artmışdır. Əhalinin yoxsulluq həddi 6 dəfə azalaraq, 45 faizdən 7,6 faizə enmişdir. 150-dən çox ölkə ilə ticarət əlaqəsi qurulmuşdur.

Bu paragrafda uğurlarımız barədə əsas makroiqtisadi göstəriciləri diqqətə çatdırmaq kifayətlənməyi məqsəduyğun hesab edirəm. Ancaq vurğulamaq istəyirəm ki, 2003-cü ildən sonra ölkənin iqtisadi artımı daha da sürətli olmuşdur. Belə ki, əgər 2000-2003-cü illərdə ümumi daxili məhsulun orta illik artımı 10,6 % olmuşdursa, 2004-2014-cü illərdə 11%-ə çatmışdır. Sənaye məhsulunun orta illik artım tempi əvvəlki dövrə nisbətən 1,2 dəfə çox olmaqla, 10,4 faizə bərabər olmuşdur. Neft sektoru nəzərə alınmadan sənaye məhsulunun 43%-i regionlarda istehsal olunmuşdur. 2012-ci ildə 2003-cü illə müqayisədə mədənçixarma sənayesində yaradılan əlavə dəyər

4,3 dəfə, tikintidə 3,7 dəfə, emal sənayesində 1,9 dəfə, kənd təsərrüfatında

1,4 dəfəyə qədər artmışdır (cədvəl 2.1). İqtisadi artım investisiyaların cəlb edilməsi, özəl sektorun genişləndirilməsi, maliyyə sabitliyi və iqtisadiyyatın strukturunda dəyişikliklər hesabına əldə edilmişdir. Bütünlükdə 1995-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına 142,7 milyard manat, o cümlədən əsas kapitala 110 milyard manata qədər investisiya yönəldilmişdir. Ümumi investisiyaların 49,3 faizi xarici, 50,3 faizi isə daxili investisiyadır. Makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına və qeyri-neft sektoruna daha çox dövlət

vəsaiti sərif edilmiş, iqtisadiyyatın şaxələnməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Eyni zamanda sosial problemlərin həlli, regionların tarazlı inkişafı, sahibkarlığın işgüzar fəallığının artırılması, işsizliyin azaldılması da daim gündəmdə saxlanılmışdır.

Cədvəl 2.1

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət sektorları fizrə əlavə dəyərin artım tempi (2003-cü ilə nisbətən, müqayisəli qiymətlə, faizlə)

	2004	2005	2010	2012
Ümumi daxili məhsul	110,2	139,3	298	306
Mədənçıxarma sənayesi	102,5	174,6	501	427
Emal sənayesi	110,5	128,5	168	189
Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı	102,4	107,5	111	138
Kənd təsərrüfatı	105	113	127	142
Tikinti	136,9	139,6	268	372

Mənbə: Müəllif tərəfindən "Azərbaycan milli hesabları" əsasında zəncirvari indekslər metodundan istifadə etməklə tərtib edilmişdir.

2013-cü il ərzində əsas makroiqtisadi göstəricilər sırasında yer alan ümumi daxili məhsul (ÜDM) 5,8 faiz artaraq 57,7 milyard manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 2003-cü ildəki 873 manatdan (889dollar) 2013-cü ildə 6207 manata (və ya 7913 ABŞ dollanna) çatmışdır. Hesablamalara əsasən 2010-cu ildə dünya iqtisadiyyatında orta artım 4,8 faiz, MDB dövlətlərində isə 4,3 faiz təşkil etmişdir. 2010-cu ildə sənaye məhsulunun istehsalı 2,6 faiz, qeyri - neft sənayesində 6,6 faizlik, maşın və avadanlıqların istehsalında 1,9 dəfə, metallurjiyada 44,6 faiz, qida məhsullarının istehsalında 2,4 faiz artım qeydə alınmışdır. 2010-cu ildə Azərbaycanın neft-qaz sektorunda proqnozlar yerinə yetirilmiş, 51 milyon ton neft, 27 milyard kubmetr qaz hasil edilmişdir. 2010-cu ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda daxili investisiyaların payı 75,2 faiz təşkil etmişdir. Bu da dövlətin investisiya qoyuluşunda bilavasitə özünün iştirakı və ölkədə münbit investisiya mühitinin yaradılması ilə sıx bağlıdır.

İqtisadi sahədə əldə olunan uğurlar ilk növbədə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə istifadə edilir. Bunun nəticəsidir ki, 2010-cu ildə minimum aylıq əməkhaqqı və əmək pensiyalarının baza hissəsi 85 manata çatmışdır, muzzdlu işçilərin orta aylıq əməkhaqqı 9,1 faiz artaraq 325 manat təşkil etmişdir. Aztəminatlı şəxslərə ödənilən sosial müavinətin məbləği orta hesabla 20, şəhid ailələri və təhsil alanlar üçün təqaüdlər isə müvafiq olaraq 50 və 15 faiz artmışdır.

Azərbaycan hökuməti global maliyyə böhranının təsirlərinin neytrallaşdırılması və iqtisadi sabitliyin təmin olunması üçün adekvat siyasət həyata keçirmişdir. Görülən tədbirlər nəticəsində pul siyasəti manatın sabitliyinin qorunmasına, inflyasiyanın aşağı səviyyədə tənzimlənməsinə xidmət etmişdir.

Dövlət daha böyük iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yeni sənaye və emal müəssisələrinin tikintisinə də xüsusi önəm verir. Sumqayıtda tikilmiş texnopark (STP) sənayedə keyfiyyətə yeni universal istehsal kompleksidir. Ümumilikdə 17 zavoddan ibarət olan STP-də respublika əhəmiyyətli müxtəlif çeşidli məhsullar, o cümlədən kabellər, transformatorlar, ədiksək gərginlikli avadanlıqlar, hidroturbinlər, su nasosları, elektrik mühərrikləri, borular, texniki qazlar istehsal edilir. Zavodlar müasir texnologiyalar əsasında ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyətli böyük ixrac potensialına malik geniş çeşidli məhsullar istehsal edirlər. Həmin müəssisələrdə istehsal olunan məhsulun dünya bazarına ixracı ölkənin əlavə və əlavə qazanmasına imkan verəcəkdir.

Hazırda bütün ölkələr ərzaq təhlükəsizliyindən qorunmağın əsas yolunu ölkə daxilində kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılmasında görürlər. 2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda aqrar sektorda həyata keçirilən islahatlar və bu sahəyə yatırılan investisiyalar kənd təsərrüfatının inkişafına təkan vermişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına vergi güzəştlərinin uzunmüddətli tətbiqi, subsidiyaların və kreditlərin verilməsi ilə dövlət birbaşa aqrar sektorun inkişafına dəstək göstərir. Dövlət Taxıl Fondu tərəfindən 2 böyük tutumlu elevator. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə ümumi tutumu 140 min ton olan 13 taxıl anban tikilmişdir. Taxıl istehsalçıların yüksək keyfiyyətli toxumla təmin etmək məqsədilə Yevlax rayonunda müasir tələblərə cavab verən "Azərtoxum" təsərrüfatı yaradılmışdır. Bundan əlavə dünyada taxıl bazasında yaranmış gərginliyi nəzərə alaraq idxal edilən buğda və un əlavə dəyər vergisindən azad olunmuşdur. Əhalini çörək və çörək məmulatı ilə etibarlı təmin etmək üçün Dövlət Taxıl Fondu tərəfindən alman buğdanın həcmi 2 dəfədən çox artınaraq 500 min ton həddində müəyyən edilmişdir. 2013-cü ildə dövlət büdcə xərclərinin 46,5 faizini əsaslı tikintiyə, 48 faizim cari xərclərin maliyyələşdirilməsinə, 3,7 faizinin dövlət borclanna xidmət edilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Ümumi xərclər 19,9 milyard manat olmuşdur.

Mühüm makroiqtisadi göstərici, yəni dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ümumi daxili məhsula nisbəti Azərbaycan üzrə 2003-cü ildə 17%-dən 2013-cü ildə 33,8%-ə qədər artmışdır (Dövlət Neft Fondundan transfer daxil olmaqla). Ancaq həmin ildə, neft fondundan transfer nəzərə alınmadan, dövlət büdcəsi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 14,3 faiz təşkil etmişdir. 2010-cu ildə bu göstərici Belarusiya üzrə-30, Rusiya üzrə-35, Qazaxıstan üzrə-31 faiz olmuşdur.

ölkənin valyuta ehtiyatları 50 milyard dollara bərabər olmuşdur. 2004-2011-ci illərdə Sahibkarlara Kömək Milli Fondunun hesabına verilən kreditlərin həcmi 910 milyon manat səviyyəsində olmuşdur. Azərbaycanda xarici investisiyalar 2,6 dəfə artmış və 2004-2011-ci illərdə bütövlükdə 22,5 milyard manata bərabər olmuşdur.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsilə investisiya layihələrinin güzəştli qaydada kreditləşdirilməsinin daha effektiv mexanizminin yaradılması sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarını asanlaşdırmışdır.

Yaradılmış əlverişli biznes mühiti nəticəsində iqtisadiyyata qoşulmuş xarici investisiyaların adambaşına düşən həcminə görə MDB məkanında və Şərqi Avropada apancı dövlətlərdən olan Azərbaycan artıq xaricə investisiya yatan ölkəyə çevrilmişdir.

Qazanmış uğurlar Azərbaycanın ticarət, xüsusilə ixrac potensialının artmasını təmin etmiş, neft məhsulları ilə yanaşı, qeyri-neft məhsullarının ixracını da genişləndirməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə 2003-cü illə müqayisədə ümumi ticarət dövriyyəsi 5,4 dəfə, o cümlədən ixrac 8,2 dəfə, idxal isə 2,5 dəfə artmışdır. İxracın diversifikasiyası istiqamətində uğurlar əldə edilmiş və qeyri-neft məhsullarının ixracı 1,9 dəfə çox olmuşdur. 2010-cu ildə Azərbaycan xarici dövlətlərlə 27,9 milyard dollarlıq ticarət əməliyyatları aparmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin 76,4 faizini ixrac, 23,6 faizini idxal təşkil etmişdir ki, bu da 14,7 milyard dollarlıq müsbət saldo deməkdir. 2010-cu ildə ölkəyə 8,2 milyard dollar xarici investisiya daxil olmuşdur və onun yalnız 35,8 faizi neft sektoruna yönəlmişdir. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran nəticəsində bir çox Avropa ölkələrində resessiya davam etdiyi halda, Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik, iqtisadi artım, yoxsulluq səviyyəsinin azalması və əhalinin maddi rifah halmı 50 illik böhran illərində də, yəni 2009-cu ildə də davam etmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı, onun davamlı artımı, maliyyə ehtiyatlarının çoxalması, konservativ borçlanma siyasəti, habelə onun böhrana qarşı nümayiş etdirdiyi dayanıqlıq nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Təsədüfi deyildir ki, 2010-cu ilin mayında Azərbaycana ilk dəfə olaraq "Fitch" beynəlxalq reyting agentliyi tərəfindən "sabit" investisiya reytingi verilmişdir. Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan "Doing Business 2009" hesabatında Azərbaycan biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində ən islahatçı ölkə elan edilmiş, "Doing Business 2010" hesabatında da Azərbaycan öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Dünya İqtisadi Forumunun hazırladığı "Qlobal Rəqabətlik 2013-2014-cü illər Hesabatı"nda Azərbaycanın 2013-cü ildəki 46-cı yerdən 39-cu yerə yüksəlmişdir. "Standart and Poors" beynəlxalq reyting agentliyi isə ölkə iqtisadiyyatını əks etdirən göstəricini "Stabil"dən "Pozitiv"ə yüksəltmişdir. 2003-cü illə müqayisədə qey

ri-neft məhsullarının ixracı 3,6 dəfə artmışdır. 2010-cu ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların 75 faizi qeyri-neft sektorunda müxtəlif infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsinə sərf edilmişdir.

2009-cu ildə dünya ölkələrinin inkişaf və gəlirlilik səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədilə Dünya Bankı “ümumi daxili məhsul” göstəricisindən fərqlənən “ümumi milli gəlir” göstəricisindən istifadə etmişdir. Eyni zamanda bu göstərici alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyinə əsasən hesablanmışdır.

Dünya Bankı tərəfindən, keçmiş SSRİ Respublikaları və Avropa postsosialist ölkələri, “Avropa və Mərkəzi Asiya” regionuna daxil edilməklə, qruplaşdırılmışdır. Onların bəzi makroiqtisadi göstəriciləri 1 saylı əlavədə əks etdirilmişdir. Əlavədən görünür ki, 2006-cı ildə, keçmiş postsovet respublikalarından, Azərbaycan da daxil olmaqla, beşi orta səviyyədən aşağı gəlirli, dördü (Rusiya, Latviya, Litva və Qazaxıstan) orta səviyyədən yüksək gəlirli ölkə, biri (Estoniya) yüksək gəlirli ölkə olmuşdur. Avro zonası yüksək gəlirli ölkələrdən ibarət olmuşdur. Alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə Azərbaycan üzrə adambaşına düşən ümumi milli gəlir (ÜMG) göstəricisini «Avropa və Mərkəzi Asiya» regionu üzrə əldə edilmiş orta göstərici ilə müqayisə edərkən, Dünya Bankı Azərbaycanın gəlirlilik səviyyəsini orta səviyyədən aşağı qiymətləndirmişdir.

2011-ci ildə ölkənin İqtisadiyyat və Sənaye Naziri bəyan etmişdir ki, beynəlxalq qurumlar Azərbaycanı orta səviyyədən yüksək gəlirli ölkə kimi qiymətləndirirlər (31, 23.12.2011).

Məlumdur ki, ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən və diqqət yetirməli mühtə bir göstərici də yüksək texnoloji məhsulların ixracıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə və bütünlükdə avro zonasında bu göstərici orta hesabla 21%, Pribaltika ölkələrində 7-13%, Qazaxıstanda 21%, Rusiyada 9% olduğu halda, Azərbaycanda cəmi 2%-ə bərabər olmuşdur.

İnkişaf etmiş ölkə meyarlarından biri ümumi daxili məhsulun və sənayenin sahə strukturu olduğuna görə qeyd edim ki, belə ölkələrin kənd təsərrüfatında ümumi daxili məhsulun bir faizindən 2,7 faizinə qədəri istehsal edilir. İndi bu göstərici Azərbaycanda 5,3 faizdir (2013-cü il). Başqa sözlə ümumi daxili məhsulun aqrar sektordan asılılığı İngiltərədə 1%, Almaniya 1,2, Yaponiyada 1,3, ABŞ-da 1,9% təşkil etdiyi halda, Azərbaycanda 5,3 faizdir. Emal sənayesinin inkişaf səviyyəsini əks etdirən 2.2 saylı cədvəldən görünür ki, Azərbaycanda emal sənayesi ümumi sənaye məhsul- lannm 17%-ni istehsal edir. Bu göstərici ABŞ-da 69% (2002-ci il), Yaponiyada 79, Almaniya və İngiltərədə 77, Fransada 67% olmuşdur. Azərbaycanın qeyri-neft emal sənaye sahələrində sənaye məhsulunun yalnız 9 faizə qədəri istehsal olunur.

**Azərbaycan sənayesinin strukturu
(müvafiq illərin faktiki qiymətləri əsasında, yekuna görə faizlə)**

s. s.	İqtisadi fəaliyyət sahələri	2005	2009	2010	2013
	Cəmi	100	100	100	100
1.	Mədənçixarma sənayesi	67,1	76,7	78,9	77,2
2.	Emal sənayesi	25,9	17,3	15,9	16,5
	ondan; - neftemalı	9,9	8,6	8,2	7,6
	-qeyri-neft emal sənayesi	16,0	8,7	7,7	8,9
3.	Sənayenin digər sahələri	6,7	6,0	5,2	6,3

Mənbə: "Azərbaycanın sənayesi". Dövləstatkom, 2014, s.31

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun institusional sistemin qurulması, ümumi daxili məhsulun 1990-cı ilin həcminə nisbətən çox olması, onun strukturu və işçilərin iqtisadi sektorlar və mülkiyyət formalan üzrə bölgüsü əsasında Azərbaycan bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etməkdə olan ölkə hesab oluna bilər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişafın industrial mərhələsində iqtisadiyyatın özəyini yüksək dərəcədə inkişaf etmiş emal sənayesi, yüksək texnoloji istehsal və xidmət sahələri təşkil etməlidir. Bu müddəalara da uyğun ölkənin iqtisadi inkişaf modeli və onun idarəetmə mexanizmləri, metodları, qanunvericilik bazası yaradılır.

Yuxarıda əks etdirilən miqyaslı uğurlarla yanaşı diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, Azərbaycanın dövlət büdcəsinin neft sektorundan asılılığı hələ də davam edir. Belə ki, 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 60 faizə qədəri (58,2%) bilavasitə Dövlət Neft Fondundan transfer hesabına yaranmışdır.

Azərbaycanda iqtisadi artımın (ümumi daxili məhsulun) iqtisadi sektorlar üzrə formalaşmasının tədqiqi göstərir ki, artım əsasən mədənçixarma sənayesinin və xidmət sektorunun hesabına formalaşmışdır (cədvəl 2.3). Ən az artım aqrar sektorda yaranmışdır. 2006-2010-cu illərdə ümumi daxili məhsulun artımının 94%-i əlavə dəyərin, 6,8%-i isə vergilərin hesabına baş vermişdir. Artımın 47%-i mədənçixarma sənayesinin, 8,0%-i tikintinin, 2,9%-i xidmət sektorlarının hesabına təmin edilmişdir. Kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı (birinci sektor) ikinci sektorda (sənaye və tikinti) işləyənlərin ümumi sayından 2,8 dəfə çox (2010-cu il) olmasından baxmayaraq, artımın ancaq 4%-i kənd təsərrüfatında yaranmışdır. Böyük potensialı olma-

sına baxmayaraq, bu sektorda yaranan əlavə dəyər hətta tikinti sektorundan da azdır. Əgər 1996-2000-cı illərdə ümumi artımın 35%-ə qədəri bütünlükdə xidmət sektorlanmn hesabına əldə edilmişdirsə, sonrakı illərdə artımda bu sektorun xüsusi çəkisi xeyli azalmış və 29,4 faiz təşkil etmişdir.

2006-2010-cu illəri əhatə edən apardığımız hesablamalann nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ümumi daxili məhsulun artımının 76 faizə qədəri müəssisə və təşkilatların xalis mənfəəti hesabına əmələ gəlmişdir (cədvəl 2.4). İqtisadi artımın (ümumi daxili məhsulun) gəlir mənbələri üzrə formalaşmasında sənayenin xam neft və qaz hasilatı sektoru həlledici rola malik olmuşdur. Belə ki, bütünlükdə sənayedə yaranan xalis mənfəətin 61 faizi mədənçıxarma sənayesinin payına düşmüşdür (2010-cu ildə), ölkənin ümumi daxili məhsulu 30 milyard manat artmışdır. Onun da cəmi 13 faizi əmək ödənişləri və 7,1 faizi bütün növ vergilər üzrə yaranmışdır.

Cədvəl 23

Azərbaycanda iqtisadi sektorlar üzrə artım (mln. manat)

İqtisadi sektorlar	1996-2000	%-lə	2001-2005	%-lə	2006-2010	%-lə
Ümumi daxili məhsul	2584,4	100	7158	100	29942	100
1. Əlavə dəyər, o cümlədən	2458,4	95,1	6537,3	91,3	28013	93,6
Mədənçıxarma sənayesi	1020	39,5	3979	55,6	14198	47,4
Sənaye	1117	43,2	3939,2	55	15752	52,6
Kənd təsərrüfatı	215	8,3	330,5	4,6	1200	4,0
Tikinti	228,6	8,8	883,6	12,3	2267	7,6
Xidmət sahələri	898	34,8	1384	19,4	8794	29,4
2. Məhsullara və idxala vergilər	92,4	3,6	628,3	8,8	2033	6,8
3. Məhsullara subsidiyalar (-)	33,6	1,3	8,1	0,1	102	0,4

Mənbə: «Azərbaycanın milli hesabları», Dövlətstatkom, B., 2012, s.20-26 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Xalis mənfəətin bu qədər yüksək xüsusi çəkisi əmək ödənişlərinin və vergilərin, xüsusilə mədənçıxarma sənayesində payının çox aşağı olması ilə izah edilir. Məsələn, emal sənayesində yaranan əlavə dəyərin 16 faizi, tikintidə 15, xidmət sektorunda 44 faizi əmək ödənişləri təşkil etdiyi halda, neft- qaz hasilatında bu göstərici cəmi 3 faizdir. Bu sektorda vergilərin xüsusi çəkisi cəmi 0,3 faizdir (2010-cu il). Vergilərin payı tikintidə 9, emal sənayesində 0,9, xidmət sektorlarında 0,8 faizdir. Bütünlükdə ölkə üzrə istehsal vergilərin çox az səviyyədə (0,5 faiz) olması diqqəti cəlb edir. Yaranmış bu vəziyyətin araşdırılması xüsusi tədqiqat aparmağı tələb edir.

ümumi daxili məhsulun istehsal faktorları üzrə təhlili göstərir ki, əmək resurslarının hesabına artımın cəmi 10 faizi, kapitalın hesabına 65 faizi formalaşmışdır.

Məlumat üçün qeyd edim ki, "Azərbaycanın Milli Hesabları"nda "İstehsal vergiləri" maddəsində mənfəət vergisi, sosial vergilər, lisenziya haqqı, icarə haqqı, maliyyə və kapitalla görə vergilər, ekoloji vergilər, beynəlxalq əməliyyatlara görə vergilər və digər birbaşa vergilər əks etdirilir. "Məhsullara və idxala görə vergilər" maddəsi əlavə dəyər vergisini, aksuz- ləri, satışa görə vergiləri, nəqliyyat və rabitə xidmələrinə görə vergiləri, sığorta vergisini, qanunla inhisarçı hesab edilən dövlət müəssisələrinin mənfəətini (fiksəl inhisarçıların mənfəəti) və sair dolaylı vergiləri əhatə edir.

Cədvəl 2.4

Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun gəlir mənbələri üzrə artım (mln. manat)

Gəlir mənbələri	2006-2008		2006-2010	
	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə
Ümumi daxili məhsulun artımı	■ 23079	100	29942	100
Ondan:				
1. Əlavə dəyər, o cümlədən	21216	91,9	28013	93,6
Əmək ödənişləri	3391	14,7	3999	13,4
İstehsal vergiləri	142	0,6	95	0,3
Əsas fondların istehlakı	878	3,8	1056	3,5
Xalis mənfəət	16805	72,8	22863;	76,3
2. Məhsullara və idxala vergiləri (+)	1970	v8,5	2033	6,8
3. Məhsullara subsidiyalar (-)	106	0,4	102	0,4

Mənbə: "Azərbaycanın Milli Hesabları", Dövlətstatkom, B., 2012, s.21-26 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

2.2. İqtisadi inkişafın daxili faktorlarından istifadənin səmərəliliyi

2003-2011-ci illərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri üzrə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində bütünlükdə iqtisadi fəaliyyətin mənfəət göstəricisi ilbəil artır. Ancaq ortaya sual çıxır. Fəaliyyətin nəticələrini əks etdirən göstəricilər istifadə olunan resursların həcminə adekvatdır mı? Bu sualı cavablandırmaq məqsədilə statistik məlumatlara

müraciət etmişik. 2012-ci ildə müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti 26,5 milyard manata yaxın olmuşdur ki, bu da 2010-cu ilə nisbətən 1,4 dəfə çoxdur (ABƏŞ-in payçılarının neft hasilatı üzrə fəaliyyəti nəzərə alınmaqla). Zərərin ümumi məbləği 1385 mln. manat olmuşdur. İqtisadiyyatda yaranan mənfəətin 92 faizdən çoxu və ya 24,4 milyard manatı sənayedə yaranmışdır. Sənayedə formalaşan mənfəətin isə yalnız 7,2 faizi emal sənayesində, 90 faizi neft-qaz hasilatında formalaşmışdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mənfəət 1,2 dəfə, nəqliyyatda 1,5 dəfə, ticarətdə 1,3 dəfə azalmışdır.

2012-ci ildə bəzi postsosialist ölkələrində adambaşına ÜDM istehsalı 2.5 sayılı cədvəldə verilmişdir. 2012-ci ildə Azərbaycanda alıcılıq qabiliyyətinin pariteti əsasında hesablanmış adambaşına ÜDM 10,6 min dollar təşkil etmişdir ki, bu da Rusiya ilə müqayisədə 2 dəfə, Qazaxıstan və Belarusiya ilə müqayisədə 1,3-1,5 dəfə azdır. Azərbaycanın bu göstəricisi Pribaltika Respublikalarından 2 dəfəyə qədər. Şərqi Avropanın postsosialist ölkələrindən Slovakiya, Slovaniya, Rumıniya, Polşa və s. müqayisədə 1,5-2,5 dəfə az olmuşdur.

Rusiya adambaşına ÜDM görə Polşanı və Estoniyam üstələmişdir. Qazaxıstan və Azərbaycan Türkiyənin səviyyəsindən 1,3-1,8 dəfə dala qalır. 2012-ci ildə alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) adambaşına Avropa İttifaqı ölkələrində istehsalı 32 min dollar, Almaniya, İsveç, Avstriya, Fransa, İngiltərə kimi mərkəz gəlirli ölkələrdə isə 35-41 min dollar, Avropanın postsosialist ölkələrində 16-26 min dollar olmuşdur.

Ölkənin iqtisadi inkişaf modelinə qiymət verərkən onun qünya iqtisadi sistemində inteqrasiya səviyyəsinə, dünya bazannda rəqabətqabiliyyətinə və ixracın strukturuna diqqət yetirilməlidir. Rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri adambaşına qeyri-neft sektorunun məhsullarının ixracıdır. 2010-cu ildə Azərbaycan adambaşına 2924 dollar dəyərində məhsul ixrac etmişdir ki, onun da 155 dollar və ya 5,3 faizi qeyri - neft-qaz məhsullarının payına düşmüşdür.

Xidmət və kənd təsərrüfatı sektorlarında iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, Belarusiyaya nisbətən Azərbaycanın xidmət sektorunda əmək məhsuldarlığı 4 dəfə, Qazaxıstana nisbətən 4,8 dəfə, Litvaya nisbətən 9 dəfə aşağıdır

(cədvəl 2.6). Litva Respublikasında ölkə əhalisinin hər nəfərinə görə 5382 dollar, Qazaxıstanda 2859 dollar, Almaniyada 23,2 min dollar dəyərində xidmət göstərilirsə, Azərbaycanda - 546 dollar dəyərində xidmət göstərilmişdir. Daha ətraflı 2.6 sayılı cədvəldə verilmişdir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı Litva ilə müqayisədə 7,8 dəfə, Belarusiya ilə müqayisədə 5 dəfə, MDB-nin digər ölkələri ilə müqayisədə 3-3,5 dəfə, ABŞ-la müqayisədə 87 dəfə, Almaniya ilə müqayisədə 23 dəfə aşağıdu: (cədvəl 2.7). İşləyənlərin sayı isə qat-qat çoxdur. Məsələn, Azərbaycanda Almaniya ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayı 20 faiz, Belarusiyaya nisbətən 1,8 dəfə, Litvaya nisbətən 6,5 dəfə çoxdur.

Cədvəl 2.5

**Postsosialist ölkələrində adambaşına ümumi daxili məhsul
(alıclıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə, dollar)**

S.s	Ölkələrin adı	2010-cu il	2012-ci il
1	Azərbaycan	9892	10624
2	Qazaxıstan	11301	13917
3	Rusiya	19227	23501
4	Ruminiya	14643	16518
5	Ukrayna	6312	7421
6	Gürcüstan	4730	5902
7	Bolqarıstan	13617	15933
8	Ozbəkistan	2859	3591
9	Polşa	18796	22162
10	Estoniya	19470	23065
11	Slovakiya Respublikası	22546	25300
12	Belarus	12694	15592
13	Latviya	15928	20969

Mənbə: [http \(data.worldbank.org\)](http://data.worldbank.org) əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Regionların iqtisadi-sosial inkişafının ikinci Dövlət Proqrammm hədəflərindən biri əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabma iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaqdan ibarət olmuşdur. Müəllifin hesablamaları göstərir ki, 2010-cu ildə 2005-ci ilə müqayisədə, Azərbaycanda əmək məhsuldarlığı 1,9 dəfə artmışdır (cədvəl 2.8). Bu artım tempi iqtisadiyyatda məşğul olanların orta illik sayımm, demək olar ki, sabit qalması (orta illik artım 2,2 faiz) və ümumi daxili məhsulun hər il orta hesabla 16,4 faiz artımı

hesabına əldə edilmişdir. Beş ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı cəmi 12 faiz artmışdır. Əmək məhsuldarlığı orta hesabla ildə 14 faiz yüksəlmişdir. Ancaq qeyri-neft sektorunda əmək məhsuldarlığı aşağı düşmüş və 2005- ci ilin 93 faizini təşkil etmişdir. 2010-cu ildə ölkənin qeyri-neft sənaye sahələrində 209 min nəfər fəaliyyət göstərmiş və cəmisi 2 milyard manatlıq əlavə dəyəri olan məhsul istehsal etmişlər. İqtisadi səmərəlilik baxımından onların əmək məhsuldarlığı (əlavə dəyərə görə) qənaətbəxş qiymətləndirilə bilməz (cəmisi 9627 manat). Əmək məhsuldarlığının ölkə üzrə artımı neft sektoru hesabına təmin edilmişdir. 2005-2010-cu illərdə əmək məhsuldarlığının hesabına ümumi daxili məhsulun artımının 90 faizi, işçilərin sayının artması hesabına isə 10 faizi təmin edilmişdir. Bu qədər >mksək artım 2010- cu ildə ümumi daxili məhsulun artımının neft sektorunun hesabına (65%) əldə edilməsi ilə izah edilir. Neft sektorunda işləyənlərin sayı 2010-cu illə müqayisədə 12% azalmış, qeyri-neft sektorunda isə 12% artmışdır. Fakt ondan ibarətdir ki, 2010-cu ildə əmək məhsuldarlığı ölkə üzrə 9604 manat (cari qiymətlə), o cümlədən neft sektoru üzrə 696 min manat (870 min dollar), qeyri-neft sektoru üzrə 4862 manat (6078 dollar), kənd təsərrüfatı üzrə - 777 manat, emal sənayesində 4600 manat olmuşdur. Göründüyü kimi neft sektorunda əmək məhsuldarlığı qeyri-neft sektoruna nisbətən 150 dəfəyə qədər çoxdur. Beş ildə ölkə üzrə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 460 min nəfər artmışdır. Artım bütünlükdə qeyri-neft sektorunda baş vermişdir. Bu dövrdə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı cəmisi 7,2 faiz, emal sənayesində isə 22,3 faiz yüksəlmişdir. Əmək məhsuldarlığını iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət sektorları üzrə də hesablamışıq. 2011-ci ildə ölkə üzrə əmək məhsuldarlığı 11905 manat, o cümlədən dövlət sektorunda 7974 manat, özəl sektorda 13295 man. olmaqla, dövlət sektoruna nisbətən 1,7 dəfə çox olmuşdur. Buradan da bir daha sübut olur ki, dövlət investisiyalarının özəl sektora qoyulması iqtisadi cəhətdən çox sərfəlidir.

Ekspertlərin fikrincə, Azərbaycanda əmək məhsuldarlığı orta Avropa göstəricisindən 3 dəfə aşağıdır (53, 07.04.2012). Bizim heblamalanmız göstərir ki, Rusiya, Belarusiya və Qazaxıstanla müqayisədə Azərbaycanda əmək məhsuldarlığı 1,3-2,1 dəfə, Avropa ölkələri ilə müqayisədə 3,5-4 dəfə, ABŞ-la müqayisədə 5 dəfə aşağıdır (cədvəl 2.9).

Cədvəl 2.6

Bəzi ölkələrin xidmət sektorunda əmək məhsuldarlığı (2006-cı il)

	Ölkələrin adı	Xidmət sektorunda ümumi daxili məhsul, milyon dollar	Əhali, mln. nəfər	Adambaşına göstərilən xidmət, dollar	İşçilərin sayı, min. nəfər	Əmək məhsuldarı, dollarla
1	Belarus Respublikası	19205	9,8	1960	1,92	10003
2	Azərbaycan Respublikası (2006-CI il)	4700	8,6	546	1,92	2448
3	Azərbaycan Respublikası (2009-cı il)	12176	8,95	1360	2,0	6090
4	Qazaxıstan Respublikası	43742	15,3	2859	3,7	11822
5	Özbəkistan Respublikası	7152	27,8	257	3,78	1892
6	Ukrayna Respublikası	50644	46,6	1087	9,52	5320
7	Litva Respublikası	18300	3,4	5382	0,84	21786
8	Almaniya Federativ Respublikası	1912020	82,5	23176	24,6	77724
9	Amerika Birləşmiş Ştatları	101400000	301,0	336877	110,0	921818

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", 2009, s.684, "Azərbaycanın milli hesabları", 2009, s.29, Dövlətstatkom, "Страны и Регионы мира", МГИМО МВД РФ, Москва, 2010, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Cədvəl 2.7

Bəzi ölkələrin kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı (2006-cı il)

S. s.	Ölkələrin adı	Kənd təsərrüfatında yaradılan UDM, dollar	İşçilərin sayı, mln. nəfər	Əmək məhsuldarlığı, dollar
1	Belarus Respublikası	4062,5	858	4735
2	Azərbaycan Respublikası (2006-cı il)	1490	1552	960
3	Azərbaycan Respublikası (2009-cı il)	2883	1566,5	1840
4	Qazaxıstan respublikası	5670,3	1480	3831
5	Özbəkistan Respublikası	4768,2	4620	1032
6	Ukrayna Respublikası	16163	4968	3253
7	Litva Respublikası	1800	240	7500
8	Almaniya Federativ Respublikası	28970	1300	22285
9	Amerika Birləşmiş Ştatları	130000	1566,5	83041

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", 2009, s.684, "Azərbaycanın milli hesabları", 2009, s.29, Dövlətstatkom, "Страны и Регионы мира", МГИМО международных отношений МВД РФ, Москва, 2010, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Avroasiya İnkişaf Bankının tədqiqatçıları MDB ölkələrinin Avropanın səviyyəsindən geri olmaları keçid dövrü ilə izah edirlər. Ancaq Rusiyada, Qazaxıstanda və Ukraynada, onların fikrincə, əmək məhsuldarlığı yüksək tempə artmışdır. 2010-cu ildə Ukraynada əmək məhsuldarlığı alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə hər işçiyə düşən ümumi daxili məhsul 16,7 min dollar, Rusiyada 48,7 min dollar, Belarusiyada 31,1 min dollar, Azərbaycanda isə 23 min dollar olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici ABŞ-da 112,5 min dollara, Fransada 92 min dollara, Avstriyada 91 min dollara bərabər olmuşdur.

Cədvəl 2.8

Azərbaycanda iş qüvvəsindən və investisiyalardan istifadənin faktiki səmərəliliyinin dinamikası

S. s.	Göstəricilər	2005	2009	2010
1	Ümumi daxili məhsulun artımı, faizlə	100	203,6	213,8
2	0 cümlədən qeyri-neft sektoru, faizlə	100	149,8	161,7
3	Əsas kapitala investisiyaların artımı, faizlə	100	153,4	186,0
4	0 cümlədən qeyri-neft sektoru, faizlə	100	311,2	360,6
5	İqtisadiyyatda məşğul olanların artımı, faizlə	100	106,4	111,9
6	0 cümlədən qeyri-neft sektoru, faizlə	100	106,5	112,1
7	Əmək məhsuldarlığının artımı, faizlə	100	191,3	191,0
8	0 cümlədən qeyri-neft sektoru, faizlə	100	84,0	93
9	Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının artımı	100	117,8	105
10	Emal sənayesində əmək məhsuldarlığının artımı	100	102,8	122,3
11	Əsas kapitala investisiyaların iqtisadi səmərəliliyi, man.	0,6 [^]	0,26	0,16
	0 cümlədən qeyri-neft sektoru, man.	0,27	0,06	0,11

Mənbə: AP Dövlətstatkomun rəsmi nəşrlərinin informasiyaları əsasında müəllif tərtib etmişdir. *İnvestisiyaların və ümumi daxili məhsulun (iqtisadi sektorlar üzrə əlavə dəyər) həcmi 2005-ci ilin müqayisəli qiymətləri ilə zəncirvari indekslər metodu ilə hesablanmışdır*2006-cı il.*

Sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, özəl sektorun inkişafı və yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi sənaye işçilərinin sayının 2005-2010-cu illərdə cəmi 5 faiz artmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, sənayedə məhsul istehsalı 2 dəfə, tikinti işlərinin həcmi 3,6 dəfə artmışdır. İstehsalın artımına, təbii ki, texniki tərəqqi faktorları da təsir etmişdir.

Əmək məhsuldarlığı göstəricisi bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə geniş tətbiq edilir və istifadə olunur. Məsələn, bizim hesablamalarımıza görə əmək məhsuldarlığı (valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyi əsasında hesablanan ÜDM) Qərbi Avropa ölkələrində ABŞ-ın səviyyəsinin 80%-ni, (2012-ci il) təşkil edir. Yaponiya ilə müqayisədə Avropa ölkələrində əmək məhsuldarlığı 18 faiz çox olmuşdur.

**2010-cu ildə bəzi ölkələrdə əhalinin məşğulluq səviyyəsi və əmək məhsuldarlığı
(alıclıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə)**

	ölkələr	Ümumi daxili məhsul, mln. doll.	Əhalinin məşğulluq səviyyəsi, faizlə	ÜMG, mln.	Məşğul əhalinin sayı, mln. nəfər	Əmək məhsuldarlığı, dollar (qr.3:qr.6)
1	Azərbaycan	98776	47,3	83690	4,3	22971
2	Belarus	147565	49,5	128936	4,75	31066
3	Qazaxıstan	233764	49,4	171989	8,05	29039
4	Rusiya	3373166	48,8	2863193	69,2	48745
5	Estoniya	30893	40	25425	0,462	66868
6	Ukrayna	338334	44,5	302441	20,3	16667
7	Avstriya	374106	48,8	338168	4,1	91245
8	İngiltərə	2333170	46,6	2216472	28,9	80733
9	Almaniya	3349405	47,3	3141274	38,6	86772
10	İtaliya	2017026	38,0	1931446	23,03	87583
11	Litva	69858	39,4	, 59076	1,3	53737
12	Polşa	854191	41,9	734	16,01	53354
13	Finlandiya	209288	44,4	196115	2,4	87203
14	Fransa	2371919	39,7	2274294	25,77	92042
15	ABŞ	15684800	45,0	14605300	139,37	112541
16	Yaponiya	4487301	49,3	^ 4406406	62,81	71443
17	Latviya	42471	40,0	36451	0,694	61197

Mənbə: Статистический ежегодник «Содружество независимых государств», Москва, 2011 г, с.559, və "Azərbaycanın statistik göstəriciləri" statoplasu, 2012, "Doing Business - 2012" dünya Bankının hesabatı, s.77-138, Dünya Bankının internet saytı əsasında müəllif tərtib etmişdir. A.V.Хохное, «Справочные материалы по географии мирового хозяйства», Москва, 2012, internet saytından götürülmüşdür. (Консалтинговая компания «Влант»)

Azərbaycan Respublikasında əmək məhsuldarlığının dinamikası

	Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	Ümumi daxili məhsul (2005-ci ilin müqayisəli qiymətlərdə), milyon manat	12523	16843	21054	23328	25500	26775
	Əvvəlki ilə nisbətən, artım tempi	100	134,5	125	110,8	109,3	105
	Həmçinin, artan yekunla, %	100	134,5	168,1	186,3	203,6	213,8
2	İqtisadiyyatda məşğul olanların orta illik sayı, min nəfər	3869	3973	4014	4111	4118	4329
	Həmçinin, artan yekunla, %	100	102,7	103,7	106,2	106,3	111,8
3	Əmək məhsuldarlığı, manat (s.l.s.2)	3237	4239	5245	5675	6192	6185
4	Əmək məhsuldarlığının artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən %	100,0	131	123,7	108,2	109,1	99,9
	Həmçinin, artan yekunla, %	100,0	131	162,1	175,3	191,3	191

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", 2012, "Azərbaycanın Milli Hesabları", 2012, Dövlətstatkom. B., əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Bizim (İsəblamalar və Avroasiya İnkişaf Bankının tədqiqatçıları) göstərir ki, MDB ölkələri arasında ən yüksək əmək məhsuldarlığına Rusiyada nail olmuşlar. Ondan sonra ikinci yerdə Belarusiyanın, əhəmiyyətli dərəcədə geriləmə ilə Qazaxıstanın, Azərbaycanın və Ukraynanın gətirdiyi qeyd olunmalıdır. MDB ölkələri əmək məhsuldarlığına görə Polşadan, Macarıstandan, Çexiyadan, Almaniyadan, Fransadan və ABŞ-dan çox-çox dala bilərlər (internet saytı bfm.ru). Pribaltika Respublikaları ilə müqayisədə Azərbaycanda əmək məhsuldarlığı 2,3-2,9 dəfə aşağıdır (2010-cu il).

İqtisadi sistemin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricidən biri də əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqının artım tempiyə nisbətidir. İqtisadçı alimlərin fikrincə, əmək məhsuldarlığının dinamikası ilə əlaqələndirmədən əmək haqqının artması ölkənin investisiya cəlb ediliyinə mənfi təsir edir. Ona görə də əmək haqqının artımı iqtisadiyyat üzrə əmək məhsuldarlığının artımını üstələməməlidir. 2005-2010-cu illərdə Azərbaycanda əmək məhsuldarlığının orta illik artımı 14 faiz olmuşdursa, orta aylıq nominal əmək haqqı 21,8 faiz, əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər 15 faiz artmışdır. İqtisadi nəzəriyyədə və beynəlxalq praktikada belə meyllər məqbul hesab edilmir.

Hal-hazırda Azərbaycanda iqtisadi artımın əsas lokomotivi ixrac və investisiyalardır. Mütəxəssislərin fikrincə, xarici sifarişin artımı gələcəkdə də iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır. Statistik məlumatlara görə 2000-ci ildən xarici ticarət balansının müsbət saldosu yaranır. 2010-cu ildə bu rəqəm 14,8 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Məhsul ixracının

UDM nisbəti 55 faizə çatmışdır. Məhsul ixracının strukturunda 90 faizə qədəri xam neft, təbii qaz və başqa xammal və yanmfabrikatlar təşkil edir.

İqtisadiyyata investisiyaıann faktiki iqtisadi səmərəliliyi də hesablanmışdır. Bu göstərici müqayisəli qiymətlərlə 2006-cı ildəki 69 qəpikdən 20- 10-cu ildə 16 qəpiyə qədər və ya 4,3 dəfə aşağı düşmüşdür. Qeyri-neft sektorunda investisiyaların hər bir manatı orta hesabla 11 qəpik ümumi daxili məhsulun artımını təmin etmişdir. 2005-2010-cu illərdə mənfəətə görə səmərəlilik əmsalı bir faiz olmuşdur. Bu da o deməkdir ki, hər bir investisiya manatı investora orta hesabla bir qəpik mənfəət əldə etməyə imkan vermişdir. İqtisadiyyaıann mənfəətə görə səmərəlilik əmsalı optimal səviyyədə on dəfələrlə azdır. Tədqiqatlar göstərir ki, müəssisə və təşkilatlarda maliyyə hesabatlarında şəffafliq təmin edilərsə, onların rəsmi mənfəət göstəricisi əhəmiyyətli dərəcədə çox ola bilər.

2006-2010-cu illərdə qeyri-neft sektoruna 30,7 milyard manat cari qiymətlərlə, 28,2 milyard manat müqayisəli qiymətlərlə həcmində investisiya yönəldilmişdir. Ümumi daxili məhsulun cari qiymətlərlə artımı 13,7 milyard manat, müqayisəli qiymətlərlə isə 4,3 milyard manat olmuşdur. Əsas kapitaldan (əsas fondlardan) istifadənin iqtisadi səmərəlilik göstəricisi bu sektorda 2006-cı illə müqayisədə 2010-cu ildə 2,5 dəfə aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2006-cı ildə qeyri-neft sektorunda hər manat əsas kapitalla investisiyadan 27 qəpik UDM əldə edilmişdirsə, 2010-cu ildə bu göstərici cəmi 11 qəpik olmuşdur (cədvəl 2.8). Təəssüf ki, belə meylin sonrakı illərdə də baş verəcəyi hökumət tərəfindən proqnozlaşdırılmışdır. Belə ki, hökumətin 2011-ci ildə hazırladığı iqtisadi və sosial inkişafın proqnozları əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, 2015-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən əsas kapitalla investisiyaıann iqtisadi səmərəlilik əmsalı 23 qəpikdən 20 qəpiyədək aşağı düşəcəkdir. Hesabat və proqnoz göstəriciləri sübut edir ki, ölkənin investisiya proqramı iqtisadi səmərəlilik baxımından tələb olunan səviyyədə əsaslandırılmışdır.

Apardığımız hesablamalar göstərir ki, 2005-2010-cu illərdə ümumi daxili məhsulün artımı əsasən neft sektorunun və qeyri-neft sektorunda eks-tensiv amillərin (faktorların) hesabına, o cümlədən əsas kapitalın hesabına baş vermişdir (75 faiz).

2010-cu ildə ölkə üzrə əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyi yüksəlmiş, ümumi daxili məhsulün artımının 65 faizə qədəri əsas kapitalın həcmində artımı, 35 faizi fondveriminin yüksəlməsi hesabına əldə edilmişdir. Fondverimi kənd təsərrüfatında 46 qəpik, mədənçıxarma sənayesində 73 qəpik, emal sənayesində 47 qəpik təşkil etmişdir.

İqtisadi inkişaf modelinin səliqə olmasını xarakterizə edən göstəricilərdən biri ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətin nəticəsində dövlətin gəlirlərinin həcmidir. Bu məsələ daha ətraflı 5.6 sayılı paraqrafda araşdırılır.

2010-2014-cü illərdə iqtisadi inkişaf tempinin (orta illik artım 2,7 faiz) əhəmiyyətli dərəcədə azalması iqtisadi siyasətin icra metod və mexanizmlərində yeni aksentlərin meydana çıxmasını zəruri edir.

2.3. Azərbaycanda iqtisadi tarazlıq

2.3.1. Əmtəə və xidmət bazarında tarazlıq

Dövlətstatkomun hesabat materialından istifadə etməklə, biz 2000-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının əmtəə bazasında tarazlığı hesablamışıq (cədvəl 2.11). Bizim hesablamalar göstərir ki, 2010-cu ildə ölkə üzrə məcmu təklif 65,6 milyard manat, ixracda daxil olmaqla, məcmu tələb 52,3 milyard manat təşkil etmişdir. Məcmu tələb məcmu təklifdən 20% az olmuşdur. Bu da əsasən xarici bazarlarda konyukturamın dəyişməsi və daxili tələbin azlığı ilə izah oluna bilər. Milli bazanın tələbi isə cəmi 29,3 milyard manata və ya məcmu təklifin 45%-ə bərabər olmuşdur. Beləliklə, tədqiq etdiyimiz bütün illərdə məcmu təkliflə məcmu tələb arasında tarazlıq olmamışdır. 2010-cu ildə 2005-ci illə müqayisədə milli bazanın məcmu təklifdə payı artmaq əvəzinə azalmışdır. İqtisadi inkişafdakı bu meyil onu göstərir ki, daxili bazarda tələbin artımı xarici bazarda Azərbaycan məhsul- lanna tələbin artımından geri qalır və ölkənin iqtisadi inkişafı xarici kon- yukturadan hələ də çox asılıdır. Məcmu tələbin ancaq yandan birqədər çoxu (56%-i) milli bazanın tələbi hesabına formalaşmışdır ki, bu da məqbul hesab olunmur. İnkişaf etmiş ölkələrdə məcmu tələbin formalaşmasında əhalinin istehlak xərcləri mühüm rol oynayır. 2010-cu ildə Azərbaycanda belə xərclər xeyli artmışdır. Belə ki, məcmu tələbdə əhalinin (ev təsərrüfatların) fektiki son istehlakdakı xərclərinin xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 26,8%-dən 2010-cu ildə 34,9%-ə qədər çoxalmışdır. 2.11 sayılı cədvəldən görünür ki, ölkədə məcmu tələb ixracdan, ümumi yığımdan, son istehlakdan formalaşmışdır. 2005-2010-cu illərdə son istehlak əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (artım 15,7 milyard manat). 2010-cu ildə son istehlak məcmu tələbin 43%-ni, ixrac 44%-ni, ümumi yığım isə 13%-ni təşkil etmişdir. Apardığımız hesablamaların nəticələrindən görünür ki, milli bazanın tələbi 2005-ci ildə mütləq rəqəmlərlə 11,8 milyard manatdan 2010-cu ildə 29,4 milyard manata qədər artmışdır. 2010-cu ildə milli bazanın tələbi məcmu tələbin 56%-ni təşkil etmişdir. Milli bazanın tələbinin (daxili tələbin) məcmu təklifə nisbəti 2005-ci ildəki 43,8%-dən 2010-cu ildə 44,8%-ə qədər artmışdır. Bu da əvvəlki illərdən fərqli olaraq ümumi yığımın xüsusi çəkisinin 1,8 dəfə azalması hesabına baş vermişdir.

Maliyyələşdirmə mənbəyinə görə son istehlak xərcləri 3 qrupa bölünür: ev təsərrüfatlanm - rezidentlərin xərcləri, dövlət idarəetmə orqan- lannın və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlanmn fərdi və kollektiv istehlak üçün çəkdikləri xərcləri. Ev təsərrüfatlanmn son istehlak xərcləri onlarm öz gəlirləri hesabına əldə etdikləri istehlak malla- rma və xidmətlərinə faktiki məsrəflərin ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Dövlət idarəetmə orqanlanmn və qeyri-kommersiya təşkilatlanmn son istehlak xərcləri onlarm cari xərclərinin ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Dövlət idarəetmə orqanlanmn fərdi istehlaka çəkdikləri xərclər dövlət idarəetmə sektoruna aid edilən təşkilatlan istehlak üçün nəzərdə tutulmuş əmtələrin alınmasına və xidmətlərin ödənilməsinə çəkdikləri xərclərdən ibarətdir. Bu xərclər dövlət büdcəsi və ya büdcədənənar fondlar hesabına maliyyələşdirilir. Dövlət idarəetmə orqanlanmn kollektiv istehlaka çəkdikləri xərclərə büdcə təşkilatlan tərəflindən dövlət büdcəsinin hesabına göstərilən və ayn- ayn ev təsərrüfatlanmn deyil, bütövlükdə cəmiyyətin tələbatım ödəyən xidmətlərə çəkilən xərclər daxil edilir. Bu göstəriciyə müdafiə xərcləri, ümumi dövlət idarəetməsi, hüquq-mühafizə, elm və elmi xidmət xərcləri (qeyri- bazar), küçələrin abadlaşdırılması və işıqlandıması, kənd təsərrüfatına xidmət edən təşkilatlan xidmətləri daxil edilir. Fərdi istehlak üçün əmtəə və xidmətləri səhiyyə, təhsil, sosial təminat, mədəniyyət, incəsənət, büdcə təşkilatlan, habelə ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları təqdim edirlər. İnstitusional vahid kimi əhali qrupunun gəlir və xərclərinin statistik uçotu «ev təsərrüfatı» anlayışı altında apanılır. Hesablamalan- mız göstərir ki, əgər 2003-cü ildə adambaşına son istehlak xərcləri 617 manat təşkil etmişdirsə, 2010-cu ildə ev təsərrüfatlanmn orta hesabla adambaşına illik son istehlak xərcləri 2004 manat, aylıq cəmisi 167 manat təşkil edilmişdir ki, bu da bir çox ölkələrlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Bu məsələ daha ətraflı 4.4 sayılı paragrafda verilmişdir.

Milli bazarda tələbin strukturunun araşdırılması da maraq doğurur. Son istehlakm və ümumi yığımın dinamikasının təhlili göstərir ki, son illərdə milli bazanın tələbini formalaşdıran son istehlakm və ümumi yığımın əhəmiyyətli dərəcədə artımı baş vermişdir. Ev təsərrüfatının son istehlak xərclərinə onlann bütün ticarət müəssisələrindən, şəhər bazarlan və qeyri- mütəşəkkil (küçə) ticarətdən, məişət xidməti müəssisəsi, sərnişin nəqliyyatı, rabitə, mehmanxanalar, pullu xidmətlər göstərən mədəniyyət idarələri, səhiyyə, təhsil müəssisələrindən əmtəə və xidmətlərin əldə olunmasına çəkilən xərclər, həmçinin natura formasında əmtəə və xidmətlərin əldə olunması, özü üçün istehsal olunmuş şəxsi kənd təsərrüfatı məhsulu, şəxsi mənzillərdə yaşayanlar üçün şərti hesablanmış xidmətlər və əmək haqqı kimi ödənilmiş xərclər daxildir. Respublikanın mövcud normativ aktlarına uyğun olaraq ev təsərrüfatlan (ev təsərrüfatı dedikdə büdcəsi və yaşayış yeri ümumi olan bir

və ya bir neçə şəxsdən ibarət olan birləşmiş insanlar qrupu nəzərdə tutulur. Qohumluluq əlaqələri məcburi deyil) əldə etdikləri gəlirlərin müəyyən hissəsini özləri istehlak edirlər, qalan hissəsini əmanətə çevirirlər və bazara resurslar təqdim edirlər.

Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlak xərcləri onların ev təsərrüfatlarına pulsuz təqdim etdikləri mal və xidmətlərə çəkdiyi xərcdən ibarətdir. Buraya həmçinin müəssisə və təşkilatlar tərəfindən təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahəsində öz işçilərinə göstərdikləri pulsuz xidmətlər də daxil edilir. Son istehlakın ən çox hissəsi ev təsərrüfatlarının hesabına formalaşır. Ev təsərrüfatlarının istehlakı mütləq rəqəmlərlə xeyli artsa da, bu dövrdə onun xüsusi çəkisi bütünlükdə son istehlakda 2005-ci ildəki 79%-dən 2010-cu ildə cəmi 81%-ə qədər artmışdır (cədvəl 2.12). Dövlət idarəetmə orqanlarının istehlakı daha çox artmışdır. Bu da onunla izah edilir ki, 2003-cü ildən sonra Azərbaycanda dövlət xərclərinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu addımın atılması son nəticədə məcmu tələbin artınmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlət idarələrinin istehlakı 2005-ci ildəki 1,3 milyard manatdan 2010-cu ildə 4 milyard manata qədər artmışdır. Ancaq onların xüsusi çəkisi azalmışdır.

Cədvəl 2.11

**Azərbaycan Respublikasının əmtəə bazasında tarazlıq
(cari qiymətlərdə, mln. manat)**

		2000		2005		2008		2010	
		Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə
1	Mal və xidmətlərin Qmumi buraxılışı	8193,8	81,9	20252	75,4	54447	85,3	56847	86,6
2	İdخال	1810,7	18,1	6624,5	24,6	9419	14,7	8772	13,4
3	Məcmu təklif	10004,6	100	26876,5	100	63866	100	65619	100
4	İxrac	18953	18,9	7881,8	29,3	26401	41,3	22907	34,9
5	Son istehlak	3753,8	37,5	6580	24,5	16830	26,4	22242	33,9
	-ev təsərrüfatlarının istehlakı	2973	29,7	5211	19,4	13286	26,8	17932	27,3
	-dövlət idarələrinin istehlakı	714,8	7,1	1305	4,9	34,0	5,4	3995	6,1
6	Omumi yığım	975,4	9,7	5201	19,4	7503	11,8	7125	10,9
7	Milli bazarın tələbi (s. 5+ s.6)	4729,2	47,3	11781	43,8	24333	38,1	29367	44,8
8	Məcmu təkliflə milli bazarın tələbi arasındakı fərq (s. 3-S.7)	275,4	2,8	15095,5	56,2	39533	61,9	36252	55,2
9	Məcmu tələb (s. 4+s. 5+s. 6)	6624,6	66,2	19662,8	73,2	50734	79,3	52274	79,7

Mənbə: cədvəli "Azərbaycanın Milli hesabları", 2010, s. 105-145, «Azərbaycan rəqəmlərdə», «Müstəqil Azərbaycan 20 il» statoplu, s.314, Dövlətstatkom, B., 2011 əsasında müəllif tərtib etmişdir. Q^d: Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin və onlara xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının xərclərinin cəmindən ibarətdir.

Azərbaycanın Milli Hesablarında istehlak xərclərinin uçotunun aparılmasında məzmun etibar ilə bir-birindən fərqlənən iki anlayışdan istifadə edilir: «Son istehlak xərcləri», «faktiki son istehlak xərcləri». «Son istehlak xərcləri» ndə dövlət idarəetmə orqanlanmn və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlanmn ev təsərrüfatlarına verdikləri sosial transferlər ayn-aynılıqda əks etdirilir. «Faktiki son istehlak xərcləri» ndə isə hər iki institusional vahidin ev təsərrüfatlarına verdikləri transferlər toplanır və onların son istehlakı xərclərinə daxil edilir. Eyni zamanda hər institusional vahidin son istehlak xərcləri müvafiq məbləğdə azaldılır. Bu tədqiqat işində «faktiki son istehlak» göstəricisindən də istifadə edilir. Çünki məhz bu göstəricidə ev təsərrüfatlanmn istehlak xərcləri tam əhatə olunur.

2005-2010-cu illərdə son istehlakın artımının 81 faizi ev təsərrüfatlanmn, 17 faizi dövlət idarələrinin, 2 faizi ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının payına düşmüşdür. Belə ki, ev təsərrüfatlanmn özlərinin istehlakı 10721 mln. manat, dövlət idarəetmə orqanlanmn istehlakı 2690 mln. manat, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlanmn istehlakı isə 251 mln. manat artmışdır.

Cədvəl 2.12

2005-2010-cu illərdə instisusional vahidlər üzrə
faktiki son istehlakın dinamikası

S. s.	İnstitusional vahidlərin adı	2005		2009		2010	
		Mln. man.	%-lə	Mln.man.	%-lə	Mln.man.	%-lə
	Son istehlak cəmi,	6580	100	19182	100	22242	100
	O cümlədən:						
	Ev təsərrüfatlarının istehlakı	5211	79,2	15049	78,4	17932	80,6
	Dövlət idarələrinin istehlakı	1305	19,8	3960	20,7	3995	18,0
	Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları	64	1,0	173	0,9	315	1,4

Mənbə: «Müstəqil Azərbaycan 20», Dövlətstatkom, B, 2011, s.314

Ümumiyyətlə, məcmu tələbin dəyişməsinə bir çox amillər təsir edir. Onlardan əhalinin gəlirlərində, əhalinin strukturunda, malların qiymətində və istehlakçıların zövqündə, modada, adət-ənənələrdə baş verən dəyişikliklər daha əhəmiyyətli təsir edən amillərdir. Ödəməqabiliyyətli daxili tələbin formalaşmasında əhalinin gəlirlərinin və onlardan istifadənin rolu böyükdür. Hesabat materiallarının araşdırılması göstərir ki, Azərbaycanda daxili tələbin nisbətən aşağı olması, əsasən əhalinin gəlirlərinin və ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması ilə izah edilir. Burada onu qeyd edək ki, 2010-cu ildə ev təsərrüfatlanmn son istehlakı məcmu tələbin yalnız 34 faizini təşkil etmişdir. Bütünlükdə milli bazanın tələbi məcmu təklifin 45 faizini, yəni yandan azını təşkil etmişdir (cədvəl 2. i 1).

2.12 sayılı cədvəldən görünür ki, 2010-cu ildə bütün institusional vahidlərin 22242 mln. manat istehlak xərcləri olmuşdur. 2005-ci ilə nisbətən ev təsərrüfatlarının payı bir qədər artaraq, onların 81 faizini təşkil etmişdir. Dövlət idarəetmə orqanlarının payı mütləq rəqəmlərlə artsa da, onların xüsusi çəkisi xeyli azalmış və istehlak xərclərinin 18 faizini təşkil etmişdir. Bu tendensiyanın formalaşdırılması dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən strukturlara vəsaitlərin ayrılması ilə izah edilir. Araşdırmalarımız göstərir ki, əhalinin (ev təsərrüfatlarının) faktiki son istehlak xərclərinin 12 faizə qədəri və ya adambaşına aylıq 17 manatı natural şəkildə onların aldıqları sosial transferlərdir.

Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlaklarının **10** faizə qədəri dövlət idarəetmə orqanlarının və qeyri-kommersiya təşkilatlarının transferləri olmuşdur (**22,2012, S.103**).

Azərbaycanda daxili tələbi artırmaq üçün əhalinin gəlirlərinin, xüsusilə kənd əhalisinin və sosial sferada dövlət büdcəsindən verilən əmək haqqının artımını, habelə əhalinin istehlak xərclərinin stimullaşdırılması məqsəduyğun olardı. Bundan başqa dövlətin özünün xərclərinin artımı, xüsusilə investisiya təyinatlı xərclərin sürətli və məshtablı artımı daxili məcmu tələbin formalaşdırılmasına ciddi müsbət təsir edir. 2010-cu ildə əhalinin gəlirləri 25,6 milyard manat olmuşdur. Onun da 65 faizi istehlak xərclərinə sərf edilmişdir. Gəlirlərin 25 faizi və ya 6,4 milyard manatı qeyri-maliyyə aktivlərinə (daşınmaz əmlak və b.) və maliyyə aktivlərinə (əmanətlər, qiymətli kağızlar və s.) istiqamətləndirilmişdir, Edilmiş qənaətdən yalnız 372,3 mln. manat və ya 5,9 faizi əsas kapitalla investisiya kimi istifadə edilmişdir. Məsələ ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən əhalinin faktiki istehlak xərcləri azdır, digər tərəfdən, əhalidə böyük məbləğdə sərbəst pul kütləsi mövcuddur. Bizim fikrimizcə, bunun əsas səbəbi dövlət tərəfindən nəzarətsiz buraxılmış əmlak bərabərsizliyinin nəticəsində yaranmış təbəqələşmədir. Başqa sözlə əmanətlər əsasən müəyyən əhali qrupuna və affillə edilmiş şəxslərə məxsusdur. Belə yaranmış şəraitdə istehlakın stimullaşdırılması zəruridir. Dövlət xərclərinin artımını dövlət vəsaitlərinin dövlət ehtiyacları üçün malların alınmasına, istehsal və sosial sferanın inkişafına istiqamətləndirilməsi hesabına artırmaq mümkündür. Ev təsərrüfatları ümumi daxili məhsulun əsas istehlakçılarından olduğuna görə, onlar Azərbaycanda daxili tələbin artırılmasında böyük rol oynaya bilərlər. Burada beynəlxalq təcrübədən misal göstərmək istərdim.

Digər ölkələrdə də tələb və təklif arasında disproporsiyalar meydana çıxmışdır. Məsələn, XX əsrin otuzuncu illərində ABŞ-da əhalinin əlində olan pul kütləsi və istehsal olunan mal kütləsi arasında disbalans yaranmışdır. Mal istehsalı ilə müqayisədə əhalinin pul gəlirləri aşağı idi. Məhz belə bir şəraitdə Franklin Ruzveltin islahatları alıcılıq qabiliyyətli tələbin artırılmasını təmin etmişdir.

masına yönəldilmişdir. Bu məqsədlə ictimai işlərin təşkili, sosial təminat- lann, təqaüdlərin, müavinətlərin tətbiqi, iş vaxtının məhdudlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilmişdi. Bütün bu tədbirlərin nəticəsində insanlar pul əldə edir, bu və ya digər malları almaq imkanları qazanırdılar. Müasir Amerikada bunun əks prosesi gedir. İndi pul kütləsi ilə istehsal arasında qeyri- mütənasiblik yaranmışdır. Pul kütləsi, ekspertlərin fikrincə, mal istehsalı üstələmişdir. Əhalinin gəlirlərinin artması mal və xidmətlərə tələbi artırma bilməsi mexanizmindən ABŞ-da və Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində müxtəlif vaxtlarda geniş istifadə olunmuşdur. XX əsrin 80-cı illərinin əvvəllərində «reyqonomika» adlanan iqtisadi islahatın mahiyyəti vergilərin azaldılması hesabına əhalinin gəlirlərinin, bununla da daxili tələbin artırılması və investisiya fəallığının yüksəldilməsi təşkil etmişdir.

1993-cü ildən Çinin iqtisadiyyatında daxili bazarda mal təklifinin çox olması, əhalinin ödəməqabiliyyətli tələbinin məhdudluğu, pərakəndə satış qiymətlərinin aşağı düşdüyü müşahidə edildi. Bu şəraitdə istehsal böhranı- nın qarşısını almaq məqsədilə hökumət tərəfindən 1997-ci ildən üç il ərzində dövlət vəsaitləri hesabına iri miqyaslı investisiya proqramları, əhalinin məşğulluğunun artırılması və işləyən vətəndaşların gəlirlərinin yüksəldilməsi proqramları həyata keçirildi. Nəticədə 2000-ci ildən iqtisadi inkişafın artımı təmin olundu. XX əsrin 90-cı illərində Cənubi Koreyada və Cənubi Şərqi Asiya ölkələrində istehlak xərclərinin artırılması vasitəsilə daxili tələbin yüksəldilməsi konsepsiyasından uğurla istifadə edilmişdir.

Bizim fikrimizcə, dövlət xərclərinin artımı inflyasiyanı o zaman arıtra bilər ki, əvvəla, milli bazarda mal qıtlığı olsun, ikincisi, bütünlükdə ölkədə tələb təklifi üstələsin. Azərbaycanın daxili bazarda milli məhsulları adlıq təşkil etsə də, idxalın hesabına bazarda mal qıtlığı yoxdur. Bundan başqa büdcə xərcləri ümumi daxili məhsulun heç də çox olmayan hissəsini təşkil etdiyinə görə onlar ölkədə inflyasiyanın yüksəlməsinə həlledici təsir göstərə bilməzlər. Ölkə əhalisinin xeyli hissəsi az gəlirlidir. Azərbaycanda dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sosial sektorda (müəllimlərin, həkimlərin, alimlərin, mədəniyyət və incəsənət işçilərinin və s.) əmək haqqı yetərinə deyil.

Araşdırmalarımızın əhatə etdiyi dövrdə daxili bazarla müqayisədə xarici bazarların tələbi daha miqyaslı olmuşdur. Azərbaycanın indiki iqtisadi durumuna uyğun olaraq, həm məcmu təklifin strukturunun diversifikasiyası və həm də məcmu tələbin sürətlə və miqyaslı artırılması davam etdirilməlidir. Çünki məcmu tələbin artırılması istehsalı genişləndirməyə, əmək bazasında tarazlığın yaranmasına və səmərəli məşğulluğa gətirib çıxaran amillərdəndir. Belə addımların atılması kifayət həcmdə ödəməqabiliyyətli tələbi təmin edər və daxili bazanın inkişafını sürətləndirər. Əhalinin gəlirlərinin artırılması ölkədə ödəməqabiliyyətli məcmu tələbi artırır, bununla da milli istehsalın genişləndirilməsi üçün investisiya fəaliyyətini stimullaşdırır.

Cədvəl 2.13**Azərbaycanda məhsul (xidmət) istehsalım və daxili istehlakı
xarakterizə edən göstəricilər (mln. manat)**

		2005	2009	2010
1.	İstehsalın (xidmətin) ümumi həcmi	20252	49067	56847
2.	Pərakəndə satışın həcmi	4622	11829	13680
3.	Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi	961	4088	4725
4.	Cəmi istehlak (s.2+s.3)	5583	15917	18405
5.	Cəmi istehlakın ümumi istehsala nisbəti, faizlə	27	32	32

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", Dövlətstatkom, 2011, s.386
"Müstəqil Azərbaycan -20 il", 2011, s.308.

Son illərdə tikinti sektorunun geniş miqyaslı inkişafı, xüsusi ilə dövlət vəsaitləri hesabına investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi daxili tələbin artırılmasında mühüm rol oynamışdır. Dövlət büdcəsindən investisiya və sosial məqsədlər üçün ayrılan vəsaitlər, habelə müdafiə xərcləri əhəmiyyətli həcmdə artmışdır. Bu addımın atılması yeni iş yerlərinin yaradılması və işsizliyin azaldılması hesabına son nəticədə məcmu tələbin artınmasına gətirib çıxarmışdır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, pul kütləsinin statik artımı heç də hər zaman məcmu tələb və məcmu təklifin artınmasına səbəb olmur. Çünki bu pullar insanların əllərində və ya kommersiya banklarının depozitlərində yığılıb qala bilər. Azərbaycanda da belə meyl müşahidə olunur.

Ödəməqabiliyyətli tələbin azlığını sübut edən faktlardan biri də, 2.13 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, 2010-cu ildə milli istehsalın yalnız 32 faizinin daxildə istehlak edilməsidir.

Cədvəl 2.14**Azərbaycanda daxili istehlak bazarının təminatı (milyon manat)**

		2000	2005	2008	2010
1	Daxili təklif (ixrac çıxılmaqla yerli istehsalın təklifi)	6298,5	12370	28046	33940
2	İdxal	1810,7	6624,5	9419	8772
3	Daxili bazarda ümumi təklif (s.1+s.2)	8109,2	18994,5	37465	42712
4	İdxalın daxili tələbə nisbəti, %	38,0	56,2	38,7	31,0
5	Daxili təklifin daxili tələbə nisbəti, faizlə	133	105,0	115,3	119,8
6	Milli bazanın tələbi (daxili tələb)	4729,2	11781	24333	28342
7	Daxili tələbin daxili təklifə nisbəti, %	75	95	86,8	83,5

Mənbə: cədvəli Dövlətstatkomun informasiyası əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Milli bazann təminatında idxalın və yerli istehsalın rolunu müəyyən etmək üçün apardığımız hesablamaların nəticələri 2.14 sayılı cədvəldə verilir. 2005-2010-cu illərdə daxili təklif daxili bazann tələbini xeyli üstələmiş və 2010-cu ildə 5,6 milyard manata çatmışdır. Bu da daxili tələbin yüksəldilməsini bir daha zəruri edir. Daxili bazann tələbatının daxili istehsal hesabına ödənilməsi üçün ölkənin istehsalçıları cəhd edirlər. Ancaq bu cəhdlər daha da intensivləşdirilməlidir.

Hesablamalar göstərir ki, 2010-cu ildə ödəmə qabiliyyətli daxili tələb bütünlükdə yerli istehsaldan təklifin 83,5 faizinə bərabər olmuşdur. Ancaq 2005-2010-cu illərdə daxili tələb xeyli artsa da, yerli istehsalın təklifindən xeyli az olmuşdur. Belə ki, 2005-2010-cu illərdə daxili tələb 16,6 milyard manat artmışdırsa, daxili təklif 21,6 milyard manat artmışdır. Bu da onu göstərir ki, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti kifayət qədər çoxalmır. Son illərdə əhalinin gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, daxili tələb daxili təklifdən xeyli azdır (2010-cu ildə 20 faiz). Beləliklə, daxili tələbin artımı daxili təklifin artımından az olmuşdur. Yerli istehsalın hesabına daxili təklifin daxili tələbdən çox olmasına baxmayaraq, 2010-cu ildə ölkəyə xeyli, yəni 8,8 milyard manatlıq mal idxal edilmişdir. Beləliklə, daxili bazarda ümumi təklif 42,7 milyard manata çatmışdır ki, bu da milli bazann tələbindən 1,5 dəfə çox olmuşdur. Daxili bazarda bu qədər əmtəə bolluğuna baxmayaraq, 2010-cu ildə 2007-ci ildə müqayisədə (böhrandan əvvəlki il) ərzaq məhsullarının qiyməti 36 faiz artmışdır. 2.14 sayılı cədvəldən göründüyü kimi daxili tələbin ödənilməsində idxaldan asılılıq azalır. Əgər 2005-ci ildə daxili tələbin 56,2 faizi idxalın hesabına təmin edilmişdirsə, 2010-cu ildə bu göstərici 31 faiz təşkil etmişdir. Lakin 2005-2010-cu illərdə idxalın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə (33,3 faiz) artmışdır (cədvəl 2.14). Daxili tələbin artımının üçdə biri idxalın artımı hesabına ödənilmişdir. 2010-cu ildə 2005-ci ildə müqayisədə idxalın həcmi nəinki azalmamış, əksinə, 1,9 dəfə artmışdır. Bu meyil yerli məhsulların daxili tələbi ödəyə bilməməsini əks etdirir. Ona görə də ölkənin emal sənayesində və aqrar sektorunda köklü struktur dəyişikliklərinin miqyasının genişləndirilməsi tələb olunur. Bu da investisiya mühitini yaxşılaşdıran amil ola bilər.

Ölkənin daxili istehsalının strukturunda istehlak mallarının istehsalının sürətlə və böyük miqyasda inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bununla yanaşı istehsal strukturunda köklü mütərəqqi dəyişikliklərin baş verməsi üçün eyni zamanda daxili bazann daha böyük miqyasda qorunması təmin edilsə düzgün olar. Daxili bazann qorunmasının zəruriliyini ölkə prezidenti də bir neçə dəfə vurğulamışdır.

Azərbaycanda son istehlakın məcmu tələbdə xüsusi çəkisi digər ölkələrlə müqayisədə xeyli azdır. Son istehlakın azlığı milli iqtisadiyyatın artımını məhdudlaşdırır. Bu dövrdə ev təsərrüfatları öz gəlirlərini əsasən istehlak

mallann alınmasına sərf etmişdir. Onlann qənaəti sərəncamda qalan ümumi gəlirin yalnız 2,5 faizini təşkil etmişdir (22, 2012, s. 103). Diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, 1990-cı ildə ABŞ-ın ÜDM-da əhalinin şəxsi istehlakı 67,1%, 2000-ildə 68,7% olmuşdur. 2020-cı ilə ekspertlər bu göstəricinin 70%-dən çox olacağını proqnozlaşdırırlar (51, s.79). Müqayisə üçün diqqətə çatdırmaq istərdik ki, 2011-ci ildə Rusiya Federasiyasında son istehlak xərcləri onun ümumi daxili məhsulunun 70 faizə qədərini (68). Azərbaycanda isə son istehlak ÜDM-in 47,7%-ni təşkil etmişdir. Adambaşına son istehlak cəmisi 2672 manata çatmışdır. Onu da qeyd etmək istəyirik ki, bu göstərici 2000-ci ildə 79,6% olmuşdur. Azərbaycanda son istehlakın əhəmiyyətli dərəcədə artınması tələb olunur. Problem iki istiqamətdə həll edilə bilər: daxili bazanın tələbatına uyğun milli iqtisadiyyatın strukturunda ciddi dəyişiklikləri daha geniş miqyasda davam etdirmək (təklifi artırmaq) və əhalinin pul gəlirlərini artırmaq (tələbi artırmaq). Əhalinin pul gəlirlərinin ilbəil artmasına baxmayaraq, onlar daxili tələbin yüksəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməmişdir. Daxili tələbin azlığı və aqrar sektorda təsərrüfat subyektlərinin əksəriyyətinin az gəlirli olması daxili investisiyalann artımına mənfi təsir edən amillərdir. Çünki tələbin azlığı, investisiya qoymaqla, istehsal olunan məhsullann artımı gələcəkdə satış problemini meydana çıxarır. Tələbin az olması şəraitində bazarlarda, xüsusilə aqrar sektorda formalaşan qiymətlər istehsalda çəkilən xərcləri ödəmir, istehsalçıların gəliri az olur. Deməli, daxili tələbin stimullaşdırılması istehsalın genişləndirilməsinə və gəlirlərin artmasına səbəb ola bilər. Bunun üçün də əhalinin gəlirlərinin, onlann alıcılıq qabiliyyətinin və dövlət idarəetmə orqanlarının ev təsərrüfatlarına göstərdiyi xidmətlərin həcmnin yüksəldilməsi istiqamətində işlər davam etdirilməlidir.

Azərbaycanda aşağı tələbin formalaşmasına əhalinin pul vəsaitlərini yığmağa meyilli olması və gəlirlərin investisiyaya çevirmək stimulunun olmaması da təsir etmişdir. Ona görə də Azərbaycan istehlakçılar üçün Öz pul vəsaitlərinin müəyyən hissəsinin sonraya saxlamaq və ya ticarətdə və əmanətlərdə yerləşdirmək daha sərfəlidir ki, bu da əhalinin pul gəlirlərinin xərclənməsində öz əksini tapır. İndiki vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün depozit və kredit faiz dərəcələrinin dövlət maraqları da nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək vacibdir. Pul-kredit siyasətinin yumşaldılması yaşayış evlərinin tikintisinə, alınmasına və satılmasına yönəldilən krediti əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa bilər. Bu da öz növbəsində investisiya malları (binalar, inşaat maşınları, tikinti materialları) bazannda yüksəlişə səbəb olar və daxili tələbi artırır. Investisiya bazanın inkişafı isə emal sənayesində və aqrar sahələrdə modernləşdirmə işlərinin apanımasını sürətləndirər, onlann davamlı rentabelli işləmələri üçün şərait yaradar. Deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində ölkədə açıq iqtisadi sistemin

qurulması siyasətinin həyata keçirilməsi, fəal dövlət tənzimlənməsindən imtina edilməsi və iqtisadiyyatın tamamilə liberallaşdırılması bəzi uyğun- suzluqlara gətirib çıxarmışdır. Belə ki, istehsalın sahə və regional səviyyədə diversifikasiyası ləngimiş, pul kütləsinə tələb və təklif arasında natarazlıq yaranmış, daxili bazanın ödəməqabiliyyətli tələbi təklifdən geri qalmış, gəlirlərin 75 faizdən çoxu kompaniyaların sərəncamında qalmış, iş qüvvəsinə tələb və təklif arasında uyğunsuzluq meydana çıxmış, investisiyaların sahələr arasında bazar mexanizmləri vasitəsi ilə axım baş verməmiş, istehlak bazanın təmin edən sahələrdə (xalq istehlakı malları istehsalı, investisiya təyinatlı mallar, maşınqayırma, aqrar sektor) daxili təklif daxili tələbi təmin edə bilməmiş, mal və xidmət bazasında inhisarçılıq və haqsız rəqabət mövcud olmuşdur. Bu da investisiya mallarına tələbatın artmasını ləngidir, deməli, bütünlükdə ölkə üzrə məcmu tələbi məhdudlaşdırır. Hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin qənaət şəklində toplanan hissəsi investisiyaya kifayət qədər transformasiya edilmir. Bu da daxili istehsalın artımını ləngidir, deməli, gəlirlər azalır, tələb azalır. Qiymətli kağızlar bazanın əlverişli olmasıdır ki, əhəlinin pul yığımları investisiyaya çevrilsin.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, tələb və təklifin tənzimlənməsində tək bazar və onun qanunları kifayət, etmir. Dövlət rəqabət mühiti yaratmalıdır ki, tələb və təklif bazar mexanizmi işləyə bilsin. Bəzi alimlər təklif edirlər ki, məşğulluğu, krediti və pul kütləsini idarə etmək vasitəsi ilə tələbi tənzimləmək lazımdır. Digərləri vergi və investisiya siyasətində dəyişiklik etmək yolu ilə təklifin tənzimlənməsini tövsiyə edirlər.

Qarşılıqlı borcların artımının qarşısının alınması, ödənişlər prosesinin normalaşdırılması məcmu tələbin artmasına müsbət təsir edə bilər. Qarşılıqlı borcların real səviyyəyə çatdırılması kompaniyaların balansının yaxşılaşdırılmasını və investisiyaların müəyyən səviyyəyə qədər artımını stimullaşdırma bilər.

Taraz iqtisadiyyatda artıq istehsal gücləri, artıq məhsullar, resursların tətbiqində gərginlik olmamalıdır. Tarazlıq o deməkdir ki, istehsalın ümumi strukturu istehlakın strukturuna uyğunlaşdırılmışdır. Bazar tarazlığının şərti bütün əsas bazarlarda tələb və təklifin tarazlığının olmasıdır. İqtisadi nəzəriyyə və praktika belə bir tarazlığın əldə edilməsini inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının formalaşması kimi qiymətləndirir.

Keynsin fikrincə, makro səviyyədə tarazlığı təmin etmək üçün bazarın daxili mexanizmi yoxdur. Bu prosesdə dövlətin iştirakı zəruridir. Yığımla investisiya, pul tələbi və təklif arasında tarazlıq təmin edilməlidir. Əgər pul təklifi azalırsa, kredit şərtləri sərtləşdirilir, faiz dərəcəsi artırılır*. Bu gün Azərbaycanda pul bazasında belə bir natarazlıq yaranmışdır.

2.3.2. Əmək bazasında tarazlıq

Beynəlxalq praktikada əmək bazasının vəziyyəti bir neçə göstərici ilə xarakterizə olunur: əhalinin məşğulluq səviyyəsi, əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi, iqtisadi fəal əhalinin işsizlik səviyyəsi. Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən struktural dəyişiklikləri eyni zamanda əhalinin məşğulluğunda da analoji meyillərə səbəb olmuşdur. 2.15 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, əhalinin məşğulluğu 1990-cı ildə 51 faiz olmuşdursa, 2010-cu ildə bu göstərici 47 faizə qədər azalmışdır. Əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi 1990-cı ildəki 91 faizdən 2010-ci ildə 72 faizə qədər aşağı düşmüşdür.

Cədvəl 2.15

Azərbaycan Respublikasında əhali məşğulluğunun dinamikası (min nəfər)

		1990	2005	2009	2010	2010-cu il 2005-ci ilə, faizlə
1	Əhalinin sayı (orta illik)	7175	8500	8947	9054	106
2	Həmçinin, ilin sonuna	7218,5	8553	8998	9111	106
3	Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı	3950	5304	5773	5876	110
4	Əhalinin məşğulluq səviyyəsi, faizlə	51	45	46	47	104
5	Əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi, faizlə	91	77	69	72	97
6	Əmək ehtiyatları	4093	5421	5916	6015	110
7	İqtisadiyyatda məşğul olan əhali	3703	3869	4118	4330	111
8	İqtisadi fəal əhali, min nəfər	-	4187	4378	4587	109
9	Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsi (qr. 7: qr. 3x100)	94	72	71	74	103
10	İqtisadi fəal əhalinin işsizlik səviyyəsi, yəni, faizlə	-	7,6	6	5,6	74
11	Cəmi işsizlər	-	318	260	258	81

Mənbə: "Müstəqil Azərbaycan - 20", s. 120-122, Dövlətstatkom, stattopluları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Cəmi işsizlər 2003-2010-cu illərdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən Dövlətstatkom hesablamışdır.

Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsi 74 faiz olmuşdur ki, bu da 2005-ci ilin səviyyəsindən ancaq bir neçə faiz çoxdur.

İşsizlik probleminin həlli istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsinə imkan vermişdir. 2003-2011-ci illər ərzində ölkədə bir milyondan çox yeni iş yeri açılmışdır. Ancaq iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 628 min nəfər artmışdır (cədvəl 2.16). Dövlət sektorunda çalışanların sayı 37 min nəfər azalmış, beləliklə, bütün artım qeyri-dövlət sektorunda baş vermişdir (665 min nəfər). Əhalinin, xüsusilə gənclərin səmərəli məşğulluğu probleminin

həllində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi həlledici amil olduğuna görə onun üzərində daha ətraflı 4,1 sayılı paraqrafda dayanmağı lazım bilmişik.

Uçot məlumatlarına görə 1990-cı ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 3703 min nəfər olmuşdursa, 2011-ci ildə onların sayı 4375 min nəfərə çatmışdır. Ancaq bu dövrdə əmək ehtiyatlarının artımı 2062 min nəfər olduğuna görə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsi 1990-cı ildəki 94 faizdən 2010-cu ildə 73 faizə düşmüşdür. 2011-cu ildə işsizlərin sayı 251 min nəfərə çatmışdır. Əhalinin məşğulluq səviyyəsi 47,8 faiz təşkil etmişdir ki, bu da Qazaxıstandan, Belarusiyadan, Rusiyadan və və bir çox inkişaf etmiş ölkələrdən aşağı səviyyədir (2010-cu il).

Məşğulluğun təşkilinin keyfiyyəti və stabilliyi baxımdan diqqət yetirməli mühüm bir məsələ də ondan ibarətdir ki, məşğul əhalinin yalnız üçdə biri maddə ilə işləyənlərdir. Onlarında əksəriyyəti (65 faizi) dövlət sektorunda çalışır. Qeyri-dövlət sektorunda çalışan 3186 min nəfərin ancaq 16 faizi maddə ilə işçidir, yəni qanunla müəyyən edilmiş qaydada işverənlə əmək müqaviləsi bağlayan şəxslərdir.

Inkişaf etmiş ölkə meyarı baxımından Azərbaycanda məşğulluğun qeyri-səmərəli strukturu formalaşmışdır. Belə ki, iqtisadiyyatda məşğul olanların 38 faizə qədər kənd təsərrüfatında, 47%-i xidmət sektorunda, 5 faizi emal sənayesində çalışır. Özü də kənd təsərrüfatında onların sayı nəinki azalmır, hətta ilbəil artır ki, bu da aqrar sektorda texniki tərəqqinin tələb olunan səviyyədə olmamasını göstərir. Belə vəziyyət inkişafın industrial mərhələsinə xas olan xüsusiyyət deyil. Bundan başqa sərbəst məşğul olan əhalinin xüsusi çəkisi çox yüksəkdir: 21% və ya 913 min nəfər (30, s.127).

2006-cı ilin noyabr ayında Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi arasında Azərbaycan Respublikasında 2006-2009-cu illər üçün layiqli əmək proqramı imzalanmışdır. Proqramda məşğulluq siyasətinin təkmilləşdirilməsi, layiqli iş yerlərinin yaradılması, beynəlxalq əmək normaları standartlarının daha səmərəli tətbiqi kimi öncül istiqamətlər formalaşdırılmışdır. Ölkə əhalisinin üçdə iki hissəsini və işsizlərin ümumi sayının 60 faizə qədərini təşkil edən gənclərin işlə təmini xüsusi vurğulanmışdır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən Dövlətstat- kom müəyyən etmişdir ki, 2010-cu ildə Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin işsizlik səviyyəsi 5,6 faiz və ya 258 min nəfər təşkil etmişdir. Onların da 51,4 faizi qadımlardır. Ən çox işsizlər Bakı şəhərində və Aran iqtisadi rayonunda qeydə alınmışdır. 2010-cu ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 4329 min nəfər, əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhali isə 5876 min nəfər olmuşdur. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, əgər kənd regionlarında yeni ləyaqətli iş yerləri yaradılsa əhalinin şəhərlərə, xüsusi ilə Bab şəhərinə axını davam edəcəkdir (53,19.11.2011).

Bu gün dünyada işsizlik problemi ilə qarşılaşmayan, əhalisi iş yeri problemini yaşamayan ölkə yoxdur. Əlbəttə, söhbət iqtisadi terminologiyada işlənən ləyaqətli iş yerlərindən gedir. Ləyaqətli iş yeri isə o deməkdir ki, işləyənin aldığı əməkhaqqı (yaxud qazandığı gəlir) onun və ailəsinin normal, ən azından minimum yaşayışım təmin etsin. Məhz bu baxımdan sözü gedən problem müxtəlif səviyyələrdə iqtisadi gücünə və potensialına baxmayaraq, demək olar, bütün ölkələrdə mövcuddur. Azərbaycanda da işsizlik problemi gündəmdədir. Əgər əvvəllər söhbət kütləvi işsizliyin qarşısını alınmasından gedirdisə, indi ləyaqətli (yüksək maaşlı) iş yerlərindən və onların əsasən regionlarda yaradılmasından gedir. Əvvəllər sosial-iqtisadi inkişafıla bağlı bütün hökumət sənədlərinin əhəmiyyətində kütləvi işsizliyin qarşısını almaq üçün yeni iş yerlərinin yaradılması barədə dövlət qurumları qarşısında vəzifələr qoyulurdu. Bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, indi belə bir vəzifənin xüsusi qoyulmasına ehtiyac yoxdur. Onlar hesab edirlər ki, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi özlüyündə yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır*. Düşünürük ki, məsələyə bu cür yanaşma düzgün deyil. Belə ki, 1995-2010-cu illərdə ölkədə sənaye məhsulu istehsalı 3,5 dəfədən çox artdığı halda, orada məşğul olanların sayı 1,8 dəfə azalmışdır. 2003-2011-ci illərdə sənayenin 3 dəfəyə qədər artmasına baxmayaraq, orada işləyənlərin sayı cəmi 21 faiz artmışdır. Rəsmi dövlət qəzetlərinin informasiyanından görünür ki, kənd təsərrüfatına verilən çoxsaylı imtiyazlara və istehsalın inkişafına baxmayaraq, minlərlə kəndli yenə də dolamışq dalmca şəhərə uz tutur. Qapışma qıfıl asıb, pay torpağına sahibsiz qoyub, bəzən təkbaşına, bəzən də arvad - uşağı ilə birlikdə, kirayədə yaşamaqla, şəhərdə iş axtarmağa üstünlük verənlər də var. Ola bilər ki, bu proses urbanizasiya problemi ilə də bağlıdır. Bu o deməkdir ki, kəndli öz torpağının becərilməsindən və ya yeni yaradılan müəssisələrdən əldə etdiyi gəlir onun ailə tələbatını ödəmir. İnkâr etmək olmaz ki, ölkədə minlərlə ali təhsilli gənc ya işsizdir, ya da ixtisası üzrə işləmir (31,2012).

Azərbaycanda rəsmi işsizlik statusu alanların sayı xeyli azdır*. Bu isə, tədqiqatçıların fikrincə, qeydiyyat və müavinatın təyin olunması proseduru- rəsmi mürəkkəb olması, işsizlik müavinatının məbləğinin çox az olması, bu məqsəd üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin az olmasıdır. Bundan başqa məşğulluq mərkəzlərində ləyaqətli əmək haqqı ilə iş tapmaq da çox çətinidir (53,27.11.2010).

2010-cu ildə orta və tam orta məktəbi 226 min nəfər qurtarmışdır. Onlardan ilk peşə-ixtisas və ali təhsil müəssisələrinə 50 min nəfəri və ya 22 faizi qəbul olunmuşdur (24,2012, s.226-242). Həmin ildə 15-24 yaşlı gənclərin arasında işsizlər 15 faiz və ya 268 min nəfər təşkil etmişdir. İşsiz əhəlinin 35 faizdən çoxu gənclərdir. 2010-cu ildə dövlət məşğulluq xidməti orqanları müraciət edənlərin yalnız 60 faizini və cəmi 29,3 min nəfərini işlə təmin edə bilmişlər.

Cədvəl 2.16

Əhalinin məşğulluq göstəriciləri (mln nəfər)

	Göstəricilər	2003		2005		2010			2011			2011-ci il 2003-cü ilə, %-lə
		fakt	yekuna görə %-lə	fakt	yekuna görə %-lə	fakt	yekuna görə %-lə	proqnoz	fakt	yekuna görə %-lə	proqnoz	
	Əmək ehtiyatları	4923	-	5421	-	6015	-	5666	6155	-	5722	125,0
	İqtisadiyyatda məşğul olanlar, cəmi	3747	100	3869	100	4330	100	4211	4375	100	4262	
	-dövlət sektoru	1180	31,5	1230	31,8	1144	26,4	-	1143	18,6	-	96,9
	-qeyri - dövlət sektoru	2567	68,5	2639	68,2	3186	73,6	-	3232	52,5	-	125,9
	İqtisadiyyatda məşğul olanlardan:	3747	100	3869	100	4330	100	-	4375	100	-	
1.	Kənd təsərrüfatı	1497	40	1499	38,7	1720	39,7	1554	1658	26,9	1552	110,8
2.	Sənaye, cəmi	252	6,7	292	7,5	306	7,1	348	306	5,0	358	121,4
	-emal sənayesi	170	4,5	189	4,9	209	4,8	257	210	4,8	265	123,5
3.	Tikinti	183	4,9	202	5,2	288	6,7	238	309	5,0	341	168,9
4.	Xidmət sektorları	1815	48,4	1876	48,5	2015	46,5	2071	2075	47,4	2011	114,3
	İşsizlər	-		318		258		-	251		-	

Mənbə: Dövlətstatkomun hesabat və dövlət proqnozlarının göstəriciləri əsasında müəllif tərtib etmişdir. "Müstəqil Azərbaycan~20\ 2011

Statistik uçot metodologiyasına uyğun olaraq iqtisadiyyatda məşqul olanlara muddla işləyənlər, habelə muddsuz işləyənlər aid edilir (30, s.599). Muddla işləyənlər mülkiyyət formasından asılı olmayaraq işgötürənlə (idarənin, təşkilatın rəhbəri və ya ayrıca şəxslə) fəaliyyətinin şərtləri barədə yazılı əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayan və bunun əsasında gördüyü iş görə əmək haqqı alan şəxsləri özündə birləşdirən çoxsaylı işçilər qrupudur (23,2012, S.25). Muddsuz işləyənlər müstəqil olaraq özlərini işlə təmin edən şəxslərdir. Muddlu işçilərin əməyindən istifadə edən sahibkarlar, fərdi əsasda işləyənlər, əməyi ödənilməyən ailə üzvləri onlara aid edilir. Bu açıqlama ilə əhalinin məşğulluğunun keyfiyyəti baxımından bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək istədim. Bu da ondan ibarətdir ki, ölkənin 4,4 mln. nəfər məşqul əhalisinin yalnız 32 faizi və ya 1,4 mln. nəfəri muddla işləyənlərdir. Ölkə üzrə işləyənlərin 70 faizə qədəri əmək müqaviləsi bağlamadan işləyənlərdir. Belələri ən çox tikintidə (70 faizdən çox), emal sənayesində (60 faiz), nəqliyyatda (64 faiz), aqrar sektordada (70 faiz) və ticarət sektorundadır (55 faiz). Yaranmış belə vəziyyət, əgər, bir tərəfdən, ölkənin qanunların pozulması, gəlirlərin gizlədilməsi və işləyənlərin hüquqlarının tapdalanması deməkdirsə, digər tərəfdən, dövlət büdcəsinə və sosial müdafiə fonduna qanunla nəzərdə tutulmuş ayırmaların edilməməsinə səbəb olur. Bundan başqa müqaviləsiz (kontraksız) işləyən insanı işgötürən istənilən vaxt işdən azad edə bilər. Uzun illərdir ki, cəmiyyətdə baş verən bu prosesin qarşısını almaq üçün müvafiq dövlət orqanları cəhd edirlər. Ancaq tənzimlə prosesi çox ləng gedir. Ciddi narahatçılıq doğuran odur ki, 2014-2017-ci ilə dövlət proqnozlarında göstərilir ki, 2010-cu illə müqayisədə 2017-ci ildə iqtisadiyyatda məşqul olanların sayı 377 min artaraq, 4706 min nəfərə çatacaq, əmək ehtiyatlarının sayı isə 6700 min nəfər (müəllifin hesablaması, proqnozlarda verilməmişdir) olacaqdır. Beləliklə, proqnozlarda nəzərdə tutulan tədbirlər əmək ehtiyatlarından tam istifadə olunmasını təmin etmir. Proqnozların sahəvi təhlili göstərir ki, digər sektorlarla müqayisədə ən çox əməkətuumlu emal sənayesində işçilərin artımı ümumi artımın cəmi 10 faizini və ya 41 min nəfər, bütünlükdə sənaye sektorunda isə 11 faizini (43 min nəfər) təşkil edəcəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasının əksinə olaraq, aqrar sektordada

məşğul olanların sayının artımı proqnozlaşdırılır, iqtisadiyyatda məşğul olanların 37 faizə qədəri və ya 1,7 milyon nəfərdən çoxu kənd təsərrüfatında çalışacaqlar ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 2,7 faiz çoxdur. Məşğul əhalinin cəmişi 49 faizi və ya indiki qədəri xidmət sektorunda işləyəcəkdir. Məşğulluğun belə strukturu inkişaf etmiş ölkələrə xas olan xüsusiyyətə uyğun deyil.

Hazırda Azərbaycan əhalisinin 49,5 faizi kişilərdən, 50,5 faizi qadınlardan ibarətdir. Əhalinin 23 faizini yaşı 14-ə qədər olan uşaqlar təşkil edir. 71 faizi 15-64 yaşda olanlardır, 6 faizi isə yaşı 65-i haqlamış insanlardan ibarətdir. 14-29 yaşlı gənclər əhalinin 31,4 faizi təşkil edir. 2011-ci ildə gənclər təşkilatlarının nümayəndələri ilə görüşdə ölkə prezidenti İlham Əliyev demişdir ki, ölkədə yüz minlərlə yeni iş yerləri yaradılmasın baxmayaraq, yenə də işsizlik problemi var, bu problem bizi narahat edir. İşsizliyin aradan qaldırılması üçün daha fəal işlər aparılmasını prezident tövsiyyə etmişdir (31, 22.04.2011).

Azərbaycanda işsizlik probleminin, xüsusilə ali və orta ixtisas təhsilli gənclər arasında həll olunduğunu söyləmək çox tezdir. Rəsmi statistika göstərir ki, 2011-ci ildə gənclərin (15-24 yaşlı) işsizlik səviyyəsi 15 faizə çatmış və 268 min nəfər təşkil etmişdir (24, 2012, s.752). Onu da qeyd edim ki, 20-cilərin Sankt-Peterburq sammiti gənclərin ləyaqətli işlə təmin olunmasını bütün dünyanın prioriteti elan edilmişdir (29, Санкт Петербургская декларация лидеров «группа двадцати»). Hesab edirik ki, yeni ləyaqətli iş yerlərinin yaradılması baxımından Bakı şəhəri, Abşeron, Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları prioritet region elan edilməsi düzgün olar. Təkcə onu qeyd edim ki, 2005-2010-cu illərdə sənaye sektorundan işdən azad olunan 263 min nəfərdən 143 mini Bakı şəhərində baş vermişdir ki, bu da işdən azad olunanların ümumi sayının 55 faizinə bərabərdir. Müvafiq mərkəzi dövlət qurumlarının təşkil etdiyi əmək birjalının və dövlət qulluğuna qəbul barədə keçirilən test imtahanlarının yekunları bu fikri bir daha təsdiq edir. Məsələn, 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri Üzrə Komissiyanın keçirdiyi 9 müsabiqədə 4164 vakant yerə, bir yerə 4,5 nəfər arızə verməklə, 18405 namizəd sənəd vermişdir (31,

10.12.2010). Müsabiqədən isə yalnız onlann 6,2 faizi keçmişdir. 2013-cü ildə Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya dövlət orqanlarında 2070 vakant yerə müsabiqə elan etmişdir. Müsabiqələrdə, bir yerə 6 nəfər olmaqla, 12,5 min nəfərdən çox namizəd iştirak etmişdir. Onlann təxminən 5 faizə qədəri vakant dövlət qulluğu vəzifəsinə təyin edilmişdir (31, 19.02.2014). Komissiya tərəfindən 2007-2012-ci illərdə keçirilən müsabiqə və müsahibələrdə 153 dövlət orqam üzrə 9736 vakant dövlət qulluğu vəzifəsinə, bir vakant yerə 4 nəfər olmaqla, 38010 nəfər qeydə alınmışdır. Onlardan ancaq 10,4 faizi işə qəbul edilmiş və ehtiyat kadrlar sırasına daxil edilmişlər (31, 21.06.2013). 2010-cu ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən Kürdəmir rayonunda rayonun dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarından daxil olan 401 vakant iş yerinə keçirilmiş əmək yarmarkasında 1000 nəfərə yaxın iş axtaran və ya tələb olunandan 2,5 dəfə çox iş axtaran iştirak etmişdir (31, 28.08.2010). Onlardan ancaq 116 nəfəri və ya təxminən 12 faizi işə göndərilmişdir. 2011- 2012-ci illərdə prokurorluq və ədliyyə orqanlarına işə qəbullu bağlı elan olunan bir vakant yerə 3-4 nəfər ərizə ilə müraciət etmişlər. Belə faktlan davam etdirmək olar. Ancaq buna ehtiyac görmürəm.

Bu informasiyalardan üç nəticə çıxanla bilər. Birincisi, iş axtaranların sayının çoxluğu ləyaqətli iş yerlərinin hələ də çalışmamasına dəlalət edir. İkincisi, mövcud kadrlann ixtisas və hazırlıq səviyyəsinin müəssisələrin və təşkilatların tələbatına uyğun olmaması və ölkənin ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığının keyfiyyətinin günün tələbindən çox-çox uzaq olmasını əks etdirir. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyev demişdir: “Açıq etiraf etmək lazımdır ki, həm Prezident Administrasiyası, həm nazirliklər, həm də yerli hakimiyyət strukturları bu gün ciddi kadr böhranı problemi ilə üzləşiblər. Biz hamımız müasir idarəetmənin incəliklərinə bələd olan hazırlıqlı kadrlara ehtiyac duyuruq və etiraf etməliyik ki, yüksək tələblərə uyğun kadr tapmaqda çətinlik çəkirik. Prezident Administrasiyasının kadr ehtiyatı şəxsən mənə Administrasiya rəhbəri kimi heç cür qane etmir” (31, 26.10.2014). Üçüncüsü, kadrlann yenidən hazırlığının təşkili qənaətbəxş səviyyədə deyildir.

2003-2010-cu illərdə Azərbaycan sənayesində müzdü işçilərin hərəkəti

	İqtisadi rayonlar	2003	2005-2010	2005	2010
	Azərbaycan Qzrə müzdü işləyənlərin orta siyahı sayı (min nəfər)	170,9	-	193,1	181,8
	- işə qəbul edilmişdir, min nəfər	24,1	1823	35,0	55,5
	- işdən çıxmışdır, min nəfər	26,7	262,5	29,1	58,6
1	Bakı şəhəri				
	- işçilərin orta siyahı sayı min nəfər	96,2		104,1	99,6
	- işə qəbul edilmişdir, min nəfər	14,2	66,9	21,0	27
	- işdən çıxmışdır, min nəfər	14,3	143,1	17,7	27,7
	• ilin axırına işçilərin sayı, min nəfər	96,7	-	106,3	96,9
2	Abşeron iqtisadi rayonu - işçilərin orta siyahısı, nəfər				
		19567	.	18493	18378
	• işə qəbul edilmişdir, nəfər	2002	27878	2865	9736
	- işdən çıxmışdır, nəfər	2369	30418	2462	11660
	- ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	19787	.	19254	18345
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu - işçilərin orta siyahısı, nəfər				
		15285		15574	13040
	• işə qəbul edilmişdir, nəfər	1878	17836	2419	3868
	- işdən çıxanlar, nəfər	2998	20389	2125	3559
	- ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	15976	.	15798	13231
4	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - işçilərin orta siyahı sayı, nəfər				
		4218		4462	4688
	- işə qəbul edilmişdir, nəfər	878	7477	1213	2397
	- işdən çıxmışdır, nəfər	1267	7689	1117	1842
	- ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	4269	.	4152	4338
5	Lənkəran iqtisadi rayonu - işçilərin orta siyahısı, nəfər				
		2258	.	3069	3895
	- işə qəbul edilmişdir, nəfər	337	7138	1253	1998
	- işdən çıxmışdır, nəfər	370	5854	420	1573
	• ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	2444	.	3573	3974
6	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu - işçilərin orta siyahısı, nəfər				
		4099	.	4386	4552
	- işə qəbul edilmişdir, nəfər	305	4965	627	171
	- işdən çıxmışdır, nəfər	399	7787	645	2165
	- ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	4372	.	4554	4226
7	Aran iqtisadi rayonu - işçilərin orta siyahısı, nəfər				
		25163	.	22919	22531
	- işə qəbul edilmişdir, nəfər	3801	37179	4232	8413
	- işdən çıxmışdır, nəfər	4315	39140	3945	9102
	- ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	25169	.	23537	21991
8	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - işçilərin orta siyahısı, nəfər				
		993		1289	1564
	- işə qəbul edilmişdir, nəfər	222	2716	415	788
	- işdən çıxmışdır, nəfər	209	2549	198	416
	• ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	1024	.	1338	1538
9	Naxçıvan iqtisadi rayonu • işçilərin orta siyahısı, nəfər				
		2128		3831	12953
	- işə qəbul edilmişdir, nəfər	441	10199	944	1099
	• işdən çıxmışdır, nəfər	479	5542	528	557
	- ilin axırına işçilərin sayı, nəfər	2301	-	3178	6020

Mənbə: "Azərbaycanın sənayesi", Dövlətstatkom, B, 2011, s. 148-239 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

2003-cü ildə cənab İlham Əliyev öz çıxışlarının birində vurğulamışdı*: “Mən bilirəm ki, Azərbaycanda kifayət qədər yoxsul insanlar var, özünün maddi tələbatını ödəməyə qabil olmayan adamlar var. Ancaq mən çalışacağam ki, qarşıdakı 5 il ərzində onların sayı minimuma ensin”. Problemin həllini sürətləndirmək məqsədilə 2003-2008-ci illərdə 600 min yeni iş yerlərinin yaradılması barədə hökumət qərar qəbul etmişdir. Statistika göstərir ki, 2003-cü ilin oktyabrın 1-dən 2011-ci ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə qədər olan dövr ərzində 655 min daimi iş yerləri yaradılmışdır. Onların da 71%-i regionlarda, 86%-i qe)Tİ-dövlət sektorunda açılmışdır.

Ancaq unutmmaq olmaz ki, bazar iqtisadi sistemində rəqabətə tab gətirməyən təsərrüfat subyektləri müflisləşir və ya ləğv olunur. Oradakı iş yerləri ixtisar edilir. Bu proses bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da gedir. Məsələn, əgər 2005-2010-cu illərdə təkcə sənayedə 182 min nəfər işə qəbul edilmişdisə, 262 min nəfər də müxtəlif səbəblərdən işdən azad edilmişdir. İşdən çıxanların 90 faizi 4 regionun, o cümlədən Bakı şəhərinin (55 faiz). Aran iqtisadi rayonunun (15 faiz), Abşeron iqtisadi rayonunun (12 faiz) və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun (9 faiz) payına düşür. Belə prosesin nəticəsidir ki, 2003-cü illə müqayisədə 2010-cu ildə ölkə sənayesində muzdlu işləyənlərin ümumi sayı cəmi 11 min nəfər artsada, 2005-ci ilə nisbətən bir o qədər də azalmışdı* (cədvəl 2.17).

Açılmış daimi iş yerlərinin yəni qədəri (302 min nəfər) bu və ya digər fiziki şəxsin yanında yaradılan iş yerləridir. Bu da, bizim fikrimizcə, əwəla, yüksək ixtisas tələb olunmayan işlərdir. İkincisi, belə iş yerlərinin daimi hesab edilməsi metodologiya baxımından düzgün olması bizdə şübhə doğurur. 2003-2010-cu illərdə 654,8 min nəfərlik daimi iş yerinin yalnız 9,7 faizi və ya 63,4 min nəfəri sənayedə yaradılmışdır. Diqqət yetirməli bir cəhətdə ondan ibarətdir ki, emal sənayesində daimi iş yerlərinin cəmi 6,5 faizi (43 min nəfəri) yaradılmışdır, baxmayaraq ki, bu dövrdə 117 emal sənaye müəssisəsi, sexi və istehsal sahələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Mərkəzi idarəetmə orqanlarının və sahibkarların söylərini birləşdirmək əsasında əldə edilən bu uğurları yüksək qiymətləndirməklə, qeyd etmək istəyirik ki, yeni iş yerlərinin üçdə birinin müvəqqəti olması və bu işdə sənayenin payının azlığı təəssüf doğurur. Emal sənayesinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, az kapital tutumludur və əmək tutumluluğu isə yüksəkdir. Statistika göstərir ki, 2006-2010-cu illərdə ölkə üzrə sənaye investisiyanın yalnız 6,4%-i emal sənayesinin qeyri-neft sektorunda istifadə olunmuşdur. Emal sənayesindəki vəziyyəti qabartmaqda məqsədimiz diqqətə onu çatdırmaqdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, işsizlik probleminin həllində xidmət sektoru ilə yanaşı emal sənayesi həlledici rolə malikdir. Mahiyyət etibarı ilə elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi kimi aqrar və tikinti sektorlarında, habelə mədənçıxarma sənayesində işçilərin sayı yə getdikcə

sabit qalır, ya da azalır. İnkişaf etmiş-^lkələrdə kənd təsərrüfatı sahələrində məşğul olanların sayı daim azalır. Bizdə isə əks tendensiya gedir. Burada diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, ölkənin kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı azalmağ əvəzinə artmaqda davam edir. Məsələn, 2010-cu ildə bu sektorda çalışanların sayı 2005-ci illə müqayisədə 222 min nəfər artaraq 1,6 mln. nəfər təşkil etmişdir. Bu, eyni zamanda ölkənin urbanizasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi və ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həlli ilə bağlı məsələdir. Aqrar sahədə məşğul əhəlinin sayının indikindən 75 min çox olması proqnozlaşdırmışdır.

Hökumət 2017-ci ildə əhəlinin 47%-nin məşğul olmasının mümkünliyünü nəzərdə tutur ki, bu da 2010-cu ilin səviyyəsindən 0,5 faiz bənd azalma deməkdir.

Hökumət qısa müddətdə işsizlik problemini həll etməkdə israrlıdır. Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci yansının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında ölkə başçısı demişdir: “İqtisadiyyatımız, sənaye gücümüz, maliyyə imkanlarımız imkan verəcək ki, biz indiki səviyyədən iki dəfə çox əhəlini işlə təmin edək və bütün şəraiti yaradaq” (31, 12.07.2012). Ancaq faktlar göstərir ki, təkcə özəl sektorun hesabına buna tezliklə nail olmaq mümkün deyil. Sənaye məhsulunun 80%-ni istehsal edən özəl sektorda sənaye işçilərinin 1/3-ü işləyir. Sənayenin qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunun və məşğulluğun araşdırılmasından aydın olur ki, ölkədə işsizlik probleminin həlli özəl sektorun üzərinə qoyulsa uzun illər gözləməli olacağıq. Sürətlə inkişaf edən neft sektorunda stabil olaraq cəmisi 41-42 min nəfər çalışır. Dövlət Neft Şirkətinin restrukturizasiyası nəticəsində onların sayının gələcəkdə də azalmasını söyləmək olar.

İqtisadiyyatın struktur yenidənqurulması və struktural - texnoloji baxımdan Azərbaycanda əmək bazasının üç jirinsipial çatışmamazlığı var. Onlardan biri iş qüvvəsinin ərazi baxımından yüksək yerdəyişməsi (axıcılığı) və professional - ixtisas nöqtəyi-nəzərdən aşağı səviyyəliliyi; ikincisi, əmək bazasında iş qüvvəsini satın alanların inhisarı. Bu da, bir tərəfdən, iş qüvvəsinin qiymətini aşağı salır (ucuzlaşdırır), digər tərəfdən, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqinə mane olur. Üçüncüsü, həmkarlar təşkilatlarının və iş qüvvəsinin professional birliklərinin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində rolunun hiss olunan dərəcədə fəal olmamasıdır. Bu problemləri həll etmək üçün hökumət təkcə əmək qanunvericiliyinə ümid bəsləməməli, iş qüvvəsinin axımını (yerdəyişməsini) zəiflətmək üçün daha təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bizim fikrimizcə, problemin həllinə aşağıdakı tədbirlərlə nail olmaq olar:

-işəməz işçilərin əksəriyyəti üçün həm dövlət, həm də sahibkarların iştirakı ilə əlçatan mənzil bazasının yaradılması;

-digər ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaqla, mənzil icarəsinin inkişafı;

-dövlət məşğulluq xidməti vasitəsi ilə yeni ixtisaslara yiyələnmək və ya ixtisas artırma sferasında göstərilən xidmətlərin genişləndirilməsi;

-minimum əmək haqqının 2-2,5 dəfə artırılması, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sosial sferada çalışanların dövlət qulluqçusu kateqoriyasına daxil edilməsi yolu ilə əmək haqqlarının artırılması; Bunun həlli üçün ÜDM-in sahibkarlar və muzzdlu işçilər arasında axıncıların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi məqsədilə əmək ödənişləri sisteminin qanunvericilik baza- sımın təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

İstehsalın son nəticələrində işçilərin maddi marağını artırmaq məqsədilə onlarla sahibkarlar arasında partnyorluq münasibətinin formalaşdırılması, korporativ idarəetmə sisteminin tətbiqi, istehsalın bütün məsələlərinin həllində və inkişafında muzzdlu işçilərin və onları işə götürənlərin iştirakının müə>7ən paritetliyinin mövcud olması lazımdır.

Kadrların peşə hazırlığı ilə bağlı Prezident İlham Əliyev demişdir ki, bu məsələ daha aktual və qarşıda duran ciddi məsələlərdən biridir. Onun fikrincə, kadrlar elə hazırlanmalıdır ki, onlar istənilən sahədə çalışa bilsinlər. Azərbaycanda təhsilin səviyyəsinin qaldırılması üçün konkret addımların atılmasının zəruriliyini bir daha ölkə başçısı vurğulamışdır (31,22.04.2011).

İxtisas artırma və yenidən hazırlama sisteminin elə mexanizmi yaradılmalıdır ki, o, iş qüvvəsinin tələb və təklifinin strukturundakı uyğunsuzluq probleminin həllini qabaqlasın. Bu funksiyamın yerinə yetirilməsi İqtisadiyyat və sənaye, Təhsil, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiə nazirliklərinə tap- şınılması məqsədəuyğun olardı. Başqa sözlə iqtisadi - texnoloji modemi- zasiyaya tələb olunan ixtisaslı fəhlə və mühəndis - texniki kadrlar əvvəlcədən hazırlanmalıdır. Prosesin təşkilinin və koordinasiyasının mövcud sistemi bu tələbə tam cavab vermir.

2.3.3. Kapital bazanda tarazlıq

İqtisadi ədəbiyyatda “kapital bazan” anlayışı maliyyə aktivlərinin ticarəti mənasım ifadə etməklə, valyuta bazanı, qiymətli kağızlar bazanı, sığorta xidmətləri bazanı, kredit bazanı və s. əhatə edir. Bu əsərdə qiymətli kağızlar və kredit bazarlarındakı tarazlıq araşdırılır.

Dünyada geniş tətbiq olunan kollektiv investisiya mexanizmlərinin tətbiqini, kapital bazanın genişləndirilməsini təmin edən yer fond biijalan- dır. 2000-cü ildən fəaliyyət göstərən Bakı Fond Birjasının 2009-cu ildə ümumi dövriyyəsi cəmi 3 mln. manat təşkil etmişdir.

Əvvəllər bazarda dövlət qiymətli kağızları ilə ticarət üstünlük təşkil edirdisə, hal-hazırda özəl sektorun qiymətli kağızları ilə əməliyyatların payı ümumi ticarətin 50 faizini keçib. Maliyyə sektoru ilə yanaşı, qeyri-maliyyə sektorunu təmsil edən müəssisələr də yerli fond bazan vasitəsilə maliyyə

ləşmə imkanlarından istifadə edirlər. 2012-ci ildə ilk dəfə olaraq enerji sektorunu təmsil edən şirkətlər də fond bazan vasitəsilə maliyyələşdirmə cəlb etməyə başlamışdılar. Maliyyələşmə üçün girovun tələb olunmaması, onun qiymətləndirilməsi və sığortalanması xərclərinin olmaması, vəsaitlərin geri ödənilməsi şərtlərinin biznesmenlər tərəfindən müəyyənləşməsi və aylıq- rüblük əsasda ödənişlərin tələb olunmaması, faiz dərəcələrinin aşağı, müddətlərin isə uzun olması və bir çox hallarda biznes risklərinin qarşılıqlı bölüşdürülməsi kimi üstünlüklər artıq yerli şirkətlər tərəfindən anlaşılır və onlar bu bazann imkanlarından istifadə edirlər.

Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatlarından görünür ki, Bakı Fond Biiyasında 20-dən çox yerli şirkətin səhmləri ilə aktiv ticarət olunur. Bu şirkətlər tikinti, nəqliyyat, maliyyə, ticarət, maşınqayırma, yeyinti, kənd təsərrüfatı, tekstil sənayesi kimi müxtəlif sferalan əhatə edir (31.03.09.2013).

2006-cı ildən xarici investorlar Azərbaycanın maliyyə alətlərinə investisiya yatırmağa başlamışlar.

Fond Biiyasının kapitalaşmasının aşağı həcmi eyni zamanda spekul- yatıv qiymətli kağızların dövriyyəsinin üstünlüyü, korporativ qiymətli kağızların az xüsusi çəkisi ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, səhmlər investisiyaların miqyaslı cəlb edilməsinin əsas alətinə çevrilməmişdir.

Kapital bazanna daxil olmaq üçün investorların inamını qazanmaq və korporativ idarəetmə prinsiplərinə əməl etmək lazımdır. Bu prinsiplər ilk növbədə idarəetmə, icra və nəzarət orqanları arasında səlahiyyətlərin dəqiq bölgüsünü, bütün səhmdarların hüquqlarının bərabərliyi və qəbul edilmiş qərarlara hörmət edilməsini, məlumatların şəffaflığını və açıqlanmasını tələb edir. Təəccüblüdür ki, korporativ idarəetmə standartlarına bu və ya digər şəkildə yaxın olan bəzi şirkətlər kapital bazan üz tutmaqdan əlavə, ağır faiz dərəcələri ödəmək şərti altında bank kreditlərinə əl atırlar. Gəlirlərin bir hissəsini kredit faizlərinin ödənilməsinə yönəltməklə, bu ASC-lər həm də maliyyə risklərini artırmış olurlar. Hərçənd, kapital bazanna üz tutmaqla, səhmlərinə investorların dəyər verdikləri bu səhmdar cəmiyyətləri daha ucuz maliyyə qaydalarına çıxarmaq mümkündür.

Korporativ idarəetmə standartlarının tətbiq etmədən kapital bazanna üz tutmağın təhlükəli olması Azərbaycanda da sınaqdan çıxıb. Bəzi səhmdar cəmiyyətləri bir neçə dəfə əlavə səhm yerləşdirilməsini həyata keçirsə də, təsərrüfat fəaliyyətində uğursuzluqlara düşər olmuşlar.

Qiymətli kağız bazanndakı vəziyyət göstərir ki, mikro səviyyədə biznesin idarə edilməsində fərdiyyətçilik amili dominant mövqə tutur. Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda qiymətli kağız bazanın mövcud inkişaf səviyyəsi kapital bazanın imkanlarından tam istifadə olunmasına mane olan ən ciddi amildir. Belə ki, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi əsa

sında yaradılan səhmdar şirkətlərin böyük əksəriyyətinin nəzarət səhm paketinin sahiblərinə səhmlərin bixada satılması maraqlı və sərfəli görünür. Onların imkanları vardır ki, müxtəlif yollarla qazanc əldə etsinlər. Belə ki, bu şirkətlərin çoxu səhmdar cəmiyyətinin əmlakım əlaltı şirkətlərə əverişli şərtlərlə icarəyə verirlər, gəlirləri gizlədirlər, xərcləri şişirdirlər və s. Bu da eyni zamanda investorların kapital bazanın gələcəyinə inamını azaldır.

Bəzi səhmdar cəmiyyətləri biznesin inkişaf edilməsi üçün kapital bazanın imkanlarını düzgün dəyərləndirə bilmirlər. Bu SC-lərin nəzarət səhm zərfinin sahiblərinin bir çoxu strateji investor və investorlar qrupunun kapitala daxil olmaq barədə təkliflərinə qısqanc yanaşırlar. Ölkə daxilində qiymətli kağızlar bazanın zəif inkişaf etməsinin bir səbəbi də ondadır ki, əsas sahibkar, yəni nəzarət səhm paketinin sahibləri kənar şəxslərin öz kompaniyasına daxil olmasına imkan vermir, çalışır ki, ona məxsus olan əmlakı öz əlində saxlasın. Nəticədə səhmdar cəmiyyəti yerində sayır, səhmdarlar isə heç nə əldə etmirlər. Mülkiyyətçiliyin və idarəetmənin bir-birindən ayrıldığı səhmdar cəmiyyətlərinin kapital bazasında uğur qazanmaq üçün imkanları digər təsərrüfat cəmiyyətlərindən daha yüksəkdir. Səhmdar cəmiyyəti adı və imtiyazlı səhmlər, eləcə də faizli istiqrazlar buraxa bilər. Bu qiymətli kağızları həm mövcud səhmdarlar, həmçinin daha geniş investor kütləsi arasında yerləşdirmək olar. Yetər ki, kapitalı cəlb etmək üçün təklif olunan layihə investordakı inam yaratsın. Bəzi ekspertlərin fikrincə, investisiyalara cəlb edilməsi üçün ən əlverişli yol sadə adlı səhmlərin yerləşdirilməsidir. Çünki bu növ səhmlərin yerləşdirilməsi zamanı şirkət hər hansı gəlirlilik barədə öhdəlik daşımır. Bizim fikrimizcə, dividend faizini göstərməklə səhmlərin buraxılması investor baxımından daha cəlb edici ola bilər. Bütün hallarda şirkət korporativ idarəetmə prinsiplərinə sadiqlik nümayiş etdirməlidir.

Biz hesab edirik ki, fərdiyyətçilik azərbaycanlıların şüurunda həkk olunmuşdur. Ona görə də xalqın mentalitetini nəzərə alaraq, fərdlərə daha çox imkanlar yaradılmalıdır.

Bakı Fond Birjasında 2010-cu ildə səhmlərin ilkin bazanda artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2010-cu il ərzində səhm bazanı əvvəlki illə müqayisədə 37 faiz artmışdır. Nəticədə səhmlərin yerləşdirilməsində 2 dəfədən çox artım müşahidə olunmuşdur. Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticədə səhmlərlə əməliyyatların 95,5 faizi mütəşəkkil bazarda (Bakı Fond Birjasında) bağlanmışdır ki, bu da 2009-cu ilin göstəricisindən 4,5 faiz çoxdur.

2010-cu ildə Bakı Fond Birjasında sazişlərin 80 faizi dövlət qiymətli kağızların payına düşmüşdür (97). 2012-ci ildə Bakı Fond Birjasının ümumi dövriyyəsi 12 milyard dollar olmuşdur ki, onun da 86 faizə qədər dövlət qiymətli kağızların, 14 faizini isə korporativ qiymətli kağızlar təşkil etmişdir. Yarammış vəziyyətin əsas səbəblərindən biri korporativ istiqrazlar və səhmlər üzrə sazişlərin dəfələrlə azalması olmuşdur. Korporativ sektorla

yanaşı, dövlət sektorunda da istiqrazlann yerləşdirilməsi 2 dəfədən çox aşağı düşmüşdür. Mütəxəssislərin fikrincə, dövlət sektorunda azalma dövlət büdcəsinin defisitli olmamasıdır. Bunun da nəticəsində Maliyyə Nazirliyi mütəmadi olaraq əlavə borclanma məqsədilə fond biiyasına müraciət etmir. 2010-cu ildən banklann və sığorta kompaniyalanmn nizamnamə kapitalının artmimasına yönəldilən mənfəətlərinin vergidən azad edilməsi də birjada qiymətli kağızlann dövriyyəsinə mənfə təsir göstərmişdir (97).

Məlum olduğu kimi, Ölkə Prezidentinin 2011-ci il 16 may tarixli sərəncamı ilə “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazannm inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramının başlıca məqsədi müasir, beynəlxalq standartlara uyğun, iqtisadiyyata geniş kapitalizasiya imkanlan təqdim edən və risklərin etibarlı idarə olunmasını təmin edən, yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazannm formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

-qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi mexanizmlərinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi, qiymətli kağızlar bazannm instutisional inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi;

-ölkə iqtisadiyyatmda kapitallaşma dərəcəsinin yüksəldilməsinə nail olunması, iqtisadi layihələrin maliyyələşdirilməsində qiymətli kağızlar bazan vasitəsilə cəlb edilən qeyri-inflyasiya mənsəli investisiya vəsaitlərindən istifadənin genişləndirilməsi;

-iqtisadi subyektlərin və əhalinin yığımlarının fond bazarmda səmərəli yerləşdirilməsi üçün investisiyaların qorunması və müvafiq şəraitin yaradılması;

-ölkənin qiymətli kağızlar bazannm tədricən beynəlxalq kapital bazar- lanna inteqrasiya olunması üçün müvafiq şəraitin formalaşdırılması.

Xarici investorlann Azərbaycan dövlətinin və müəssisələrinin qiymətli kağızlarına yüksək maraq göstərməsini nəzərə almaq zəruridir. Məsələ ondadır ki, xarici maliyyə strukturlan bir çox rəqabət üstünlüyünə malikdirlər: çoxillik təcrübə, möhkəm işgüzar imic, geniş müştəri bazası. Ona görə də yerli investorların, xüsusilə əhalinin daxili bazarda fəal iştirakını təmin edən maliyyə alətlərinin inkişafı üçün cəhdlərin fəallaşdırılması tələb olunur. Onlan dünya standartlan səviyyəsinə qədər təkmilləşdirmək lazımdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün maliyyə bazannm bütün tərkib hissələrinin inkişaf strategiyası işlənilib hazırlanmalıdır. Strategiya ölkənin mediyyə sferasına daxil olan bütün Azərbaycan təşkilatlanmn rəqabət üstünlüyünü təmin etməlidir. Burada qiymətli kağızlar bazann və pensiya sisteminin yığım hissəsinin problemlərini nəzərə almaq zəruridir. Məlumdur ki, yaşa

görə əmək pensiyası üç hissədən ibarətdir: baza, sığorta və yığım. Dövlətin öz üzərinə götürdüyü sosial təminatın, yəni pensiyamn baza hissəsinin məbləği 100 manat hökumət tərəfindən təsdiq edilmişdir (2013-cü ildən). Pensiyamn sığorta hissəsi işəgötürənlər tərəfindən əmək haqqı fondundan 22 faiz, işçinin əmək haqqından 3 faiz həcmində formalaşır. Toplanan məbləğ cari maliyyə mənbəi kimi istifadə olunur. Əmək pensiyasının yığım hissəsi isə mahiyyət etibarı ilə qiymətli kağızlara və başqa investisiya aktivlərinə yönəldilməlidir ki, gəlir gətirsin və sığorta olunanın şəxsi hesabına köçürülsün. Avropa ölkələrində, məsələn, Almaniyada özəl pensiya fondları yaradılır və pensiyamn yığım hissəsi həmin fondlarda toplanır və onların fəaliyyətindən pensiyaçılara əlavə gəlir təmin edilir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu bu istiqamətdə ölkələrin təcrübəsini öyrənir. «Əxo» qəzetinin məlumatına görə, 2009-cu ildən başlayaraq Mərkəzi Bank ilk dəfə olaraq dövlət təminatı ilə real sektora birbaşa kredit verməyə başlamışdır.

İndiki İnteraksiya mühiti şəraitində maliyyə resurslarının hasilat sənayesində cəmlənməsi stimullaşdırır. Resursların digər sektorlara sərbəst axım məhdudlaşır və iqtisadi sektorlar arasında bölünməsi təmin edilmir. Müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən ölkənin hasilat sənayesində mənfəətlilik iqtisadiyyatın orta mənfəətlilik (rentabellik) səviyyəsindən bir neçə dəfə yüksəkdir. Belə şəraitdə hasilat müəssisələri qoyduqları investisiyalara görə özlərinə daha yüksək gəlir təmin edirlər. Bu da onlar üçün yüksək stavka ilə kredit götürməyə şərait yaradır*, iqtisadiyyatda faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxardır, beləliklə, digər sektorlarda investisiya qıtlığı yaradır. Bu tendensiya iqtisadiyyatda struktur disbalansını daha da gücləndirir.

Təcrübə göstərir ki, kapitalın hasilat sahələrinə axımı eyni zamanda maliyyə infrastrukturunun inkişafı da ləngidir. Kapitalın əsas istehlakçısı hasilat sahələri olduğu ölkələrdə hasil edilmiş resursların satışından əldə edilən valyuta sahənin tələbatını ödəyir, maliyyə sisteminin inkişafı üçün stimulları azaldır. Bu da öz növbəsində əhəlinin sərbəst vəsaitlərinin (qənaətinin) investisiyalara transformasiyasını çətinləşdirir, investisiyaların həcmi azalır və iqtisadi artım ləngidir.

Dünya bazasının konyukturası ilə müəyyən edilən qiymətlər təbii resursların qiymətlərinə güclü təsir etdiyinə görə, milli valyutanın mübadilə kursu ixrac edilən resursların qiymətlərinin enib-qalxması ilə dəyişilir. Milli sənaye idxaldan əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğu halda (xammal-materialları, texnoloji avadanlıqları, maşın və mexanizmlərin, texnologiyaların idxalı), qeyri-sabit valyuta kursu bütünlükdə iqtisadiyyat üçün neqativ effekt təsiri yaradır.

2.4. Ədalətlik sosial siyasətin i>aza prinsipidir

Beynəlxalq təcrübə və iqtisadi ədəbiyyat göstərir ki, sosial ədalət prinsipləri vətəndaşların bütün tələbləri üçün eyni başlanğıc şərtləri təmin etməlidir. Cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial rifah tərzini yaxşılaşdırmaq, insanların əmək, iş, mənzil, səhiyyə, təhsil təminatında mühüm tələblərinin ödənilməsi üçün uyğun sosial təminat yaratmaq dövlətin mühüm və zəruri tədbirlərindəndir.

İstənilən iqtisadi sistem çox və ya az dərəcədə sosial elementlərə malikdir. İnkişafın hər iki komponenti-iqtisadi və sosial komponentləri bir-biri ilə əlaqəlidir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatına keçid təkcə bazara keçid dövrü deyil. Həmin dövr eyni zamanda sosialyönlü bazar iqtisadiyyatının formalaşması və bərqərar olması dövrüdür. Buradan prinsipial əhəmiyyəti olan və həyata keçirilən islahatlann və dövlətin sosial siyasətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı olan iki nəticə çıxarmaq mümkündür. Əwəla, iqtisadi islahatlann və yenidənqurma işlərinin real nəticələrini həm iqtisadi və həm də sosial meyarlar əsasında qiymətləndirmək zəruridir. İqtisadi ədəbiyyatda və praktikada sosial meyarlara insan həyatının keyfiyyəti, uzun ömürlülük, ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması, sosial fəminat və sosial ədalət aid edilir. Sosial ədalətlik dedikdə bərabərlik, müdafiə olunma və qarşılıqlı kömək başa düşülür. İkinci nəticə ondan ibarətdir ki, dövlətin sosial siyasətini təkcə aztəminatlı əhali qrupunun sosial təminatı və sosial müdafiəsi kimi qiymətləndirmək olmaz. Mütəxəssislərin fikrincə, bu siyasətin ən mühüm elementi özəlləşdirmə, maliyyə, vergi, investisiya, qiymət və digərləri iqtisadi siyasətin sosial aspektidir. Ancaq bu cür yanaşmada təkrar istehsal proseslərinin şəxsiyyətin inkişafı üçün vəzifələrin yerinə yetirilməsinə təbə edilir.

Sosialyönlü bazar iqtisadiyyatının müəyyən xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Onların içərisində ən başlıcası azadlıq və ədalətlikdir. Hər iki xüsusiyyətin vəhdəti dövlətin fəal tənzimləyici fəaliyyəti ilə təmin edilir. Nəticədə dövlətin qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlarla vətəndaşların iqtisadi azadlığına zəmanət verilir. Onlar azad şəraitdə şəxsi iqtisadi fəaliyyəti seçirlər.

Hər bir iqtisadi sistemdə müəyyən iqtisadi qayda mövcuddur. İqtisadi qaydamın təyinatı minimum sosial şərtlərə əməl edilməsinə verilən zəmanəti təmin etməkdir. Bu da fasiləsiz iqtisadi artımın və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına əldə edilir. İqtisadi sistemdə sosial aspektin, yoxsa iqtisadi aspektin prioritetliyi məsələsi hələ də iqtisadçılar arasında mübahisə obyektinə olaraq qalır. Bizim fikrimizcə, sosial aspektə iqtisadi aspektdən ayrı baxıla bilməz. Bazar iqtisadiyyatının sosial aspekti özünü məhz bazar təsərrüfatı vasitəsi ilə ifadə edir. Bazar iqtisadiyyatının da özünün

mexanizmləri, vasitələri vardır: rəqabət, qiymətlərin formalaşmasında iqtisadi azadlıq və s.

Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının digər xüsusiyyəti əmək məhsuldarlığının artımının eyni zamanda ərzaq məhsullarına və xidmətlərinə qiymətlərin azalması ilə müşahidə olunmasıdır. Bu da əmək haqqının artım tempi ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının üstün artması qanunu ilə əlaqədardır.

Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının mühüm əlamətlərindən biri də bütünlükdə fəaliyyətinin nəticəsinə görə hər bir şəxsin məhdudiyətsiz şəxsi məsuliyyətidir. Bu, onunla əlaqədardır ki, bazar sistemində əsas iqtisadi oyunçu kimi konkret şəxs çıxış edir.

Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatında çoxsaylı modellər və onu tənzimləyən mexanizmlər ola bilər. Eyni zamanda xarakterik cəhətlərdən biri də odur ki, sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatında bazar və dövlət bir-birini tamamlayır. Burada dövlətin zəruriliyi ondan ötrü lazımdır ki, o, bazanın müvafiq institusional əsaslarını yaratsın.

Dövlətin sosial siyasəti dedikdə cəmiyyətdə iqtisadi və sosial stabilliyi saxlamaq, əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, hüquqi müdafiəni təmin etmək və cəmiyyətdə sosial zəmanəti yaratmaq məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər kompleksi başa düşülür.

İqtisadi ədəbiyyatda sosialyönümlü iqtisadi inkişaf modelinin aşağıdakı əlamətləri vurğulanır:

-sosial ədalət, əhəlinin bütün təbəqələri üçün bərabər sosial təminat sisteminin yaradılması;

-UDM-in yandan çoxunun dövlətin sərəncamına keçməsi;

-dövlət vəsaitləri hesabına sosial mənzil tikintisinin apanması;

-dövlət büdcə xərclərinin yandan çoxunun və ya üçdə birindən az olmayan hissəsinin sosial təminatlı olması;

-gəlirlərin qeyri-bərabər bölünməsinin qarşısını almaq üçün dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi;

-istehlak mallarının qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti;

Mütərəqqi sosial siyasət cəmiyyətin gəlirlərinin həmişə ədalətli və bərabər bölüşdürülməsinə və yenidən bölüşdürülməsinə istiqamətlənmiş olur. Alimlər sosial siyasətin aşağıdakı funksiyalarını əsas hesab edirlər:

-cəmiyyətin gəlirlərinin və tələbatlarının səmərəli strukturunun formalaşdırılması;

-işçilərin əmək fəaliyyətinin fəallaşmasının motivasiya prinsipinin stimullaşdırılması;

-cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi; -şəxsi, kollektiv və ictimai maraqların razılaşdırılması, uyğunlaşdırılması;

-cəmiyyətin sosial infrastrukturunun inkişafı (48, s.572).

Avropa İttifaqı ölkələrində sosial müdafiə sisteminin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə aparılır:

-gəlirlərin bölüşdürülməsi və həyat səviyyəsi;

-demoqrafiya;

-səhiyyənin, uzun və qısa müddətli tibbi xidmətin vəziyyəti.

Sosial xidmətlərin həcmi əsas vəzifəni, yəni bütün əhəlinin minimum həyat səviyyəsini təmin etməlidir. Həyat səviyyəsinin göstəricilərinə isə aid edilir: əmək haqqı, pensiyaların səviyyəsi, mənzil, səhiyyənin inkişafı, mədəniyyətin səviyyəsi və s. Sosial bərabərlik ədalətliyin olması nəzərdə tutur.

Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının çoxsaylı modelləri və mexanizmləri ola bilər. Həm də beynəlxalq miqyasda xarakter cəhət odur ki, sosial bazar təsərrüfatında bazar və dövlət qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayır. Orada qarşılıqlı yaşanmır. Burada dövlət bazanın institusional əsas- lann yaratmaq və həyata keçirilməsini təmin etmək üçün lazımdır.

Bu və ya digər ölkənin tarixi xüsusiyyətlərindən, milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, ictimai inkişafın prioritetlərinin seçilməsindən, ənənələrdən və milli iqtisadiyyatın digər spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, dünya təcrübəsində bazar təsərrüfatının bir neçə modeli formalaşmışdır. Onların hər biri sosial problemləri özünəməxsus *səviyyədə* (həcmdə) həll edirlər. Məsələn, Amerikanın bazar modelində ev təsərrüfatlarının həm iqtisadi, həm də sosial problemlərini həll etmək üçün onların özlərinin ən çox fəallığı nəzərdə tutulur. Bazanın Yapon modelində sosial problemlərin həllinə ən çox fəallıq cəlb edirlər. Burada korporativizm prinsipi fəaliyyət göstərir. İsveç modelində sosial partnyorluğu təşkil və sosial zəmanəti təmin etməkdə dövlətin prioritetliyi xarakterik cəhətdir. Çinin bazar sosializmi modelində ictimai və kollektiv maraqlar fəal əməkdaşlıq edirlər. Onların vasitəsilə cəmiyyətin sosial problemlərinin həllində şəxsi amilə (əməyə) üstünlük verilir, köməklik göstərilir (48, s.573).

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelində cəmiyyətin sosial problemlərinin həllində özəl sektorun dövlətlə partnyorluğu üstünlük təşkil edir.

2011-ci ilin əvvəllərində Tovuz rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə sosial ədalət prinsiplərinin təmin olunması baxımından Azərbaycan Respublikasının Prezidenti demişdir: “Ölkəmizdə bütün işlər - iqtisadiyyat, sosial siyasət və bütün başqa məsələlər müasir səviyyədə olmalıdır. İnsanlar rahat yaşamalıdır, sosial ədalət prinsipləri tam şəkildə bərqərar olmalıdır. Nöqsanlarla çox ciddi mübarizə aparılmalıdır” (31, 22.05.2011). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması təsbit olunmuşdur. O da vurğuladı ki, ölkə vətəndaş-

lanna layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir: “Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosialyönlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhi- sarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir” (maddə 15). Ona görə də Azərbaycanda iqtisadi inkişaf modeli sosial təyinatlı istiqamətə malikdir. Bu da özünü dövlət büdcəsində sosial ödənişlərin nəzərdə tutulmasında, sosial infrastruktur obyektlərinin dövlət vəsaitləri hesabına yaradılmasında və saxlanıl- masında, dövlət sosial müdafiə, sosial təminat, sosial sığorta və məşğulluğun təmin edilməsi sisteminin mövcudluğunda, mənzil-kommunal tariflərinin dövlət tənzimlənməsində öz əksini tapır. 2012-ci ildə dövlət büdcəsindən sosial yönümlü xərclərə 4,7 milyard manat və ya 27,4 faiz sərf edilmişdir. Ancaq müstəqillik dövründə ölkə əhalisinin mənzillə təminatında ağır vəziyyət yaranmışdır. 20 il ərzində istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsi 1,3 dəfə aşağı düşmüşdür. Bu azalma kənd yerlərində daha intensiv olmuşdur. Belə ki, şəhər yerində 25 faiz artım olduğu halda, kənd yerində istifadəyə verilən yaşayış evlərinin ümumi sahəsi 1,5 mln. kvmdən 0,63 mln. kvm-ə qədər və ya 2,3 dəfə azalmışdır. Bizim fikrimizcə, kənd yerlərində mənzil tikintisində yaranmış vəziyyət iki amilin nəticəsidir: əhalinin şəhərlərə miqrasiyası və kənd əhalisinin gəlirlərinin azlığı. Əgər 1991-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən istifadəyə verilmiş mənzillərin sayı 4,1 olmuşdursa, 2010-cu ildə bu göstərici 2-yə qədər azalmışdır. Yaşayış evlərinin istifadəyə verilməsinin kəskin azalması, əsasən, dövlət vəsaitləri hesabına baş vermişdir. Belə ki, 1991-2010-cu illərdə qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsus evlərin tikintisi cəmi 13 faiz, Dövlət vəsaitləri hesabına tikilən evlərin ümumi sahəsi isə 2 dəfədən çox aşağı düşmüşdür. Əhalinin mənzillə təminatı, qeyri-rəsmi səhiyyə və təhsil xərclərinin əhalinin üzərinə qo)ml- ması, əhali gəlirlərinin azlığı sosialyönlü siyasətlə bir araya sığmır. Bu da sosialyönlü inkişaf modelinin həyata keçirilməsində boşluqların olduğunu əks etdirir.

Ölkədə sosial ədalətin bərqərar olunmasının və bərabər şansların yaradılmasının təmin edilməsində Azərbaycan dövlətinin üzərinə xüsusi öhdəlik düşür. Əsas məqsədlərdən biri qara qızılın intellektual potensiala, insan kapitalına çevrilməsi prosesini sürətləndirməkdir.

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə yanaşı, təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafına da xüsusi diqqət yetirilir. Paytaxt və regionlarda müasir standartlara cavab verən yeni tibbi diaqnostika mərkəzləri və xəstəxanalar tikilir, əvvəl mövcud olanlar isə əsaslı şəkildə təmir olunur. Qarşıya Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olması, bütün sahə

lər üzrə dayanıqlı tərəqqinin qorunub saxlanması kimi mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Bu məqsədlə sosial sferada da qarşıdakı dövr ərzində yeni islahatlar aparılacaq. Bu islahatların ilk növbədə ünvanlı yardım sahəsini, müavinətlərin verilməsi zəmanətinin ələ baxımlılığa gətirib çıxarmaması üçün yeni üsulların tətbiqini, gənc ailələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsini, Azərbaycan regionlaşdırılması, o cümlədən kəndlərin daha sürətli inkişafı və bu qəbildən olan digər önəmli məqamları əhatə edəcəyi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda tibbi sığortanın tətbiqinin genişlənməsi və digər bu kimi məsələlər də sosial islahatların yeni əsas hədəfləri sırasında yer alır.

1999-cu ildə “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Eyni zamanda “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 30 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanı da var. Bundan başqa, “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər planı” da hazırlanıb. Bu sənəd isə Nazirlər Kabinetinin 11 avqust 2008-ci il tarixli qərar ilə təsdiq olunub. Bundan sonra Nazirlər Kabineti yanında icbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi yaradılıb.

Dünya təcrübəsinə görə tibbi sığortanın tətbiqi səhiyyə sektorundakı çoxsaylı problemlərin həllini zəruriləşdirir. Azərbaycan səhiyyəsinin də ciddi problemlərdən - pasiyent-həkim münasibətlərindəki bəzi ziddiyyətlər, yüksək səhiyyəli mütəxəssis azlığı, həkimlərin sosial qayğılan və digər çatışmazlıqlardan sığortalanmadığı bir ərafədə icbari tibbi sığortanın tətbiqinin zəruriliyi ortaya çıxır. Qanunun qəbul edilməsindən 14 il keçməsinə baxmayaraq onun icrası təmin edilməmişdir. Qanunverici orqanın nümayəndələri və mütəxəssislər mövcud vəziyyəti müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətsizliyi ilə izah edirlər (31.07.04.2013). Onların fikrincə, ölkədəki səhiyyə müəssisələrindəki şərait, həm də iqtisadi potensial “Tibbi sığorta haqqında” qanunun icrasını tam mümkün edir. Yeni Azərbaycan Partiyasından Milli Məclisin deputatı Musa Quliyevin informasiyasına görə səhiyyə xərcləri Rusiyada ÜDM-in 8,4, Belarusiyada 4, Azərbaycanda isə 2,2 faiz təşkil edir (31, 2012- ci il). Bu göstərici Qazaxıstanda 4 faizdir (69, s.153). Onun fikrincə, Azərbaycanda səhiyyə xidmətlərinin xərclərinin yalnız 30 faizini dövlət ödəyir. Qalan xərcləri əhali özü ödəyir. O, hesab edir ki, qanunun icra olunmamasının əsas səbəbi problemin mürəkkəb olmasıdır (53, 27.04.2013). 2014-cü ildən Azərbaycan hökuməti icbari tibbi sığortanın tətbiqi istiqamətində tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Konsepsiyaya görə müalicə müəssisələri səhiyyə xidmətlərinin satıcısına, icbari tibbi sığorta sistemi isə pasiyentlər üçün həmin xidmətlərin alıcısına çevrilməlidir. Yüksək keyfiyyətli tibbi xidmət səhiyyə

müəssisəsinin və həkimin gəlirlərinin kəmiyyətini müəyyən etməlidir. Səhiyyə xidmətlərinin maliyyə mənbəyi işəgötürənlər tərəfindən əmək haqqının 2- 2,5 faizi miqdarda icbari tibbi sığorta ödəmələrindən və işləyənlərin əmək haqqının 1-2 faizinin icbari tibbi sığorta fonduna köçürmələrdən ibarət olması nəzərdə tutulur. Uşaqlar, 'pensiyaçılar və əlillər icbari tibbi sığorta ödəmələrindən azad edirlər. Ehtimal ki, bu ödəniş dövlət büdcəsindən olacaqdır. Tibbi xidmətlərin optimal qiymətləri müəyyən ediləcəkdir. Bu məqsədlə Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müvafiq müayinə və müalicə standartları hazır- lən təsdiq ediləcəkdir (31, 12.09.2014). Bütün bunlar həm də cəmiyyətdə sosial ədalət prinsiplərinin gözlənilməsi baxımından vacib rol oynayır.

Akademik Ramiz Mehdiyev “İnkişafın Azərbaycan modeli” kitabında yazdığı ön sözdə qeyd etdiyi kimi, sosial ədalət bazar iqtisadiyyatı anlayışı şübhəli təbiətinə xas olan bərabərsizliyin mənfi fəsadları və iqtisadi sistemin çatışmazlıqları aradan qaldırılmasına kömək edir.

İnsan inkişafı indeksini özündə ehtiva edən bütün göstəricilərə, o cümlədən əhalinin savadlılığı səviyyəsinə, uzun ömürlülyə, alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə diqqət yetirdikdə tərəqqinin əldə olunmasını görmək mümkündür.

Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasını qarşıya məqsəd qoyan Azərbaycanda 2004-2010-cu illərdə sosial sferada da islahatlar davam etdirilmiş, əhalinin etibarlı sosial müdafiə sisteminin inkişafı istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2000-2010-cu illər arasında postsovet məkanında insan inkişafı indeksinə görə illik 1,77 artım dərəcəsi ilə Azərbaycan ən yüksək göstəriciyə nail olmuşdur, insan İnkişafı indeksinin orta illik tempinə görə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri arasında son 10 il ərzində apancı dövlət kimi qəbul olunur. BMT İnkişaf Proqramının 2010-cu il İnsan İnkişafı Hesabatından görünür ki, 2005-ci ildə 101- ci yerdə olan Azərbaycan 169 ölkə arasında 67-ci yeri yüksəlib. Azərbaycan “orta insan inkişafı” qrupu ölkələrini tərk edərək “yüksək insan inkişafı” ölkələri kateqoriyasına daxil edilib.

Prezident İlham Əliyev yoxsulluqla əlaqədar bildirmişdir: “Sosial sahədə qarşımızda duran vəzifələr əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmaq, aztəminatlı təbəqənin sosial müdafiəsini gücləndirmək, yoxsulluğu bütövlükdə Azərbaycanda aradan qaldırmaqdır... Azərbaycanda yoxsullar olmamalıdır...”

Həyat səviyyəsinin yüksəlməsini, xüsusi ilə 2003-cü ildən sonra hər bir Azərbaycan əhalisi öz üzərində hiss edir. Beynəlxalq təşkilatlar da bu faktı etiraf edirlər. Statistik informasiya da bunu təsdiq edir. Belə ki, 2000-ci ildə əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri 1990-cı ilin səviyyəsinin 43 faizini təşkil edirdisə, 2005-ci ildə bu göstərici 80%-ə çatmışdır.

Rusiya Statistika Komitəsinin “Вопросы статистики” jurnalının 2011-ci ilin iyun nömrəsində dərc etdiyi məlumat əsasən ekspertlər Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Belarusiya və Azərbaycanda gəlirlərin bölüşdürülməsini qiymətləndirmişlər. Hesablamalar hər bir ölkənin gəlirləri və yaşayış minimumu əsasında 2008-ci ilin informasiyasını əhatə etmişdir. Ölkələrin öz sosial standartları nəzərə alınmışdır. Ekspertlər onu əsas götürmüşlər ki, cəmiyyətin sosialyönümlü modelində gəlirlərə görə əhalinin bölgüsü o zaman optimal hesab edilir ki, gəliri orta səviyyədə aşağı olan əhalinin xüsusi çəkisi 20 faiz (nisbi kəsirlər), orta gəlirli əhali - 60 faiz, yüksək gəlirli - 20 faiz olsun. Araşdırıcı ekspertlərin qənaəti ondan ibarətdir ki, beş müqayisə olunan ölkə həyat səviyyəsi standartları üzrə əhalinin bölüşdürülməsinin optimal bazar modelindən çox-çox uzaqdadırlar. O da qeyd edilmişdir ki, yaşayış minimumunun özü inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli azdır.

Beynəlxalq praktikaya görə əhalinin 80 faizi ləyaqətli həyat səviyyəsinə malik olmalıdırlar. Bu halda həyatın maddi tərəfi həmin insanlar maraqlandırmır. Ekspertlərin fikrincə, hal-hazırda Azərbaycanda ən yüksək gəlirli və ən aşağı gəlirli əhali qrupları arasındakı fərq 20 dəfəyə qədərdir. Azərbaycan Respublikası nın Dövlət Statistika Komitəsinin informasiya- lannın bazasında bizim hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanda bu fərq 15 dəfədən çox olmuşdur (kvintil əmsalı). 2010-cu ildə Azərbaycanda əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlir 236 manat təşkil etmişdir. Gəliri orta səviyyədə aşağı olan əhalinin xüsusi çəkisi 95 faiz olmuşdur (gəliri ayda 240,1 manata qədər olanlar). Almaniyada və Böyük Britaniyada ən yüksək və ən aşağı gəlirli əhali qrupları arasındakı fərq 3-5 dəfədir. Azərbaycanda göstərilən fərqi yüksək olmasını, ekspertlər sürətlə gedən təbəqələşmə prosesinin nəticəsi kimi qiymətləndirirlər (53, 04.06.2011).

Ev təsərrüfatlarının gəlirləri bütünlükdə pul, natural, məcmu və mobil gəlir üzrə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, fərdi əmək fəaliyyətindən, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan və torpaq payından, eləcə də yaradıcılıq, sahibkarlıq və kommersiya işindən əldə olunan gəlirlər, əmanətlər, transfer ödənişləri əhali gəlirlərini, ev təsərrüfatları büdcəsinin mədaxil hissəsini təşkil edir.

2.18 sayılı cədvəldən görünür ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən minimum istehlak səbəti hesablanılarkən qəbul etdiyi istehlak normaları Ümumi Dünya Səhiyyə Təşkilatının təsdiq etdiyi normalardan 1,3-2,5 dəfə azdır. Ən az norma ət və ət məhsulları üzrə (2,5 dəfə), şəkər və qənnadı mə- mulatları, kartof, yumurta və süd və süd məhsulları üzrə (1,7-2,2 dəfə) müəyyən edilmişdir.

Bir çox inkişaf etmiş Ölkələrdə istehlak səbəti müəyyən edilərkən məhsul və xidmətlərin tərkibi və norması ailənin fizioloji və sosial tələbat-

larını ödəyə bilən həcmdə qəbul edilir. Oraya mənzil icarəsinin haqqı, beş ildə bir dəfə avtomobilin satm alınması, 20 adda ət məhsulları və sair daxil edilir (53, 31.03.2012).

Cədvəl 2.1S

Azərbaycanda əsas ərzaq məhsullarının faktiki istehlakı və normaları

	Məhsulun adı	Olcü vahidi	Adambaşına illik istehlak normaları		Faktiki istehlak	qr.4:qr. 5x100
			Minimum istehlak səbəti	Ümumi dünya səhiyyə təşkilatı	2011-ci il	
1	2	3	4	5	6	7
1	Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)	kq	133,8	120,5	154	111
2	Kartof	kq	44,2	96,7	64,4	45,7
3	Tərəvəz və bostan məhsulları	kq	96,2	140,3	164,0	68,6
4	Meyvə və giləmeyvə	kq	47,0	80,3	75,4	58,5
5	Ət və ət məhsulları	kq	27,8	70,1	32,6	39,7
6	Süd və süd məhsulları	kq	209,2	359,9	248	58,1
7	Balıq və balıq məhsulları	kq	5,0	8,3	6,8	60,2
8	Yumurta	ədəd	139	243	131,0	57,2
9	Şəkər və qənnadı məmulatları (şəkərə çevirməklə)	kq	16,9	36,5	28,7	46,3
10	Bitki yağları, marqarin və digər piylər	kq	10,1	13,1	8,6	77,1
11	Mal-qara yağı (kərə)	kq	7,3	-	4,71	-
12	Çay	kq	3,5	-	2,0	-
13	Duz	kq	3,5	-	3,6	-

Mənbə: "Azərbaycanın ərzaq balansları", 2012, s. 167-177, 225, "Azərbaycan rəqəmlərdə", s.36, 2012, Dövlətstatkom, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Bizim araşdırmalarımız göstərir ki, hətta 7 növ məhsul üzrə faktiki istehlak hökumətin qəbul etdiyi normalardan 1,2-1,7 dəfə çoxdur. Hökumət tərəfindən orta hesabla adambaşına qəbul edilən norma çörək və çörək məhsulları üzrə faktiki istehlakla müqayisədə 1,2, kartof üzrə 1,8, meyvə- tərəvəz üzrə 1,5-1,6 dəfə, süd və süd məhsulları üzrə 12 faiz az olmuşdur (2010-cu il). Rəsmi statistikaya görə ət və balıq istehlakı MDB ölkələrinə nisbətən 1,5-2 dəfə, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən 3-3,5 dəfə az olmuşdur. Bütün bu faktların nəticəsidir ki, hökumətin təsdiq etdiyi yaşayış minimumu- mu faktiki yaşayış minimumundan 2 dəfə azdır (2011-ci il).

**Bəzi ölkələr üzrə ərzaq məhsullarının faktiki istehlakı
(adambaşına, kq)**

	Ölkələr	İllər	Ət və ət məhsulları	Süd və süd məhsulları	Heyvan yağı	Yumurta (ədəd)	Balıq və balıq məhsulları
1	Azərbaycan	2010	32	237	-	125	6,6
2	Rusiya	2009	67	246	3,9	262	15
3	Belarus	2009	77	224	-	284	15
4	Qazaxıstan	2009	65	314	-	188	5
5	Ukrayna	2009	50	212	-	272	15
Postsosialist ölkələr							
1	Polşa	2008	71	282	4,3	205	9,5
2	Çexiya	2007	86	342	4,2	252	5,8
3	Macarıstan	2007	61	189	U	270	3,8
İnkişaf etmiş ölkələr							
1	Avstriya	2007	97	359	5	236	13
2	İngiltərə	2007	86	241	2,6	187	20
3	Almaniya	2007	88	446	6,4	209	16
4	ABŞ	2007	119	273	2,1	249	11
5	Fransa	2007	96	-	7,9	276	35

Mənbə: "Azərbaycan statistik göstəriciləri", 2011, s.728-740 MDB ölkələrində, Rusiya istisna olmaqla, süd və süd məhsullarının tərkibinə heyvan yağı da daxil edilmişdir.

Hal-hazırda MDB ölkələrində istehlak səbətinin tərkibində ciddi dəyişikliklər edilir. Belə ki, çörəyin və kartofun azaldılması, ətin isə artırılması həyata keçirilir. Əsas məqsəd əhalinin real istehlakım əsas götürərək, orqanizmin əsas vitaminlərə, zülallara tələbatını təmin etməkdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycanda da istehlak səbətinin tərkibinə yenidən baxmaq lazımdır. Onların hesablamalarına görə Azərbaycanda istehlak səbətinin dəyəri minimum 200 manat olmaqla, 450 manata qədər çatdırılmalı, ərzaqla bağlı xərclər bütün istehlak xərclərinin 40 faizindən çox olmamalıdır. Hökumətin təsdiq etdiyi istehlak səbətinin tərkibində ət istehlakı 28 kq-dır. Bu göstərici Rusiyada 42, Latviyada 56 kq-dır. İstehlak səbətində balıq istehlakı Rusiyada 14 kq nəzərdə tutulduğu halda, Azərbaycanda isə 5 kq təşkil edir. Faktiki istehlakla müqayisə də göstərir ki, təsdiq edilmiş istehlak səbəti reallığı əks etdirmir (53,14.07.2012).

Bəzi ölkələr üzrə əsas ərzaq məhsullarının faktiki istehlakı 2.19 sayılı cədvəldəki informasiyalarla xarakterizə olunur. 2010-cu ildə Azərbaycanda

ət və ət məhsullarının istehlakı MDB ölkələri ilə müqayisədə 1,5-2 dəfə, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən 2,8-3 dəfə az olmuşdur.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yeni qərar qəbul etmişdir. Hökumətin 6 iyun 2014-cü il tarixli 182 sayılı qərarı ilə istehlak səbətinə 12 adda ərzaq məhsulları, 10 adda qeyri-ərzaq malları, 10 adda pullu xidmət daxil edilmişdir. Yeni qərarla çörək və çörək məmulatlarının və kərə yağının istehlakı azaldılmış, kartofun, tərəvəzin, ət və ət məhsullarının, süd və süd məhsullarının və balıq məhsullarının istehlakı artırılmışdır.

Yeni qərar 1 yanvar 2015-ci ildən qüvvəyə minmişdir.

Orta statistik amerika ailəsi öz büdcəsinin 10 faizini, almaniyalı ailəsi 9,8 faizini, İngiltərə 25 faizini, Fransa ailəsi 18-20 faizini ərzaq məhsullarının alınmasına xərcləyir. Bu da əhali gəlirlərinin kifayət qədər yüksək olması ilə izah edilir (70, s.91).

Milli Hesablar Sisteminin metodologiyasına uyğun olaraq, Dövlətstatkom əhalinin gəlirlərini müəyyən edərkən şəxsi kənd təsərrüfatı məhsullarını hesablayır və gəlirlərə daxil edir. Xərclərə isə həm də yaşadığın şəxsi mənzillərə icarə haqqını əlavə edir. Guya onlar icarə etdikləri mənzillərdə (evlərdə) yaşayırlar və icarə haqqı verirlər. Məlumdur ki, bir çox bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə mənzil icarəsi geniş yayılmış, həqiqətəndə əhalinin əksəriyyəti icarə mənzillərində yaşayırlar. Axı Azərbaycanda çox az insanlar icarə mənzillərində yaşayırlar. Belə şəraitdə, bizim fikrimizcə, Azərbaycan reallığında əhali xərclərinin hesablanmasında şərti icarə haqqının nəzərə alınması düzgün deyil. Belə yanaşma realığa uyğun deyil və bu yolla əhalinin xərcləri süni surətdə artırılır. “Ünvanlı dövlət sosial yardımına haqqında” qanunda deyilir ki, ailənin gəlirlərinə ailə üzvlərinə bağışlanmış hədiyyələr, mülkiyyətdən, ailə üzvlərinə məxsus əmlakdan, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan və yaxud əldə oluna biləcək pul və natural formada gəlirlər daxildir (maddə 1.03), orta aylıq gəliri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailələr aztəminatlı hesab olunur (maddə 1.03). Sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanılır (maddə 7.1).

Mütəxəssislərin hesablamaları göstərir ki, əgər yaşayış minimumunu müəyyən edərkən MDB ölkələrində qəbul edilmiş istehlak normativləri isti

fadə edilərsə, Azərbaycanda minimum istehlak səbətinin dəyəri təsdiq olunandan 2 dəfə çox olar (53,14.01.2012).

Avropa ölkələrində bu və ya digər əhali qrupunun təmin olunma həddini təyin etmək məqsədilə sosial standartlar tətbiq edirlər. Bu da əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Məsələn, Almaniyada məşğulluq sferasında unifikasiya xarakterli sosial və hüquqi standartlar tətbiq edilir. Onların əsasında əhalinin bu və ya digər qrupunun təminat həddi müəyyənləşdirilir.

Mütəxəssislərin fikrincə, müasir dünyada ən optimal sosial siyasət Avropa ölkələrində formalaşdırmış və Avropa İttifaqında həyata keçirilən siyasətdir. Burada sosial siyasət böyük sayda və ləyaqətli iş yerlərinin, habelə hamı üçün eyni şəraitin yaradılmasına istiqamətləndirilmişdir. Avropa İttifaqı ölkələri sosial vəziyyət üzrə vəzifələri və indikatorları öz aralarında razılaşırdırlar və onu vahid mərkəzə koordinasiya edirlər. Sosial vəziyyətin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə aparılır: gəlirlərin bölüşdürülməsi və həyat şəraiti, demoqrafiya, səhiyyənin vəziyyəti, tibbi və uzunmüddətli qulluq. ABŞ kimi ölkədə müəyyən sosial təbəqəyə aid olan insanlara vergi güzəştləri edilir və ərzaq yardımını göstərilir. Təcrübə göstərir ki, 8-dən çox desil əmsalı olan ölkələrdə sosial gərginlik yaramır və ümumi iqtisadi inkişafa mənfəət təsir edir. Alimlərin fikrincə, bu göstərici Rusiyada faktiki 35 faizə yaxın olsada, rəsmi orqanlar 15 faiz olduğunu bəyan edirlər (64).

İqtisadi inkişaf modelini, hər şeydən öncə, ölkə əhalisini maddi, mənəvi, intellektual və demoqrafik durumuna təsiri baxımından qiymətləndirmək tövsiyyə olunur. Qiymətləndirməyə belə yanaşma, bir tərəfdən, humanizm prinsipləri ilə, digər tərəfdən, əmək resurslarının iqtisadi inkişafda rolu ilə şərtlənir. Dövlətin sosial siyasəti sosial ədalət, əhalinin bütün təbəqələri üçün bərabər sosial təminat sisteminin yaradılması kimi mühüm prinsipləri özündə ehtiva etməlidir.

Statistik informasiyalardan təhlilindən aydın olur ki, 1999-cu ilə müqayisədə əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri 2010-cu ildə 3,3 dəfə artmışdır. Əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri isə 1990-cı ilin səviyyəsinə görə 2005-ci ildə 75,8 faiz təşkil etmişdir. Sonrakı illərin pul gəlirlərinin dinamik uçuşu statistikada dərc olunmur.

**Azərbaycanda pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin və
pullu Xidmətlərin dinamikası**

Göstəricilər	2005		2009		2010		2011	
	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%
1 Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi, cəmi, mln. manat	4548	100	11493	100	13262	100	15880	100
Ö cümlədən: ərzaq malları	2967	65,2	7300	59,5	8378	63,2	9456	63,2
-adambaşına aylıq ərzaq malları istehlakı, man	30		69		78		87	
-qeyri-ərzaq malları Həmçinin aylıq adambaşına, manat	1582 16	34,8	4194 40	40,5	4883 46	36,8	6424 59	36,8
2 Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər	961	-	4088	-	4725	-	5332	-
3 Cəmi istehlak bazarında xərclər Həmçinin adambaşına	5509 55		15581 147		17987 168		21212 195	

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", *stattoplu, Dövlətstatkom, 2012, s. 336-346. əsasında müəllif tərtib etmişdir.*

2010- cu ildə əhalinin gəlirləri (vergilər və digər məcburi ödənişlər daxil olmaqla) 25606 milyon manat olmuşdur. Lakin onlann faktiki xərcləri 20541 milyon manata çatmışdır. Gəlirlərin xərclərdən üstünlüyü 5065 mln. manat təşkil etmişdir. /Belə vəziyyətin yaranması, bizim fikrimizcə, kölgə iqtisadiyyatından gəlirlərin əldə, edilməsi, ölkədən kənarada işləyənlərin respublikadakı ailə üzvlərinə pul göndərməsi və bu kimi amillərlə izah oluna bilər.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2011-ci ildə ticarət şəbəkəsindən hər bir ölkə sakini orta hesabla 87 manatlıq ərzaq, 59 manatlıq qeyri-ərzaq malları almışdır. Beləliklə, faktiki istehlak səbəti 146 manata bərabər olmuşdur (cədvəl 2.20).

2011- ci ildə 553 min nəfər ailə üzvü ünvanlı sosial yardım almışdır. Belə ailələrin 40 faizi 3 və daha çox uşaqlı ailələr olmuşdur. Hər ailə üzvünə ödənilən yardım orta aylıq məbləği 24 manat olmuşdur. Deməli, yanm milyondan çox əhalinin aylıq gəliri 75 manatlıq ehtiyac meyarından az olmuşdur.

Ehtiyac meyarının yaşayış minimumundan az təsdiq edilməsi "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" qanuna ziddir. Çünki həmin qanunda deyilir ki, ehtiyac meyarı yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə hər il üçün təsdiq olunan hədddir.

(Maddə 1.0.1). Buradan çıxan nəticə[^])dur ki, hər dəfə yaşayış minimumu yenidən təsdiq edilərkən ehtiyac meyan da onun səviyyəsində qəbul edilməlidir. Ümumiyyətlə, minimum əmək haqqı məbləğinin, pensiyaların baza hissəsinin və ehtiyac meyanın aşağı həddinin ölkə üzrə yaşayış minimumundan aşağı olmaqla fərqlənməsi heç bir məntiqə uyğun deyil. Hər üç göstərici yaşayış minimumu səviyyəsində təsdiq edilməlidir. Bunu adi məntiq tələb edir. Hətta Rusiya Federasiyasının Əmək Məcəlləsində nəzərdə tutulur ki, əmək ödənişinin minimum həddi minimum yaşa)aş həddindən aşağı ola bilməz.

Avropa İttifaqının Statistika metodologiyasının əsasmda apardığımız hesablamaya göstərir ki, 2010-cu ildə Azərbaycanda minimum əmək haqqı 195-200 manat, yaşayış minimumu 163 manat olmalı idi. Rusiya alimlərinin fikrincə, bu göstərici 600 dollar civarında müəyyən edilməlidir (64). Həmin mənbəyə görə Avropanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində, ABŞ-da və Kanadada aylıq minimum əmək haqqı 1000-1500 dollara bərabərdir.

İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin (Bakı şəhəri) hesablamalarına görə hökumətin qəbul etdiyi rəqəmlər əhalinin ehtiyaclarına adekvat deyil. 2010- cu il üçün Mərkəzin hesablamaları Nazirlər Kabinetinin apardığı metodikaya uyğun həyata keçirilmişdir. Əldə olunan rəqəmlər göstərmişdir ki, 2010- cu ildə Azərbaycanda yaşayış minimumu əməkqabiliyyətli əhali üçün adam- başma 145 manat (hökumət 95 manat təsdiq etmişdir), pensiyaçılar üçün 135 manat (68 manat), 0-14 yaşlı uşaqlar üçün isə 86 manat (72 manat) olmalı idi.

2011-ci ilə yaşayış minimumu əmək qabiliyyətli əhali üçün 102 manat, 2012-ci ilə 116 manat təsdiq edilmişdir. Əmək haqqının minimum səviyyəsi Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusi uəotu nəzərə alınmaqla minimum əmək haqqının təyin edilməsi haqqında” 1951-ci ildə qəbul edilmiş 131 sayılı Konvensiyası əsasmda müəyyən edilməlidir. Bu da imkan verir ki, reallıqda əməyin ödənişi minimuma endirilməsin. Konvensiyanı ratifikasiyaya edən hər bir ölkədə onun tələblərinə riayət edilməlidir. Azərbaycan Respublikası da Konvensiyanı qəbul etmişdir. Konvensiyaya əsasən minimum əmək haqqının təyin edilməsində bir neçə amilin nəzərə alınması tələb olunur:

-işçinin və onun ailəsinin tələbatı; burada ölkə üzrə əmək haqqının ümumi səviyyəsi, sosial müavinət, həyatın dəyəri;

-iqtisadi mülahizələr, yəni əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, həyat səviyyəsinin lazım olan səviyyədə saxlamaq imkanları, iqtisadi inkişaf tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Minimum əmək haqqı əmək ödənişinin aşağı həddini müəyyən edir. Onun təyini əhalinin əsas həyatı tələbatlarının ödənilməsi zəruriyyətindən irəli gəlir.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsində deyilir ki, minimum əmək haqqı iqtisadi, sosial şərait nəzərə alınmaqla qanunvericiliklə ixtisas- sız əməyə və xidmətə görə aylıq əmək haqqının ən aşağı səviyyəsini müəyyən edən sosial normadır (Maddə 155.2). Tarif (vəzifə) maaşı işin mürəkkəbliyi, əməyin gərginliyi və işçinin ixtisas səviyyəsinə görə müəyyən edilən əmək haqqının əsas hissəsidir (Maddə 157.4). Bu maddələr nə dərəcədə ədalətlidir? Hər iki maddədəki boşluq ondan ibarətdir ki, “minimum əmək haqqı” göstəricisinin təyinatı bu maddələrdə nəzərə alınmır. Belə ki, minimum əmək haqqının təyinatı işçinin minimum yaşayış standartını təmin etməkdir. Məgər 105 manatla hansısa yaşayış standartını təmin etmək mümkündürmü? Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsindəki “minimum əmək haqqı” anlayışının Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 131 nömrəli Konvensiyasında verilən tərifə uyğunlaşdırılması tələb olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda yoxsulluq necə şərh edilir? Normal həyat və həyat fəaliyyəti üçün əmlak qiymətlilərinin, malların və pul vəsaitlərinin ifrat dərəcədə çatışmazlığı yoxsulluq deməkdir. Yoxsulluğun 2 forması müəyyən edilmişdir: mütləq və nisbi yoxsulluq. Mütləq yoxsulluq yoxsulluğun dövlət tərəfindən normativ-hüquqi aktla müəyyən edilən elə bir həddidir ki, adamın, ailənin müəyyən dövr ərzində pul gəlirləri onun, ailənin minimum fiziki yaşamasını təmin edir. Nisbi yoxsulluq o deməkdir ki, minimum istehlak səbətinə əldə etmək, minimum istehlak büdcəsinin səviyyəsinə çıxmaq imkanı yoxdur. Mütləq yoxsulluq həddini hər bir dövlət özü müəyyən edir. Yaşayış minimumunu yoxsulluq həddi kimi qəbul etsək 2012-ci ildə Azərbaycanda bu norma 108 manat, 2013-cü ilə 116 manat təsdiq edilmişdir.

Beynəlxalq səviyyədə yoxsulluq səviyyəsini müəyyən etmək üçün üç müxtəlif yanaşmadan istifadə edilir. Birincisi, iqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı gəliri ölkə üzrə median (orta aylıq gəlir) gəlirlərin 60 faizindən az olan əhalinin xüsusi çəkisi ilə müəyyən edir. Avropa İttifaqı Statkomu gəliri ölkə üzrə adambaşına faktiki orta aylıq nominal gəlirin 50 faizindən az olan əhalinin xüsusi çəkisi ilə müəyyən edir. Məsələn, ABŞ-da yoxsulluq həddi Federal Hökumət tərəfindən təsdiq olunur və ərzaq malları səbətinin dəyərinin 3 mislinə bərabərdir. Hər il qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olaraq yenidən baxılır (61, s.52-53).

Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, cəmiyyətin normalan həddində yaşamaq üçün minimum vəsaiti olmayan şəxslər yoxsuldur. Yaşayış minimumu yoxsulluğun mütləq həddi kimi qəbul edilir. 2012-ci ildə Azərbaycan cəmiyyəti üçün yaşayış minimumu qanunla 116 manat qəbul edilmişdir. 2.21 sayılı cədvəldən görünür ki, aylıq gəliri bu həddən aşağı olan şəxslər, yəni ümumi əhalinin təxminən 20,6 faizdən və ya 1,9 mln. nəfərdən çoxu yoxsul hesab edilə bilərlər. Dünya Bankı yeni meyar müəyyən etmişdir. Avropada tətbiq olunan standartlara görə aylıq gəliri ölkə üzrə orta aylıq gəlirin 60

faizindən az olan insanlar yoxsul hesab edilirlər (31, 08.08.2013, 53, 13.04.2013).

2011-ci ildə Litvada yoxsulluq həddi adambaşına 200 manat, 4 nəfərlik ailə üçün 421 manat qəbul edilmişdir.

Cədvəl 2.21

Adambaşına orta aylıq gəlirin səviyyəsinə görə əhalinin bölgüsü

Hər nəfər düşən orta aylıq gəlir	2010	
	Min nəfər	Faizlə
Əhali, cəmi,	9054,3	100
O cümlədən 95 manata qədər	570,3	6,3
95,1-110	1294,8	14,3
110,1-200	5577,5	61,6
200,1-280	805,9.	8,9
280 və çox	190,1	2,1

Mənbə: *Cədvəl "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", Dövlətstatkom, Bakı, 2011, səh. 171 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

2012- ci ilə Pusiyaada yaşayış minimumu 155 manat təyin edilmişdir (53, 12.05.2012). Yoxsulluq həddini hər bir ölkə özü müəyyən edir. Məsələn, ABŞ-da yoxsulluq həddi 800 dollar, Avropa ölkələrində 600 avro müəyyən edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzv ölkələrində yoxsulluq həddinin müəyyən edilməsi metodikası eynidir. Müstəqil ekspertlər hesab edirlər ki, Azərbaycanda yoxsulluq həddi 150-170 manat səviyyəsində qəbul edilməlidir (53, 19.09.2011). 2010-cu ildə Azərbaycanda adambaşına orta aylıq nominal gəlir 239 manata, 20)2-ci ildə 315 manata bərabər olmuşdur (24, 2012, s.39). Yuxanda qeyd edilən birinci yanaşma əsasında müəllifin hesablamaları göstərir ki, 2010-cu ilə yoxsulluq həddi 143 manat, 2012-ci ildə 190 manat qəbul edilməli idi. Bu meyana əsas götürsək, Dövlət Statistika Komitəsinin ev təsərrüfatlarında apardığı büdcə monitorinqi göstərir ki, 2010-cu ildə orta aylıq gəliri 140 manata qədər olan insanlar ümumi əhalinin 53,1 faizini təşkil etmişdir.

2012-ci ildə orta aylıq gəliri 190 manat olanların xüsusi çəkisi 72,2 faizə bərabər olmuşdur. Rəsmi statistik mənbələrdə 2010-cu ildə yoxsulluq həddinin 98,7 manat, yoxsulluq səviyyəsinin 9,1 faiz, 2012-ci ildə müvafiq olaraq 119,3 manat və 6 faiz olması göstərilir (24, 2013, s.153). Beləliklə, 2012-cu ildə rəsmi elan edilmiş yoxsulluq səviyyəsi 9,1 faiz olmaqla, Avropa standartlarına uyğun bizim hesablamalarımızdan 8 dəfədən çox aşağıdır.

Dövlətstatkomun hesablamalarına görə 2009-cu ildə Azərbaycan əhalisinin 980 min nəfərdən çoxu, 2012-ci ildə 561 min nəfəri milli yoxsulluq həddindən aşağı yaşamışdır (24, Dövlətstatkom, 2013, s.721).

Azərbaycanda Dövlət Statistika Komitəsinin hesablamalarına görə müəyyən edilmiş yoxsulluq səviyyəsi beynəlxalq təşkilatların və yerli tədqiqat mərkəzlərinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsini 25 faiz, yerli tədqiqat mərkəzləri 14,5 faiz səviyyəsində qiymətləndirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli mütəxəssislərin müəyyən etdiyi səviyyə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin səviyyəsinə yaxındır (53,13.08.2011).

Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinin azlığını şərtləndirən bir səbəb də ölkədə yaranan milli gəlirin bölüşdürülməsindəki mövcud vəziyyətdir. Belə vəziyyətin mövcudluğunu nəinki təkcə statistik informasiyalar təsdiq edir, eyni zamanda 2012-ci ildə Azərbaycan hökuməti də etiraf etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası və AR Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatının Milli Konfederasiyası arasında 2012-2013-cü illər üçün Baş kollektiv sazişin bağlanması haqqında qərar, №58, 6.03.2012, bənd 2.4). Bu barədə daha ətraflı 4.4. saylı paragrafda verilmişdir.

Azərbaycanda sosial sferanın təhsil, səhiyyə, elm, mədəniyyət və incəsənət sahələrində, habelə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən digər sosial sferalarda aylıq əmək haqqının çox aşağı olması və gəlirlər üzrə əhalinin təbəqələşməsinin yüksək səviyyəsi problem kimi öz həllini gözləyir.

Milli iqtisadi inkişaf modelinin sosialyönümlülüyü meyan kimi beynəlxalq praktikaya görə, dövlət büdcəsinin xərclərində sosial təyinatlı xərclərin xüsusi çəkisi və onun dəyişmə dinamikası əsas götürülür. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcəsinin xərcləri ümumi daxili məhsulun 45-60 faizinə bərabər olur. Azərbaycanda isə bu göstərici 32 faizə bərabərdir (2011-ci il).

Sosial sferada həyata keçirilən siyasətin mühüm elementlərindən biri də yoxsulluğun azaldılmasına xidmət edən proqramlardır. 2008-ci ildə ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proq- ramı”nın və ona edilən əlavələrin realizasiyası nəticəsində ölkədə yoxsulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmışdır. Prezidentin sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı (2011-2015-ci illər) təsdiq olunmuşdur.

ABŞ-da 3 sosialyöümlü sahəyə (səhiyyə, təhsil və elm) yönəldilən xərclər ümumi daxili məhsulun 19,5 faizini təşkil edir (71, s.118). 2010-cu ildə Azərbaycanda bu göstərici 4,1 faizə bərabər olmuşdur.

Müstəqil ekspertlərin apardığı sorğu nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 2012-ci ilin mart ayında Azərbaycanda təkcə istehlak səbəti əmək qabiliyyətli əhali üçün 171 manat təşkil etmişdir (53, 21.04.2012) ki, bu da

hökumətin təsdiq etdiyindən 1,5 dəfə çoxdur. Cəmi büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda 714 mindən çox adam işləyir (2011-ci il). Onlarında 70 faizi və ya 500 min nəfəri sosial sferada işləyirlər. Büdcə təşkilatlarında əmək haqqının artımına hökumət konservativ yanaşmaya üstünlük verir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, azgəliqli əhalinin əksəriyyəti məhz dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda maddə işləyənlərdir. Bunu da dövriyyədə pul kütləsinin artımının müəyyən həddə saxlanması və inflyasiya proseslərinin mənfi təsirinin qarşısının alınması ilə izah edirlər. Mərkəzi idarəetmə orqanlarında hesab edirlər ki, əmək haqqının artırılması ölkədə inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olur. Inflyasiyaya təsir edən amillərin müqayisəli təhlili göstərir ki, burada iqtisadi əsaslar deyil, subyektiv fikirlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, 2011-ci ildə inflyasiyanın səviyyəsinin 7,9 faiz təşkil etməsinin əsas səbəbi əhalinin gəlirləri və xərcləri deyil, digər amillər olmuşdur. Bizim fikrimizcə, indiki mərhələdə, məlum infrastruktur obyektlərinin tikintisinə aludəlikdən imtina əsasında dövlət büdcəsindən xərclərin istiqamətinə dəyişiklik etməklə, əmək haqqına ayrılan vəsaitin artırılması inflyasiya partlayışını şərtləndirə bilməz. Inflyasiyanı tələb olunan səviyyədə saxlamağın ən mühüm şərti iqtisadiyyatın pul təminatının və pul emissiyasının ümumi daxili məhsulun artım tempi ilə uzlaşdırmaqdır. İqtisadi nəzəriyyənin bu tələbinə çox hallarda Azərbaycanda əməl edilmir. Məsələn, 2011-ci ildə ümumi daxili məhsulun artımı 0,1 faiz olduğu halda, dövlət büdcəsinin xərcləri, əsas kapitalla investisiyalar, iqtisadiyyatın pul təminatı və banklardan kənarında nəğd pul 1,3 dəfə, pul emissiyası 1,5 dəfə artmışdır. Ancaq əhalinin xərclərinin artımı cəmi 16 faiz olmuşdur. Bizim fikrimizcə, burada mühüm bir meyli nəzərə almırlar. Söhbət ondan gedir ki, dövriyyədə pul kütləsinin artımı təkcə əmək haqqının artımı ilə şərtlənmir, inflyasiyanın əsas artım amili istehlak bazasında mal qıtlığı (təklif inflyasiyası) və ümumiyyətlə iqtisadi sektorda gəlirlərin, o cümlədən bütünlükdə büdcə xərclərinin artımı (tələb inflyasiyası) ilə bağlıdır. Məsələn, dövlət büdcəsindən əsas- h xərclərə ayrılan vəsaitlər ildən ilə böyük sürətlə artırlar. 2010-cu ildə 2005-ci illə müqayisədə belə xərclər 17 dəfə artaraq, cari qiymətlərlə 194 mln. manatdan 3255 mln. manata çatdırmışdır. Belə artım, bir tərəfdən, bu sektorda əmək haqqının ümumi kütləsinə, digər tərəfdən, istehsal vasitələri bazasında tələbatı artırır və inflyasiyaya təsir edən amilə çevrilir. Çünki əsaslı xərclərin təxminən 7% əmək haqqı, 60 %-i materialların alınması formasında istifadə olunur. Dövlət büdcəsindən əmək haqqının artırılmasının inflyasiyanın yüksəldilməsinə səbəb olması motivini əsassız hesab edirik. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının informasiyasına görə Azərbaycanda əməyin ödənilməsinə xərclənən vəsait büdcə xərclərinin 17%-ə yaxındır (31, 14.12.2012). İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 40-

60% təşkil edir. Qalan əmək haqqı məbləği dövlət və özəl təsərrüfat subyektləri tərəfindən formalaşdırılır.

Ekspertlərin fikrincə, minimum əmək haqqı 160-170 manata çatdırılmalıdır. 2011-ci ildə tərtib edilmiş hökumət proqnozlarında 2015-ci ildə ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqının 24 faizi civarında minimum əmək haqqının təyin edilməsi tövsiyyə edilir (53, 19.11.2011). 2011-ci ildə orta aylıq əmək haqqı 332 manat olduğu halda, minimum əmək haqqı 85 manat və ya orta aylıq əmək haqqının 25,6 faizinə bərabər olmuşdur.

Beynəlxalq əmək təşkilatının 95 və 131 sayılı konvensiyaları mövcuddur. 131 sayılı konvensiyada minimum əmək haqqının səviyyəsini müəyyən edərkən işçilərin və onların ailələrinin (2 böyük və 2 kiçik yaşlı ailə üzvləri) tələbatının nəzərə alınması göstərilmişdir. Azərbaycan qanunvericiliyində yalnız işçinin minimum tələbatı nəzərə alınır. Avropa Sosial Xartiyasının tələbinə görə minimum əmək haqqı ölkədə orta əmək haqqının 60 faizinə, istehlak büdcəsi isə 50 faizinə bərabər olmalıdır. 2013-cü ildə Azərbaycanda bu göstərici müvafiq olaraq 25 faizə və 27 faizə bərabər olmuşdur.

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası haqlı olaraq hesab edir ki, əməyin ödənilməsinə xərclənən vəsaitin büdcə xərclərinə nisbətini inkişaf etmiş ölkələrdə olan bu göstəricilərin səviyyəsinə çatdırılması üzrə siyasəti işləyib həyata keçirmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 40-60 faiz, Azərbaycanda isə 16,7 faizdir. Yoxsulluğun ölçülməsi üçün beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş kriteriyalar üzrə statistik göstəriciləri açıqlamaq düzgün olardı. Onların fikrincə, insanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması ölkənin konstitusion quruluşunun əsasını təşkil edən prinsiplərdən biri kimi qiymətləndirilməsi zəruridir (31, 14.12.2012). Mütəxəssislərin hesablamalarına görə layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək üçün yaşayış minimumu 434 manat olmalıdır. 2014-cü ilə əməyin ödəniş xərcləri büdcə xərclərinin 15 faizini təşkil etməsi nəzərdə tutulmuşdur (31,14.11.2012).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı il 11 mart tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasında əmək haqqının və sosial müavinətlərin əməyin ödənilməsinin minimum məbləği əsasında müəyyən edilməsi qaydası ləğv edilmişdir. Beynəlxalq miqyasda tətbiq edilən, dövlətin sərəncamında obyektiv tənzimləmə vasitəsi olan bu qaydanın ləğv edilməsi fərdiy- yətçiliyə yol açdı, əməyin keyfiyyətini və mürəkkəbliyini tam nəzərə almıyan bir mexanizmin yaranmasına gətirib çıxardı. Nəticədə dövlət idarəetmə orqanında çalışan kiçik xidmət işçisinin əməyi alimin əməyindən dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinə hüquqi baza yarandı. İndi minimum əmək haqqı öz obyektiv tənzimləmə rolunu itirmişdir.

Dövlət sektorunda əmək haqqının fərdi qaydada təyin edilməsinin bir ifadəsi də hansı idarəetmə strukturunda işləməsindən asılı olaraq əmək haqqının məbləğində güclü fərqin olmasıdır. Məsələn, ali və yuxarı idarəetmə

orqanında çalışanlarla mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında çalışanların, hüquq-mühafizə - məhkəmə orqanlarında çalışanlarla təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və elmi müəssisələrdə çalışanların aylıq maaşları dəfələrlə fərqlidir.

Fərdçiliklə bağlı digər bir misal ondan ibarətdir ki, pensiya yaşına çatmamış istifadə olunan Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimi pensiya yaşına çatana qədər fəaliyyətdə olan Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakiminin aylıq vəzifə maaşı məbləğində dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına aylıq pul təminatı alır (30.09.2011-ci ildə qəbul edilmiş qanun).

Müstəqil ekspertlərin hesablamalarına görə mənzil almaq istəyən Azərbaycan vətəndaşı orta hesabla öz əmək haqqını 26 il yığmalıdır (53, 15.1. 2011). Belə ki, ən bahalı və ən ucuz mənzilləri nəzərə alaraq ölkədə orta hesabla mənzilin qiyməti 100 min manat, aylıq əmək haqqı isə 325 manat (2010-cu il) təşkil edir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, “orta aylıq əmək haqqı” göstəricisi maddə ilə işləyənləri əhatə edir. Onların da sayı iqtisadiyyatda məşğul olanların cəmiyyəti 32 faizini təşkil edir (2010-cu il). Bəzi siyasi xadimlər və mütəxəssislər hesab edirlər ki, Azərbaycanda mənzil problemini ancaq bazar sisteminin tələblərinə uyğun olaraq vətəndaşlar özləri həll etməlidirlər, öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdən faktlar səsləndirirlər. Burada həqiqət ondan ibarətdir ki, özü-özünü mənzillə təmin edən bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin vətəndaşlarının gəlirləri Azərbaycan əhalisinin gəlirlərindən müqayisə edilməz dərəcədə yüksəkdir. Məsələn, Almaniyada, İsveçdə, Belçikada mənzil satın almaq üçün vətəndaş 4,2-4,4 il, İsveçdə və Türkiyədə 5,4-5,6 il əmək haqqını toplaması kifayət edir. ABŞ-da bu göstərici 2,7, Dominikan Respublikasında 3,5, Çilidə 4 ilə bərabərdir. Azərbaycanın bəzi mütəxəssislərinin diqqətinə bu problemlə bağlı çatdırmaq istədiyim çox mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, özü-özünü mənzillə təmin etmək müddəası (postulatu) heç də bazar iqtisadiyyatının təməli prinsipi deyil. Problemi hər bir ölkə fərdi, özünəməxsus qaydada həll edir. Sosialyönümlü iqtisadi inkişaf modelini seçmiş ölkələrdə mənzil məsələsinin həllində dövlət köməyi prioritet kimi qəbul edilmişdir. Yaşayış evlərinin dövlət tərəfindən tikilməsi və mənzillərin vətəndaşlara icarəyə verilməsi praktikası çoxsaylı ölkələrdə geniş yayılmışdır. İcarə haqqı da bazar qiymətlərinə deyil, mənzilin maya dəyəri və inflyasiya səviyyəsinə əsaslanır. İcarə dövründə bu yolla hesablanmış icarə haqqını ödədikdən sonra vətəndaş mənzilin mülkiyyətçisi olur. Beləliklə, hökumət sosial mənzil fondu yaradır, mənzillərin lizinzi və ya icarəsi proqramları tərtib edir və həyata keçirir. Çoxsaylı bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sosial tipli mənzil fondunu dövlət vəsaiti hesabına yaradırlar və müxtəlif məqbul şərtlərlə vətəndaşların istifadəsinə verirlər. Məsələn, İngiltərədə aztəminatlı ailələrə mənzil subsidiyaları verilməsi təcrübəsi mövcuddur. 2014-cü ilə

minimum əmək haqqı 105 manat, yaşayış minimumunun həddi 125 manat, ehtiyac meyannın məbləği 100 manat olan ölkənin əhalisi özü-özünü mənzillə təmin etməsi üzrə Azərbaycan dövlətinin indiki siyasəti əsaslı görünmür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycanda adambaşına cəmisi 9-9,5 kv m mənzil sahəsi düşür ki, bu da Avropa standartlarından, digər ölkələrdən, xeyli azdır. Ekspertlər hesab edirlər ki, Bakıda ipoteka xətti ilə mənzilin orta satış qiyməti 80 min manata çatır, ancaq əhalinin alıcılıq qabiliyyəti 45-50 min manatdır (53, 12.01.2013). Bakıda mənzilin bir kvadrat metrinin dəyəri orta hesabla Praqa şəhərinə nisbətən 30 faiz yüksəkdir və təxminən Berlin şəhərindəki kimidir, baxmayaraq ki, əhalinin gəlirləri arasındakı fərqlər çox böyükdür. Gənc ailələrin yandan çoxunun mənzilə tələbatı olduğu halda, Azərbaycanda dövlətin sosial mənzil proqramı mövcud deyildir. Niderlandda fərdi proqramlar üzrə seçilmiş mənzil layihələrinə subsidiyalar verirlər. Estoniyada mənzil məsələsini həll etmək üçün hökumət xüsusi mexanizm işləyib hazırlamışdı. Belə ki, banklar alman sisteminə bənzər xüsusi əmanət proqramları təklif edirlər. Finlandiyada ipoteka kreditinin 29 faizi vergitutma obyektidir deyil. Dövlət ipoteka kreditinin 35 faizinin bank faizini 6 il ərzində ödəyir. Ancaq bu kömək 18-30 yaşında olan və mənzilin alışı qiymətinin 20 faizini əvvəllər yığmış olan gənclərə şamil edilir. Təxminən bu yolla Fransa da gedir. Burada dövlət mənzilin alınmasını bonuslar, subsidiyalar və vergidən azad etmə vasitələri ilə stimullaşdırır. Norveçdə dövlət daşınmaz əmlak bankı kreditlər təklif edir, mənzilin qiymətinin 80 faizinə düşən faiz stavkasına subsidiya verir. Burada şərt ondan ibarətdir ki, alman mənzil ölkədə qəbul edilmiş sosial şərtlərə və məbləğ məhdudiyyətinə uyğun olsun (53, 26.06.2010). tiliq gəliri orta hesabla 13 min manat olan (2010-cu il) Azərbaycan ailəsi (2866x4,5) nə öz vəsaiti, nə də müxtəlif stavkalı kreditlə özü-özünü mənzillə təmin etmək imkanı hələlik malik deyil. Sosialyönümlü siyasət aparan Azərbaycan dövləti problemin həllini əsasən öz üzərinə götürməklə, sosial yaşayış evləri tikməlidir.

Aztəminatlı əhalinin, xüsusi ilə gənclərin mənzillə təminatmda ipoteka kreditinin rolunu çox şişirdirlər.. Onun şərtlərini nə qədər güzəştli etsələr də, əhatə dairəsini genişləndirənlər də yaxın illərdə təkcə onun vasitəsi ilə mənzil problemini həll etmək mümkün olmayacaqdır. Hal-hazırda hətta işlə təmin olunanların aldığı əmək haqqı buna imkan vermir. Ekspertlərin fikrincə, Bakı şəhərində mənzil satın almaq üçün iki nəfərdən ibarət olan ailə 13- 14 il ərzində əmək haqqını yığmalıdır. Beynəlxalq praktikada isə 5 il qəbul edilmişdir ki, bu da “əlçatan” mənzil hesab edilir. Beləliklə, Azərbaycanda bu göstərici dünya praktikasından 2,5 dəfə çoxdur. 2013-cü ildə Milli Məclisdə çıxışında Mərkəzi Bankın rəhbəri ipoteka krediti ilə bağlı strategiya hazırlandığını bəyan etmişdir. Onun fikrincə, ipoteka kreditləri üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin artınması düzgün deyil, sosial ipoteka üçün

dövlət yardımı tələbatı ödəmir. Strategiyada əhalinin öz yığımları hesabına ipoteka krediti alması məsələsi də öz əksini tapacaqdır. Faiz dərəcəsinin yüksək olması narahatçılıq doğurmamalıdır, xüsusi sektora şərait yaradılmalıdır ki, onlar da ipoteka krediti versinlər. Mərkəzi Bank hesab edir ki, əsas məsələlərdən biri də ucuz mənzillərin tikilməsidir. Bunu da ya dövlət özü tikə, ya da xüsusi sektor stimullaşdırılmalıdır. Banklara uzun müddətə qoyulmuş pullar lazımdır: ki, ipoteka kreditləri 20-25 ilə verilməsin (31, 14.11.2013). Bu istiqamətdə həlledici addım problemin həllinin təşkilinin və həyata keçirilməsinin, yəni sosial mənzil fondunun yaradılması məsuliyyətinin Azərbaycan dövlətinin öz üzərinə götürməsidir. Həlli yollar və vasitələri müxtəlifdir. Onlardan biri də bu işdə öz vəsaiti ilə dövlətin iştirakıdır*. Sosial mənzil fondunun dövlət vəsaiti hesabına yaradılması düzgün olar. Sosial mənzillərin parametrlərini və rahatlıq dərəcəsinə qanunvericilik aktları ilə tənzimləmək gərkdir. Sosial mənzil tikintisinin layihəsi hökumətin sifarişlə hazırlanmalı və təsdiq edilməlidir. Onun tikintisi dövlət sifərişi kimi rəsmiləşdirilməlidir. Sonradan isə müvafiq tariflə müəyyən müddətə icarəyə verilməlidir. İcarə haqqı ödənilmiş mənzil xüsusi mülkiyyətə keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirinin mətbuat konfransındakı açıqlamasından görünür ki, Azərbaycan əhalisinin 31 faizi 14-29 yaşında gənclər təşkil edir. 18-36 yaşında gənclərin 20 faizinin mənzilə ehtiyacı vardır. Bu kateqoriyada gənclərin orta aylıq əmək haqqı 200- 300 manat təşkil edir ki, bu da mənzil almaq üçün kifayət deyildir (53, 10.09.2011). Bizim fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müvafiq maddəsinə yeni bənd əlavə edilməsi düzgün olar: “Mənzilə ehtiyacı olan aztəminatlı və qanunla nəzərdə tutulan digər vətəndaşlara sosial mənzilin verilməsinə təminat verilir. Azərbaycan Respublikası sosial mənzilin ölkə üzrə vahid standartını təsbit edir”. Sahəsinə və rahatlığına görə sosial mənzil minimum səviyyədə olmalıdır.

Rusiya Federasiyasında “Доступное и комфортное жилье граждан России” adlı milli prioritet layihə aşağıdakı istiqamətdə həyata keçirilir: -gənc ailələrin mənzillə təmin edilməsi;

-hərbi xidmətçilərin xidməti mənzillə təmin edilməsi;

-hərbi xidmətdən ehtiyata göndərilənlər və göndərilmişlər üçün dövlət mənzil sertifikatının verilməsi;

-kommunal infrastrukturulara alınmış borclar üzrə faiz stavkalarının subsidiyalaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir adam mənzil hüququna malikdir. Dövlətstatkomun məlumatına görə Azərbaycan əhalisinin 8 faizə qədərinin özünün mənzili yoxdur. 2012-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən 17,5 kvadrat metr

mənzil sahəsi, o cümlədən 11,7 kvadrat metr yaşayış sahəsi düşmüşdür. Mətbuatda verilən informasiyaya görə 2011-ci ildə bu göstərici Rusiyada 23 kbm, ABŞ-da 75 kvm. Böyük Britaniyada 62 kvm, Almaniyada 45 kvm təşkil etmişdir. Avropa ölkələrində qəbul edilmiş standartlara görə adambaşına mənzil sahəsi 37,5 kvm olmalıdır. Azərbaycan ekspertləri hesab edirlər ki, ailə orta hesabla 4 nəfərdən ibarət olduğuna görə adambaşına standartın 25 kvm olması məqbul hesab edilə bilər (53,28.09.2013). Avropa İttifaqı ölkələrində orta hesabla bir mənzilə 2-3 nəfər düşür. Azərbaycanda bu göstərici 5-6 nəfərdir.

Bütün bu deyilənlərdən qənaətimiz ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın mənzil strategiyası işlənib hazırlanmalı və onun prioritetliyi elan edilməlidir.

Azərbaycanın dövlət büdcəsinin üçdə birinin sosial məqsədlərə istiqamətləndirilməsinə baxmayaraq, ölkənin sosial konsepsiyasına gəlirlərin qeyri-bərabərliyi aradan qaldırılması məsələsinin daxil edilməsi zəruridir.

Əmək haqqının məbləğindəki disbalansı aradan qaldırmaq üçün, Yoxsulluğun azaldılması Dövlət Proqramında nəzərdə tutulduğu kimi, Vahid Tarif Cədvəlindən 1996-cı ilədək mövcud olan qayda əsasında istifadə edilməlidir.

2.5. Tədiyyə balansı nə göstərir?

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən «Azərbaycan Respublikasında tədiyyə balansı hesabatının və proqnozlaşdırılma tərtib edilməsi haqqında» 160 sayılı, 18 dekabr 2003-cü il tarixli qərar qəbul edilmişdir. Qərarda İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə (indiki İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi) tapşırılmışdır ki, ölkənin tədiyyə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini həyata keçirsin və qiymətləndirmə apararkən xarici ticarətin əmtəə strukturunda neft və qeyri-neft sektorunun dinamikasını nəzərə alsın.

Bütünlükdə tədiyyə balansının göstəricilərinin təhlili ölkənin iqtisadi siyasətini hazırlayarkən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhlilin yekunlaşan iqtisadi inkişaf proqramlarının tərtib edilməsində, habelə həmin proqramların həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitlərinin qiymətləndirilməsində istifadə oluna bilər.

Bu işdə tədiyyə balansında tarazlığın qiymətləndirilməsi aşağıdakı ardıcılıqla və qaydada həyata keçirilmişdir.

- cari tədiyyə balansının və ticarət balansının saldosunun qiymətləndirilməsi;
- xidmətlər balansının saldosunun qiymətləndirilməsi;
- investisiyalardan gəlirlərin qiymətləndirilməsi, mənfi və müsbət nəticələri şərtləndirən amillərin aşkarlanması;

-ölkə qarşısında digər ölkələrin*öhtəiikləri üzrə ödənişlərin həcmnin qiymətləndirilməsi və əksinə;

-kapitalın hərəkəti balansmm saldosunun və ehtiyat aktivlərinin dəyişmə meyllərinin qiymətləndirilməsi:

-“buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar” maddəsində əks etdirilən nəzərə alınmamış əməliyyatların mənfi (müsbət) məbləğinin qiymətləndirilməsi;

Tədiyyə balansmm vəziyyəti ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrində baş verən proseslər və açıq iqtisadiyyatın yaratdığı problemlər haqqında daha dolğun təsəvvür formalaşmasına imkan verir. Cari əməliyyatlar üzrə saldonun kəskin dəyişiklikləri (istər artım və istərsə də azalmalar) ölkə üçün arzuolunmaz nəticə verir. Məsələn, müsbət SEildomm kəskin dəyişməsi pul kütləsinin sürətli artımı üçün baza yaradır. Bununlada infilyasiyam stimullaş- dır. Mənfi saldonun kəskin artımı isə milli valyutammm mübadilə kursunun sürətlə aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu da xarici iqtisadi əlaqələrdə hərc-mərclik yaradır. Bütün bu deyilənlərdən nəticə çıxır ki, bütünlükdə tədiyyə balansmm defisiti və onun saldosunun güclü dəyişməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bəzən elə vəziyyət olur ki, ticarət balansmm və bütünlükdə cari əməliyyatlar balansmm böyük həcmdə ipüsbət saldosu mövcud olsa da ölkə xarici borclarını ödəyə bilmir, balansın «Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar» maddəsi mal və xidmətlər ixracımm həcmi ilə müqayisədə böyük rəqəmlərlə ifadə olunur.

1999-2011-ci illərdə Azərbaycanın tədiyyə balansmm əsas göstəricilərinin təhlili göstərmişdir ki, 2004-cü ilə qədər cari əməliyyatlar üzrə defisit ildən ilə artmış və 2004-cü ildə 2589 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Bu da ölkə rezidentlərinin qeyri-rezidentlər q^şısında öhdəliklərinin yüksək olması ilə yaranmışdır. Bu defisit iki əməliyyatdan - xidmətlər balansmm və investisiyalardan gəlirlərin saldosunun qeyri-rezidentlərin xeyrinə, yəni ölkədən ödənişlərin daxil olmalara nisbətən çox olması nəticəsində əmələ gəlmişdir.

2005-ci ildən başlayaraq bu istiqamətdə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi. «Əsrin kontraktı»na aid neft layihələrinin realizasiyası öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. Neft strategiyasımm reallaşdırılmasmm aktiv fazaya daxil olması Azərbaycan neftinin hasilatımm və ixracının kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Bu-da öz növbəsində cari əməliyyat hesabımm profistinin artmasına, hökumətin və bu sektorda fəaliyyət göstərən firmaların xarici valyutada gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və bizim araşdırılmalan- mız göstərir ki, 2005-2011-cı illərdə orta hesabla hökumət xərclərinin 60 faizdən çoxu neft gəlirlərinin hesabına maliyyələşdirilmişdir. Neft gəlirləri xarici val>utada olduğuna, hökumət xərcləri isə milli valyuta ilə həyata

keçirildiyinə görə manatla pula əlavə tələbat yaramır. Ona görə də Mərkəzi Bank açıq valyuta bazarında xarici valyutanı sterilizasiya etməklə, manata olan tələbatı ödəyir.

Azərbaycanın tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabının saldosu stabil olaraq böyük həcmdə müsbət olur və ilbəil artır. Bu da bir tərəfdən, milli valyutanın mövqeyini möhkəmləndirir, digər tərəfdən, kapitalın ölkədən çıxanmasına möhkəm maliyyə bazası yaradır. Müsbət saldonun kəskin sürətdə artımı pul kütləsinin yüksək artımı üçün şərait yaradır ki, bu da inflyasiyanı stimullaşdıran amildir. Deyilənləri nəzərə alaraq, tədiyyə balansının tarazlığını təmin etmək üçün cari əməliyyatlar hesabının saldosunun müsbət olmasının dövlət tərəfindən müəyyən hədd daxilində tənzimlənməsi tələb olunur. Bu həddi müəyyənləşdirərkən nəzərə alınmalıdır ki, idxal mallarına və idxal xidmətlərinə ölkənin tələbatının yüksək olması xarici valyutaya tələbi artırır. Valyuta təklifinin artımı isə ölkənin ixracının həmi, bəzənləmə və sair amillərlə şərtlənir. İxracın stimullaşdırılması siyasəti xarici tələbin ödənilməsinə istiqamətləndirildiyinə görə daxili tələbə uyğun sənayenin və kənd təsərrüfatının istehsal strukturunun formalaşmasına mənfi təsir edir. 1

2011-ci ildə ölkə rezidentlərinin hesabına daxil olmalar 48,2 milyard dollar, ödənişlər isə 35,1 milyard dollar təşkil etmişdir. Beləliklə, bütünlükdə tədiyyə balansının yekunu rezidentlərin xeyrinə 13,1 milyard dollara çatmışdır (cədv. 2.22).

Cədvəl 2.22

**2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı
(mln ABŞ dollar)**

Göstəricilər	Kredit (daxilolma)	Debet (ödənişlər)	Fərq
A. Cari əməliyyatlar hesabı	40116	22969	17146
B. kapital və maliyyənin hərəkəti hesabı	8115	12135	-4020
Tədiyyə balansının yekunu	48230	35104	13126
S. Ehtiyat aktivləri (-artım; + azalma)		12356	-12356
Ç. Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar		770	-770
Ümumi balans	48230	48230	0,0

Mənbə: *AR Mərkəzi Bankının internet saytının məlumatları ("Azərbaycanın statistik göstəriciləri", stattoplu) əsasında müəllif tərtib etmişdir. (Yanvar-dekabr çalarının hesabı).*

ümumiyyətlə, beynəlxalq statistika göstərir ki, dünya ölkələrinin tə- diyyə balansı daimi qeyri-taraz vəziyyətində olur. Başqa sözlə cari əməliyyatlar və bütünlükdə tədiyyə balansının yekunu üzrə saldo sifira bərabər olmur. Belə halda mərkəzi dövlət idarəetmə orqanları xarici iqtisadi əlaqələrdə müəyyən dəyişikliklər etməklə tədiyyə balansını balanslaşdırırlar.

Tədiyyə balansının dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədlərindən biri onun tarazlı olmasını təmin etməkdir. Tədiyyə balansının tarazlığını müəyyən göstəricilər sistemi ilə qiymətləndirirlər. Onlardan biri və ən əsası “cari əməliyyatlar üzrə saldo” göstəricisidir. Ölkənin tədiyyə balansı o zaman tarazlı hesab edilir ki, omm cari əməliyyatlar üzrə defisiti, yəni saldo mənfi olmasın. Mənfi saldo balansın defisitli olması və tarazlı olmaması deməkdir. Çünki defisiti maliyyələşdirmək üçün ölkə ya xarici aktivlərini azaltmalı, ya da xarici borca müraciət etməlidir. Bununla da tədiyyə balansında tarazlıq təmin edilir. Ölkənin tədiyyə balansındakı natarazlıq isə onun iqtisadi^atı üçün bəzi arzu olunmaz nəticələrə gətirib çıxardır. Belə ki, cari əməliyyatlar üzrə müsbət stabil saldo milli valyutanın mövqeyini möhkəmləndirir, möhkəm maliyyə bazası yeyratmağa və ölkəni kapital ixrac edən ölkəyə çevirməyə imkan verir. Stabil mənfi saldo isə milli valyutanın mövqeyini zəiflətməklə yanaşı, ölkəni daha çox xarici kapital cəlb etməyə sövq edir. Belə şəraitdə məqsədəuyğun hesab edilir ki, xarici kapital axım uzunmüddətli sahibkarlıq investisiyaları (birbaşa və portfel) vasitəsi ilə həyata keçirilsin. Çünki uzunmüddətli dövlət və özəl bank kreditləri ölkənin xarici borcunu və borc üzrə ödənişləri artırır.

2.23 sayılı cədvəldə Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının tarazlıq göstəriciləri verilmişdir. Cədvəldə verilmiş göstəricilərin təhlilini dərinləşdirməklə, onların mənfi və müsbət olması səbəblərini araşdırmağı lazım bilir. 2011-ci ildə ölkə xarici ticarətdən 24,3 milyard dollar qazansa da, xidmətlərin göstərilməsindən 3 milyard, bütünlükdə gəlirlərdən 4,9 milyard dollar itirmişdir. Azərbaycan Respublikasının bütünlükdə tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabının saldosu isə 17146 mln. dollara bərabər olmuşdur ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 103 dəfə çoxdur. Belə artım da öz növbəsində geniş pul kütləsinin 8 dəfəyə qədər artımı üçün baza formalaşdırmışdır. Cari əməliyyatlar üzrə balansın müsbət saldosu cari əməliyyatların maliyyələşdirmək üçün xarici valyuta resurslarının cəlb olunmasına ehtiyac olmamasına dəlalət edir. Cari əməliyyatlarla müqayisədə tədiyyə balansının yekununda saldonun az olması “Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının” qeyri-rezidentlərin xeyrinə 4 milyard dollardan çox olan saldosu

ilə izah edilir. Bundan başqa xidmətlər və gəlirlər balansı qeyri-rezidentlərin xeyrinə olmuşdur. Belə ki, gəlirlər formasında qeyri-rezidentlərə 5879 mln. dollar ödənilmiş, rezidentlərə isə ancaq 1018 mln dollar gəlir daxil olmuşdur. Gəlirlərin saldusunun mənfi olması o deməkdir ki, Ölkənin qeyri-rezidentlərinin əldə etdikləri gəlirlər (investisiya gəlirləri, faizlər, dividendlər) Ölkənin rezidentlərinin qeyri-rezidentlərdən aldığı gəlirə nisbətən çox olmuşdur.

2005-2011-ci illərdə cari transferlərin saldusu Azərbaycan rezidentlərinin xeyrinə, 2011-ci ildə 673 mln. dollar həcmində olmuşdur. Bütün bu yuxarıda deyilənlərin nəticəsində ölkənin ehtiyat aktivlərinin 2011-ci ildə artımı 12356 mln. dollar olmuşdur. Bu da cari əməliyyatların saldusundan 1,4 dəfə azdır.

Cədvəl 2[^]3

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının tarazlıq göstəriciləri (mln. ABŞ. dollar)

	Göstəricilər	2003	2005	2009	2010	2011
1.	Cari hesab, (cari tədiyyə balans) cəmi	-2021	167	10173	15040	17146
	O cümlədən; -xarici ticarət balans	-98	3299	14583	19730	24328
	-xidmətlər balans	-1615	-1970	-1613	-1733	-2996
	-gəlirlər	-442	-1646	-3519	-3467	-4860
	-cari transferlər	134	484	722	509	673
2.	Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı, cəmi	2338	567	-6019	-3590	-4020
	O cümlədən; -kapitalın hərəkəti hesabı	113	42	9	14	-3
	-maliyyənin hərəkəti hesabı	2225	525	-6028	-3604	-4017
	Ondan:					
	a) birbaşa investisiyalar (xalis)	2294	458	146	329	934
	b) neft bonusu	59	1	1	2	20
	v) portfel investisiyaları	-117	31	-139	-139	-317
	q) digər investisiyalar	-10	35	-6036	-3796	-4654
3.	Tədiyyə balansının yekunu (s.17 S.2)	318	733	4154	11450	13126
4.	Ehtiyat aktivləri (-artım, +azalma)	-205	-608	-2691	-10461	-12356
5.	Buraxılan səhvlər və hesabına alınmayanlar (-artım, +azalma)	-112	-125	-1463	-989	-770

Mənbə: «Azərbaycan statistik göstəriciləri», B., 2009-2012, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten, 2005-2012 və Mərkəzi Bankın illik hesabatları əsasında müəllif tərtib etmişdir. Cədvəldə göstərilənlərin saldusu yazılmışdır.

Azərbaycanın 2011-ci ilə tədiyyə balansının kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının mənfi saldosu 2010-ci ilə nisbətən xeyli artmış və 4020 mln. dollar təşkil etmişdir. Bu maddə üzrə saldonun mənfi olması və art- masının əsas səbəbi «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində ABƏŞ-in fəaliyyəti ilə bağlı olaraq əvvəlki illərdə ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuş birbaşa investisiyalann repatriasiyasının böyük məbləğdə olması (2977 mln. dollar) və onun 2005-ci ilə nisbətən xeyli artması olmuşdur. 2011-ci ildə xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiyalar 2010-cu illə müqayisədə 2 dəfə artmış və 533 mln. dollar olmuşdur. Birbaşa xalis investisiyalar 934 mln. dollar olmuşdur. 2011-ci ildə bütünlükdə «Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı» ölkənin qeyri-rezidentlərinin xeyrinə formalaşmışdır. Bunun da əsas səbəbi investisiyalann repatriasiyasının 3,1 milyard dollara qədər artmasıdır.

Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabının formalaşmasına bir çox amillər təsir etmişdir. Mallann ixracı və idxalı, nəqliyyat, turizm, tikinti və digər xidmətlərin həcmi, rezidentlərin yə qeyri-rezidentlərin gəlirləri, cari transfertlər belə amillərdəndir. Onlann dəyişməsində baş verən meyillər cari əməliyyatlar hesabının nəticəsinə müsbət və mənfi təsirlər göstərir. 2011- ci ildə Azərbaycandan 34495 milyon dollar dəyərində mal ixrac edilmişdir, idxal isə 10167 mln. dollar olmuşdur. Ticarət balansmda 24328 mln. dollar həcmində müsbət saldonun yaranması ancaq neft-qaz sektorundan ixracın hesabına baş vermişdir. Qeyri-neft sektoru üzrə ticarət balansı 7,4 milyard dollar həcmində mənfi olmuşdur. Valyuta kursunun idxal üçün əlverişli olması onun artımını daha da stimullaşdırmışdır (ərzaq məhsulları, texnoloji avadanlıqlar, xammal və materiallar, dərmanlar və s). İdxalın maliyyələşdirilməsi üçün xarici kreditlərin istər dövlət və istərsədə özəl qurumlar tərəfindən cəlb edilməsinə dövlət tərəfindən məhdudiyətilər də qoyulmur. Eyni zamanda ölkədə ixracın stimullaşdırılması siyasəti də həyata keçirilir. Xidmətlər balansında da eyni proseslər baş vermişdir. 2011-ci ildə qeyri- rezidentlərin Azərbaycan rezidentlərinə göstərdikləri xidmətlərin həcmi Azərbaycan rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdiyi xidmətlərə nisbətən 2995 mln. dollar çox olmuşdur. Bu da xidmətlər üzrə mənfi saldo ilə nəticələnmişdir. Bu, o deməkdir ki, xidmətlər üzrə ölkə rezidentlərinin hesabına daxil olan vəsaitlər cəmiyyəti 2720 milyon dollar, qeyri-rezidentlərə ödənişlərin məbləği 5715 milyon dollar olmuşdur. Xidmət balansmda mənfi saldo həm

neft (54 faiz), həm də qeyri-neft (46 faiz) sektorunda yaranmışdır. İstehsalın bu sektorunda tikinti-quraşdırma işlərini əsasən xarici ölkələrin rezidentləri həyata keçirmişlər.

Tədiyyə balansında formalaşan mühüm göstəricilərdən biri də xarici iqtisadi əlaqələrdən gəlirlərin yaranmasıdır. Cari əməliyyatlar hesabının mühüm tərkib hissəsi olan «Gəlirlər» maddəsi üzrə 2000-2011-ci illərdə mənfi saldo formalaşmışdır. Mövcud metodologiyaya əsasən tədiyyə balansında əks olunan gəlirlər birbaşa investisiyalardan, əmək ödənişlərindən, qiymətli kağızlardan (portfel investisiyası) və kreditlərdən istifadəyə görə əldə edilən gəlirlərdən ibarətdir. Burada əsas yeri mülkiyyətdən gəlirlər tutur. «Mülkiyyətdən gəlirlər» dedikdə maliyyə aktivlərinin, torpaqların və digər istehsal edilməyən qeyri-maliyyə aktivlərinin (torpağın alt qatların, digər təbii aktivlərin, patentlərin, lisenziyaların və s.) istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq, investisiyaların vahidlərinin aldığı və ya ödədiyi gəlirlərdir. Onlara faizlər, dividendlər, renta, müəssisə sahibləri tərəfindən gəlirin müsadirəsi, birbaşa xarici investisiyalardan gəlirlərin reinvestisiya edilməsindən daxil olmalar, sığorta polislərinin sahibkarların mülkiyyətindən gəlirləri aid edilir.

2011-ci ildə Azərbaycan rezidentlərinin yuxarıda göstərilən mənbələrdən gəlirləri cəmi 1018 mln. dollar, qeyri-rezidentlərinin gəlirləri isə 5879 mln. dollar olmuşdur. Beləliklə, qeyri-rezidentlərin gəlirləri rezidentlərin gəlirlərindən 5,8 dəfə çox olmuşdur. Bu gəlirlərin də 80 faizi neft-qaz sektoruna qoyulan investisiyalardan gəlirlərin repatriasiyası, 2,4 faizi qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqqı, 4,2 faizi xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faiz gəlirləri təşkil edir. Beləliklə, təkcə 2011-ci ildə tədiyyə balansının «gəlirlər» maddəsi üzrə saldo 4861 mln. dollar məbləğində qeyri-rezidentlərin xeyrinə olmuşdur. Mənfi saldonun 95 faizi neft-qaz sektorunun, qalanları isə digər sektorların hesabına baş vermişdir (cədvəl 2.24).

2.25 sayılı cədvəldən görünür ki, gəlirlər üzrə daxilolmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi ildən ilə artaraq, 2011-ci ildə 6897 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Bunun da səksən beş faizdən çoxu Azərbaycandan ödənişlər təşkil etmişdir. Bu məbləğin isə əsas hissəsini (80 faiz) Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin xarici investisiyaların payına düşən gəlirlərinin repatriasiyası (xam neft şəklində) təşkil edir. Bütünlükdə, 2011-

ci ildə qeyri-rezidentlərə ödənişlərin 80 faizi neft-qaz sektorunun payına düşür. Həmin ödənişlərin də əsas hissəsi investisiya gəlirləri olmuşdur. 2011-ci ildə rezidentlərin payına ümumi gəlirlərin az bir hissəsi (15 faiz) düşmüşdür. Bu gəlirlər Dövlət Neft Fondunun xaricdə yerləşdirilmiş vəsaitlərinə (50 faizi), Mərkəzi Bankın sərəncamında olan xaricdəki valyuta ehtiyatlarına (6 faiz) hesablanmış və kommersiya banklarının xaricdə yerləşdirilmiş aktivlərinə hesablanmış faizlər üzrə gəlirlərdən ibarətdir. İqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, xarici iqtisadi əlaqələrdən daxil olan gəlirlər kifayət qədər olmalıdır ki, dövlətin mərkəzləşdirilmiş idxalım və xarici bordan üzrə ödənişləri təmin etsin.

2005-2011-ci illərin tədiyyə balanslarının təhlili göstərir ki, bütün bu dövr ərzində xarici iqtisadi əlaqələrdən gəlirlər saldosu qeyri-rezidentlərin xeyrinə olmuşdur. Bu rəqəm 2010-cu ildə 3467 mln. dollar, 2011-ci ildə 4861 mln. dollar olmuşdur. Rəsmi statistikaya görə qiymətli kağızlardan başqa, bütün gəlir mənbələri üzrə saldo qeyri-rezidentlərin xeyrinə olmuşdur (24, 2012, **S.391**).

Cari əməliyyatlar hesabının sonuncu tərkib hissəsi olan maddə «cari transferlərdir». 2011-ci ildə cari transferlər üzrə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 3091 mln. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir (cədvəl 2.24). Bu məbləğin 61%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir. Buraya xarici ölkələrdən fiziki şəxslərə köçürülən pul baratları, humanitar idxal malların, texniki və digər yardımların ümumi dəyəri daxildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin rezidentlərinin ödədikləri cari transferlər daha yüksək tempə artmışdır, nəinki ölkəyə daxil olan cari transferlər. Belə ki, 2011-ci ildə ölkədən çıxarılan cari transferlərin məbləği də 2005-ci ilə müqayisədə 8,5 dəfə artaraq, 1209 mln. dollara çatmış və ümumi cari transfer əməliyyatlarının isə 40 faizini təşkil etmişdir. Bütünlükdə cari transferlər üzrə əməliyyatların müsbət saldosu 2005-ci ilə nisbətən 1,4 dəfə artaraq 673 mln. dollara bərabər olmuşdur.

2011-ci ildə ölkənin qeyri-rezidentləri rezidentlərə 5715 mln. dollar dəyərində (əvvəlki illərdən fərqli olaraq, əsasən qeyri-neft sektorunda) xidmətlər göstərmişlərsə, rezidentlər, əksinə, qeyri-rezidentlərə cəmi 2720 mln. dollar məbləğində xidmətlər göstərmişlər.

**2005*2011-ci illərdə qeyri-neft sektoru üzrə cari əməliyyatlar
hesabının dinamikası (mln.\$)**

	Göstərici	2005				2009				2010				2011			
		kredit		Debet		kredit		Debet		kredit		Debet		kredit		Debet	
		(daxil olmalar)	%- lə	(ödənişlər)	%- lə	(daxil olmalar)	%- lə	(ödənişlər)	%- lə	(daxil olmalar)	%- lə	(ödənişlər)	%- lə	(daxil olmalar)	%- lə	(ödənişlər)	%- lə
	Cari əməliyyatlar hesabı, cəmi	9160	100	8993	100	24717	100	14544	100	30637	100	15597	100	40115	100	22969	100
	o cümlədən; -qeyri*neft sektoru	2268	24,8	3760	41,8	4747	19	9331	64	5497	18	10320	66,2	7091	18	15465	67
1	Xarici ticarət, cəmi	7649	100	4350	100	21097	100	6514	100	26476	100	6746	100	34495	100	10167	100
	Ondan: *qeyri-neft sektoru	766	10	2423	55,7	1127	5	5814	89	1368	5,1	5908	87,6	1624	5	9032	89
2	Xidmətlər, cəmi	683	100	2653	100	1776	100	3389	100	2065	100	3798	100	2720	100	5715	100
	ondan: -qeyri-neft sektoru	683	100	996	37,5	1776	100	2184	64	2065	100	2557	67,3	2720	100	4121	72
3	gəlirlər, cəmi	202	100	1847	100	551	100	4071	100	676	100	4143	100	1018	100	5879	100
	ondan: -qeyri-neft sektoru	202	100	200	10,8	551	100	763	19	643	95	943	22,8	866	85	1104	19
4	cari transfertlər, cəmi	626	100	142	100	1292	100	571	100	1421	100	911	100	1882	100	1209	100
	ondan: -qeyri-neft sektoru	617	98,6	142	100	1290	99,8	571	100	1414	99,5	911	100	1878	99,7	1209	100

Mənbə: AR Mərkəzi Bankının İnternet saytıdan "Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı" (yanvar-dekabr ayları).

Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin rezident və qeyri rezidentlər arasında bölüşdürülməsi

	Göstəricilər	2006		2009		2010		2011	
		mln. dollar	%-lə	mln. dollar	%-lə	mln. dollar	%-lə	mln. dollar	%-lə
1	Gəlirlər, cəmi	3241	100	4622	100	4819	100	6897	100
a	o cümlədən: rezidentlər (daxilolmalar)	280	8,6	551	11,9	676	14	1018	14,8
	Ondan.-Dövlət Neft Fondunun xaricdəki vəsaitlərinə hesablanmış gəlirlər	63	2,0	381	8,2	195	4	508	7,4
	-Mərkəzi Bankın xaricdəki valyuta ehtiyatlarına hesablanmış gəlirlər	75	2,3	47	1,0	28	0,6	60	0,9
	*ikinci pillə bankların xaricdə yerləşdirilmiş aktivlərinə hesablanmış gəlirlər	13	0,4	10	0,2				
b	- qeyri-rezidentlər (ödəmələr)	2961	91,4	4071	88,1	4143	86	5879	85,2
	Ondan; investisiya gəlirlərinin repatriasiyası (əsasən xam neft şəklində)	2375	73,3	3153	68,2	3082	-	4640	67,3
	Əmək haqqı	125	3,9	116	2,5	114	-	141	2,0
	Xarici kreditlərə görə faizlər	211	6,5	284	6,1	212	-	249	3,6

Mənbə: *AR Mərkəzi Bankı, «Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balans», internet saytı - Mərkəzi Bankın illik hesabatları əsasında müəllif tərtib etmişdir.*

İqtisadiyyatın hansı sektorlarında ölkə rezidentləri itirirlər? Sualına cavab tapmaq üçün qeyri-neft sektoru üzrə cari əməliyyatların vəziyyətini araşdırmışıq.

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektoru üzrə cari əməliyyatlar hesabının və xarici ticarət balansının vəziyyəti 2.24 sayılı cədvəldə əks etdirilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, 2011-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə bütünlükdə cari əməliyyatlar hesabı 8374 mln. dollar məbləğində mənfi saldo ilə yekunlaşmışdır. Belə ki, ölkənin qeyri-neft sektorunun rezidentləri 15465 mln. dollar həcmində ödənişlər etdikləri halda, ölkəyə daxil olmaları 7091 mln. dollara bərabər olmuşdur. Bu hesabda mənfi saldo əsasən xarici ticarətin və xidmətlərin hesabına formalaşmışdır. 2011-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 2,1 dəfə, idxal isə 3,7 dəfə artmışdır. İdxalın da 40 faizə qədərini istehlak malları təşkil etmişdir.

2011-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə qeyri-neft sektorunun xarici ticarət əlaqələrindən qeyri-rezidentlərin ölkənin rezidentlərinə ödənişləri 2,1 dəfə artaraq, 1624 mln. dollara çatmasa baxmayaraq, ölkə rezidentlərinin ödənişləri daha yüksək tempdə (2,5 dəfə) artmış və 9032 mln dollar olmuşdur. Nəticədə 2011-ci ildə rezidentlərin ödənişləri qeyri - rezidentlərlə müqayisədə 5,6 dəfə çox olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun məhsullarının idxalı ixracdan 5,6 dəfə çox olmuş və son 6 ildə mənfi saldo yaranmışdır. Qeyri-

neft sektorunda xidmət göstərən ölkə rezidentlərinin də qeyri-rezidentlərə ödənişləri əldə etdiklərindən 1,5 dəfə çox olmuşdur. Bütünlükdə xidmətlər üzrə yaranan mənfəi saldonun yansı qeyri-neft sektorunun üzərinə düşür.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının artmasına, bank sistemində xarici borc- lanmaya xidmət olunmasına və təklifin tələbi əsaslı şəkildə üstələməsinə baxmayaraq, daxili valyuta bazannda stabillik təmin olunmuşdur. Daxili valyuta bazannda stabilliyi təmin etmək və manatın kəskin möhkəmlənməsinə yol verməmək məqsədilə 2008-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə valyuta sterializasiyası 1,9 dəfə artmış və Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın valyuta bazanna müdaxiləsi 4153 mln. dollar təşkil etmişdir.

Tədiyyə balansının müsbət saldosu (ölkəyə daxil olan valyutamn həcmnin ölkədən çıxarılan valyutanın həcmi üstələməsi) daxili valyuta bazanna əlavə ciddi təzyiq yaratmışdır. Qeyd edək ki, bu vəsaitlərin əksər hissəsi dövlət sektorunun gəlirləri olmuşdur. Bundan əlavə, valyuta bazannda dollar təklifinin tələbi xeyli üstələməsi müşahidə olunmuşdur.

Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları artaraq 01 yanvar 2013-cü ilə 46 milyard dollar həcmində olmuşdur. 2005-ci ildə ehtiyat aktivlərinin artımı 608 mln dollar olmuşdursa, 2011-ci ildə bu göstərici 12356 mln. dollar təşkil etmişdir.

Bizim araşdırmalar göstərir ki, 2005-ci ilə qədər şirkətlər öz gəlirlərindən reinvestisiya kimi istifadə etməmişdilər. Ancaq son illər yerli və xarici şirkətlər öz gəlirlərindən xeyli məbləğdə reinvestisiya kimi istifadə edirlər. Belə ki, Dövlətstatkomun məlumatlarından görünür ki, 2011-ci ildə qeyri- rezidentlərin yenidən investisiyalaşdırmış gəlirləri rezidentlərinkindən 201 mln. dollar çox olmuşdur (24,2012, s.391).

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının hesabat materiallarından görünür ki, 2011-ci ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 2005-ci illə müqayisədə həm ixracın, həm də idxalın hesabına 3,7 dəfə artaraq 44,7 milyard dollara bərabər olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsi neft-qaz sektorunda 3,9 dəfə (artım 25,2 milyard dollar), digər sektorlarda 3,3 dəfə (7,5 milyard dollar) artmışdır. Lakin sonrakı illərdə xarici ticarət dövriyyəsi bir qədər azalmış və 2012-ci ildə 43,8 milyard dollara çatmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin əsasım neft-qaz sektorunun məhsulları təşkil edir. Qeyri-neft məhsullarının ixracında xüsusi çəkisi 6 faiz təşkil etmişdir.

Tədiyyə balansının «Xidmətlər» maddəsinin üzərində xüsusi dayanmağı lazım bilirik. Çünki on illərdir ki, bu maddə mənfəi saldo ilə yekunlaşır. Mənfəi saldonun yaranması o deməkdir ki, Azərbaycan rezidentləri ilə müqayisədə xarici ölkə rezidentləri Azərbaycanda daha çox xidmət işlərini yerinə yetirirlər. Məsələn, 2011-ci ildə onlar Azərbaycan rezidentlərinə 5,7 milyard dollar dəyərində xidmət işləri yerinə yetirmişdilsə, Azərbaycan rezidentləri onlar üçün cəmi 2,7 milyard dollar məbləğində xidmət işləri həyata

keçirmişlər. Bununla da ölkədən valjorita ödənişi bu işlər hesabına daxil olanlardan 2,1 dəfə çox olmuşdur. Ölkənin qeyri-rezidentləri xidmətlərin 100 faizini qeyri-neft sektorunda yerinə yetirmişdilər (2010-2011-ci illər).

2011-ci ildə ölkənin beynəlxalq aktivlərinin və öhdəliklərinin dəyişməsinin təhlili göstərir ki, (cədvəl 2.27). 2011-ci ildə ölkə rezidentlərinin beynəlxalq aktivlərinin artımı 2005-ci illə müqayisədə 6,7 dəfə çox olmaqla 5964 mln. dollar təşkil etmişdir. Aktivlərin artımının 55 faizi qeyri-rezidentlərə təqdim edilən ticarət və digər kreditlərin, 45 faizi depozitlərin payına düşür. Rezidentlərin depozitləri və nağd xarici valyuta alışı 36 dəfə artmış və 2681 mln. dollar təşkil etmişdir. Bizim fikrimizcə, ölkənin rezidentləri öz aktivlərini xarici ölkələrdə yerləşdirməyə üstünlük vermişlər. Belə ki, beynəlxalq aktivlərin saldosu, yəni onların azalması və artımı arasındakı fərq 4654 mln dollara bərabər olmuşdur. 2010-2011-ci illərdə ölkənin beynəlxalq öhdəliklərinin azalması ancaq kreditlərin qaytarılması hesabına baş vermişdir.

Tədiyyə balansında nəzərə alınmış əməliyyatların dəyərini və Mərkəzi Bankın hesablarındakı ehtiyatların qalığını bərabərləşdirmək məqsədi ilə «Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar» adlı maddədən istifadə olunur. («Azərbaycanın statistik göstəriciləri» toplusu). Məsələn ondadır ki, cari hesaba kapitalın hərəkəti hesabının saldosunu əlavə edəndə hər iki hesabda məbləğlər Mərkəzi Bankın ehtiyat hesablarındakı xarici valyutaların artımı və ya azalması ilə dəqiq üst-üstə düşür. Fərqlər müşahidə olunur. Əgər «Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar» maddəsi tədiyyə balansına müsbət (+) işarəsi ilə daxil edilmişdirsə, onda bu o deməkdir ki, ölkənin faktiki qızıl-valyuta ehtiyatları balansda nəzərə alınmış əməliyyatlardan əldə oluna bilən ehtiyatdan çox yaranmışdır. Bu sətirdə mənfi (-) işarəsi o deməkdir ki, faktiki qızıl-valyuta ehtiyatları nəzərə alınmış əməliyyatların məlumatlarından az formalaşmışdır. Bəzi ölkələrin tədiyyə balansında məhz belə vəziyyət yaranır. Bu da o deməkdir ki, həmin ölkələrin mərkəzi bankları həmin məbləğ həcmində öz ehtiyatlarından xarici valyutaları satmağa məcbur olurlar. Bütünlükdə tədiyyə balansının defisiti milli valyutaların qiymətdən düşməsinin səbəblərindən biridir. Belə vəziyyətin uzun müddət davam etməsi milli valyutaların devalvasiyaya olunmasına gətirib çıxardır*.

Bu maddədəki rəqəmlər ödənişlərin bu və ya digər səbəbdən tədiyyə balansının digər maddələrində əks olunmaması və ya yazılışın düzgün apanıması səbəblərindən meydana çıxır. Məsələn, konkret əməliyyat ancaq debetə yazılıb, kreditdə əks olunmayıb və əksinə. Əgər müəyyən səbəblərdən kreditə edilən yazı, debetə bərabər deyilsə, bu halda da uyğunsuzluq baş verir. Bundan başqa tədiyyə balansının tərtibi üçün lazım olan ilkin

informasiyalann müxtəlif mənbələrdən götürülməsi də səhvlərə səbəb olur. Misal üçün. Qısa müddətli ticarət kreditlərinin məbləği barədə məlumat kreditordardan daxil olur, onlardan idxal malların maliyyələşdirmək üçün istifadənin məşləği milli kömrük statistikasından götürülür. Bunlardan başqa bu maddə üzrə mənfə saldo onu da göstərir ki, ölkədən çıxanmış kapitalın müəyyən hissəsi hesabatda nəzərə alınmamışdır. Bu faktı ölkənin tədiyyə balansının statistik və informasiya bazasının mükəmməl olmaması ilə izah etmək olar. Onun mükəmmələşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi nağd valyutanın hərəkətinin və «kiçik ticarət» əməliyyatlarının daha tam və dəqiq uçotu aparılmalı və idxal mal əməliyyatları və xidmət sferasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə kömrük-valyuta uçotunun və nəzarətinin daha sərt sisteminin tətbiq edilməsi təmin olunmalıdır.

Əvvəlki illərə nisbətən son illərdə Azərbaycanda tədiyyə balansının «Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar» maddəsi üzrə böyük məbləğdə artım müşahidə olunur. Belə ki, 2005-ci ildə bu maddənin qiyməti 125 mln. dol. olduğu halda, 2010-cu ildə bu rəqəm 989 mln. dollara, 2011-ci ildə isə 770 mln. dollara bərabər olmuşdur. Təcrübə göstərir ki, bu maddə üzrə artım, bir qayda olaraq, ölkə rezidentləri tərəfindən ixracın dəyərinin ölkəyə tam qaytənməməsinin nəticəsində yaranır. Beləliklə, ehtiyat aktivlərinin faktiki artımı tədiyyə balansının saldosundan 770 mln. dollar az olmuşdur. Bu da tədiyyə balansının «Buraxılan səhvlər və hesabına alınmayanlar» maddəsində əks etdirilmişdir. Beləliklə, ehtiyat aktivlərinin (dövlətin qızıl ehtiyatı, xarici valyuta ehtiyatları və s.) faktiki artımı gözləniləndən 6,2 faiz az olmuşdur. Xarici iqtisadi əlaqələrin illik hesabatında nəzərə alınmayan əməliyyatlar 2005-ci illə müqayisədə 6 dəfədən çox artmışdır.

Ehtiyat aktivlərinin yaradılması və ya xarici borcların ödənilməsinə eyni zamanda kapital axını da təsir edir. Ölkədən kapitalın çıxanması ölkə daxilində xarici valyutaya tələbi artırır. Xaricdən kapitalın daxil olması xarici valyuta ehtiyatlarının artmasına səbəb olur.

Azərbaycanda indiki valyuta kursu qeyri-neft məhsullarının idxalını stimullaşdırır. Həmin məhsulların ixracı stimullaşdırmadığına görə ixracdan dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin həcmində mənfə təsir edir. Ancaq idxaldan dövlət büdcəsinə daxil olmalan artır. İdxalın həcmi qeyri-neft məhsullarının ixracından (5,6 dəfə) çox olduğuna görə büdcə gəlirləri hər iki fəaliyyətin birlikdə (ixrac və idxal) gəlirlərindən itirə və ya itirməyə bilər. Bunun uçotu apanimalıdır.

Cədvəl 2.26

Tədiyyə balansının "Kapitalın və maliyyənin hərəkəti*" hesabının "Kreditlər və digər investisiyalar" maddəsinin dinamikası və strukturu (mln. ABS dollar)

	Göstəricilər	2005			2010			2011		
		Kredit	Debet	Fərq	Kredit	Debet	Fərq	Kredit	Debet	Fərq
	Kreditlər və digər investisiyalar, cəmi	1365	1330	35	4094	7890	-3796	3546	8200	-4654
	Aktivlər, o cümlədən:	-	890	-890	200	5794	-5594	4	5964	-5960
1.	Ticarət kreditləri	-	766	-766	-	1473	-1473	-	2478	-2478
2.	Kreditlər və ssudalar	-	14	-14	200	466	-266	4	805	-801
3.	Depozitlər və naqd xarici valyutalar	•	74	-74	-	3855	-3855	-	2681	-2681
4.	Digər aktivlər	-	36	-36	-	-	-	-	-	-
	Passivlər, o cümlədən:	1365	440	925	3894	2096	-1798	3542	2236	1306
1.	Ticarət kreditləri	-	97	-97	523	-	523	71	-	71
2.	Kreditlər və ssudalar	1350	170	1180	3371	2052	1319	3308	2236	1072
3.	Depozitlər və naqd milli valyuta	15	-	15	-	44	-44	162	-	162
4.	Digər passivlər	"	173	-173	-	-	-	-	-	-

Mənbə: *AR Mərkəzi Bankın internet saytından götürülmüş tədiyyə balansının informasiyaları əsasında müəllif tərtib etmişdir.*

“Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı” iki hissədən ibarətdir: kapitalın hərəkəti hesabı və maliyyənin hərəkəti hesabı. Kapitalın hərəkəti hesabında kapital transferləri və qeyri-istehsal qeyri-maliyyə aktivlərinin (torpaq, onun sərvətləri, patentlər, müəllif hüququ, ticarət nişanı və s.) alınması və satılması əks etdirilir. Maliyyənin hərəkəti hesabına bir çox maddə daxildir. Xarici maliyyə aktivlərinə mülkiyyət hüququnun keçməsi və həmin ölkənin öhdəlikləri ilə bağlı bütün əməliyyatlar bu maddədə yazılır. Bu maddədə göstərilən maliyyə vəsaitlərinin hesabına malların və xidmətlərin ixracı və idxalı maliyyələşdirilir. 2011-ci ildə respublika iqtisadiyyatına qoyulan birbaşa xarici investisiyalar xarici iqtisadiyyata qoyulandan 3911 mln. dollar çox olmuşdur (cədvəl 2.26).

Ölkənin tədiyyə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də onun beynəlxalq investisiya mövqeyidir.

Beynəlxalq investisiya mövqeyi özündə ölkənin iqtisadi vəziyyətini müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyətli məlumatı ehtiva edir. Ölkənin xalis beynəlxalq investisiya mövqeyi dünyanın digər ölkələri ilə onun beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətini və inkişaf meyillərini xarakterizə edir. Bu mövqeyin mənfi və müsbət olmasından asılı olaraq, ölkənin «xalis kreditör» və ya «xalis borclu» olması haqqında fikir söyləmək olar.

Ölkənin beynəlxalq investisiya mövqeyinin müəyyən edilməsi üçün tədiyyə balansının standart komponentlərindən istifadə olunur. Bu mövqeyi ölkənin xarici aktivlərinin və öhdəliklərinin hesabat dövrünün əvvəlinə həcmi bərabər statistik hesabatdır.

Ölkənin xalis investisiya mövqeyini müənləşdirmək üçün əsas təsnifləşdirmə qrupları kimi, rezidentlərin xarici aktivləri və öhdəlikləri çıxış edirlər. Onların arasındakı fərq ölkənin xalis investisiya mövqeyini müəyyən edir. Rezidentlərin xarici aktivləri və öhdəlikləri tədiyyə balansının «Kapital və maliyyə hərəkəti» hesabında əks etdirilir. Başqa sözlə kapitalın beynəlxalq hərəkəti bu maddədə öz əksini tapır. «Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabı»nda maliyyə resurslarının axını, daxilolmalar və ödəmələr əks etdirilir. Bu hesabın «aktivlər» maddəsinin kreditində ölkənin rezidentlərinin beynəlxalq aktivlərinin azalması, «passivlər» maddəsinin kreditində isə beynəlxalq öhdəliklərinin artması əks etdirilir. Maddənin debetində rezidentlərin beynəlxalq aktivlərinin artmasına və ya onların beynəlxalq aktivlərinin azalmasına səbəb olan əməliyyatlar qeydiyyata alınır. Aktivlərin (rezidentlərin qeyri-rezidentlərə maliyyə tələbi) saldosunun mənfi olması beynəlxalq aktivlərin artması, müsbət olması isə onların azalmasını bildirir. Passivlərin (qeyri-rezidentlərin rezidentlərə maliyyə tələbi) saldosunun müsbət olması ölkənin xarici öhdəliklərinin artması, mənfi olması isə, əksinə, azalmasını göstərir.

Mövcud metodologiyaya əsasən rezidentlərin qeyri-rezidentlərlə apardığı iqtisadi əməliyyatların bazasında ölkənin beynəlxalq investisiya mövqeyi müəyyən edilir. Bu məqsədlə il ərzində ölkənin beynəlxalq aktivlərində və öhdəliklərində baş verən dəyişikliklər müəyyən edilərək aktivlərin cəmindən öhdəliklər çıxılır. Bu qayda ilə hesablanmış beynəlxalq investisiya balansı 2.27 sayılı cədvəldəki informasiya ilə xarakterizə olunur. Cədvəldə həmçinin aktivlərə və passivlərə daxil edilən göstəricilər də əks etdirilmişdir. Ölkənin beynəlxalq investisiya mövqeyini formalaşdıran ən əsas göstərici birbaşa investisiyalar, investisiyalann repatriasiyası və ehtiyat aktivləridir. Müəyyən dövrdə formalaşmış beynəlxalq investisiya mövqeyi ölkənin ödəmə qabiliyyətini əks etdirir. Cədvəldən görünür ki, 2007-2008-ci illər ərzində tədiyyə balansı üzrə kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabında apanmış əməliyyatlar və digər dəyişmələr nəticəsində dövrün sonuna ölkənin xarici aktivlərini, öhdəliklərini və xalis beynəlxalq investisiya mövqeyini əks etdirən beynəlxalq investisiyalar balansında müsbət keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. 2007-illə müqayisədə 2009-cu ilin əvvəlinə ölkənin beynəlxalq aktivləri 18354 mln. dollar artmış, öhdəlikləri isə 1303 mln. dollar məbləğində azalmışdu. Nəticədə 2007-ci ilin 01 yanvar tarixinə ölkənin xalis beynəlxalq investisiya mövqeyinin 7053 mln. dollar mənfi olan saldosu 01 yanvar 2009-cu il tarixinə müsbət 12603 mln. dollara bərabər olmuşdur.

Cədvəl 2.27

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq investisiyalar balansı(mln.doll.)

Göstəricilər	01.01.2007-ci ilə qalıq	01.01.2008-ci ilə qalıq	01.01.2009-cu ilə qalıq
A. AKTİVLƏR	10195	14168	28549
Xaricə birbaşa investisiyalar	4391	4676	5232
Portfel investisiyaian	119	230	551
Digər investisiyalar	1316	1883	4210
Ehtiyat aktivləri	4369	7379	18555
B. ÖHDƏLİKLƏR	17248	15141	15945
Azərbaycana birbaşa investisiyalar	11346	6598	6612
Portfel investisiyaları	119	203	177
Digər investisiyalar	5783	8340	9156
C.INVESTİSIYA MÖVQEYİ	-7053	-973	12603

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, statistik bülleten, 2008-2009, №2 sonrakı illərin informasiyası dərc edilməmişdir.*

Ölkənin xalis beynəlxalq investisiya mövqeyinin əvvəlki illərdəki mənfi saldosunun 2009-cu ilin 01 yanvar tarixinə müsbət saldo ilə əvəzlənməsi pozitiv hal olaraq ölkənin beynəlxalq aktivlərinin 3 dəfəyə qədər artması ilə izah edilir. Beynəlxalq aktivlərin artımının isə 80 faizə qədər ölkənin ehtiyat aktivlərinin artımı hesabına baş vermişdir ki, bu da əsasən Dövlət Neft Fondunun vəsaitləridir. Ölkənin xarici öhdəliklərinin isə 1,3 milyard dollar azalması baş vermişdir. Belə ki, 1994-cü ildən başlayaraq iqtisadi artımın stimullaşdırılması baxımından ən effektiv forma olan birbaşa investisiyalar şəklində bu sektora cəlb olunmuş 64,7 mlrd, dollar vəsaitin 33,3 mlrd, dollar investisiyalann repatriasiyası kimi (əsasən xam neft şəklində) geri qaytarılmışdır. Nəticədə 2008-ci ilin 01 yanvar tarixinə özəl sektora daxil olan müəssisələrin birbaşa xarici investorlar qarşısındakı öhdəliklərinin qalığı 6.6 mlrd. \$ bərabər olmuşdur. Bu öhdəliklərin isə 60,6 %-i, yəni 4.0 mlrd, dollar beynəlxalq neft kontraktları çərçivəsində həyata keçirilən layihələrlə bağlı «Neft-qaz sektoru»nun payına düşür.

2020-ci ilə İnkişaf Konsepsiyasının hədəflərindən biri ölkənin beynəlxalq investisiya mövqeyindəki xalis profisitinin (müsbət saldosunun) saxlanmasıdır. Bu, o deməkdir ki, Dövlət Neft Fondunun xaricdə yerləşdirilən aktivlərinin artımı ilə yanaşı iri özəl və dövlət şirkətlərinin də xarici aktivlərinin artımı dövlət tərəfindən stimullaşdırılacaqdır. Azərbaycandan xaricə kapital axım ölkələrə investisiya qoyuluşunun artırılması siyasəti həyata keçiriləcəkdir.

Mərkəzi Bankın informasiyalardan məlum olur ki, 2011-ci ildə kreditlər və digər investisiyalar formasında cəlb olunmuş investisiyalar 2010-cu illə müqayisədə azalmış və 3542 mln. dollara bərabər olmuşdur. Bu azalma dövlət təminatı olmayan kreditlər hesabına baş vermişdir (1,3 dəfə). Belə kreditlərin 40 faizi bankların, 35 faizi neft-qaz sektorunun və qalanları isə digər təşkilatların payına düşür. Dövlət təminatlı kreditlər 1,7 dəfə artaraq 1235 mln. dollara çatmışdır. Ölkə rezidentlərinin təqdim etdiyi ticarət və digər kreditləri 1,7 dəfə artaraq 3283 mln. dollar olmuşdur. Xarici ölkələrdə yatırımlı depozitlər 2681 mln. dollar olmaqla əvvəlki ilə nisbətən 1174 mln. dollar az olmuşdur.

1997-20 U-cü illəri əhatə edən Azərbaycanın tədiyyə balansının təhlili dinamikada bir neçə daimi tendensiyaların olduğunu aşkarlamağa imkan vermişdir. Bunlar da xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və islahatlar dövründə kökümətin makroiqtisadi siyasəti ilə şərtlənirlər:

- neft-qaz sektorunun hesabına ölkənin ticarət balansının böyük həcmdə müsbət saldosu;
- xidmətlər balansının stabil mənfi saldosu;
- gəlirlər balansının daimi artan mənfi saldosu;

-kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansının böyük məbləğdə mənfi saldosunun stabil olması;

- 2010-CU ildən ehtiyat aktivlərinin stabil və böyük həcmdə artımı;

-“buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar” maddəsi üzrə müəyyən olunmamış vəsaitlərin artımı;

-investisiyalann və investisiya gəlirlərinin böyük həcmdə repatriasiyası, yəni ölkədən çıxarılması;

-tədiyyə balansının ancaq 2 göstəricisinin Azərbaycan rezidentlərinin xeyrinə olması: xarici ticarət və cari transferlər;

-tədiyyə balansının xidmətlər, gəlirlər, maliyyənin hərəkəti hesablan uzun müddət ərzində qeyri-rezidentlərin xeyrinə yekunlaşması;

-xarici ticarət balansının 24,3 milyard dollar həcmində rezidentlərin xarici ticarət müsbət saldosu olmasına baxmayaraq, ehtiyat aktivlərin cəmişi 12,4 milyard dollar artması; 2013-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 29,1 milyard və 3,8 milyard dollar təşkil etmişdir;

-hər il cari əməliyyatların müsbət saldosu hesabına kifayət qədər daxili investisiya resursunun yaranmasına baxmayaraq xarici kapitalın cəlb edilməsi siyasətinin davam etdirilməsi;

-investisiya gəlirlərinin indiyə qədər xarici investorların xeyrinə formalaşmışması.

Beynəlxalq təcrübədə tədiyyə balansının dövlət tənzimlənməsinin bir neçə metodundan istifadə edilir. Onlardan biri tədiyyə balansına təsirin birbaşa nəzarət metodudur. İdxalın reqlamentasiyası, gömrük və tariflər, xarici investisiyalardan gəlirlərin və fiziki şəxslərin pul transferlərinin xaricə köçürülməsinin qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması, təmənnasız köməyin, qısa və uzunmüddətli kapitalın xaricə çıxanması kəskin azaldılması və sair vasitələrlə dövlət birbaşa nəzarəti həyata keçirir.

İkinci metod inflyasiya ilə mübarizəyə (deflyasiya metodu) əsaslanır. Burada məqsəd ölkə daxili vəzifələri həll etməkdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, istehsalın həcmnin, investisiyalann və gəlirlərin azalması deflyasiya siyasəti üçün ənənəvi xarakter daşıyır. Deflyasiya ixracı azaldır, idxalı artır, milli valyutanın mübadilə kursunu yüksəldir, kreditlərin faiz stav- kalanının artırır.

Üçüncü metod mübadilə məzənnəsinin dəyişməsidir. Bu və ya digər ölkədə təsbit olunan və ya üzən valyuta kursundan istifadə edilir. Hər iki halda bu dəyişikliklər Mərkəzi Bankın nəzarəti altında baş verir. Dövlət bu dəyişikliklərin müəyyən hədd daxilində olmasına cəhd edir. Bununlada valyuta siyasəti daxili vəzifələrin həllinə istiqamətlənir. Valyuta kursunun dəyişiklikləri tədiyyə balansının tarazlığının tənzimlənməsində dövlətə kömək edir. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, revalvasiya idxalı əhəmiyyətli dərəcədə artır, devalvasiya isə ixracı stimullaşdırır və sərfəli edir.

“Azərbaycanda adambaşına düşən ümumi daxili məhsul inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsində olmalıdır... Hazırda Azərbaycanda adambaşına düşən ümumi daxili məhsul təxminən 6 min dollar səviyyəsindədir... Ancaq biz çalışmalıyıq ki, növbəti illərdə bu rəqəmi ən azı iki dəfə artıraraq... biz qarşıya hədəf qoyuruq - növbəti 10 il ərzində ümumi daxili məhsul ən azı 2 dəfə artmalıdır. Biz bunu qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına təmin etməliyik”. (İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının prezidenti, “Azərbaycan” qəzeti,

BOLMƏ 2.

CƏMİYYƏTİN İNDUSTRIAL MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

III FƏSİL.

YENİ MƏRHƏLƏDƏ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNƏ ELMI BAXIŞ

3.1. İqtisadi inkişafın industrial mərhələsi və milli iqtisadi modelin qurulmasına yeni münasibət

Keçid dövrünün başa çatması və Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatlı ölkə kateqoriyasına daxil olması onun iqtisadi inkişaf modelində təkmilləşdirilmələrin apanimasım, yeni baxışların formalaşdırılmasını ortaya qoymuşdur. XXI əsrin başlanğıcında “qara qızılı insan kapitalına” çevirmək və in- novasiya təyinatlı iqtisadiyyat yaratmaq, Azərbaycan iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkə səviyyəsinə çatdırmaq konsepsiyaları irəli sürülmüşdür.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Qazax rayonunun ictimaiyyəti ilə görüşündə demişdir: “Azərbaycan, sözün əsl mənasında, inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməlidir və bu, bizim məqsədimizdir... Bunu etmək üçün təkəcə iqtisadi uqurlar kifayət deyil. Ölkədə gərək bütün sahələr ən yüksək meyarlarla ölçülsün. Sosial təminat, infrastruktur layihələri, sosial ədalət prinsiplərinin bərqərar olması, məhkəmə-hüquq sistemində aparılan

islahatlar və ədalətli qərarların çıxanması, icra orqanlarında şəffaflığın təmin olunması, bütün maliyyə sistemimizdə şəffaflığın maksimum dərəcədə təmin olunması, ictimai nəzarət, demoqrafiyanın inkişafı - yəni, inkişaf etmiş ölkələr, bax, bu sahələrdəki uğurlar hesabına inkişaf etmiş ölkələr hesab olunur” (31,09.02.2012).

Akademik Ramiz Mehdiyev “XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində” adlı əsərində yazmışdır ki, “qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi” barədə müddəa ilə ölkə prezidenti iqtisadi inkişafın əvvəlki ənənəvi forma və metodlarına yekun vurmuş, ölkənin sənayeləşməsinin başa çatmasını gözləmədən postsənaye cəmiyyətinin əsaslanma yaradılmasına hazırlığa keçid vəzifəsini müəyyən etmişdir (31,28.06.2012, s.10)

Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafın industrial mərhələsində olması barədə akademik Ramiz Mehdiyevin fikrinə şərik olmaqla, vurğulamaq istəyirik ki, ölkədə industrial cəmiyyətin beynəlxalq meyarlara uyğun formalaşması və bu mərhələnin postindustrial mərhələsinə keçməsi üçün iqtisadiyyatın modernləşdirilməsini sürətləndirmək və geniş miqyaslı etmək tələb olunur.

Akademik Ramiz Mehdiyevin «Azərbaycan» qəzetində (8 dekabr **2009-CU** il) dərc olunmuş məqaləsində iqtisadi modelin elə bir konsepsiya əsasında qurulmasından söhbət gedir ki, model çərçivəsində daxili bazarda qiymətlərin formalaşması problemləri, maliyyə-kredit sistemi, insanların tələbatlarının proqnozlaşdırılması, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının istehsalının səmərəliliyinin artırılması mexanizmləri öz əksini tapsın. Məqalədə vurğulanır ki, “ölkədə apanlan iqtisadi islahatlar çərçivəsində müasir iqtisadi modelə ehtiyac duyulur. Bu modelin işlənilməsi hazırlanması iqtisad elmi qarşısında ciddi vəzifələr qoyur”.

Akademik Ziyad Səmədzadə haqlı olaraq hesab edir ki, “əhalinin əsas hissəsinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətini yüksəltmək - XXI əsrdə yeni inkişaf modelinin meyarı olmalıdır (36, 22-27.12. 2000, “XXI əsr: Azərbaycan iqtisadiyyatı haqqında düşüncələr”).

Müstəqilliyin birinci 20 ilində Azərbaycanın indiki iqtisadi inkişaf modeli sosialist iqtisadi sistemindən bazar iqtisadi sistemə keçidi təmin etmək üçün formalaşdırılmışdır. Keçid dövründə iqtisadi və sosial inkişafın uğurları xarici elmi-texniki və təsərrüfat təcrübəsindən istifadəni və milli spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alan iqtisadi siyasətə əsaslanmışdır. İndi bizim fikrimizə, xarici təcrübədən istifadəni davam etdirməklə yanaşı, milli innovasiyanın inkişafına aksen edilməlidir. Azərbaycanın gələcək iqtisadi modeli innovasiya təyinatlı model kimi xarakterizə olunmalıdır. Bu məqsədlə ixrac - innovasiya təyinatlı iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələb olunur.

İndustrial cəmiyyətin bir çox xarakterik cəhətləri mövcuddur. İstehsal və istehlakın strukturunun əsasən xidmət sektorunun hesabına dəyişilməsi; təhsil səviyyəsinin yüksək olması; ekologiyaya diqqətin artırılması; iqtisadiyyatın daha da humanistləşdirilməsi və “insan potensialı”na xərclərin artması; cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və s.

Azərbaycan alimlərinin qurultayın iştirakçılarında ölkə başçısının müraciətində deyilir: “İqtisadiyyatımızın davamlı inkişarı, biliklərə əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılması və insan kapitalına investisiyaların qoyuluşu yaxın perspektiv üçün başlıca strateji məqsədlərimizdəndir”. Buradan aydın olur ölkə başçısı iqtisadi inkişafın, yəni makroiqtisadi göstəricilərin ilbəlil stabil olmasını, enmə-qalxma baş verməməsini hədəf kimi nəzərdə tutur. Ancaq, təəssüf ki, son illər bu meyar Azərbaycanda təmin olunmur.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadi inkişaf modeli, onun realizasiyasını təmin edən iqtisadi inkişaf istiqamətləri, metod və mexanizmləri konkret ölkənin konkret dövrdə iqtisadi durumuna uyğun seçilməlidir. İstənilən ümumi yanaşma konkret ölkənin spesifik xüsusiyyətlərindən, inkişaf səviyyəsindən və inkişaf mərhələsindən asılı olaraq konkretləşdirilir və fərqləndirilir. Xüsusilə nəzərə alınır ki, əhəlinin sosial-psixoloji xarakteri inkişafın gedişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Beləliklə, iqtisadi inkişaf modeli iqtisadi sistemdə yaranmış vəziyyətdən və milli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq seçilir və təkmilləşdirilir.

İqtisadi model elmi-texniki tərəqqiyə, rəqabətə, keyfiyyətli əməyə meyillik olmalıdır. Elə iqtisadi siyasət aparılmalıdır ki, o, elmi-texniki tərəqqi və onun nəticələrindən istehsalatda istifadə etmək üçün zəruri stimullar yaratsın, yüksək əlavə dəyərin yaranmasını təmin edən hazır məhsulların istehsalını artırmasın, eimtutumlu və yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalını təmin etsin. Bu məsələlərlə bağlı damşıqlar, çıxışlar və şüarlar çoxdur, ancaq təəssüf ki, bu istiqamətlərdə real nəticələr, demək olar ki, zəifdir.

2012-ci ildə ölkədə orta saatlıq minimum əmək haqqı 75 sentə bərabər olmuşdur ki, bu da Avropanın ən aşağı əmək haqqı aləmindən 4 dəfə azdır. Avropa ölkələrində qanunvericiliyə əsasən əmək haqqının minimum saatlıq stavkası 3-5 amerika dollarından aşağı olmamalıdır. Əgər biz işləyən azərbaycanlıya avropanın orta həyat səviyyəsini təmin etmək istəyiriksə onun aylıq minimum əmək haqqı 640 dollara yaxın olmalıdır ki, bu da indiki səviyyədən 5,5 dəfə çoxdur.

Təcrübə göstərir ki, makroiqtisadiyyatın problemi ayn-ayn sektorların və təsərrüfatların milli səviyyədə fəaliyyətinin problemi. Məsələn, Azərbaycanda sənayenin iqtisadi artımında emal sektorunun rolu zəifdir. İqtisadiyyatda məşğul olanların 40 faizə qədəri kənd təsərrüfatında çalışır, məhsul istehsalının həcmi orada çalışanların sayına adekvat deyil, əmək məhsuldarlığı çox aşağıdır. Çox saylı, ancaq xırda ölçülü məhsul istehsal

çıları (ailə, fermer təsərrüfatları) üstünlük təşkil edir. Onların heç biri ayn- aynhdə satış bazarlarında qiymətlərin formalaşmasına təsir etmək imkanı malik deyillər. Bu sektordə sivil marketing xidməti yaradılmamışdır. Bu sektora investisiyalann həcmi azdır və s. Göstərilən problemlərin həllini, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və milli təsərrüfatların dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyasını təmin edən əsas vasitələrdən biri olan investisiyaların, habelə qeyri-neft sənaye və aqrar sektorun iqtisadi səmərəliliyi aşağıdır. Əvvəllər deyildiyi kimi, Azərbaycanda iqtisadi durumun yaranmış xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi artın və dövlət büdcəsi neftdən və neftin qiymətindən, daxili ömtəə bazan isə idxaldan çox asılıdır, daxili investisiyalarda özəl sektorun xüsusi çəkisi aşağıdır, daxili tələblə daxili təklif arasında uyğunsuzluqlar mövcuddur. Ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığını azaltmaq üçün praktiki tədbirlər həyata keçirilir. Ancaq nəzərə alsaq ki, bu konseptual yanaşma 2003-cü ildən, yəni 10 il öncə bəyan edilmişdir, əldə edilən nəticəni adekvat hesab etmək mümkün deyil. Faktiki olaraq neftdən və onun qiymətindən güclü asılılıq indi də davam edir. Ödəməqabiliyyətli daxili tələbin həcmi aşağıdır, xarici bazarların tələbi daha miqyaslıdır, nəinki daxili bazanın tələbi. Pul kütləsinə tələb və təklif arasında natarazlıq mövcuddur. Topdan və pərəkəndə satış qiymətlərinin tənzimlənməməsinin nəticəsində investisiyalann emal sənaye və aqrar sektorun sahələri arasında bazar mexanizmləri vasitəsi ilə bölüşdürülməsi baş vermir, istehlak bazanın təmin edən sahələrdə (yüngül, yeyinti, xalq istehlak malları istehsalı, maşınqayırma, aqrar sektor) daxili təklif tələbi ödəmir, mal və xidmət bazarında inhisarçılıq və haqsız rəqabət güclüdür və s.

İqtisadçı və digər mütəxəssislər arasında mübahisə doğuran və iqtisadi inkişaf modeli ilə bilavasitə bağlı olan meyllərdən biri də Azərbaycanda “Holland xəstəliyi”nin olub-olmamasıdır. İqtisadi strukturun bir yönlü formalaşmasını ehtiva edən “Holland xəstəliyi”nin və ya “Holland sindromu”nun əlamətləri Azərbaycanda, bizim fikrimizcə, mövcuddur. Onların sırasında ölkənin iqtisadi strukturunda neft-qaz sektorunun dominantlığı dayanır. Belə ki, 2013-cü ildə ümumi daxili məhsulun tərkibində neft sektorunun 41,6 faiz təşkil etməsi, ixracın 90-95 faizinin karbohidrogenlərin olması, dövlət büdcəsi gəlirlərinin 70 faizinin bu sektorun payına düşməsi, milli valyutanın bahalaşması, pul-kredit siyasətinin idxalı stimullaşdırması və digərləri belə əlamətlərdəndir. Ancaq qeyd etmək vacibdir ki, “Holland sindromu”nun təsirini minimuma endirmək üçün hökumət tərəfindən məqsədyönlü siyasət və tədbirlər həyata keçirilir. İqtisadi strukturun diversifikasiyası qeyri-neft sektorunun prioritet inkişafını təmin edir, “neft dolları” Dövlət Neft Fondunda cəmlənir və onun müəyyən hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsi ilə dövriyyəyə buraxılır. Mərkəzi Bank valyuta bazarına

müdaxilə edərək hər il 1,5-2 milyard dollar həcmində müdaxilə etməklə, milli valyutamn bahalaşmasını məhdudlaşdırır və s.

Siyasi və ictimai həyatda əldə olunan bütün müsbət meyllərə baxmayaraq, inkişafın indiki mərhələsi üçün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelində müəyyən dəyişikliklər etmək zəruridir. Bu zəruriyyəti meydana çıxaran səbəblər, əvvəllər deyildiyi kimi çoxdur.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelininin təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyən edərək iqtisadi durumdakı aşağıdakı meylləri nəzərə almaq tələb olunur:

-əmək məhsuldarlığı inkişaf etmiş və bir çox digər ölkələrlə müqayisədə dəfələrlə aşağıdır;

-hasilat sənayesi üstünlük təşkil edir, emal sənaye sektorunda istehsalın həcmi azdır və daxili bazarın tələbatını ödəmir;

-dövlət və özəl investorlar tərəfindən emal sənayesinə və aqrar sektora qoyulan investisiyalar tələb olunan azdır;

-əmtəə, əmək və kapital bazarlarında iqtisadi natarazlıq mövcuddur;

-dövlət investisiyanın qoyuluşunda sənaye obyektlərinin prioritetliyi əsas götürülmür;

-innovasiya fəaliyyətinin zəif inkişafı və texnoloji gerilik mövcuddur;

-qeyri-neft iqtisadiyyatında şəffaflıq zəifdir;

-xarici ticarət tam liberallaşdırılmışdır, idxal və ixrac kvotaları, habelə ixrac vergiləri tətbiq edilmir;

-əhəlinin həyat səviyyəsi beynəlxalq standartlardan hələ də aşağıdır;

-ümumi daxili məhsulun və ümumi milli gəlirin mütləq həcmi ölkənin təbii resurslarına adekvat deyil; dövlət, təsərrüfat subyektləri və ev təsər- rüfatları arasında onları qeyri-bərabər bölünməsi sistemi formalaşdırılmışdır;

-mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisələrin fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və nəzarət sistemi əsasən vergilər vasitəsilə həyata keçirilir;

-yanacaq-enerji, metallurgiya-maşınqayırma və kimya-neftkimya sənaye komplekslərində, mənzil-kommunal sektorunda, nəqliyyat və rabitə sahələrində dövlət mülkiyyəti üstünlük təşkil edir;

-bəzi postsovet respublikarından fərqli olaraq, Azərbaycanda daşım- məz əmlakın strukturunda dövlət əmlakının payı yüksəkdir, bütünlükdə əsas fondların 35 faizi, o cümlədən səhiyyə, təhsil və nəqliyyat sektorlarında 60- 90 faizi dövlətə məxsusdur. Bu da qanşır iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətinə (əlamətinə) uyğundur;

-təbii inhisar sahələrində qiymət (tarif) dövlət tərəfindən təsdiq edilir;

-dövlət sərt pul-kredit siyasəti həyata keçirir; xancı bankların ölkənin maliyyə bazasına daxil olmasına müəyyən məhdudiyətlər qoyulmuşdur, konservativ borclanma siyasəti həyata keçirilir;

-müxtəlif vasitələr və güzəştlərlə, xarici tələb stimullaşdırılır (ixrac vergisinin və kvotasının olmaması vasitəsi ilə və s.) daxili tələb zəifdir;

-özəl və dövlət müəssisələrinin korporativ qiymətli kağızlanmın xarici fond birjalarında dövriyyəsi çox məhduddur;

-əhəlinin özünə məxsus milli mentaliteti mövcuddur;

-iqtisadi idarəetmə metod və mexanizmləri makro və mikro səviyyələrdə tam liberallaşdırılmışdır;

-istehsal və əmtəə bazarında, xüsusilə topdan satış əmtəə sferasında inhisarçılığ hökm sürür (xalis inhisar bazan).

Bu gün ölkədə məhsulların idxalı və topdansatışı ilə məşğul olan özəl inhisarçı təsərrüfat subyektləridir. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının sabiq İqtisadi İnkişaf Naziri Heydər Babayev “Əxo” qəzetinə müsahibəsində haqlı olaraq demişdir: “keçid dövrünün qurtarması ədalətli rəqabət mühitinin formalaşmasının başa çatmasından asılı olacaqdır. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatlı ölkə hesab olunması üçün milli iqtisadiyyatın tənzimləmə mexanizmlərinin bazanın tələblərinə uyğunlaşdırılması başa çatdırmaq lazımdır. Keçid dövrünün qurtarması Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatlı ölkə statusunda olması üçün kifayət deyil” (53,11.02.2006).

2010-cu ildən bütünlükdə sənayedə artım tempi aşağı düşməyə başlamışdır. Neft hasilatının azalması və sənaye məhsulunda onun xüsusi çəkisinin 75 faizə yaxın olması ölkə sənayesində disproporsiyanın yaranmasını əks etdirir. Çünki bu sahədə inqilabi dönüş yaradan struktur dəyişikliyi baş verməmişdir. 2012-cu ildə sənaye məhsullarının 86 faizi yahacaq-eneijisi kompleksində istehsal edilmişdir. Sənayedə çalışanların sayı 2012-ci ildə 1990-cı ilə nisbətən 1,5 dəfə azalmışdır. Sənaye istehsal strukturunun inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması baxımından respublika çox geridə qalır. Sənayedə yaranmış bu vəziyyətdən çıxmaq üçün yeganə yol dövlətin sənaye siyasətinin çərçivəsində emal sənayesinin prioritet sahələrini müəyyənləşdirmək və onların inkişafı üçün tədbirlər kompleksini dövlət və özəl investisiyaların hesabına həyata keçirməkdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının milli və xarici bazarlarda satılmasında hər il meydana çıxan çətinliklər onun inkişafında dərin uyğunsuzluqların olması kimi qiymətləndirilə bilər.

Bütünlükdə iqtisadi inkişaf tempinin aşağı düşməsi və istehsal amillərindən istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin aşağı olması iqtisadi inkişaf modelinin yeni şəraitin tələblərinə adekvat formalaşdırılmasının zəruriliyini bir daha təsdiqləyir. İndi iqtisadiyyatın industrial mərhələsində onun təkmilləşdirmə istiqamətlərinin düzgün seçilməsi vacibdir.

Bizim fikrimizcə, istehsalın diversifikasiyasını həyata keçirmək, innovasiyaq iqtisadiyyat qurmaq, istehsal və sosial infrastrukturun kompleks inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli hələ uzun müddət ixrac-investisiya istiqamətli və təyinatlı olacaqdır.

Əmək məhsuldarlığında və imovasiyalı inkişafda nəzərə çarpacaq dərəcədə geriliyin olması iqtisadi inkişafa investisiyalann stimullaşdırılması iqtisadi siyasətin fundamental baza prinsipi olmasını zəruri edir. Bımdan başqa beynəlxalq təcrübə göstərir ki, elmin, təhsilin və səhiyyənin kommersiyalaşdırılması məqsəduyğun deyil.

Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi praktiki tədbirlərdə pul kütləsinin qıtlığı təbliğ edən monetarizm, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını tələb edən neoliberalizm, bazann tənzimləyici rolunu şişirdən neoklassik nəzəriyyələrin ayn-ayn müddəalan üstünlük təşkil edir. İnkişaf etmiş Qərblərdə geniş yayılmış iqtisadi tənzimləmə konsepsiyası və mexanizmləri Azərbaycanda geniş tətbiq edilir, baxmayaraq ki, həmin ölkələr çoxsaylı mərhələlər və illər keçərək indiki idarəetmə sistemi və mexanizmləri üzərində dayanmışlar. Azərbaycan isə bazar sisteminin təşəkkülü mərhələsindədir.

1993-1995-ci illərdə jdikəsək infilyasiyanın mövcud olduğu şəraitdə Azərbaycan hökuməti monetarizmin bəzi müddəalanndan istifadə əsasında müsbət nəticələr əldə etdi. Ancaq indiki yeni inkişaf mərhələsində, yeni cəmiyyətin industrial mərhələsində iqtisadi nəzəriyyənin hansısa bir məktəbinin tövsiyələrindən xalis şəkildə istifadə etməklə, Azərbaycanın yeni iqtisadi modelini reallaşdırmaq mümkün deyil. Çünki onlar ayn-aynlıqda Azərbaycanın iqtisadi inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə almırlar. Ona görə də yeni inkişaf mərhələsində Azərbaycan üçün iqtisadi inkişafın önəmli nəzəri əsasların müəyyən etməyə ehtiyac var.

İsəlahatların ilk illərindən Ölkədə açıq iqtisadi sistemin qurulması siyasətinin həyata keçirilməsi, fəal dövlət tənzimlənməsindən imtina edilməsi və iqtisadiyyatın tamamilə liberallaşdırılması yuxanda göstərilən disproporsiya yaradan meyillərə gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında ideal vəziyyət olmur, ayn-ayn sektorların inkişafında disproporsiyalar meydana çıxır. İqtisadi sistemdə yaranmış vəziyyətdən və milli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, tarazlıq nəzəriyyəsinin müddəalanndan istifadə etməklə, disproporsiyalar aradan qaldırılır. Tarazlığın yaradılması üçün elmi yanaşmalar və metodlar ölkənin inkişaf xüsusiyyətlərini və orada yaranmış vəziyyəti ətraflı araşdırdıqdan sonra seçirlər.

Burada ölkə prezidentinin irəli sürdüyü bir müddəanı diqqətə çatdırmaq istəyirəm. 2012-ci ildə çıxışlanmış birində o, demişdir: «Biz strategiyamızı müəyyən etmişik və növbəti onillik üçün strateji inkişaf planımızı hazırlamalırıq - 2013-2023-cü illəri əhatə edən strateji inkişaf planı...

Hədəf ondan ibarətdir ki, növbəti on üdə, 2013-2023-cü illərdə Azərbaycan əhalisinin gəlirləri yüksək olan ölkəyə çevrilməlidir... Ümumi daxili məhsul 2 dəfə artsm... dövlət və özəl qurumların birgə fəaliyyət planı işlənmişdir» (31, 29.02.2012), Ölkə başçısının çıxışlarında iqtisadiyyatın diversifikasiyasını genişləndirməklə, neft sektorundan asılılığın minimuma endirilməsi, innovativ iqtisadiyyata keçidin təmin edilməsi, aqrar sektorun inkişafında intensiv üsullara üstünlük verilməsi, iqtisadiyyatın klasterlər üzrə inkişafına nail olunması, hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə edilməsi və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda ləyaqətli iş yerlərinin açılmasına şəraitin yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcminin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması kimi mühüm problemlərin həll olunması vəzifə kimi irəli sürülmüşdür.

İqtisadi nəzəriyyənin on bir məktəbinin nəzəri baxışları və müd- dəalarını dərinlən araşdırmaq və Azərbaycan reallığı ilə müqayisə etmək əsasında biz hesab edirik ki, keynsçilərin «alıcılıq qabiliyyətli məcmu tələbin artırılması» və «iqtisadiyyatın dövlət tənzimləmə sisteminin gücləndirilməsi», monetaristlərin «pul kütləsinin davamlı artımının təmin edilməsi», təklifin iqtisadiyyatı məktəbinin «vergi güzəştləri vasitəsilə kapitalı stimullaşdırılması», neoklassiklərin «iqtisadi inkişaf xaricdən gələn kömək üzərində deyil, daxili resurslar üzərində qurulması», institusionalistlərin «dəyişikliklərin əsasında texnoloji irəliləyişlərin durması» və «planlaşdır- mən icimai inkişafın həlledici amili» kimi dəyərləndirilməsi ideyaları Azərbaycanda iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasının və onun icra mexanizmlərinin modernləşdirilməsinin nəzəri bazası kimi qəbul edilməsi məqsəduyğun olardı. Keçid dövründən fərqli olaraq, yeni inkişaf mərhələsində milli iqtisadi inkişaf modeli innovasiya təyinatlı iqtisadi strukturun formalaşdırılmasını təmin etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın dayaqlı iqtisadi inkişafında daxili amillərdən və onların rolunu artırmağın zəruriliyindən danışarkən demişdir: «... ilk növbədə iqtisadiyyatın həm sahəvi, həm də regional baxımdan tarazlı inkişafının təmin edilməsi, ... qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, emal müəssisələrinin yaradılmasına dövlət dəstəyinin artırılması, sosial siyasət və sairədir» (31, 07.07.2004), Bu deyənlərdən nəticə çıxarmaq olar ki, ölkədə təkə sürətli iqtisadi artımı, hansısa iqtisadi sektorun hesabına təmin etmək kifayət deyil. İqtisadi inkişafın yaxın 10-15 ilə, yəni neft-qaz hasilatının pik və postneft dövrünü əhatə etməklə, perspektiv istiqamətləri, idarə və təminatın vasitələri və mexanizmləri, yəni iqtisadi inkişaf modelinin modernləşdirilməsi istiqamətləri indidən seçilməlidir. Bu modeli «Yeni kurs» adlandırmaq düzgün olardı. Sosial-iqtisadi inkişafdakı yarammış meyllərin təhlili göstərir

ki, yumşaldılmış pul-kredit siyasətinin davam etdirilməsi emal sənayesində və aqrar sektorda iqtisadi inkişafın investisiya təminatına, habelə daxili bazanın ödəməqabiliyyətli tələbinin artırılmasına müsbət təsir göstərə bilər. Ümumi daxili məhsulun artım tempi ilə dövriyyədəki pul kütləsinin dəyişməsi arasında düz mütənəsbibliyin təmin olunması barədə monetarizmin (pul qıtlığının) şərtinə daimi riayət olunması gərəkdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaf modeli öz spesifik xüsusiyyətləri ilə bazar iqtisadi sistemi bərqərar olmuş ölkələrin iqtisadiyyatının idarə olunması konsepsiyasından və vasitələrindən fərqləndiyinə görə, hesab edirik ki, XXI əsrə qarşıya qoyulan məqsədi reallaşdırmaq üçün Azərbaycanın yeniləşdirilmiş iqtisadi inkişaf modeli idarəetmənin təkmilləşdirilmiş metod və mexanizmlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bu da imkan verir ki, dinamik inkişaf əldə edilsin, iqtisadi inkişaf geniş əhali kütləsinə xidmət etsin, iqtisadi inkişafdən hamı bəhrələnsin. Əgər iqtisadi siyasət və onun realizasiyasını təmin edən milli iqtisadi inkişaf modeli bu məqsəd əsasında qurularsa, iqtisadi inkişaf insanlar üçün həyata keçirilər, iqtisadi model sosialyönümlü ola bilər. Bunun da nə demək olduğu və vacibliyi məlumdur. Hökumət mümkün olan bütün vasitələrdən, o cümlədən bazar və qe50l-bazar xarakterli mexanizmlərdən istifadə etməklə, iqtisadi inkişaf modelini reallaşdırmalıdır.

2008-cu ilə qədər Azərbaycan }^sək iqtisadi artımla irəliləmişdir. Ancaq artım templəri heç də əsas məqsəd deyil. Burada ölkə prezidenti İlham Əliyevin bir fikrini də diqqətə çatdırmaq yerinə düşərdi. 2005-2007-ci illərdə ÜDM-un artımını dünya rekordu kimi qiymətləndirən prezident demişdir: «...mənim üçün hətta bunlar da çox mühüm göstərici deyildir. Ölkədə yoxsulluğun azalması daha mühüm göstəricidir, çünki ÜDM-in səviyyəsi hələ 0 demək deyildir ki, bu imkanlardan hamı istifadə etmişdir» (31, 26.12.2007). Tələb olunan iqtisadi artım tempi Azərbaycanla inkişaf etmiş ölkələr arasındakı makroiqtisadi göstəricilər üzrə fərqləri azaltmalıdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkə kimi dəyərləndirilən Çin Xalq Respublikasının, Polşanın, Rusiya Federasiyasının, Pribaltika Respublikalarının bazar iqtisadiyyatına keçid dövründəki təcrübələri ilə tanış olduqdan sonra bizdə belə bir əminlik yaranmışdır ki, inkişaf modeli seçmək baxımından Çin Xalq Respublikasının iqtisadi islahatlar sahəsindəki təcrübəsi bizim üçün önəmli ola bilərdi. Lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, konkret dövrdəki konkret ölkənin inkişaf modeli, idarəetmənin forma və metodları onun iqtisadi vəziyyətinə uyğun seçilməlidir. İstənilən ümumi yanaşma konkret ölkənin spesifik xüsusiyyətlərindən, inkişafın səviyyəsindən və mərhələsindən asılı olaraq konkretləşdirilir və fərqləndirilir. Xüsusilə nəzərə alınır ki, əhəlinin sosial-psixoloji xarakteri inkişafın gedişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Çoxsaylı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artım məsələlərində əsas aksent artımın keyfiyyətinə, onun mexanizmlərinə və struktur prioritetlərinə verilməsi düzgündür. Ona görə ki, iqtisadi artımı göstərən rəqəmlər öz-özlüyündə lazım olan strateji nəticəni-müasir industrial cəmiyyəti formalaşdırmaq üçün sosial-iqtisadi sıçrayışı təmin edə bilmirlər. Nəyin bahasına olursa-olsun əldə edilən iqtisadi artım öz-özlüyündə sərfəli deyil. Yüksək artım templərinin mənası o halda olur ki, onlar struktur dəyişiklikləri ilə, iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə (çoxşaxəliliyi), yanacaq-enerji kompleksindən asılılığın zəiflədilməsi ilə, postsənaye sektorlarının (yüksək texnoloji sahələr) sürətli inkişafı ilə müşahidə olunur. Bəzən ola bilər ki, müəyyən mərhələlərdə mütərəqqi struktur dəyişiklikləri artım tempinin aşağı düşməsi ilə müşahidə olunsun.

Eyni zaman kəsiyində yuxarıda göstərilən keyfiyyət göstəricilərinə, davamlı və yüksək artım tempinə nail olmaq məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi gərəkdir:

- innovasiya təyinatlı iqtisadiyyatın yaradılması;
- ixrac yönümlü və idxalı əvəzləyən sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi;
- pul-kredit siyasətində emal sənaye sahələrinin və aqrar sektorun investisiya təminatının nəzərə alınması;
- antiinhisar qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və həyata keçirilməsi; -ölkənin təsərrüfat həyatında dövlətin rolunun fəallaşdırılması və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- təbii resurslardan, o cümlədən meşə massivlərindən istirahət mərkəzlərinin yaradılmasına və faydalı qazıntıların çıxarılmasına dair vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi; təbii rentanın (renta I) dövlət büdcəsinə daxil edilməsinin təmin edilməsi;
- özəl-dövlət əməkdaşlıq (partnyorluq) sisteminin və koordinasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- dövlətin istifadə etdiyi iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin dövrün tələbinə adekvat modernləşdirilməsi;
- son istehlak hesabına daxili tələbin artırılması;
- iqtisadiyyatın diversifikasiyası əsasında daxili təklifin daxili tələbin strukturuna uyğunlaşdırılması;
- daxili investisiya resurslarından tam istifadə olunmasının stimullaşdırılması;
- əhali tərəfindən qənaət edilən pul vəsaitlərinin birbaşa investisiyalara və qiymətli kağızların alınmasına istiqamətləndirilməsinə maddi marağın yaradılması;

-daxili özəl investisiyalann qeyri-neft emal sənayesinə və kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb edilməsi məqsədilə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi;

-vergi-pul-kredit siyasətində daxili investisiyalann stimullaşdırılma- sının nəzərdə tutulması;

-əhalinin ləyaqətli məşğulluq səviyyəsinin və yüksək alıcılıq qabiliyyətinin təmin edilməsi;

-xarici investisiyalara sahəvi və ərazi məhdudiyyətlərinin qoyulması;

-iqtisadiyyatın emal sənayesində və aqrar sektorda istehsalın sürətləndirilməsinin və diversifikasiyasının təmin olunmasında banklann fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

-mal və xidmət bazarlarında inhisarçılığın aradan qaldırılması və rəqabət mühitinin formalaşdırılması;

-mülkiyyət formasından asılı olmayaraq inhisarçı müəssisələrdə istehsalın həcmnin və satış qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin yaradılması; habelə fiskal inhisarçılann mənfəətinin vergitutma obyektinə kimi qəbul edilməsi;

-aqrar, təhsil və səhiyyə sektorlarında qiymətlərin (tariflərin) dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;

-uzun və orta müddətli strateji və indikativ planlann tərtib edilməsi; -daxili bazarın qorunması və prioritet sahələrdə istehsalın stimullaşdırılması;

-kredit resurslarının, o cümlədən mərkəzləşdirilmiş kreditin həcmnin artırılması, istehsal təyinatlı kredit faizininin sahəvi mənfəət norması ilə uzlaşdırmaq əsasında onun iqtisadi tənzimləmə vasitəsinə çevrilməsi;

-selektiv qaydada Mərkəzi Bankın kredit resurslarından prioritet sahələr üçün, həmin sahələrdə mənfəət normasına uyğun kredit stavkası ilə istifadə edilməsi;

-Dövlət Neft Fondu tərəfindən yerli təsərrüfat subyektlərinə kreditlərin verilməsinin təşkil edilməsi;

-dövlət mülkiyyətində olan emal sənaye müəssisələrinin sağlamlaşdırılması sisteminin və mexanizminin yaradılması və tətbiq edilməsi əsasında onların rəqabətqabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi;

-investisiya və digər resurslann sahələrarası bölüşdürülməsində qiymətlərin (tariflərin) tənzimləyici funksiyasından istifadə etmək məqsədilə müəyyən bir sistemin yaradılması;

-dövrüyyədə pul kütləsi təklifinin tələblə uzlaşdırılması;

Bu işlərin içərisində ən çox vaxt, maddi-texniki və maliyyə vəsaitləri tələb edən istehsal strukturunun modernləşdirilməsi və bazarın tələbatma uyğunlaşdırılmasıdır.

İstər istehsal-texniki təyinatlı və istərsədə xalq istehlakı malları ilə ölkənin təmin edilməsi məqsədi ilə iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarında iri istehsal müəssisə və komplekslərinin yaradılması lazımdır. Ancaq belə müəssisələrin məhsulları beynəlxalq standartlara uyğun və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli olmalıdır. Daxili tələbatdan artıq məhsullar ixrac edilə bilər. İndi bir nömrəli vəzifə yeni dövrün tələblərinə cavab verən təkmilləşdirilmiş idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqinin təmin edilməsidir. Söhbət ondan gedir ki, yeni metodologiyaya əsaslanan proqnozlaşdırma və planlaşdırma həyata keçirilməli, hökumətin innovasiya, pul-kredit, investisiya, sənaye, aqrar, vergi, qiymət siyasəti modernləşdirilməlidir. Onların özəyində iqtisadiyyatın innovasiya təyinatlı maddi-texniki bazasının formalaşdırılmasını təmin etmək durmalıdır.

Azərbaycan hökuməti 2013-cü ilə qədərki dövrə bütülmədə milli iqtisadi inkişafın konsepsiyasını, strategiyasını məqsədini, inkişaf istiqamətlərini və onlara nail olmağın əsas mexanizmlərini ikinci regional Dövlət Proqramında müəyyən etmişdir. Bu proqrama görə cəmiyyətin əsas məqsədi iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsindən və keyfiyyətə daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasından; cəmiyyətdə orta təbəqənin payının artırılmasından, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasından və yoxsulluq həddinin aşağı salınmasından ibarətdir.

Iqtisadi inkişafın strategiyası milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsindən, dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyadan, uzun müddətə sosial-iqtisadi inkişafın dinamik davamlılığın təmin etməkdən ibarət müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə ölkənin iqtisadi potensialından kompleks şəkildə səmərəli istifadə edilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, neftdən asılı olmayan iqtisadiyyatın formalaşdırılması, regionların potensialından səmərəli istifadə olunması, onların inkişaf səviyyəsinə qədərki qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, ləyaqətli iş yerlərinin yaradılması, yoxsulluğun azaldılması, əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, gəlirlərin ədalətli bölünməsi, “qara qızılın” insan kapitalına çevrilməsi və digər mühüm vəzifələr müəyyən edilmişdir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətləri kimi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, xidmətlərin həcmi, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, innovativ iqtisadiyyata keçidin təmin edilməsi, aqrar sektorun inkişafında intensiv üsullara üstünlük verilməsi, xüsusi iqtisadi zonalann, sənaye şəhərciklərinin, biznes-inkubatorların yaradılması müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətlər üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün Dövlət Proqramında hüquqi, iqtisadi və təşkilati vasitə və mexanizmlər də nəzərdə tutulmuşdur. Proqramda iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi iqtisadiyyatın səmərəli tənzimlənməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, monetar və büdcə-vergi siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi, vergi və

gömrük dərəcələrinin optimallaşdırılması, daxili bazanın haqsız rəqabətdən qorunması, daxili investisiya resurslarının payının artırılması, qeyri-neft, qeyri-xammal sahələrinin, turizmin inkişafının prioritetliyi əks etdirilmişdir. Proqramda həmçinin sənayenin, yanacaq-enerji kompleksinin, aqrar sektorun, elmin, təhsilin və digər iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafının təmin edə bilən vəzifələr müəyyən edilmişdir. Proqramda deyilir ki, onun yerinə yetirilməsi cəmiyyətdə orta təbəqənin payının artmasını, əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını və iqtisadi inkişafın davamlı artımını təmin etməlidir. Yüzlərlə tikilib istifadəyə veriləcək istehsal və infrastruktur müəssisələri və obyektləri regional gəlirlərin də artmasına maddi baza yaradacaqdır. İndi əsas vəzifə qoyulan investisiyaların yüksək iqtisadi-sosial səmərə ilə istifadə etməklə, yerli büdcə gəlirlərini artırmaq hesabına regionlarda dövlət büdcəsindən dotasiya almadan davamlı inkişafa nail olmaqdır.

Elmin tövsiyələrinin, beynəlxalq təcrübənin və apardığımız tədqiqatın nəticələrinin tələbindən çıxış edərək, ikinci Dövlət Proqramının müəyyən etdiyi iqtisadi inkişafın strategiyasının və planlarının yerinə yetirilməsinə münasibət bildirmək istəyirəm. Bu məqsədlə 2012-2015-ci illəri əhatə edən hökumət tərəfindən bəyənilmiş dövlət proqnozlarının araşdırma predmeti kimi qəbul etmişəm. Ancaq mən hökumət proqnozlarını bütünlükdə ekspertiza etmək məqsədini qarşıma qoymamışam. Bəlkə də bu, bir adamın yox, alim-iqtisadçılar qrupunun işi ola bilər.

Bəzi həmkarların düşüncəsinə görə ki, hökumətin qərarını araşdırmaq və onu qiymətləndirmək «daldan atılan daş topuğa dəyər» adlı atalar sözü bənzəyir. Düşünürəm ki, vaxtında deyilən alim sözü indiki və sonrakı dövlət proqramlarının icrası dövründə iqtisadi qərarların qəbul edilməsində hökumət tərəfindən istifadə oluna bilər. Ola bilər ki, həmkarlarımdan kimsə mənim fikirlərimlə həmrəy olmasınlar. Buna baxmayaraq, onların düşüncələri mənim üçün qiymətlidir. Şəxsən mən hökumətin müəyyənləşdirdiyi və ikinci regional Dövlət Proqramında əks olunan iqtisadi inkişaf proqramını bütünlükdə məqbul sayıram.

Hökumətin proqnozlarna görə 2011-ci ildə iqtisadi artım 3,8 faiz təşkil etməli idi. Faktiki 0,2 faiz olmuşdur. Dövlət proqnozlarında 2012-ci ildə ölkədə iqtisadi artımın 5,7 faiz olacağı nəzərdə tutulduca, faktiki artım 2,2 faiz olmuşdur. Adambaşına düşən ümumi daxili məhsul 2012-ci ildə 4744 manat proqnoza qarşı 5885 manat olmuşdur (27, 2013, s.59). Dövlət Proqramında qarşıya qoyulan bir çox hədəflərə nail olunması dövlət proqnozlarında nəzərdə tutulmamışdır.

Hər şeydən öncə bu dövlət proqnozlarının yerinə yetirilməsi neft amilindən asılılıqdan ölkəni xilas etmədi və ölkə innovasiya təyinatlı iqtisadiyyata nail ola bilmədi. Belə ki, 2012-ci ildə neft sektorunun ÜDM-də payı 34 faiz proqnoza qarşı 45 faiz təşkil etmişdir. 2012-ci ildə ölkə ixracının 92

faizi neft-qaz xammalı olması proqnozlaşdırılmışdır. Hələ bu rəqəm proqnozlarda çox-çox azaldılmışdır. Ona görə ki, bir barel neftin ixrac qiyməti 80 dollar olacağı proqnozlaşdırılmışdır. Faktiki olaraq bu göstərici 94 faizə çatmışdır (Mərkəzi Bankın illik hesabatı). 2012-ci ilə neft-qaz sənayesinin ümumi sənaye məhsulunda əlavə dəyərə görə payı 86 faiz proqnozlaşdırılmışdır. İnnovasiya təyinatlı iqtisadiyyatı xarakterizə edən göstəricilər sistemi, yəni “innovasiya fəaliyyəti” bölməsi proqnoz sənədlərində, təəssüf ki, ümumiyyətlə əks etdirilməmişdir. Ona görə də bu proqnozlarnın innovasiya təyinatlı olmaması fikrini emal sənayesinin inkişaf parametrlərində nəzərə çarpan mütərəqqi dəyişikliklərin baş verməməsi əsasmda söyləmək olar. Belə ki, 2012-ci ildə sənayedə yaradılan əlavə dəyərin ancaq 14 faizinin qeyri-neft sənaye sahələrində yaradılması proqnozlaşdırılmışdır. Faktiki bu göstərici 10 faizə bərabər olmuşdur.

Hələ 2000-ci ildə akademik Ziyad Səmədzadə vurğulamışdır ki. Respublikanın inkişaf sürəti uzun bir dövr ərzində dünya iqtisadiyyatının inkişaf sürətindən ən azı 2-3 dəfə yüksək olmalıdır ki, biz inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çata bilək (36, 22-27.12.2000). Akademikin bu proqnozu 2010-cu ilə qədər həyatda öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, ölkənin Mərkəzi Bankının məlumatına görə son on ildə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun orta illik artımı orta dünya göstəricisindən 3,5 dəfə çox olmuşdur (53, 27.04.2013). Ancaq 2008-ci ildən iqtisadi artım tempi aşağı düşərək, 2009- 2012-ci ildə ÜDM orta illik artım tempi ancaq 2,4 faiz təşkil etmişdir.

İndi ən əsas məsələlərdən biri inkişaf Konsepsiyasının icrasını təmin edən iqtisadi mexanizmlərin, təşkilatı, hüquqi və digər vasitələrin və mexanizmlərin modernləşdirilmiş variantının hazırlanması və hökumətə təqdim edilməsidir

İkinci Regional Dövlət Proqramında nəzərdə tutulur ki, daxili bazanın qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və ölkənin kömrük- tarif tənzimlənməsi vasitələri beynəlxalq miqyasda qəbul edilən tənzimləmə vasitələri çərçivəsində təmin ediləcəkdir. Ancaq 2009-cu ildə hazırlanmış. Milli Məclisin nəşr etdiyi «Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcə zərfi»ndə göstərilir ki, idxalı əvəzləyən və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən və daxili tələbatı ödəyən milli sənaye sahələrinin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə yüksək tarif və qeyri-tarif məhdudiyətləri (tarif, kvotalar, lisenziyalar, texniki rəqlamentlər və standartlar, sanitar, fitosanitar, ekoloji tələblər və s.) ilə daxili bazanın qorunması təmin ediləcəkdir (2, kitab II, S.105, Milli Məclisin nəşri, 2009). Dövlət Proqramı ilə «Dövlət büdcə zərfi» arasında uyğunsuzluq ondan ibarətdir ki, birinci sənəddə beynəlxalq miqyasda qəbul edilən kömrük-tarif tənzimləmə vasitələrinin çərçivəsində, ikinci sənəddə isə yüksək tarif və qeyri-tarif məhdudiyətləri tətbiq etməklə ölkənin daxili bazanın qorunmasının təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Başqa

sözlə birinci yanaşmadan fərqli olaraq, ikinci yanaşmada inzibati mexanizmlərdən düzdün olaraq istifadə nəzərdə tutulur.

Yuxarıda əks etdirilən faktlar sübut edir ki, dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş vəzifələrin vaxtında icrasını təkcə dövlət proqnozları ilə təmin etmək mümkün olmur. Bizim qənaətimiz ondan ibarətdir ki, respublikanın iqtisadi inkişaf modeli modernləşdirilmiş mexanizmlərin vasitəsi ilə idarə olunmalıdır (daha ətraflı 5 sayılı fəsildə verilmişdir). Qarışıq iqtisadiyyatın tələblərindən irəli gələn bütün vasitələrdən, o cümlədən bazar və qeyri-bazar xarakterli metod və mexanizmlərdən istifadə etməklə, iqtisadi inkişaf elə idarə edilməlidir ki, qarşıya qoyulan məqsədlərə vaxtında nail olmaq mümkün olsun. Elə bir sosial-iqtisadi inkişaf modeli hazırlanmalıdır ki, onun icrası yaxın gələcəkdə ölkənin inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsini təmin etsin, çoxşaxəli, innovasiyalı, səmərəli və sosialyönümlü iqtisadiyyatı formalaşdırsın və Azərbaycanlının həyat səviyyəsini avropalının heç olmasa həyat səviyyəsini minimum həddinə çatdırsın. Mənim fikrimcə, modelin konseptual əsasını “maksimum istehsal, əhəlinin maksimum məşğulluğu və maksimum alıcılıq qabiliyyətinin” təmin olunması təşkil etməlidir. Bu konsepsiyanın reallaşdırılmasını təmin edən əsas vasitə iqtisadi idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və iqtisadi fəaliyyətin koordinasiyasında dövlətin rolunun gücləndirilməsidir. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulan idarəetmə sistemi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin şəffaf qurulmasını və nəzarəti təmin etməlidir. Sahə və ərazi idarəetmə sistemləri iqtisadi və sosial səmərəlilik göstəricilərinin dəfələrlə yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

2012-ci ildə Lənkəran rayonuna səfəri zamanı prezident İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, 2014-2023-cü illəri əhatə edən inkişaf proqramı hazırlanır (31, 05.08.2012). O, demişdir: “Bu proqramın reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycan dünya miqyasında yüksək gəlirli ölkəyə çevriləcəkdir”.

Uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafının əsas strateji hədəfləri ölkə başçısının 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası ilə müəyyən edilmişdir. Mahiyyət etibarilə milli inkişafın yeni strategiyası olan bu konsepsiya innovativ iqtisadiyyatın yaradılması, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması, yeni intellektual bazanın formalaşması üzrə istiqamətləri müəyyənləşdirmişdir. Bu mərhələnin əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü və enerji sektorundan asılı olmayan iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə önəyici inkişaf trendinin təmin olunması və əhəlinin rifahının qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin və mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə edilməsidir.

yətlərin əldə olunmasından ibarətdir. Konsepsiyamın əsas hədəflərindən biri 2020-ci ildə Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr qrupuna daxil olmasıdır.

Külli miqdarda neft-qaz ehtiyatlarına malik, etibarlı beynəlxalq enerji və nəqliyyat dəhlizi kimi tanınan respublikada gələcək inkişaf konsepsiyasının aparıcı istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin təmin edilməsidir. Bundan başqa ölkədə qeyri-neft sektorunun daha yüksək tempə inkişafı gələcək məqsədlər çərçivəsindədir. 2020-ci ilədək Azərbaycanda ümumi daxili məhsul istehsalının ən azı 2 dəfə artırılması da strateji məqsədlərdəndir. Gələcək inkişaf dövrünün hədəflərindən ən vacibi əhalinin rifah halının yüksəldilməsidir.

Dövlət idarəetmə orqanlarının iştirakı ilə prezident fəramamına uyğun olaraq hazırlanmış inkişaf konsepsiyası müvafiq qaydada müxtəlif səviyyələrdə ətraflı müzakirə olunmuşdur. Müstəqil tədqiqat mərkəzləri, müstəqil ekspertlər qrupu, ayn-ayrı alim və mütəxəssislər, o cümlədən bu monoqrafi- yamın müəllifi belə bir sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının müzakirəsində fəal iştirak etmişlər.

Eyni zamanda yeni mərhələnin əsas hədəfi iqtisadi səmərəlilik, sosial ədalətlik və ekoloji təhlükəsizlik prinsiplərini rəhbər tutmaqla, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiya əsasında uzunmüddətli perspektivdə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir.

Ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi və geniş potensialının mövcudluğu əsasında Konsepsiyada 2020-ci ilə adambaşına qeyri-neft sektorundan məhsul ixracının 1000 dollara çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 6,7 dəfə artım deməkdir.

Kənd təsərrüfatı Nazirliyi 2020-ci ilə sahədə məhsul istehsalının 2 dəfə artmasını proqnozlaşdırır (31, 20.06.2012). İnformasiya və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi informasiya-kommunikasiya texnologiyasının ümumi daxili məhsuldakı payının hazırkı 2,5 faizdən 2020-ci ilə 10 faizə çatacağını müəyyən etmişdir. Azərbaycanın ümumi məhsul buraxılışında onun payı 9,5 faizdən 25 faizədək artacağı proqnozlaşdırılır (31, 20.06.2012).

Ölkənin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər əhalinin sayı, maddi rifahı, sosial-mədəni səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqəli olduğuna görə İnkişaf Konsepsiyasında ölkə əhalisinin 2010-2020-ci illərdə orta illik artım tempi 1,1 faiz olmaqla (əvvəlki illərin faktiki artımı nəzərə alınmaqla 10 illik artım tempi 112,4 faiz deməkdir), 10,2 mln. nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılmışdır. Ancaq 2012-ci ildə 2003-cü ilə nisbətən Azərbaycan əhalisinin orta illik artım tempi 1,3% təşkil etmişdir. Bu da 2000-2003-cü illərlə müqayisədə xeyli çoxdur. Son on ildə əhalinin artım tempi yüksələn xətlə getməsinə baxmayaraq, İnkişaf Konsepsiyasında 2020-ci ilə qədər əhali artımının

azalan temp ilə davam edəcəyi proqnozlaşdırılmışdır. Burada ölkə başçısının bir fikrini də diqqətə çatdırmağı lazım bilirəm. O, demişdir; “Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət yaxşıdır, müsbətdir, təbii artım var. Ancaq hesab edirəm ki, bu artım daha da güclü olmalıdır. Bu artımı stimullaşdırmaq... üçün əlavə tədbirlər görülməlidir” (31, 12.07.2012). Bizim hesablamalarımıza görə, indiki tempin sabit qalması şərti ilə 2020-ci ilin sonuna əhalinin sayı ən azı 10,4 mln nəfər ola bilər.

2020-ci ilə strateji hədəf kimi İnkişaf Konsepsiyasında ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri - adambaşına ümumi daxili məhsulun həcmi 13 min ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Hal-hazırda inkişaf etmiş, məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində orta hesabla adambaşına 35 min dollar ÜDM istehsal edilir. Keçmiş sosialist ölkələrində (Litva, Latviya, Estoniya, Çexiya, Slovakiya və digərlərində) bu rəqəm 18-20 min dollara çətur. Beləliklə, qənaətim ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş ölkə olmaq istəyən Azərbaycanda 2020-ci ildə adambaşına ÜDM-in həcmi 13 min dollar yox, ən azı 18 min ABŞ dolları olmaqla, Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi meyarım təmin etmək üçün 183,3 milyard dollar məbləğində ümumi daxili məhsul istehsal etmək tələb olunur. Əlbəttə, indiki səviyyə ilə müqayisədə bu yüksək artımdır. Lakin bu rəqəm Azərbaycan qədər təbii sərvətlə zəngin olmayan, əhalisi Azərbaycanmki qədər olan Avstriya kimi ölkənin indiki ÜDM-dən də azdır (400 milyard dollardan çox).

Konsepsiyada əks olunmuş hədəflərə çatmaq üçün indidən ölkənin potensialı səfərbər edilməli və praktiki tədbirlər həyata keçirilməlidir.

2015-2018-ci illərə dövlət proqnozlarına görə 2010-2018-ci illərdə ÜDM-in ölkə üzrə orta illik artımı 3,8%, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 7,1% gözlənilir. Bu da ona gətirib çıxara bilər ki, 2020-ci ilə ümumi daxili məhsulun gözlənilən artımı Konsepsiya ilə müqayisədə xeyli az olsun.

Neft-qaz sektorunun proqnozlaşdırılmasına yanaşma prinsipi reallığa uyğun qəbul edilməlidir (bax 4.2 sayılı paragraf). Zəmanətdən asılı olaraq qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının artırılması ağılabatan olmalıdır. Yaxın gələcəkdə geniş inkişaf perspektivi olan neft məhsullarının istehsalının 2011-ci ildəki 2,5 milyard manatdan 2017-ci ildə 2,3 milyard manata qədər azalması proqnozlaşdırılmışdır. ÜDM-də neft sektorunun rolunu real qiymətləndirməklə, xidmət sektorunun payının inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırmaqla və iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməklə bu artıma nail olmaq mümkündür.

Qeyri-neft məhsullarının proqnoz göstəriciləri

		2010 hesabat	2013 proqnoz		2017 proqnoz
			proqnoz	Fakt	
1.	Qeyri-neft məhsullarının ixracda payı, %	5,2	9,1	7,6	18,6
	- həmçinin həcmi, mln ABŞ\$	1369	2319	2348	4954
2.	Qeyri-neft məhsullarının idxalda payı, %	87,6	75,1	86,2	88,9
	- həmçinin həcmi, mln ABŞ\$	5908	8715	9542	10780

Mənbə: «Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsi zərfi», kitab II, həmçinin 2014-cü il büdcə zərfi, Bakı, Milli Məclisin nəşri.

Dövlət proqnozlarında prioritet vəzifələr sırasında Dövlət Neft Fondundan transferlərin yalnız investisiya yönümlü layihələrə yönəldilməsi, innovativ iqtisadiyyata keçidin təmin edilməsi, aqrar sektorun inkişafında intensiv üsullara üstünlük verilməsi, əhalinin biliyinin, praktiki təcrübəsinin və əmək qabiliyyətinin məcmusu olan “insan kapitalı”nın inkişafı, gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi, sosial müdafiə sisteminin səmərəliliyinin artırılması və əhalinin həyat səviyyəsinin beynəlxalq standartlara yüksəldilməsi, qiymətlərin sünü şəkildə şişirdilməsinə yol verilməməsi də öz əksini tapmışdır. 2011-ci ildən irəli sürülən bu konsepsiyalardan Dövlət Neft Fondundan transferlərin cari xərclərə yönəldilməsinə son qoyulmamış, innovativ iqtisadiyyata keçid təmin edilməmiş, gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi baş verməmiş və digər göstərilən hədəflərə tam nail olunmamışdır.

2017-ci ildə qeyri-neft məhsullarının ümumi ixracda payının cəmi 18,6 faiz olması proqnozlaşdırılmışdır (cədvəl 3.1). Həmin məhsulların ümumi idxalı heç də azalmır və 2010-cu illə müqayisədə 1,8 dəfə artır. Qarşıdakı 2013-2017-ci illərdə qeyri-neft sənaye sahələrinin əlavə dəyərə görə orta illik artımı 9,5 faiz, kənd təsərrüfatının artımı isə 5,6 faiz nəzərdə tutulmuşdur. Hökumət proqnozlanna görə 2017-ci ildə qeyri-neft sənaye sahələrində bütünlükdə sənaye məhsullarının cəmi 40,5 faizi istehsal ediləcəkdir (ixrac neftinin bir barelinin qiyməti 80 dollar qəbul edilmişdir). Bütünlükdə emal sənayesinin orta illik artım tempi 7,7 faiz xüsusi çəkisi isə 34 faiz olacaqdır (2017-ci ildə). Halbuki hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 65-70 faiz təşkil edir.

Bu deyilən faktlar göstərir ki, nazirliklərin proqnozların hətta uğurla yerinə yetirilməsi nə ölkənin istehsal, nə də idxal-ixrac strukturunda qarşıdakı 4 ildə dönüş nail olunmasını təmin etməyəcəkdir. Bu da onu sübut edir ki, proqnozlarda nəzərdə tutulan tədbirlər hökumətin formalaşdırdığı iqtisadi inkişafa dair konsepsiyayı vaxtında reallaşdırmaq üçün yetərinə deyildir.

Azərbaycan hökumətinin 2013-cü ildə hazırladığı dövlət proqnozlarına görə ümumi daxili məhsulun orta illik artım tempi 2015-2017-ci illərdə 5,5 faiz olmaqla, 2017-ci ildə 6% olacaqdır. Bu inkişaf dinamikası Azərbaycanın 2020-ci ilə hesablanmış inkişaf konsepsiyasını və ölkənin inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi barədə hökumətin bəyan etdiyi iqtisadi strategiyam təmin etməyəcəkdir. 2008-ci ildən Azərbaycanın iqtisadi inkişaf tempi xeyli azalan meyllə getmişdir. Bunun da əsas səbəbi neft-qaz sektorunda inkişafın qeyri-stabil olması ilə izah olunur.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən ÜDM-in həcmnin 2017-ci ildə 67,3 milyard manat olması proqnozlaşdırılmışdır. Adambaşına düşən ümumi daxili məhsul 2017-ci ildə 8663 dollar müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da inkişaf konsepsiyasını vaxtında yerinə yetirmək üçün tələb olunan 1,2 dəfə azdır. 2015-2018-ci illərin Azərbaycanın 2020-ci ilə qədər inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsində həlledici dövr olduğunu nəzərə alsaq bu göstərici heç də kifayət deyil.

İnkişaf Konsepsiyasını bütünlükdə yerinə yetirmək və Azərbaycanın inkişafın industrial mərhələsinə uğurla başa vurmasını təmin etmək üçün yuxarıda göstərilən meylləri 2015-2018-ci illərin proqnozlarında nəzərə almaq zəruridir.

2015-2018-ci illər 2020-ci il İnkişaf Konsepsiyasının yerinə yetirilməsində mühüm mərhələ olduğuna görə, hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi inkişafın bəzi gələcək proqnoz aspektlərinə münasibət bildirmək istərdim. Öncə qeyd edirəm ki, İnkişaf Konsepsiyasının əsas iqtisadi hədəflərinə nail olmaq üçün iqtisadi sektorların müxtəlif inkişaf templəri və proporsiyaları ilə fərqlənən 2015-2020-ci illərə bir neçə variantda proqnoz hesablamaları aparmışıq. Hökumətinin 2014-cü ildə hazırladığı dövlət proqnozlarına görə ümumi daxili məhsulun orta illik artım tempi 2015-2018-ci illərdə 4,9 faiz olmaqla, 2018-ci ilə 5,7% proqnozlaşdırılmışdır. Bu inkişaf dinamikası Azərbaycanın 2020-ci ilə hesablanmış inkişaf konsepsiyasını və ölkənin inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi barədə hökumətin bəyan etdiyi iqtisadi strategiyam təmin edəcəyi real görünür. Çünki konsepsiyamın hədəflərinə nail olmaq üçün 2015-2020-ci illərdə ÜDM-in orta illik artım tempi 10,2 faiz olmalıdır.

Hökumət proqnozlarına görə 2018-ci ildə 2013-cü ilə müqayisədə qeyri-neft sənaye sahələrində əlavə dəyər istehsalı 45 faiz artsa, bütünlükdə sənayedə yaranan əlavə dəyərin cəmi 18 faizi istehsal ediləcəkdir (ixrac neftinin bir barelinin qiyməti 90 dollar qəbul edilmişdir). Bu dövrdə bütünlükdə emal sənayesinin orta illik artım tempi 6 faizə yaxın, xüsusi çəkisi isə 31 faiz olacaqdır (2018-ci ildə) ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 2 dəfəyə qədər azdır.

Aparadığımız qiymətləndirmə göstərir ki, proqnozların uğurla yerinə yetirilməsi ölkənin istehsal və idxal-ixracın strukturunda qarşıdakı 4 ildə əsaslı dönüşə nail olmasını təmin etməyəcəkdir. Hökumətin 2020-ci ilə formalaşdırdığı iqtisadi inkişafa dair konsepsiyasını vaxtında reallaşdırmaq üçün əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Müəyyən etmişik ki, 2015- 2018-ci illərə dövlət proqnozlarının tam yerinə yetirilməsi və sonrakı 2 ildə orta illik artım tempinin 6 faiz civarında olması şəraitində ümumi daxili məhsulun 2020-ci ildə artım tempi 2010-cu ilə nisbətən ancaq 1,5 dəfə ola bilər. 2010-2014-cü illərdə qeyri-neft sektorunda ÜDM-in orta illik artım tempi 8,5 faizə yaxın təşkil etmişdir. 2014-cü ildə neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı 38,5 faiz olacağı hökumət tərəfindən proqnozlaşdırılmışdır.

2014-cü ildə faktiki 44 faiz olmuşdur. Aparadığımız hesablamalar göstərir ki, 2015- 2020-ci illərdə qeyri-neft sektorunun orta illik artım tempi 7,4 faiz (2015-2018-cü illərə dövlət proqnozlarında nəzərdə tutulmuşdur), neft-qaz sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 42 faiz olarsa, İnkişaf Konsepsiyasında nəzərdə tutulan əsas hədəflərdən birinə nail olmaq, yəni adambaşına 13 min ABŞ dolları həcmində ümumi daxili məhsul istehsal etmək mümkün olur. Bu göstərici 10 min dollar civarında gözlənilə bilər. Göstərilən hədəfə qeyri- neft sektorunun 2015-2020-ci illər ərzində 12 faizlik artım tempi və neft sektorunun ÜDM-də payının 44, faiz olması şərti ilə çatmaq mümkün olur. Qeyri-neft sektorunun 12 faizlik artım tempinin reallığı, hər şeydən öncə, onun inkişafına son on ildə yönəldilmiş investisiyaların həcmi, əsas kapitalın artımı və xidmətlə sənaye və digər obyektlərin tikilib istifadəyə verilməsi ilə şərtlənir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün mühüm çərçələrdən biri neft-qaz sektorunun inkişafının stabil tendensiya ilə proqnozlaşdırılmasıdır. Hesablamalar göstərir ki, 2015-ci ildən sonraları dövrdə 2010-cu illə müqayisədə ümumi daxili məhsulun gözlənilən artım tempi 2020-ci ilə İnkişaf Konsepsiyasının hədəfini təmin etmək üçün xeyli yüksək tələb olunur. Yuxarıda göstərilən ilkin şərtlər daxilində 2020-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən ümumi daxili məhsulun artımı 2,5 dəfə, neft-qaz sektorunun 2,1 dəfə və qeyri-neft sektorunun isə 2,9 dəfə ola bilər. Beləliklə, əvvəlki illərə nisbətən 2015-ci ildən başlayaraq xeyli yüksək artım tempi təmin olunmalıdır. Gələcək artım tempinin yüksək olması ondan irəli gəlir ki, 2011-ci ildən ÜDM orta illik artım tempi bir neçə dəfə aşağı düşərək, 2011-2013-cü illərdə artım tempi cəmi 2,7 faiz təşkil etmişdir. Bunun da əsas səbəbi qeyri- neft sektorunun neft sektorundakı azalmam kompensasiya edə bilməməsindən ibarət olmuşdur. 2018-ci ilə dövlət proqnozlarında qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının 71,3% olacağı müəyyənləşdirilmişdir. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin hesablamalarına görə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 80 faizə çatdırılmalıdır (31.12.2011). Bu göstərici elə seçilmişdir ki, o, neft sektorunda baş verəcək azalmam kompensasiya edə

bilsin. 2015-2018-ci illərin proqnozlannda nəzərdə tutulan ÜDM-də qeyri- neft sektorunun artımı neft sektorundakı azalmanı kompensasiya edir.

Elmi araşdırmalar və beynəlxalq təcrübə əsasmda qənaətim ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş və yüksək gəlirli ölkə olmağı hədəfləyən Azərbaycanda 2020-ci ildə adambaşına ÜDM-in həcmi, alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyini nəzərə almaqla, ən azı 25 min dollar (Şərqi Avropanın postsosialist ölkələrinin və Pribaltika Respublikalarının indiki səviyyəsində) və ya 18 min ABŞ dollar təşkil etməlidir. Bu məqsədlə 2020-ci ildə 143,8 milyard manat və ya ən azı 183,3 milyard ABŞ dollar həcmində ümumi daxili məhsul istehsal etmək tələb olunur. Hökumət proqnozlannda nəzərdə tutulan kursa görə 2018-ci ildə ÜDM-in ümumi həcmnin 92 milyard ABŞ dollar proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da adambaşına 9163 ABŞ dolları və ya alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyinə görə 12828 dollar deməkdir. 2018-ci ilə nəzərdə tutulan bu göstərici İnkişaf Konsepsiyasında 2020-ci ilə qədər həm inkişaf etmiş, həm də yüksək gəlirli ölkəyə çevrilmək üçün tələb olunandan 1,2 dəfə azdır. Bu rəqəm Estoniya Respublikasının 2012-ci ildəki səviyyəsindən 1,8 dəfə, inkişaf etmiş Avstriyaya nisbətən 3,5 dəfə azdır. İnkişaf etmiş ölkə meyana nail olmaq üçün 2015-ci ildə adambaşına 9,8 min ABŞ dollar, 2018-ci ildə isə adambaşına ən azı 11,3 min ABŞ dollar ÜDM istehsal edilməsi tələb olunur. Azərbaycanın orta gəlirli ölkə olmasını ölkə başçısı bəyan etməklə, 2020-ci ildə inkişaf etmiş və yüksək gəlirli ölkəyə çevrilməsi barədə qarşıya vəzifə qoymuşdur. Onu da qeyd edirəm ki, alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyi əsasında adambaşına ümumi milli gəliri 12,3 min dollardan çox olan ölkələri Dünya Bankı yüksək gəlirli ölkə kateqoriyasına aid edir. Dünya bankının qiymətləndirilməsinə görə 2012-ci ildə bu göstərici Azərbaycanda 9200 dollar olmuşdur.

2015-2018-ci illər 2020-ci ilə İnkişaf Konsepsiyasının reallaşdırılmasında həlledici dövr olduğunu nəzərə alsaq makroiqtisadi göstəricilər dövlət proqnozlannda əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır. 2020-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən ÜDM-in 2 dəfə artımına nail olmaq üçün 2015-2018-ci illərdə orta illik artım 12 faiz olmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsindən dərindən bəzi mütəxəssislər neft və qaz ehtiyatlarının 15-20 ildən sonra tükənəcəyini Ön plana çəkirlər. Düşünürəm ki, bu heç də əsaslandırılmıyş arqument deyil. Ona görə ki, əwəla, ölkədə yeni-yeni neft-qaz yataqlar kəşf edilir. Texniki-tərəqqi nəticəsində mineral yanacaqlar əvəz edən yeni yanacaq növləri yaradılır. Elə indinin özündə bu proses gedir və neft məhsullarına qənaət edən texnologiyalar meydana çıxır. İkincisi, bu fikrin ortaya atılması insanlarda, xüsusilə mərkəzi idarəetmə orqanlarında arxayınçılıq psixologiyası formalaşdırır. Əslində isə arxayınçılığa əsas yoxdur.

2014-cü il "Sənayeləşdirmə ili" elan edilmişdir. Yeni hədəflərin cərgəsində sənayeləşmə siyasətinin davam etdirilməsi, ağır sənayenin prioritetlərə daxil edilməsi, iqtisadi inkişafın demoqrafik amillə uzlaşdırılması və s. vardır. Bütün bu hədəflər son nəticədə Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmasını təmin edəcəyini söyləməyə imkan verir.

Emal sənayesinin yüksək texnologiyalara əsaslanan sahələrinin inkişafı ilə xarakterizə olunan sənayeləşdirmə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini əks etdirən göstəricilərdən biri olmaqla, milli iqtisadiyyatın bəslənməsi, onun iqtisadi səmərəliliyi, tarazlı və dayanıqlı artımı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna baxmayaraq, indiki realıq ondan ibarətdir ki, ölkədə istehsal olunan ümumi daxili məhsulun yalnız 5,2 faizi qeyri-neft sənaye sahələrində yaranır (2013-cü il). 2005-ci ildə tutduğu mövqeyə müqayisədə bu göstəricinin dinamikasında diqqətli cəlb edən irəliləyişlər olmamışdır (2005-ci il, 6,2%). 2005-ci illə müqayisəni ona görə veririk ki, ölkə prezidenti hələ də 2005-ci ildə qeyri-neft sektorunun, o cümlədən qeyri-neft sənaye sahələrinin prioritet inkişafını bəyan etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin ölkənin sənayeləşdirilməsi barədə qarşıya qoyduğu vəzifəni yerinə yetirmək üçün ölkənin iqtisadi inkişafında hansı istiqamətlərə daha çox diqqət verilməlidir ki, Azərbaycanın sənayecə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi uzaq gələcəyə qalmasın? Problem geniş əhatəli olduğuna görə bu əsərdə ancaq onun həllinin bəzi istiqamətləri ilə bağlı məsələləri əks etdirməyi lazım bilmişik. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İ.Əliyev 2007-ci ildə Neftçala rayonu ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə demişdir: "Əsas məsələ problemləri düzgün təhlil etmək, onların həlli yollarını müəyyən etmək, bunun maddi təminatını təşkil etməkdir". Bizim fikrimizcə, burada əsas məsələ yaxın gələcəyə sahə prioritetlərinin düzgün seçilməsidir. Prioritetlərin seçim meyarları əsərin 4.6 sayılı paragrafında verilmişdir.

Hökumət proqnozlarına görə 2018-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə neft hasilatı 1,3 dəfə azalacaq, qaz hasilatı isə cəmi 15 faiz artacaqdır. Proqnoz müəlliflərinin fikrincə, ixrac neftinin qiyməti isə 1,3 dəfə aşağı düşəcəkdir. Ancaq beynəlxalq ekspertlər hesab edir ki, 2030-cu ilə qədər neft və təbii qaza tələbat artım tempi ilə formalaşacaq, neftin dünya bazarda qiyməti 100 ABŞ dollarından az olmayacaqdır. Deyilənləri nəzərə almaqla, hesab edirik ki, 2020-ci ilə qədər Azərbaycanda neft hasilatının azalan tendensiya ilə proqnozlaşdırılmaması deyil, onun stabil, özü də real qəbul edilməsi daha düzgün və məntiqli uyğun olar. Qaz hasilatının isə daha sürətlə artmasını ehtimal etmək mümkündür. Ölkə başçısı haqlı olaraq dəfələrlə bildirmişdir ki, neft-qaz sektoru hələ uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malik olacaqdır. Digər prinsiplə məsələ dövlət proqnozlarında neftin ixrac qiymətinin konservativ variantda qəbul edilməsidir.

Belə

ki, istifadə olunan bu yanaşma neft sektorunun ODM-də payı barədə proqnoz göstəricilərini süni sürətdə azaldır və reallıqla uzlaşmır. Ölkənin neft amilindən asılılığının azaldılmasında, qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafında dönüş yaradan tədbirlərin proqnozlarda nəzərdə tutulmasına şərait yaratmır, gələcək inkişaf meylini və proporsiyalan obyektiv əks etdirmir. Ona görə də neft amilindən asılılığın azaldılması ləng gedir.

İndi olduğu kimi, emal sənayesinin, aqrar sektorun və xidmət sahələrinin inkişafını daha sürətlə və daha məqsədyönlü davam etdirmək tələb olunur.

İnkişafın indiki mərhələsində əsas vəzifələrdən biri ölkənin sənayeləşdirilməsinin keyfiyyətə yeni mərhələsinə, yəni ağır sənaye sahələrinin və yüngül sənayenin, bütünlükdə xalq istehlakı malları istehsal edən sahələrin sürətli və miqyaslı inkişafı mərhələsinə keçidi təmin etmək tələb olunur. Çünki daxili bazarın istehlak malları ilə təmin olunmasında hələlik idxal üstünlük təşkil edir.

Strateji məqsədi 2020-ci ildə Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsindən ibarət olan “Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının vaxtında və tam məzmununda yerinə yetirilməsi üçün mərkəzi idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyasının gücləndirilməsinə, bütünlükdə dövlət idarəetmə sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Çində iqtisadi islahatların arxitektoru hesab edilən Den Syaopinin bir kəlamam diqqətə çatdırmaq istərdim. O demişdir: «Неважно какого цвета кошка, лишь бы она сумела ловить мышей». Bu o deməkdir ki, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın və bazar iqtisadisisteminin idarəetmə vasitələrindən, mexanizmlərindən və prinsiplərindən əlaqələndirilmiş şəkildə istifadə edilməsi məqsədəuyğundur, necə ki, Çin xalq Respublikasında tətbiq edilir.

Təbii sərvətlərlə zəngin bir ölkə kimi Azərbaycanda “yüksək gəlirli millət” konsepsiyasının həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Elmi və elmi-texniki fəaliyyətdə islahatların konsepsiyası, bu sektorda iqtisadi münasibətlərin və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Dünya Bankının hesablamaları göstərir ki, 2012-ci ildə milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyi əsasında Azərbaycanda adambaşına ümumi milli gəlir 9,2 min dollar təşkil etmiş və bununla da Azərbaycan orta gəlirli ölkə olmuşdur. Bunu ölkə başçısı da etiraf etmişdir. 2012-ci ilin iyul ayında Nazirlər Kabinetinin iclasında ölkə başçısı demişdir: “Azərbaycanda apanlan köklü iqtisadi islahatlar bugünkü reallıqları mümkün etmişdir. Azərbaycan artıq orta gəlirli ölkələr sırasındadır, qarşıya vəzifə qoyulubdur ki, 5^{ci} ən yüksək gəlirli ölkələr sırasında olsun, inkişaf etmiş ölkəyə çevrilsin”. Bu deyilənləri nəzərə alaraq, 2020-ci ilə İnkişaf Konsepsiyasında nəzərdə

tutulduğu kimi Azərbaycanın “yuxarı orta gəlirli ölkə” kimi deyil, yüksək gəlirli ölkə kimi hədəfləndirilməsi tələb olunur.

İqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyasında əks olunan perspektiv inkişaf istiqamətləri və onların yerinə yetirilməsi vasitələri və mexanizmləri 2003-cü ildən qəbul edilən dövlət proqnozlarında və dövlət proqramlarında da nəzərdə tutulmuşdur. Buna baxmayaraq, emal sənaye müəssisələrində istehsal olunan məhsulların ancaq 0,2%-i innovasiya təyinatlıdır, inkişaf etmiş ölkəni xarakterizə edən meyardan çox-uzaq olan məşğulluq strukturu mövcuddur. Bizim fikrimizcə, rəqabət qabiliyyətli sənayeyə və inkişaf etmiş səmərəli kənd təsərrüfatına malik olan cəmiyyətin qurulmasını təmin etmək üçün makroiqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin (iqtisadi fəaliyyətin koordinasiyası, dövlət planlaşdırılması, qiymətlərin (tariflərin) dövlət tənzimlənməsi sferasının genişləndirilməsi, iqtisadi inkişafda vergilərin stimullaşdırıcı funksiyalarından istifadənin genişləndirilməsi, bank sektorunun iqtisadiyyatın xidmətçisinə çevrilməsi və s.) təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Mühüm əhəmiyyəti olan problemlərdən biri də ixrac yönümlü, yoxsa idxalı əvəzləyən siyasətin həyata keçirilməsidir. Hələ 2005-ci ildə Siyəzən rayonunda çıxışında ölkə başçısı idxalı əvəzləyən siyasətin həyata keçirilməsini bəyan etmişdir. Ancaq müvafiq mərkəzi icrə hakimiyyəti orqanları normativ hüquqi aktlara dəyişinik edib, bu siyasətin reallaşmasını təmin etmədilər. Bütün dövlət proqramlarında və dövlət proqnozlarında ixrac yönümlü siyasətin apanması təsbit edilmişdir. Nəticədə ölkəyə idxal olunan məhsulların həcmi 2005-ci illə müqayisədə 2,2 dəfə artmış və ÜDM-in beşdə birinə bərabər olmuşdur (2011). Burada ölkə başçısının dəfələrlə söylədiyi bir kəlamı diqqətə çatdırmaq: “Şirkətlərə lazım olan mallar ölkədə istehsal olunursa, onlar xaricdən gətirilməməlidirlər”. 2011-ci ildə Nazirlər Kabinetinin iclasında ölkə prezidenti bir daha vurğulamışdır: “... siyasətimizi düzgün şəkildə aparmalıyıq, daxili istehsalla daxili istehlakı və xarici bazarlara çıxışlarımızı uzlaşdırmalıyıq...” (31, 25.10.2011). 2009-2013-cü illərə hökumətin makroiqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi, ikinci regional Dövlət Proqramından görünür ki, hökumət ixracı stimullaşdırmaqla, ixrac yönümlü iqtisadi inkişaf modeli əsasında iqtisadi siyasət həyata keçirir. Daxili bazanın tələbinin məhdudluğunu və məhsullar qüvvələrin yüksək potensialını nəzərə alsaq, prinsip etibarilə bu, düzgün seçimdir. Bizim fikrimizcə, indi Azərbaycan üçün ixracın stimullaşdırılması, daxili bazanın qorunması və rəqabətin inkişaf etdirilməsi konsepsiyalarının birgə paralel həyata keçirilməsi daha səmərəli nəticələr verə bilər (Malaziya modeli). Bu barədə daha ətraflı monoqrafiyanın 4.5 sayılı paragrafında verilmişdir. Burada təkcə onu qeyd etmək ki, daxili bazarda xarici valyuta təklifinin tələbdən çox olduğu şəraitdə tənzimləmə məqsədilə Mərkəzi Bank hər il 2-4 milyard dollar həcmində sterilizasiya əməliyyatı həyata keçirir. Burada məlumat

üçün qeyd edim ki, belə tənzimləməm Çin Xalq Respublikasında ixracın məhdudlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirirlər. İndi əsas vəzifə iqtisadiyyatın maddi-texniki və elmi-intellektual səviyyəsini yüksəltmək hesabına daxili tələbi tam təmin etməkdən, idxalı azaltmaqdan ibarətdir. Bizim fikrimiz- cə, buna nail olmaq üçün bütün vasitələrdən (kvota, lisenziya, standartlaşdırma və sair) istifadənin qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulması, rəqabətin inkişafı və daxili bazanın qorunması təmin edilməlidir. Əmtəə baza- nında haqsız rəqabətə son qoyulması, xarici maliyyə vəsaitlərinin müəyyən çərçivə daxilində bank sektoruna daxil olmasına icazə verilmək əsasında Azərbaycanın maliyyə bazasında rəqabət mühitinin yaradılması tələb olunur. Daxili və xarici bazarlarda milli məhsulların rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə rəqabətin qorunması konsepsiyasından onun inkişaf etdirilməsi konsepsiyasına keçmək lazımdır.

Yaxın 10 ildə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək arzusunda olan Azərbaycan- camn sənaye istehsalında emal sənayesinin xüsusi çəkisi 18% təşkil edirsə, inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 65-70%-ə bərabərdir. ÜDM-in xidmət sektorunda yaranan hissəsi 70% əvəzinə Azərbaycanda 26%-dir. İqtisadiyyatda məşğul olan əhəlinin 40%-ə qədər aqrar sektorda cəmlənmişdir və ildən ilə də artır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 1-3% civarındadır. Bu problemlərin həlli yolları və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin, yəni struktur siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir.

Qapım döyən, öz həllini gözləyən problemlərdən biri də istehlak bazasında qiymətlərin (tariflərin), həmçinin kənd təsərrüfatında istehsalçı qiymətlərinin tənzimlənməsidir (bax 5.8 sayılı paragraf).

Elmi və elmi-texniki fəaliyyətdə islahatların konsepsiyası, bu sektorda iqtisadi münasibətlərin və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir (bax 4.3 sayılı paragraf).

Azərbaycan cəmiyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri, yeni milli inkişaf modelini formalaşdırarkən nəzərə alınması mühüm hesab edilən ilkin əsas şərtlərdən birincisi əhəlinin təbii artımla çoxalması və yaş tərkibidir. 2011-ci ilin əvvəlinə 9,4 mln. nəfər əhəlinin 47%-i kənd yerlərində məskunlaşmış, 18%-i kənd təsərrüfatında, meşə və balıqçılıq təsərrüfatlarında işləyirlər. Yeni mərhələdə iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasına təsir edən şərt Azərbaycanın sənayecə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi barədə strateji məqsədin qarşıya qoyulmasıdır. Bu məqsədlə milli gəlirin həm ümumi, həm də adambaşına həcminin artırılması gələcək inkişafın əsas hədəflərindən biri olmalıdır. Bu da iqtisadiyyatın strukturunda ciddi dəyişikliyin edilməsini zəruri edir. Təbii ehtiyatlar və əmək ehtiyatları kifayət qədər olduğuna görə artımın əsas maliyyə mənbələri) diksək yığım və)^sək investisiya normaları təmin edilməlidir.

İqtisadi inkişaf modeli bazar iqtisadiyyatına industrial mərhələsini başa vurmali və inkişafın ekstensiv formasından intensiv inkişaf formasına keçidi təmin etməlidir. İnkişafın intensiv modelinə keçid dövlətin əvvəlcədən hazırlanmış strateji programına və planına uyğun olaraq onun ciddi nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. Bu prosesin idarə olunmasının əsas prinsiplərini makro və mikrotənzimləmə, vahid dövlət planlaşdırması (bazar iqtisadiyyatına uyğun modifikasiya edilmiş planlaşdırma), bazar və plan mexanizmlərindən istifadənin normativ hüquqi bazası təşkil etməlidir. Konkret iqtisadi göstəricilər və artım templəri kifayət qədər real proqnozlaşdırılmalıdır.

Azərbaycana idxal olunan mallarda maşın və mexanizmlər, elektrotexnika avadanlığı, quru, hava və su nəqliyyatı vasitələri, azqiyətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, kimya sənayesi məhsulları və s. üstünlük təşkil edir. Yeni materialların istehsalı, telekommunikasiya sənayesini, biotexnologiyaları və səhiyyə kimi mütərəqqi sektorları inkişaf etdirməyə imkan verən avadanlıq və texnologiyaların idxalı elmi-texniki tərəqqiyə xeyli dərəcədə təsir edir, ölkənin milli iqtisadi strukturunda, sənayenin restrukturizasiyasında, kənd təsərrüfatında, aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılmasında inqilabi dəyişikliklər baş verməlidir. Qeyri-neft məhsulları ixracında isə təzə tərəvəz, kartof, ağ şəkər, meyvə və tərəvəz konservləri, üzüm şərabı, tütün, qara metallardan hazırlanan boruların həcmi xeyli artmışdır.

İqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində Azərbaycanın rəqabət üstünlükləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bizim fikrimizcə, onlara aşağıdakılar aid ola bilər:

- mineral-xammal bazasının zənginliyi;
- əmək resurslarının kifayət qədər olması;
- qızıl-valyuta ehtiyatlarının kifayət qədər mövcudluğu;
- əlverişli təbii-iqlim şəraitinin olması;
- inkişaf etmiş infrastrukturun mövcudluğu (enerji-qaz təchizatı, yol infrastrukturları və s.);
- iqtisadi inkişaf üçün infrastrukturla bağlı məhdudiyyətlərin olmaması;
- coğrafi mövqeyi;
- müasir dinamik inkişafın bərqərar olması;
- Azərbaycandan ixrac olunan xammal təyinatlı mallara əlverişli xarici iqtisadi konyukturun olması.

İndiki mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatının müqayisəli üstünlüklərindən biri də iqtisadi və sosial inkişaf ölkənin özünün maddi və maliyyə resursları hesabına təmin olunmasıdır. Bunlarla yanaşı bəzi neqativ faktorlar da mövcuddur: gizli iqtisadiyyatın həcmi və korrupsiyanın yayılması.

Hal-hazırda Azərbaycan dünya iqtisadiyyatında enejiitutumlu texnologiyalara əsaslanan yanacaq, xammal, yanmfabrikatlar istehsal və ixrac edən ölkə kimi (karbohidrogenlər, ilkin aiiminium və d.) yer tutur. Yanacaq - xammal ixracı Azərbaycanın nisbi iqtisadi üstünlüyüdür. O mənada ki, o, emal sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarına və xidmət növlərinə nisbətən rəqabətqabiliyyətlidir. Azərbaycanın rəqabət üstünlüklərindən biri təbii inhisar sahələrində istehsal və istehlak qiymətlərinin (tariflərinin) hökumət tərəfindən tənzimlənməsidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin istehsal etdiyi xam neftə və təbii qaza, lieft emalı məhsul- lanna daxili qiymətləri də hökumət tənzimləyir. Bu, digər iqtisadi sektorlara üstünlüklər verir, inflyasiyamn sürətlənməsinin qarşısını alır, digər sahələrdə maya dəyərinin stabil olmasına xidmət edir. Bununla da məhsullann rəqabətqabiliy>'ətini yüksəldir. Digər üstünlük yeraltı xammal sferasının, dəmir yol, hava və su nəqliyyatımn, elektrik enerjisi istehsalı və satışının dövlət mülkiyyətində olmasıdır.

Azərbaycan hələlik fundamental və tətbiqi elm sahələrində, habelə təhsildə və səhiyyədə dünya lider ölkələrindən çox-çox geridə qalır. Məhz bu sektorlara: istinad etmək və əsaslanmaq dünya iqtisadiyyatımn əsas inkişaf meyllərinə uyğundur. Eyni zamanda digər sahələr də inkişaf perspektivlərinə malikdirlər. Onlann inkişafı resurslann ölkənin rəqabət üstünlükləri üzərində cəmləşdirilməsi üçün iqtisadi fundament rolunu oynaya bilər. Həmin sahələr həm daxili bazarın elmi-tədqiqat və təcrübə - konstruk- tor və təhsil xidmətlərinə tələbatm təmin olunmasına, həm də beynəlxalq iqtisadi rəqabətliliyin tələblərinə cavab verməlidirlər. Beynəlxalq bazara çıxmaq həmin sahələr üçün prioritet vəzifə hesab olunmalıdır.

Milli iqtisadi inkişaf modöli gəlirlərin ədalətli bölgüsünü, əhalinin səmərəli məşğulluğunu və digər sosial problemlərin həllini təmin etməlidir.

Diqqətə çatdımlmağı zəruri hesab edirik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığımn azalması qeyri-neft sektorunun aparıcı sahəsi olan emal sənayesinin, kənd təsərrüfatımn və xidmət sahələrinin inkişaf miqyasından asılı olacaqdır. Yaxın gələcəyə prioritetlər sırasında iqtisadi strukturun əsaslı dərəcədə təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın xammal istiqamətlili- yindən tamamilə imtina edilməsi, ixracda yüksək texnologiyalı və rəqabət- qabiliyyətli məhsulların üstün payımn təmin edilməsi əsasmda istehsalın diversifikasiyasma nail olmaq iqtisadi inkişaf modelində nəzərdə tutulmalı və həyata keçirilməlidir.

Hal-hazırda istehsal sahələrində inhisarçılığın güclü olduğu, sağlam rəqabətin tam həcmdə bərqərar olmaması, sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal strukturunun bazar sisteminin tələblərinə uyğun olmaması və digər neqativ meyllər zəruri edir ki, inkişafın industrial mərhələsində Azərbaycan iqtisadiyyatı elə modelə əsaslanm ki, dövlətin idarəetmə və tənzimləyici

funksiyalardan geniş istifadə etməyə imkan versin. Bizim fikrimizcə, innovasiya təyinatlı və sosialyönümlü iqtisadiyyatın qurulmasına, daxili bazarın qorunmasına, orta təbəqənin payının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edilməsinə qanşiq iqtisadiyyat modeli əsasmda nail olmaq olar. Azərbaycanda liberal bazar iqtisadiyyatı tipindən və monetar siyasətin birtərəfli tətbiqindən (pul kütləsinin ümumi daxili məhsulun artım tempinə uyğun müəyyən proporsiyada artınması barədə müddəaya əməl olunmur) bazar iqtisadiyyatının qanşiq tipinin formalaşdırılmasına üstünlük verilməsi məqsədəuyquundur. Bu da imkan verir ki, ölkənin milli dövlət maraqlarını, resurs potensialını, geosiyasi vəziyyətini və mədəni ənənələrini nəzərə almaqla, bazar və planlı iqtisadiyyatın mexanizmlərindən eyni zamanda istifadə edilsin. İqtisadi ədəbiyyatda da göstərilir ki, qanşiq iqtisadiyyatda bazar və mərkəzləşdirilmiş iqtisadi sistemlərin metod və mexanizmləri əlaqələndirilir, dövlət fəal rol oynayır, bazar özünütənzimləmə mexanizmlərini korrekt edir, onların nöqsanlarını plan mexanizmləri ilə aradan qaldırır. Bir sözlə istənilən bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadiyyatını bir-birindən fərqləndirən cəhət dövlət tənzimləmə və özü tənzimlənən bazar tədbirləri arasındakı nisbətdir.

Yeni inkişaf modeli iqtisadi artımı və dövlət büdcəsini neftdən və neftin qiymətindən, daxili əmtəə bazarının idxaldan asılılığını aradan qaldırılmalı; maliyyə və kapital bazarlarında daxili tələblə daxili təklif arasında uyğunluq yaratmalı; ödəməqabiliyyətli daxili tələbin həcmi daha miqyaslı artırılmalı; inhisarçılığın və qiymətlərin tənzimlənməsini, investisiyaların emal sənaye və aqrar sektorun sahələri arasında bazar mexanizmləri vasitəsi ilə bölüşdürülməsini təmin etməli; istehlak bazarını təmin edən sahələrdə (yüngül, yeyinti, xalq istehlak malları istehsalı, maşınqayırma, aqrar sektor) daxili təklifi daxili tələbin səviyyəsinə çatdırmalı; mal və xidmət bazarında rəqabəti təmin etməli; qiymətləri tənzimləməli; sənaye və kənd təsərrüfatlarının səmərəli inkişafını təmin etməlidir.

Emal sənayesinin qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırmanın bəzi sektorları, tikinti materialları, xalq istehlak malları istehsalı edən sahələri, neft-kimya kompleksi, ağac məmulatlarının istehsalı (məbel istehsalı daxil olmaqla), informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsi, müdafiə sənayesi, aqrar-sənaye kompleksi və regionların inkişafı, infrastruktur layihələrinin davam etdirilməsi ölkənin prioritet sahələri kimi qəbul edilməsi düzgün olar. Təbii resurslarla və xammalla dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən ölkədən Azərbaycanın yüksək elm və əməkətutumlu innovasiya təyinatlı hazır məhsullar ixrac edən ölkəyə çevrilməlidir.

Dünya təcrübəsindən görünür ki, iqtisadi modelin müxtəlif variantlarının seçimi ola bilər. Məsələn, götürək liberal variantı. Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya bazarına açıq və qanunvericilik aktlarında idxal-ixrac

əməliyyatlarına heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bu əlamətlər və Azərbaycan- canm dünya təsərrüfatında tutduğu yer mövcud modelin liberal olmasını deməyə əsas verir. Belə model nəticəsində xarici istehsalçılar Azərbaycanda açıq-açıqına rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Bu üstünlüyü təmin edə bilən amillər ondan ibarətdir ki, texnoloji gerilik mövcuddur, emal sənaye sahələrinin və aqrar sektorun dövlət vəsaitləri hesabına investisiyalaşdırılması siyasəti dominant təşkil etmir, Azərbaycanm iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri var. Həmin sahələri ölkənin rəqibləri maliyyələşdirirlər və uğurlar əldə edirlər. Bizim fikrimizcə, iqtisadiyyatın daha da liberallaşdırılması üzrə istənilən tədbirlər iqtisadi situasiyam gərginləşdirə bilər. Ona görə də iqtisadi inkişaf konsepsiyası hazırlanarkən qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın açıqlığımn səmərəli səviyyəsinin müəyyən edilməsi xüsusilə vacibdir. İqtisadi açıqlığın müsbət və mənfi təsirləri mövcuddur. O, bir tərəfdən, ölkənin dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası üçün şərtdirsə, digər tərəfdən, milli istehsalçıların daxili bazarda sıxışdırılması və müflisləşdirilməsi amilinə çevrilə bilər. Daxili bazar mal idxalçılannm və ya xarici kapitalın nəzarəti altına keçər.

Təbii inhisar sahələrinin liberal prinsiplər əsasında özəlləşdirilməsi və ya restrukturizasiyası milli iqtisadiyyatda ciddi qeyri - sabitliyə gətirib çıxar bilər. Hal-hazırda təbii inhisar sahələrinin dövlət mülkiyyətində olması iqtisadi stabilliyin ən mühüm amilidir. Onlann özəlləşdirilməsi əhalinin əsas hissəsinin gəlirlərinə düşən yükü (vergilər vasitəsilə) artırə bilər, qiymət- əmələgəlmədə fəsadlar (sarsıntılar, pozğunluqlar) törənər, son nəticədə inflyasiyanın sürətlənməsinə səbəb ola bilər (qonşu ölkələrdə olduğu kimi). Struktur yenidənqurmamn başlanğıc mərhələsində yuxanda deyilən strategiyan iqtisadiyyatm çox az seqmentində realizasiya etmək olar (XEX əsrin əllinci illərində Yaponiyada olan kimi). Bu seqmentdən kənarında isə daxili iqtisadi potensialın bərpası siyasəti, ilk növbədə emal sənayesində və kənd təsərrüfatında apanimalıdır. Bu da öz növbəsində ölkənin texnoloji müstəqilliyini və ərzaq təhlükəsizliyini təmin edər.

Yuxanda deyilənləri nəzərə alaraq, bizim fikrimizcə, iqtisadi strategiyanın elə bir variantı seçilməlidir ki, o, himayədarlıq siyasəti ilə daxili baza- nn qorunmasını təmin etsin və bazar sisteminə əsaslanm. Bu variant imkan verir ki, rəqabət mühütlü bazann üstünlüyü saxlamlm, eləcə də dünya təsərrüfat proseslərinin daxili iqtisadi inkişafa müəyyən qədər birbaşa təsir göstərməsinə imkan verir. Ancaq daxili bazann proteksionist müdafiəsi bəzi tədbirlərin onunla paralel apanimasım şərtləndirir. Burada əsas məsələ sürətli texnoloji modernləşdirməni təmin etməyə qadir olan dövlətin fəal sənaye siyasəti ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Digər mühüm məsələ modernləşdirilməsi nəzərdə tutulan sahələrin xarici rəqabətdən qorunması vaxt etibarən ilə məhdudlaşdırılmalıdır.

Struktur dəyişiklikləri planlarını realizasiya etmək üçün mexanizmlərin formalaşdırılması problemləri həll edilməlidir. Bu istiqamətdə hər şeydən öncə prioritet sahələr seçilməlidir. Seçim isə elə apanimalıdır ki, biznesin maraqları ümumi milli maraqlarla ciddi konflikt yaratmasın. Çünki belə halda planların həyata keçirilməsi mümkümsüz olur. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, biznes subyektlərinin xüsusi (özəl) qərarlarının bazasında milli struktur dəyişiklikləri planları hazırlamaq mümkün deyil. Bu, dövlət siyasətidir, dövlətin işidir. Ancaq bu, o demək deyildir ki, struktur dəyişikliklərinə ancaq dövlət investisiya qoymalıdır.

Hökumət inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində ardıcıl olmalıdırlar. 2010-2015-ci illərdə yaranmış təcrübə göstərir ki, iqtisadi strategiyaya uğurla həyata keçirilməsi dövlət idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin zəruri edir. İdarəetmə sistemi elə qurulmalıdır ki, o real məsuliyyəti və dövlət aparatının səmərəliliyini təmin etsin. Sadəcə olaraq "islahatlar" eyni strategiyasının ümumi axımı ilə gedilsə biz heç də uzağa gedə bilməyəcəyik.

Azərbaycanda iqtisadi artımın iqtisadi səmərəliliklə və sosial ədalətli-liklə əlaqələndirilməsi səviyyəsi yüksəldilməlidir.

Əsas vəzifə yüksək və keyfiyyətli iqtisadi artımı təmin edən mexanizmlərin işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Bu vəzifənin həllini beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq, həyata keçirmək olar.

"Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" səhmdar cəmiyyətinin vasitəsi ilə dövlət investisiyaları iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərini təmin edilməsinə xidmət edir.

Hər şeydən öncə azad rəqabət üçün şəraitin yaradılması, iqtisadi idarəetmə mexanizmlər sisteminə bazar vasitələri ilə yanaşı əlaqələndirici dövlət vasitələrinin daxil edilməsi zəruridir. Bu da imkan verir ki, bazar mexanizmlərinin stimullaşdırıcı təsirini təkcə onların vasitəsi ilə həlli mümkün olmayan və ya çətin olan problemlərin həllində dövlət vasitələri ilə əlaqələndirilsin. Bazarın tənzimlənməsi strategiyasını hazırlamaq və bunun üçün zəruri mexanizmlərə sahib olmaq lazımdır.

Dünya təsərrüfatında satış böhranının genişlənməsi gözlənilməz situasiyaya gətirib çıxara bilər. Bir tərəfdən Qərbi himayədarlığı, digər tərəfdən Çində ticarətin sərbəstləşdirilməsi siyasətinin, yəni fritredərlik siyasəti (dövlətin təsərrüfat həyatına müdaxilə etməməsini və azad ticarəti təqlid edən nəzəriyyə) mövcud olduğu şəraitdə dünya təsərrüfatına optimal ölçüdə inteqrasiya etmək barədə fikirləşmək lazımdır (ölçülüb - biçilmiş, düşünülmüş izolyasiya və ya liberalizm ideyası).

Strategiya baxımından iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biri də etibarlı satış bazarlarının olmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə satışın genişləndirilməsi perspektivi kifayət qədər qeyri -

müəyyəndir. Qeyri-neft sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni satış bazarlarının axtarışı davam etdirilməlidir. Bu baxımdan qonşu ölkələrlə birlikdə, belə demək mümkündürsə, kollektiv şəkildə özünütəminat məsələsi aktualıq kəsb edir. Məsələn, tez yetişən tərəvəzlər, subtropik meyvələr əsasmda Rusiya Federasiyası ilə kollektiv özünü-təminat məsələsinə baxıla bilər, transmilli kompaniyalar təsis olunma bilər və s. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə əmtəə birləşmələrinin yaradılması məqsədəuyğun ola bilər.

Hal-hazırda Azərbaycan inkişafın industrial mərhələsində olan ölkə olmaqla, yaxın on ildə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməyi strateji məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Bələm xalq təcrübə göstərir ki, sənayeləşdirmə mərhələsində iqtisadiyyatın özəyini yüksək dərəcədə inkişaf etmiş emal sənayesi, yüksək texnoloji istehsal və xidmət sahələri təşkil etməlidir. Bu müddəalara da uyğun ölkənin iqtisadi inkişaf modeli və onun icra mexanizmləri, metodları, qanunvericilik bazası yaradılmalıdır. Hal-hazırda Azərbaycanın nə ümumi daxili məhsulunun, nə də sənayenin sahəvi strukturu bu meyara cavab vermir. İnnovasiya məhsulları ümumi sənaye məhsullarının çox cüzi bir hissəsini təşkil edir.

2010-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2011-ci ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş Nazirlər Kabinetinin iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, vergi sahəsində işlər elə təşkil edilməlidir ki, Vergilər Nazirliyi və digər qurumlar tərəfindən yığılan vəsait cari xərclərin bağlanması üçün kifayət etsin. Neft Fondundan transferlər yalnız və yalnız investisiya yönümlü layihələrə sərf olunsun. 2010-cu ildə verilmiş bu tapşırığın necə yerinə yetirilməsini diqqətə çatdırmaq istədim. Belə ki, 2011-ci ildə Neft Fondundan transfer dövlət büdcəsindən ayrılan investisiyadan 1,8 dəfə çox olmuşdur. 2013-cü ilə dövlət büdcəsindən investisiya məqsədləri üçün ayrılan vəsait 6,9 milyard manat olduğu halda. Neft Fondundan transfer 11,4 milyard manat təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda ölkədə uçot-hesabat sisteminin Avropa standartlarına yaxınlaşdırılması və idxaldan asılılığın minimuma endirilməsi, böyük fermer təsərrüfatlarının yaradılması və istifadəsiz torpaqların dövrüyyəyə cəlb edilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilmişdir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, inkişafın industrial mərhələsində iqtisadi inkişaf modelinin konsepsiyasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Daha çox əlavə dəyər yaranan iqtisadi sahələrin prioritetliliyinin qəbul edilməsi;

2. Makroiqtisadi göstəricilər sistemində “Milli gəliri” göstəricisinin rolunun yüksəldilməsi və artımın təmin edilməsi;

S.Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və statistik uçotun ölkə və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə aparılması; real əmək haqqının artım tempinin əmək məhsuldarlığının artımına proporsional uyğunlaşdırılması;

İnkişaf etmiş ölkələrdə əmək məhsuldarlığının artımı real əmək haqqının artımını üstələyir. ABŞ-da həmkarlar təşkilatlarının tələbi ilə işə götürənlərlə bağlanan kollektiv müqavilənin əsas şərtlərindən biri əmək məhsuldarlığının artımına proporsional olaraq real əmək haqqının artırılmasıdır;

4. Məhz ləyaqətli iş yerlərinin yaradılması hesabına məşğulluğun artırılması;

5. İstehlakın stimullaşdırılması (mənzil tikintisini stimullaşdırmaq da daxil olmaqla);

ö. Minimum yaşayış həddinin, minimum əmək haqqının, ehtiyac me-yanının Avropa standartları səviyyəsində təsdiq edilməsi;

7. Əmtəə, əmək və kapital bazarlarında tarazlığın təmin edilməsi (metodoloji aspekt daxil olmaqla);

8. Qısa zaman kəsiyində iqtisadi diversifikasiyanın zəruri edən amillər barədə konseptual məsələlər (bax 4.1);

9. İqtisadiyyatın xarici amillərdən asılılığının minimuma çatdırılması;

10. Dünya, daxili və regional bazarlarda qeyri-neft sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətliyinə nail olunması;

11. Mövcud istehsal amillərindən (kapital, əmək, torpaq) daha səmərəli istifadə etmək yolu ilə iqtisadi artımın intensiv metodla təmin edilməsi, innovasiya tipli cəmiyyətin qurulması; Burada əmək resurslarından tam və səmərəli istifadə həlledici olmalı, ona da müvafiq kapital artırılmalı; istehsal prosesləri modernləşdirilməlidir;

12. İnvestisiyaları stimullaşdırmaq üçün kreditlərin ucuzlaşdırılması və vergi güzəştlərindən stimullaşdırıcı amil kimi istifadə edilməsi; Amortizasiya ayırmalarından ancaq investisiya mənbəyi kimi istifadə edilməsi və onun vergitutma obyektinin olması üçün müvafiq qanunun qəbul edilməsi;

13. Enerjiyə və metala qənaət edən texnologiyaların, innovativ texni-kanın tətbiq edilməsi;

3.2 Milli gəlirin artımının sürətləndirilməsi - gələcək inkişafın əsas hədəfi kimi

Bir çox digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda il ərzində yaranan yeni gəlirlərin (ümumi daxili məhsul və ümumi milli gəlir) mütləq ölçülərdə az olduğunu əks etdirən bəzi informasiyanı diqqətə çatdırmaq lazımdır.

2012- ci ildə əhalisi təxminən Azərbaycan qədər olan, ancaq Azərbaycan qədər zəngin təbii resursu olmayan Avstriyada adambaşına 44 min dollarlıq ümumi ümumi milli gəlir (alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyi əsasında) yarandığı halda, Azərbaycanda onun həcmi 9,2 min dollar və ya 4,8 dəfə az

olmuşdur. Avro zonasında bu göstərici 36,1 min dollar, Pribaltika respublikalarında 21-22 min, Rusiyada - 23 min. Şərqi Avropanın Postsosialist ölkələrində 21-27 min dollar təşkil edir (Dünya Banlarn internet saytı - <http://data.worldbank.org/indicator>). Azərbaycanda adambaşma istehsal edilən OGM Qazaxıstan, Belarusiya, Litva və Latviya ilə müqayisədə 1,2-2 dəfə azdır (2012-ci il, AQP).

Əhalisi Azərbaycanla müqayisədə cəmi 15 faiz çox olan Belarusiyada isə 144 milyard dollar ümumi milli gəlir istehsal edilmişdir (2012-cı il). Dünya Bankının qiymətləndirilməsinə görə Avropa ölkələrinin 2012-cı ildəki gəlirlilik səviyyəsinə çatmaq üçün Azərbaycanda adambaşına ümumi milli gəlirin istehsalı 2012-cı ilə nisbətən ən azı 3,9 dəfə (36 min dollar), yüksək gəlirli ölkələrə çatmaq üçün isə 4,8 dəfə (44 min dollar) artırılmalıdır. Bu artımın təmin edilməsi məqsədilə əsas inkişaf hədəfi emal sənayesi, aqrar və xidmət sektorları ola bilər.

Əhalisi təxminən 5 mln nəfər olan Sinqapurun ÜMG-i 325 milyard dollar, adambaşına düşən ÜMG isə 61 min dollardır (2012-ci il). Olduqca əlverişli investisiya iqlimi, yüksək rəqabətli mühit, iqtisadi azadlıqlar re)4in- qində aparıcı yerlər, yüksək rifah səviyyəsi Sinqapuru dünyam inkişaf etmiş ölkələri ilə bir sraya qaldırır. Bu ölkədə əsas rolunu transmilli korporasiyalar o)5oıayır. Rəqabətə davamlılıq reytingində Sinqapurun iqtisadiyyatı dünyada üçüncü yeri tutur. Ölkədə elektronika istehsalı sahəsi, gəmiqayırma, maliyyə xidmətləri sektoru güclü inkişaf edib. Biotexnologiyalar sahəsində iri miqyaslı araşdırmalar aparılır. Xarici ticarət dövriyyəsi 500 milyard ABŞ dollarna yaxındır. Onun təqribən 300 milyard dollanm ixrac, 200 milyard dollanm isə idxal təşkil edir. Sinqapurun inkişaf etmiş sahələrindən biri də bank sektorudur. Ölkədə 121 kommertiya bankı var, onlardan 7-si xarici banklardır. Bank sektorunda aktivlərin həcmi 800 milyard Sinqapur dollan (653 milyard ABŞ dollan) təşkil edir.

Adambaşma ümumi milli gəlirin Azərbaycanda həcmi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə azlığı, əwəla, ümumi daxili məhsulun həcmi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə azlığı ilə izah edilir. İkincisi, 2.5 saylı paraqpaftdan göründüyü kimi, xarici investisiyalann hasilatm pay bölgüsü əsasmda cəlb edilməsi nəticəsində Azərbaycandan mülkiyyətdən qeyri-rezidentlərə verilmiş gəlirlər əhəmiyyətli dərəcədə böyük məbləğ təşkil edir. Belə ki, mülkiyyətdən alınmış və verilmiş gəlirlərin saldosu ölkənin qeyri-rezidentlərinin, yəni xarici firma- larm xeyrinə baş verir. Əmək haqqı, mülkiyyətdən gəlirlər, cari transferlər üzrə Azərbaycandan çıxan aktivlərin cəmi saldosu 2011-ci ildə mənfi 14,9 milyard manata yaxın olmuşdur. Əsasən bu amilin hesabına Azərbaycanın milli gəliri ümumi daxili məhsuldan xeyli az olur. Məsələn, Dünya Bankının informasiyasına görə 2012-ci ildə Azərbaycanm ümumi milli gəliri onun ümumi daxili məhsulunun 82 faizini təşkil etmişdir, inkişaf etmiş A\TOpa

ölkələrində (Fransa, Almaniya), Yaponiya və ABŞ-da bu göstərici, əksinə, 101-106 faiz civarında formalaşır ki, bu fa digər ölkələrdən daxil olan gəlirlərin hesabına baş verir. Başqa sözlə onlann qalan dünyadan aldığı gəlirlər, verdiklərindən çox olur.

Milli iqtisadi inkişaf modelinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də “qalan dünya” ilə iqtisadi əlaqələrin sərfəli olub - olmamasıdır. 2010-cu ildə mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər alınmış gəlirlərdən 2750 mln. manat artıq olmuşdur. Cari transferlər və əmək haqqı üzrə, əksinə, alınmış daxil olmalar verilmişlərdən 1096 mln. manat çox olmuşdur (cədvəl 3.2). 1995-2010-cu illəri əhatə edən araşdırmamız göstərir ki, bütün illər ərzində Azərbaycanın qalan dünyadan alınmış və qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı üzrə, alınmış və verilmiş cari transferlər üzrə saldosu müsbət, yəni kiçik rəqəm olsa da Azərbaycanın xeyrinə olmuşdur. Mülkiyyətdən alınmış və mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin saldosu isə mənfi, yəni xarici ölkələrin xeyrinə olmuşdur. 1995-2010-cu illər ərzində Azərbaycan üzrə mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər ən çox intensivliklə artmışdır. Ona görə də ümumi milli gəlir ümumi daxili məhsuldan 2543 milyon manat və ya 6 faiz az olmuşdur. Başqa sözlə, ümumi milli gəlir ümumi daxili məhsulun 94 faizini təşkil etmişdir. Neft strategiyası daha tam, nəzərdə tutulmuş həcmdə yerinə yetirildikcə bu fərq daim artmaqda davam etmişdir. Lakin alınmış və verilmiş transferlərin hesabına Respublikanın sərəncamında qalan ümumi milli gəlirlə ümumi daxili məhsul arasındakı fərq xeyli azalmışdır.

Cədvəl 3.2

Azərbaycanda milli gəlirin dinamikası (milyon manat)

	Göstəricilər	1997	2005	2010
1	Ümumi daxili məhsul	3,16	12523	42465
2	Qalan dünyadan alınmış və qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı (saldo,±)	0,003	148	207
3	Mülkiyyətdən alınmış və verilmiş gəlirlər (saldo,±)	0,00	-1576	-2750
4	Ümumi milli gəlir (s.1±s.2,± s.3)	3,16	11095	39922
5	Alınmış və verilmiş transferlərin saldosu (±)	0,04	1021	889
6	İnstitusional vahidlərin sərəncamında qalan ümumi milli gəlir (S.4+S.5)	3,2	12116	40811
7	Əsas fondların istehlakı	0,44	1244	2299
8	Sərəncamda qalan xalis milli gəlir (s.6-s.7)	3,64	10872	38512
9	UMG-in ÜDM nisbət, %	115,2	88,6	94

Mənbə: Dövlətstatkomun informasiyaları "Azərbaycan Milli Hesabları", Bakı, 2012, səh. 12 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Respublikaya nəğd pul şəklində daxil olan transferlər və əmək haqqı da Dövlətstatkom tərəfindən nəzərə alınmışdır. Minus işarəsi o deməkdir ki, göstəricinin qiyməti qeyri-rezidentlərin, plus işarəsi isə rezidentlərin xeyrinə formalaşmışdır.

3.3 ölkənin investisiya resurslarından istifadənin səmərəliliyi

İndiyə qədər ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalann həcmnin artmasını müsbət qiymətləndirərək, sonrakı illərdə bu investisiyalara məhdudiyətlərin qoyulması iqtisadi təhlükəsizlik tədbirlərindən ola bilər.

Ölkənin investisiya resurslarından istifadənin səviyyəsini də bilavasitə milli iqtisadi inkişaf modelinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilərdən biri hesab edirik. Bu məsələ ətraflı araşdırma tələb edir. 2006-

2010- cu illərdə alınmış və verilmiş əsaslı transferləri nəzərə almaqla ölkədə yaranan investisiya resursları 77086 mln. manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə Ümumi yığım isə 33620 mln. manat və ya investisiya resurslarınm 43,6 faizinə bərabər olmuşdur. Qalan 43466 mln. manat isə xalis kredit formasında “qalan dünya”nm sərəncamına verilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının Milli hesablan”nda deyilir ki, xalis kreditləşdirmə (və ya borcalma) maliyyələşmə mənbələrinin qeyri-maliyyə aktivlərinin xalis əldə edilməsi xərclərinə nisbətən artıqlığını və ya çatışmazlığını özündə əks etdirir. Bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində xalis kreditləşdirmə və ya xalis borcalma ölkənin “qalan dünya”nm sərəncamına, yaxud “qalan dünya”nın Ölkənin sərəncamına verdiyi resursların arasında dəyər ifadəsində yaranan fərqi göstərir (22, 2012, S.143). ölkənin investisiya resurslarından istifadə səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də, bizim fikrimizcə, onların bütönlükdə investisiyalarla müqayisəsi ola bilər. Bu məqsədlə ölkənin investisiya resursu kimi qənaəti və bütün maliyyə mənbələrindən investisiyaları, o cümlədən əsas kapitalla investisiyalan müqayisə etməyi məqsəduyğun hesab etmişik (cədvəl 3.7). Qənaətin ancaq 69 faizi investisiya kimi ölkədə istifadə edilmişdir. Azərbaycanın Milli Hesablanın informasiyalan əsasında müəyyən etmişik ki, 2006-2010-cu illərdə ölkənin milli qənaəti (milli gəlirin istehlakdan artıq qalan hissəsi) 77070 mln. manat olmuşdur. Əsas kapitalla investisiyalar 41281 mln. manat və ya qənaətin 53,6 faizini təşkil etmişdir. (22, 2012, s.19). 2010-cu ildə əsas kapitalla investisiyalar qənaətdən 2 dəfə az olmuşdur.

Qanunvericiliklə kommersion banklan tərəfindən faiz dərəcələrinin yuxarı həddi Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilərsə depozit və əmanətlərin investisiya kimi istifadə edilməsinə şərait yaradıla bilər. Bu da daxili tələbi artırır. Ancaq qənaət və investisiyalar arasında qarşılıqlı əlaqə heç də sadə və birmənalı deyil. Qənaət məcmu tələb və məcmu təklif arasındakı makrouyğunluğu poza bilər. Rəqabət və çevik qiymətlər mexanizminə olan ümidlər özünü müəyyən şəraitlərdə doğrultmur. Nəticədə, əgər investisiya təklifi qənaətdən çoxdursa inflyasiya təhlükəsi yaranır. Investisiyalann qənaətdən dala qalması ümumi daxili məhsulun artımını ləngidir.

iqtisadi tarazlığın klassik modelində tarazlıq, hər şeydən əvvəl, makro səviyyədə ölkənin pul qənaəti və investisiyalann arasındakı qarşılıqlı əlaqə- lərdə əks olunur. Gəlirlərin artımı qənaətin artımını, qənaətin investisiyaya çevrilməsi istehsalın və məşğulluğun artımını stimullaşdırır. Nəticədə, yenə də gəlirlər artır, onlarla birlikdə qənaət və investisiyalar artır.

Bəzi iqtisadçılar “xarici investisiya” anlayışını ölkənin qeyri -rezidentlərinin investisiyası kimi şərh edirlər. Ancaq e)mi zamanda bu anlayış yerli hüquqi şəxslərin xaricdə yerləşən filial və bölmələri tərəfindən ölkə ərazisindəki sahibkarlıq obyektlərinə investisiyam da əhatə edir. Azərbaycana cəlb olunan xarici investisiyalann ölkənin qeyri - rezidentlərinə və yerli hüquqi şəxslərə mənsubiyyətini dinamikada müəyyən etmək maraqlı ola bilər.

Cədvəl 33

Azərbaycanda birbaşa investisiyalar (mln ABŞ \$)

No	Göstəricilər	2000	2005	2010	2011	2006-2010
1	Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyalar	29	4475 ^	3347	4444	18988
2	Xarici iqtisadiyyata investisiyalar	.	-1221	-232	-533	-2104
3	İnvestisiyalann repatriasiyası	.	-2796	-2786	-2977	-23363
4	Birbaşa xalis investisiyalar (S.1-S.2.-S.3)	29	458	329	934	-6479

Mənbə: *AR Mərkəzi Bankı, «Statistik bülleten», “tilik hesabat”, «Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri”, Dövlətstatkom, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Xarici investisiyalardan istifadənin ölkə üçün məqsədəuyğunluğunu əks etdirən göstəricilərdən biri də investisiyalann repatriasiyasıdır. «İnvestisiyalarm repatriasiyası» məfhumu xarici ölkələrdən cəlb edilmiş investisiyalann geriyyə, həmin mənbə ölkələrinə qaytanıması əks etdirir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatlarından görünür ki, Azərbaycandan investisiyalann repatriasiyası 1997-ci ildən başlamışdır. 1997- 2005-ci illərdə Azərbaycandan 6954 mln. ABŞ dolları məbləğində investisiya repatriasiyası edilmişdir. (15, 2006, №8, s.8). Həmin mənbəyə əsasən bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investorlar tərəfindən qoyulan birbaşa investisiyalar 19392 mln. ABŞ dollarına, Azərbaycan investorları tərəfindən, xarici iqtisadiyyata qoyulan investisiyalar isə (2000-ci ildən başlayaraq) 3686 mln. dollara bərabər olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xalis investisiyalar 8752 milyon dollar təşkil etmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunmuşla xarici iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyalar və investisiyalarm repatriasiyasının cəmi arasındakı fərq kimi hesablanan xalis birbaşa investisiyalar 2005-ci ildəki 458 mln. dollardan 2011-ci ildə 934 mln. dollara qədər artmışdır (cədvəl 3.3).

3.3 sayılı cədvəldən görünür ki, 2006-2011-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyalann nisbətən stabil həcmi və investisiyalann repatriasiyasının artması müşahidə olunmuşdur. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatına birbaşa xalis investisiyalar əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüş və əks proses, yəni ölkədən investisiya resurslarının çıxanması baş vermişdir.

Ölkənin investisiya resurslarının mühüm göstəricilərindən biri kapitalın ölkədən çıxanmasıdır. Bu və ya digər ölkədə inkişafın müəyyən mərhələsində kapitalın və xarici valyutanın ölkədən çıxanması müxtəlif formalarda baş verir: kreditlər, birbaşa və portfel investisiyalar, bank aktivləri və s. Bu proses müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən vəsaitlərin daxili iqtisadiyyata investisiya edilməsi imkanlarının məhdudluğu ucubətindən baş verir. 2006-cı ildə 1306 mln. dollar, 2011-ci ildə 2977 mln. dollar investisiya resursu ölkədən çıxanmışdır. 3.4 sayılı cədvəldən görünür ki, 2006-2010-cu illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 32291 mln. dollar həcmində xarici investisiya qoyulmuşdur (birbaşa, portfel və digər növ investisiyalar nəzərə alınmaqla). Bu müddətdə investisiyaların repatriasiyası formasında (mənsub olduğu ölkəyə qaytandırılması) 23360 mln. dollar, gəlirlərin repatriasiyası formasında isə 22446 mln. dollar, cəmi 45806 mln. dollar məbləğində investisiya resursu xarici ölkələrə repatriasiya edilmişdir. Beləliklə, 17 il (1995-2011-ci illər) ərzində ölkə iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyalar artıqlaması ilə (102 faiz) ödənilmişdir. Hal-həzırda investisiyalann və gəlirlərin repatriasiyası ilbəlil artmaqda davam edir. Xarici investisiyalar üzrə ödənilən gəlirlərin artması milli qənaətin azalmasına və bununla da ümumi milli gəlirin, daxili investisiya resurslarının azalmasına gətirib çıxarır.

Bizim fikrimizcə, müasir dövrdə bütünlükdə ölkənin investisiya resurslarının və birbaşa xalis investisiyalann artımı (azalması) ölkədə apanlan iqtisadi siyasətdən, qənaətliliyə meyillikdən, gəlirlərdən, investisiya mühitindən və digər amillərdən asılıdır. Milli mənafə baxımından birbaşa xalis investisiyalann artımı, heç də hər zaman müsbət qiymətləndirilməməlidir. Çünki onların artımı ölkəyə xarici investisiyalann böyük həcmdə axını və xarici iqtisadiyyata rezidentlərin az həcmdə investisiya qoyması halında mümkündür (bax, cədvəl 3.3). Bu artım sonradan investisiyalann və investisiya gəlirlərinin repatriasiyası ilə şərtlənir. Bu da, öz növbəsində, ölkə ərazisində yaranan gəlirlərin ölkədən çıxanmasına səbəb olur.

Azərbaycandan investisiyalann və gəlirlərin repatriasiyası

№	Göstəricilər	1995-1999	2000-2005	2006-2010	2010	2011	1995-2011
1	Xarici investisiyalar (birbaşa investisiyalar, maliyyə kreditləri, birgə və xarici müəssisələrin investisiyaları, neft bonusu, digər investisiyalar), Azərbaycanın statistik	6674	17093	32291	8248	8674	64732
2	Gəlirlərin repatriasiyası (xarici investitorların payına düşən gəlirlər, qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqqı, xarici kreditlərdən istifadəyə görə Ödənilən faizlər,) tədiyyə	205	4268	22446	4143	5879	32798
3	İnvestisiyalann repatriasiyası (1997-ci ildən başlamışdır)	490	6464	23360	2786	2977	33291

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən AR Dövlətstatkomun «Azərbaycan statistik göstəriciləri». 2007-2012, AR Milli Bankı. «Statistik bülleten», 2006-2011 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İnvestisiyalann çıxanması leqal və qeyri-leqal yollarda həyata keçirilir. Leqal yolla onlann çıxanmasını əks etdirən göstəricilərdən biri ölkənin kommertiya banklannın xarici aktivlərinin artmasıdır. İnvestisiyalann qeyri-leqal axım ölkə rezidentləri tərəfindən ixracdan hasil olan pulun ölkəyə tam qaytanimamasında öz əksini tapır. Bu hal tədiyyə balansında ancaq «Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar» maddəsində əks etdirilə bilər.

İnvestisiyalann ölkədən axımının qarşısı, bir qayda olaraq, səmərəli vahid kömrük-valyuta nəzarəti sistemi vasitəsi ilə alınır. Üçlü auditor xidmətlərinin, maliyyə və vergi müfəttişliyinin olması bu sahədə uğurlann rəhni ola bilər. Həmçinin xarici ticarət kontraktlannın (xüsusilə ödənişin şərtləri və cərimə sanksiyalan bölməsində) unifikasiyası həyata keçirilməlidir.

Ölkədən investisiyalann leqal axımı öz-özlüyündə qəbahət (mənfi) hal deyil. Onun formasına diqqət yetirmək lazımdır. Xarici iqtisadiyyata birbaşa investisiya qoyuluşu və ixracın kreditləşdirilməsi müsbət (pozitiv) proses olmaqla, ölkənin iqtisadi inkişafına xidmət edir. Əgər investisiya xarici val-yutamın alınmasına sərf edilirsə, portfel investisiyalanna qoyulursa, depozitə çevrilirsə, daşımaz əmlakın alınmasına sərf edilirsə, bu, ölkə iqtisadiyyatına xidmət etmir. Çünki bu halda ölkənin özünün investisiya resursları azalır, daxili bazarda valyuta təklifini azaldır və bununla da milli valyutamın real kursunu müəyyən etməyə imkan vermir. Bunlardan başqa ölkənin valyuta ehtiyatlarının artınimasında və xarici borclara xidmət edilməsində problemlər vardır. Nəzərə alınmalıdır ki, investisiyalann ölkədən

çıxanması bir çox mühüm məsələlərin həll edilməsi məqsədini güdür: vəsaitlərin etibarlı aktivlərə investisiya edilməsi; ixrac yönümlü istehsallar üçün xaricdə maliyyə və istehsal-satış infrastrukturunun yaradılması; investisiyalann inflyasiyadan və siyasi risklərdən sığortalanması; kontraktlar üzrə öhtəliklərin maneəsiz yerinə yetirilməsi; vergilərin minimuma endirilməsi. Bütün bunlar firmalar və şirkətlər üçün əlverişli fəaliyyət mühiti yaratdığına görə müsbət qiymətləndirilir. Beynəlxalq praktikada investisiyalann çıxanmasının tənzimlənmə sistemi xəbərdarlıq (bildiriş), şəffaflıq, investisiyalann Ö2:ünün yaranmasının leqallığına nəzarət prinsiplərinə əsaslanır. Belə sistemin məqsədi investisiyalann çıxanma formasının təkmilləşdirilməsidir.

Birbaşa investisiyalann təhlili göstərir ki, 2011-ci ildə xarici investorlar (qeyri-rezidentlər) Azərbaycan iqtisadiyyatına 4444 mln. dolları məbləğində birbaşa investisiya yönəlmişlər, Azərbaycan rezidentləri isə xarici ölkələrin iqtisadiyyatına 533 mln. dollar həcmində investisiya qoymuşlar. Həmin ildə Azərbaycandan 3 milyard dollar maliyyə resursları qeyri-rezidentlər tərəfindən əvvəllər yatırılan investisiyalann müqabilində xaricə köçürülmüşdür, yəni investisiya repatriasiya edilmişdir. Bütünlükdə 2005-

2011-ci illərdə bu rəqəm orta hesabla ildə 3 milyard dollara yaxın olmuşdur. Birbaşa xalis investisiyalar 2005-ci ildə 458 mln. dollardan 2011-ci ildə 934 mln. dollara çatmışdır. İntestisiyalann repatriasiyası ölkə ərazisində əldə edilən gəlirlər hesabına (əsasən neft-qaz sektorunda) həyata keçirilir.

Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, struktur dəyişikliklərinə yönəldilən investisiyalarda dövlətin payı onun mülkiyyətdə payından çoxdur.

Həç bir ölkədə dövlət özəl investisiyalara təsir etməkdən imtina etmir. Dövlət özəl investisiyalann istiqamətləndirmək və stimullaşdırmaq üçün həm iqtisadi, həm də inzibati vasitələrdən istifadə edir (Yaponiya təcrübəsi).

Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur və texnoloji səviyyəsi elədir ki, problemin yeganə həlli strukturun yenidənqurumasını həyata keçirmək tələb olunur. İqtisadi strukturun yenidən qurulması investisiya resurslarının səfərbər etmək üçün xüsusi yanaşma (cəhd) tələb edir. Burada həlledici rol investisiyalann səfərbər edilməsinin dövlət mexanizmlərinə mənsubdur. “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” ölkə başçısının 16 aprel 2014-cü il tarixli fərmanında aqrobiznes qurumlarının nizamnamə kapitalında “Azərbaycan İnvestiya Şirkəti”nin iştirak etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hökumətin investisiya siyasətində yeni istiqamət kimi qiymətləndirdiyimiz bu müddəa aqrar sektora daxili və xarici özəl investisiyaların stimullaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq bununla yanaşı özəl investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması da çox vacibdir. Bəzi mütəxəssislər hesab

edirlər ki, ölkədə biznes mühiti riskli olduğuna görə əhali sərbəst pul vəsaitlərinin istifadəsində investisiyalara deyil, əmanətə üstünlük verirlər (53, 29.07.2013). Düşünürəm ki, əsas məsələ əmanət faizlərinin çox yüksək olmasıdır. Real sektor onun qədər mənfəətlilik təmin edə bilmir. Azərbaycan iqtisadiyyatının və investisiya potensialının böyük hissəsi özəl qurum- lardadır. Struktur-texnoloji modernizasiya vəzifələrinin həlli üçün onların fəal cəlb edilməsinə şərait yaradılmalıdır ki, bu da dövlətin investisiya siyasətində önəmli yer tutmalıdır.

öz iqtisadiyyatının texnoloji modernizasiyasını və struktur dəyişikliklərini qısa zamanda həyata keçirmək zərurəti qarşısında qalan ölkələrin təcrübəsi mövcuddur. Həmin ölkələrdə bu məqsədlə qəbul edilən qərarlar özəl investisiyalara geniş miqyaslı səfərlər olunmasına, özəl investisiyalara dövlətin istiqamətləndirici, bəzi hallarda isə hətta məcburətcə təsir mexanizmlərindən istifadə edilməsinə əsaslanmışdır. Heç də istehsalat vergi yükünün artınlmasından söhbət getmir. Ancaq mümkündür ki, biznesin mənfəətinin istehlak və yığılması arasında, yığılmanın xeyrinə yenidən bölüşdürülsün və sahibkarlıq fəaliyyətindən şəxsi gəlirdən vergi yükü artınlması, vergi yükü istehsalatdan istehlak keçirilsin. Bu məqsədlə dünya təcrübəsində sənəddən keçmiş təcrübədən istifadə oluna bilər. Söhbət reinvestisiya olunan mənfəətin güzəştli stavka ilə vergilərə cəlb edilməsi və şəxsi gəlirin progressiv stavka ilə vergiyə cəlb olunmasından gedir. Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hətta dövlət investisiyalara səfərbər edilməsi, özəl investisiyalara stimullaşdırılması və vətəndaşların şəxsi vəsaitlərinin investisiya prosesinə cəlb edilməsi tələb olunan investisiyalara təmin etmir. Problem ondadır ki, Azərbaycanda formalaşmış iqtisadi sistemdə maliyyə axını əsasən hasilat sahələrində cəmləşmişdir. Onların da daxilində təbii rentanın ('birinci differensial rentanın) mənimsənilməsi baş verir. Ölkə praktikasında normativ hüquqi aktlarla təbii rentanın dövlətə məxsus olması təsbit olunmuşdur. Ona görə də elə səmərəli mexanizmlər yaradılmalıdır ki, neft, qaz, dəmir filizi, qızıl, digər qiymətli metal filizləri, tikinti materialları üçün təbii yerli xammal hasilatı, sənə istehsalı, meşə massivlərindən turizm obyektini kimi istifadə olunmasından və bu kimi digər təbii sərvətlərdən istifadə sahələrində yaranan təbii rentanın səfərbər edilsin və investisiyalara başlıca maliyyə mənbəsinə çevrilsin. Düşünürük ki, ancaq bu yolla "yeni iqtisadiyyat" qurmağı nəzərdə tutan ümumi milli strategiyaya etibarlı maliyyə mənbəyi ilə təmin etmək olar. Bu sahədə ən radikal qərar təbii rentanın bütünlükdə dövlət büdcəsinə daxil edilməsi ola bilər. Hasilat sahələrində ancaq adi sahibkarlıq fəaliyyətindən mənfəət saxlamalıdır. Azərbaycan şəraitində belə radikal addım atılması bizə real görünür. Ona görə ki, yerli təki dövlət mülkiyyətidir. Onlardan istifadə isə dövlət qurumlarının iştirak payı ilə yaradılan birləşmiş müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir və orada da dövlət nəzarəti mövcuddur.

Apardığımız uzunmüddətli araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan əhalisinin tərkibində əmək ehtiyatlarının xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşqul olanların xüsusi çəkisindən 1,5 dəfə yüksəkdir və 66 faiz təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadiyyatda məşqul olanların sayının əhəmiyyətli dərəcədə artınması üçün əmək resursu kifayət qədər mövcuddur. Onlardan səmərəli istifadə edilməsi zəruridir. Məhz bu meyli investisiya siyasətinin əsaslandığı güclü amillərdən biri olmalıdır. Məşğulluğun dövlət siyasəti isə məhz əmək resurslarının ümumi və regional balansını əsasında formalaşdırılmalıdır.

Məlumat üçün qeyd edək ki, 1995-2010-cu illərdə ancaq neft-qaz yataqlarından əldə etdikləri mənfəətdən 30,6 milyard ABŞ dolları həcmində, 1997-ci ildən başlayaraq, xarici investorlar repatriasiya etmişlər, yəni mənbə ölkələrinə qaytarılmışdır.

3.5 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2010-cu ildə ölkə iqtisadiyyatında 19,5 milyard manat məbləğində qənaət formalaşmışdır. Onunda 65 faizinə qədəri dövlət idarəetmə orqanları üzrə yaranmışdır (dövlət müəssisələri nəzərə alınmadan). Xalis kreditin («xalis kredit») o deməkdir ki, ölkənin ümumi milli qənaəti əsas kapitalın yığımindan çoxdur və ölkə digər ölkələrə kredit vermək üçün maliyyə ehtiyatına malikdir) məbləği 11,8 milyard manata çatmışdır. Burada da dövlət idarəetmə orqanları üstünlük təşkil etməklə, 67 faizlik paya və ya 8 milyard manata malik olmuşlar. Dövlət və özəl müəssisələrin qənaəti 2840 mln. manat təşkil etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dövləti kifayət qədər investisiya resurslarına malik olmuşdur.

Dünya iqtisadiyyatında qənaətin həcmi əsas kapitalla investisiyaların həcminə əsasən bərabərdirsə, Azərbaycanda qənaət əsas kapitalın yığımının bir neçə dəfə üstələyir və getdikcə də artır. Belə ki, 2010-cu ildə qənaət ümumi yığımdan (əsas kapitalın və dövlət kapitalının artımı) 2,5 dəfə çox olmuşdur.

Azərbaycanda qənaət norması (investisiya qoyuluşu norması) ümumi yığım normasına nisbətən 2,6 dəfə çoxdur (2010-cu il). Bu o deməkdir ki, əvvəllər, Azərbaycan iqtisadiyyatı maliyyə resursları ilə tam təmin oluna bilən iqtisadiyyatdır. İkincisi, buna baxmayaraq külli miqdarda mövcud maliyyə resursları təkrar istehsal prosesinə cəlb edilmir. Qənaət ən çox dövlət idarəetmə orqanlarına aid olan institusional vahidlərdə ~ Dövlət Neft Fondunda, Maliyyə Nazirliyində, Mərkəzi Bankda toplanır. Mövcud vəziyyət real sektorun prioritet sahələrində qənaətdən istifadənin artınmasını tələb edir. 2005-ci illə müqayisədə Azərbaycanda 2010-cu ildə yığım norması

41,3 faizdən 2010-cu ildə 18,1 faizə qədər azalmış, qənaət norması isə 44 faizdən 46 faizə qədər artmışdır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə belə vəziyyət yaranmır. Məsələn, ABŞ-da qənaət norması və ümumi yığım norması praktiki olaraq üst-üstə düşür.

iqtisadi ədəbiyyatda yığım normasının hər vahidinə düşən ümumi daxili məhsulun artım tempinin müqayisəsi yığımın səmərəliliyini əks etdirən göstərici kimi istifadə olunur. Yığım normasının əhəmiyyətli dərəcədə artması Azərbaycan üçün xüsusilə vacibdir. Qeyri-neft sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi, innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılması məhz bunu tələb edir. İndiki əsrdə neft gəlirlərinin əhəmiyyətli axımına və fond biijalığında kapitallaşmanın artımına baxmayaraq, yığım norması heç 20%-ədə çatmamışdır.

Qənaət normasının bir neçə dəfə yığım normasını üstələməsini şərtləndirən səbəblərdən biri də Azərbaycan kompaniyalarının investisiya resurslarının xaricə çıxarması və xarici ölkələrə investisiya qoyuluşundan ibarətdir (bax 2.5. sayılı paraqrafı).

İqtisadi ədəbiyyatda ölkə üzrə qənaətə meyllilik əmsalı hesablanır. Bu məqsədlə qənaəti sərəncamda qalan ümumi milli gəlirə bölərək faizlə ifadə olunur. Bizim hesablamalarımıza görə, 2010-cu ildə Azərbaycan üzrə qənaətə meyllilik 47,7% (19475:40811x100) olmuşdur. Ev təsərrüfatlarının qənaətə meylliliyi isə çox aşağı rəqəmdir 2,5 faiz (cədvəl 3.6). Çünki onların sərəncamında qalan gəlirlərin 97,5 faizi son istehlaka sərf edilmişdir. Xərcləri gəlirlərindən az olduğuna görə ölkə əhalisinin qənaət norması müsbət olmuşdur. Məlumat üçün qeyd edim ki, məsələn, ABŞ-da əhalinin istehlakı onun gəlirlərindən çox olduğu üçün qənaət norması mənfi formalaşır.

Cədvəl 3.5

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasında qənaətdən istifadə (cari qiymətlərlə, mln. manat)

	Göstəricilər	Cəmi	0 cümlədən		
			Qeyri-maliyyə müəssisələri	Dövlət idarəetməsi	Ev təsərrüfatları
1	Qənaət	19475	5403	12526	431
2	Alınmış əsas transferlər	1680	1484	5	190
3	Verilmiş əsaslı transferlər	1669	-	1660	8
4	Əsaslı transferlər və yığım nəzərə alınmaqla şəxsi vəsaitin dəyərinin dəyişməsi	19486	6887	10871	613
5	Ümumi yığım	7669	4047	2904	651
6	Xalis kredit (+), xalis borc(-)	11817	2840	7967	38
7	Qənaət norması (investisiya qoyuluşu norması s. 1 :ÜDMx)	45,9	19,5	499,6	4,9
8	Yığım əmsalı (s.S:ÜDMx100)	18,1	14,6	115,8	7,4

Mənbə: «Azərbaycanın milli hesabları», Dövləstatkom, B., 2012, s.105 əsasında müəllif tərtib etmişdir. İnstitusional vahidlər üzrə qənaət norması və yığım norması və yığım əmsalı əlavə dəyərə görə hesablanmışdır.

Azərbaycanda qənaətin və əsas kapitala investisiyaların dinamikası
(mln. manat, cari qiymətlərlə)

	Göstəricilər	2005	2009	2010
1	Qənaət	5536	14839	19475
2	Ümumi yığım	5201	6746	7669
3	İnvestisiya qoyuluşu norması, s.l;s.4x100, faizlə	44,2	41,7	45,9
4	Ümumi daxili məhsul	1252	35602	42465
5	Əsas kapitala daxili və xarici investisiyalar	5770	7725	9906
6	Ümumi yığım əmsalı (s.2:s.4x100) faizlə	41,5	21,1	18,1
7	İnvestisiyaların qənaətdə xüsusi çəkisi (s.5: s.1x100) faizlə	104,2	52,1	50,9
8	Ev təsərrüfatının qənaəti	-25,4	598,8	431,1
9	Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan milli gəlir	6884	15647,	16959
10	Ev təsərrüfatlarının qənaətçilik əmsalı, (s.8; s.9x100)	-0,4	3.8	2,5

Mənbə: «Azərbaycanın statistik göstəriciləri», 2011, s.391, «Azərbaycanın milli hesabları», 2012, s.83-100 stattoplular əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin 9 ayının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında prezident İlham Əliyev demişdir: “Bu gün Azərbaycan dünyada investor ölkə kimi tanınır və biz xarici maliyyə qurumlarına donor kimi vəsait ayınnq. Eyni zamanda, böyük həcmdə investisiyaların qoyuluşu təmin edilir. İnvestisiya portfelimiz də, investisiyalann coğrafiyası da genişlənir. Azərbaycan investisiyalan bu gün Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Ukrayna, Fransa, Böyük Britaniya, Rumuniya, Yunanıstan və digər ölkələrə böyük həcmərdə qoyulur”.

“Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında qaydalar”a uyğun olaraq, 2014-cü ildə Dövlət Neft Fondu Cənubi Koreyanın mərkəzində (Seul şəhəri) daşınmaz əmlak almışdır. Fondun investisiya siyasətində edilən dəyişikliyə əsasən investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 5 faizə qədəri səhmlərə, 5 faizə qədəri qızıla, 5 faizə qədəri isə daşınmaz əmlaka investisiya edilə bilər.

2006-cı ildən başlayaraq qənaət, yəni investisiya resurslan faktiki iqtisadiyyata qoyulan investisiyalardan çox olmuşdur. Bütünlükdə 2006-2010- cu illərdə investisiyalar qənaətdən 1,7 dəfə az olmuşdur.

Bütünlükdə konyukturam, o cümlədən emal sənayesində iri komplekslərin yaradılmasında özəl sektorun iştirakım stimullaşdırmaq üçün hökumət tərəfindən maliyyə vasitələrindən fəal istifadə oluna bilər. Belə vasitələrdən əsası kredit siyasəti ola bilər. Çünki özəl müəssisələrin bank kreditlərindən

asıllığı güclüdür. Kapital yığımının stimullaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan dövləti tərəfindən istehsal və sosial infrastrukturlara dövlət investisiyalan qoyulur, subsidiyalardan istifadə olunur, güzəştli kreditlər verilir, vergi və amortizasiya güzəştlərindən istifadə olunur. Bu stimullaşdıncı vasitələr əsasən özəl müəssisələr üçün daxili və xarici investisiyalann cəlb olunmasına, elmi-texniki tərəqqinin və ixracın stimullaşdırılmasına tətbiq edilir. Hüquqi şəxslərin depozitlərdən və əhalinin işə əmanətlərdən gəlirləri uzun illərdir ki, tamamilə vergilərdən qeyd-şərtsiz azad edilmişdir. Bu, ciddi investisiya stimulu ola bilərdi.

Cədvəl 3.7

Azərbaycanda qənaətin və investisiyalar (mln.man.)

	Göstəricilər	2005	2006-2010	2010	2011	2012
1	Qənaət	5536	96253	19475	24800	-
2	Bütün maliyyə mənbələri üzrə investisiyalar cəmi	6733	55692	14119	17049	20251
3	-əsas kapitalla investisiyalar	5770	41281	9906	12799	15407
	-digər investisiyalar	963	14411	4213	4250	4844
	Qənaətdən istifadə əmsalı (s.2:s.1x100), faizlə	122	58	73	69	•

Mənbə: «Azərbaycanın statistik göstəriciləri», «Azərbaycanın milli hesabları», Dövləstatkom əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Dövlət və özəl sektorun vəsaitləri hesabına daxili investisiyalann artırılması siyasətinin davam etdirilməsi, daxili investisiyalan stimullaşdırın vergi siyasətinin həyata keçirilməsi və emal sənayesi və aqrar sektor üçün ölkədə daha əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırınması investisiya fəallığının yüksəlməsinə şərait yarada bilər.

2020-ci il İnkişaf Konsepsiyasında investisiya siyasətinin, investisiyalann strukturunun və mexanizminin təkmilləşdirilməsi, neft-qaz gəlirlərindən istifadə nəzərdə tutulur.

Karbohidrogenlərin satışından əldə edilən gəlirlərin tədricən həmin vəsaitlərin investisiya olunmasından qazımlan gəlirlə əvəzlənməsi strategiyası həyata keçiriləcəkdir. İqtisadi rayonlar üzrə ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərcikləri infrastrukturunun formalaşdırınması qeyri-neft emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamət olacağı vurğulanır.

Qeyri-neft sənayesinin ənənəvi istehsal sahələrinin (kimya sənayesi, metallurgiya, maşınqayırma, elektrotexnika, elektronika, yüngül sənaye, yeyinti sənaye və s.) inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılmasında dövlət və özəl sektorun investisiya əməkdaşlığı

davam etdiriləcəkdir. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatı ÜDM-in 85 faizindən çoxdur (2014-cü il). İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində bu göstərici 25- 30 faiz civarındadır. Məgər məqsədəuyğun deyilmi, dünya təcrübəsinə və ölkə iqtisadiyyatının böyük tələbatına əsasən həmin ehtiyatlardan investisiya məqsədləri üçün daha miqyaslı istifadə edilsin. Burada bir beynəlxalq təcrübəni diqqətə çatdırmaq istərdim. XX əsrin 70-90-cı illərində Tayvanda dövlət investisiya prosesinin fəal iştirakçısı olmuşdur. Belə ki, ümumi kapital qoyuluşunun (валовые капиталовложения) 40-50 faizi dövlət büdcəsinin və dövlət sektorunun vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilmişdir. Нгй- hazırda xarici kapitala selektiv münasibət göstərilir (63, s.43-55). İndiki iqtisadi durumda dövlət investisiyalarının artması ümumi milli gəlirin artmasının mühüm amillərindəndir.

*^^Biz 9ldə edilmiş uğurlarla kifayətlənməməliyik. Biz irəliyə baxmalıyıq. Təbii resurslarımızın kifayət qədər olmasına baxmayaraq biz indidən müəyyən etməliyik: beş ildən, on ildən sonra Azərbaycan hansı yollarla və nəyin hesabına inkişaf edəcəkdir? Biz elə güclü iqtisadiyyat yaratmalıyıq ki, o iqtisadiyyat ölkəmizin uzun müddətli inkişafını təmin etsin** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dördüncü çağırış Milli Məclisinin ilk iclasında çıxışından («Azərbaycan» qəzeti, 30.11.2010).*

IV FƏSİL

UZUNMÜDDƏTLİ DAVAMLI VƏ TARAZLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİNATI

4.1. Milli İqtisadiyyatın diversifikasiya konsepsiyası və beynəlxalq təcrübədən istifadə

Azərbaycanın son illərdə dinamik inkişafını təmin edən başlıca amillərdən biri də məhz iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bir sıra dövlətlərin təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxmış, özünü doğrultmuş bu iqtisadi siyasət davamlı iqtisadi artıma, əhalinin məşğulluq səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə həlledici təsir edir.

Həyata keçirilən şaxələndirmə tədbirləri, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması və sahibkarlığın inkişafı nəticəsində qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı 2013-cü ildə davam etmiş və onun real artım tempi ümumi artım tempini üstələyərək 9,8 faiz təşkil etmişdir. Ümumi daxili məhsulun 46,3 faizi sənayenin, 30,2 faizi sosial və digər xidmətlərin, 11,8 faizi tikintinin, 5,3 faizi kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatının payına düşmüşdür (cədvəl 4.1). Məhsula və idxala xalis vergilər isə 6,4 faiz təşkil etmişdir. 2013- cü ilin yekunlarında ümumi daxili məhsulun istehsalında qeyri-neft sahələrinin payına 56,6 faizə qədərinin düşməsi bir daha sübut edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində ciddi irəliləyişlər mövcuddur.

Azərbaycanda umumi daxili məhsulun sahəvi strukturu

S. s.	Göstəricilər	2003	2005	2010	2013
	Cəmi; 0 cümlədən	100	100	100	100
1.	Sənaye, ondan:	37,2	47,5	51,8	46,3
2.	-mədənçıxarma sənayesi	27,5	39,4	45,6	40,1
	-emal sənayesi	8,6	7,2	4,5	4,2
	•elektrik eneyjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1,1	0,9	1,6	1,9
3.	Kənd təsərrüfatı	12,2	9,0	5,5	5,3
4.	Tikinti	11,2	10,0	8,1	11,8
5.	Xidmət sahələri	39,4	25,8	27,8	30,2
6.	Məhsula və idxala görə xalis vergilər	7,8	7,7	6,8	6,4

Mənbə; «Azərbaycan rəqəmlərdə», Dövlətstatkom, 2003-2014, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsindən danışırkən bəzi mütəxəs- sizlər neft və qaz ehtiyatların 15-20 ildən sonra tükənəcəyini ön plana çəkirlər. Düşünürəm ki, bu, heç də əsaslandırılmış arqument deyil. Ona görə ki, əwəla, ölkədə yeni-yeni neft-qaz yataqlar kəşf edilir. Texniki tərəqqi nəticəsində mineral yanacaqlar əvəz edən yeni yanacaq növləri yaradılır. Elə indinin özündə bu proses gedir və neft məhsullarına qənaət edən texnologiyalar meydana çıxır. İkincisi, bu fikrin ortaya atılması insanlarda, xüsusilə mərkəzi idarəetmə orqanlarında arxaymçılıq psixologiyası formalaşdırır. Əslində isə arxaymçılığa əsas yoxdur.

Hələ 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: «Əgər biz öz iqtisadiyyatımızı şaxələndirməsək, yalnız və yalnız iqtisadiyyatımızı neft amili üzərində qursaq böyük uğurlar əldə edə bilmərik» (31, 13.05.2005). Ona görə də ölkə iqtisadiyyatının şaxələndiril- məsi, xüsusilə qeyri-neft sənaye sahələrinin masştablı inkişafı bu gün qarını döyən və həlli uzunmüddətli olan problemlərdəndir. Vaxt baxımından problemin həllinə yanaşmada bu gün iqtisadiyyatda cərəyan edən bir neçə, özü də stabil davam edən meylin əsas götürülməsi zəruridir: əhalinin səmərəli məşğulluğu, iqtisadi səmərəlilik, daha çox milli gəlirin yaranması və maliyyə bazanın stabilliyinin təmin edilməsi. Bu meyllərin iqtisadiyyatın diver- sifikasiyasının istiqamətlərini seçmək üçün konsepsiya kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu meyllərin əsas kimi qəbul edilməsinin biri haqqm- da qeyd edim ki, ölkənin 6,2 mln. nəfərdən çox əmək ehtiyatı olduğu halda, iqtisadiyyatda cəmisi 4,5 mln. nəfər məşğuldur. Əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin ancaq 73 faizi məşğuldur (2010-cu il). 2010-cu ildə gənclərin (15-

24 yaşlı) işsizlik səviyyəsi 15 faizə çatmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər il ölkənin orta məktəblərini yüz minlərlə gənc qurtanır. Minlərlə gənc ordudan tərxis olunurlar. Onların müəyyən faizi universitetlərə və digər təhsil müəssisələrinə qəbul olunurlar. Qalan gənclərin məşğul olması üçün ləyaqətli və şəffaf maddi-texniki baza yaradılmalıdır. Bu problem daha ətraflı

2.3.2 paraqrafında verilmişdir.

2007- ci ildə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyası»nda deyilir ki, sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq makroiqtisadi tarazlığı poza və, beləliklə, ölkəni potensial global və regional iqtisadi böhranların təsirinə qarşı müdafiəsiz vəziyyətə sala bilər. Milli təhlükəsizlik konsepsiyasında o da vurğulanır ki, iqtisadi qeyri-sabitliyin qarşısını almaq məqsədilə iqtisadi siyasət iqtisadi çox-şaxəliliyin təşviqinə yönəldilməlidir. Bu baxımdan dövlət proqnozlarından iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini xarakterizə edən bəzi göstəriciləri yenə də oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm. Proqnozlardan görünür ki, 2018- ci ildə Respublikanın ÜDM-un 30%-i, ixracının isə 82 faizə qədəri neft-qaz sektorunun payına düşəcəkdir (ixrac neftinin bir barelinin qiyməti 90 dollar qəbul edilmişdir). Xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-ə nisbəti 56 faizə yaxın olacaqdır. Bu nisbətlər ölkə iqtisadiyyatının xarici bazarların konyukturundan və energetika sektorundan hələ də çox asılı olacağını biruzə verir. Beləliklə, proqnozlar da qarşıdakı illərə nəzərdə tutulan tədbirlər milli təhlükəsizlik baxımından da önəmli deyil (2,2015-ci il, kitab II, 2014).

Ölkə iqtisadiyyatının çoxşaxəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də onun sənayesinin sahəvi strukturudur. Azərbaycanın ÜDM-ində kənd təsərrüfatının hesabına birinci sektorun, neftin hasilatı və emalı hesabına ikinci sektorun (sənaye və tikinti) xüsusi çəkisi yüksəkdir. 2013-cü ildə ümumi daxili məhsulda kənd təsərrüfatının payı 5,3% olmuşdur ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 2,5-3 dəfə çoxdur. İslahat illərində xidmət sferası əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etsə də, ümumi daxili məhsulun tərkibində onun xüsusi çəkisi 30,2% olmuşdur. Belarus, Qazaxıstan, Rusiya və Ukrayna ilə müqayisədə bu göstərici Azərbaycanda 1,6-2,1 dəfə azdır (85, 2011, S.28). Sosial xidmət (elm, təhsil, səhiyyə) sahələrində keyfiyyət baxımından inkişaf tələbatdan xeyli geriyə qalır. 2013-cü ildə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun tərkibində bütünlükdə sənayenin xüsusi çəkisi 46,3% olmuşdur ki, bu da hasilat sənayesinin hesabına inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 25-30% təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ikinci (sənaye və tikinti) və üçüncü (xidmət sahələri) sektorların payı yüksək olur ki, bu da sosial xidmət sahələrinin, turizmin, ticarətin, emal sənayesinin geniş inkişafı ilə izah edilir.

**Neft və qaz hasilatı nəzərə alınmadan Azərbaycanda
ümumi daxili məhsulun strukturu**

	2004		2005		2010		2013	
	mln. man	%-l ə	mln. man	%-lə	mln. man	%-l ə	mln. man	%-lə
ÜDM“Cəmi, O cümlədən;	8530	100	1252	100	4157	100	5770	100
-xam neft və təbii qaz hasilatı	2474	29,0	4934	39,4	1895	45,	2267	39,3
-digər sahələr o cümlədən:	6056	100	7589	100	2261	100	3502	100
a) kənd təsərrüfatı	921	15,2	1127	14,9	2245	9,9	3059	8,7
b)emal sənayesi, cəmi, ondan:	708	11,7	902	11,9	2245	9,9	2424	6,9
-neftayırma məhsulları	205	3,4	251	3,3	1081	4,8	1039	3,0
v) xidmət sahələri	2644	43,7	3206	42,2	1139	50,	1742	49,8

Mənbə: «Azərbaycan rəqəmlərdə», 2011-2014, Dövlətstatkom, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

ABŞ-da, Yaponiyada, Almaniyada və Fransada kənd təsərrüfatının ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2-3 faiz, xidmət sferasının 60-70 faiz, sənayenin payı 24-34 faiz olmuşdur (72, 2002, №6, s.147). Bütünlükdə inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi daxili məhsulda xidmət sektorunun xüsusi çəkisi orta hesabla 60-70%, aqrar sektorun payı 1-3%, sənayenin payı 25-35 faiz təşkil edir. Sənayenin özünün tərkibində emal sahələrinin xüsusi çəkisi 70-80 faiz olur. Ölkənin ümumi daxili məhsulunun sahəvi strukturu 4.2 sayılı cədvəlin informasiyası ilə xarakterizə olunur. Neft sektoru nəzərə alınmadan aqrar sektorun ümumi daxili məhsulda faktiki xüsusi çəkisi 9 faizə, xidmət sahələri 50 faizə qədərdir (cədvəl 4.2). Deməli, dövlət başçısının iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi barədə hələ 2005-ci ildə qarşıya qoyduğu vəzifələrin vaxtında yerinə yetirilməsi istiqamətində çox işlər görülməlidir.

Ölkə prezidentinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsində emal sənayesinin müstəsna əhəmiyyəti olmasının inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də sübut edir.

Azərbaycanda emal sənayesinin müasir vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirməyi lazım bilirik. Emal sənayesinin inkişaf səviyyəsi ölkənin bütünlükdə inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biridir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarlarına məhz emal məhsulları vasitəsilə inteqrasiya edirlər. O da məlumdur ki, emal sənayesinə yönəldilən investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyi də hasilat sənaye sektoruna nisbətən bir neçə dəfə yüksəkdir. Eyni zamanda məşğulluq baxımından onu da diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, sürətlə inkişaf edən neft sektorunda stabil olaraq cəmi 40 min

nəfərə qədər adam çalışır. Onların sayının gələcəkdə azalmasını da söyləmək olar. Emal sənayesinin digər üstünlüyü ondan ibarətdir ki, az kapital tutumludur, daha çox əlavə dəyər yaradır. Emal sənayesinin inkişafı eyni zamanda aqrar sektorun da inkişafına həlledici təsir göstərir. Məsələn, gündəlik min ton şəkər tozu istehsal etmək gücünə malik olan İmişli şəkər zavodunun tikilib istifadəyə verilməsi bir çox rayonlarda şəkər çuğundurunun əkin sahələrini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməyə imkan vermişdir. Bununla da əhalinin məşğulluğuna, pul gəlirlərinin artınmasına şərait yaradılmışdır. Ancaq hal-hazırda emal sənayesinin inkişaf səviyyəsi qarşıya qoyulan vəzifələrin vaxtında həyata keçirilməsi baxımından kifayət deyil. Belə ki, 2013-cü ildə bütünlükdə sənaye məhsullarının ancaq 20 faizi emal sənayesində istehsal edilmişdir ki, onun da yalnız 14 faizi qeyri-neft emal sənaye sahələrinin payına düşür. Statistika göstərir ki, daxili investisiyalardan emal sənayesinin qeyri-neft sektorunda çox az həcmdə istifadə olunur.

Azərbaycanda kənd əhalisinin daxili və xarici miqrasiyasının qarşısını almaq məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı genişləndirilməlidir ki, kənd yerlərində ləyaqətli daimi iş yerləri yaradılsın. Ancaq aqrar sektorun emal sənayesi ilə tarazlaşdırılmış inkişafını təmin etmək məqsədilə təşkilati-hüquqi və iqtisadi idarəetmə ilə bağlı problemlər həll edilməlidir. Aqrar sektor barədə müəllifin konseptual mövqeyi daha ətraflı 4.8 sayılı paragrafda əks olunmuşdur. İndiki mərhələdə bu sektorun investisiya təminatı ancaq dövlət investisiyalarından istifadənin genişləndirilməsi hesabına təmin edilə bilər.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi həyata elə keçirilməlidir ki, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat yaradılsın. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistemin qurulması nə qədər vacibdirsə, bir o qədər də mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın bu və ya digər sektorunda Azərbaycan öz yerini elə müəyyən etməlidir ki, istehsal edəcəyi məhsul dünya bazarlarında özünə yer tuta bilsin. İndi rəqabətqabiliyyətli baxımdan ölkə iqtisadiyyatı hansı mərhələdədir sualına aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə mal ixracının tərkibinə nəzər salmaq istərdik. Xammal və yanmfabrikat formasında ölkədən çıxan məhsullar ümumi ixracın 90 faizdən çoxunu təşkil edir. 2010-cü ildə 4 min ton alüminium oksidi, 69,3 min ton dəmir filizi, müxtəlif formada 46 min ton polimerlər, 2,2 mln ədəd heyvan dərisi, 3,4 min ton pambıq lifi, 14 min ton şəkər çuğunduru, 6,5 min ton pambıq parça ipiyi, 2 min ton tütün, 242 min ton təzə meyvə və tərəvəf ölkədən çıxanmışdır. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək üçün məhsullar üzrə güclü ixtisaslaşdırılmış, müasir texnologiyalara əsaslanan iri istehsal komplekslərinin yaradılması lazımdır. Müasir texnologiya dedikdə mən təkcə xaricdə yaradılmış texnologiyaların ölkə müəssisələrində tətbiqini nəzərdə tutmuram. Bununla yanaşı ölkənin özündə də yeni texnologiyalar yaradılmalı

və tətbiq olunmalıdır ki, xarici rəqib qarşısında ölkəyə üstünlük versin. Çünki xarici texnologiyaların tətbiqi ölkəni ancaq onlara çatmağa şərait yarada bilər. Məsələn, neft-kimya və kimya sənayesinin perspektiv inkişafı üçün Fransa və İngiltərə şirkətləri tərəfindən texniki-iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması və həyata keçirilməsi bu kompleksin rəqabətqabiliyyətli, müasir tələbələrə cavab verən məhsullardan tikintidə, səhiyyədə, cihazqayırmada, kənd təsərrüfatında, maşınqayırmada və digər sahələrdə geniş istifadə etməyə imkan verəcək və ölkənin ixrac potensialını da gücləndirəcəkdir. Xammal və material resurslarının hazır məhsula qədər emal edilməsi nəinki iqtisadi səmərə verə bilər, həmçinin mühüm sosial məsələ olan əhalinin məşğulluğunun yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Belə layihələrin hazırlanması xalq istehlakı, maşın, avadanlıqlar və kübrə istehsalını, kənd təsərrüfat və emal sənayesinin bir neçə prioritet sahələrini əhatə etməsi düzgün olar.

Ölkənin maliyyə bazasının stabilliyi ilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi arasındakı qarşılıqlı təsirdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun məhsullarının idxalı və ixracı arasında idxalın xeyrinə çox böyük məbləğdə fərq var. Məsələn, 2005-ci ildə təkcə istehlak mallarının Azərbaycana idxalı ixracdan 4,1 dəfə, 2010-cu ildə isə 4 dəfə və ya 2,2 milyard ABŞ dolları məbləğindən çox olmuşdur. Yerli istehsalın inkişafı mənafe baxımından bu meyl önəmli deyil. Bundan başqa, o, xarici valyutaya tələbatı artırır və xarici valyuta ilə daxil olan neft gəlirlərinin ölkədən çıxarılmasına, bununla da pul bazasının stabilliyinə müsbət təsir göstərir. Bazarda stabilliyi təmin etmək məqsədilə 2007-ci ildən xarici valyutaların ölkədən çıxarılması da tam liberallaşdırılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, 2010-cu ildə Mərkəzi Bank tələbatdan artıq olan 2,2 milyard dollar məbləğində xarici valyutaları sterilizasiya edərək dövrüydən çıxarmaq məcburiyyətində olmuşdur. Neft-qaz ixracı genişləndikcə ölkənin valyuta bazarına təzyiqin yaxın 10-12 il ərzində daha da güclənə biləcək ehtimalım nəzərə alsaq, onda ixracdan ölkəyə daxil olan pulların sənayenin emal sahələrinin və aqrar sektorun müasir texnologiyalar əsasında inkişaf etdirməsinə və şaxələndirilməsinə yönəlməliyik ki, daxili bazarda pula tələbat artsın, maliyyə bazasında təkliflə tələb arasında tarazlıq yaransın.

Kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez səslənir ki, Mərkəzi Bank sərt pul-kredit siyasətini davam etdirir. Bu da bütünlükdə real sektorun, ən başlıcası, emal sənayesinin və aqrar sektorun inkişafında maliyyə çatışma-mazlığı problemini yaradır. Mahiyyət etibarı ilə bu, düzgün qənaətdir. Ancaq sərt pul-kredit siyasəti məcburiyyət qarşısında atılan addımdır. Mərkəzi Bankın bu siyasətini indiki şəraitə adekvatdır. Mərkəzi Bankın bu siyasətinin dəyişdirilməsinə maddi baza yaradılmalıdır. Başqa sözlə xarici valyutaya daxili tələbi artırmaq tələb olunur. Bu da dövlət investisiyaları hesabına iql-

sadiyyatın şaxələndirilməsi vasitəsilə emal sənaye sahələrinin və aqrar sektorun böyük miqyasda inkişaf etdirilməsi yolu ilə təmin oluna bilər.

Neft gəlirlərindən emal sənayesində və aqrar sektorda səmərəli istifadə etməklə, iqtisadiyyatı şaxələndirə, əhalinin əksəriyyətinin yaşayış standartlarını yaxşılaşdırma və Azərbaycan sənayecə inkişaf etmiş güclü ölkəyə çevirə bilərik. İnkişaf etmiş ölkələrin struktur siyasəti barədə təcrübələrdən istifadə etməklə, Azərbaycanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə çevrilməsini sürətləndirmək olardı.

Azərbaycanın sənaye istehsalının strukturunda müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Qida məhsullarının istehsalı, metallurjiya, neft emalı, kimya sənayesi, dəri və ayaqqabı istehsalı, elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı, maşın və avadanlıqlar istehsalı inkişaf edir.

Təəssüf doğurur ki, 2014-cü ildə tərtib edilmiş 2015-2018-ci illərə hökumət proqnozlarında ümumi daxili məhsulun strukturunda inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək üçün tələb olunan keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi nəzərdə tutulmur. Xidmət sahələrinin ümumi məhsulda xüsusi çəkisi

2013-cü ildəki 30,2%-dən 2018-ci ildə cəmi 38,6%-ə qədər artması proqnozlaşdırılır. Yeni 2001-ci il yem əsr və üçüncü minillik münasibətilə unudulmaz Heydər Əliyevin müraciətində deyilir: «Yeni minilliyin başlanğıcı iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsində dönüş mərhələsi olacaq və omm əsas istiqamətləri iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və yem şəraitə uyğun təsisat dəyişikliklərinin həyata keçirilməsindən ibarət olacaqdur». Bizim fikrimizcə, ölkədə sənaye istehsalının strukturunun (təşkilati- idarəetmə strukturunu yox) dəyişdirilməsi istiqamətində hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirilməli və məqsədyönlü xarakter daşmalıdır. Buna nail olmaq üçün dövlət tənzimləmə sisteminə prinsipial xarakterli dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. İqtisadi struktur konsepsiyası Azərbaycan Respublikasının daxili bazanın sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatının ödənilməsini və yeni məhsullarla dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunmasını təmin etməlidir. İxracın diversifikasiyasını artırmağa imkan verən sənaye məhsullarının çeşidini indidən hökumət müəyyən etsə düzgün olar. Bu çeşidin seçilməsində meyar xarici və daxili bazanın tələbi, ölkənin əmək resursları və xammal bazası ola bilər. Bu amillərə əsaslanan yeni sənaye məhsullarının yeni texnologiya ilə istehsalı təşkil olunmaqla, dünya bazasına çıxış həyata keçirilə bilər. Hal-hazırda müəyyən müddət daxilində konkret sənaye sahələrinin prioritetliyi, gələcəkdə isə milli iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərinin seçilməsi düzgün olardı. Bu da Respublika üzrə iqtisadi artımı təmin etməklə, paralel işsizlik və yoxsulluq problemlərinin həllinin sürətləndirilməsinə imkan verir.

Prezident özünün çıxışlarında iqtisadiyyatın həm sahəvi, həm də regional baxımından tarazlı inkişafını təmin edilməsini, struktur islahatları

mn genişləndirilməsini, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsini bir neçə dəfə vurğulamışdır.

Həyata keçirilən geniş miqyaslı tədbirlərin nəticəsi kimi indiyə qədər Azərbaycan yüksək iqtisadi artımla irəliləmişdir. Ancaq artım tempələri heç də əsas məqsəd deyil. Əvvəlki illərlə müqayisədə iqtisadi artım tempinin azalması Azərbaycanda artıq müşahidə olunur. Belə ki, 2010-cu ildə ümumi daxili məhsulun artım tempi 5 faiz, 2011-ci ildə 0,1 faiz, 2012-ci ildə 2,2 faiz 2013-cü ildə ölkədə iqtisadi artımın 5,8 faiz olmuşdur. Sonrakı illərdə, 2018-ci ilə 5,7 faiz olacağı hökumət tərəfindən proqnozlaşdırılmışdır. Ancaq bu azalmalar xam neft hasilatının aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Belə meyllərin qarşısını almaq məqsədilə qeyri-neft sənaye və aqrar sektorun, turizmin və informasiya texnologiyalarının, eləcə də bütünlükdə qeyri-neft sektorunun hesabına iqtisadiyyatın masştablı diversifikasiya-sına nail olunması nəzərdə tutulur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkənin sənayeləşdirmə mərhələsini başa vurmaq üçün iqtisadiyyatın özəyini yüksək dərəcədə inkişaf etmiş emal sənayesi və 3diksək texnoloji sahələr təşkil etməlidir. Bu müddəalara da uyğun ölkənin inkişaf modeli və onun icra mexanizmləri, metod- lan, qanunvericilik bazası yaradılmalıdır. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda sənaye istehsalının XX əsrin 90-cı illərinin səviyyəsinə ancaq 2009- cu ildə çatmasının əsas səbəbi, bizim fikrimizcə, emal sənayesində, xüsusilə istehlak malları istehsalında, metallurgiya, kimya, tikinti və maşınqayırma komplekslərində struktur dəyişikliklərinin ləngiməsidir. Bu baxımdan 2000- ci ilə qədərki dövr daha çox seçilir. Ancaq 2000-ci ildən sonra emal sənayesinin inkişafı sürətlənmişdir.

Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artımı stabil deyil, həcmi orada çalışanların sayına adekvat deyil, əmək məhsuldarlığı aşağıdır, xırda təsərrüfatlar (ailə, fermer təsərrüfatları) üstünlük təşkil edir, investisiyaların həcmi azdır və s. Kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı sənayedə, tikintidə, nəqliyyat və rabitədə işləyənlərin birlikdə sayından 2 dəfə çox (2010-cu il) olmasına baxmayaraq, 11 dəfə az əlavə dəyər yaranmışdır. Burada əmək məhsuldarlığı cəmi 1438 manat olmuşdur (2010-cu il). Bütünlükdə xidmət sektorlarında ümumi artımın beşdə biri əldə edilmişdir ki, bu da digər ölkələrlə müqayisədə xeyli azdır. Ümumi daxili məhsulun artımının iqtisadi sektorlar üzrə formalaşmasının tədqiqi göstərir ki, artım əsasən mədən çıxarma sənayesinin hesabına formalaşmışdır. Ən az artım aqrar sektorda yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikası hal-hazırda beynəlxalq əmək bölgüsündə əsasən xammal və yanmfabrikatları ixrac edən ölkə mövqeyinə malikdir. Mərkəzi Bankın məlumatına görə ölkədən ixrac olan malların 96%-i yanacaq və xammal məhsullarıdır. İxracın tərkibində maşın və avadanlıqlar cəmi 0,9 %, istehlak malları isə 3 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü ildə

bütünlükdə qeyri-neft məhsulları ümumi ixracın cəmişi 5,6%-nə bərabər olmuşdur. Təbii resurslardan müasir texnologiyalar əsasında son istehlaka yararlı olan hazır məhsullar istehsal etməklə, ölkənin inkişaf etmiş ölkələr qrupuna keçməsinə təmin etmək tələb olunur. Ölkə başçısı tərəfindən müəyyən edilən hədəflərdən biri məhz budur. Azərbaycan Respublikası kifayət qədər resurs potensialına malikdir. Ancaq onlardan səmərəli istifadə olunması, qeyri-neft sənaye sahələrində prioritetlərin seçilməsi və istehsal güclərinin artırılması digər ölkələrə nisbətən ölkənin üstünlüyünü və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edə bilər. Ölkənin daxili istehsalın strukturunda istehlak mallarının istehsalının sürətlə və bözdük miqyasda inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan idxalının 40 faizə qədər və ya 4,5 milyard dollar istehlak mallarının, payma düşür (2013-cü il).

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatının sahə strukturunun dəyişməsinin ümumi qanunauyğunluğu ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatının və hasilat sənayesinin yüksək xüsusi çəkisindən tədricən texniki cəhətdən mürəkkəb olmayan istehsallara (yüngül, yeyinti sənayesi), sonra isə kapital və material tutumlu sahələrə (metallurgiya, kimya sənayesi), yüksək texnologiyalar əsasında məhsul istehsal edən ehtutumlu sahələrə keçilir. Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunun yenidən qurulmasını dövlət sürətləndirə bilər. Apardı meyl ondan ibarət ola bilər ki, əvvəlcə bir qrup istehsal sahələri həm daxili və həm də xarici bazarlarda ödəmə qabiliyyətli tələbin həcminə və strukturuna uyğunlaşdırılsın. Azərbaycan hökuməti işgüzar dairələrlə əməkdaşlıq şəraitində prioritet sahələr üzrə məqsədli istehsal və investisiya proqramları müəyyən etməklə, onların yerinə yetirilməsində öz investisiyası ilə iştirak edə və daimi nəzarət həyata keçirə bilər.

*

Dünyada baş verən qloballaşma struktur konsepsiyasında müəyyən edilən amillərdən biri olaraq qalır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, struktur dəyişiklikləri konsepsiyası uzun müddətə davamlı iqtisadi artıma şərait yaratmaq, daxili və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək və ya milli maraqlara xidmət edən sahələri müdafiə və inkişaf etdirmək məqsədi ilə milli iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasını təmin edən dövlət tənzimləmə tədbirləri sistemindən ibarətdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra iqtisadi strukturun dəyişdirilməsinin iki yolu məlumdur: xalis bazar münasibətlərinə əsaslanan kortəbii yol və dövlət idarəetmə vasitələrinə əsaslanan tənzimlənən yol. Birinci halda struktur dəyişikliklərini təmin edən mexanizm mənfəət norması olmuşdur (mənfəətin kapitala nisbəti və ya rentabellik əmsalı). Mənfəət normasının dəyişməsi nəticəsində istehsal strukturu dəyişir, az gəlirli müəssisələrin sahibləri müflisləşir. Belə müəssisələr investisiya baxımından cəlbəediciyi itirirlər. Kapital, işçi qüvvəsi, sahibkarlar o sahələrə üz tuturlar ki, orada yüksək mənfəət nor

ması əldə etmək mümkün olur. Birinci yolu adətən şərti olaraq Amerika yolu adlandırırlar. Bu yolla 80-ci illərdə Böyük Britaniya da getmişdir. Burada bazarın rolunu oynamışdır. Dövlətin passiv müdaxiləsi olmuşdur. Bu yol çox uzundur, ciddi sosial ağırlıqlar var, istehsalın səmərəliliyinin zəif artım tempi müşahidə olunur. İkinci yol Yaponiya yoludur. İkinci yolu seçən ölkələrdə arzu edilən struktur dəyişikliklərini sürətləndirmək üçün idarəetmə vasitələrindən dövlət geniş istifadə edir. Belə halda proqnoz qiymətləndirilməsi əsasında bu və ya digər sahənin ixtisar olunması və ya inkişaf etdirilməsi əvvəlcədən müəyyən edilir. Bu yolun dayacağı mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə vasitələri, dövlət planlaşdırılması və resursların sahələrarası bölgüsü mexanizmindən hökumət tərəfindən geniş istifadə edilməsidir. Bu yol daha sürətlidir, az sosial ağırlıq, məhsuldarlığın artım tempi yüksəkdir. Yaponiya kimi ölkə yenidən sənayeləşdirmə mərhələsini bir neçə il ərzində keçmiş və industrial cəmiyyətə çevrilmişdir. Cənubi Koreya 40 ildən çoxdur ki, bu yolla irəliləyir, özü də çox uğurla. Hələ XIX əsrin əvvəllərindən Yaponiyada kapitalist sənayesini yaratmaq üçün dövlət müəssisələrinin tikilməsinə başlanılmışdır. Müəssisələrə subsidiyalar verilmiş və iqtisadiyyatda yüksək müdafiə rüsumları tətbiq edilmişdir. Bu siyasət XX əsrin 30-cu illərində daha da gücləndirilmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra dövlətin iqtisadiyyatda yüksək rolu saxlanmışdır. Dövlət xüsusi müəssisələrin cari təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə mexanizmlərindən geniş istifadə etmişdir. Maddi və əmək resurslarının mərkəzləşdirilmiş qaydada prioritet sahələr arasında hökumət tərəfindən bölüşdürülmüşdür. Bu siyasətin uğurlarını xarici rəqabətin məhdudlaşdırılması (himayədarlıq ticarəti, valyuta siyasəti), investisiyalar və texniki yeniliklər xətti ilə sahələrarası daxili rəqabətin stimullaşdırılması təmin etmişdir. Özəl biznes dövlət nəzarətini 'məmnuniyyətlə' qəbul edirdi. Çünki dövlət onları subsidiyalar, kreditlər, vergilər, dövrəli valyutalar, texniki lisenziyalar vasitəsi ilə stimullaşdırırdı. O dövrdə dövlət rəqlamentasiyası xarici iqtisadi əlaqələri və kredit-maliyyə sferasını ən yüksək dərəcədə qanunvericilik aktları ilə əhatə edirdi. Yaponiyanın müharibədən sonrakı təcrübəsi göstərir ki, spesifik şəraitdə qısa müddətdə ölkənin baza sahələrindən tutmuş yüksək texnoloji sahələrinə qədər istehsal sferasını bərpa etmək və sənayeləşdirilmiş cəmiyyət yaratmaq üçün bazar rəqabətinə nisbətən dövlət tənzimlənməsi daha səmərəlidir. Yaponiya ancaq 1985-ci ildən başlayaraq, xarici ticarət və kredit-maliyyə sferasını liberallaşdırdı, açıq bazarı elan etdi. 1996-cı ildə Yaponiyada dövlət xərcləri ümumi daxili məhsulun 35,6 faizini təşkil etmişdir. 1985-ci ildə Yaponiyada ölkənin maliyyəsini sağlamlaşdırmağın yeddi illik, 1995-ci ildə rəqlamentasiyanın məhdudlaşdırılması beşillik planları qəbul edilmişdir. Hal-hazırda dünyada liberallaşdırma siyasəti apanısa da, Yaponiya əvvəlki kimi «tənzimlənən» böyük ölkə kimi qalır. Ölkənin sənayeləşdirilməsi vəzifəsini qarşıya qoyan dövlətlər çox geniş vasitələrdən istifadə etməklə, milli

iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə nail olmuşlar. İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi strukturun əsaslı dəyişdirilməsi barədə Asiya ölkələrinin (Yaponiya, Çin, Cənubi Koreya və Hindistan) təcrübəsini daha yüksək qiymətləndirirlər. Qarşıya qoyulan vəzifədən asılı olaraq bu ölkələrin bəzilərində dövlət sektoruna (Çin, Cənubi Koreya), digərlərində isə özəl sektora əsaslanmışlar. Fəal dövlət tənzimlənməsindən və ya liberal siyasətdən istifadə iqtisadi inkişafın mərhələsindən asılı olaraq tətbiq edilmişdir. Struktur dəyişikliklərinin idarəetmə mexanizmi kimi dünya ölkələrində hökumət prioritet sahələrin seçimini həyata keçirmiş və onların inkişafında müxtəlif formalarda, o cümlədən investisiya yönəltməklə və vergi güzəştləri etməklə iştirak etmişdir. Yaponiyada ilk mərhələdə metallurgiya və kömür sənayesi, gübrə istehsalı, neftkim- ya sənayesi, 50-ci illərin axından avtomobil sənayesi prioritet sahələr olmuşlar. Çində əvvəlcə kənd təsərrüfatı, ərzaq sənayesi və istehlak malları istehsal edən sahələr, sonradan isə maşınqayırma, tikinti materialları istehsalı, avtomobil və kimya sənayesi prioritet kimi qəbul edilmişdir. Doxsanmı illərin ikinci yarısından mikroşxemlərin, şəxsi kompüterlərin, telekommunikasiya komponentlərinin və yeni materialların istehsalı prioritetlərə daxil edilmişdir. Cənubi Koreyada, Çində, Yaponiyada, Hindistanda orta və uzunmüddətli mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və idarəetmə sistemindən geniş istifadə olunmuşdur. Bu ölkələrdə xarici investitorlara münasibət müxtəlif olmuşdur. Cənubi Koreyada 1970-ci illərin əvvəlinə xarici investisiyaların güclü axını olmuşdur. Bunun mənfəi nəticələrindən qorxan hökumət «oyun» qaydalığında dəyişiklik etmişdir. Birgə sahibkarlığa prioritetlik verildi, xarici investisiya layihələrinin seçilməsinə sərt meyarlar qoyuldu, birgə müəssisələrdə xaricilərin payı 50 faizə qədər müəyyən edildi. Hindistanda bu rəqəm 40 faiz səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Çox ölkələrdə xarici iqtisadi Əlaqələrdə himayədarlıq siyasəti həyata keçirilmiş, istehlak və sənaye mallarına yüksək rüsumlar və ya idxala kvotalar qoyulmuşdur. İxracı subsidiya verilmiş, avadanlıqların və texnologiyaların idxalı rüsumlardan azad edilmişdir. Yaponiyada avtomobil sənayesi üçün 50 faiz səviyyəsində avadanlığın amortizasiyası norması müəyyən edilmişdir. Yaponiya yenidən sənayeləşdirmə (reindustrial) mərhələsini bir neçə onillik ərzində keçmiş və postsənayeləşdirilmiş cəmiyyətə çevrilmişdir. Avropa ölkələrindən İrlandiya və Finlandiyada da ölkənin sənayecə inkişafına prioritetlər və onlara müxtəlif dövlət yardım- lara xəminə əsaslanaraq nail olmuşlar. İrlandiyada prioritet sahə olan informasiya texnologiyası üçün mənfəətdən vergi dərəcəsi 2,8 dəfə azaldılmışdır. Ölkədə dövlət subsidiyası sistemi geniş inkişaf etmişdir. Finlandiyada meşə sənayesi, onunla bağlı maşınqayırma və informasiya texnologiyaları prioritet sahələrdir. Beləliklə, Qərb ölkələrinin iqtisadi inkişafında əldə edilən uğurlar dərindən struktur dəyişikliklərinin apanımasından çox asılı olmuşdur.

Müstəqilliyin ilk on ilində Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasəti dövrün xüsusiyyətlərindən irəli gələn tədbirlər kompleksi kimi müsbət qiymətləndirməklə, qeyd etmək lazımdır ki, inkişafın xammal-ixrac orienta- siyası həm siyası və həm də iqtisadi vəzifələrin qısa zaman kəsiyində yerinə yetirilməsi zəruriyyətindən irəli gəlmişdir. İndi isə Azərbaycanın yenidən sənayeləşdirilməsi həyata keçirmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələr iqtisadi inkişafa nail olmaq, insanlann həyat səviyyəsini yüksəltmək, yoxsulluq səviyyəsini aşağı salmaq üçün sənayeləşdirmədən əsas vasitə kimi istifadə etmişlər və edirlər.

Dərin struktur dəyişikliklərinə maksimum iqtisadi və sosial səmərə ilə nisbətən qısa dövr ərzində nail olmaq üçün, fikrimizcə, hər şeydən öncə milli prioritetlərin seçilməsi vacibdir. Milli prioritetlər, həmçinin neft və neft gəlirlərindən istifadə barədə fikirlərini 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev aşağıdakı kim açıqlamışdı: «Üstünlük, sözsüz ki, neft sektoruna məxsusdur. Biz ölkə iqtisadiyyatının bu əsas istiqamətində bütün proqnozlan və bizi nə gözlədiyini bilirik. Pul hesabı ilə bu, hər il milyard dollar deməkdir. Bu iş əhalinin yaşayış vəziyyətini yaxşılaşdırmağa da, əmək haqqını artırmağa da, qeyri-neft sektoruna çoxlu sərmayə ayırmağa da imkan verəcəkdir. Sənaye, kənd təsərrüfatına da. Bu, insanları işlə təmin etməyə imkan verəcək, çünki bizdə işsizlik, təəssüf ki, hələ də mövcuddur. Zəngin təbii ehtiyatlara malik olaraq, onlardan bacarıqla istifadə edərək, çox qısa bir müddətdə insanlann maddi rifahını yaxşılaşdırmağa bilirik. Bu, başlıca vəzifədir. Hər bir hökumətin əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, insanlann həyatını daha yaxşı etsin. Zənn edirəm ki, bunun üçün bizim hər bir imkammız vardır, ən başlıcası isə bunu istəyirik. Ölkədə hələ çox iş görmək lazımdır, bir çox sahələr vardır ki, onları dirçəltmək, yaxud yenidən yaratmaq lazımdır. Biz də bu istiqamətdə işləyəcəyik» (31, 16.08.03).

Emal sənayesinin, aqrar sektorun, neft-kimya sənayesinin, yüngül sənaye və istehlak malları istehsalının, tikinti materiallarının istehsalının, maşın- qayırmanın, elmi-tədqiqat və konstruktor işlərinin bir çox sahələrinin, milli prioritet kimi elan olınsa düzgün olar. Ölkənin tələbatını təmin edən elmi- tədqiqat və layihə konstruktor işlərinin genişləndirilməsi lazımdır. Dövlət investisiyalarının bir-birini tamamlayan prioritet istehsal sahələrinə (məsələn, pambıq, üzüm, dəmir filizi, alüminium oksidi və digərləri əsasmda) yönəldilməsi yolu ilə ölkənin təxirəsalınmaz iqtisadi və sosial problemlərinin həll edilməsinin həlledici vasitəsinə çevirmək zəruridir.

2020-ci il İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq, iqtisadiyyatın klas- terlər əsasında inkişafı çərçivəsində dəmir və alüminium filizləri, neft, qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət kompleksin inkişafı planlaşdırılır. Komplekslərin təşkili son məhsulun istehsalına qədər olan texnoloji zəncirin qurulmasına şərait yaradacaqdır. Hesab edirik ki, meyvə-tərəvəz,

pambıq, üzüm, barama, şəkər çuğunduru, yun istehsalı və s. əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının da əsasında klasterlər yaradılması məqsəda uyğundur. Şəxsi istehlak mallarının istehsalının genişlənməsini təmin edən obyektlərin tikintisi dövlətin vacib obyektləri hesab edilə bilər. Aztəminatlı əhali təbəqəsi və gənclər üçün dövlət investisiyaları hesabına yaşayış evlərinin tikilməsi və güzəştli qiymətlərlə satılması da nəzərdə tutulsa düzgün olar. Azərbaycan hökuməti sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında dərin struktur dəyişikliyi əsasında daxili bazanın tələbatını milli istehsalın hesabına daha dolğun təmin edə bilər. Biz özümüzün güclü qara və əlvan metallurgiyasını, neft-qaz avadanlıqlarının istehsalını, məişət və kənd təsərrüfatı (pambıq, üzüm, tütün, çay, meyvə-tərəvəz) məhsullarının dərin emalını təşkil etməklə, daxili bazarı rəqabətqabiliyyətli yerli məhsullarla təmin edə bilərik. Milli prioritet sahələrinin inkişafı daxili bazanın qorunmasını da zəruri edir.

İqtisadi inkişaf prosesində «birinci sektor» (kənd təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq) sahə strukturunda öz yerini ikinci sektora (sənaye və tikinti), onlarda «üçüncü sektora» (xidmət sferası) verirlər. Göstərilən dəyişikliklər uzun müddətli meyllərlə yanaşı, eyni zamanda, onunla izah edilir ki, elmi texniki tərəqqinin təsiri altında kənd təsərrüfatının tərkibindən bəzi fəaliyyət növləri çıxır və ayrıca sənaye və xidmət sahəsi kimi formalaşırlar. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının, sənayenin və ticarətin inteqrasiyası baş verir, istehsal əlaqələrinin yeni tipi olan aqrar-sənaye kompleksi yaranır.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə xidmət sferası (üçüncü sektor) onların iqtisadiyyatının apancı hissəsinə çevrilmişlər. Xidmət sferasında əməliyyatların həcmi həmin ölkələrin emal sənayesində istehsalın həcmindən çox olmuşdur. Bu ölkələrdə ikinci sektor emal sənayesi ilə təmsil olunur. Birinci sektorun payı çox olur. Bəzi inkişaf edən ölkələrin ÜDM quruluşunda ikinci və üçüncü sektorun payı yüksək olur. Bu da turizm və ya ticarətin geniş inkişafı ilə izah edilir.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev JTAR-TASS agentliyinə verdiyi müsahibəsində demişdir: «...Neft amili bu gün sabitləşdirici amildir, lakin artıq, məsələn, beş il əvvəl olduğu dərəcədə əhəmiyyətli deyildir. Bu gün müasir texnologiyaların inkişafı, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsi prioritetdir» (31).

Ölkənin inkişaf səviyyəsini əks etdirən göstəricilərdən biri olan sahə strukturunun gələcək inkişaf meyli, bizim fikrimizcə, aşağıdakı kimi xarakterizə olunmalıdır: ÜDM yaradılmasında kənd təsərrüfatının, hasilat sahələrinin, ağır sənayenin payı aşağı düşəcək, sabitləşəcək, maddi istehsalın əmək və eimtulmuş sahələrinin üstün tempə inkişafı müşahidə olunacaq (maşın və avadanlıqlar, neft-kimya, yüngül, yeyinti, tikinti materialları, kosmik-müdafiə texnika, nəzarət ölçü cihazları, əcazılıq məhsulları və s.), xid

mət və sosial sektorların payı sürətlə artacaqdır. Hər şeydən öncə təhsilin, səhiyyənin, elmin, sosial təminatın və başqaların xüsusi çəkisi artacaqdır.

XXI əsr ərzində Azərbaycanın iqtisadi strukturu bir neçə dəfə dəyişilə bilər. Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində ümumi daxili məhsulun yaradılmasında təbii sərvətlərin hasilatı, xammalın ilkin emalına əsaslanan sənaye sahələri və kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil etmişdir. Əsrin ortalarına yaxın maşınqayırma inkişaf etməyə başlayacaq, ÜDM istehsalında neft-qaz sektorunun hesabına xammal və yanmefabrikat sahələrinin xüsusi çəkisi yüksək olaraq qalacaqdır. Kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi aşağı düşəcək və xidmət sahələrinin, xüsusilə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, turizmin payı yüksələcəkdir. Azərbaycanın sahə strukturunda əsaslı dəyişikliklər əsrin axırında baş verə bilər. Ümumi daxili məhsulda emal sənayesinin payı müəyyən həddə qədər artacaq, sonralar onun sabitləşməsi və ya azalması baş verəcəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrin (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya, İtaliya) təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, artım prosesi 25-30 il ərzində davam edəcəkdir. Ancaq sonradan emal sənayesinin xüsusi çəkisi azalmağa başlayacaqdır.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasını dövlət sürətləndirə bilər. Aparıcı meyl ondan ibarət olmalıdır ki, istehsal həm daxili, həm də xarici bazarlarda ödəmə qabiliyyətli tələbin həcminə və strukturuna yönəldilsin. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya əsasında və yerli xammal bazasında Azərbaycanda pambıq-parça istehsalı geniş inkişaf edə bilər. Azərbaycanda toxuculuq sənayesi üçün etibarlı xammal bazası yaratmaq olar. Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrə parça ixrac etməklə yanaşı, özünün güclü tikiş sənayesinin yenidən qurulmasına və inkişafına nail ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının dərin emalı üçün onların investisiya imkanlarından istifadə oluna bilər.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin texnologiyası və firmaları ilə kooperasiya əsasında uzunmüddətli istehlak mallarının istehsalı artırılmalıdır. Bu yolla buraxılan məhsulların bir hissəsi ixrac edilə bilər. Müqayisə üçün inkişaf edən ölkələrin təcrübəsindən bir misal gətirmək istədim.

Bəzi Asiya ölkələri əvvəlcə ixrac üçün sadə mallar (məsələn, ayaqqabı və ya futbol toplan) istehsal edir, əldə olunmuş mənfəətin sonradan əsas kapitalın təkmilləşdirilməsinə yönəldirlər. Nəticədə, ölkə ixrac üçün daha mürəkkəb, məsələn, yanm keçiricilər və ya kompyuterlər istehsal edirlər. Bu prosesin gedişində əmək haqqı və həyat səviyyəsi yüksəlir və inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə yaxınlaşır. İlk dəfə bu yolla Yaponiya, ondan sonra Qonkonq, Sinqapur, Cənubi Koreya və Tayvan inkişaf etmişdir. Malaziya, Tayland, Filippin və İndoneziya bu ölkələrə qoşulmuşlar. Çin isə başqa yolla getmişdir: eyni zamanda sadə və mürəkkəb mallar ixrac etməyə başlamışdır. Əmək resurslarının artıqlığı əmək haqqı səviyyəsini aşağı salmış,

qiymətlərin aşağı düşməsi isə daxili istehlakı artırmışdır. Beləliklə, tələb yüksəlmişdir. Hal-hazırda Cənubi-Koreya və Tayvan yanm keçiricilər sahəsində dünya liderləridir. Avropa ölkələri ilə sərt rəqabət şəraitində Finlandiya öz yerini mobil telefonlar istehsalında tapdı.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatm rəqabət üstünlüyünün yaradılması və saxlanması üçün əlverişli təşkilati-hüquqi, iqtisadi və təşkilati idarəetmə şəraitinin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasəti zəruridir. Lakin bu siyasət formalaşdırılarkən və onun icra mexanizmi seçilərkən nəzərə alınmalıdır ki, bazarda rəqabət mübarizəsində bütünlükdə dövlətlər yox, konkret müəssisələr və firmalar üz-üzə gəlirlər. Onların inkişaf strategiyası, idarəetmənin və marketinqin təşkili metodlan dövlət siyasətinin bazasında seçilməli və bu siyasətin realizasiyasına xidmət etməlidir.

Apardığımız elmi araşdırmalann yekunlan göstərir ki, hal-hazırda emal sənayesinin müəssisələrinin çoxu keyfiyyətinə, qiymətlərinə, istehsal xərclərinə görə xarici analoqlarla müqayisə oluna bilən istehlak üçün hazır məhsullar istehsal edə bilmirlər. Ona görə də Azərbaycanın dünya təsərrüfat sisteminə qeyri-neft məhsullan ilə səmərəli daxil olması o şərtlə ola bilər ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi sahəsində həm xarici iqtisadi, həm də ümumi iqtisadi xarakterli fəal dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilsin. Bu və ya digər məhsulun istehsalında müəssisələr qrupunun resusulanmn vahid məqsəd üçün cəmləşdiril- məsi və istiqamətləndirilməsi də tələb olunur. Burada iri korporasiyalann, holdinqlərin, maliyyə-sənaye qruplanmn yaradılması nəzərdə tutulur. Bu qu- rumlan yaradılması məsələsi xüsusilə yüngül, yeyinti, məşmıqayırma, tikinti materialları istehsalında sürətləndirilməlidir. Bu konsepsiyann ümumi iqtisadi və struktur dəyişiklikləri siyasətinin əsasım təşkil etməsi düzgün olar.

Yeni məhsul istehsalım təşkil etmək və ya mövcud istehsal güclərini artırmaq baxımından prioritet sənaye sahələrinin məhsullan üzrə idxalın hesabına daxili tələbatın təmin olunması səviyyəsi hər il hökumət tərəfindən müəyyən edilməlidir. Xarici ticarət əlaqəsi elə tənzimlənməlidir ki, istər xarici və istərsədə daxili investor bilsin ki, ölkə daxilində bu və ya digər məhsula ehtiyac var və o ehtiyacı təmin etmək üçün yeni istehsal gücü yaratmaq lazımdır. Daxildə rəqabəti təmin etmək üçün rəqabət qabiliyyətli məhsullann idxalı tənzimlənməlidir. Daxili rəqabəti gücləndirmək üçün müəssisələr tədricən hərəkətə gətirilməlidir. Onda da rəqabətin istehsalda səmərəliliyinin və tərəqqinin hərəkətedici qüvvəsindən ölkənin xeyrinə istifadə etmək mümkün olar.

Azərbaycanda uzunmüddətli iqtisadi artımın əsasını təşkil edən müsbət meyllər də mövcuddur. Onlardan dövlət büdcəsinin dayanıqlığı; əmək məhsuldarlığının artımını; əmək ehtiyatlarının kifayət qədər olmasını; investisiyalann, xüsusi ilə dövlət büdcəsinin əsaslı vəsaitlərinin sürətlə artı-

mini; strateji valyuta ehtiyatların; ümumi daxili məhsulla müqayisədə aşağı səviyyəli dövlət borcunun olmasını göstərmək olar.

Azərbaycanda prioritetlərin seçimində, bizim fikrimizcə, əsas bir neçə meyar ola bilər: əmək resurslarından tam və səmərəli istifadəni təmin edən, regional inkişafda tarazlıq yaradan, daha çox əlavə dəyər yaradan və yüksək iqtisadi səmərə gətirən sahələr (bax daha ətraflı paragraf 3.1). Dövrün tələbinə uyğun olaraq həmin sahələr yeni texnologiya və texnika əsasında inkişaf etməklə innovativ xarakter daşmalıdırlar.

İqtisadi struktur siyasətində aşağıdakı istiqamətlər ön plana çəkilməlidir:

- bütünlükdə iqtisadi sistemin səmərəliliyinin artırılması;
- dünya bazasına məhsulu çıxanla birləşən sənaye sektorlarının müəyyən edilməsi və inkişafı;

- ixtisaslaşmış sahələrin, habelə əmək və ehtiyatlı sahələrin prioritet inkişafının təmin olunması;

Elmi araşdırmalarımız göstərir ki, gələcəkdə Azərbaycanın davamlı və balanslaşdırılmış inkişafının təmin etmək üçün aşağıdakı istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun olardı:

- qeyri-neft sənaye və aqrar sektorlara uzunmüddətli investisiyaların stimullaşdırılması;

- əmək məhsuldarlığının əsas iqtisadi göstərici kimi qəbul edilməsi, uçotunun və nəzarətinin təşkili, mütləq həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması;

- fiziki və hüquqi şəxslərin əmanətlərinin və depozitlərinin investisiya məqsədləri üçün istifadənin stimullaşdırılması;

- rəqabət mühitinin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması istehsal və ticarət sektorlarında inhisarın məhdudlaşdırılması üçün normativ - hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

- tədiyyə balansının xidmətlər və gəlirlər maddəsindəki disbalansın (mənfi saldonun) aradan qaldırılması;

- daxili bazarda tələbin artırılması və onun stimullaşdırılması;

- istehsal qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti sisteminin formalaşdırılması;

- daxili tələbi ödəyən modifikasiya olunmuş ixrac yönümlü siyasətin apanması;

- əmək ödənişləri sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- ilm-təhsil-səhiyyə sisteminə modernizasiyanın sürətləndirilməsi;

- makroiqtisadi, fiskal, təhsil, innovasiya, məşğulluq və sosial müdafiə sferasında dövlət siyasətinin koordinasiyanın gücləndirilməsi;

-fond bazanın miqyaslı inkişafı üçün korporativ qiymətli kağızların dövriyyəsi ilə bağlı dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi; Avropa və Amerika təcrübəsi əsasında korporativ qiymətli kağızların bir şəxs tərəfindən əldə edilməsinə məhdudiyyətin qoyulması;

-investisiya fəaliyyətində dövlət-özəl partnyorluğunun qeyri-neft sənaye sahələrində daha da genişləndirilməsi.

4.2. Stabil inkişaf üçün neft-qaz sektorunun potensialından istifadə

İqtisadiyyatın strateji sahəsi olan neft-qaz sektorunda dinamik inkişaf davam etmiş və 2010-cu ildə ölkədə neft hasilatı 51 milyon tona, qaz hasilatı 26,3 milyard kubmetrə çatmışdır. Neft emalı sənayesində apanlan modernləşdirmə və yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində neftin emal dərinliyi 93 faizə çatdırılmış, nəticədə məhsul istehsalı 10 dəfə azaldılmışdır. Hal-hazırda yanacaq-eneji kompleksinin inkişafı da qarşıya prioritet vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Neft gəlirlərinin toplanması və şəffaf istifadəsi məqsədilə 1999-cu ildə yaradılan Dövlət Neft Fonduna 2001-2011-ci illərdə 63,5 milyard dollar vəsait daxil olmuşdur (31.08.12.2012).

Respublikada elektrik enejisi problemi tam həllini tapmışdır. Təkcə son beş ildə 876 meqavat gücündə yeni stansiyalar tikilmiş, yaxud bərpa edilmişdir. Hazırda Azərbaycanın enejisi gücü 6,5 min meqavatdır. 2013-cü ilin sonunadək daha 876 meqavat güc istifadəyə verilmişdir (31, 18.04.2012). Respublikada istehsal olunan elektrik enerjisi daxili tələbatdan 30 faiz çoxdur. Üstəlik alternativ külək və günəş enerjisindən də istifadə olunur və onlardan daha geniş istifadə üçün zəruri işlər apanılır. Hökumət hesab edir ki, Azərbaycan hələ bımdan sonra da uzun müddət dünyada əsasən neft-qaz ölkəsi kimi tanınmaqda davam edəcəkdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektorunun üstün mövqeyi hələ də davam edir. Belə ki, 2013-cü ildə büdcə gəlirlərinin 60 faizə qədəri (58,2%) bilavasitə Dövlət Neft Fondundan transfer hesabına yaranmışdır. Neft sektorundan daxil olan vergiləri də nəzərə alsaq, bu göstərici 73 faizdən çox olur.

2010-cu ilin yekunlarına istinadən hesab edilir ki, Azərbaycanda neft üzrə hasilat maksimum gündə bir milyon barelə, illik isə 50 mln tona çatdırılmışdır. Maliyyə vəsaitləri axım baxımından neft hasilatım və ixracım daha da artırmağa ehtiyac yoxdur. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyinin hesablamalarına görə 2025-ci ilədək ölkədən qaz ixracatı 40-50 milyard kubm-ə çatdırıla bilər (31, 05.02.2014).

2011-ci ildə Azərbaycanda sənaye məhsullarının istehsalı 5 faiz aşağı düşmüşdür. Bunun da səbəbi karbohidrogenlər hasilatının azalması olmuşdur. Qeyri-neft sənaye sektoru 9,5 faiz artırsa, neft sektorundakı azalmam kompensasiya edə bilməmişdir. Ona görə ki, ümumi sənaye məhsulunda onun xüsusi çəkisi çox azdır, cəmi 20 faiz olmuşdur. Beləliklə, ölkə sənayesinin və bütünlükdə iqtisadiyyatının neft-qaz sənayesindən asılılığı davam edir. Neft sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında hələlik həlledici mövqeyini saxlayır.

2014-cü ildə hökumət tərəfindən hazırlanmış proqnozlara görə 2018-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə Azərbaycanda neft hasilatı 51 mln. tondan 40 mln. tona qədər azalacaq, qaz hasilatı 26 milyard kubm-dən 30 milyard kubmetrə qədər artacaqdır (cədvəl 4.3). Proqnoz müəlliflərinin fikrincə, bir barel ixrac neftinin qiyməti 90 dollar olmaqla aşağı düşəcəkdir. Bütün bunların nəticəsi kimi ÜDM-də neft sektorunun payı 2011-ci ildəki 26,6 milyard manatdan 2018-ci ildə 20,7 milyard manata qədər azalır. Bu rəqəmlərin nə dərəcədə əsaslandırılmış olmasını 4.3 sayılı cədvəldəki informasiyadan görmək olar. Belə ki, 2010-2013-cü illərdə neft-qaz hasilatının proqnoz göstəriciləri ilə faktiki göstəricilər arasında hər il əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşmalar baş vermişdir. İxrac neftinin faktiki qiyməti proqnozlardan hətta 1,3-1,7 dəfə çox olmuşdur.

2013-cü ilin aprel ayında Bakı şəhərində “BP-nin global enerji perspektivlərinə baxış - 2030” adlı sənədin təqdimatı olmuşdur. BP şirkətinin apancı mütəxəssisləri hesab edirlər ki, 2030-cu ilə qədər mədən yanacaqlarının (neft, qaz və kömür) işlənməsi üstünlük təşkil edəcəkdir. 2030-cu ilə qədər neftə olan tələbatın artımı orta hesabla ildə 0,8 faiz təşkil edəcəkdir. Artımın yandan çoxu qeyri-OREK mənbələrindən əldə ediləcək. Təbii qaza tələbat sürətlə artaraq, ildə orta hesabla 2 faiz olacağı gözlənilir. Mayeləşdirilmiş təbii qaz hasilatının qaz istehlakına nisbətən 2 dəfədən çox sürətlə artacağı ehtimal edilir. Bu artımın 2030-cu ilə qədər ildə orta hesabla

4,3 faiz olacağı gözlənilir (31, 26.04.2013). Ekspertlər hesab edirlər ki, 2020-ci ilə Avropanın təbii qaza tələbatı 1,7 dəfə artaraq 515 milyard kubm-ə çalacaqdır. Bu tələbatın ödənilməsində Avropa ölkələri Azərbaycan qazına 3^üsək maraq nümayiş etdirirlər.

Neft-qaz sektorunun yaxın gələcəkdə inkişaf perspektivlərinə diqqət cəlb etməkdə məqsədimiz qeyri-neft sektorunun inkişafının real (optimal) məsələdə nəzərdə tutulmasının zəruriliyinə diqqət yetirilməsindən ibarətdir. Nəzərə almaq çox vacibdir ki, ölkə başçısı çox haqlı olaraq dəfələrlə bildirmişdir ki, neft-qaz sektoru hələ uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatında apancı mövqeyə malik olacaqdır, ölkə başçısı bəyan etmişdir ki, neft hasi

latinin kəşgin azalması ABƏŞ-i tərəfindən buraxılan kobud səhvlərin ucbatından baş vermişdir. O da vurğulanmışdır ki, bu azalma mənfəət neftinin bölgüsünün Azərbaycanın (xə)ninə dəyişilməsi dövrünə təsadüf edir. Belə ki, ilkin mərhələdə payların bölgüsü 75-25 faiz xaricilərin xeyrinə olmuşdur. Onlar öz investisiyalarını qaytardıqdan sonra pay bölgüsü bir müddət əllinin əliyə olmuşdur. 2008-ci ilin ortalarından bu pay bölgüsü 75-25 faiz Azərbaycanın xeyrinə təşkil etmişdir. Ölkə prezidenti diqqətə çatdırmışdır ki, “Azəri” - “Çuraq” neft yataqlarına əvvəldən 2012-ci ilin 9 ayına qədər BP- nin rəhbərlik etdiyi konsorsium tərəfindən 28,7 milyard dollar investisiya qoyuluş və 73 milyard dollar gəlir (mənfəət) götürülmüşdür.

Hökumət proqnozlarına görə 2018-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə neft hasilatı 1,3 dəfə azalacaq, qaz hasilatı isə cəmi 15 faiz artacaqdır. Proqnoz müəlliflərinin fikrincə, ixrac neftinin qiyməti isə 12 faiz artacaqdır. Ancaq beynəlxalq ekspertlər hesab edir ki, 2030-cu ilə qədər neft və təbii qaza tələbat artım tempi ilə formalaşacaq. Deyilənləri nəzərə almaqla, hesab edirik ki, Azərbaycanda neft hasilatının azalan tendensiya ilə proqnozlaşdırılması deyil, onun stabil qəbul edilməsi daha düzgün və məntiqə uyğun olar. Qaz hasilatının isə daha sürətlə artmasını ehtimal etmək mümkündür. Digər prinsiplə məsələ indiyə qədər dövlət proqnozlarında neftin ixrac qiymətinin qeyri-real variantda qəbul edilməsidir. Belə ki, istifadə olunan bu yanaşma neft sektorunun ÜDM-də payı barədə proqnoz göstəricilərini süni surətdə azaldır. Ölkənin neft amilindən asılılığının azaldılmasında, qeyri- neft sənaye sahələrinin inkişafında dönüş yaradan tədbirlərin proqnozlarda nəzərdə tutulmasına şərait yaratmır, gələcək inkişaf meylini obyektiv əks etdirmir. Ona görə də neft amilindən asılılığın azaldılması ləng gedir.

Əvvəllər deyildiyi kimi 2015-2018-ci illərə proqnozlaşdırılmış inkişaf parametrləri 2020-ci ilə nəzərdə tutulmuş hədəfin, yəni Azərbaycanın inkişaf etmiş və yüksək gəlirli ölkələrə xas olan meyarlara çatması üçün (adambaşına 18 min ABŞ dolları) heç də kifayət deyildir. Bizim hesablamalarımız göstərir ki, təkcə bir meyar (adambaşına ÜDM həcmi) uyğun olmaq üçün neft sektorunun dövlət proqnozunda nəzərdə tutulan inkişaf səviyyəsini saxlamaq şərtilə, qeyri-neft sektorunda 2018-ci ildə 80 milyard manat ümumi daxili məhsul istehsal olunmalıdır ki, bu da proqnozdan 1,6 dəfə çoxdur. Dövlət proqnozlarının İnkişaf Konsepsiyasının hədəflərinə uyğunluq səviyyəsi 4.4 sayılı cədvəldə verilmişdir. Cədvəldən görünür ki, 2020-ci ildə adambaşına 13000 dollar ümumi daxili məhsul istehsal etmək üçün 2015-ci ildə bu göstərici 8782 dollar, 2018-ci ildə 11125 min dollar olmalıdır. Ancaq dövlət proqnozlarında (2014-cü ildə hazırlanan) müvafiq olaraq 1,4 və 1,2 dəfə az nəzərdə tutulmuşdur. 2018-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən ümumi

daxili məhsulun artımı 74,4 faiz əvəzinə 35,6 faiz proqnozlaşdırılmışdır. 2010-2018-ci illər ərzində adambaşına qeyri-neft sektorundan məhsul ixracı 3,7 dəfə artmalı olsada, proqnozlarda 2,7 dəfə müəyyən edilmişdir.

Belə ki, təkcə tikilməkdə olan Trans - Anadolu təbii qaz boru kəməri ilə (TANAR) 2018-ci ildə 16 milyard kubmetr təbii qaz Avropaya və Türkiyəyə nəql olımaçaqdır. Beləliklə, 2013-cü ilə nisbətən 2017-ci ildə qaz hasilatının cəmi 15 faiz və ya 4 milyard kubmetr artacağını proqnozlaşdırmaq real görünür. 2013-cü ildə “Şahdəniz” yatağından 9,8 milyard kubmetr qaz və 2,48 mln.t. kondensat hasil edilmişdir. Türkiyə ərazisindən keçən Trans Anadolu Boru Kəməri (TANAR) və Yunanıstan, Albaniya, və İtaliya ərazilərindən keçən Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAR) ilə 2018-ci ildən əlavə olaraq 16 milyard kubmetr qaz ixrac ediləcəkdir (31, 16.02.2014). 2023-cü ildə TANAR vasitəsi ilə 23 milyard, 2026-cı ildə 31 milyard kubmetr təbii qaz ixrac ediləcəkdir (31, 18.02.2014). Həmçinin “Şahdəniz”in əməliyyatçısı BR-nin hesablamalarına görə də “Şahdəniz-2” layihəsi Azərbaycana əlavə olaraq 16 milyard kubmetr qaz verəcək. Azərbaycanın Energetika Naziri Natiq Əliyev hesab edir ki, bu həcm 20-25 milyard kubmetr olacaqdır (31,20.09.2014).

Cədvəl 4 J

Neft hasilatının proqnoz və faktiki göstəriciləri

	2010-cu il			2011-ci il			2012-ci il			2013			2018
	Z & i tu	S?	?	o.	1	2	o.	1	Z ä.	1	103, 2	40,3	
Neft hasilatı, mln.man	53,3	50,8	95,3	51,6	45,6	88,4	46	43	94,4	40,8	42,1	103, 2	40,3
İxrac neftinin qiyməti barel,	60	80,4	134	60	104	173	80	114	143	100	111	111	90
Qaz hasilatı, milyard kubm.	27,2	26,3	96,7	29,1	25,7	88,3	28,3	26,8	94,7	28,8	26,6	92,4	30,2

Mənbə: *Müvafiq illərin dövlət büdcəsi zərfləri, "Azərbaycanın sənayesi", Dövlətstatkom, 2013, s. 103 əsasında müəllif tərtib etmişdir.*

2020-ci ilə inkişaf konsepsiyasının bəzi hədəfləri və proqnozlan

	İnkişaf konsepsiyasının hədəfləri	2010 hesabat	2015		2018		2020	2015-2020
			Q & 1	Q > S	S, w 1	1 Q		
1	Adambaşına ÜDM doll.	5922	8782	7897	11125	9030	13000	9742
	ODM artım tempi, artan yekunla, faiz	100	141,6	117,0	174,4	135,6	200	178,4
	Həmçinin əvvəlki ilə nisbətən	100	107,2	104,4	107,2	105,7	107,2	1103
2	Qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in illik artım tempi, faiz	100	107,2	108,2	107,2	107,0	107,2	112
	Həmçinin artan yekunla	100	141,6	151	174,4	185,4	200,4	197,4
3	Əhalinin orta illik artımı, faiz	100	101,1	-	101,1	101,1	101,1	101,3
	Həmçinin artan yekunla	100	105,6	-	109,2	-	111,6	1153
	Əhalinin orta illik sayı, min nəfər	9054,3	9563,2	-	9882,6	-	10200	10442
4	Qeyri-neft sektoru Qzrə adambaşına ixrac, doll.	150	366	279	535	506	1000	1001
	Həmçinin orta illik artımı, faiz	100	20,9	235	20,9	23,4	20,9	283
	həmçinin artan yekunla	100	243,9	184,6	356,5	271	6623	443

Mənbə: "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" "İnkişaf Konsepsiyası" və "Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsinin zərfi" əsasında müəllif tərtib etmişdir. Əhalinin proqnoz illərində orta illik sayı "Azərbaycanın əmək bazarı", 2014, stattoplusu s. 18, faktiki orta illik artım tempi əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Ölkə başçısının 25 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi, Trans - Anadolu Boru Kəməri və Trans ~ Adriatik Boru Kəməri layihələrinin səmərəli idarə edilməsi məqsədilə nizamnamə kapitalı 100 milyon dollar olan və səhmlərinin 51 faizi dövlət mülkiyyətində, 49 faizi isə ARDNŞ-ə məxsus olan qapalı səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Cəmiyyətin dövlət mülkiyyətində olan səhmlərinin maliyyələşdirilməsi, geri qaytarmaq şərti ilə AR Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

**Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektorunun mövqeyini xarakterizə edən
əsas göstəricilər**

		2003		2012	
		Mln.man	Yekuna görə, %	Mln.man	%
1	ÜDM	71,47	100	53995	100
	-neft sektoru	2699	37,8	25520	47,3
	-qeyri-neft sektoru	4448	62,2	28475	52,7
2	Vergi daxil olmalan	823	100	6975	100
	-neft sektoru	379	45,5	3174	45,5
	-qeyri-neft sektoru	444	54,5	3801	54,5
3	Vergi daxil olmalan, ÜDM-də xttusi çəkisi	11,5	-	13,0	-
	-neft sektoru	14	-	12,4	-
	-qeyri-neft sektoru, %	10	-	13,4	-
4	Vergi daxil olmalarında	823	100	6975	100
	-dövlət sektoru	477	58	1702	24,4
	-qeyri-dövlət sektoru	346	42	5273	75,6
5	Dövlət büdcəsinin gəlirləri	1226	100	17282	100
	-neft sektoru (neft gəlirlərindən transfer və neft sektorundan vergilər daxil olmaqla)	479	39	13079	75,7
	-qeyri-neft sektoru	747	61,0	4203	24,3
6	Mənfəət vergisi üzrə daxil olmalar, cəmi	178	100	2252	100
	-neft sektoru	59	33	1575	70
	-qeyri-neft sektoru	119	67	677	30

Mənbə: "Azərbaycan" qəzetinin 22.06.2013-cü il tarixli nömrəsindəki informasiya əsasında müəllif tərtib etmişdir.

2013-CÜ ilin may ayında Bakıda təşkil edilmiş XX Beynəlxalq Xəzər neft, qaz, neftqayıma və neft kimyası konfransında Azərbaycan Prezidenti (**31, 05.06.2013**) demişdir ki, bu gün mənfəət neftinin 75 faizi və gələcəkdə **50** faizi Azərbaycanın payına düşəcəkdir.

2017-ci ildə istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulan istehsal gücü 10 mln. ton neft olan "Star" neft emalı zavodu "SOKAR-TURKAS" birgə müəssisəsi tərəfindən Türkiyənin Petkim yanmasında inşa edilir. Dəyəri 5-6 milyard dollar, min nəfərlik işçisi olan bu zavodda istehsal edilən neft məhsulları da Azərbaycanın neft sektorunun ÜDM-də payını artıracaqdır.

Qaradağ və Abşeron rayonlarında inşa edilərək 2018-2020-ci illərdə istifadəyə veriləcək yeni neft, qaz emalı və neft-kimya kompleksinin tərkibində ildə 10 milyard kubmetr istehsal gücü olan qaz emalı zavodu, 10 mln. ton istehsal gücü olan Neft Emalı zavodu, 1,8 mln. ton hazır məhsul istehsal

edərək Neft Kimya zavodu, Eneji bloku və s. yardımçı infrastruktur daxildir. Kompleks Bakı şəhərindən 60 km aralıda yerləşir (31,05.02.2014).

Hal-hazırda “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlar blokunun çıxanla bilən karbohidrogen ehtiyatları bir milyard ton neftdən və 350 milyard kubmetr qazdan ibarətdir. 2014-cü ildən sonrakı dövrdə bu blokdan hər il neft hasilatının orta hesabla 34-35 mln. ton olacağı nəzərdə tutulur. 2014-cü ildə neft hasilatı 42 mln. ton, qaz hasilatı 19 milyard kubm olmuşdur.

ARDNŞ tərəfindən blokun 2050-ci ilə qədər dövr üzrə işlənmə proqramı hazırlanmışdır ki, bura da hasilatın sabit saxlanması və artırılması nəzərdə tutulur (31,19.09.2014).

2014-cü ildə AÇG yataqlar blokundan hasil edilmiş neftin 70 faizi Azərbaycanın payına düşən mənfəət nefti olmuşdur. “Qərbi Çıraq” platformasında qazılan quyular hesabına gündəlik neft hasilatı 2014-cü ildəki 7-8 min tondan 24,5 min tona qədər artınlacaqdır.

2011-ci ildə Fransanın “Total” Şirkəti və AR Dövlət Neft Şirkətinin birgə əməkdaşlığının nəticəsində “Abşeron” blokunda ehtiyatı 350 milyard kubmetr olan yeni böyük qaz yatağı kəşf edilmişdir. Beləliklə, ölkənin təsdiq edilmiş qaz ehtiyatı 2,55 trilyon kubmetrə çatmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətində hesab edirlər ki, “Ümid” və “Abşeron” qaz yataqlarının kəşfinin bu yataqların əhatəsində olan “Babək”, “Naxçıvan”, “Zəfər-Məşəl”, “Asiman”, “Şəfəq” strukturlarının perspektivliyini daha da artırmışdır. “Şahdəniz” yatağı və bu yataqlar nəzərə alanda Azərbaycanda təsdiq olunmuş proqnoz qaz ehtiyatı 2 trilyon 550 milyard kubmetrdir. Ancaq yuxarıda göstərilən strukturların ehtiyatları da hesablanarsa, qaz ehtiyatı təxminən 6 trilyon kubmetrə çatı bilər. Azərbaycanın 2 milyard ton təsdiq olunmuş, 2,6 milyard ton isə proqnoz neft ehtiyatı vardır. Ölkənin ümumilikdə 4,6 milyard ton neft ehtiyatı vardır. Bu isə Azərbaycanın 10 milyard tondan çox neft ekvivalentində karbohidrogen ehtiyatına malik olması deməkdir (31,29.11.2012).

Trans Adriatik Boru Kəməri də daxil olmaqla (TAR) dəyəri 40 milyard dollar olan “Şahdəniz-2” yatağının istismarının ikinci mərhələsində Avropa bazasına 16 milyard kubm təbii qaz çıxanlacaqdır (31, 29.06.2013). Cənub qaz dəhlizinə daxil olan 3 boru kəməri (Cənubi Qafqaz Boru Kəməri, Trans Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans Adriatik Boru Kəməri) vasitəsilə hər il 44 milyard kubm Azərbaycan qazı ixrac ediləcəkdir. Şahdəniz” qaz yatağı, “Azəri - Çıraq - Günəşli”nin mavi yanacaq ehtiyatları, “Ümid”, “Abşeron” və “Şəfəq - Asiman” kimi yataqlar işləndikcə Azərbaycan neft ölkəsi olmaqla yanaşı, təbii qaz ölkəsi kimi də məşhurlaşacaqdır. Azərbaycan neft ehtiyatlarına görə dünyada 19-cu, istehsalına görə 29-cu ölkədir (31, 17.04.2014). Beləliklə, ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasını hazırlayarkən, neft-qaz sektorundan asılılığın azaldılması konsepsiyasını və

qeyri-neft sektorunun inkişaf parametrlərini müəyyən edərəkən yuxanda göstərilən inkişaf meyllərini nəzərə almaq tələb olunur.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan-Gürcüstan-Rumu- niya Interconnector” (AGRI) layihəsinə həsr olunmuş görüşdəki çıxışında demişdir: “Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə təsdiq olunmuş qaz ehtiyatları təxminən 2 trilyon kubmetrdir, lakin reallıqda minimal potensial ehtiyatlarımız 5 trilyon kubmetrə yaxındır. Bu, şaxələndirilmiş ixracat strategiyası üçün onilliklərə, bəlkə də yüz ilə kifayətdir” (31,15.09.2010).

Dövlət proqnozlarında neftin ixrac qiyməti qeyri-real variantda qəbul edilir. 2010-2012-ci illərdə ixrac neftinin faktiki qiyməti proqnozlardan 1,3- 1,7 dəfə çox olmuşdur. 2018-ci ilə 90 dollar qəbul edilmişdir. 2002-ci ildən dövlət proqnozlarında istifadə edilən bu qeyri-real yanaşma neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi barədə proqnoz göstəricilərini süni surətdə azaldır. Ölkənin neft amilindən asılılığının azaldılmasında, qeyri-neft sektorunun, xüsusi ilə qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafında dönüş yaradan tədbirlərin dövlət proqnozlarında nəzərdə tutulmasına şərait yaratmır, gələcək inkişaf meylini obyektiv əks etdirmir. Ona görə neft amilindən asılılığın azaldılması ləng gedir. Ölkə ekspertləri hesab etmişlər ki, 2014-cü ilə makroiqtisadi proqnozlarda ixrac neftinin bir barelinin qiymətinin 90 dollar həddində götürülməsi məqsədəuyğundur (53, 21.09.2013). Həmçinin hesab edirlər ki, növbəti ilə neft hasilatı indiki səviyyədə, yəni sutkada 90-91 mln. barel həcmində gözlənilir (53,14.09.2013),

ARDNŞ 15 ölkənin 25 şirkəti ilə imzalanmış 17 hasilatın Pay Bölgüsü Sazişində (HPBS) dövləti təmsil edir. Ümumiyyətlə, əsrin müqaviləsindən sonra xarici şirkətlərlə daha 32 saziş imzalanmışdır (31,24.04.2014).

2012- ci ildə 43,4 mln. ton neft hasil olunmuşdur ki, bununda 81 faizi xarici şirkətlərin payına düşmüşdür. Qaz hasilatı 27 milyard kubm-ə çatmışdır. Bu hasilatda da üstünlük xarici şirkətlərə məxsus olmaqla, ARDNŞ- nin payı 26 faiz təşkil etmişdir. ARDNŞ-nin hesablamalarına görə 2015-ci ildə ölkə üzrə qaz hasilatını, laylara vurulan qaz istisna olmaqla, yəni əm- təlik qaz hasilatını 20 milyard, 2025-ci ilə qədər 40 milyard kubmetrə çatdırmaq üçün real imkanlar var (31,20,09.2013, 19.09.2014).

Daha bir mühüm layihə Sumqayıtda yaradılacaq Kimya-Sənaye Parkı- dir. Azərbaycan iqtisadiyyatının, xüsusilə sənayenin özəl sektorunun inkişafında mühüm rol oynayacaq bu parkda “Azərikimya” İB-də istehsal olunan məhsullardan müxtəlif çeşidli yekun istehlak mallarının hazırlanması nəzərdə tutulur.

Təmali 2011-ci ilin dekabrında Sumqayıtda qoyulan azot gübrəsi - karbamid istehsalı zavodu ARDNŞ tərəfindən inşa edilir. ARDNŞ Türkiyədə “Petkim” şirkətinin özəlləşdirilməsində iştirak edərək səhmlərin 51 faizini almışdır. Eyni zamanda, şirkət qonşu Gürcüstanın da neft və qaz satışı

sahəsinə sərmayə qoymuşdur. Ümumilikdə Gürcüstan layihələrinə 500 milyon dollar, Türkiyəyə isə 2 milyard dollardan çox yatırımlar edilmişdir (31.01.07.2012).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) 2018-ci ilə qədər bu ölkəyə təqribən 17 milyard dollar sərmayə qoymağı, bununlada Türkiyənin ən iri xarici sərmayədarlarından birinə çevrilməyi planlaşdırır. Bu vəsait TANAP -Trans Anadolu qaz kəmərinin çəkilişinə, neftqayıma zavodunun, 1000 meqavat gücündə elektrik stansiyasının, habelə Türkiyədə ən iri limanın tikilməsinə sərf ediləcəkdir. Nəticədə Türkiyənin ən iri neft- kimya şirkəti, səhmlərinin nəzarət paketi ARDNŞ-ə məxsus olan Petkim Avropaya neft-kimya məhsulları ixracını xeyli artırmaq imkanı əldə edəcəkdir. Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihəsində iştirak paylanmasının 80 faizi ARDNŞ-yə, qalan 20 faizi isə Türkiyənin BOTAŞ və T^O şirkətlərinə məxsusdur. Kəmərin tikintisinin 2018-ci ilin əvvəllərində başa çatacağı nəzərdə tutulur.

ARDNŞ “Petkim” neft-kimya kompleksinə 2 milyard dollardan çox investisiya qoymuşdur. Gələcəkdə müəssisənin bazasında kömür və təbii qazla işləyən iki elektrik stansiyasının da tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu işlər çərçivəsində şirkətin neft-kimya məhsullarının təhsal həcminin ildə 3 milyon tondan 6 milyon tona, illik satış dəyərinin isə 20 milyard dollara çatdırılacağını vurğulamışdır. Şirkət ondan artıq ölkədə nümayəndəlik, bir çox ölkələrdə özünün müəssisəsini yaratmışdır. Şirkət Gürcüstanın neft- kimya məhsulları bazasının 50 faizini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) nəzdində neft sənayesinin müxtəlif sahələrində nanotexnologiyaların tətbiqini araşdırmaq üçün yaradılmış “Nanotexnologiyalar” Elmi-İstehsalat Mərkəzi Azərbaycanda neft sektorunun daha səmərəli istehsalının təmin edilməsi, neft-qaz hasilatının artırılması, köhnə, xüsusilə sulaşmış yataqlarda karbohidrogenlərin çıxarılması və bu istiqamətdə xərclərin azaldılmasına nail olunması üçün işlər aparılır.

“Şahdəniz” yatağının istismarının ikinci mərhələsində (“Şahdəniz-2”) “Şahdəniz-1”-də nəzərə alsaq, yatağın ümumi hasilatı 25 milyard kubmetr ola bilər. “Şahdəniz” yatağının ehtiyatı 1,2 trilyon kubmetr qaz və 240 mln. tondan artıq kondensatdan ibarətdir. Bakıda Birinci Cənubi Qafqaz Forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Enerji sektoru iqtisadiyyatımızın mühüm hissəsi olaraq qalır. Bu da təbii. Uzun illər və onilliklər ərzində Azərbaycan neft ölkəsi kimi tanınıb. Hazırda isə Azərbaycan qaz hasilatçısı kimi tanınır” (31.08.05.2013).

Neft-qaz sektorunda strategiya neft hasilatını sabit saxlamaqla, qaz hasilatını artırmaqdan ibarətdir. TANAP layihəsi həyata keçirildikdən sonra, yəni 2017-ci ildən sonra Avropanın təbii qaz bazasında Azərbaycanın rolu

daha da yüksələcəkdir. Bu boru kəməri ilə qaz ixracı 2018-ci ildə 16 mlrd kubm, 2023-cü ildə 23, 2026-cı ildə 31 milyard kubm olacaqdır. Beləliklə, 2018-ci ildə 2013-CÜ ilə nisbətən neft sektorunun özündə 4,4 milyard manata qədər əlavə dəyərin az istehsal ediləcəyini əsaslı hesab etmək olmaz. Xam neft hasilatının indiki səviyyədə (50 mln. t) 2018-ci ilə qədər stabil qalacağı, qaz hasilatının 2010-cu ilə nisbətən ən azı 1,4 dəfə artırılaraq 37 milyard kubmetrə çatdırılması nəzərdə tutula bilər. Beləliklə, proqnozlarda bu sektorda əlavə dəyərin azalacağını ehtimal etmək real görünür. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2012-ci ildə Davos İqtisadi Forumunda çıxışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Eneji sektoru iqtisadiyyatımızda üstünlük təşkil etməkdə davam edəcəkdir. Bu, təbii, çünki neft istehsalı təqribən 50 milyon ton təşkil edir. Qaz istehsalı isə bu il 30 milyard kubmetrə yaxın olacaqdır. Yeni layihələr və sərmayələrlə bu rəqəm 50 milyarda da çata bilər. Beləliklə, qeyri-eneji iqtisadiyyatımızda nə qədər artım əldə etməyə çalışmağımıza baxmayaraq, eneji həmişə ümumi daxili məhsulda üstünlük təşkil edəcəkdir” (31, 29.01.2012). Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hesablamalara görə 2025-ci ilədək Azərbaycanda təxminən 50 milyard kubmetr qaz hasil olunacaqdır (31, 28.10.2011). Neftlə yanaşı Azərbaycan böyük həcmdə qaz ixracatçısına çevrilə bilər.

Keçən illərdəki hesablamalarda 2025-ci ildə Azərbaycanda neft gəlirlərinin («Əsrin kontraktı»nda bu meyl öz əksini tapmışdır) kəskin şəkildə aşağı düşəcəyi bildirilirdi. Ancaq hökumətin həyata keçirdiyi əlavə tədbirlər nəticəsində hasilatın indiki səviyyəsi o vaxta qədər stabil qala bilər.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, 2020-ci ildən sonrakı dövrlərdə də yarıq-eneji kompleksi Azərbaycan iqtisadiyyatında indiki kimi öz apancı rolunu saxlayacaqdır. Bu o deməkdir ki, xam neftin ixracı ilə yanaşı Azərbaycan güclü qaz ixracı potensialına malikdir. Belə şəraitdə 2015-2018-ci illərdə inkişafın industrial mərhələsinin bərqərar olması üçün neft emalında yaranan əlavə dəyərin aşağı düşməsinə və ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun payının 70-80 faizə çatdırılmasının proqnozlaşdırılması real görünür.

2018-ci ildə dövlət proqnozlarında sənayenin qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərə görə məhsul istehsalının cəmi 4,1 milyard manat olacağı göstərilir ki, bu da ümumi sənayedə yaranan əlavə dəyərin cəmi 18 faizini təşkil edir. 2018-ci ilə qeyri-neft sənaye sahələrinin xüsusi çəkisinin artması xam neft hasilatının dəyər göstəricisinin azalma meylinə proqnozlaşdırılması hesabına (ixrac neftinin azaldılması) ölkədə ümumi sənaye məhsulunun azalması ilə əlaqədardır. Belə ki, 2018-ci ilə xam neftin istehsalı 2010-cu ilin faktiki səviyyəsindən 1,3 dəfə az, onun ixrac qiymətinin isə 90 dollar səviyyəsində proqnozlaşdırılmışdır. Bu ehtimalın hesabına neft-qaz hasilatında əlavə dəyər cari qiymətlərlə 2010-cu ildəki 20 milyard manatdan

2018-ci ilə 19,2 milyard manata qədər azaldılmışdır. Həmçinin neft emalı məhsullarının istehsalı da 2013-cü illə müqayisədə cüzi artımla proqnozlaşdırılmışdır. Neft emalı məhsullarının istehsalını azaltmaqda hökumətin motivi anlaşılmalıdır. Çünki ildən ilə ölkədə yanacaqda işləyən maşınların sayı sürətlə artır.

Yuxarıda göstərilən informasiyaların müqayisəsi əsasında hesab etmək olar ki, Azərbaycanda neft-qaz istehsalının azalan tendensiya ilə proqnozlaşdırılması deyil, onun 2015-2028-ci illərdə stabil, sonrakı illərdə isə əhəmiyyətli artımla proqnozlaşdırılmasının qəbul edilməsi daha düzgün və məntiqə uyğun olar. Qaz hasilatının isə daha sürətlə artmasını ehtimal etmək mümkündür. Burada akademik Z. Səmədzadənin də fikrini diqqətə çatdırmaq istərdim. O, yazmışdır: "...tam məsuliyyətlə bildirmək istəyirəm ki, neçə-neçə onilliklər boyu formalaşmış yanacaq kompleksinin Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatında mühüm rolunun sürətlə azaldılmasına çağış heç bir məntiqə sığmır" (31,20.12.2014).

4.3. İnnovasiya təyinatlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci il oktyabrın 24-də keçirilmiş təntənəli andiçmə mərasimində ölkənin gələcəyi naminə güclü insan kapitalının formalaşdırılması zəruriliyini növbəti dəfə önə çəkmişdir.

Mühüm ictimai-iqtisadi və siyasi qərarların qəbulu mərhələsində elmi postulatları, proqnozlara, təhlillərə istinad olunması son dərəcədə vacib məsələ kimi qarşıda durur. AMEA-nın illik ümumi toplantısında dövlət başçısı bu zərurəti bir daha önə çəkərək demişdir: "Biz iqtisadi inkişafımızın gələcək istiqamətlərini müəyyən edərkən güclü elmi əsaslara söykənməliyik... Biz nəinki beşillik proqramı icra edərkən bu məsələlərlə məşğul olmalıyıq, uzaq gələcəyə baxmalıyıq - 20 ildən, 30 ildən sonra Azərbaycan hansı imkanlar hesabına inkişaf edəcəkdir?! Azərbaycanda elə güclü potensial yaradılmalıdır ki, ölkəmizin inkişafı uzunmüddətli, uğurlu və dayaqlı olsun".

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin "İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış" əsərində yazmışdır: "...İctimai elmlər sahəsində yeni ideyalar irəli sürməyə qadir şəxslərə, kreativ düşüncəli insanlara ehtiyac vardır. Qlobal elm məkanına uğurlu inteqrasiya üçün alimlərimiz ölkədə elmin nüfuzunu və əhəmiyyətini yüksəldə bilərlər". Akademik "Müasir Azərbaycan milli ideyanın təcəssümü kimi" əsərində yazmışdır: "Modernləşmə müasir dövlətin zəruri funksiyalarından biridir. Azərbaycan innovasiya

modernləşməsinin həyata keçirilməsində çox maraqlıdır. Eyni zamanda modernləşmə ritorikasının ölkənin müvafiq inkişaf strategiyalarının bütünlükdə məzmununa və real sosial-iqtisadi proseslərin tərkib hissəsinə çevrilməsi vacibdir. Əks halda o, təbliğat proqramı kimi qalacaq ki, bu da insanları məyus edə bilər. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf və modernləşmə idarə edilən proseslərdir, onların tək-cə lokomotivi deyil, həm də hərəkəti tənzimləmək üçün pedalları vardır. (31, 26.05.2011)”.

Müasir biliklər iqtisadiyyatı tələb edir ki, millətin maksimum dərəcədə intellektual potensialı istehsalata cəlb edilsin. Bu, o deməkdir ki, təhsil almaq üçün hər kəsin bərabər imkan təmin olunsun. Əgər biz istəyirik ki, təhsil sferasının inkişafı hesabına özümüzlə rəqabət üstünlüyü yaradaq, onda bizim təhsil Avropaya nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə eəqalitar (resursların və maddi nemətlərin bərabər bölünməsinə əsaslanan) olmalıdır. Eləcə də elmin “libe- rallaşdırılması” mövcud elmi-texniki potensialın qarşısı alınmaz dağılmaq təhlükəsi yarada bilər. Ona görə ki, biznes tərəfindən innovasiya tələbi olmaması problemini həll etmədən elmin kommersiyalaşdırılması o deməkdir ki, elmi-tədqiqat, təcrübə konstruktör işləmələrini maliyyələşdirməkdən dövlət imtina edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı prof Rəbiyət Aslanova yazmışdır: “Yeni cəmiyyətin qurulması və inkişafı üçün yeni intellektual mərkəzlər, çoxsaylı institutlar var. Lakin onların müxtəlif ölkələrdə innovasiyalı inkişafa töhfəsi müxtəlif cürdür... Bu gün dünyada intellektual kapitalın: “slikon vadiləri”, texnoparklar, biznes inkubatorları, innovasiya mərkəzləri və s. kimi təşkilatlanma formaları mövcuddur. Dünya ölkələrinə nəzər salsaq, hazırda Finlandiyada innovasiya məhsulu - 30 faiz, İtaliya, Portuqaliya və İspaniyada 10-20 faiz, Rusiyada 1 faizdir. Dünya ticarətinin ümumi həcmində ABŞ və Yaponiyanın eimtutumlu məhsullarının payı 30-35 faiz, Almaniyanın 17 faiz, Çinin isə 6 faiz təşkil edir. Bu nailiyyətlər, ilk növbədə, insan resurslarının həlledici olmasının dərki ilə əldə edilmişdir. Bu baxımdan yeni mərhələyə - innovasiyalı inkişaf mərhələsinə keçid ictimai - humanitar elmin potensialının düzgün dəyərləndirilməsi çox vacib məsələdir. İnkişafın adı subyektivi ilə müasir kreativ subyektivi bir-birin- dən tamamilə fərqlənir” (31, 01.05.2012)”.

İqtisadi siyasət təhsil, elmi-tədqiqat və təcrübə - konstruktör işləmələri üzrə xidmətlərin daxili iqtisadi artım amilinə və ixrac predmetinə çevrilməsi mexanizminin formalaşdırılmasını stimullaşdırmalıdır. Bu sahələr daxili iqtisadi artımı o zaman təmin edə bilərlər ki, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının texnoloji yeniləşmənin innovasiya potensialı genişlənsin, eləcə də həmin sektorlar daxilində inkişafın innovasiya potensialı artsın. Elmin texnoloji tətbiqi tək-cə təklifin deyil, eləcə də ən yeni texnologiyalara tələbin hesabına əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməlidir. Elmi-tədqiqat və

tecrübə-konstruktor işləmələri və təhsil sferası üçün daxili bazanın yaradılması tələb olunur. Digər ölkələrin təcrübəsi göstərmişdir ki, təhsil, elmi- tədqiqat, təcrübə-konstruktor işləmələrinin, bütünlükdə innovasiya sektorunun təkcə dövlət dəstəyi iqtisadiyyatın bu sektorların inkişafının müstəqil əsası ola bilməz. Onların uğurlu inkişafı bu sahələrin məhsullarına və xidmətlərinə milli tələbin, həmçinin beynəlxalq tələbin formalaşdırılmasından həlledici dərəcədə asılıdır. Belə tələb o zaman yaradıla bilər ki, istehsalın bütün sahələrində yüksək texnologiyalı seqmentlər inkişaf etdirilsin və biznesin inkişaf siyasəti texnoloji, təşkilati-idarəetmə və sosial innovasiyalara tərəf istiqamətləndirilsin. Bunun üçün ölkədə ilkin mərhələdə daxili tələbin ödənilməsinə istiqamətləndirilmiş eimtutumlu məhsullar istehsal edən sahələrin inkişafı zəruridir. Ancaq həmin sahələr elə indinin özündə də daxili bazarda güclü beynəlxalq rəqabətlə üzləşirlər. Onlar öz gücləri ilə bu rəqabətə tab gətirə bilmirlər. Buna misal olaraq kondisionerlərin, məişət so- yuducularının, minik maşınlarının və digər məhsulların istehsalını göstərmək olar. Bu misal eyni zamanda daxili bazanın proteksionist müdafiəsinin xeyrinə bir arqument ola bilər. Eimtutumlu və yüksək texnologiyalara əsaslanan istehsalın heç olmasa başlanğıc mərhələsində daxili bazanın qorunması təmin edilməlidir, intellektual kapital üçün, daxili bazanın yaradılması miqyaslı dövlət dəstəyi vasitəsilə istehsalın texnoloji modernizasi- yasını həyata keçirməyi tələb edir. İnnovasiyalara daxili tələbin formalaş- dırılması mövcud institusional hüquqi bazanın da yenidən qurulmasını tələb edir. Burada elmin idarə olunmasını, biznes üçün rəqabət mühitinin yaradılmasını, qiymətmələgəlmənin dövlət tənzimlənməsini və s. nəzərdə tuturuq.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində demişdir: “Biz dünyanın ən qabaqcıl təcrübəsini Azərbaycanda, bizim şəraitimizə uyğun şəkildə tətbiq etməliyik, ən yeni texnolo- giyanı həm dövlət, həm özəl sektorun xətti ilə Azərbaycana gətirməliyik ki, ölkəmiz bundan sonra uzun illər, əbədi, güclü, müasir ölkə kimi yaşasın” (31, 22.12.2010)”. İslahatların əsasında güclü intellektual bazanın, müasir biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadi sistemin formalaşdırılması, eimtutumlu istehsal sahələrinin inkişafı yolu ilə milli iqtisadiyyatın neft əmilindən asılılığını azaldılması məqsədi dayanır.

İnsan kapitalına investisiya qoyulması, insanların fərdi keyfiyyətlərinin və qabiliyyətlərinin inkişafına nail olunması, nanotexnologiyaların dərindən mənimsəmiş yeni mənəncilər sinfinin yaradılması, intellektin milli inkişafda prioritet əmil kimi müəyyənləşdirilməsi iqtisadiyyatın innovasiya təyinatlı olmasının əsasını təşkil edir. Qlobal rəqabət şəraitində respublika- nın elmi potensialının davamlı şəkildə yüksəldilməsi, gənc, kreativ və intellektual səviyyəli insanların istedadından maksimum istifadə edilməsi dövlətin innovasiyalı inkişafını təmin etmək baxımından son dərəcə zəruridir.

Azərbaycanda həyata keçirilən elm və təhsil islahatlarının başlıca qayəsi respublikada “qara qızıl”ı insan kapitalına çevirməkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 may tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya» və «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişdir. «Strategiya»-nın elmin müasir vəziyyətinə düzgün və obyektiv qiymət verilmişdir. Orada vurğulanır ki, innovasiya ideyalarının istehsalat tətbiqi üçün zəruri olan elmi mühit hələ də müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermir, cəmiyyətdə elmin və alimin nüfuzu zəifləmiş, gənc nəsildə elmə maraq azalmış və Azərbaycan elmində təhlükəli həddə çatan qocalma tendensiyası formalaşmışdır.

Ölkədə humanitar və ictimai elmlər sahəsində yaranmış vəziyyətə həsr olunmuş 2009-cu ilin noyabr ayında keçirilən müşavirədə Prezident Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyev bəyan etmişdir ki, indi əsas məqsədimiz yaxın illərdə təhsildə, elmdə və ümumən intellektual sahələrdə ciddi dönüş yaratmaqdır.

2009-cu ildə “2009-2013 illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramının əsas məqsədi ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi, habelə informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat üçün zəruri olan kadr potensialının yaradılması, əhalinin hər bir nəfərinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır.

Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”-nin elm sahəsində həyata keçiriləcək islahatların konseptual əsaslarını özündə əks etdirir. Milli Strategiyanın əsas məqsədi ölkənin mövcud tələbləri nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan elminin strukturunun müəyyənləşdirilməsi; respublikanın iqtisadi inkişafında elmin rolunun artırılması; yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının təmin edilməsi; mühüm sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəzifələrin həlli məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasında fundamental və tətbiqi tədqiqatların prioritetlərinin müəyyən edilməsidir, innovasiya siyasətinin formalaşdırılması dövlət siyasətinin strateji məqsədlərindən biri kimi təsbit edilmişdir. Sənəddə həmçinin fundamental elmlərə dair tədqiqatların genişləndirilməsi, elm və texnika sahəsində idarəetmə sisteminin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin və ümumilikdə, elmin maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; elmi-texniki infrastrukturun müasirləşdirilməsi; elmin hüquqi-normativ

bazasının yaradılması; elmin inteqrasiyasının təmin edilməsi, elmi əməkdaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, beynəlxalq elmi əlaqələrin genişləndirilməsi kimi məqsədlər də hədəf götürülmüşdür.

Dövlət Proqramında elmin inkişafını təmin edən maliyyələşdirmə sisteminin tətbiqi, 2010-2015-ci illər üçün elmin büdcədən maliyyələşmə proqnozunun milli strategiyaya uyğun yenidən işlənməsi (bənd 13), həmçinin “Strategiya”da elmi tədqiqatların dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsinin dövlət sifarişi formasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq elm sahəsində dövlət sifarişi mexanizminin tətbiqi qaydaları indiyə qədər heç bir hüquqi sənədlə müəyyən edilməmişdir. 2010- 2011-ci illərdə bu tapşırıqların heç biri yerinə yetirilməmişdir.

2014-cü ildə innovasiya istiqamətində işlərin daha səmərəli idarə edilməsi üçün müxtəlif struktur dəyişiklikləri həyata keçirilmişdir. Belə ki, AMEA yanında “Elmi innovasiyalar Fondu”nun, “İnnovasiya Texnologiyaları Parkı”nın və “Sənaye Parkı”nın yaradılması haqqında təkliflər hazırlanmışdır. İnnovasiya təyinatlı texnologiyaların toplanması və ümumiləşdirilməsi üzrə UNESCO və Avropa Birliyi standartlarının öyrənilməsi, monotorinqlərin təşkili, elmi-texniki texnologiyaların kommersiyalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilir. İnnovasiya yönümlü tamamlanmış elmi- tədqiqat işləri ekspertzadan keçirilmiş və 21 layihə tətbiq olunmaq üçün təqdim edilmişdir (31.23.01.2015).

Azərbaycanda elmin inkişafı üçün geniş maddi-intellektual resurslardan səmərəli istifadə başlıca prioritetlərdən biridir. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun yaradılması da tədqiqatların stimullaşdırılmasının yeni maliyyə mexanizmi kimi qiymətləndirilir.

İnnovasiya təyinatlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması təhsilin və elmin iqtisadiyyata inteqrasiyası əsasında mümkün olduğuna görə son illər (2009-2010-cu illər) bu problemlə bağlı ölkənin görkəmli alimləri öz fikir və diqqətə layiq təkliflərini mətbuatda işıqlandırmışlar.

Akademik Ramiz Mehdiyevin “İctimai və Humanitar elmlər: zaman kontekstindən baxış” adlı məqaləsi “Azərbaycan” qəzetində (08.12.2009) dərc edildikdən sonra AMEA prezidenti akademik Akif Əlizadənin, akademik Arif Mehdiyevin, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin sabiq rektoru, i.e.d., professor Şəmsəddin Hacıyevin, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Səlahəddin Xəlilovun, bu monoqrafiyanın müəllifi Tofiq Hüseynovun və başqalarının mətbuat orqanlarında nəşr edilmiş məqalələrinin qayəsi” “təhsil- elm-istehsalat” sistemində inteqrasiya proseslərini biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasının mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməsi təşkil edir. Bu prosesin praktikada həyata keçirilməsinin idarə edilməsi və təşkili barədə fikirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar bir məsələdə

yekdildilər. Respublikada elmi və elmi-texniki fəaliyyətin idarəedilmə sisteminin tamamilə yeni əsaslarla modernləşdirilməsi tələb olmur. Ölkənin bu dəyərli alimləri kimi, biz də hesab edirik ki, mövcud idarəetmə sistemi çərçivəsində elmin maliyyələşmə səviyyəsinin yüksəldilməsi tələb olunan iqtisadi-sosial səmərəni verməyəcəkdir.

Respublikada elmin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında iki prinsipial xarakterli konsepsiya mövcuddur. Birinci konsepsiya elmlə təhsilin vahid mərkəzdən idarə edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə Elm və Təhsil Nazirliyinin yaradılması tövsiyyə olunur (professor Şəmsəddin Hacıyev). İkinci konsepsiya isə Milli Elmlər Akademiyasında islahatların dərinləşdirilməsini və bütünlükdə ölkədə elmi tədqiqatların idarəetmə və koordinasiya sisteminin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur (akademik Akif Əlizadə). Ancaq hər iki konsepsiyada bir ümumi cəhət vardır ki, o da təhsil və elmin inteqrasiyasını uzunmüddətli proses kimi qəbul edilməsindən ibarətdir. Bu ümumi cəhəti qəbul edərək, Milli Elmlər Akademiyasında islahatlarla bağlı bəzi fikirlərimizi diqqətə çatdırmaq istəyirik.

“Strategiya”nın və Dövlət Proqramının qarşıya qoyduğu vəzifələrə uyğun olaraq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının təşkilatı - idarəetmə strukturu yenidən qurulmalı və mərkəzi idarəetmə orqanlarının elmi-texniki fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlara müəyyən dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Söhbət ondan gedir ki, elmi və elmi-texniki fəaliyyətin və istehsalın inteqrasiyasını sürətləndirən dəqiq iqtisadi və institusional mexanizmlər hazırlansın.

2003-cü ilin əvvəllərində imzalanmış «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında» ölkə prezidentinin fərmanında deyilir ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafını təşkil və təmin edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən, respublikadakı bütün elmi müəssisələrin və ali məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirən və istiqamətləndirən ali dövlət elmi təşkilatdır. Bununla da, faktiki olaraq, Milli Elmlər Akademiyası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanına çevrilmişdir. Ancaq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2003-cü ildə təsdiq edilmiş əsasnaməsi bu vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək gücündə deyildir. Əgər 2009-cu ildə təsdiq edilmiş «Strategiya»da Azərbaycanda elmin və elmi-texniki fəaliyyətin təşkili və idarə olunmasında ciddi nöqsanların olması vurqulanırsa, inkişaf səviyyəsi qənaətbəxş qiymətləndirilmirsə, bu, o deməkdir ki, yuxarıda göstərilən 2003-cü il tarixli prezident fərmanından sonra keçən dövr ərzində Milli Elmlər Akademiyasının hüquqları və təşkilatı-idarəetmə strukturu onun statusuna və qarşısına qoşulmuş vəzifələrə adekvat qurulmamışdır. Belə ki, Akademiyanın həmin dövrdəki nizamnaməsində onun hüquqları kimi ancaq aşağıdakılar göstərilmişdir: Akademiya

əlyazmaların dövlət arxivlərinə təhvil vermək, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarından və dövlət təşkilatlarından (diqqət yetirin «dövlət təşkilatlarından» ifadəsinə. Bəs qeyri-dövlət təşkilatları necə?) zəruri sənədlər və informasiyalar almaq, göstərilən təşkilatlardan ekspert və məsləhətçilər cəlb etmək, ödənişli əsaslarla kadr hazırlamaq hüququ vardır. Düşünürəm ki, bu hüquqlar Akademiyanın qarşısına qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün yetərincə olmamışdır. Göründüyü kimi AMEA-nın nizamnaməsində mərkəzi dövlət orqanlarının və özəl şirkətlərin elmi fəaliyyətini koordinasiya etmək hüququ olması əks etdirilməmişdir. Eləcə də həmin orqanların AMEA ilə müvafiq sahədə münasibətlərinin və əlaqələrinin qurulması və tənzimlənməsi mexanizmləri müəyyən edilməmişdir. Milli Elmlər Akademiyasının ölkə başçısının 11 dekabr 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş yeni nizamnaməsində onun hüquqları xeyli genişləndirilmişdir. Onlar Akademiyaya daxil olan qurumlarda elmi və elmi- texniki fəaliyyətin təşkilini və tənzimlənməsini təmin edə bilər. Akademiyaya sistemdən kənar fiziki və hüquqi şəxslərə ancaq sorğu vermək və onlardan müvafiq məlumatları almaq hüququ verilir. Hesab edirəm ki, ona verilən bu hüquqlar Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət və təşkilati- hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün elmi təşkilatların və ali təhsil müəssisələrinin elmi-tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirmək və istiqamətləndirmək, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini (Maddə 2.2.2) həyata keçirmək üçün kifayət deyildir. Akademiyanın hüquqları genişləndirilməlidir və ona mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi hüquqlar verilməlidir. Başqa sözlə ona elə bir hüquq verilməlidir ki, onun qəbul etdiyi qərarların müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, bütün elmi müəssisə və təşkilatlar tərəfindən vaxtında yerinə yetirilməsi sözsüz təmin edilsin, yəni məcburi olsun, indiki mərhələdə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən elmi-tədqiqat işlərinin sifarişçisi ancaq və ancaq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası olmalıdır. Elmi-texniki fəaliyyətin maliyyələşdirmə sistemi bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq sifarişçi və icraçı arasında bağlanan müqavilə sistemində əsaslanmalıdır. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən elmi-texniki məhsul dövlət sifərişi statusu ilə təsdiq edilməlidir. Dövlət sifərişi müsabiqə yolu ilə elmi-texniki məhsulun müqavilə qiyməti ilə alqı-satqısı nəzərdə tutulmalıdır. Bu məqsədlə ölkə prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının nümunəvi əsasnaməsinə uyğun olaraq Milli Elmlər Akademiyasının məhz əsasnaməsinin (söhbət mövcud nizamnamənin tək- milləşdirilməsindən getmir) işlənməsi və təsdiq olunması düzgün olardı. Bu əsasnamənin hazırlanması zamanı Fövqəladə Hallar Nazirliyinin və Dövlət Statistika Komitəsinin əsasnaməsi nümunə kimi istifadə oluna bilər.

Respublikada elmi-tədqiqat işləri üzrə dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsinin təşkili və idarə edilməsi AMEA-ya həvalə edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət büdcəsindən elmə ayrılan pul vəsaitləri bütünlükdə AMEA-ya verilməli və onun tərəfindən digər elmi mərkəzlərə, universitetlərə onlara verilmiş sifarişlərin müqavilində bölüşdürülməlidir.

2003-cü ildə Milli Elmər Akademiyasının prezidentini qəbul edərkən unudulmaz Heydər Əliyev demişdir: «Hər bir ölkə özü müəyyən edir ki, ona akademiya lazımdır, yoxsa lazım deyil. Əgər lazımdırsa bu, hansı strukturda lazımdır. Bu struktur da bu ölkənin tələbatına uyğtm olmalıdır» (31, 03.01.2003). Hal-hazırda Akademiyamn təşkilati-idarəetmə strukturu çox pilləlidir: Akademiyanın ümumi yığıncağı - Rəyasət Heyəti - elmin sahələri üzrə bölmələr-bölmələrin ümumi yığıncağı - bölmələrin bürosu-institutlar. İndiki şəraitdə altı pilləli idarəetmə sistemi qərarların qəbul edilməsini ləngidir, institutların müstəqilliyini məhdudlaşdırır, süründürməçiliyə şərait yaradır və sair buna bənzər nöqsemlı hallara səbəb olur. Akademiyanın idarəetmə sisteminin və strukturunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq qurulması zəruridir. Bu məqsədlə ilk növbədə onun Rəyasət Heyətinin tərkibi yeni qayda ilə müəyyən edilməlidir. Onun tərkibinə əsas mərkəzi idarəetmə orqanlanmn nümayəndələri, tutduqları vəzifəyə görə Akademiyamn institutlanmn rəhbərləri, habelə əsas ali təhsil müəssisələri və sahə elmi tədqiqat institutlanmn rəhbərləri səsvermə hüququ ilə daxil edilməlidir. Rəyasət Heyətinin tərkibinin genişləndirilməsi elmi-tədqiqatların və elmi- texniki məhsulların praktikada istifadəsində mühüm addım ola bilər. Elmi və elmi-texniki fəaliyyətin sahələr üzrə indiki idarəetmə prinsipindən (elmin sahələri üzrə bölmələr prinsipindən) funksional idarəetmə prinsipinə keçmək məqsədəuyğtmdur. Bu məqsədlə elmin sahələri üzrə mövcud bölmələr ləğv edilməlidir. Elmin sahələri üzrə kuratorluq funksiyası bilavasitə vitse prezidentlərə həvalə olunmalıdır. Rəyasət Heyəti ümumi yığıncaqlar arası dövrdə Akademiyamn nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər daxilində idarəetmə funksiyasını icra edər. Rəyasət Heyətinin say və fərdi tərkibi Akademiyanın təklifi əsasında-Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilsə düzgün olar. Akademiya sistemində güclü vahid marketinq xidməti yaradılmalıdır. Onun əsas vəzifəsi elmi və elmi-texniki məhsullar üçün bazanın ax-tanışı və onların satışının təşkil edilməsi olmalıdır. Ölkənin digər idarəetmə orqanlanmn tərkibinə daxil olan dövlət və özəl elmi-tədqiqat və ali təhsil müəssisələri ilə Akademiyamn qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən dəqiq və konkret mexanizmlər müəyyənləşdirilməlidir.

Respublikada elmin təşkili və əlaqələndirilməsi funksiyası AMEA-nın nəzdində fəaliyyət göstərən Respublika Elmi-Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurasına həvalə edilmişdir. Onun əsasnaməsi ilə (bənd 1.2) ona ancaq nəzarət edən orqan səlahiyyəti verilmişdir. Əwəla, bunu məqbul

hesab etmək olmaz. Ölkə üzrə elmi-tədqiqat işləri cari və perspektiv planla- nın müvafiq elmi mərkəzlərlə birlikdə (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) razılaşdırma əsasında hazırlanması və icrasına nəzarət bu quruma həvalə edilməlidir. İkincisi, Əlaqələndirmə Şurasının idarə olunması ictimai əsaslar üzrə həyata keçirilir. Onun qarşısına qoyulan çox mühüm funksiya- lan ictimai əsaslarla yerinə yetirmək qeyri-mümkündür. Çünki 2010-cu ildə ölkənin 145 təşkilatında, o cümlədən 93 elmi müəssisədə, 37 ali məktəbdə, 5 konstruktor təşkilatında elmi tədqiqatlar və işləmələr yerinə yetirilmişdir. Düşünürəm ki, «Strategiya»dan və Dövlət Proqramından irəli gələn vəzifələrin vaxtında və lazımi səviyyədə icrasını təmin etmək məqsədilə Şuramın Katibliyi yaradılmalıdır. Şuramın Katibliyi onun cari fəaliyyətini təşkil etməli, onun işçiləri dövlət qulluqçusu hesab edilməlidir, informasiya üçün qeyd edək ki, belə tərkibdə qurum İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin tərkibinə daxil olan Tarif Şurası, Yoxsulluğun azadılması Dövlət Proqramının Katibliyi fəaliyyət göstərir. Üçüncüsü, Şuramın əsasnaməsinin ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilməsi zəruridir. Ancaq bu halda onun qəbul etdiyi razılaşdırılmış qərarlar nazirliklər, elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələri üçün icrası məcburi hesab edilə bilər. Əlaqələndirmə Şurasının statusunun qaldırılması da tələb olunur.

İnnovasiya təyinatlı iqtisadiyyatın yaradılmasının sürətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər mühüm məsələ alimlərlə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasındakı əməkdaşlığın lazımi səviyyədə olmamasıdır. Bu da imkan vermir ki, alimlərin apardıqları elmi tədqiqat işlərindən, onların dəyərli əsərlərindən, məqalələrindən onlar bəhrələnsinlər. Məqsədəuyğun olar ki, mərkəzi idarəetmə orqanlarının nəzdində ictimai əsaslarla işləyən qurum yaradılsın ki, alimlər onların işində üzv kimi iştirak etsinlər. Bundan başqa yaxşı olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Yaponiya və s.) olduğu kimi, ölkə prezidentinin yanında milli iqtisadi şura yaradılsın, görkəmli iqtisadçı alimlər şuraya daxil edilsinlər.

İqtisadi idarəetmənin mühüm mexanizmlərindən biri olan iqtisadi- sosial inkişafın proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması olduğuna görə, hesab edirik ki, hər il hökumət tərəfindən tərtib edilən orta müddətli dövlət proqnozlara yeni bir bölmə - “Elmi-texniki fəaliyyətin proqnozları” bölməsi əlavə edilməlidir. Hal-hazırda həmin proqnozlarda innovasiya fəaliyyətinin mövcud durumunu və perspektiv inkişafını xarakterizə edən heç bir göstərici əks etdirilmir. İqtisadi fəaliyyətin prioritet istiqamətlərində innovasiyalara investisiyaların qoyulması müxtəlif vasitələrlə (vergi, kredit, subsidiya və s.) dövlət tərəfindən stimullaşdırılması məqsədəuyğundur.

Ancaq bu halda onun qəbul etdiyi razılaşdırılmış qərarlar nazirliklər, elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələri üçün icrası məcburi hesab edilə bilər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 may tarixli sərəncamı

ilə «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya» və «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişdir. «Strategiya»da ölkədə müdafiə olunan dissertasiyalann mövzusu və məzmununun müasir elmin inkişaf istiqamətlərinə uyğunluğunun təmin edilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məsələ həmçinin 2008-ci ilin avqust ayında ölkə prezidentinin fərmanı ilə də təsbit edilmişdir. Orada göstərilir ki, dissertasiyalann mövzulan elmi müəssisələrin və ali məktəblərin əsas elmi tədqiqat işlərinin istiqamətlərinə uyğun olmalıdır. Bu istiqamətlərin də müəyyən edilməsi Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurasına həvalə edilmişdir. Ötən dövr ərzində məsələnin həlli təmin olunmadığına görə də bu məsələyə hökumət səviyyəsində 2009-cu ildə bir daha qayıdılmışdır. Ancaq məsələnin həlli də kifayət qədər mürəkkəbdir. Çünki, əvvəllər deyildiyi kimi, ölkənin çoxsaylı təşkilatlarında elmi tədqiqatlar və işləmələr yerinə yetirilir. AMEA-nın İnformatika İnstitutunun apardığı monitorinqə görə 56 təşkilatda 84 dissertasiya şurası olmuş və 580 nəfər dissertasiya müdafiə etmişdir (2008-ci il) Bizim apardığımız araşdırmalar göstərir ki, hal-hazırda bu qədər dissertasiya işlərinin mövzusunun və məzmununun elmin inkişaf istiqamətlərinə uyğun olmasını təmin edən konkret sistem və mexanizm mövcud deyildir. Belə ki, nə «Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurası haqqında Əsasnamə»də, nə də Ali Attestasiya Komissiyasının fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlarda bu məsələnin həlli texnologiyası öz əksini tapmamışdır. Dissertasiya mövzulanın elmin inkişaf istiqamətlərinə uyğun olmasını təmin etmək məqsədilə Respublika Əlaqələndirmə Şurasının və onun problem şuralarının fəaliyyəti ilə bağlı normativ aktlara müvafiq dəyişikliklər edilməlidir.

Məsələnin həlli mexanizmini onda görürəm ki, konkret şəxsin dissertasiya mövzusu elmi mərkəzlərin və institutların şöbələrində və laboratoriyalarında müzakirə, edildikdən, protokoldan çıxarış verildikdən sonra elmi şuralarda müzakirə edilməli və bundan sonra rəsmi qaydada problem şuralarında müzakirəyə təqdim edilməlidir. Problem Şuralarında bəyənildikdən sonra dissertasiya müvafiq elmi mərkəzlərdə və universitetlərdə təsdiq oluna bilər. İnstitutlar, elmi mərkəzlər və universitetlər tərəfindən konkret tədqiqatçıya dissertasiya mövzusu təsdiq edilərkən. Əlaqələndirmə Şurasının qeydiyyatdan çıxarışını müəyyən edilmiş qaydada tədqiqatçı təqdim etməlidir. Həmin çıxarış dissertasiya işinin müdafiəsindən sonra Ali Attestasiya Komissiyasına təqdim edilməsi məcburi hesab edilən sənədlər siyahısına daxil edilməlidir. AAK isə öz növbəsində dissertasiyalann ekspertizası zamanı bu arayışın olub-olmamasına diqqət yetirməlidir. Respublika Əlaqələndirmə Şurasının 2006-cı il 19 iyun tarixli 2/1 sayılı qərar elmin istiqamətləri üzrə

yaradılan problem şuralan tərəfindən bütün elm sahələrində yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir. Çünki Əlaqələndirmə Şurasının Bürosunun yuxanda adı çəkilən qəran ilə tədqiqatçı tərəfindən seçilmiş dissertasiya mövzulanmn müzakirəsi problem şuralanna həvalə edilmişdir. Eyni zamanda dissertasiya mövzulanmn məhz Əlaqələndirmə Şurasında vahid reyestrədə qeydiyyatdan keçməsi də təmin olunmalıdır. Qeydiyyatdan keçirildikdən sonra mövzu- lann təsdiq edilməsinə və işlənməsinə icazə verilməlidir. Qeydiyyatdan çı- xanş isə tədqiqatçının şəxsi işinə əlavə edilməlidir.

«Strategiya»dan irəli gələn mühüm vəzifələrdən biri də əməyin sti- mullaşdırılmasında fərdi yanaşma metodundan istifadə edilməsi və gənclərin elmi fəaliyyətə daha geniş əhatəli cəlb olunmasıdır. Bu istiqamətdə Rusiya Federasiyasının 19 il öncə (1996-cı ildən) başladığı və indi də davam etdirdiyi iş təcrübəsini diqqətə çatdırmaq, fikrimizcə, önəmli olardı.

Elmi-tədqiqat işlərinə gənclərin marağını artırmaq və elmlə təhsilin inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə Rusiya Federasiyasında 90-cı illərdən başlayaraq institusional strukturlar yaranmışdır. Onlardan biri Aparıcı Elm Məktəbləri (AEM), digəri Elm-Təhsil Mərkəzi (ETM) adlanır (75, s.141- 145). Hər iki qurum müsabiqə qrantları ilə dövlət vəsaiti hesabına maliyyən- ləşdirilir. Aparıcı Elm Məktəbində müxtəlif ixtisasa və yaşa malik olan şəxslər birləşərək kollektiv formasında fəaliyyət göstərirlər. Tanınmış alimlər kollektivə rəhbərlik edirlər. Belə məktəblərin əsas məqsədi tədqiqatların ümumi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, onların səmərəliliyinin təmin olunması və əməkdaşların ixtisasının yüksəldilməsi hesab edilir. AEM Formasında birgə fəaliyyətin əsas meyarları müəyyən edilmişdir. Rusiya Fede- rasiyasının Təhsil və Elm Nazirliyi qrant müsabiqələrinin təşkilatçısı, maliyyə- yönləşdiricisi və aparıcı elmi məktəbləri seçən orqandır. 2008-ci ildə belə məktəblərin sayı 650 olmuşdur. Ölkə üzrə fizika üzrə doktorluq dissertasi- yaların 80 faizi Aparıcı Elm Məktəblərində çalışanların payına düşmüşdür. Onların əhəmiyyətli və diqqətəlayiq elmi nailiyyətləri də olmuşdur. 1996-cı ildə işlənilib hazırlanmış «İnteqrasiya» adlı federal dövlət proqramına uyğun olaraq, Elm-Təhsil Mərkəzləri formalaşdırılmağa başlamışdır. Mərkəzin əsas kadrları tələbələr və aspirantlardan formalaşdırılır. Elm təhsilin müasir səviyyəsini təmin edir. Hal-hazırda ölkənin ali təhsil müəssisələrinin iyirmisində Elm-Təhsil Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Mərkəzlərdə cəmlənən kadrların 60 faizə qədərini yaş 35-dir. Beləliklə, belə mərkəzlərin modeli gənclərin elmə cəlb edilməsini təmin edir.

İqtisad elmi barədə fikrimi qısaca olaraq diqqətə çatdırmaq istərdim. «Azərbaycan» qəzetinin 2009-cu il 8 dekabr tarixli sayında dərc edilmiş «İctimai və humanitar elmlər; zaman kontekstində baxış» adlı məqaləsində akademik Ramiz Mehdiyevin bilavasitə iqtisad elminin mövcud vəziyyətinin qənaətbəxş olmamasını qeyd etmiş, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi

islahatların, onların nəticələrinin nəzəri cəhətdən təhlil edilməsini, iqtisadi- sosial inkişahın sürətləndirilməsinin nəzəri əsaslarının və müasir iqtisadi modelin işlənilməsi üçün hazırlanması bir vəzifə kimi formalaşdırmışdır. Bizim fikrimizcə, iqtisadçılar XXI-ci əsrin tələblərinə cavab verən, postneft dövründə maksimum istehsalı, əhalinin maksimum məşğulluğunu və maksimum alıcılıq qabiliyyətini təmin edə bilən innovasiya təyinatlı iqtisadi strukturun formalaşdırılması konsepsiyasını və istiqamətlərini işləyib hazırlamaladırlar,

«Strategiya»da qarşıya qoyulmuş vəzifələrin və Dövlət Proqramı ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsi, habelə beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməsi elmi və elmi-texniki fəaliyyətin inkişafında, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində, milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində yeni mərhələnin bərqərar olacağını söyləməyə əsas verir.

Ölkənin mövcud iqtisadi və sosial durumunun və gələcək inkişaf perspektivlərinin tələblərinə uyğun olaraq elmi istiqamətlər, fundamental və tətbiqi elmi-tədqiqat işlərinin (mövzularının) istiqamətləri müəyyən edilməlidir. Konkret tədqiqat və layihə maliyyələşmə predmeti olmalıdır.

Bizim fikrimizcə, iqtisad elminin tədqiqat istiqamətləri sırasında aşağıdakılardan da daxil edilməsi lazımdır:

- İnnovasiya təyinatlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması istiqamətləri;
- 2020-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasında məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının inkişaf etmiş və yüksək gəlirli ölkəyə çevrilməsinin iqtisadi və sosial problemləri;
- Azərbaycan Respublikasında istehsal amillərindən istifadənin iqtisadi və sosial səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasının konsepsiyası və əsas istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri;
- Əhalinin həyat səviyyəsinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətləri;

Hesab edirik ki, AMEA-nın nəzdində olan Respublika Elmi-tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurası, 2020-ci ilə qədər ki dövrü əhatə etməklə, ölkə üzrə elmi-tədqiqatların və işləmələrin perspektiv və cari planlarını icraçı elmi mərkəzlərlə birlikdə hazırlamaq, müzakirəsini təşkil və hökumətə təqdim etməlidir. Bununla da elmi və elmi-texniki fəaliyyət planlaşdırma obyektinin statusunu alır. Planlaşdırma prosesində istər dövlət, istərsə də özəl idarəetmə qurumları öz təkliflərini Əlaqələndirmə Şurasına təqdim etməlidirlər. Əlaqələndirmə Şurasına AMEA-nın birinci vitse-prezidentinin rəhbərlik etməsi zəruridir.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti çıxışlarının birində demişdir: "Biz əgər müasir dövlət qurmaq istəyiriksə, bütün sahələrdəki işlərimiz mütləq müasir standartlar səviyyəsində görülməlidir. Biz ancaq elmə, təhsilə qoyduğumuz sərmayə ilə buna nail ola bilərik" (31,30.11.2010). Elmin inkişafına yönəldilən xərclər 2005-ci ildə əgər 28,5 mln. manat təşkil edirdisə, 2010-cu ildə bu rəqəm 92,8 milyon manata yüksəlmişdir. Bu da ümumi daxili məhsulun 0,2 faizinə bərabərdir. 2012-ci ilin dövlət büdcəsindən elm xərclərinə 123,4 milyon manat və ya ÜDM-in 0,3 faizi qədər ayrılmışdır. 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin 0,8 faizi elmin maliyyələşdirilməsinə xərclənmişdir. Bundan başqa elmi-tədqiqat layihələrinin Elmin İnkişafına Yardım Fondu vasitəsilə həyata keçirilməsi üçün əlavə 7 milyon manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Onu da diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, elmi-texniki məhsulların maliyyələşdirilməsinin faktiki qaydası hökumət tərəfindən "Strategiya"da müəyyən edilmiş elmin maliyyələşdirilməsi konsepsiyasına uyğun deyil. Belə ki, "Strategiya"da nəzərdə tutulur ki, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən elmi-tədqiqat işləri icraçının təşkilatı - hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət sifarişi ilə kommersiya müqaviləsi əsasında maliyyələşdirilməlidir. ^

Çox mühüm əhəmiyyətli məsələ Azərbaycan çiminin gələcək inkişaf istiqamətlərini və prioritetlərini müəyyən etməkdir. Mərkəzi idarəetmə orqanlarında çalışan bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, Azərbaycan elmi dünya elmi, texniki və texnologiyasının prioritet istiqamətlərinə müvafiq şəkildə təşkil edilməlidir (bax "Strategiya"). Bizim fikrimizcə, ölkə elminin əsas vəzifəsi milli iqtisadiyyatın problemlərinin həllinə və onun modernləşdirilməsinə xidmət etməkdir. Elmin inkişaf istiqamətləri də hər şeydən öncə həmin tələbatı uyğun müəyyən edilməlidir. Ancaq dünya elminin kəşflərindən və qabaqcıl nailiyyətlərindən də fəal istifadə etməklə milli problemləri həll etmək işi tezləşdirilə bilər. Zəmanə gəldikcə Azərbaycan alimləri, ixtiraçıları dünya elminə töhfə verə bilərlər.

Ölkədə innovasiya cəmiyyətinin qurulması və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidin yeni təhsil modelinə tələbatını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 iyul 2011-ci il tarixli sərəncamına uyğun olaraq 2013-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Strategiya"sı hazırlanmışdır. Sərəncamda vurğulanır ki, inkişafın innovasiya mərhələsinə keçilməsi, rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf dinamikasının sürətləndirilməsi başlıca olaraq insan kapitalı ilə bağlı bir çox məsələlərin öz həllini tapması, o cümlədən təhsilin dünya standartlarına cavab verməsini tələb edir. Milli strategiyanın həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətini və səmərəliliyini, bütünlükdə modernizasiyasını təmin etməsi nəzərdə tutulur. İndiyə qədər Azərbaycanda təhsil xidməti bazasının yaranmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. 2010-2011-ci tədris ilində dövlət və qeyri-dövlət ali

təhsil müəssisələrinə 33,6 min tələbə, o cümlədən qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinə onların 3,6 min nəfəri və ya 11 faizi qəbul edilmişdir. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi sərəncama əsasən (NK-nin 336 sayılı sərəncamı) 2012-2016-cı tədris illərinin hər birində ali məktəblərə dövlət sifarişilə, yəni dövlət vəsaiti hesabına 10-11 min tələbə qəbul ediləcəkdir. Beləliklə, dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində tələbə qəbulunun (bakalavr və magistratura pilləsi birlikdə) təxminən 30-35 faizi dövlətin hesabına ali təhsil alacaqdır. Ən azı 25-27 min tələbə və ya ümumi qəbulun 70 faizdən çoxu şəxsi vəsait hesabına ali məktəblərdə oxuyacaqlar. Bu da ali təhsilin yüksək səviyyədə kommersiyalaşması deməkdir. Ancaq mahiyyət etibarı ilə təhsil sferası bazara çevrilməməlidir, bazar prinsipləri əsasında qurulmamalıdır. O, bazar iqtisadiyyatına müəyyən çərçivədə uyğunlaşdırılmalıdır. Bəzi islahatçılar rəqabət və bazanı istər dövlət, istərsə də özəl sektorlarda hər dərəcəni dərəcəyə hesab edirlər. Ancaq biz hesab edirik ki, təhsil ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinə investisiyadır. Təhsili sahibkarlıq fəaliyyətinə çevirmək olmaz. Təhsil belə münasibət strateji sahədir. Bizim fikrimizcə, dövlət, hər şeydən öncə, xarici vətəndaşlara təhsil xidməti göstərməklə gəlir qazana bilər. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qiymətləndirilməsinə görə dünya təhsil bazasının tutumu 50-60 milyard dollara bərabərdir. ABŞ-da xarici tələbələrin təhsil almasından daxil olan gəlir hökumətin ali təhsilə sərf edilən xərclərdən 15 dəfə çoxdur.

Hazırda ABŞ-da büdcənin 11 faizi, Rusiyada 5 faizi təhsilə xərclənir (31.08.01.2014). Müasir dünyada təhsil xidmətləri xarici iqtisadi mübadilənin vacib komponentlərindəndir. Təhsil xidmətləri üzrə dünyada apancı mövqedə olan ABŞ-da 500 min xarici tələbə təhsil alır. Bu, Amerikaya hər il 10 milyard dollar gəlir gətirir. İngiltərənin ali məktəbləri əcnəbi tələbələrdən bu rəqəmin üçdə biri qədər gəlir əldə edir.

Dünya təcrübəsində ali təhsil müəssisələrinin maliyyə imkanlarının yüksəldilməsi və elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması istiqamətində texno- park ideyasından geniş istifadə edilir. Bu gün ABŞ-da 160-dan çox texnopark var ki, bu da dünyadakı texnoparkların 30 faizini təşkil edir. Hazırda Çində müxtəlif səviyyəli 120 texnopark fəaliyyət göstərir. Onların məhsul ixracından illik gəliri 4 milyard dollar təşkil edir. Finlandiyanın cəmi 4,5 milyon nəfər əhalisi olsa da, bu ölkədə 20 texnopark var. Rusiyanın 31 regionunda 60 texnopark fəaliyyət göstərir. Texnopark yeni texnologiyaların kommersiya real-laşdırılmasını həyata keçirən, gənc mütəxəssislər üçün yeni iş yerləri yaradan və yerləşdiyi sahələrin sosial-iqtisadi həyatında səmərəli rol oynayan güclü qurumdur (31, 08.01.2014). Mütəxəssislər hesab edirlər ki, universitetlərin nəzdində yaradılan texnoparkın təşkilatı sxemi çox əlverişli sayılır. Vahid kompleksdə cəmlənmiş intellektual potensial və yüksək texnologiya inno-vasiyyə təjdnatlı iqtisadiyyatın qurulmasında mühüm rol oynaya bilər. Klaster

tipli regional və sahə strukturlanmın yaradılması da universitetlərin, elmi təşkilatların və iqtisadiyyatın qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən vasitələrdir.

İqtisadi inkişafın industrial mərhələsinin prinsipləri əsasmda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi tələb olunur. Bir çox emal sənaye müəssisələrinin maddi-texniki bazası mənəvi və fiziki cəhətdən hələ də köhnədir. Onların bazasında rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək və innovasiyalı iqtisadiyyat formalaşdırmaq mümkün deyil. Emal sənayesində əsas sənaye-istehsal fondlarının aşınma səviyyəsi 54 faizə çatmış (2013-cü il), yeniləşmə əmsali hər il ancaq 6-7 faiz təşkil edir.

Bu gün milli iqtisadiyyatın digər ölkələrdən texnoloji asılılığı yaranmışdır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq əmək bölgüsündə müasir texnologiyalar əsasmda məhsul (xidmət) istehsal edən bir ölkə mövqeyinə yüksəlmədiyi üçün ölkənin artan istehsal potensialı yerli müəssisələr üçün xaricdən texnoloji asılılığı artırır. Yeni hesab edilən texnologiyaların idxalı üstünlük təşkil edir. Daha mürəkkəb texnologiyalar daha böyük investisiyaları zəruri etdiyindən bir sıra hallarda texnoloji asılılıq maliyyə asılılığına da səbəb olur. Həmçinin bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xaricdən gətirilən texnologiya heç də həmişə müasir olmur. Məhz ona görə də milli texnologiyaların yaradılmasını və onlardan istifadəni stimullaşdıran siyasət həyata keçirilməlidir.

Elmdə islahatlar konsepsiyasını təxirə salmadan hökumət tərəfindən hazırlanması zəruridir. Elmin idarə edilməsi, maliyyələşdirilməsi və tətbiqi işləmələrin kommersiyalaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi tələb olunur. Konsepsiyanın əsas məqsədlərindən biri elmi müəssisələrin müəyyən hissəsinin mülkiyyətçisinin dəyişdirilməsi, özəlləşdirmənin ikinci dövlət proqramında nəzərdə tutulduğu kimi, onların səhmdar cəmiyyətinə, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərə çevrilməsi və ya kiçik müəssisə kimi özəlləşdirilməsi ola bilər. Düşünürəm ki, bu halda elmi fəaliyyət mənfəətlə işləyə bilər. Digər mühüm aspekt kəşflərin və işləmələrin kommersiyalaşdırılmasıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının tələbatı baxımdan fundamental tədqiqatlarla məşğul olan elmi müəssisələr dövlət sifarişini əsasmda işləməlidirlər. Mövcud elmi müəssisələrin birləşdirilməsi, aynılması, ləğvi və ya yenidən yaradılması məsələlərinə də baxmaq lazımdır. Elmi-texniki fəaliyyətin son məhsulu kimi rəqabətqabiliyyətli yeni texnikanın və texnologiyanın nümunəsinin hazırlanması və elmi məhsul bazasına təqdim edilməsi ola bilər. Elmi fəaliyyətin təşkilati-idarəetmə strukturunun necə olması üzərində düşünməklə, praktikada özünü doğrultmuş formadan-elm-istehsalat birliklərindən istifadə düzgün olardı. Ancaq hər yerdə və bütün hallarda elmi fəaliyyəti tamamilə kommersiyalaşdırmaq düzgün olmazdı. Bu, ehtinin məhvinə gətirib çıxardar. Bazar və qeyri-bazar prinsiplərindən paralel istifadə optimal tənzimləmə mexanizmi ola bilər.

indi demək olar ki, Azərbaycan istehsalın texniki - texnoloji təkmilləşdirilməsi prosesinə məqsədyönlü ssenari ilə (proqramla) başlamışdır. Ancaq istehsalın maddi-texniki bazasının yeniləşdirilməsi tempinə, təsərrüfatçılığın səmərəliliyinə, sosial problemlərin həllinə görə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə ölkənin geriliyi aradan qaldırılmamışdır.

Xarici ölkələrin təcrübəsindən görünür ki, xammal hesabına iqtisadi artımdan innovasiyalı inkişafa transformasiya üçün dörd ilkin şərtin olması zəruridir:

1. İnnovasiya prosesinə başlamaq üçün kifayət qədər texnoloji, maliyyə və intellektual potensial;

2. İnnovasiyalı inkişafa istiqamətlənmiş institusional sistem;

3. “Təhsil - elm - istehsalat” formasında inteqrasiya olmuş zəncirvari innovasiya prosesinin iştirakçılarının daimi artımı;

4. Təsərrüfat subyektləri və fərdi sahibkarlar tərəfindən innovasiyaya tələbatın olması;

Bu ilkin şərtlər dövlət tərəfindən formalaşdırılmalıdır. Çünki bazar bu cür vəziyyənin' öhtəsindən gələ bilmir. Bu gün deyə bilərik ki, Azərbaycanda bu ilkin şərtlərin hamısı artıq mövcuddur. Dəqiq demək olar ki, Azərbaycanın maliyyə potensialı kifayət qədər yaranmışdır. Ölkənin valyuta ehtiyatları hazırda 54 milyard dollara çatmışdır. 2004-2010-cu il ərzində ümumi daxili məhsul 3 dəfə artmışdır. Büdcə xərcləri 2013-cü ildə 19 milyard manatdan çox olmuşdur.

İkinci və dördüncü ilkin şərtlərin formalaşmasının mövcud vəziyyətinə aydınlıq gətirmək üçün statistik informasiyalara müraciət etməyi lazım bilirik. Elmi nailiyyətlərin istehsala tətbiqini xarakterizə edən bir statistik göstəricini də diqqətə çatdırmaq istərdik. Dövlət Statistika Komitəsinin informasiyasına görə, 2010-cu ildə sənayedə innovasiya məhsulunun həcmi cəmi 6,4 mln manat və ya xüsusi çəkisi ümumi sənaye məhsullarının cəmi 0,02 faizini təşkil etmişdir. Həmin ildə sənayedə texnoloji innovasiya- lara çəkilən xərclər 2005-ci ildəki 53,3 mln. manatdan 2010-cu ildə 8,1 mln. manata qədər azalmışdır. Azalma əsasən dövlət büdcəsinin hesabına baş vermişdir. 2009-2010-cu illərdə dövlət büdcəsindən innovasiyaya vəsait xərclənməmişdir. İnnovasiya xərclərinin 45 faizə qədəri müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına (neft məhsulları istehsalı, qida məhsulları və tütün mə- mulatları istehsalı) və 55 faizi sair mənbələrdən (rezin və plastmas məmu- latları istehsalı) maliyyələşdirilmişdir.

2010- cu ildə emal sənaye müəssisələrində istehsal olunan məhsulların ancaq 0,1 faizi innovasiya təyinatlı olmuşdur (c.4.7). Dünya Bankının məlu-

matma görə, əgər avrozonasında yüksək texnoloji məhsulları ixracı emal sənaye məhsul-larının ixracının 21 faizini, Pribaltika ölkələrində 7-13, Rusiyada-9, Qazaxıstanda-21 faizini təşkil edirsə, Azərbaycanda bu göstərici 2 faizə bərabərdir (84).

Azərbaycanda özəl sektorun inkişafının prioritet sahəsi kimi kiçik və orta sahibkarlığın genişləndirilməsi, onlara dövlət dəstəyinin verilməsi hesab edilir. Hal-hazırda əhəlinin məşğulluğu baxımından önəmli olan kiçik sahibkarlığın indiki institusional vəziyyəti innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşdırılması baxımından önəmli deyil. Belə ki, hökumətin qərar ilə, məsələn, sənaye sahələrində işçilərinin sayı 50 nəfərə qədər olan müəssisələr kiçik müəssisə hesab edilir. Bizim fikrimizcə, belə müəssisələrin innovasiya tədbirlərini həyata keçirmək üçün nə maddi-texniki, nə də maliyyə və kadrlar resursları kifayət qədər ola bilməz. 2010-cu ildə Azərbaycanda 14532 kiçik müəssisə fəaliyyət göstərmişdir (cədvəl 4.6). Onların hər birinin orta illik məhsul (xidmət) istehsalı cəmi 123 min manat olmuşdur. Belə müəssisələrin hər birində 6-7 nəfər adam işləyir. Həmin müəssisələrdə 100 min nəfərə qədər işləməsinə baxmayaraq, ölkə üzrə məhsul (xidmət) istehsalının cəmi 3 faizini istehsal etmişlər. Sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən 2650 müəssisədən 74 faizi kiçik müəssisədir. Hesab edirik ki, belə kiçik-kiçik müəssisələrin bazasında innovasiya təyinatlı iqtisadiyyat qurmaq mümkün deyil (2010-cu il). Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da işçilərinin sayı 100 nəfər olan müəssisələr kiçik müəssisə hesab edilir. Orta biznesə işçilərinin sayı 100-500 nəfər, iri biznesə 500 nəfərdən çox olan müəssisələr aid edilir. Almaniyada işçilərinin sayı 1000 nəfərdən çox olan müəssisələr iri korporasiya hesab edilir. Beləliklə, işçilərinin sayına və istehsal çüclərinə görə Avropadakı və Azərbaycandakı kiçik və orta biznes eyni mahiyyətli deyil.

Inkişafın indiki mərhələsində iri korporasiyaların, xoldinqlərin, maliyyə-sənaye qruplarının formalaşdırılmasına üstünlük verməklə, dövlət tərəfindən bu məqsədlə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Elmin, xüsusilə tətbiqi elmin canlanması və sürətli inkişafı missiyasını ancaq iri şirkətlər və korporasiyalar öz üzərinə götürə bilər. İri kompaniyalar tərəfindən innovasiya proqramlarının qəbul edilməsi və ixracı, elmi tədqiqatların və işləmələrin öz vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi zəruridir. Məqsədəuyğun olardı ki, elə bir qanun qəbul edilsin ki, o, elmin və innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üzrə müxtəlif güzəştlərə sahib olmaq hüququ uğrunda iri kompaniyaların arasında rəqabət yaratsın.

Azərbaycan iqtisadiyyatında kiçik sahibkariğin rolu

Göstəricilər		2008		2010	
		Mln. man.	%-lə	Mln. man.	%-lə
I	Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı, mln manat	54447	100	56847	100
	o cümlədən:	-	-	-	-
	-kiçik müəssisələr	1365	3	1777	3,1
1	Kiçik müəssisələrdə işləyənlərin sayı	99838	-	93205	-
2	Kiçik müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı, man	13672	-	19066	-
II	Kiçik sahibkarlıq subyektləri, vahid	204960	-	207120	-
	o cümlədən:	-	-	-	-
	-fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	186491	-	192588	-
	-hüquqi şəxslər - kiçik müəssisələr	13678	-	14532	-

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", 2010, s. 120-122 Dövlətstatkom, "Müstəqillik Azərbaycan - 20 U", 2011, s. 128-140, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Innovasiya xidməti sektorunun prioritet inkişafı lazımdır. Buraya məsləhətçi kompaniyalar, innovasiyalan yaradanlar və istehlakçıları arasında vasitəçi ftoalar, innovasiya brokerləri, firmaları daxil ola bilərlər. Dünyada bilik və elm iqtisadiyyatının institusionallaşdırılması prosesi gədir.

Qərb ölkələrində innovasiyalann kommersiyalaşma dərəcəsi 90 faizə, Rusiyada 30 faizə çatır (86, s. 15-17). ABŞ-da xam neftin dərin emalı hesabına bir ton neftdən 440 litr benzın alımr, Azərbaycanda isə 340 litrə qədər.

İqtisadiyyatın modernizasiyası sistem halında köklü institusional dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir. Məsələn, vergi və qiymət siyasətində elə islahatlar apanimalıdır ki, onlar mənfəətin reinvestisiyasının, xüsusi ilə qeyri-neft sənayədə və aqrar sektorda, stimullaşdırma alətinə çevrilsinlər.

Cənubi Koreyanın iqtisadi və sosial inkişafda nail olduğu uğuru ölkə rəsmiləri insan resurslarının inkişafı ilə şərtləndirirlər (31, 06.11.2010). Onlar hər bir mərhələdə iqtisadi inkişafın durumuna əsaslanaraq tələb olunan sahə üzrə adekvat təhsil siyasətini vaxtında həyata keçirmişlər. 1962- ci ildən etibarən Koreya hər biri 5 il davam edən yeddi iqtisadi inkişaf planı həyata keçirmişdir. Nəticədə, 1960-cı ilə qədər dünyanın ən az inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan Koreya indi dünyanın 13-cü ən nəhəng iqtisadiyyata malik olan ölkəsidir. Onun ümumi daxili məhsulu bir trilyondan çox olmaqla, adambaşına 20 min dollar dəyərində ÜDM istehsal edir (2010-cu il).

İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda xarici elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqinə nisbətən milli sahibkarlar ölkənin özünün tədqiqatlarından və

işləmələrindən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Məsələn, XX əsrin sonunda tədqiqatlara və işləmələrə edilən ümumi milli xərclərdə sahibkarlıq sektorunun payı Yaponiyada və Cənubi Koreyada 72, Fransada, İngiltərədə və Almaniyada 61-68 faiz təşkil etmişdir. Onların iqtisadiyyatı elmi-texniki potensialın möhkəmləndirilməsinin, yeni biliklərin “istehsalımın” və innovasiyalann bazasında inkişaf edir. Əvvəllər isə bu ölkələrdə iqtisadi artımın əsasını investisiyalar təşkil etmişdir.

ABŞ-da elmi tədqiqatlara və işləmələrə yönəldilən xərclər ümumi daxili məhsulun 2,9 faizini, Avropa İttifaqında 17 faizini, Yaponiyada 3,4 faizini təşkil edir. 2020-ci ilə bu göstəricinin 2-3,5 faizə çatdırılması gözlənilir (87. S.134). Bu ölkələrin hər birində milli innovasiya sistemi yaradılmışdır. Ayn-ayn məhsul növləri və texnologiyalan üzrə sahəvi və sahə- daxili innovasiya şəbəkələri bu sistemdə birləşdirilmişdir. İnnovasiya şəbəkələrinə klasterlər, innovasiya-texnoloji mərkəzləri, texnologiyalann yeridilməsi mərkəzləri, texniki-tətbiq zonalan və elmlə istehsalı birləşdirən digər strukturlar daxil edilir. Elm-təhsil, istehsal və ticarət fəaliyyətinin inteqrasiya prosesində innovasiya şəbəkəsi çərçivəsində alimlərin, konstruktörlərin və özəl sənaye firmaların sıx əlaqəsi yaranır. Köhnə texnologiyalar inkişaf etməkdə olan partnyorlara və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə satılır (88, s.19).

2007-ci ildə Rusiya hökuməti tərəfindən 2020-ci ilə iqtisadiyyatda innovasiyanın inkişafı konsepsiyası hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Konsepsiyaya görə iqtisadi inkişafın innovasiya sənarisini iqtisadiyyatın aparıcı sektorlarında əmək məhsuldarlığının 3-5 dəfə artımını, istehsalın enerji tutumluluğunu 1,6-1,7 dəfə azaldılmasını təmin etməlidir. Ölkənin ümumi daxili məhsulunda yüksək texnoloji sektorun payı 17-20 faiz (2007-ci il 10-11 faizə) qədər artımındadır. Proqnoza görə, texnoloji innovasiya həyata keçirən müəssisələrin xüsusi çəkisi 2020-ci ilə 40-50 faiz (2007-ci il 8,5 faiz), istehsalın həcmində innovasiya məhsulları 25-35 faizə qədər (2007-ci il 5,5 faiz) yüksəlməlidir. Nəticədə adambaşına ÜDM 30 min dollardan çox olmalıdır (2007-ci il 13,9 min dollar). İstehsalın institusional və digər real problemləri həll edilməlidir ki, innovasiya tipli, dünya standartlarına uyğun rəqabətqabiliyyətli müasir bazar iqtisadiyyatı yaradılsın.

2000-ci ildə Lissabon şəhərində qəbul edilmiş “Avropa-2020” iqtisadi strategiyada Avropa İttifaqının ən rəqabətqabiliyyətli, dinamik və elmtutumlu iqtisadi regiona çevrilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə ümumi daxili məhsulun 3 faizə qədərini tədqiqatlara ayırması (2 faiz, 2012-ci il), 24-64 yaşlı əhəlinin məşğulluğunun 69 faizə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur (52, S.61).

Azərbaycan hökuməti innovasiya tipli inkişafa keçidlə bağlı müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Müasir Azərbaycanda bu istiqamətdə “inkişaf rü-

şeymiəri” artıq görünməkdədir. İndi Gəncədə (alüminium texnoparkı), Sumqayıtda ikinci (Sumqayıt kimya sənaye parkı) texnopark, Balaxamda yeni texnoparkların yaradılması prosesi gedir. Mingəçevirdə texnoparkın yaradılması nəzərdə tutulur. Texnoparklar ölkədə sənayeləşmə prosesinin daha da sürətlənməsində, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yüksək texnologiya- lann tətbiqində, müasir standartlara cavab verən məhsulların istehsalında əhəmiyyətli rol oynacaqdır. Məsələn, neft sənayesində və tikinti material- lan istehsalında, müdafiə sənayesində, kimya-neftkimya sektorunda və digər sahələrdə nano texnologiyalar tətbiq edilir. “Azərənəji” açıq səhmdar cəmiyyətinin tabeliyində yaradılan Sumqayıt Texnoparkı (STP) müasir texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, ölkə üçün işə innovasiya əsaslı, elmtu- tumlu və rəqəbətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi vasitəsidir. STP ölkənin elektroenergetika sənayesində yeni infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi üçün lazım olan müasir avadanlıqların yeni texnologiyalar əsasında istehsalını həyata keçirir. Parkın tərkibində 17 zavodun fəaliyyət göstərməsi planlaşdırılır. Onlardan bir çoxu texnoloji baxımdan inkişaf etmiş' ölkələrin standartları səviyyəsində məhsul istehsal edirlər. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə avadanlıqları (günəş kollektoru, külək generatoru), yüksək gərginlikli avadanlıqlar, yüksək gərginlikli ötürücülərin dayaqları, ağır transformatorlar, hidroturbinlər, geniş çeşidli kabel məmulat- lan, plastik kütlə və metal borular, şüşə məmulatları, texniki qazlar (arqon, oksigen, azot), metal konstruksiyaların sinklənməsi və s. Məhsullar həm daxili, həm də xarici bazarlara çıxılır. Texnoparkda yüksək texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərən rəqəpili proqramla idarə olunan texnoloji avadanlıqlardan, robotlaşdırılmış çevik texnoloji komplekslərdən, avtomat xətlərdən və s. istifadə olunur. Yüksək texnologiyalar biliyə söykənən iqtisadiyyatın yaranması istiqamətində irəli atılmış tutarlı bir addımdır. Mütəxəssislərin fikrincə, Sumqayıt Texnoparkı postsovet məkamında fəaliyyət göstərən texnoparklar içərisində həm ərazi, həm istehsal çeşidinin genişliyi, həm də istifadə olunan eimtumlu texnologiyaların həcmi nöqtəyi-nəzərdən ən qabaqcıllılarından biridir. Sumqayıt Texnoparkı iqtisadiyyatın innovasiya prinsipləri əsasında inkişafını təmin edən, yüksək texnologiyalara əsaslanan biznes prosesləri üçün meydan ola bilən, müasir ideyaların reallaşdırılma- sına imkan verən və beləliklə də ölkə iqtisadiyyatında sabitliyi təmin edən əsas amillərdəndir. Texnopark ideyası ölkə iqtisadiyyatının innovasiyalar əsasında inkişafını nəzərdə tutur və ölkənin iqtisadi tərəqqisi üçün yüksək aktuallıq kəsb edir. Texnopark ideyası eləcə də istehsal təyinatlı elmi ideyaların kommersionlaşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Texnoparkda plastik kütlə materialından 800 millimetrədək diametrli borulann istehsalı həyata keçirilir. 16 atmosferə qədər təzyiqa davamlı olan belə borular MDB məkanında ilk dəfə istehsal edilir. Onlardan qaz və su təchizatında, kanalizasiyada, kiçik elektrik stansiyalarında, kabel çəkilişində istifadə olunur. Texnoparkdakı digər bir zavodda elektrotexnika sənayesi üçün mis və aliminium kabellər istehsal edilir. Texnoparkda həmçinin müxtəlif növ kabel məmulatları, o cümlədən en kəsiyi 800 kvadrat millimetr olan aliminium və mis ötürücülər, dənizdə istifadəsi nəzərdə tutulan qurğuşun örtüklü nəzarət kabelləri istehsal olunur.

Müasir dövrdə yüksək tərəqqini sürətləndirən əsas amillərdən biri informasiya - kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) ən müxtəlif sahələr üzrə geniş şəkildə tətbiq olunmasıdır. “Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında qarşıya qoyulan hədəflərdə İKT sektorunun 4-4,5 dəfə genişləndirilməsi nəzərdə tutulur (31, 04.06.2013). Yaxın 8-10 ildə İKT-nin inkişafı əsasən 3 istiqamətdə-infrastrukturun genişlənməsi, real İKT sektorunun inkişafı və İKT-nin digər sahələrə təsiri yönündə olacaqdır. Ölkədə rəqəmsal televiziyanın tətbiqinə başlamış, ilk telekommunikasiya peyki daxili və xarici şəxslərə xidmət göstərir. Alim və mütəxəssislərin əsas diqqəti gələcəyin texnologiyalarına, post neft iqtisadiyyatının inkişafı üçün nano və biotexnologiyalara, gələcəyin formalaşmasında İKT-nin strateji roluna yönəldilmişdir. Konkret olaraq iqtisadi sahədə istehsalın təşkili, məhsulun bölüşdürülməsi və son emal yerinə çatdırılması, əhəlinin məşğulluq sisteminin hazırlanması, xarici ticarət strategiyasının qurulması və bu qəbildən olan digər məsələlərdən İKT-nin nəliyyətlərindən istifadə etmədən böyük uğur qazanmaq mümkün deyil.

Azərbaycanda İKT sektorunun inkişafına böyük diqqət yetirilir. 2003- cü ildə 17 fevral tarixli ölkə prezidentinin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” təsdiq edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, hər üç ildə ölkənin İKT sektoru 2 dəfə genişlənməmişdir. Ekspertlərin fikrincə, 2025-ci ildə İKT gəlirləri 2010- cu ildəki neft gəlirləri səviyyəsinə çata bilər. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları neftdən sonra ikinci prioritet sahə elan edilmişdir (31, 24.12.2010) .

Ümumi daxili məhsulun istehsalında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları xidmətinin payı (telefon rabitəsi, mobil rabitə, internetə çıxış və ş.) ildən ilə artır. Ümumi strategiya ondan ibarətdir ki, postneft mərhələsində İKT inkişafının əsas lokomotivinə çevrilsin. 2020-ci ilə qədər bu sektorun orta illik artımının 16-18 faiz civarında saxlamaq “Azərbaycan 2020:

gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyasında nəzərdə tutulur. Son yeddi ildə İKT sektorunun həcmi 5 dəfə artmışdır və hazırda 1,5 milyard ABŞ dollanna yaxındır. Bu isə Azərbaycanda bütövlükdə ÜDM-in 1,9 faizinə və qeyri-neft sektorunda ÜDM-in 4,3 faizinə bərabərdir. Hər il büdcədən bu sahəyə ayrılan birbaşa investisiyalar 50-60 milyon dollardan çoxdur. 2012-ci ildə Azərbaycan dördüncü nəsil mobil rabitə texnologiyasını tətbiq edən ölkə kimi Avropada 9-cu, dünyada 37-ci olub, indi hər 100 nəfərə təxminən 110 telefon düşür. Mobil telefon sistemi 2010-cu ildə MDB ölkələri arasında ilk dəfə olaraq ölkə ərazisini tam əhatə edib. İndi mobil abunəçilərinin əksəriyyəti həm də sürətli internet istifadəçisidir.

2014-cü ildə Dünya İqtisadi Forumunun qiymətləndirilməsinə əsasən Azərbaycan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə görə MDB ölkələri arasında birinci yerə çıxmışdır.

2014-2017-ci illərdə informasiya və rabitə sektorunun sürətli inkişafı dövlət proqnozlarında nəzərdə tutulmuşdur. 2017-ci ildə bu sektorda 1,4 milyard manat əlavə dəyərin yaranması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da qeyri- neft sənaye sahələrində yaranacaq əlavə dəyərin yandan çoxuna bərabərdir (53 faiz) (2,2014-cü il, kitab II).

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 5 noyabr 2012-ci il tarixli “Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında” fərmanında Sumqayıt şəhərində məhdud məsuliyyətli cəmiyyət statusunda yaradılan “Yüksək Texnologiyalar Parkı”nın nizamnamə kapitalının formalaşdırılması və ilkin mərhələdə saxlamaq xərcləri dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına malişələşdirilməsi nəzərdə tutulur. Cəmiyyətin fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinə həvədə edilmişdir. Cəmiyyət öz fəaliyyət istiqamətləri üzrə yerli və xarici elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq həyata keçiriləcəkdir.

Bakı Dövlət Universitetində tibb və biologiya sahəsində nanotexnologiyaların fundamental tədqiqatları aparılır. Bu texnologiya ilə istehsal olunan dərmanların komponentləri Azərbaycanda bitən dərman bitkilərindən hazırlanır. Burada hazırlanmış nanotexnologiya ARDNŞ-nin neft quyularında tətbiq edilir. Bu da neft hasilatının artımına səbəb olur (31, 29.01.2014). Bundan başqa Universitetdə nanotexnologiyaların köməyi ilə çirklənmiş suda nazik neft təbəqəsinin təmizlənməsi istiqamətində innovasiya xarakterli ekoloji elmi tədqiqat işi yerinə yetirilmişdir.

Nanotexnologiyaların tətbiqi sahəsində aparılan işlər nəticəsində “Azərilight” neftindən alınan karbon nanoboruçuq, LED işıqlanma elementi və DNT-lərin oxunması kimi nəticələr əldə edilmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda yaxın illərdə texnoloji modernizasiyanı ilk növbədə aşağıdakı istiqamətlərdə aparmaq zəruridir:

- aqrar-sənaye kompleksində;
- eneqə effektivliyi və eneqiyə qənaəti təmin edən sahələr;
- tibbi texnologiyalar, ilk öncə diaqnostika avadanlıqları və dərman vasitələri;
- informasiya texnologiyaları;
- neft emalı;
- emal sənayesinin bəzi prioritet sahələrində.

İri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı texnoloji və innovasiya təyinatlı layihələrin realizasiyasına keçmək lazımdır. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu müasir standartlara cavab verən kiçik və orta həcmli meyvə emalı müəssisələrinin yaradılması və müasir texnologiyaların tətbiqi ilə yenidən qurulması üzrə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə üstünlük verir. Bu da öz bəhrəsini verir. 2006-2011-ci illərdə 9 meyvə emalı müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir.

Hal-hazırda iqtisadi sektorda fəaliyyət göstərən kompaniyaların elmi məhsullara tələbləri çox aşağı səviyyədədir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə hal-hazırda özəl kompniyalann bütün xərclərinin yalnız 5 faizi innovasiyalı texnologiyaların alınmasına istiqamətləndirilir (53, 19.04.2014). Bunun da əsas səbəblərindən biri istehsal müəssisələrində (xidmət) məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması uğrunda rəqabət mühitinin olmamasıdır. Çünki istehsalçılar öz məhsulların istədikləri qiymətə sata bilirlər. Rəqabət mühitinin yeyradılması hökumətin qiymət siyasətindən bilavasitə asılıdır. Bu barədə daha ətraflı 5.8. sayılı paragrafda verilir. Tələb olunan səviyyədə rəqabət mühiti yaradılmasa yeni məhsulların və texnologiyaların kəşfi təmin olunmayacaqdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlətin iştirakı olmadan belə mühitin formalaşdırılması mümkün olmur.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində elmi-tədqiqat və təcrübi - konstruktor işləmələrin 65 faizə qədər transmilli korporasiyalann payına düşür (73, 2013, №11, S.23). İnkişaf etmiş ölkələrdə innovasiyalann kütləvi istehsalı təşkil edilmişdir. Müəyyən dövrlərdə və sahələrdə onlardan istifadə etməklə, ölkənin özündə innovasiyalann istehsalını inkişaf etdirmək zəruri olur. Buna yüksək texnologiyalı sferalarda vergi güzəştlərinin tətbiqi və e- mi-tədqiqat və təcrübi - konstruktor işləmələrinə investisiyalann artırılması yolu ilə nail olurlar.

Azərbaycanda emal sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin göstəriciləri

	Göstəriciləri	2010-cu il	Yekuna görə faizlə
1.	Emal sənayesinin məhsul buraxılışı, mln.manat	5736	100
	O cümlədən: İnnovasiya məhsullarının həcmi, mln.manat	6,4	0,12
2.	Emal sənayesində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, mln.man.	8,13	100
	O cümlədn:		
	-məhsul innovasiyalan	7,94	97,7
	-proses innovasiyalan	0,19	2,3
3.	Maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, cəmi	8,13	100
	O cümlədən:		
	- müəssisələrin və vəsaitləri	3,57	44,0
	-dövlət büdcəsi	-	-
	-büdcədən kənar fondlar	-	-
	-sair mənbələr	4,56	56,0
4.	Tətbiq istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər	8,13	100
	O cümlədən:		
	-yeni məhsulların və yeni proseslərin tətbiqi	2,55	31,4
	-maşın və avadanlıqların alınması	5,05	62,1
	-marketing tədqiqatları və s.	0,53	6,5

Mənbə: «Azərbaycanın sənayesi», Dövləstatkom, 2011, s.89-101, B., əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Çin Xalq Respublikasında yüksək texnologiyalı məhsulların ixracı onun ümumi ixracının 30 faizindən çoxunu təşkil edir (73, 2013, №11, S.22). Elmi-tədqiqat və təcrübə > konstruktor işləmələrinə çəkilən xərclər ümumi daxili məhsulun 1,6 faizini təşkil edir (2011-ci il). 2015-ci ildə bu göstəricinin 2,2 faizə çatdırılması nəzərdə tutulur. Hal-hazırda bu xərclərin əsas maliyyə mənbəi Çinin apancı kompaniyalarının vəsaitidir.

Hələ 2003-cü ildə hökumətin hazırladığı dövlət proqnozlarında sənayedə istehsal avadanlıqlarının və texnologiyaların müasirləşdirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmasına baxmayaraq, hal-hazırda emal sənaye sahələrinin əksəriyyətində mövcud əsas istehsal fondlarının 60-70 faizi köhnəlmişdir. Elə sahələr var ki, 2005-2010-cu illər ərzində onlarda köhnəlmiş əsas istehsal fondları üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn, əgər 2005-ci ildə geyim istehsalının əsas fondlarının köhnəlməsi 49 faiz idisə, 2010-cu

ildə 82 faizə, ağac məmulatı istehsalında 43 faizdən 83 faizə, qida məhsulları istehsalında 44 faizdən 67 faizə çatmışdır. 2005-2010-cu illərdə statistika uçotu aparılan emal sənayesindəki 24 fəaliyyət növünün yandan çoxunda əsas fondların köhnəmə dərəcəsi azalmaq əvəzinə daha da artmışdır. İnteraktiv texnologiyaların quruluşunun təhlili göstərir ki, əsas kapitala investisiyaların 60 faizdən çoxu (2013-cü il) tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilir. 2006-2012-ci illərdə maşın və avadanlıqların yeniləndirilməsinə əsas kapitala investisiyaların cəmiyyəti 22,2 faiz istifadə edilmişdir. Təbii ki, köhnə belə texnologiyaların vasitəsilə innovasiya təyinatlı məhsullar istehsal etmək mümkün deyil.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vahid milli innovasiya sisteminin yaradılmasının ilkin mərhələsində həlledici rol dövlətə məxsus olur. Sonrakı mərhələlərdə biznes strukturları daha əhəmiyyətli rol oynayır. Hər bir ölkə özünə məxsusluğu ilə fərqlənən milli innovasiya sistemini yaradır. Hər şeydən öncə innovasiya fəaliyyətinin subyektlərinin dövlət tərəfindən hərtərəfli müdafiəsi tələb olunur. İkinci şərt innovasiya tələbi formalaşdıran mühitin yaradılmasından ibarətdir. Bu məqsədlə həm haqsız rəqabətin və inhisarın yaradılmasının qarşısı alınmalı, həm innovasiyaların tətbiqi stimullaşdırılmalı, həm də milli innovasiya sisteminin iştirakçıları, yəni elmi sfera və biznes qurumları arasında dayanıqlı əlaqə formalaşdırılmalıdır.

İndi Azərbaycanda, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi başda olmaqla, vahid milli innovasiya sistemi formalaşdırılır. Elmi-tədqiqat (istərsə də tətbiqi tədqiqat) işlərini institutlar və universitetlər həyata keçirirlər. Yeni texnologiyalar və ehtiyatlı məhsulları bazara təqdim edən institut (təsərrüfat subyekti) vardır. Ancaq innovasiyalara tələbat əsasən xarici texnologiyaların idxalı vasitəsi ilə təmin edilir.

İqtisadiyyatın innovasiyalara tələbini şərtləndirən başlıca şərti rəqabətdir. Ancaq rəqabət məcbur edir ki, özəl sektor ən yeni texnologiyaları axtarsın, tətbiq etsin, məhsulları təzələsin.

Ölkə başçısı dəfələrlə bəyan etmişdir ki, sənaye müəssisələri dünya bazarlarına çıxmalıdır. Belə bazarlara da çıxış yüksək texnoloji istehsal sahələri üçün mümkündür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 noyabr 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasında deyilir ki, hazırda Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələnin əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhəlinin rifahının qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, elmin bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Bu hədəflərə nail olunması və innovasiya təyinatlı iqtisadi strukturun formalaşdırılması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən iqtisadi sistemdə elə ədalətli rəqabət

mühiti yaratmaq lazımdır ki, təsərrüfat subyektləri elmin, texnika və texnologiyaların son nailiyyətlərinin tətbiqində maraqlı olsunlar.

Konsepsiyada nəzərdə tutulur ki, innovasiya fəaliyyətinin tətbiqi və genişləndirilməsi qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır.

Texnoloji asılılığı aradan qaldırmağa imkan verən yollar müəyyən edilməlidir. Azərbaycan beşmüəlxalq əmək bölgüsündə ən azı bir neçə sektorda daim yeniləşən qabaqcıl texnologiyalarla özünə yer tutmalıdır. Bu məqsədlə prioritetlərin seçilməsi lazımdır. Yüksək texnologiyalı kimya-neft- kimya kompleksi, metallurgiya, yüngül sənaye, maşınqayırmanın və tibb sənayesinin bəzi istiqamətləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, nanotexnologiyalar belə prioritetlərə daxil edilə bilər.

İndustrializasiya böyük həcmdə investisiyalar tələb edir. Xalis özəl kapital könüllü olaraq yeni sahələrə getmir, risk etmək istəmir. Bu zaman vergi və gömrük stimulları istifadə oluna bilər. Ancaq onlar qısa zamanda effekt verməyə bilirlər. Ona görə də hökumət tərəfindən iri dövlət korporasiyaları və vertikal inteqrasiya olmuş xolqinqlərin, komplekslərin, “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” kimi qurumların təsis edilməsi zərurəti meydana çıxır. Seçimin konsepsiyası dünya bazarda konyunkturam nəzərə almaqla, intellektual biliyin, intellektual qabiliyyətin və təcrübənin, yəni insan kapitalının səmərəli istifadəsi ola bilər. Dövlətə məxsus olan ayrı-ayrılıqda idarə olunan, elmi və konstruktor mərkəzləri ilə əlaqəsi olmayan aktivlərin əsasında global miqyasda rəqabət qabiliyyəti olan, yüksək səviyyədə kapitallaşmış korporasiyaların yaradılmasıdır. Məhz perspektiv tədqiqatlardan tutmuş məhsulun istehsalı, satışım və servis xidmətlərinin göstərilməsini əhatə edən korporasiyalar dünya bazarda özlərinə yer tuta bilirlər. Öz növbəsində onlar da kiçik innovasiya kompaniyalarına sifarişlər verə, onların uğurlu statoplannı satın ala bilirlər. Qara və əlvan metallurgiya, pambıq, tütün, barama, emal sənayesinin texnoloji avadanlıqları üzrə belə dövlət korporasiyası məqsədə uyğun olardı.

Cənubi Koreya və Çin iqtisadiyyatının uğurlu modernizasiyası dövlət tərəfindən təkan verilməsinin zəruri olduğunu bir daha sübut edir. Beynəlxalq praktika göstərir ki, qabaqcıl texnologiyaların işləyib hazırlayanları və onların sahibləri həmin texnologiyaların istehlakçılarından texnoloji yeniliklərin həm istehsal, həm də servis xidmətləri mərhələsinə aid olan əsas və mürəkkəb elementləri gizli saxlayırlar. Beləliklə, alıcı həm texnoloji, həm də iqtisadi cəhətdən satıcıdan (texnoloji kompleksi satandan) asılı vəziyyətə düşür. Əgər hansısa ölkə qabaqcıl texnologiyalarda autsayder olursa, o daimi olaraq itgilərlə üzləşir. Hətta əgər bu və ya digər məhsulun

(avtomobil, traktor və d.) yığılması ölkənin ərazisində təşkil edilirsə, mənfəətin əsas hissəsi baş ofisin yerləşdiyi ölkəyə göndərilir.

Texnoloji modernizasiya istiqamətində əsas vəzifə idxal edilən texnologiyaların qısa müddətdə mənimsənilməsi və ölkənin özünün elm mərkəzlərində texnoloji innovasiyaların yaradılması və tətbiqidir.

4.4. Orta təbəqənin formalaşdırılması

İqtisadi ədəbiyyatda həm “orta sinif”, həm də “orta təbəqə” ifadəsindən istifadə edilir. Cəmiyyətə münasibətdə “Orta təbəqə” ifadəsini ilk dəfə Aristotel istifadə etmişdir. Hesab edirəm ki, “orta təbəqə” ifadəsi məsələnin mahiyyətini daha dolğun əks etdirir. Çünki “Orta təbəqə” ifadəsi həyatın keyfiyyətinə və gəlirlərin məbləğinə görə insanların qruplara bölünməsinə ehtiva edir. Eyni qrupda fəhlələrdə, kəndlilər də, ziyalılar da, dövlət məmur- lan da ola bilərlər. Bazar iqtisadi sistemində əhalinin (cəmiyyətin) siniflərə bölünməsi yanaşmasından istifadə edilməsi onun mahiyyəti ilə uzlaşmır. Cəmiyyətdə siniflərin mövcudluğu marksist ideologiyasından irəli gəlmişdir.

“Orta təbəqə” anlayışının mahiyyətini açmaq üçün iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif meyar və yanaşmalardan istifadə edilir. Qərb alimlərinin fikrincə, orta təbəqənin statusunu məşğulluğun tipindən, təhsilin və gəlirlərin səviyyəsindən, istehlak standartlarından, maddi və intellektual mülkiyyətə sahib olmaqdan asılı olaraq müəyyən etmək lazımdır. Avropa və inkişaf etmiş digər ölkələrdə orta təbəqəyə həkimlər, ali və orta məktəb müəllimləri, vəkilləri, sahibkarlar, ticarətçiləri, sənətkarlar, iri müəssisələrin menecerlərini və mühasiblərini, elmi-texniki və humanitar ziyalıları həm gəlir, həm də intellektual səviyyə meyarlarına görə daxil edirlər. Qərb standartlarına görə o şəxslər orta təbəqəyə aid edilir ki, onların daimi iş yerləri və stabil gəlirləri, banklarda depozitləri, mənzil sahəsi və avtomobilləri var, istirahət zonalarında ildə 2 dəfə istirahət etmək imkanına malikdirlər, ali təhsillidirlər və s.

İnkişaf etmiş ölkələrdə orta təbəqə dedikdə yüksək həyat səviyyəsinə malik olan sosial qruplar başa düşülür və onlar stabil olaraq əhalinin 70%-ni təşkil edirlər. Bəzi mənbələrdə bu göstəricinin 55-60 faiz olduğu da göstərilir (53, 30.07.2011). Orta səviyyədən yuxarı olanlar əhalinin 15%-ni, yoxsullar da 15%-ni təşkil edirlər (73, ноябрь, 2011, s.42).

ABŞ-da orta təbəqənin say etibarilə müəyyən edilməsinin əsas me- yan orta gəlirlilikdir. 1970-ci ildə bu ölkədə orta gəlirli ailələrin sayı ümumi ailələrin 65 faizini, 2007-ci ildə 44%-ni təşkil etmişdir (31, 17.11.2011). Bil Klintonun prezidentliyi dövründə ABŞ-da orta sinfin özünü şəxsi mənzillə

adi qaydada təmin etmək üçün maliyyə imkam olmayan təbəqəsinin çox da baha olmayan mənzillə təmin etmək məqsədilə dövlət proqramına start verildi (74, 2013, №12, s.51). ABŞ-da 15 yaşdan yuxarı aylıq gəliri 2083- 12500 dollar olan əhəlinin 67 faizi orta sinifə aid edilir (74, s.54).

2008- ci ildən Rusiya dövləti yoxsulluqla mübarizə konsepsiyasından imtina edərək, prinsipcə yeni konsepsiya, orta təbəqənin artımından ibarət olan konsepsiya formalaşdırdı. Orta müddətli perspektivdə cəmiyyətin strukturunda onlann sayının 50%-ə, hətta 70% çatması nəzərdə tutulmuşdur. Bu ölkədə aylıq gəliri 2 min dollar olan insan orta təbəqəyə aid edilir. Ancaq həyatın qiymətinin Rusiyada yüksək olduğunu da vurğulayırlar. Onlann hesablamalarına görə Moskvada orta təbəqəyə aylıq gəlir 2-2,5 min avro, regionlarda isə 1-1,5 min avro olanlar aid edilməlidirlər. Rusiyada orta təbəqə əhəlinin 20%-ni, ən kasıblar-10%, qalan 70% əhəli nə yoxsul, nə də orta təbəqəyə aid edilir. Onlann gəliri orta gəlirdən də aşağıdır. Ekspertlərin fikrincə, yoxsulların strukturunda “işləyən yoxsullar” üstünlük təşkil edir. Əhəlinin bir regiondan digərinə, xüsusilə şəhərlərə miqrasiya etməsi də problemi həll etmir, miqrantın sosial statusu dəyişmir, yoxsulluğun tipi dəyişilir: kənd yoxsulundan şəhər yoxsuluna çevrilir. Ümumi qəbul edilmiş meyar ondan ibarətdir ki, özünü təmin etmək üçün orta təbəqənin problemləri olmamalıdır. Onun avtomobili də, istirahət üçün imkanları da olmalıdır. Eləcə də 2010-cu ildə apanmış sorğu nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Rusiyada əhəlinin 17%-i könüllü olaraq özünü orta təbəqəyə aid edir (53, 30.07.2011) . Ancaq rus alimi E.Kuznetsov yazır ki, əgər Avropa standartları istifadə olunsay, indi Rusiyada orta sinifə əhəlinin ancaq 2-3% aid ola bilər (89, C.28). Rusiya tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edirlər ki, orta təbəqəni Avropa standartlarına uyğun hesablamaq lazımdır.

Orta təbəqənin say həddini hesablamaq üçün 3 yanaşma mövcuddur: maddi rifahın səviyyəsi, könüllü özünü aid etmə və qanşırıq, yəni hər iki metoddan istifadə. Maddi rifahın səviyyəsi bir neçə göstəricinin məcmusu ilə xarakterizə olunur: adambaşına gəlirlər; bahalı əmlakın müəyyən kom-plektinin mövcudluğu (avtomobil, müasir texnika ilə təchiz olunmuş mənzil); pullu sosial xidmətlərin əldə edilməsi imkanları (təhsil, səhiyyə və s.); xarici ölkələrə, istirahət də daxil olmaqla, səyahət imkanları. Bizim araşdırmada üçüncü yanaşmadan istifadə edilmişdir. Yanaşmanın informasiya bazası rəsmi statistika olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyevin fikrincə, ölkədə əlverişli biznes mühitinin olması bazar iqtisadiyyatının sütununu təşkil edən orta sinfin formalaşmasını təmin etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009- 2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda müstəqillik

dövrümdə ilk dəfə olaraq orta təbəqənin xüsusi çəkisinin (payının) artınması hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Orta təbəqənin müəyyən edilməsi məqsədlə Azərbaycanda ictimai- siyasi və sosial-iqtisadi aspektləri əhatə etməklə, orta təbəqənin formalaşmasına həsr olunmuş elmi-tədqiqat işləri apanıldığını söyləmək mümkün deyil. Ancaq ayn-ayn vəzifəli şəxslərin və mütəxəssislərin mətbuatda çıxışlarına rast gəlmək olur. Belə bir tədqiqatın apanıma ciddi ehtiyac var. Mətbuatın verdiyi məlumatdan görünür ki, 2012-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda orta təbəqənin formalaşmasına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransdakı məruzələrdə ölkənin sosial- iqtisadi inkişafında əldə olunan uğurlar, biznesin və sahibkarlığın orta təbəqənin yaranmasında rolu vurğulanmışdır. Ancaq orta təbəqənin say tərkibinin müəyyən edilməsi meyarlar və onun Azərbaycanda formalaşma səviyyəsi haqqında informasiyalar açıqlanmamışdır. Bəzi ekspertlərin fikrincə, Azərbaycanda orta təbəqəyə aylıq gəlirləri 1250-1500 manat olan insanlar aid edilə bilər. Əlbəttə, burada həqiqət var. Ancaq indiki mərhələdə bu meyanın tətbiqi ilə orta təbəqənin say tərkibini rəsmi statistika əsasında müəyyən etmək mümkün deyil. Məsələn, dövlət büdcəsindən ən yüksək əmək haqqı alan dövlət qulluğu vəzifələrini tutmuş 28,5 min nəfərin orta aylıq nominal əmək haqqı 500 manata çatmır (450 manata qədər). Təkcə Bakı şəhərində çalışanların əmək haqqı 500 manatdan bir qədər çoxdur. Qalan rayonlarda bu göstərici 300-400 manat civarındadır (24, 2012, s. 103-104). Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun məlumatına görə 38,2 min nəfərin pensiyası yoxsulluq həddindən azdır (31, 16.10.2012). Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycanda aylıq gəliri 500 man. olan insanları orta təbəqəyə aid etmək olar (53, 13.08.2011). Faktiki informasiyaların əsasında bizdə hesab edirik ki, indiki mərhələdə faktiki qiymətləndirmə apararkən əhalinin o hissəsi orta təbəqəyə aid edilə bilər ki, onun aylıq gəliri adambaşına 500- 600 manata çatsın. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bu hədd daxilində gəliri olan evsiz şəxslərin mənzil problemini həll etmək üçün dövlətin mənzil siyasətində əsaslı dəyişiklik e^lməsi zəruridir. Problemin mürəkkəbliyini əks etdirən bəzi faktları diqqətə çatdırmaq istəyirəm. Dövlətstatkomun məlumatına görə ölkə əhalisinin 740 min nəfərə qədərini özünün mənzili yoxdur. Qəbul olunmuş dünya praktikasında mənzil təminatının minimum norması 14 kv m. yaşayış sahəsi olduğu halda, Azərbaycanda bu göstərici 8,6 kv.m-dir (53, 02.07.2011). Avropa ittifaqı ölkələrində orta hesabla bir mənzilə 2-3 nəfər düşürsə, Azərbaycanda 5-6 nəfər düşür. Hər otaqda adamların sayı 2 nəfərdən çoxdur. (27, Dövlətstatkom, 2012, s.108). Gənclər və idman Nazirliyinin məlumatına görə 18-36 yaşında gənclərin beşdə birinin mənzilə ehtiyacı vardır (53,10.09.2011). 2014-cü ildə «Əxo» qəzeti özünün Echo.az

saytı vasitəsi ilə apardığı sorğuya görə rəyi soruşarıların 66 faizi özlərinin mənzil şəraitindən razı olmadıqlarını bildiriblər. Sorğuya ancaq 22 faiz müsbət cavab vermişdir (53, 01.11.2014). 500 manatlıq gəlir həddinin seçilməsi ona əsaslanır ki, rəsmi statistikaya görə faktiki istehlak səbəti 183 man. təşkil edir (2011-cu il). Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, adi vətəndaş ayda ən azı 250 manatlıq istehlak malların istehlak etməsi zəruridir. Qeyri-hökumət təşkilatlarının hesablamalarına görə bu göstərici 300 manat olmalıdır. İldə bir dəfə istirahət etmək üçün ayda ən azı 160-200 manat qənaət edilməli, müəyyən məbləğ gəlir də yığıma istiqamətlənməlidir ki, digər xərclər (təhsil, səhiyyə, mədəni-maarif, mənzil təminatı və s.) üçün sərf edilsin. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq indi səhiyyə və təhsil müəssisələrinin göstərdikləri xidmət tarifləri hökumət tərəfindən tənzimlənmədiyindən əhalinin əksəriyyəti üçün onların xidmətləri əl çatmazdır. İkinci yanaşma- mn, yəni könüllü özünü aid etmənin tələblərini meyar kimi qəbul etsək, Dövlət Statistika Komitəsinin ev təsərrüfatlarınm büdcə gəlirlərinin apardığı monitorinq göstərir ki, Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti orta təbəqədən kənar qalır.

Orta təbəqəni müəyyən etmək üçün gəlir meyarının həddinin seçimi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olur. Bu, həyatın dəyərindən asılıdır. Bir qayda olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə həyatın dəyəri inkişaf etməkdə olan Ölkələrlə müqayisədə bir neçə dəfə yüksək olur. Məsələn, ABŞ-da ailə gəlirlərinin 40 faizə qədəri mənzil probleminin həllinə yönəldilir (alınması, icarəsi, sığortalanması və s.), 18 faizə qədəri avtomobilin icarəsi, sığortası və istismarı ilə bağlıdır, 17 faizi ərzaq məhsullarına xərclənir. Bu ölkədə aylıq gəliri 2-8 min dollar olan insanlar orta təbəqəyə aid edilir.

Azərbaycanda əhalinin gəlirləri ilbəl artır. Belə ki, 2011-ci ildə 2005- ci illə müqayisədə əhalinin ümumi gəlirləri 3,8 dəfə, o cümlədən orta aylıq nominal əmək haqqı 3 dəfə artmışdır. Yoxsulluğun səviyyəsi 2005-ci ildə 29,3 faizdən 2011-ci ildə 7,6 faizə düşmüşdür. 2003-2011-ci illərdə kasıblıq səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsi orta təbəqənin adekvat yüksəlməsinə gətirib çıxartmamışdır.

Pensiya sistemində də orta təbəqənin payı çox aşağıdır. 2011-ci ildə bütünlükdə 2005-ci illə müqayisədə əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər 1,9 dəfə artmış və Azərbaycan üzrə əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq ümumi gəlir 282 man. təşkil etmişdir. Burada diqqət yetirilməli bir aspekt ondan ibarətdir ki, hər nəfərə düşən orta aylıq ümumi gəlir ev təsərrü- fatının büdcəsinin sorğusu əsasında Dövlətstatkomun apardığı monitorinqə görə 2011-ci ildə 166 man. təşkil etmişdir ki, bu da statistik uçotda göstərilən ümumi gəlirlərdən 1,7 dəfə azdır. Cəmi əhalinin yalmz 2 faizinin ay

liq gəliri 300 manat və ondan çox olmuşdur (24, 2012, s.165). Dörd nəfərdən ibarət olan ailələrdə adambaşına aylıq gəlir iki nəfərlik ailələrdən 1,4 dəfə, bir nəfərlik ailələrdən 1,7 dəfə az olmaqla 179 manat təşkil etmişdir (2011-ci il). Qeyd etmək istəyirəm ki, sorğu nəticəsində alman nəticələrin digər statistik informasiyalarla müqayisəsi insanlann cavablarında qe)ai- səmimiliyin üstünlük təşkil etdiyinin söyləməyə əsas verir. Respublika əhəmiyyətli şəhərlərdə orta aylıq gəlir isə 200-640 manat civarındadır. Rayonlarla Bakı şəhəri arasında fərqlər 3,5-4 dəfəyə çatır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, əwəla, bazası kiçik məbləğ olduğuna görə artım tempi yüksəkdir, ancaq əldə olunan gəlir tələbatdan çox-çox az olmuşdur, ikincisi, bu artım ölkə iqtisadiyyatında məşğul olan 4,4 mln. nəfərin hamısının yox, ancaq üçdə birinin əmək haqqı əsasında Dövlətstatkom tərəfindən müəyyən edilmişdir. Bu da onunla izah edilir ki, iqtisadiyyatda məşğul olanlann 70%-i işəgötürənlərlə qeyri-formal münasibət əsasında çalışırlar. 2005-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasında (2006-2015- ci illər)” qeyri-formal əmək münasibətlərinin reallaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. İşsizlik müavinətinin də minimum məbləğinin mərhələlərlə minimum yaşayış standartına çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Hal-hazırda iqtisadiyyatda məşğul olanlann 70 faizinin qeyri-formal əmək münasibəti əsasında işləmələri keçən 7 ildə “Strategiya”nm necə yerinə yetirilmə səviyyəsini xarakterizə edir.

Cədvəl 4.8

Əhali gəlirlərinin xərc istiqamətləri

	Göstəricilər	2010		2011		2012	
		Mln. man.	%-lə	Mln. man.	%-lə	Mln. man.	%-lə
1	Nominal gəlirlər, cəmi	34724	100	30634	100	2560	100
2	Vergilər, sosial sığorta və könüllü ödənişlər	2986	8,6	2451	8,0	2202	8,6
3	Kredit faizlərinin ödənişi	382	M	521	1,7	410	1,6
4	Yığıma istiqamətləndirilən məbləğ	10174	29,3	7505	24,5	5070	19,8
5	Sərəncamda qalan gəlirlər	31746	-	28183	-	2340	-
6	Son istehlak xərcləri	21182	61	20157	65,8	1792	70
7	Hər nəfərə düşən nominal gəlir, man.	3784	-	3384	-	2866	-
8	Hər nəfərə düşən sərəncamda qalan gəlirlər	3460	-	3113	-	2620	"

Mənb9: **Sosial, iqtisadi inkişaf, Dövlətstatkom, B., 2012, s. 120-121 əsasında müBİlif tdrüb etmişdir.*

Dövlətstatkom tərəfindən aparılmış ev təsərrüfatı büdcələrinin tədqiqatının məlumatına görə 2010-cu ildə hər nəfərə düşən aylıq gəlir **144** manat təşkil etmişdir. Diqqət yetirilməli mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, gəlirlərin yalnız 35 faizə qədər (50 manat) məşğulluqdan, 25 faizi özü məşğulluqdan, 15 faizi (pensiya, müavinətlər və s.) transferdən, 11 faizi digər əlverişlərdən alınmış və xarici ölkələrdən göndərilmiş pullar olmuşdur. Qonşu ölkələrlə müqayisədə görünür ki, Azərbaycanda özüməşğulluqdan və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin xüsusi çəkisi Belarus və Qazaxıstanla müqayisədə 3,4-9,3 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından gəlirlər 6-13 dəfə çoxdur, maddə ilə işləyənlər əmək ödənişlərinin xüsusi çəkisi, əksinə, 6-13 dəfə azdır (85, 2011, s.133). Bu da əmək ödənişlərinin azlığını bir daha sübut edir. Əhəlinin istehlak xərclərinin **49** faizi ərzaq məhsullarının alınmasına, 36 faizi xidmətlərə sərf edilmişdir (24, 2011, **S.169**, s. **176-177**). İnkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq mallarına istehlak xərclərinin 11-15 faiz, keçid iqtisadiyyatlı bir çox ölkələrdə isə 33 faizi sərf edilir. Qeyri-ərzaq xərcləri istehlak Xərclərinin cəmi 15 faizinə bərabər olur (53, 12.03.2011) .

Ev təsərrüfatı büdcələrinin tədqiqatının məlumatlarından görünür ki, əhəlinin 90 faizinin aylıq gəliri respublika üzrə orta aylıq gəlirdən bir neçə dəfə azdır. Belə ki, aylıq gəliri 150 manata qədər olan insanlar ümumi əhəlinin 63 faizini təşkil edir. Cəmi əhəlinin yalnız 11 faizinin, yəni 996 min nəfərinin aylıq gəliri 200 manatdan çoxdur.

2010-cu ildə ölkə əhəlisinin sərəncamında qalan adambaşına bütün növ aylıq gəliri, şəxsi təsərrüfatlardan gəlirlər daxil olmaqla, orta hesabla 218 manata (gündəlik gəlir 7,3 manat) bərabər olmuşdur. Ancaq bir çox rayonlarda (Ağcabədi, Astara, Beyləqan, Dəvəçi, Bilasuvar və s.) bu göstərici 90-100 manata (gündəlik gəlir 3,1-3,5 manat) bərabər olmuşdur. (24, 2010). Əhəlinin pul gəliri daha az rəqəmlərlə ifadə olmur. Bu rəqəmlər əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olmasını şərtləndirir. Buraya gəlirlərin əhəli qrupları arasında qeyri-bərabər bölgüsünü də əlavə etmək lazımdır. Apardığımız hesablamalar göstərir ki, 2010-cu ildə Azərbaycanda çini əmsalı (ən az gəlirli əhəlinin 20 faizinin adambaşına düşən gəlirinin ən yüksək gəlirli əhəlinin 20 faizinin adambaşına düşən gəlirinə nisbəti) 0,4 olmuşdur.

2010-cu ilə hökumətin təyin etdiyi yaşayış minimumu orta hesabla 87 manat, minimum aylıq əmək haqqı 85 manat, yoxsulluq həddi 98,7 manat, ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədi ilə ehtiyac meyarının aylıq həddi 65 manat məbləğində müəyyən edilmişdir ki, bu da

gündəlik gəlirin 2,2 manat olması deməkdir. 2010-cu ildə 657,3 min nəfər ölkə əhalisi ehtiyac meyarından istifadə etmişdir ki, bu da ümumi əhalinin 7%-dir. Bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımı 25 manat təşkil etmişdir. 2014-cü ilə ölkə üzrə yaşayış minimumu 125 manat, ehtitac meyan ilə 100 manat təsdiq edilmişdir.

Cədvəl 4.9

Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi

	Bölgünün istiqamətləri	2009		2010	
		Mln. man.	%-lə	Mln. man.	%-lə
1	Ümumi daxili məhsul, cəmi	12523	100	42465	100
	- istehsalda (xidmətdə) əmək ödənişləri	2821	22,5	6820	16,1
	- istehsala digər vergilər	97	0,7	192	0,5
	-məhsullara və idxala vergilər	974	7,8	3007	7,1
	- istehsalçıların xalis mənfəəti	7414	59,2	30277	71,3
	- əsas fondların istehlakı	1244	9,9	2299	5,4
2	İstehsalçıların ümumi mənfəəti	8658	69,1	32576	76,7
3	Məhsullara subsidiyalar	28	0,2	130	0,3

Mənbə: «Azərbaycanın milli hesabları», Dövləttakom, 2012, s.26

2011- ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında məşğul olanlardan 414 min nəfərinin aylıq əmək haqqı 500-580 manat olmuşdur. Bu rəqəmlərin əsasm- da gəlir metodu ilə apardığımız hesablamalara görə ölkə əhalisinin 4,5%-i orta təbəqəyə aid edilə bilər (2011-ci il). Onlar dövlət idarəetmə orqanlarında, nəqliyyat, neft, tikinti və ticarət, informasiya və rabitə, maliyyə və sığorta, peşə, elmi və texniki fəaliyyət sektorlarında, həm dövlət, həm də özəl sektorlarda çalışanlardır. Ancaq burada bir şərti mülahizəni də qəbul etmişik. Bu da ondan ibarətdir ki, 414 min nəfərdən ancaq 34%-ə qədəri işəgötürənlərlə rəsmi müqavilə bağlayaraq göstərilən hədd daxilində əmək haqqı almışlar. Ən çox kənd təsərrüfatında, tikintidə və ticarətdə, emal sənayesində və s. çalışanlar qeyri-formal əmək münasibətləri əsasmda işləyirlər. Şərti olaraq biz hesab edirik ki, onlar da müqavilə bağlayanlar qədər əmək haqqı almışlar. Ancaq əminəm ki, rəsmi statistika əsasmda müəyyən edilmiş bu rəqəm praktikada xeyli yüksəkdir. Çünki ölkədə işçilərin iş yerlərində rəsmiləşdirilməməsi və əmək haqqının tam leqallaşdırılmaması, habelə korrupsiya və rüşvət problemi vardır. Dövlət sektorunda çalışan həkimlərin, müəllimlərin, elm və mədəniyyət işçilərinin aylıq maaşı çox az olmuşdur. Araşdırmalarımız göstərir ki, 2011-ci ildə iqtisadiyyatın dövlət sektorunda

işləyən 1143 min nəfər insanın orta aylıq əmək haqqı özəl sektorda işləyənlərin aldığından 1,5 dəfə, o cümlədən peşə, elmi və texniki fəaliyyətdə çalışanlarınki 5 dəfə az olmuşdur (24, 2012, s.97, 147). Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmət göstərən 165 min insanın orta aylıq nominal əmək haqqı 164 manatdır. Onların yalnız 1,1 %-i 401-500 manat civarında əmək haqqı alırlar. Təhsil sahəsində bu göstərici 4,8, dövlət idarə etməsi və sosial təminat sistemində isə 7,1%-dir (2011-ci il). Hər iki sektorda 631 min nəfər çalışır.

2011- ci ilin aprel ayında ölkə başçısının sərəncamı ilə Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdır ki, 3 ay müddətində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təhsil və səhiyyə müəssisələrində işin dövlət qulluğuna aid edilməsi barədə təkliflərini Respublika prezidentinə təqdim etsin. Məsələnin mərhələ- mərhələ həlli də sərəncamda nəzərdə tutulmuşdur. Verilməsindən 4 ildən çox keçməsinə baxmayaraq, sərəncamın icrasının sonu görsənmir. 2011-ci ilə yoxsulluq səviyyəsini müəyyən edərkən yoxsulluq həddi 107 manat müəyyən edilmişdir. Bu da faktiki yaşayış minimumundan 1,7 dəfə azdır.

Azərbaycan Həmkarlar' İttifaqı Konfederasiyasının hesablamalarına görə Azərbaycanda əməyin ödənilməsinə xərclənən vəsaitin büdcə xərclərinə nisbəti 17%-ə yaxındır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 40-60% təşkil edir (31,14.12.2012).

1995- ci ildə qanun statusu ilə qəbul edilmiş və 1995-1998-ci illəri əhatə edən birinci özəlləşdirmə proqramının yerinə yetirilməsi dövründə əhalinin həyat səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bəs 20 il ərzində hansı səviyyədə uyğunlaşmışıq? Həyat səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər çoxdur. Ancaq onlardan birinin müqayisəsini vermək istərdik.

4.10 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, Avropa İttifaqı ölkələrində minimum əmək haqqı bir-birindən 2-4 dəfə fərqlənirlər. Keçmiş Sovet Respublikası olan Estoniyada minimum aylıq əmək haqqı 278 avro, Latviyada 254, Litvada 232 avro təşkil edir. Avropanın postsosialist ölkələrində minimum əmək haqqı 123-385 avro civarında dəyişilir. Fransada bu həyat standartı 1344 avro. Böyük Britaniyada 1076 avro, ABŞ-da 872 avrodur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2009-cu ilə Azərbaycanda minimum əmək haqqı 74 avro, 2011-ci ildə 93 avro hökumət tərəfindən təsdiq edilmişdir.

**Avropa İttifaqı ölkələrində və ABŞ-da aylıq miinmum əmək haqqı
(01.01.2009, avro)**

S. s.	Ölkənin adı	Məbləğ
	Birinci qrup ölkələr	
1	Bolqariya	123
2	Ruminiya	142
3	Litva	232
4	Latviya	254
5	Macanstan	272
6	Estoniya	278
7	Çexiya	302
8	Slovakiya	308
9	Polşa	321
10	Türkiyə	338
11	Xorvatiya	385
	İkinci qrup ölkələr	
12	Portuqaliya	554
13	Sloveniya	597
14	Malta	655
15	İspaniya	739
16	Yunamstan	863
17	ABS	872
	Üçüncü qrup ölkələr	
18	Böyük Britaniya	1076
19	Fransa	i 1344
20	Belçika	1388
21	Niderland	1408
22	İrlandiya	1462
23	Lüksemburq	1683

Mənbə: *Jurnal «Мировая экономика и международные отношения»*, 2011, №2, s.26, Moskva.

Azərbaycan qədər təbii sərvətlərlə zəngin olmayan Malaziya minimum əmək haqqı 2011-ci ildən 297 dollar təsdiq edilmişdir. Malaziya hökuməti 2020-ci ilədək ‘4əmin olunmuş millət’ statusunu əldə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur (31, 02.05.2012). Hazırda Malaziya ümumi daxili məhsulun həcminə görə Cənub-Şərqi Asiyam üçüncü iqtisadiyyatıdır.

Avropa statistika təşkilatının məlumatına görə, 2011-ci ildə İngiltərədə, Almaniya, Niderlandda, Belçikada, İsveçdə və digər Avropa ölkələrində orta aylıq əmək haqqı 2200-3100 avro civarında, Azərbaycanda isə bu göstərici 371 avroya bərabər olmuşdur (53, 16.02.2013). “Vedomosti” qəzetinin (Moskva şəhəri) hesablamalarına görə 2013-cü ilin birinci

yansında əhalinin adambaşına orta aylıq gəliri Rusiyada 724 manat (manatla ifadəni “Əxo” qəzeti aparmışdır), Qazaxıstanda >691 manat, Belarusiyada- 422 manat, Ukraynada-328 manat, Gürcüstanda-379 manat, Azərbaycanca isə 424 manat olmuşdur (5316.11.2013). Bu rəqəmləri diqqətə çatdırmaqda məqsədımız heç də o deyil ki, Azərbaycanda da belə yüksək əmək haqqı olsun. Əsla. Ancaq heç olmasa keçmiş postsosialist ölkələrinin (Polşa, Ru- muniya, Bolqariya və başqaları) səviyyəsində Azərbaycanda əmək haqqı verilməsi mümkündür (1100-1300 avro). Avropada ən yüksək əmək haqqı alanlar həkimlər (ayda 7-15 min avro) və orta məktəb müəllimləridir (2,5 min avro). Elmlər doktoru və professorların aylıq əmək haqqı 5-7 min avrodur. Azərbaycan da isə elmlər doktorunun aylıq əmək haqqı 377 avrodur.

Azərbaycanda əhali gəlirlərinin azlığı nə ilə izah edilir? Bunun bir neçə səbəbi vardır.

Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinin azlığını şərtləndirən əsas səbəblərdən biri ölkədə yaranan ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin mütləq həcmiminin azlığı (bax 3.2 sayılı paragraf) və onun bölüşdürülməsindəki mövcud vəziyyətlə bilavasitə bağlıdır. Ölkədə yaradılan gəlirlərin (ümumi daxili məhsulun, iriilli gəlirin) işçilər, dövlət və təsərrüfat subyektləri arasında ədalətli bölünməməsindədir. Gəlirlərin ilkin bölgüsü mərhələsində ümumi daxili məhsulun cəmişi 14-18%-i əmək ödənişləri formasında o gəlirləri yarananlara verilir (cədvəl 4.11). Belə vəziyyətin mövcudluğunu təkcə statistik informasiyalar təsdiq etmir. Bunu eyni zamanda 2012-ci ildə Azərbaycan hökuməti də etiraf etmişdir. Belə , ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında 2012-2013-cü illər üçün baş kollektiv sazişin bağlanması haqqında 58 sayılı 6 mart 2012-ci il tarixli qərarla təsdiq edilmiş baş kollektiv sazişdə deyilir ki, əməyin ödənişinə sərf olunan vəsaitin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması təmin edilməlidir (bənd 2.4.).

Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunun yalnız 8-9%-i vergilər vasitəsilə dövlətə, 75%-dən çoxu isə təsərrüfat subyektlərinə çatır. Müqayisə üçün qeyd edim ki, ilkin mərhələdə MDB ölkələri üzrə orta hesabla gəlirlərin 50%-dən çoxu işçilərə, 15%-dən çoxu dövlətə və 34%-i təsərrüfat subyektlərinə çatır. Rusiyada, Belarusiyada və Ukraynada əmək ödənişlərinin xüsusi çəkisi 50%-dən çoxdur. MDB ölkələri arasında ancaq Azərbaycanda ümumi daxili məhsuldan ən az pay işçilərə və dövlətə çatır. ABŞ-da ÜDM- da əməyin payı 55-60%, kapitalın payı 20-25% təşkil edir (75, 2009, № 8, s.31). İnkişaf etmiş Avropa və Asiya ölkələrində bu göstərici 50-65 faiz civarında dəyişilir (76, 2009, №2, s.14).

**2009-cu ildə gəlir elementləri üzrə MDB ölkələrində ümumi daxili məhsulun
strukturu (faizlə)**

	Ölkələr	Ümumi daxili məhsul	Muzdla işləyənlərə əmək ödənişləri	İstehsal və idxala xalis vergiləf	Ümumi mənfəət
1	Azərbaycan (2008-ci il)	100	14,3	7,3	78,4
	Həmçinin (2009-cu il)	100	17,5	9,0	74,0
2	Ermənistan (2008-ci il)	100	37,2	12,8	50
3	Belarusiya	100	47,6	16,2	36,2
4	Qazaxıstan (2002-ci il)	100	33,9	6,1	60,0
5	Qırğızıstan (2008-ci il)	100	26,3	14,9	58,8
6	Moldova(2008-ci il)	100	44,2	18,3	37,5
7	Rusiya	100	51,8	16,5	31,7
8	Tacikistan(2008-ci il)	100	12,2	15,2	72,6
9	Ukrayna	100	51	12,7	36,3
	MDB üzrə orta hesabla	100	50,2	15,4	34,4

Mənbə: *Статистический ежегодник, «Содружество независимых государств», межгосударственный статистический Комитет СНГ, с.25, Москва, 2010** "Azərbaycan Respublikasının Milli hesablarına görə vergilər qrafasında bütün növ birbaşa və dolayı vergilər əks etdirilir".

2010-cu ildə Azərbaycanda istehsal edilmiş 42,5 milyard manatlıq ümumi daxili məhsuldan ancaq 6,8 milyard manatı və ya cəmi 16 faizi gəlirlərin ilkin bölgü mərhələsində o məhsulu yaradanlara, yəni müzdü işçilərə əmək haqqı şəklində verilmiş, 32,6 milyard manatı və ya 80 faizə qədəri isə ümumi mənfəət formasında institusional vahidlərin ixtiyarında qalmışdır (31,2012, S.26).

Yuxarıda verilən bu məlumatlar bir daha göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelində istifadə olunan iqtisadi mexanizmləri, idarəetmə və tənzimləmə vasitələrini modernləşdirmək zəruridir. Əgər bu addım atılarsa ilk növbədə dövlətin və əhəlinin gəlirləri artınlar, ümumi daxili məhsulun dövlət, işçilər və sahibkarlar arasında ədalətli bölgüsü formalaşdıqla bilər. Ümumi məhsul buraxılışından material xərclərini (aralıq istehlak), işçilərin əmək haqqını, əsas kapitalın istehlakını və istehsala vergilərini çıxmaqla müəyyən edilən istehsalçıların «Xalis mənfəəti» göstəricisi 2010-cu ildə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun 71,3 faizinə bərabər olmuşdur ki, bu da ədalətlik prinsipinin pozulmasıdır.

Ölkədə yaranan gəlirlərin əməyə və kapitalla görə qeyri-mütənasib bölgüsünün mühüm səbəbi əmək ödənişlərini tənzimləyən normativ hüquqi

bazadakı boşluqlar və uyğunsuzluqlardır. Məhz onlann təsiri altında ümumi daxili məhsulda əmək ödənişləri azlıq təşkil edir.

Ölkənin 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Yaşayış minimumu haqqında” qanununa görə (maddə 1) yaşayış minimumu insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan ərzaq, qeyri-ərzaq mal- lannın və xidmətlərinin elmi normalar əsasında müəyyən edilən məbləğindən (minimum istehlak səbəti), habelə icbari ödənişlərin (vergilər və s.) cəmindən ibarət olmalıdır.

2011- ci ilə minimum aylıq əmək haqqı dövlət tərəfindən 93,5 manat, yaşayış minimumu 95 manat və ehtiyac meyan 75 manat təsdiq edilmişdir. Burada iki aspekti diqqətə çatdırmaq istərdim. Birincisi, bu göstəriciləri təsdiq edərək onlar arasında ölkənin qanunlan ilə tələb olunan proporsiyalann təmin edilməməsidir. Qanunun 3.1.3 maddəsində deyilir ki, xidmətlərin minimum toplusu mənzil-kommunal, nəqliyyat, rabitə, məişət, təhsil, mədəni maarif, müalicə-istirahət və digər xidmətlərdən ibarətdir. Qeyri-ərzaq mal- lannın minimum toplusu geyim, ayaqqabı və dəftərxana ləvazimatlan, təsərrüfat, mədəni-məişət, sanitariya əşyalan, dərmanlar və sairərdən ibarətdir. Bunlardan başqa icbari ödənişlər də (vergilər və s) yaşayış minimumuna daxil edilir. Qanunun bu maddəsindən çıxan məntiqi nəticə ondan ibarətdir ki, minimum əmək haqqı insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin yaşayış minimumu səviyyəsində təmin etməlidir. Başqa sözlə aylıq minimum əmək haqqı bütün hallarda yaşayış minimumuna bərabər olmalıdır. Bizdə isə minimum əmək haqqı yaşayış minimumunun 84 faizinə bərabərdir (2014-cüil).

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda büdcədən maliyyələşdirilən təşkilatlarda əməyin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunun əsasında da əmək haqqı səviyyələri arasında qeyri-mütəna- sibliyin aradan qaldınmasına nail olmaq qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur (5-ci fəsil). 2011-2015-ci illərdə bunun üçün Vahid Tarif Cədvəlinin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin proqramda 2011-ci ildən ölkə üzrə minimum əmək haqqının və pensiyalann baza hissəsinin yaşayış minimumu səviyyəsini üstələməklə müəyyənləşdirmək, ehtiyac meyarım yaşayış minimumu səviyyəsini çatdırmaq hədəf kimi qəbul edilmişdir. 2014-2015- ci illərə minimum əmək haqqı yaşayış minimumumundan 1,2-1,3 dəfə az təsdiq edilmişdir. Göstərilən hədəflər təmin olunmadığına görə problemin həlli 2020-ci il İnkişaf Konsepsiyasında nəzərdə tutulmuşdur.

2020-ci il İnkişaf Konsepsiyasında deyilir ki, layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədi ilə minimum əmək haqqı məbləğinin tədricən minimum yaşayış standartlarına və Avropa ölkələrində müəyyən edilmiş normativə, orta illik əmək haqqının 60 faizi məbləğinə çatdırılması istiqamətində

tədbirlər görülməkdir. Ehtiyac meyana isə minimum yaşayış standartlarına uyğunlaşdırılması üçün onun həddi mütəmadi olaraq artırılacaqdır.

Bəs faktiki olaraq yaşayış minimumunu neçə manat təşkil edir?

Təsdiq edilmiş yaşayış minimumunun nə dərəcədə əsaslandırılmış olduğuna aydınlıq gətirmək üçün Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi informasiyalarına müraciət etməyi lazım bilmişik. 2009-2011-ci illərdə təsdiq edilmiş yaşayış minimumu onun faktiki məbləğindən 2 dəfə aşağı olmuşdur (cədvəl 4.12). Buradan çıxan nəticə odur ki, hökumət real yaşayış minimumunu təsdiq etmir. Faktiki istehlak səbətinin dəyəri 151 man., faktiki yaşayış minimumu 183 man. olduğu halda, 2011-cü ilə ölkənin qanunverici orqan tərəfindən yaşayış minimumu 95 manat təsdiq edilmişdir. Beləliklə, təsdiq edilmiş yaşayış minimumu müvafiq qanunun tələblərinə cavab vermir.

2012- 2013-cü illərə təsdiq edilmiş yaşayış minimumu 2011-ci ilin faktiki məbləğindən 1,6-1,7 dəfə azdır. Ona görə ki, minimum istehlak səbətinə hesablayarkən Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi ərzaqların normaları faktiki istehlakdan və digər ölkələrdə qəbul edilmiş normalardan bir neçə dəfə azdır. Bu məsələ daha ətraflı 2.4 sayılı paragrafda araşdırılır. Yaşayış minimumunun nə dərəcədə əsaslandırılmış olmasının əks etdirən göstəricilərdən biri də əhalinin pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətidir, yəni hər nəfərə düşən orta aylıq pul gəlirinin əmtə ilə ekvivalentidir. Rəsmi statistika göstərir ki, 2011-cü ildə əhalinin rəsmi aylıq pul gəliri hətta Nazirlər Kabinetinin qərarında nəzərdə tutulan miqdarda əti almağ üçün kifayət etməmişdir (24, 2012, S.179). Müqayisə üçün qeyd edim ki, 2010-cü ildə Azərbaycanda adambaşına aylıq sərəncamda qalan pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti (mal ətinin misalında) Rusiya, Belarus və Qazaxıstanla müqayisədə 1,6-3,4 dəfə aşağı olmuşdur (85, 2011, s.136). Hökumətin təsdiq etdiyi yaşayış minimumunun əhali sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsini təmin etmədiyi qənaətinə gəlmək olar. Bu yaşayış minimumu müvafiq qanunun tələblərinə cavab vermir və faktiki vəziyyətlə uzlaşmır. Respublikada ərzaq məhsullarına olan fizioloji tələbat normalarındakı kimi müəyyən edilmiş qaydada Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilməmişdir (31,

29.09.2012) . Dünya praktikasında belə normalar Omumdünya Səhiyyə Təşkilatı və səhiyyə nazirlikləri tərəfindən təsdiq edilir. Ona görə də ölkə tədqiqatçıları məcbur olurlar ki, faktiki istehlak edilən ərzaq məhsullarının minimum istehlak səbətinin göstəriciləri ilə müqayisə etsinlər. Digər mütəxəssislər kimi (53, 31.03.2012) biz də hesab edirik ki, hökumətin təsdiq etdiyi minimum istehlak səbətinin strukturuna və normativlərinə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tələb etdiyi tibbi normaların əsasında yenidən baxılması tələb olunur.

2010-cü ildə istehlak bazarında əhali 13,7 milyard manat dəyərində mal almışdır. 4,7 milyard manatlıq pullu xidmətdən istifadə etmişdir.

Beləliklə, cəmi istehlak xərcləri 18,4 milyard manat, orta hesabla adambaşına aylıq istehlak xərcləri 169 manat olmuşdur. Bir nəfər orta statistik azərbaycan əhalisi istehlak mallarına hər ay 126 manat, xidmətlərə isə 43 manat pul xərcləyir. Ancaq ərzaq medlanm istehlakı adambaşına ayda 82 manat təşkil etmişdir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, adi vətəndaş ayda ən azı 250 manatlıq istehlak mallarım istehlak etməsi zəruridir. Qeyri-hökumət təş- kilatlanm hesablamalarına görə adambaşma istehlak səbəti 300 manat olmalıdır. Təqaüdlərin baza hissəsi isə ondan çox-çox azdır.

Yuxanda adı çəkilən qanunda deyilir ki, yaşayış minimumu aztəmi- natlılıgm həddini müəyyən edir (maddə 4.4). Qanunla müəyyən edilən bu meyara baxmayaraq, aztəminatlı ailələrə ünvanlı sosial yardım edilməsi məqsədilə ehtiyac meyarı 2013-cü ilə yaşayış minimumunun 80 faizi səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Qanunda o da deyilir ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş minimum yaşayış səviyyəsində olan ailələr aztəminatlı təbəqə hesab edilir (maddə 1.0.6). Bununla yanaşı diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, hələ 2005-ci ildə qəbul edilmiş “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, ehtiyac meyarı mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılsa.

Cədvəl 4.12

Faktiki yaşayış minimumu

S. s.	Göstəriciləri	İllər			
		2009	2010	2011	2013
1	Malların alınması və xidmətlərin ödənilməsi, mln.man.	17425	17258	20114	26983
2	İcbari və könüllü ödənişlər, mln.man.	2112	2202	2433	3104
3	Cəmi faktiki yaşayış minimumu (s.1+s.2)	19537	19460	22547	30087
4	Adambaşma faktiki aylıq yaşayış minimumu, man	182	179	205	266
5	Həmçinin təsdiq edilmişdir, man	84	87	95	116
6	Faktiki yaşayış minimumunun təsdiq edilmişə nisbəti, faizlə	217	206	216	230
7	Adambaşma aylıq minimum istehlak səbəbi, man.	162	158	183	-

Mənbə: “Azərbaycanın milli hesabları”, Dövlətstatkom, 2012, s.140, “Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2014; “Müstəqil Azərbaycan-20”, 2011, s. 152, “Yeni tərəqqi illəri-2003-2011”, 2011, s.197, əsasında müəllif hazırlamışdır.

Əhali gəlirlərinin azlığını şərtləndirən digər mühüm səbəb minimum əmək haqqı barədə Azərbaycanın qanunvericiliyində nəzərdə tutulan müd- dənm beynəlxalq standartlara, ümumiyyətlə, məntiqə uyğun olmamasıdır. Azərbaycan Respublikasının “Yaşayış minimumu haqqında” qanunda

deyilir ki, minimum əmək haqqı qanunvericiliklə ixtisasız əməyə və xidmətə görə aylıq əmək haqqının ən aşağı səviyyəsini müəyyən edən sosial normadır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qəbul etdiyi normaya görə isə minimum əmək haqqı müəyyən vaxtda konkret ölkədə məşğul əhalinin məqbul həyat səviyyəsini təmin etmək üçün kifayət etməlidir. Beynəlxalq praktikada onun məbləği iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün lazım olan yaşayış vasitələrinin qiymətinin cəmi ilə müəyyən olunur. Əgər minimum əməkhaqqı obyektiv bir kateqoriya kimi öz təyinatım yerinə yetirə bilmirsə, onda əhalinin vəziyyəti pisləşir, xəstələrin sayı artır, doğum hallarının sayı azalır, bu da əhalinin say tərkibinin aşağı enməsinə təsir göstərə bilər. Elə buna görə də dövlət əmək haqqının minimum səviyyəsini və yaşayış minimumunu nəzarət altında saxlayır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 1951-ci ildə qəbul edilmiş 131 sayılı Konvensiyaya əsasən minimum əmək haqqının təyin edilməsində bir neçə amilin, o cümlədən işçinin və onun ailəsinin tələbatının nəzərə alınması tələb olunur. Təəssüf ki, Azərbaycanda minimum əmək haqqı təyin edilərkən onun ailəsinin, hətta özünün də minimum tələbatı tam nəzərə alınmır. Halbuki, rəsmi statistika göstərir ki, Azərbaycanda 4 və daha çox üzvü olan ailələr onların ümumi sayının 72,4 faizini təşkil edir. 2011-ci ildə 4 nəfərlik ailənin adam başına aylıq istehlak xərcləri 188 manat təşkil etdiyi halda, hökumətin təsdiq etdiyi yaşayış minimumu 95 manat olmuşdur.

Əmək bazasının dövlət tənzimləmə vasitələrindən biri olmaqla, minimum əmək haqqının hesablanmasında müxtəlif yanaşmalardan və metodlardan istifadə edilir. Ümumi konsepsiya ondan ibarətdir ki, minimum əmək haqqı ölkədə formalaşmış yaşayış dəyərini, inflyasiyam və əmək məhsuldarlığının nəzərə alınması ilə müəyyən edilməlidir. Qarşıdakı illərdə bu göstəricilərin dəyişmə meyilləri əsasında minimum əmək haqqı yenidən baxılır və hökumət tərəfindən təsdiq edilir. Minimum aylıq əmək haqqı Pribaltika Respublikalarında 230-280 avro, Avropanın postsosialist ölkələrində 123-597 avro civarında dəyişilir. Fransada bu həyat standartı 1344 avro. Böyük Britaniyada 1076 avro, ABŞ-da 872 avrodur (cədvəl 3.11). Müqayisə üçün qeyd edək ki, hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş və 2011-ci ilin dekabr ayının birindən qüvvədə olan minimum əmək haqqı Azərbaycanda 95,4 avroya bərabərdir.

ABŞ-da minimum əmək haqqı 4 nəfərdən ibarət ailə üçün (2 uşaq və 2 yaşlı adam) yaşayış həddi haqqında rəsmi statistik informasiyaya əsaslanır. Bu da əmək ehtiyatlarının sadə təkrar istehsalını təmin etməyə istiqamətlənib. Azərbaycanda minimum əmək haqqı heç işləyən adamın özünün yaşamasını da təmin etmir. Bir çox ölkələrdə normativ kimi saatlıq minimum əmək haqqı təsdiq edirlər. Amerika Birləşmiş Ştatlarının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr “Saatlıq minimum əmək haqqının səviyyəsi haqqında” qanuna əməl edirlər. ABŞ-da və Avropa ölkələrində bir saatlıq minimum əmək haqqı qanunlaşdırılıb olaraq 9 və 5 dollar müəyyən edil

mişdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiyasına görə minimum saatlıq əmək haqqı 3 dollardan az olmamalıdır (53, 26.01.2013). Valyuta məzənnəsini nəzərə almaqla Azərbaycanda bir saatlıq minimum əmək haqqı 75 sentə bərabərdir ki, bu da heç bir adamında, yəni işləyən şəxsin yaşamasını təmin etmir (2012-ci il). 2011-cu ildə minimum əmək haqqı faktiki yaşayış minimumundan 2 dəfə az olmaqla, 2013 ilə təstiq edilmiş yaşayış minimumunun 81 faizi civarında təsdiq edilmişdir. 2007-ci ildə ölkə prezidentinin fərmam ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda (cədvəl 3,1) da nəzərdə tutulmuşdur ki, 2011-ci ildən minimum əmək haqqı və əmək pensiyalarının baza hissəsi yaşayış minimumu səviyyəsini üstələməklə müəyyən edilsin. Ancaq təəssüf ki, bu tapşırıq nəinki 2011-ci ildə, heç sonrala illərdə də yerinə yetirilmədi. Məntiqi nəticə ondan ibarətdir ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları normativ hüquqi aktlar arasında uyğunsuzluqlara yol verirlər, özlərinin yazdıqları da icra etmirlər. Bizim hesablamalarımıza görə 2010-cu ildə aylıq faktiki yaşayış dəyəri 174 manat olmuş, minimum əmək haqqı isə 93,5 manat və ya faktiki yaşayış dəyərinin 54 faizi civarında təsdiq edilmişdir. Bir çox MDB ölkələrində, o cümlədən Rusiya Federasiyasında Əmək Məcəlləsində nəzərdə tutulur ki, əmək ödənişinin minimum həddi minimum yaşayış həddindən aşağı ola bilməz. Avropa sosial xartiyasının meyarım əsas götürsək Azərbaycanda minimum əmək haqqı 2011-ci ildən ən azı 200 manatdan aşağı olmamalıdır.

Əmək haqqı və sosial müdafiə sistemində ədalətlik prinsipini təmin etmək məqsədilə «Dövlət qulluğu haqqında» AR Qanununun 2.2 maddəsinin yeni redaksiyada aşağıdakı kimi verilməsi düzgün olar: «Bu qanun dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən dövlət orqanlarında və təşkilatlarında dövlət qulluğu keçən qulluqçulara şamil edilir» (təsərrüfat hesablı dövlət müəssisələri istisna olmaqla). 2011-ci ildə ölkə başçısı İlham Əliyev etiraf etmişdir ki, “...bu gün də minimum əmək haqqının və pensiyanın səviyyəsi heç kəsi qane edə bilməz” (31, 12.04.2011). Beynəlxalq miqyasda olduğu kimi, minimum əmək haqqı insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin yaşayış minimumu səviyyəsində təmin etməlidir. Başqa sözlə aylıq minimum əmək haqqı bütün hallarda yaşayış minimumuna bərabər olmalıdır. Məgər məmurlarımız bilmirlər ki, 93 manatla bir ayda yaşamaq mümkün deyil. Əlbəttə, bilirlər. Bəs onda insanlara qarşı niyə biganəlik göstərirlər? Ümumiyyətlə, bu gün minimum əmək haqqının, pensiyaların baza hissəsinin və ehtiyac meyarının aşağı həddinin Ölkə üzrə yaşayış minimumundan az olması heç bir məntiqə uyğun deyil və “Yaşayış minimumu haqqında” qanuna ziddir. Qanunda (maddə 5) deyilir ki, minimum əmək haqqının və pensiyaların minimum məbləğinin, müavinətlərin, təqaüdlərin və digər sosial ödənişlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı yaşayış minimumu nəzərə alınmalıdır.

Minimum əmək haqqının tələb olunan məbləğdə təsdiq edilməsi heç də problemin tam həlli deyil. Söhbət ondan gedir ki, əməyin keyfiyyət və kəmiyyətini nəzərə alan, gəlirlərin ədalətli bölgüsünü təmin edən və beynəlxalq miqyasda istifadə edilən əmək haqqının və sosial müavinətlərin əməyin ödənilməsinin minimum məbləği əsasında müəyyən edilməsi qaydasından istifadə Azərbaycan Respublikasında 1996-cı ildən məqsədəuyğun hesab edilməmişdir. Bununla da minimum əmək haqqının tənzimləyici roluna faktiki olaraq son qoyulmuş və hökumət tərəfindən fərdi yanaşmaya yol açılmışdır. Məhz bu ildən sonra ümumi daxili məhsulda əmək ödənişlərinin xüsusi çəkisi ilbəlil azalmış və 1995-ci ildəki 22,6%-dən 2010-cu ildə 16,1 faizə qədər aşağı düşmüşdür (sonrakı illərin informasiyası dərc edilməmişdir).

1996-cı ildən sonra ölkədə 3 əmək haqqı sistemi yaradılmışdır: dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan işçilərin Vahid Tarif Cədvəli ilə tənzimlənən vəzifələr üzrə, dövlət qulluqçularının əmək haqqı sistemləri və təsərrüfat hesablı subyektlərdə əmək haqqı sistemi. 1996-cı ildən sonra aylıq tarif maaşları müəyyən edilərkən daha çox fərdiyətçilik prinsipi üstünlük təşkil edir. Dövlət sektorunda əmək haqqının fərdi qaydada təyin edilməsinin bir təzahürü də işçinin hansı idarəetmə strukturunda işləməsindən asılı olaraq, əmək haqqının məbləğində güclü fərqlərin olmasıdır. Məsələn, ali və yuxarı idarəetmə, habelə qanunvericilik orqanlarında çalışanlarla mərkəzi icra hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarında, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və elmi müəssisələrində çalışanların aylıq maaşları dərəcələrlə fərqlidir. Hətta dövlət qulluqçularının əmək haqqı sisteminin tərkibində də fərdi yanaşmalar müəyyən edilmişdir. Məsələn, əməyin ödənilməsi dərəcəsi eyni olan şəxslərin işlədikləri dövlət idarəetmə orqanlarından asılı olaraq aylıq tarif (vəzifə) maaşları müxtəlif məbləğdə müəyyən edilmişdir. Elə dövlət idarəetmə orqanı var ki, hökumətin elmi işçiyə təyin etdiyi aylıq maaş sürücünün maaşından bir neçə dəfə azdır. Aylıq vəzifə maaşının müəyyən edilməsinin fərdiyətçilik praktikasından bir misal da gətirmək istərdim. Ölkə prezidentinin 27 aprel 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən tədqiqat müəssisələrində çalışanların aylıq vəzifə maaşlarının orta hesabla 20% artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq sərəncamın icrası ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə əməyin ödənilməsi üzrə 2-7 dərəcələri olan işçilərin aylıq vəzifə maaşları 3,5-4%, 8-15 dərəcələri olanlarınkı 6-9%, 16-19 dərəcəli əməkdaşlarınkı isə 16-51% artırılmışdır. Beləliklə, rəhbər heyətin əmək haqqı orta həlqədə işləyənlərindən 3 dəfədən çox artırılmışdır. Təsərrüfat hesablı özəl və dövlət müəssisə və təşkilatlarında da vahid yanaşma mövcud deyildir.

Bəs 1996-cı ilə qədər ölkədə istifadə olunan qaydanın mahiyyəti nədən ibarətdir?

1993-cü ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında fəhlə və qulluqçulann əməyinin Vahid Tarif Cədvəli əsasında ödənilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Qərarla əməyin ödənilməsinin 19 dərəcəsi və hər bir dərəcəyə uyğun tarif əmsalları təsdiq edilmişdir. Minimum əmək haqqının məbləğindən, əməyin ödənilməsi dərəcəsiindən və tarif əmsalından asılı olaraq işlədiyi müəssisənin mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq fəhlə və qulluqçunun aylıq vəzifə maaşı müəyyən edilirdi. Maaşların qərarda göstərilən minimum məbləğinə işçinin müvafiq ixtisas səviyyəsinə uyğun olaraq əməyin ödənilməsi üçün mütləq minimal dövlət təminatı statusu verilmiş və müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün məcburi hesab edilirdi. Təsərrüfat hesabla müəssisələr kollektiv müqavilələrə əsasən fəhlə və qulluqçulara bu minimum məbləğdən əlavə daha yüksək məbləğdə vəzifə maaşı təyin edə bilirdilər. Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müəssisə və təşkilatlar üçün Vahid Tarif Cədvəli ilə müəyyən edilmiş aylıq vəzifə maaşı məcburi xarakter daşıyırdı. Fəhlə və qulluqçunun ixtisas səviyyəsinə və əməyin gərginliyinə əsaslanan bu sistem saxlansa idi, məsələn, hətta indiki minimum əmək haqqının bazasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının institutlarının 8- ci dərəcəli elmi işçisinin aylıq maaşı indiki 160 manat yox, 380 manat olardı. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, fəhlə və qulluqçulann əməyinin Vahid Tarif Cədvəli əsasında müəyyən edilməsinin 1996-cı ilə qədər mövcud olan qaydaların bərpası edilməsinin zəruriyyəti meydana çıxmışdır. Əmək haqqı səviyyələri arasında qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması məqsədilə Vahid Tarif Cədvəlinin təkmilləşdirilməsi yuxarıda adı çəkilən Baş Kollektiv Sazişdə də nəzərdə tutulmuşdur (bənd 2.6).

Mərkəzi idarəetmə orqanlarında hesab edirlər ki, əmək haqqının artması ölkədə inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olur. Onlar nəzərə alırlar ki, əvvəla, Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi mərkəzi idarəetmə orqanlarının hesablamalarına görə çox cüzdür. İkincisi, təbii inhisar sahələrində qiymətlərin (tariflərin) dövlət tənzimlənməsi inflyasiyanı cəmləyən, böyük əhəmiyyət kəsb edən amildir. Hal-hazırda inflyasiyaya təsir edən əsas amil iqtisadi fəaliyyətin əsas sektorlarındakı inhisarçılıqdır. Bu amil xüsusi ilə istehlak bazasında daha qəbənq görsənir, nəticədə qiymətlər yüksəlir. Inflyasiyaya təsir edən amillərin müqayisəli təhlili göstərir ki, 2011-ci ildə inflyasiyanın səviyyəsinin 7,9 faiz təşkil etməsinin əsas səbəbi əhalinin gəlirləri və xərcləri deyil, digər amillər olmuşdur. Bizim fikrimizcə, indiki mərhələdə, məlum infrastruktur obyektlərinin tikintisinə əlavəlikdən imtina əsasında dövlət büdcəsindən xərclərin istiqamətinə dəyişiklik etməklə, əmək haqqına ayrılan vəsaitin artması inflyasiya partlayışını şərtləndirə bilməz. Inflyasiyanı tələb olunan səviyyədə saxlamağın ən mühüm şərti iqtisadiyyatın pul təminatının və pul emissiyasının ümumi daxili məhsulun artmasıdır.

tempi ilə uzlaşdırmaqdır. İqtisadi nəzəriyyənin bu tələbinə çox hallarda Azərbaycanla əməl edilmir. Məsələn, 2011-ci ildə ümumi daxili məhsulun artımı 0,1 faiz olduğu halda, dövlət büdcəsinin xərcləri, əsas kapitalla investisiyalar, iqtisadiyyatın pul təminatı və banklardan kənarında nağd pul 1,3 dəfə, pul emissiyası 1,5 dəfə artmışdır. Ancaq əhalinin xərclərinin artımı cəmi 16 faiz olmuşdur.

Azərbaycan Respublika Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il fərmamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: “Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında nəzərdə tutulan hədəflərdən biri də əhalinin orta təbəqəsinin genişləndirilməsi və bu təbəqənin rolunun gücləndirilməsidir.

Beləliklə, ümumi qənaətimiz ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda orta təbəqənin payını daha da artırmaq üçün çox iş görülməlidir. Məqsəduyğun olar ki, Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması yox, məhz orta təbəqənin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi dövlətin iqtisadi və siyasi maraqların mərkəzində olsun.

4.5. Xarici amillərdən asılılığın azaldılması və daxili bazarın qorunması ^

Sovet dövründən qalan iqtisadi qapalılığı aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti müvafiq tədbirlər həyata keçirmiş, xarici ticarətdə dövlət inhisarı ləğv edilmiş, bu fəaliyyət sferası liberallaşdırılmış, bazar mexanizmlərindən istifadə üçün şərait yaradılmışdır. Respublikanın ixracat potensialının əsasını təşkil edən strateji əhəmiyyətli malların (neft, qaz, metallar, pambıq məhsulları, qara və ağ metallar, kimya məhsulları və s.) respublikadan bütün hüquqi şəxslər tərəfindən sərbəst ixrac olunmasına icazə verilmişdir. Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin ilk illərində (1991-1994-cü illərdə) xarici ticarətdə lisenziyalaşdırma və strateji məhsulların ixracına kvotaların qoyulması tətbiq edildi. Ancaq 1994-cü ildən xarici ticarət tam sərbəstləşdirildi. Hal-hazırda Azərbaycanda xarici ticarətin lisenziyalaşdırılması, kvotaların qoyulması, müxtəlif qeyri-tarif (inzibati) vasitələrinin tətbiqi sistemi ləğv edilmişdir. 1997-ci ildən ixrac vergisi isə ləğv edilmiş, vergitutma bazası yalnız idxal əməliyyatlarıdır. Çoxsaylı Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətli olmamasına baxmayaraq, ölkənin xarici ticarəti inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu səviyyədə liberallaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi inkişafının xarici amillərdən asılılığı əmtəə, maliyyə və valyuta bazarlarındakı vəziyyətdə öz əksini tapır. 2004-cü ildə cənab İlham Əliyev Fransanın «La Letra Diplomatika» jurnalına müsabiqəsində demişdir ki, yoxsulluğun azaldılması, iqtisadi inkişafın

sürətləndirilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafı barədə dövlət proqram- lannnda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi inkişafında daxili amillərin rolunu artıracaq və xarici amillərdən asılılıqları azaldacaqdır. Keçən dövr ərzində maliyyə bazarlarında müsbət dəyişikliklərdən biri daxili investisiyalara üstünlük təşkil etməsidir. Belə ki, investisiyaların 75 faizdən çoxu daxili investitorlara məxsusdur. Valyuta bazasında xarici valyutaya tələbat azalmış, ölkəyə gətirilən nağd xarici valyutanın və əhaliyə satılan nağd valyutanın həcmi aşağı düşmüşdür (2010- cu il). Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, ancaq əmtəə bazarındakı müsbət irəliləyişlər kifayət qədər olmamışdır. 2012-ci ildə Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-a nisbəti 74%, ixracın nisbəti 41%, idxalın nisbəti 19% təşkil etmişdir. Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsi (xarici ticarət, pəra- kəndə ticarət və topdansatış ticarət) 66,7 milyard manat olmuşdur. Demək olar ki, ölkənin ümumi ticarət dövriyyəsinin yansını (48 faizini) xarici ticarət təşkil edir (22 və 24, 2012). Bu faktlar ölkənin xarici amillərdən hələ asılı olduğuna bir daha dəlalət edir. Beləliklə, Azərbaycanda xarici bazarların tələbi daxili bazarın tələbindən bir neçə dəfə çoxdur. 2018-ci ilə 2010- cu illə müqayisədə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ixracın 10 faiz, idxalın 1,7 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsinin 1,2 dəfə artmasını, ÜDM-a nisbətinin 55%-ə çatmasını proqnozlaşdırmışdır. Xarici ticarətin artması öz-özlüyündə müsbət meyldir. Ancaq ÜDM-a görə onun nisbətinin yüksəlməsi (2010-cu il, 53 faiz) xarici amillərdən ölkənin asılılığının güclənməsini əks etdirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici investisiyalara vaxtı ilə həlledici üstünlüyü neft strategiyası ilə bağlı olmuşdur. Bu meyil tarixən formalaşmışdır və onu müsbət qiymətləndirirəm. Ancaq gələcəkdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi müstəqilliyi baxımından xarici investisiyalara ölkəyə məhdudiyətsiz daxil olmasına icazə verilməsini məqbul hesab etmirəm. Təxmini hesablamalara görə, indi ölkənin ərazisindəki əsas fondların üçdə biri xaricilərə məxsusdur. Neft-qaz sənayesinin, metallurgiyanın, qızıl hasilatının, xalq istehlakı malları və tikinti materiallarının istehsalının böyük bir hissəsi xaricilərin əlində cəmlənmişdir. Xarici ölkə alimlərinin tədqiqatları göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyalara payının 8-12%-dən çox olması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təhlükə altına alır. Ona görə də xarici investisiyalara münasibətdə «nə qədər çox olsa bir o qədər yaxşıdır» prinsipindən imtina edilməsi düzgün olardı. Xarici investisiyalara məhdudiyətin qoyulması zəruridir. Ölkə iqtisadiyyatının özünün qazandığı gəlirlər onun investisiya təminatının əsasını təşkil edə bilər. Lakin burada əsas məsələ investisiya siyasətinə zamanın tələbinə uyğun olaraq dəyişiklik etmək, dövlət gəlirlərinin artırılması üçün real ehtiyatları hərəkətə gətirmək və daxili investisiyalara stimullaşdırma təmin edən iqtisadi vasitələri

təkmilləşdirmək düzgün olardı. İnvestisiya siyasəti barədə müəllifin fikirləri daha ətraflı monoqrafiyanın 3.3 sayılı paragrafında verilmişdir.

Ölkədə baş verən sənayeləşdirməni xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri onun dünya iqtisadi sisteminə hansı məhsullarla inteqrasiya etməsinin səviyyəsidir. Milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadiyyatın mürəkkəb sferalanndan biridir. Buradan da bu sferaya dövlətin çox müdaxilə etməsi ənənəvi xarakter daşıyır. Tənzimləmə sistemi də dövlətin xarici iqtisadi əlaqələr siyasətinə əsaslanır. Dövlət xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimləmə rejimini müəyyən edir və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakım optimallaşdırır. Xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi müxtəlif mexanizmlərin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Azərbaycanda açıq iqtisadi siyasət həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, nisbi anlayış kimi iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Hətta dövlət eyni ölkədə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dərəcədə iqtisadiyyatın açıqlığı siyasətini həyata keçirir. Əksər ölkələrdə xarici iqtisadi əlaqələrdə himayədarlıq və iqtisadiyyatın açıqlıq siyasəti əlaqəli, paralel və birgə həyata keçirilir. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrə gətirilən malların 18 faizinə, xüsusi ilə ərzaq mallarına, toxuculuq məhsullarına və nəqliyyat vasitələrinə qeyri-tarif (idxala kvot[^], antidem-pinq qanunvericiliyi, texniki standartlar, sanitariya normaları, idxal mallarının qiymət-lən-dirilməsi qaydaları və s.) məhdudiyətləri tətbiq edilmişdir (57, s.707-708).

Xarici iqtisadi əlaqələr barəsində inkişaf etmiş ölkələrin və postsosialist respublikaların bizim üçün örnək olan təcrübələri vardır. Burada beynəlxalq təcrübəni diqqətə çatdırmağı lazım bilirik. İnkişaf etmiş ölkələrdə iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə xarici ticarətdə himayədarlıq və avtarkizm (qapalı iqtisadiyyat) siyasəti apanılmışdır. Ancaq İkinci dünya müharibəsindən sonra xarici ticarətin liberallaşdırılması dönməz xarakter almışdır. Çox ölkələrdə istehlak və sənaye mallarının idxalına yüksək rüsumlar və ya idxala kvotalar qoyulmuşdur. Ancaq selektiv qaydada avadanlıqların və texnologiyaların idxalı rüsumlardan azad edilmişdir. 30 ildən çox himayədarlıq siyasəti apanan indiki inkişaf etmiş ölkələr əlli ilə qədər xarici ticarətdə yüksək (1950-1997-ci illər) gömrük rüsumları tətbiq etmiş və ancaq son illər gömrük rüsumunun səviyyəsini azaltmışlar. Özü də idxala gömrük rüsumlarının [^]əği səviyyəsi onların öz aralarında apardıqları mal mübadiləsi hesabına əldə edilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hazır məhsulların idxalı o zaman sərbəst həyata keçirilir ki, həmin məhsulların ölkədə istehsalı dünya səviyyəsində rəqabətqabiliyyətlidir. Məsələn, Yaponiyada məişət elektrik malları və ya avtomobillər. Əgər bu və ya digər istehsalın inkişafı milli iqtisadiyyat üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmirsə, o məhsulların idxalı da sərbəst apanılır. Məsələn, ABŞ-da vaxtı ilə videomaqnitafonların istehsalı. Həmin ölkələr və onların birliudəri (Avropa İttifaqı) xarici ticarətin

və kapitalın hərəkətinin liberallaşdırılmasında təkid etsələr də. Özləri protek- sionist siyasətdən imtina etmirlər. Bu məsələlərdə «ikili standartlardan» istifadə edirlər. Onlar keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə qarşı az liberal rejim və anti- dempinq prosedurasını tətbiq etmişlər. Hal-hazırda ən çox antidempinq tədbirləri ABŞ-da, Avropa İttifaqında və Kanadada həyata keçirilir. ABŞ 1993- 1996-cı illərdə 35 Ölkəyə qarşı 61 dəfə iqtisadi sanksiya tətbiq etmişdir. Son illər ABŞ hökuməti öz Ölkəsinin ixracatçıları ilə münasibətdə güzəştli vergi və gömrük rüsumları siyasəti həyata keçirir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının və Avropa Birliyinin etirazına baxmayaraq, ABŞ hökuməti antidempinq qanunundan məharətlə istifadə edərək ölkəyə metal idxalına gömrük vergisini 40 faizdən 160 faizə qədər müəyyən etmişdir. Bununla da ölkənin metal istehsalçıları müdafiə edir. Avropa Birliyi ABŞ-dan idxal olunan bəzi mallara (ziyət əşyaları, toxuculuq, maşınqayırma və ət məhsulları) 5 faizlik əlavə rüsum tətbiq edir (31, 03.03.2004). Liberallaşdırma siyasəti apanma- sma baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələr öz istehsalçıları müdafiə edirlər. Burada da prioritetlər müəyyən edilir. Müdafiə obyektini kimi kənd təsərrüfatı və struktur cəhətdən böhran keçirən sahələr müəyyən edilir. Onlara subsidiyalar və kreditlər verirlər. Ən yüksək texnoloji istehsalçılara yüksək rəqabət- qabiliyyətinə və rentabellik səviyyəsinə çatana qədər maliyyə yardımı göstərilir. Avropa İttifaqı ölkələri Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən onların məhsulları ilə rəqabət apara bilən məhsulları idxalının məhdudlaşdırılması üçün dəfələrlə müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdirlər. Yaponiya və Avropa ölkələri idxalçılardan lisenziya almağı tələb edirlər. Eyni zamanda lisenziya verilişini də məhdudlaşdırırlar. Beləliklə, idxalı səmərəli şəkildə məhdudlaşdırıla bilərlər. Vaxtı ilə Böyük Britaniya bu mexanizmin vasitəsi ilə daş kömür idxalına qadağa qoymuşdur. 1994-cü ildən Türkiyə hökuməti idxala nəzarəti təmin edən tədbirləri həyata keçirir, yerli istehsalçılara ziyan dəyən hallarda idxalı məhdudlaşdırır. İnkişaf etmiş ölkələrdə xarici ticarətin tənzimlənməsinin bazar mexanizmi tədricən formalaşdırılmışdır. Əgər ABŞ- da dövlət əsasən gömrük tariflərindən istifadə edirsə, Almaniyada iqtisadi strukturların inkişaf proqramları vasitəsi ilə bazara təsir göstərilir. Yaponiyada, Fransada, İtaliyada təsərrüfat subyektlərinə fəal təsir vasitələri həyata keçirilir. Məqsəd istehsalçıları müdafiə etməklə, onları dünya iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaq, həmin istehsalçıların dünya bazarı müasir tələblərinə cavab verə bilməsini təmin etməkdir. Bunun üçün həmin ölkələrdə dövlət müxtəlif vasitələrdən kompleks şəkildə istifadə edir.

Beynəlxalq maliyyə qurumları Azərbaycanı himayədarlıq siyasətinin həyata keçirilməsinə qarşı inadla çıxış edirlər. Onların fikrincə, himayədarlıq siyasəti xarici investisiyaların ölkəyə daxil olmasını məhdudlaşdırır. Adətən deyirlər ki, bu «xəstəlikləri» müalicə edə bilən dərman iqtisadiyyatın açıq olması və idarəetmənin liberallaşdırılması ola bilər. Ancaq dünya

ölkələrinin təcrübəsindən görünür ki, az hallarda praktika bu konsepsiyaya uyğun olur. Məsələn, XX əsrin 60-80-ci illərində Cənubi Koreyada, Tayvanda, Çində, Hindistanda iqtisadi sahədə işlər yaxşı getmişdir. Uğurların əsas amili ondan ibarət olmuşdur ki, onların hamısında ümumi oyun qaydalarından fərqlənən, iqtisadiyyatda yaranmış yerli xüsusiyyətləri nəzərə alan planlar həyata keçirilmişdir. Cənubi Koreya və Tayvan uzun müddət ərzində himayədarlığın yüksək səviyyəsini saxlamış və sənaye inkişafı strategiyasından fəal istifadə etmişdir. Çində islahatlar tədricən liberallaşdırma ilə müşahidə olunmuşdur. XX əsrin 90-cı illərində başqa ölkələrlə müqayisədə Latın Amerikasında iqtisadi inkişaf strategiyası Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələr toplusundan ibarət olan «Vaşinqton konsensu»suna daha çox əsaslanmışdır. Ancaq bu strategiyanın yerinə yetirilməsi nəticəsində çox az ölkələrin göstəriciləri 1980-ci ilə qədər əldə olunanlardan yaxşı olmuşdur. Oxşar vəziyyət keçmiş postsosialist ölkələrində də yaranmışdır. Belə ki, Şərqi Avropanın keçmiş postsosialist ölkələrinin əksəriyyəti ancaq 1999-cu ildən sonra 1990-cı ildəki ümumi daxili məhsulun səviyyəsinə çatmışlar. 2004-cü ildə sənaye məhsulunun buraxılışına görə Bolqarıstan və Rumıniya hələ də doxsamcı ilin 65-70 faizi səviyyəsində olmuşdur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu və ya digər uğurlu bir şey birləşdirir: ümuminin qəbul etdiyi yanaşmanın və yerli normalanın birləşdirilməsi, başqa sözlə, yerli şəraiti nəzərə almaqla yeniliklərin tətbiqi. Təcrübə göstərir ki, yerli şəraitə uyğunlaşdırmadan nə texnologiya, nə də yaxşı idarəetmə sistemi yaratmaq mümkün deyil. Ancaq texnologiya seçimindən öncə ölkənin hansı sahədə yaxşı istehsalçı ola bilməsi əhəmiyyətlidir. Bunlar da, öz növbəsində, dövlətin, investorların və vətəndaş cəmiyyətinin fərd əməkdaşlığını tələb edir. Hal-hazırda Azərbaycan hökuməti mal idxalçılığa və xarici investora münasibətdə himayədarlıq siyasəti izləmişdir. Bizim fikrimizcə, indiki mərhələdə himayədarlıq siyasətinin modernləşdirilmiş variantından istifadə zəruridir. İnvestorlar əmin olmalıdır ki, Azərbaycanda istehsal edəcəkləri yeni məhsullara ilk növbədə daxili bazarda tələbat mövcuddur.

Liberal iqtisadi siyasət aparan ölkələrdə dövlət əsasən gömrük tarifləri və ya iqtisadi strukturların inkişaf proqramları vasitəsi ilə bazara təsir göstərirlər, İqtisadiyyatın müəyyən sektoruna investisiyaların stimullaşdırılması, gömrük tarifləri dərəcələrinin artınması və ya azaldılması, həmin sektorların məhsullarının xarici satış bazarlarına çıxışının təşkili, ixrac əməliyyatlarının kreditləşdirilməsi və sığortalanması, iqtisadi diplomatiya və digərləri belə vasitələrdəndir.

Bununla yanaşı hətta liberal iqtisadi siyasət ölkələrində ixrac məqsədləri üçün böyük həcmdə maliyyə resursları sərf edilir. Məsələn, ABŞ-da ixraca yardım və onun inkişafı üçün hər il 20 milyard dollara yaxın (ondan 3 milyard dollar federal büdcədən) pul xərclənir. Büdcə vəsaitlərinin əksər

hissəsi (40 faizə qədər) birbaşa ixraca dotasiya yardımı kimi aynılır (90, S.269). Belə siyasətdən, həmçinin inkişaf edən ölkələr də istifadə edirlər. Məsələn, dövlətin məqsədyönlü tədbirləri nəticəsində Malaziya xammal idxal edən ölkədən hazır məhsullar, o cümlədən maşın texnikası ixrac edən böyük dünya ölkəsinə çevrildi. Ölkənin ümumi ixracı 1960-cı ildəki 1 milyard dollardan keçən əsrin 90-cı illərinin ikinci yansında 60 milyard dollara qədər artmışdır, emal sənayesi məhsullarının payı 10 dəfə artaraq 78 faizə çatmışdır. Belə kursun məqsədi beynəlxalq əmək bölgüsündə daha sərfəli mövqə tutmaq, ölkə iqtisadiyyatının texnoloji səviyyəsini və əhəlisinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Yaponiya avtomobil qaynanları özlərinin istehsal etdikləri avtomobillərin ABŞ-a ixracına məhdudiyətlərin tətbiq olunması barədə Yaponiya dövlətinə könüllü razılıq vermişlər (37, №3, mart, 2002, s.45). Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə xarici ticarətin tənzimlənməsinin bazar mexanizmi tədricən formalaşdırılmışdır.

Mərkəzi və Şərqi Avropa postsozialist ölkələri Qərbi Avropaya inteqrasiya etməyə başladıqdan sonra ixracın strukturu pisləşməyə başladı. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları, istehlak malları, xammal, qara metallar, kimya məhsulları bərac edirdilər. Ancaq Polşa və Çexiyada ixracda maşın və avadanlıqların payının 25%-ə çatmasına nail ola bildilər. Avropa İttifaqı ölkələri Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən onları məhsulları ilə rəqabət apara bilən məhsulların məhdudlaşdırılması üçün dəfələrlə tədbirlər həyata keçirmişlər. Region ölkələrində iqtisadi islahatların ilk illərində ixtisaslaşdırılmış dövlət firmaları ilə yanaşı digər mülkiyyət formalarına məxsus olan müəssisələrə də icazə verildi ki, xarici ticarətlə məşğul olsunlar. Nəticədə, xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçıları sayı xeyli artdı. Bu ölkələrdə ilk dövrlərdə hüquqi şəxslərə özünün xarici valyuta vəsaiti olmasına icazə verilmirdi. Polşada və Macarıstanda bu qayda indi də öz qüvvəsində qalır. Ancaq Çexiya və Slovakiyada öz müəssisələrinə milli kommərsiya banklarında valyuta hesabı açmağa icazə verilmişdir.

İdxalçıların milli valyuta ilə xarici valyuta alması imkanına müəyyən məhdudiyətlər, xüsusi ilə iqtisadi islahatların ilk illərində qoyulmuşdur. O zaman valyuta müəyyən olunmuş kursla konkret kontrakt üçün satılırdı. XX əsrin 90-cı illərin axırlarına Çexiya, Macarıstan və Sloveniya mal və xidmətlər üçün cari hesablar üzrə öz valyutalarının nisbi dönrəliyini təmin edə bilmişlər. Bununla yanaşı hələ indi də kapital ixracına məhdudiyətlər qüvvədədir. Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələrində xaricdə daşınmaz əmlakın satılması ilə bağlı əməliyyatların, habelə xaricdə birbaşa və portfel (qiymətli kağızlarla yönəldilən) investisiyaların sərbəst tənzimlənməsi saxlanılmışdır.

1994-cü ildən Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı ixracatçı müəssisələr üzərində nəzarəti həyata keçirir. Xarici ölkələrdə valyuta hesabı açmaq icazəsi olan bəracatçı müəssisələr "İxrac əməliyyatının pasportu"nu Mərkəzi

Bankın ərazi orqanlarında 14 gün müddətinə rəsmiləşdirməlidirlər. İxracat- cıların xaricdə valyuta saxlamasının qarşısını almaq və valyutanın vaxtında Rusiya banklarına daxil olmasını təmin etmək məqsədilə Rusiya Mərkəzi Bankı və Gömrük Komitəsi xüsusi təlimat hazırlayıb təsdiq etmişlər. Təlimatda gömrük və bank nəzarətinin ciddi surətdə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İxracatçılar öz məhsullarını göndərmək haqqında kontrakt bağladıqdan sonra ona xidmət edən kommersiya bankına kontraktın pasportunu təqdim edir. Pasportda kontraktın əsas parametrləri göstərilir. Kommersiya bankından kontrakt haqqında məlumatları gömrük orqanlarına təqdim edir və valyutanın mibsisənin hesablaşma hesabına daxil olmasına sonrakı nəzarəti həyata keçirirlər. Kommersiya bankları valyuta üzrə xüsusi bölmələr yaradır, öz kli- yentləri ilə müvafiq işlər aparırlar. İxracat qiymətlərinə nəzarət edirlər ki, onlar qəsdən ixracatçılar tərəfindən azaldılmasın.

İnkişaf etmiş ölkələr, məsələn, ABŞ xarici ticarətdən asılı deyil. Belə ki, xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-ə nisbəti 23%, ixracat payı isə 10 faiz təşkil edir. (31, 07.11.2001). Bu o deməkdir ki, bu ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsasən onun daxili bazanın həlledici rol oynayı*

Daxili bazanın qorunması ilə əlaqədar Çin Xalq Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinə aid təcrübəsinə də müraciət etmək yerinə düşərdi və əhəmiyyətli olardı. Bu ölkədə yerli istehsalçıların maraqlarının təmin olunması və daxili bazanın qorunması mexanizmləri tələb olunan səviyyədə işləyib hazırlanmışdır.

Hələ 2006-cı ildə Avropa Birliyi və Çin arasında “ayaqqabı davası” başlamışdı. Avropa Birliyi (AB) və Çin arasında ayaqqabı ixracına kvota qoyulması ilə bağlı danışıqlar uğursuz olmuşdur. Avropa Birliyi Çindən ucuz və keyfiyyətli ayaqqabı idxalını məhdudlaşdırmaqla, Avropa istehsalçılarının mənafeyini qorumaq niyyətində olmuşdur. Çin isə bunun azad ticarət qanun- lanna zidd olduğunu bəyan edərək razılıq verməmişdir (31,15.01.2006). Qeyd edək ki, Çin məhsullarının məhdudlaşdırmağa cəhdi Avropada ənənəvi hal alıb. Avropa Birliyində Çinə qarşı 50-yə yaxın müvafiq antidempinq tədbiri mövcuddur. İndi də avropalılar Çin ayaqqabılarına idxal rüsumunu artırmaq istə- yirlər. Ekspertlərin hesablamalarına görə, Avropada ayaqqabı istehsalı 1,1 milyard cütdən 700 milyona düşüb. Daha aqılverici vəziyyətdə olan İtaliya isteh- salçıları və digər ayaqqabı istehsal edən müəssisələrin rəhbərləri Avropa Birliyindən Çin mallarının qarşısını almağı tələb edirlər. Çində idxal tarif stavkası orta hesabla 9,8, o cümlədən sənaye məhsulları üzrə 8,9, kənd təsərrüfatı məh- suatı üzrə 15,2 faizdir (66, s.64-68). Çində müəyyən məhsulların ixracı məh- dudlaşdırılır. Bu məqsədlə gömrük ixrac tariflərindən və ixrac kvotalarından istifadə edilir. Xammal təyinatlı mallar, xam neft, əlvan metal filizləri, ağac materialları və s. ixracı məhdudlaşdırılmışdır. Məqsəd daxili bazada adekvat təklifi təmin etməkdən ibarətdir (66, s.69-76).

Xarici ticarət balansmdakı böyük həcmdə müsbət saldonu, böyük həcmdə yığılmış valyuta ehtiyatlarını əsas götürərək Çin hökuməti məhsulunun lıamısı ixrac edilən istehsallara investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmır (91,s.76).

Çində, Vyetnamda planlı iqtisadiyyatın iqtisadi mexanizmləri və inkişaf edən bazar mexanizmləri uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir. Çində xarici ticarət və valyuta məhdudiyyətləri böyük əhəmiyyətə malikdirlər (90, s.612).

İnkişaf etmiş ölkələrdə XX əsrin 50-ci illərində kömrük rüsumunun idxala nisbəti 30-40 faiz, 70-ci illərdə 7-10 faiz təşkil edirdi. 30 ildən çox himayədarlıq siyasəti aparan bu ölkələr əlli ilə qədər xarici ticarətdə yüksək kömrük rüsumları tətbiq etmişdir. Ancaq sonrakı illərdə gömrük rüsumunun səviyyəsi 4 faiz olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrin xarici ticarətinin indiki səviyyədə liberallaşdırılması, birinci növbədə, onların öz aralarında apardıq- lan mal mübadiləsi hesabına əldə edilmişdir.

SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqil dövlətlərdə xarici ticarətdə dövlət inhisarından imtina edilməsi həlledici mərhələ oldu. MDB ölkələrində xarici ticarətin tezliklə liberallaşdırılması daxili istehsalın mənafeyi baxımından heç də özünü doğrultmadı. Keçid iqtisadiyyatı mərhələsində bir çox ölkələr gömrük rejimi, qeyri-tarif məhdudiyyətləri, vergi tənzimləmələri, ixracın stimullaşdırılması (ixracın bir başa subsidiyalaşdırılması, kredit və sığorta əməliyyatları zəmanət dövlət yardımı) kimi tənzimləmə mexanizmlərindən geniş istifadə etmişlər.

Qərbi Avropada ən yüksək texnoloji istehsallara yüksək rəqabət qabiliyyətinə və rentabellik səviyyəsinə çatana qədər maliyyə yardımı göstərilmişdir.

İnkişaf edən ölkələrdə dövlət tənzimləmə mexanizminin aşağıdakı vasitələrindən istifadə etmək qanunvericilikdə indi də nəzərdə tutulur:

-malların ölkədən kənara aparılmasının və gətirilməsinin tənzimlənməsinin qeyri-tarif metodları (kvotalar, lisenziyalar);

-ticarətdə texniki baryerlər (texniki standartlar, sanitariya, ekoloji və digər tələblər);

-bərəcə müdafiəsi tədbirləri;

-idxal-ixrac əməliyyatlarında milli valyutanın vahid kursunun tətbiqi;

-ölkədə xarici kapitalın fəaliyyət rejimi;

-gömrük və valyuta nəzarəti.

Həmin ölkələr bu vasitələrdən iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində müxtəlif həcmdə istifadə edirlər. Məsələn, Avropa ölkələrinə postsovet respublikalarından idxal olunan mallara dövrü vergisi tətbiq olunur.

1997- ci ildə Azərbaycanda gömrük dəyərini 15 faizi həcmində idxal rüsumunun vahid dərəcəsi tətbiq edilməyə başlandı. Lakin sonrakı üç il ərzində idxal malları qruplarına bölündü və 10,5, 3 və 0% dərəcəsi ilə idxal

vergisinə cəlb olundu. 2001-ci ildən idxal vergisinin yeni dərəcələri müəyyən edildi: 0%, 0,5, 5, 10 və 15%. Həmin ildə Azərbaycana idxal malların orta vergi dərəcəsi 7,8 faiz təşkil etmişdir, baxmayaraq ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici 19 faizdən 50 faizə qədər dəyişilir (54, 21.09.2001). İndi Azərbaycanda idxal tariflərinin maksimum həddi 15 faiz müəyyən edilmişdir. Ancaq bəzi mal və xidmətlər üzrə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv ölkələrlə danışıqlarda idxal tariflərinin xeyli yüksək qəbul edilməsi təklif olunur. Bu təklif elə mal və xidmətlər qruplarını əhatə edir ki, onların istehsalı üçün Azərbaycanın lazımı potensialı var və beynəlxalq ticarətdə müqayisəli üstünlüklərə malikdir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və rəqabətqabiliyyətli sahələrin və sektorların yaradılması və inkişafı dövründə milli istehsalçıların qorunma tədbirlərinin və müdafiəsinin gücləndirilməsi zəruridir. Tamamilə aydındır ki, qorunma və müdafiə total xarakter daşıya bilməz, uzunmüddətli ola bilməz. Onların həyata keçirilməsi müdafiə olunan sahənin “ayaq üstə durması” dövrü ilə məhdudlaşdırılmalıdır. İqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan istehsalın müəyyən məhsul ilə idxalla tam və ya müəyyən hissəsinin əvəz olunmasına imkan verilməlidir, şərait yaradılmalıdır. Milli istehsalın müdafiə dərəcəsi tədricən aşağı salınmalıdır.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların başlanğıcında, yəni 1994-cü ildən xarici ticarət tam sərbəstləşdirildi. Xarici ticarəti xüsusi qeydiyyatdan keçmədən müxtəlif mülkiyyət formasına məxsus olan müəssisə və təşkilatlar həyata keçirməyə başladılar.

Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan xarici ticarətdən hələ də çox asılıdır. Belə ki, daxili ticarət daxili istehsalı (ixrac daxil olmaqla) cəmi 60 faizinə bərabərdir (2010-cu il).

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycanda sərbəst ticarət siyasəti həyata keçirilir, gömrük rüsumlarının minimum səviyyəsi nəzərdə tutulur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, gömrük siyasəti ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən və daxili istehsalçıların beynəlxalq rəqabətqabiliyyətindən asılı olaraq müxtəlif vasitələrlə tənzimlənir.

Azərbaycanda dərin və sistemli iqtisadi islahatların başlanmasından 2 il sonra, yəni 1997-ci ildən açıq xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilir. İndiyə qədər Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının açıqlığı siyasəti iqtisadi artıma həlledici dərəcədə təsir etmişdir ki, bu da neft amili ilə bağlı olmuşdur. İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi vasitəsi kimi ancaq idxal rüsumlarından, kömrük rəsmiləşdirilməsindən və kömrük nəzarətindən istifadə olunur. 2006-cı ildə ölkədə pul denaminasiyası ilə yanaşı eyni zamanda milli valyutanın revalvasiya edilməsi, yəni xarici valyutaya görə onun nominal qiymətinin beş min dəfə bahalaşdırılması idxal əməliyyatlarının daha da stimullaşdırmışdır. Azərbaycanda gömrük rüsumlarının minimum səviyyəsi

nəzərdə tutulur və yuxarı həddi sabit saxlamımaqdadu*. İdxal olunan malların əksəriyyəti normativ-hüquqi aktlara əsasən əlavə dəyər və idxal vergisindən azad edilmişdir. Ancaq idxal vergi dərəcələrinin minimum həddə müəyyən edilməsi milli mal istehsalçılardan tələb olunan səviyyədə qoruya bilmir və idxalı əvəzləyən siyasətin uğurla həyata keçirilməsinə şərait yaratmır. İdxal mallarının çox hissəsi gömrük vergi və rüsumlarına cəlb olunmur. Məsələn, 2002-ci ildə gömrük vergi və rüsumlardan azad olmuş malların həcmi ümumi idxalın 59,1 faizini təşkil etmişdir. 2003-cü ildə bu rəqəm daha yüksək, yəni 70 faiz olmuşdur. 2008-ci ildə bu göstərici 50 faizə çatmışdır. Bununla da idxal əməliyyatları üçün əlverişli mühit yaradılmışdır*. Daxili ticarət dövrünün üçdə birini idxal olunan mallar təşkil edir. Xarici ticarət dövrünün mal qrupları üzrə ətraflı təhlili göstərir ki, ölkə üzrə müsbət xarici ticarət saldosu ancaq neft sektorunun hesabına formalaşır. Qeyri-neft sektorunun məhsulları üzrə idxal ixracdan 5-6 dəfə çoxdur. Ona görə də son 10 ildə bu növ məhsullar üzrə mənfi saldo yaramır və 2010-cu ilə mənfi saldo 5,3 milyard manatdan çox olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun məhsulları xarici ticarət dövrünün cəmi 6 faizini təşkil edir. Müsbət meyl ondan ibarətdir ki, qeyri-neft məhsullarının 2000-ci ilə müqayisədə ixracı 2010-cu ildə 6 dəfədən çox artaraq 6,5 milyard manata çatmışdır. Ancaq, təəssüf ki, qeyri-neft məhsullarının özünün ixracı əsasən xammal və yanmefabrikatlardan ibarətdir. Onların ancaq yansı hazırlanmış məhsullardır (2010-cu il, 614 mln. manat). Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri qeyri-neft məhsullarının ixracının cəmi 18 faizinə bərabərdir. Burada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2011-ci ilin birinci yansında sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına həsr olunmuş Nazirlər Kabinetinin iclasında çıxışından bir parçanı diqqətə çatdırmağı məqbul hesab edirik- O demişdir: “Azərbaycanda indi sənayeləşmə prosesi uğurla gedir. Yeni şirkətlər, fabriklər, zavodlar açılır. Elə fabrik, zavodlarımız var ki, onların istehsal etdiyi məhsul da dünya səviyyəsindədir. Elə etməliyik ki, bu məhsullar, ilk növbədə, ölkə daxilində satılsın və xüsusilə, dövlət şirkətləri bu məhsullardan istifadə etsinlər. Bəzi hallarda Azərbaycanda istehsal edilən ən yüksək keyfiyyətə malik olan hansısa avadanlıq, yaxud digər məhsul kənarında qalır, dövlət şirkətləri gedib xaricdən onun analoquunu alırlar. Baxmayaraq ki, bəlkə keyfiyyəti də aşağıdır, qiyməti də bahadır. Ona görə mən hesab edirəm ki, bizim nəzarət edici orqanlar bu məsələ ilə ciddi məşğul olmalıdır. Mən dövlət şirkətlərinin rəhbərlərinə dəfələrlə göstəriş vermişəm ki, lazım olan avadanlıq, məhsul, boru yaxud da hər hansı digər mal əgər Azərbaycanda istehsal olunursa, ilk növbədə, Azərbaycanda alınmalıdır. İndi bizdə böyük, nəhəng, dünya miqyaslı müəssisələr yaradılıb ki, orada istənilən məhsul istehsal oluna bilər. Onların məhsulu qalır kənarında, onlar daha çox ixracı işləyir, dövlət şirkətləri isə eyni məhsulu xaricdən alır. Nə maraqları var? Məsələ araşdırılmalıdır. Mən bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə

fərdi qaydada öz göstərişlərimi vermişəm, ancaq əfsuslar olsun, hələ tam şəkildə nail ola bilməmişik ki, bu, reallaşsın.

Böyük inşaat işlərində Azərbaycanda istehsal edilən məhsullar istifadə olunmalıdır. Azərbaycanda istehsal olunan dünya səviyyəli məhsullar, daxili tələbatımızı yüz faiz ödəyən müəssisələr qalır kənarında, eyni məhsul xaricdən gətirilir. Nə üçün? Biz gərək öz bazarımızı qoruyaq. Ona görə istehsal olunan məhsulların - dünya standartlarına uyğun olan məhsullardan mən söhbət açıram - siyahısı, spesifikasiyası verilməlidir, bizim bütün gömrük orqanları bunu bilməlidir və bütün bu işlər əlaqələndirilmiş şəkildə aparılmalıdır. Bu məsələyə birdəfəlik son qoyulmalıdır'. 2011-ci ildə bu problemə ikinci dəfə diqqəti cəlb etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti demişdir: "... siyasətimizi düzgün şəkildə aparmalıyıq, daxili istehsala daxili isteklakı və xarici bazarlara çıxışımızı uzlaşdırmalıyıq..." (31, 25.10.2011). 2012-ci ildə bu problemə ölkə başçısı bir daha qayıdaraq demişdir: "çalışmalıyıq ki, hər bir sahədə, harada ki, mümkündür idxalı əvəzləyən məhsulların istehsalına daha da çox dəstək verək" (31, 17.04.2012). Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramının icrasına həsr olunmuş konfransda ölkə prezidenti bir daha vurğulamışdır: "Azərbaycanda istehsal olunan məhsullar ola-ola, qala-qala xaricdən məhsullar idxal edilir... Hər bir dövlət öz bazarını qorumaqdadır...", "...yerli istehsalın gücləndirilməsi, idxaldan asılılığın azaldılması, ixrac yönümlü məhsulların yetişdirilməsi prioritet məsələdir (31, 06.02.2014). Düşünürəm ki, ölkə başçısının bu çıxışı daxili bazarı qorunması siyasətin aktuallığını bir daha təsdiqləyir. Ancaq buna baxmayaraq. Birinci Dövlət regional inkişaf proqramında göstərilmişdir ki, Dövlət Proqramının əsas məqsədi... ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına... nail olmaqdır. Ölkə başçısının eyni məsələ üzrə dəfələrlə verdiyi tapşırığı yerinə yetirilməməsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və ya hansısa nəzarətçi orqan (bu prosesə nəzarət edən orqan müəyyən edilməmişdir) təsirsiz deyil. Məsələ ondadır ki, ölkə prezidentinin irəli sürdüyü bu problemin həlli mexanizmi ölkənin qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmayıb. Ona görə də hər şeydən öncə müvafiq normativ hüquqi aktlara dəyişikliklər edilməlidir. Bundan sonra həmin qanunu normalan icrasına kimsə nəzarət edə bilər.

Dünya təcrübəsini nəzərə almaqla bu sistemdə aşağıdakı tədbirlərin Azərbaycanda həyata keçirilməsi zəruridir:

-idxalı əvəzləyən konkret sahələrin prioritetliyinin təmin olunması; -idxalı əvəzləyən məhsullar istehsal edən və daxili və xarici tələbatı ödəyən yerli sənaye sahələrinin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi ilə yüksək tarif və qeyri-tarif məhdudiyətləri ilə daxili bazarı qorunması;

-idxalı əvəzləyən məhsulların vergi ilə stimullaşdırılması; bu məhsullar üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, idxal və ixrac kvotalarının tətbiqi edilməsi;

-idxalı əvəzləyən istehsalçıların cəlb etdikləri kredit resurslarına təminat verilməsi və sığortalanması;

-idxalı əvəzləyən perspektivli investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsində dövlətin payla iştirakı;

-ümumi dövlət şəbəkəsi vasitəsilə (əgər yoxdursa belə şəbəkə yaradılmalıdır) idxalı əvəzləyən məhsulların istehsalçılarına informasiya, marketing və konsultasiya xidmətlərinin göstərilməsi;

-ölkə istehsalçıların beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakına köməklik edilməsi;

-iqtisadi diplomatiyanın vasitəsi ilə milli məhsulların xarici bazara çıxarılmasına köməklik göstərilməsi.

İqtisadi srtukur siyasətinin tərkib hissələrindən biri milli məhsulların beynəlxalq standartlara uyğun olmasının təmin edilməsidir. Beynəlxalq standartlara uyğun olan məhsulların buraxılışı, xüsusi ilə ərzaq məhsullarının istehsalı son illər xeyli artmışdır. Ancaq istehsal və uzun müddətli istehlak təyinatlı mallar üzrə bu problem qalmaqda davam edir. Problemin həlli üçün müəssisələrdə yenidənqurma işləri apanımalı, yeni texnologiya tətbiq edilməlidir. Bundan başqa beynəlxalq sertifikatların özlərini almaq üçün xeyli vəsait tələb olunur. Məsələn, Türkiyə respublikasında dövlət tərəfindən beynəlxalq keyfiyyət sertifikatı almaq üçün xüsusi fond yaradılmışdır.

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması xarici investorların cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasını tələb edir. Bu sahədə yanacaq-enerji kompleksində toplanmış təcrübədən istifadə etmək zəruriyyəti meydana çıxır.

Bizim fikrimizcə, indiki şəraitdə istehlak mallarının istehsalı və emal müəssisələri üçün investisiya mühiti xarici şirkətlər üçün neft sektorunda yaradılan mühitə uyğunlaşdırılması məqsəduyğun olardı. Xarici investisiyaların bu istehsal sektorlarına cəlb olunmasında optimizm ona əsaslanır ki, ölkədə yüksək ixtisaslı və nisbətən ucuz iş qüvvəsi, xammal resursları mövcuddur, ölkənin əlverişli coğrafi vəziyyəti var, liberal qanunvericilik sistemi qurulub. Daxili tələbat orta təbəqə formalaşdıqca yüksələcəkdir. Təbii resurs ölkələri Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaqdan az xeyir əldə edirlər. Çünki bu təşkilatın tarif siyasəti neft, tərvəz və digər ərzaq məhsullarına toxunmur. Daxili bazarların açıq olması ixrac ölkəsinin inkişafını subsidiyalaşdırmaq deməkdir.

Zəif tənzimlənən və nəzarət edilən idxal və ixrac ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini zərbə altına qoyur. İndiki mərhələdə daxili bazanın mal-materiallarla, xüsusilə istehlak malları ilə təminatı bazanın tələbatından, ölkədaxili istehsalçıların maraqlarından, əhəlinin alıcı qabiliyyətindən, rəqabət mühitinin yaradılmasından, inhisarçılığın ləğv edilməsindən asılı olaraq dövlət tərəfindən tənzimlənməsi gücləndirilməlidir. İdxal və ixrac

kvotalan bu amillərdən asılı olaraq müəyyən edilməlidir. “İdxal ölkədə istehsal və istehlakın balanslaşdırılmasının təmin olunmasına kömək etməlidir (47, S.264).

Struktur dəyişiklikləri baxımından ölkənin xarici ticarət konsepsiyası daxili bazarmı qorunması, daha dəqiq desək himayədarlıq siyasətinə əsaslanmalıdır.

Xarici ticarətə təkcə valyuta vəsaiti qazanmaq mənbəi kimi baxılmamalıdır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından ona yanaşılmalıdır. O, daxili bazarda rəqabət mühitinin formalaşmasına şərait yarada bilən vasitədir. Eyni zamanda xarici ticarət bu və ya digər məhsullara daxili bazarmı tələbatım ödəmək üçün milli istehsalın stimullaşdırılması elementi kimi çıxış edir.

2010-cu ildə 147 ölkə ilə ticarət aparmış, ticarət dövriyyəsi 20,4 faiz artaraq 33,2 milyard dollar təşkil etmiş, 20 milyard dollar müsbət saldo yaranmışdır. Eneji daşıyıcıları və neft məhsulları istisna olmaqla, ixracda 17,8 faizlik artım qeydə alınmışdır. Bu zaman 2186 adda mal ixrac edilmişdir ki, bu da əvvəlki ilə müqayisədə 5,6 faiz çoxdur. Ölkənin ixrac bazarlarının davamlı olaraq genişlənməsi, yeni bazarlara çıxış imkanlarının artması və ölkənin Ümumiləşdirilmiş Preferensiyalar Sistemində (GSP) qoşulması ixrac potensialından daha səmərəli istifadəyə zəmin yaratmışdır.

Bununla yanaşı ölkənin ixrac potensialının inkişafına təkan verilməli və yüksək dərəcədə emal olunmuş hesab edilən hazır məhsulların hesabına ixracın strukturunda mütləq irəliləyişlər təmin edilməlidir (Malaziya variantı). Bizim fikrimizcə, ölkə sənayesinin qeyri-nefti və aqrar sektorları üçün əlverişli investisiya mühiti yaratmaq, həmin sahələrin məhsullarına maksimum daxili tələbatı təmin etmək üçün müəyyən müddətə sözün əsl mənasında himayədarlıq siyasəti həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda daxili bazarmı mal təminatı, alıcılıq qabiliyyətli tələbin və milli istehsalın strukturu zəruri edir ki, qeyri-bazar vasitələri tətbiq etməklə idxalı əvəzləyən məhsulların istehsalı təmin olunsun. Belə hallarda çox ölkələrdə idxalın lisenziyalaşdırılması, kvotaların tətbiqi və s. vasitələrdən istifadə edilir. Bu məqsədlə müvafiq qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməlidir. Prioritet sənaye sahələrinin məhsulları üzrə daxili tələbatın idxalın hesabına təmin olunmasının həcmi hər il tənzimlənmə bilər ki, istər xarici və istərsə də daxili investor bilsin ki, ölkə daxilində bu və ya digər məhsula ehtiyac var və o ehtiyacı təmin etmək üçün ölkə ərazisində yeni istehsal gücü yaratmaq lazımdır. Daxildə rəqabəti təmin etmək üçün yerli məhsullarla rəqabət apara bilən məhsulların idxalı tənzimlənməlidir. Daxili rəqabəti gücləndirmək üçün yerli müəssisələrin xarici müəssisələrlə tədricən rəqabətə cəlb edilməsi düzgün olar. Bu da imkan verir ki, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində və tərəqqinin əldə edilməsində rəqabətin gücün

dən yerli müəssisələr tərəfindən ölkənin xeyrinə istifadə edilsin. İndi Azərbaycanın xarici ticarəti inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu səviyyədə tamamilə liberallaşdırılmışdır. Son illərdə iqtisadi strukturda baş vermiş dəyişikliklərin xarici ticarət əlaqəsinə təsirini xarakterizə edən göstəricilər 4.13-4.17 sayılı cədvəllərdə verilir. 2010-cu ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 2005-ci illə müqayisədə 3,3 dəfə, o cümlədən idxalı 1,6 dəfə, ixracı 4,9 dəfə artmışdır. Ümumi ticarət dövriyyəsinin, ixrac və idxalın artım tempi Dövlətstatkom tərəfindən cari qiymətlərdə hesablanmış illik artım templəri əsasında zəncirvari indekslər metodu ilə müəllif tərəfindən müəyyən edilmişdir. Müsbət haldır ki, bu dövrdə ilbail idxalın artım tempi aşağı düşmüşdür. Burada diqqətə çatdırmağı lazım bilir ki, beynəlxalq təcrübədə ixrac və idxalın ölkədə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin həcminə nisbəti müəyyən edilərkən ümumi daxili məhsul əsas götürülür. 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulü 63 faizi, 2010-cu ildə 54 faizi ixrac edilmişdir. 2005-ci ildəki idxalın ümumi daxili məhsula nisbəti 53 faizdən 2010-cu ildə 21 faizə qədər azalmışdır. İstehlak mallarının, o cümlədən ərzağın idxalı sabit olaraq artır.

Cədvəl 4.13

**Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi
(mln. manat faktiki qiymətlərlə)**

	2000		2005		2009		2010	
	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%
Ümumi daxili məhsul	4718	100	12523	100	35602	100	42465	100
Xarici ticarət dövriyyəsi	3706	78,6	14507	116	26610	74,5	31843	75
İxracın məbləği	1895	40,2	7882	63	18383	51,6	23061	54,3
İdxalın məbləği	1811	38,4	6625	53	8227	23,1	8782	20,7
Ümumi məhsul buraxılışı	8194	174	20252	162	49067	138	57798	136

Mənbə; *Cədvəl «Azərbaycanın milli hesabları», Dövlətstatkom, Bakı, «Müstəqil Azərbaycan-20 il» toplusu, «Azərbaycanın statistik göstəriciləri» 2012, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Sevindirici haldır ki, qeyri-neft məhsul qrupları üzrə ixracın həcmi 2005-ci ildəki 1010 mln. ABŞ dollarından 2010-cu ildə 6526 mln. dollara qədər artmışdır. 2010-cu ildə qeyri-neft məhsulları üzrə ixracda 593 mln. ABŞ dolları dəyərində ərzaq məhsulları mal qrupu olmuşdur ki, onun da 50 faizə qədərini bitki mənşəli yağ məhsulları təşkil edir. «Yüngül sənaye məhsulları» ümumi ixracın 0,2 faizini və ya 43 mln. ABŞ dolları, əsasən pambıq məhsulları təşkil edir. Beləliklə, 2010-cu ildə, əvvəlki illərdə olduğu kimi, əsasən bitki mənşəli ərzaq məhsulları, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər, tütün

məhsullan, pambıq mahhçı, alimium, plastik kütlə, az qiymətli metallar, gön-dəri ixrac olunmuşdur. İxracın mal qrupları üzrə təhlilində əsas məqsədimiz qloballaşma şəraitində dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya imkanlarını aşkar etmək, sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal strukturunu xarici bazarlara çıxış baxımından qiymətləndirməkdir. Bundan da asılı olaraq, əsas məqsəd iqtisadi struktur və investisiya siyasətində prioritet sahələrin müəyyən edilməsini ön plana çəkməkdir. 2010-cu ildə idxalın 98,9 faizini qeyri- neft məhsullan təşkil etmişdir. Onların idxalı 2005-ci ilə nisbətən 1,8 dəfə artmışdır. İdxalın həcminə görə, birinci yeri «maşınlar, elektrotexnika avadanlıqları, cihazlar və mexanizmlər» mal qrupu (ümumi idxalın 29 faizi, 1903 mln. dollar), ikinci yeri «az qiymətli metal və metal məmulatları» (14 faiz, 925 mln. dollar), üçüncü yeri nəqliyyat vasitələri (12 faiz, 797 mln. dollar) tutur. Az miqdarda «mineral məhsullar» (3,2 faiz, 208 mln. dollar) əsasən düz, xam neft və neft məhsullan idxal edilir. 2010-cu ildə 2005-ci ilə müqayisədə ərzaq məhsullarının idxalı 2,3 dəfə, rezin şinlərin idxalı 7 dəfə, sementin idxalı 4 dəfə, yuyucu maddələrin idxalı 5,2 dəfə, mineral gübrələrin idxalı 1,5 dəfə artmışdır (natural ölçüldə). 2003-cü ilə müqayisədə 2010-cu ildə maşın və avadanlıqlar, azqiymətli metal və metal məmulatları qrupları üzrə idxal 1,2-1,5 dəfə artmışdır..

Cədvəl 4.14

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin mal qrupu üzrə strukturu (mln. ABŞ dolları)

	2000		2005		2009		2010	
	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac
Cəmi	1172,	1745,	4211,2	4347,2	6123	14701	6601	21360
0 cümlədən: mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulu	115,2	1485,3	499,7	3337,0	64,6	13640	75	20110
Xüsusi çəkisi	9,8	85,1	11,9	76,8	1,0	92,8	1,1	94,1
- digər mal qrupları	1056,9	260,0	3711,5	1010,2	6058,4	1061	6526	1250
Xüsusi çəkisi	90,2	14,9	88,1	23,2	99	7,2	98,9	5,9

Mənbə: «Azərbaycanın statistik göstəriciləri», Dövləstatkom, B., əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Yerli istehsal və idxal malları hesabına daxili bazanın təmin olunma səviyyəsini müəyyən etmək məqsədi ilə müəllif tərəfindən hazırlanmış 4.15 sayılı cədvəldən görünür ki, Azərbaycan Respublikasının 2010-cu ildə ümumi ticarət dövriyyəsi 66,7 milyard manat məbləğində olmuş və ya 2005-

ci ilə nisbətən nominal qiymətlərdə 2,8 dəfə artmışdır. Daxili ticarət 3,7 dəfə artsa da, ümumi ticarətin yalnız 48 faizini təşkil etmişdir. Bu da ölkə üzrə daxili ticarətin həcmninin hələ də az olmasını və bütünlükdə ölkənin xarici ticarətdən əhəmiyyətli səviyyədə asılı olmasını əks etdirir. Parakəndə ticarət dövriyyəsi adambaşına 1904 dollar olmaqla, digər MDB ölkələri ilə, məsələn, Rusiya ilə müqayisədə 2 dəfə azdır (2009-cu il). 2010-cu ildə idxalın ölkənin daxili ticarətinə nisbəti 25 faiz olmuşdur. İdxalın özünün daxili ticarətdə xüsusi çəkisinin yüksək olaraq qalması emal sənayesinin və aqrar sektorun daxili tələbatla hələ də zəif uyğunlaşdığını xarakterizə edir. Ümumi ticarət dövriyyəsində daxili ticarət dövriyyəsinin xüsusi çəkisinin 2005- ci ildəki 40 faizdən 2010-cu ildə 48 faizə qədər artması müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Bu da daxili ticarət dövriyyəsinin xarici ticarətə nisbətən daha yüksək tempə artması ilə izah edilir. Bu meyl ölkə əhalisinin, bütünlükdə təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin artması hesabına daxili tələbin artması əsasında formalaşmışdır.

Cədvəl 4.15

Azərbaycan Respublikasının ümumi ticarət dövriyyəsi (mln. manat)

	Göstəricilər	2000		2005		2009		2010	
		Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə
	Ümumi ticarət dövriyyəsi, cəmi o cümlədən:	8210	100	23983	100	51172	100	66673	100
1	daxili ticarət dövriyyəsi (pə-rakəndə və topdansatış)	4504	54,9	9416	39,5	24562	48,0	34830	47,5
2	Xarici ticarət dövriyyəsi	3706	45,1	14507	60,5	26610	52,0	31843	52,5
3	İdxalın daxili ticarət dövriyyəsinə xüsusi çəkisi, faizlə	40,2	-	44,4	-	33,5	-	25,2	-

Mənbə: *Cədvəl müəllif tərəfindən «Azərbaycan rəqəmləri» və «Azərbaycan statistik göstəriciləri», 2012, «Müstəqil Azərbaycan-20 il» əsasında tərtib edilmişdir («Malların və xidmətlərin istehlak bazarı» bölməsi).*

Azərbaycan hansı məhsulları idxal edir? Onların istehsalını ölkənin özündə təşkil etmək məqsədə uyğundur və mümkündürmü? İdxalın mal qrupu üzrə təhlilindən görünür ki, 2010-cu ildə xarici ölkələrdən Azərbaycana 2218 min tona qədər ərzaq məhsulları və ya 2000-ci ildəkindən 2,3 dəfə, 1598 min ton sement (artım 4,0 dəfə), 49 min ton mineral kübrə, 893 min ədəd rezin şinlər (artım 7,1 dəfə), 44 min ton yuyucu maddələr (artım 5,2 dəfə), 630 min ton metal və metal prokatı (artım 5,1 dəfə), 12 min ton dərman vasitələri, 8,7 min ədəd məişət soyuducuları, 13,8 min ədəd televiziya qəbulediciləri, 14,1 min ədəd məişət kondisionerləri, 5,7 mln. kv.m pambıq parça və s. idxal edilmişdir (cədvəl 4.16). 2010-cu ildə idxalın 41 faizini maşınlar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri təşkil edirdi (2,7 milyard dollar).

Bu da əsasən qeyri-neft sənaye, aqrar və nəqliyyat sektorlanmn inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Ölkənin maşınqayırma kompleksi modernləşdirilsə onun məhsullarına tələbat yerli istehsalın hesabına təmin oluna bilər. Yalnız həmin zavodların modernləşdirilməsi və istehsalın artırılması tələb olunur. İdxalın bu qədər artımı daxili bazanın bu məhsullara tələbatını ödəməyə qədr etdirir.

Ölkədən ixrac olunan xammal və yanmfabrikatların hazır məhsula qədər yenidən emalın təşkil edilməsi ölkənin sənayeləşdirilməsi, iqtisadi və sosial məsələlərin həlli üçün dövlət əhəmiyyətli problemdir.

Cədvəl 4.16

Azərbaycanın əsas idxal məhsullarının həcmi

	Məhsul nomenklaturası	ölçü vahidi	2000-ci il	2005-ci il	2010-cu il	2010-cu il 2005-ci ilə, %
1	Ərzaq məhsulları (ət, taxıl, un, kartof, yağ, şəkər və başqaları)	mint	950	1241	2218	179
	Ondan: təzə tərəvəz və təzə meyvə	mint	17	37	165	446
	-quş əti	?>****>	24 y	27	14	52
	-kərə yağı		6	8	8	100
	-yodlaşdırılmış xörək duzu		15	17	26	153
	-çay	>****s>	3	8	9	113
	-buğda		707	909	1330	146
	-kartof		43	32	48	150
	-şəkər	>****>	76	152	360	237
	-meyvə tərəvəz şirələri və konserv		4	28	25	89
2	Sement və sement kiinkeri	mint	398	113	598	141
3	Mineral gübrələr	min t	33	77	49	64
4	Dərman vəsaitləri	mint	4	8	12	150
5	Ayaqqabı	min cüt	8	30	5	17
6	Alqaqollu içkilər (pivə, şərab, spirt və)	mln dkl	1093	622	547	88
7	Avtomobillər	min	9	65	57	88
8	Rezin şinlər	min	134	627	893	142
9	Siqaretlər	milyard ədəd	-	6	11	183
10	Məişət soyuduculan	min	12	123	9	39
11	Televiziya qəbulediciləri	min	134	88	14	16
12	Məişət kondisionerləri				14	-
13	Yuyucu maddələr	>>>	9	21	44	210
14	Metal məmulatlar		124	375	630	168
15	Pambıq parçalar	mlnkvm			7	-
16	Elektrik transformatorları	min	25	23	6	26

Mənbə: *Dövlətstatkomun rəsmi informasiyan əsasında müəllif tərtib etmişdir.*

2010-cu ildə ölkəyə dəyəri 1234 milyon ABŞ dolları ilə ifadə olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları (taxıl və un, şəkər və şəkər tozu, kartof, makaron məmulatları), sement, kaustik soda, mineral gübrələr, rezin şirlər, sintetik yuyucu maddələr, kondisionerlər, məişət soyuducuları, elektrik transformatorları, televiziya qəbulediciləri, müxtəlif təyinatlı avtomobillər, müxtəlif mebellər və s. idxal edilmişdir. 2005-ci illə müqayisədə ərzaq məhsullarının idxalı 1,8 dəfə artmışdır. İdxal məhsullarının adları geniş açıqlamaqda məqsədimiz onların hamısının Azərbaycanda istehsal olunmasını göstərməkdir. Aqrar sektorun məşm və avadanlıqlara, mineral gübrələrə və bitkilərin kimyəvi mühafizə vasitələrinə tələbatı idxalın hesabına ödənilir. Bu məqsədlə hökumət milyon manatlarla dövlət vəsaiti xərcləyir. Bu vəsaitlərlə mövcud müəssisələrin yenidən qurulması və ölkəyə lazım olan məhsulların istehsalı bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə heç də zidd deyil. Geniş çeşidli idxal malları emal sənayesində struktur dəyişikliklərini əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir. İqtisadiyyatın əsasən xammal istehsal edən sektoru xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli olduğuna görə ixracıdır, yəni bu sektorun məhsulunun əsas hissəsi ixrac edilir. Təəssüflə qeyd edirəm ki, Azərbaycanın ixracında xammal - yanmfabrikat təyinatlı malların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalmır. İxrac olunan xammalın hazır məhsula qədər yenidən emalının təmin edilməsi ümumi dövlət əhəmiyyətli problemdir.

İstehsal stukturunda köklü müərrəqqi dəyişikliklərin baş verməsi üçün eyni zamanda daxili bazanın daha böyük niqyasda qorunması təmin edilə düzgün olardı. Daxili bazanın qorunmasının zəruriliyini ölkə prezidenti bir neçə dəfə vurğulamışdır. Hələ 2005-ci ildə Siyəzən rayonunda çıxışında Azərbaycan Respublikası prezidentinin irəli sürdüyü konsepsiyalardan biri «idxalı əvəz edən iqtisadi siyasət» apanılması olmuşdur. Bu siyasətin mahiyyəti idxal məhsullarını əvəzləmək və daxili tələbi təmin etmək məqsədilə yerli sənaye məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaq üçün yüksək tarif və qeyri-tarif vasitələri ilə daxili bazanın qorunmasıdır. Ancaq faktiki informasiyalara təhlili göstərir ki, müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları daxili bazanın qorunması üçün lazım olan tədbirləri yerinə yetirməmişlər. Hələ 2006-cı ilin əvvəlində İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin rəsmi nümayəndəsi bildirmişdir ki, «iqtisadiyyatımız ixrac yönümlü olmalıdır» (31, 26.03.2006). Ölkə başçısı 2010-cu ildə bu məsələyə yenidən qayıtmışdır. 2010-cu ilin yanvar ayında 2009-cu ilin yekımlarına həsr olunmuş Nazirlər Kabinetinin iclasında cənab İlham Əliyev demişdir: «Biz daxili bazamızı daha da ciddi qorumaalıyıq. Bunun müxtəlif yollar vardır. Əlbəttə ki, ən əsası idxalı əvəzləyən məhsulların istehsalını artırmaqdır... daxili bazanın qorunması işində daha da ciddi addımlar atılmalıdır» (31, 19.01.2010). Bununla yanaşı diqqət yetirməli mühüm bir cəhət də ondan ibarətdir ki,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionların 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda deyilir ki, ixrac yönümlü məhsulların istehsalını sürətləndirən müvafiq iqtisadi mexanizmlər tətbiq ediləcəkdir. Ölkənin ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, malların və xidmətlərin xarici bazarlara çıxarılması üçün əlverişli mühitin yaradılması qarşıdakı illərdə prioritet istiqamətlərdən olacaqdır. Daxili bazanın qorunması isə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının prinsipləri çərçivəsində həyata keçiriləcəkdir. Dövlət Proqramdakı bu konsepsiya 2010-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafın dövlət proqnozlarında da öz təsdiqini tapmışdır. Beləliklə, hökumətin həyata keçirdiyi praktiki tədbirlər, ölkədə ixrac yönümlü siyasətin formalaşdığını söyləməyə əsas verir. Bununla, gördüyü kimi, ölkə prezidentinin daxili bazanın qorunması və idxalı əvəzləyən məhsulların istehsalının stimullaşdırılması barədə irəli sürdüyü konsepsiyanın icra mexanizmləri rəsmi Dövlət sənədlərində öz əksini tapmır.

Ölkənin iqtisadi strukturundakı problemlərin həllini, milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsini və milli təsərrüfatların dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin edən əsas vasitələrdən biri modifikasiya olunmuş ixrac yönümlü siyasətin praktiki olaraq həyata keçirilməsi ola bilər. İdxalı əvəzləyən və ixrac yönümlü sənaye siyasətinin beynəlxalq təcrübəsi 1.2 saylı paragrafda ətraflı şərh edilmişdir. Burada onu deyim ki, modifikasiya olunmuş siyasət, ən müasir istehsal da daxil olmaqla, çox sahəli iqtisadiyyat yaratmağa imkan verir. Modifikasiya ondan ibarət ola bilər ki, daxili tələbatı ödəmək üçün yeni yaradılan sahələr və müəssisələr əvvəlcədən xarici bazara oriyentasiya olunsun, istehsal və istehlak balanslarında tarazlıq yaratmaq, tədricən rəqabət mühitini canlandırmaq məqsədilə malların idxalına kvotalar müəyyən edilsin və s.

Neft-qaz sektoru hesabına ölkəyə valyuta axını valyuta bazasında təklifi artırır. Mərkəzi Bank böyük həcmdə sterilizasiya həyata keçirir, idxal yaradılmış münbit mühit küllü miqdarda xarici valyutanın ölkədən çıxarılmasına səbəb olur. Belə bir şəraitdə, bizim fikrimizcə, idxalı əvəzləyən sahələrin prioritet olması məqsədəuyğundur. Dövlət vəsaitləri daxili bazanın yerli məhsullarla təminatına töhfə verə bilən müəssisələrin tikilməsinə və yenidənqurulmasına istiqamətləndirilməsi indiki şəraitdə düzgün olar.

Müstəqilliyin ilk illərində olduğu kimi, respublikanın iqtisadiyyatına xələl gətirməmək və müəssisələrin fəaliyyətini təmin etmək üçün əsas mallara olan daxili tələbatın həcmi mərkəzi dövlət orqanların tərəfindən müəyyən edilməsi və hökumət tərəfindən bəyənilməsi məqsədəuyğundur. Müəyyən mal qrupları üzrə idxal və ixrac kvotaları qoyulsa düzgün olar. Yerli istehsalçıların maraqlarını qorumaq üçün beynəlxalq təcrübədə özünü doğruldan differensiallaşdırılmış tarif sistemindən istifadə oluna bilər.

Azərbaycanın müasir iqtisadi strukturunu və maliyyə bazasını təkmilləşdirmək öz həllini gözləyən problemlərdəndir.

Azərbaycanın xarici ticarəti əsasən özəl istehsalçılar və vasitəçi qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan ixtisaslaşdınmış dövlət qurumu mövcud deyildir.

Diqqət yetirməli mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın ixracının strukturunda xammal və yanm fabrikatlar əsas yer tutur. Ölkənin Mərkəzi Bankının hesablamalarına görə 2013-cü ildə də xammal və yanmfabrikatlar formasında ölkədən çıxan məhsullar ümumi ixracın 96 faizini təşkil etmişdir. Əsasən xam neft-qaz, ilkin alüminium, pambıq mahlıçı, göndəri, polietilən, dəmir filizi və digər xammal və yanmfabrikatlar ixracatçısı olan Azərbaycanın davamlı inkişafını təmin etmək üçün onun xarici ticarət tənziplənməsi sistemində normativ-hüquqi aktlara zəruri dəyişikliklərin edilməsi tələb olunur. Bu sahədə yeni aksentlərin qoyulması ondan irəli gəlir ki, açıq milli iqtisadi sistem şəraitində xarici ticarətin indiki tənziplənmə vasitələri milli iqtisadiyyatda qısa dövr ərzində həlledici struktur dəyişikliyi etməyi ləngidir və inkişafın industrial mərhələsinin uğurla başa çatdırılmasına müsbət təsir edə bilmirlər. Yaranmış şəraitdə məqsədəuyğun olardı ki, idxalın və ixracın Azərbaycanda istifadə olunan dövlət müdafiəsi və stimullaşdırılması sisteminə yenidən baxılsın. Sənayedə, ticarət və digər sahələrdə hələ də inhisarın güclü olması, sağlam rəqabətin bərqərar olmaması, sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal strukturunun daxili bazanın tələbatından geri qalması, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və digər amillər zəruri edir ki, indiki yeni inkişaf mərhələsində Azərbaycanda ölkə prezidentinin bəyan etdiyi sənayeləşdirmə siyasəti daxili bazanın qorunması ilə paralel həyata keçirilsin. Bununla yanaşı istehsal olunan yeni məhsullar həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli olmalıdır. Bunun üçün iqtisadiyyat blokuna daxil olan mərkəzi idarəetmə orqanları praktiki tədbirlər həyata keçirməyə börludurlar. Tədbirlər kompleksinin əsasında isə milli prioritetlərin hökumət tərəfindən seçilməsi və daxili bazanın qorunması sınıf təşkilati düzgün olardı.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hazır məhsulların idxalı o zaman sərbəst həyata keçirilir ki, həmin məhsulların ölkədə istehsalı dünya səviyyəsində rəqabətqabiliyyətlidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət tənziplənmə mexanizmlərinin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulur.

Gömrük rüsumunun idxala nisbəti
(milyon manat)

Göstəricilər	2000	2005	2009	2010
İdxal	1811	6625	8227	8782
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	63,4	205,1	418,1	291,8
Gömrük rüsumunun idxala nisbəti, faizlə	3,5	3,1	5,1	3,3

Mənbə: *Cədvəl «Müstəqil Azərbaycan-20 il» əsasında, Dövlətstatkom, 2011, Bakı. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Azərbaycan iqtisadiyatının açıqlıq səviyyəsini müəyyən etmək məqsədi ilə bu tədqiqat işində 2 göstəricidən istifadə edilmişdir: idxal mallanna tarif dərəcəsi və daxili bazarda həmin mallann xüsusi çəkisi (cədvəl 4.17).

Himayədarlıq siyasəti həyata keçirilmədiyinə görə Azərbaycanda gömrük rüsumlarının səviyyəsi qısa zaman kəsiyində inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdı. Gömrük rüsumları ilə ilk dövrdən inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmışdı. 1996-cı ildə gömrük rüsumunun idxala nisbəti 10 faizə çatdı. İqtisadi islahatların başlanğıcından 10 il (1992-ci ildən) keçdikdən sonra, yəni 2001-ci ildə isə bu göstərici 4 faizə qədər aşağı düşdü. Beləliklə, avropalılar 50 il ərzində əldə etdikləri səviyyəyə biz 10 ildə "çatdıq". 3.17 sayılı cədvəldən görünür ki, idxal rüsumu 2000-ci ildə orta hesabla 3,5 faiz, 2010-cu ildə 3,3 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycanda hal-hazırda kvotalardan, lisenziyalardan və digər inzibati qaydada məhdudlaşdırıcı vasitələrindən istifadə olunmadığına görə milli bazar etibarlı müdafiə oluna bilmir. Yaxşı olar ki, həm iqtisadi, həm də inzibati vasitələrdən istifadə etməklə dövlətin xarici iqtisadi siyasətində emal sənayesinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili bazanın qorunması prioritet təşkil etsin. Məsələnin belə qoyuluşu ondan irəli gəlir ki, ölkənin iqtisadi strukturunu və səmərəli təsərrüfat kompleksini formalaşdırmaq sahələrin və müəssisələrin yenidən qurulması və yenilərinin yaradılması zəruridir və uzun müddət tələb edir. Yerli istehsalçıların rəqabətinin inkişaf etdirilməsində daxili bazanın qorunması müstəsna rol oynaya bilər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yerli istehsalat rəqabət apara bilən məhsullar daxili bazara tələbatdan asılı olaraq tədricən müəyyən proporsiyalarda idxal edilir, yerli məhsulun istehsalı artırılır, keyfiyyəti yüksəldilir və qiymət göstəriciləri tənzimlənir. İstehsal və istehlak balanslı tərtib etməklə həmin məhsullara daxili tələbat müəyyən edilir. Bizim fikrimizcə, rəqabət haqqında qanunvericilik aktlarında bu məsələ əks etdirilsə düzgün olar. Eyni zamanda rəqabət orqanına idxal-ixrac kvotasından və ixrac lisenziyalaşdırılma-

sından istifadə etmək hüquqi verilməsi məqsəduyğundur. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə, iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərində resursların cəmləşdirilməsinə, milli məhsullar üçün yeni bazanın açılmasına şərait yaradır və kömək edər. Azərbaycan istehsal-çılan üçün daxili bazar etibarlı və gəlirli olmalıdır. İndiki mərhələdə daxili bazanın tələbatından, ölkə daxili istehsalçıların maraqlarından, əhalinin alıcılıq qabiliyyətindən, rəqabət mühitinin yaradılmasından, inhisarçılığın ləğv edilməsindən asılı olaraq xarici ticarətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sisteminin gücləndirilməsi günün tələbidir. Müəssisələr qrupunun re- sursları vahid məqsəd üçün dövlət tərəfindən koordinasiya əsasında cəmləş- dirilməli və istiqamətləndirilməlidir. Ümumi iqtisadi və struktur dəyişiklikləri siyasəti belə bir konsepsiya əsasında formalaşdımlarsa, struktur dəyişiklikləri sürətlə apanla bilər. Yeni məhsul istehsalını təşkil etmək və ya mövcud istehsal güclərini artırmaq üçün prioritet sənaye sahələrinin məhsulları üzrə idxalın hesabına daxili tələbatın təmin olunması səviyyəsinin hər il hökumət tərəfindən müəyyən edilməsi düzgün olardı. Xarici ticarət əlaqəsi elə tənzimlənmə bilər ki, istər xarici, istərsə də daxili investor bilsinki, ölkə daxilində bu və ya digər məhsula ehtiyac var və o ehtiyacı təmin etmək üçün yeni istehsal gücü yaratmaq lazımdır. Rəqabətqabiliyyətli məhsulların idxalının tənzimlənməsində yerli müəssisələrin rəqabət mühitinə tədricən sövq edilməsi imkan verir ki, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində və tərəqqinin əldə edilməsində rəqabətin qüvvəsindən ölkənin xeyrinə istifadə edilsin. Ancaq yüksək dərəcədə emal olunmuş hazır məhsulların hesabına ixracın strukturunda mütərəqqi irəliləyişlərin təmin edilməsi düzgün olar. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya və yerli xammal əsasında Azərbaycanda pambıq-parça istehsalı geniş inkişaf edə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının dərin emalı üçün onların investisiya imkanlarından istifadə oluna bilər. Milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüyünün yaradılması və saxlanması üçün əlverişli təşkilati-hüquqi, iqtisadi və təşkilati idarəetmə şəraitinin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasəti zəruridir. Lakin bu siyasət formalaşdınlarkən onun icra mexanizmində nəzərə alınmalıdır ki, bazarda rəqabət mübarizəsində bütünlükdə dövlətlər yox, konkret müəssisələr və firmalar üz-üzə gəlirlər. Onların inkişaf strategiyası, iqtisadi idarəetmənin və marketinqin təşkili metodları dövlət siyasətinin bazasında yaradılmalı və bu dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Hal-hazırda ölkə müəssisələrinin əksəriyyəti keyfiyyətinə, qiymətlərinə və istehsal xərclərinə görə xarici analoqlarla müqayisə oluna bilən məhsullar istehsal edə bilmədiklərinə görə Azərbaycanın dünya təsərrüfat sisteminə qeyri-neft məhsulları ilə səmərəli

daxil olması o şərtlə mümkün ola bilər ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi sahəsində fəal dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilsin. Prioritet sahələrdə yerli istehsalın sürətləndirilməsi xatirinə idxalı əvəzləyən ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən və daxili tələbatı ödəyən milli sənaye sahələrində yüksək tarif və qeyri-tarif məhdudiyətləri ilə daxili bazanın qorunması (kvotalar, lisenziyalar, texniki standartlar, sanitariya və ekoloji tələblər) zəruridir. Bundan başqa idxalı əvəzləyən ixrac yönümlü istehsalçıların cəlb etdikləri kreditlərə dövlət təminatının verilməsi və sığortalanması, idxal mallarına idxal gömrük tarifi və daxili vergilərin qoyulmasının genişləndirilməsi, idxalı əvəzləyən perspektivli investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsində dövlətin investisiya payı ilə iştirak etməsi, idxalı əvəzləyən məhsulların istehsalının müəyyən müddət vergidən azad edilməsi və investisiya qoyuluşu ilə şərtləndirməklə vergi güzəştlərinin verilməsi, ümumi dövlət şəbəkəsi vasitəsilə idxalı əvəzləyən məhsulların istehsalçılarına informasiya, marketinq və konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi, beynəlxalq keyfiyyət sertifikatı almaq üçün dövlət tərəfindən xüsusi fondun yaradılması, iqtisadi diplomatiyanın vasitəsilə milli məhsulların xarici bazara çıxarılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

4.6. Qeyri-neft sənaye sektoru və ölkənin sənayeləşdirilməsinin sürətləndirilməsi

Sovet dövründə Azərbaycanın sənayeləşdirilməsi sosialist iqtisadi sisteminin tələblərinə uyğun həyata keçirildiyinə görə o, bazar sisteminin tələblərinə cavab vermirdi. Müstəqillik dövründə bazar iqtisadi sisteminin tələblərinə uyğun ölkənin sənayeləşdirilməsinin zəruriyyəti meydana çıxmışdır. Emal sənayesinin yüksək texnologiyalara əsaslanan sahələrinin inkişafı ilə xarakterizə olunan sənayeləşdirmə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini əks etdirən göstəricilərdən biri olmaqla, milli iqtisadiyyatın balanslaşdırılması, onun iqtisadi səmərəliliyi, tarazlı və dayanıqlı artımı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

2008-ci ildə AR Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2007-ci ilin yekunlarına həsr edilmiş iclasında bir daha vurğulamışdır ki, Azərbaycanda sənayeləşmə prosesi daha da sürətlə getməlidir, Azərbaycan müasir infrastrukturaya malik olmalıdır, bir neçə ildən sonra neft amilindən asılılıq tamamilə aradan qaldırılmalıdır.

İqtisadiyyatın sahəvi və regional tarazlı inkişafı və şaxələndirilməsi haqqında ölkə başçısının on il öncə qarşıya qoyduğu vəzifənin yerinə yetirilməsini müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları əhəmiyyətli dərəcədə təmin etmişlər.

İqtisadi inkişafın şaxələndirilməsi siyasətinin mühüm nəticələrindən biri ölkənin sənaye potensialının son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsidir. 2003-2013-cü illərdə Azərbaycanda 205 yeni sənaye müəssisəsi, o cümlədən 169-u və ya 82 faizdən çoxu qeyri-neft emal sənaye, sahələrində tikilib istifadəyə verilmişdir. Onların ən çoxu yeyinti məhsulları istehsal edən müəssisələrdir. Buna baxmayaraq fəaliyyət göstərən qeyri-neft emal sənaye müəssisələrinin sayı 2005-ci ildəki 2003-dən 2013-cü ildə 1760-a qədər azalmışdır. Ən çox azalma qida, toxuculuq, geyim, poliqrafiya, kimya və ağac məmulatları istehsalı müəssisələrinin sayında baş vermişdir. Onlar ya ləğv edilmiş, ya da fəaliyyətini dayandırmış və başqa fəaliyyət növünə keçmişlər.

Bunlardan başqa yüz kilometrə uzunluğu olan müxtəlif tipli elektrik ötürücü xətlər, su və qaz kəmərləri, digər istehsal infrastruktur obyektləri tikilib istifadəyə verilmişdir.

İstifadəyə verilmiş zavod və fabriklər yeni və müasir texnologiyalara əsaslanmışdır. Onlar elektrotexnika, əlvan metallurjiya, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, tikinti materiallarının istehsalı sahələrində yaradılmışlar. Görülən işlər ölkənin sənaye potensialını genişləndirmiş və qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına zəmin yaratmışdır. Bu sahədə istifadəyə verilmiş müəssisələrə misal olaraq Sumqayıtda elektron cihazlar, yüksək gərginlikli elektrik avadanlıqları zavodlarını, Naxçıvanda avtomobil zavodunu, Qəbələdə piano fabrikini, Zaqatalada tütün emal zavodunu, Sabirabadda sement istehsalı zavodunu, Gədəbəydə və Daşkəsəndə qızıl-mis zavodunu, İmişli şəkər zavodunu, Şamaxıda Avtomobil zavodunu (illik 2160 ədəd), Lənkəranda konserv zavodunu, Salyanda "Plastik Kütlə Emalı" ASC, Lənkəranda "Gilan Tea" çay fabrikini, "Azərsun Holding" in konserv zavodlarını, ölkənin müxtəlif regionlarındakı sud emalı zavodlarını və qida müəssisələrini göstərmək olar. Qazax sement Zavodu, Qazobeton blokların istehsalı (Abşeron rayonu). Bentonit çili istehsalı (Qazax), Neftçala kərpic zavodu, Sumqayıt yağ və marqarin istehsalı zavodu, Sumqayıt Mis Emalı zavodu, "Azərsun Sənaye Parkı"nın nəzdində Azərbaycan kağız və karton istehsalı kombinatı Abşeron ət məhsulları istehsal kompleksi, konserv zavodları ("Lənkəran", "Qafqaz", "SAF" və s.), Sumqayıt metalritmə zavodu, Gəncədə illik istehsal gücü 100 min ton olan alüminium zavodu və 700 nəfərin çalışdığı Gəncə traktor zavodu, Bakıda bərk məişət

tullantılanm yandınması zavodu, Ğemiqayırma zavodu və sair müəssisələr tikilmişdir. İllik gücü 90 min ton)diksək standartlara uyğun yodlaşdınımış duz istehsal edən Masazır duz zavodu Azərbaycan əhalisinin illik yodlaşdınımış duza olan tələbatını tam ödəməklə, (50 min yona yaxın) Azərbaycanm duz idxalçısından ixracatçısına çevrilməsinə imkan yaradır (31,22.07.2010).

Azərbaycanda sənayenin diversifikasiyalı inkişafım təmin edən etibarlı potensial mövcuddur. Onlann sırasmda mineral xammal ehtiyatlan (karbohidrogen ehtiyatlan, dəmir filizi, qızıl, mis, alunit və digərləri), kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraitinin mövcudluğu (pambıq, üzüm, barama, çay, meyvə-tərəvəz, taxıl və s.) və əmək resurs- landır.

Hökumətin sənaye siyasətində yüksək əlavə dəyər yaradan qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı prioritet təşkil edir. Ənənəvi neft-qaz emalı, yerli xammala əsaslanan metallurqiya, neft-kimya və kimya, maşınqayırma, tikinti materialları sənaye sahələri, aqro-emal müəssisələri, yerli xammala əsaslanan yüngül sənaye məhsullannm istehsalı da əsas prioritetlərdəndir.

Azərbaycanda həm qara, həm də əlvan metallurqiyanın inkişafı üçün zəngin mineral xammal bazası (dəmir filizi, alunit, mis, qızıl, və digərləri) mövcuddur. Qara metallurqiyanın bütün mərhələləri, yəni dəmir filizinin çıxarılarq saflaşdınılması, çuqun, polad, yayma istehsalını Azərbaycanda tam həyata keçirə bilən “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” adlı səhmləri dövlətə məxsus səhmdar cəmiyyət yaradılmışdır. Bu kompleksin tərkibində 4 zavod əsasında tam istehsal zəncirinin qurulması nəzərdə tutulur. Rəqabətə davamlı, region qiymətləri ilə müqayisədə sərfəli polad məmu- latlanm istehsalına yalmz bu yolla nail olmaq mümkündür.

Daşkəsəndə tikilməkdə olan metallurqiya kompleksi ildə 5 milyon ton filiz çıxarmaq, hər il 1 milyon ton polad istehsal etmək məqsədi daşıyır. Mütəxəsislər tərkibi 65-67 faizə qədər saflaşmış dəmir konsentratı istehsal edən filizçixarma və saflaşdırma kompleksi yaradılmasını, habelə Gəncədə okatis istehsal edən qurğu, 92-95 faizli məsaməli dəmir hazırlayan istehsal sahəsi və poladəritmə zavodunun tikilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər.

“Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” qapalı səhmdar cəmiyyətinin yaradılması qara metallurqiya sənayesinin klaster əsasında inkişaf etdirilməsinə təmin edəcəkdir. Cəmiyyət dəmir filizinin hasilatından istehlak üçün hazır məhsula qədər olan texnoloji prosesi özündə birləşdirir. Yaxın perspektivdə Kompleks ayda 40 min ton saflaşdınılmış dəmir filizi istehsal edəcəkdir. 2015-2018-ci illərdə bu rəqəmin 110 min tona çatdınması planlaşdınır.

Əlvan metallurgiyanın Azərbaycanda güclü inkişafı üçün də kifayət qədər elektrik enerjisi, alunit, molibden, civə və polimetall filiz yataqları mövcuddur. Əlvan metallurgiya sənayesi Abşeron, Gəncə-Qazax və Naxçıvan bölgələrində daha yaxşı inkişaf edib. Şəki-Zaqatala, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın bölgələrində isə əlvan metallurgiyanı gələcəkdə inkişaf etdirmək mümkündür. Hal-hazırda Azərbaycanda alüminium sənayesi alüminium oksidi və alüminiumun istehsalı mərhələlərindən ibarətdir. Daş- kəsəndəki Zəylik alunit yatağı əsasında Gəncə zavodunda alüminium oksidi, sulfat turşusu, kalium gübrəsi və s. istehsal olunur. Azərbaycanda metallur- giyanın ən gənc sahəsi ovuntu metallurgiyasıdır. Bakıda müxtəlif ovuntulardan hazır metal məmulatları istehsal olunan zavod fəaliyyət göstərir.

2013- cü ildə 2010-cu illə müqayisədə metallurgiya sənayesində məhsulun artımı 1,9 dəfə olmuşdur. 2014-2017-ci illərdə isə bu göstəricinin orta hesabla 9,5 faiz artacağı proqnozlaşdırılmışdır.

MDB ölkələrində. Yaxın və Uzaq Şərqdə analoqu olmayan, unikal nəhəng bir zavod - "Azbetonit" zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Ölkədə qara metallurgiyanın inkişafında Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndindəki bentonit gil yatağının rolu böyükdür. Bu gildən polad əridilməsində istifadə olunur.

Hesablamalara görə Daşkəsəndə 250 mln. ton dəmir filizi ehtiyatı var. Orta hesabla hər il 2,5 mln. ton filizin hasil edilməsi nəzərdə tutulur. "Daşkəsən Filiz Saflaşdırma" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində müasir texnologiya əsasında tikilən yeni zavodun istehsal gücü 500 min ton dəmir filizi olmaqla, onun əsasında boru (2009-cu il), armaturlar, tikintidə istifadə edilən digər materiallar istehsal edilir. Zavod dünyada ən böyük müəssisələrdən biridir. 2009-cu ildə Gəncədə istehsal gücü 160 min ton alüminium oksidi olan alüminium zavodu istifadəyə verilmişdir. Layihəyə görə onun 80 faizə qədər daxili tələbatı yönəldilir. Sumqayıtda alüminium istehsalı 30 min tondan 60 min tona çatdırılır. 2005-ci ildə istehsal olunmuş 400 min ton alüminium oksidi 100 faiz ixrac edilmişdir. 2011-ci ildə "DET AL" alüminium kompleksinə daxil olan üç zavoddan biri - Gəncə alüminium zavodu istismara verilmişdir. Kompleksin istehsal gücü ildə 150 min ton ilkin alüminium istehsalıdır. Bütünlükdə kompleksin 2013-cü ildə istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Zavodda istehsalın başlanması və davamlılığın təmini üçün Hollandiya, İndoneziya, Çin, Rusiya, Monqolistan, Latviya, Venesuela, Tacikistan kimi ölkələrdən 15 adda xammal gətirilmişdir.

Azərbaycanda ixrac potensialı yeni sənaye sahəsi formalaşdırılır. Bu, ölkədə qiymətli metalların (qızıl, gümüş, mis və s.) istehsalıdır. Azərbaycanın qızıl yataqlarının istismarı barədə ilk kontrakt 1997-ci il 21 avqust

ayında ABŞ-m “RV Investment Group Services LLC” şirkəti ilə “Azərqızı” Dövlət Şirkəti arasında bağlanmışdır. Sonradan şirkət ləğv edilərək 2005- ci il 13 aprel tarixində imzalanmış kontrakta əsasən onun fəunksiyalan Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə verilmişdir. Hasilatın pay bölgüsünə əsaslanan ikinci müqavilə “Londreks Resorsiz S.A” və s. şirkətlər qrupu ilə Qaradağ mis-porfim, çovdar qızıl və digər ya- maclann istismarı məqsədilə bağlanmışdır. Qızıl və mis yataqlann istismar edən R.V.İnvestment Group Services LLS adlı Amerika şirkəti ilə Azərbaycan hökuməti arasında hasilatın pay bölgüsü əsasında bağlanmış 30 illik müqaviləyə əsasən yatağın istismannndan götürüləcək qazancın 51 faizi Azərbaycann, 49 faizi isə Amerika şirkətinin payına düşür. Xarici şirkətin bəzi mətbuat orqanlarının informasiyasına görə, indi payın 49 faizi “Anglo Asian Mining PLC” şirkətinə məxsusdur (“İqtisadiyyat” qəzeti, 27.05 - 5.06.2015). Şirkətin 9 yataqda istismar işləri aparacağı nəzərdə tutulur. Onlar Naxçıvan MR-də, Gəncədə və Gədəbəydə, işğal olunmuş ərazilərdə (Kəlbəcərdəki “Zod”, Ağdərədəki “Qızılbulaq” və Zəngilindəki “Veynəli” yataqlan) yerləşir. Bağlanmış müqaviləyə əsasən 9 yataqdan 400 ton qızıl, 2500 ton gümüş və 1,5 milyon ton mis çıxanacaq, “RV Investment Group”un 500 milyon dollar sərmayə qoyması nəzərdə tutulubdur.

İşğal altında olan yataqlann qızıl ehtiyatı 130 ton müəyyənləşdirilmişdir. 2009-cu ildə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda Göygöl filiz yatağının resurslanmn qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, bu yataq Azərbaycanın ən böhdik qızıl və gümüş yataqlannndan biridir.

İmzalanmış müqaviləyə əsasən “Anglo Asian Mining PLC” şirkəti Azərbaycann cənub-qərbindəki 6 yataqda - Gədəbəy, Ordubad, Qoşa Bulaq, Qızıl Bulaq, Veynəli və Söyüdlüdə işləmək hüququna malikdir.

2009- cu ildən fəaliyyət göstərən Böyük Britaniyanın “Anglo Asian Mining Plc” şirkətinin (Azərbaycanda qızıl yamaclannn işlənməsi üzrə operator) istismar etdiyi Gədəbəy qızıl-mis emalı zavodunda 3 tondan çox qızıl istehsal edilmişdir. Eyni adlı qızıl-mis yatağının balansına alınmış 23 ton qızıl ehtiyatı, 190 ton gümüş və 37 min mis ehtiyatı vardır (31, 23.10.2011). Bununla yanaşı Goranboy və Göygöl rayonlarında qızılın 360 ton, gümüşün 1120 ton proqnoz resurslan. Daşkəsən filiz bölgəsində Çovdar qızıl yata- ğının sənaye ehtiyatlan 44,61 ton qızıl və 164,25 ton gümüş hesablanmışdır. Azərbaycanda qızıl istehsalçısı “Anglo Asian Mining Plc” 2012-ci ildən Qoşa Bulaq yatağında qızıl hasilatına başlamışdır.

Hesablamalara görə təkcə Gədəbəy yatağında 22 t. qızıl, 192 t. gümüş, 37 min t. mis ehtiyatı mövcuddur (53,25.07.2009) 2009-cu ildə Gədəbəy qızıl-mis emalı zavodu istifadəyə verilmişdir. Statistik məlumatlara

görə 2009-cu ilin iyul ayından (qızıl hasilatının başlanğıcı) 2010-cu ilin iyul ayına qədər ölkədə 1270 kq qızıl istehsal edilmişdir. 2014-cü ildə “Anglo Asian Mining PLC” şirkəti “Gədəbəy” və “Qoşa” yamaclarından 60,3 unsiya qızıl, 31,2 unsiya gümüş, 784 ton mis istehsal etmişdir (“İqtisadiyyat” qəzeti, 27.05 - 4.06.2015). Azərbaycanın payma düşən qızıl, düzgün olaraq ixrac edilmir və ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatı kimi ölkənin Mərkəzi Ban- kma təhvil verilir. 2010-cu ildə Gədəbəy qızılının ilk partiyası İsviçrədə saflaşdırılmış və Azərbaycanın payına düşən qızıl ölkəyə gətirilmişdir. Onun ilk 8 ədəd külşəsi, yəni 124 kiloqram xalis qızıl ehtiyatda saxlanılmaq üçün Mərkəzi Bankda təhvil verilmişdir. 2011-ci ildə Gədəbəy qızıl-mis zavodunda istehsal həcmi genişləndirilmiş, 2014-cü ildə Azərbaycanda qızıl istehsalının 2011-ci illə müqayisədə 6 dəfə artacağı proqnozlaşdırılmışdır. “Gədəbəy” qızıl mədəninin istismarı ilə yanaşı həmin rayonda yerləşən “Qoşa”, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda yerləşən qızıl yataqları da istismar edilir.

Gədəbəydən alman qızıl, gümüş və misdən ibarət aralıq məhsul Cenevrəyə yola salınır, İsviçrənin məşhur şirkətlərindən biri tərəfindən saflaş- dınlarlaq “Ayrum brendi” adı altında dünya bazarlarına çıxanılır.

Ölkə prezidentinin 11 fevral 2015-ci il tarixli sərəncamı ilə “AzərGold” qapalı səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Sərəncama əsasən səhmləri dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyəti əlvan metal filizi yataqla- nın öyrənilməsini, İşlənməsini və idarə olunmasını, bu sahədə yeni texno- logiyaların tətbiqini, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işləri həyata keçirəcəkdir.

Prioritet inkişaf etmək imkanları olan digər sahə ölkənin maşınqayırma sənayesi, onun yanacaq-eneji kompleksinə,)dingül, yeyinti və kimya sənaye sahələrinə, tikinti və tikinti materialları kompleksinə lazım olan maşınlar, avadanlıqlar, cihazlar, məişət texnikası verə bilən sahələri ola bilər.

Maşınqayırmanın yeni sahəsi kimi avtomobilqayırma inkişaf etməyə başlayıb (Gəncədə, Şamaxıda, Naxçıvanda). Gəncə avtomobil zavodunda “Oka” və müxtəlif təyinatlı UAZ markalı maşınların (minik, sərnişin daşm- ması, tibbi yardım xidməti üçün) daxili tələbatı ödəmək, insanları ləyaqətli işlə təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyəti var.

Yük və minik avtomobilləri istehsal etmək imkanı malik olan Gəncə avtomobil zavodunda istehsal edilən kənd təsərrüfatı traktorları daxili tələbatın ödənilməsinə kömək edir. Şamaxı və Naxçıvanda minik avtomobillərinin istehsalı getdikcə artır. Mingəçevir və Zəyəm kənd təsərrüfatı maşınları zavodları fəaliyyət göstərir.

“Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin İnkişaf proqramı”na uyğun olaraq, neft-mədən, neft-kimya avadanlıqlanm, maşın və mexanizmlərinin istehsalının genişləndirilməsi, Gəncə avtomobil zavodunun bazasında müasir yük avtomobillərinin və kiçik avtobusların istehsalının yaradılması nəzərdə tutulur.

“Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahat- lann sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” ölkə prezidentinin 16 fevral 2014-cü il tarixli fərmanında kənd təsərrüfatı təyinatlı texnikanın is- tehsalının təşkili nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da maşınqayırma sahəsinin inkişafına müsbət təsir edəcək və dövlət investisiyalanm bu sahənin inkişafına yönəldilməsinə imkan verəcəkdir.

2011-ci ildə Bakının Qaradağ rayonunda Dəmir konstruksiyalan zavodu tikilmişdir. 2012-ci ildə Qaradağ maşınqayırma zavodunun tikintisinə başlanılmışdır.

Kimya sənayesinin məhsullan bir çox ölkələrə ixrac (yanmfabrikat halında) edilir. Respublikanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlanm və kimya, neft-kimya sənaye sahələrinin mövcud potensialının olmasını nəzərə alaraq, “Azərikimya” Dövlət Şirkətinin yeni neft-kimya kompleksinin yaradılması istiqamətində texniki-iqtisadi əsaslandırma sənədlərinin hazırlanması İngiltərənin “Nexant” şirkətinə sifariş verilmişdir. 2012-ci ildən Azərbaycanda son təyinatlı kimya məhsullannın istehsalı məqsədlə ləğv edilmiş Səthi aktiv maddələr zavodunun ərazisində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının tikintisinə başlamış və investorlann cəlb edilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

Hal-hazırda Azərbaycanda sement istehsalının artınması istiqamətində ciddi işlər apanlır. Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunda mövcud “Qaradağ sement” səhmdar cəmiyyətinin (yeni adı “Holçim” şirkəti) modernləşdirilməsi başa çatmış və zavodun istehsal gücü 1,7 mln. tona çatdınmışdır.

2014- cü ildə həmin rayonda illik istehsal gücü 2 mln ton olan yeni “Norm” sement zavodu istifadəyə verilmişdir. “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” Qaradağ sement zavodunun modernizasiyasının və Qaradağ rayonunda “Norm” zavodun tikintisinin maliyyələşdirilməsində iştirak etmişdir. 2008-

2010- cu illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında və Sabirabad rayonunda tikilmiş sement zavodlan artıq fəaliyyət göstəririlər. “Akkord Sənaye Tikinti İnvestisiya Korporasiyası” şirkətlər qrupu Qazax sement zavodunu 2013-cü ildə istifadəyə vermişdir. Zavodun birinci növbəsinin illik istehsal gücü bir milyon tondur. İkinci növbəsinin tikintisi davam edir. Bütünlükdə 2014-cü ildə sement istehsalı üzrə ölkə müəssisələrinin istehsal gücü ildə 5,2 mln.

tona çatdırılmışdır. 2010-cu ildə Qaradağ rayonunda Mərmər-qranit, Müasir tikinti materialları və Əhəng zavodları istifadəyə verilmişdir.

2014-cü ildə “Holçim” zavodunun istifadəyə verilməsi münasibəti ilə ölkə başçısı demişdir: “...biz artıq fikirləşməliyik ki, ilk növbədə, daxili bazamızı qoruyaq. Bu məqsədlə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi təklifləri hazırlayır. Çünki artıq bu zavodun fəaliyyətə başlamasından sonra xaricdən sementin gətirilməsi məqsəda uyğun deyildir”.

Şamaxıda yerləşən və respublikanın sənaye sektorunun mühüm strukturlarından biri hesab olunan “Azərelektronika” məişət cihazları istehsalı zavodunun adı çəkmək olar. İllik istehsal gücü 60 min məişət soyuducusu olan bu zavod tozsoran və digər məişət avadanlıqlarına yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, ixrac üçün də potensial yaradır.

İqtisadi inkişafda emal sənayesinin rolu xeyli yüksəlmişdir. 2010-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən emal sənayesində məhsul istehsalı 24 faiz artmışdır. 2003-2010-cu illərdə təkcə xalq istehlakı malları istehsal edən 87 müəssisə və sex tikilib istifadəyə verilmişdir. Yeni istehsal müəssisələri ən çox yeyinti məhsulları istehsal edən sahələrdə yaradılmışdır. Yeni müəssisə və sexin 80-mə və ya doxsan faizdən çoxu bu sektorun payına düşür.

Ölkədə istehsal olunan ümumi daxili məhsulun 4,7 faizi qeyri-neft sənaye sahələrində yaranmışdır. 2005-ci ildə tutduğu mövqə ilə müqayisədə bu göstəricinin dinamikasında diqqətə cəlb edən irəliləyişlər olmuşdur (2005-ci il, 1,9 faiz). 2005-ci illə müqayisəni ona görə veririk ki, ölkə prezidenti hələ 2005-ci ildə qeyri-neft sektorunun, o cümlədən qeyri-neft sənaye sahələrinin prioritet inkişafını bəyan etmişdir.

İndi Azərbaycanda sənaye istehsalının bütün ölkə üzrə yerləşdiril-məsinə istiqamətlənmiş siyasət həyata keçirilir. Sənaye müəssisələri təkcə ölkənin iri şəhərlərində deyil, rayonlarda da yaradılır*.

2006-2011-ci illərdə qeyri-neft sənayesində 97 müəssisə və sex tikilib istifadəyə verilmişdir. Onlardan ancaq beşi Bakı şəhərində, qalanları digər regionlarda yaradılmışdır. Ölkənin tarixində ilk dəfədir ki, İmişli və Masallı rayonlarında şəkər zavodları və Mingəçevir şəhərində Kompüter zavodu inşa edilmişdir. Şamaxı rayonunda televizor və avtomobil istehsal edən zavodlar istifadəyə verilmişdir. Rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və emalı, sement, kafel, metlax, kərpic istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr tikilmişdir. Belə zavodların hazır məhsulları xarici bazarlara da yol tapır. Məsələn, 2013-cü ildə onlar 18,5 min ton meyvə-tərəvəz şirələri və konservləri, 7,6 min ton çay, 249 min ton şəkər, 3,5 min ton fermentlənmiş tütün, 37 min ton bitki yağları və digər məhsulları ixrac etmişlər. Nəticədə iqtisadiyyatda emal sənayesinin rolu yüksəlmişdir. 2011-ci ildə 2003-cü illə müqayisədə emal sənayesində məhsul istehsalı 1,7 dəfə artmışdır.

2013- cü ildə Bakıda “Gəmi təmiri və gəmiqayırma” İstehsalat Birliyi (Bakı səhəri), Gəmiqayırma zavodu, Sumqayıtda “Gilan” Tekstil Parkı, Polad Boru zavodu, “Sağlam Qida” aqrar-sənaye kompleksi, Abşeron rayonunda “Milla” süd məhsulları və dondurma istehsalı zavodu, Gədəbəydə yeni qızıl emalı zavodu, Hacıqabulda Seramik plitələr zavodu, İsmayılı da Tikiş fabriki istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycanın indiki iqtisadiyyatı özünün tərkibi və srtukturu baxımından sovetlər dövründəkindən əsaslı surətdə fərqlənir. Respublikada müxtəlif profilli qarametal prokatmm iri istehsal bazası yaradılmışdır.

Xalq təsərrüfatım maşınqayırma, cihazqayırma, elektrotexnika, rabitə sahələrində istifadə olunan avadanlıq və ehtiyat hissələri ilə təmin etmək üçün Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin müəssisələrində xeyli sayda istehsal sahələri tbrmalaşdımmışdır.

Azərbaycanda bir neçə böyük sənaye mərkəzi yaradılır. Bakı şəhərində, Sumqayıtda, Mingəçevirdə, Gəncədə və Bakımın Qaradağ rayonunda müasir sənaye komplekslərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Bu istiqamətdə önəmli addımlar atılmışdır və ölkədə sənayeləşmə siyasəti apanılır. Kimya sənayesinin müəssisələri modernləşdirilir, yeni texnologiyalar tətbiq edilir. Sumqayıt şəhərində kimya sənayesi şəhərciyi yaradılır. İndi Sumqayıtda böyük texnopark yaradılmışdır.

Azərbaycanda kimya, maşınqayırma, metallurgiya, yeyinti, yüngül və digər sənaye sahələrinin sürətlə inkişafı ümumi sənaye istehsalında emal sənaye sahələrinin xüsusi çəkisinin artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Son illərdə ölkədə kassa aparatlanmn, mikrokalkulyatorlann, telefon aparatla- nmn, məişət elektrik cihazlanmn, plastik qapı və pəncərə bloklarımın, neftin nəqli üçün xüsusi borulann və digər məhsullann istehsalı mənimsənilmişdir. Əvvəllər xarici ölkələrdən idxal olunan bir çox məhsullann müəyyən qismi artıq Azərbaycanda istehsal olunur, ixrac qabiliyyətli müəssisələrin də sayı artmaqda davam edir.

Müstəqillik dövründə, xüsusi ilə 2003-cü ildən sonra həyata keçirilən sənaye siyasətinin nəticəsi olaraq qeyri-neft sənaye sektorunda hiss olunan artım əldə edilmişdir (cədvəl 4.18). İqtisadi inkişafın indiki durumunda qeyri- neft sektorunun prioritet və miqyaslı inkişafının bir diqqətəlayiq üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, o, daxili bazarda xarici valyutaya tələbi arttır.

Həyata keçirilən tədbir nəticəsində qeyri-neft sənaye sahələrində 2010-cu ildə 4,3 milyard manat məbləğində məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da ölkə sənayesi üzrə məhsulun 15%-ni təşkil edir (cədvəl 4.19). İxrac- qabiliyyətli müəssisələrin də sayı artmaqda davam edir.

S.S.	Sənaye sahələri	2005-ci il 2000- ci ilə,%	2010-cu il 2005-ci ilə,%
1	Qida məhsulları	123,9	113,5
2	Tütün məmulatları istehsalı	138,0	40,7
3	Toxuculuq sənayesi	171,6	27,7
4	Kimya sənayesi	165,7	84,8
5	Metallurgiya sənayesi	16,6 dəfə	43

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Dövləstatkom, 2010, s.450-451, B, "Azərbaycanın sənayesi", 2011, s. 19 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

2010-cu ildə bütünlüklə sənayedə 2,6 faiz, qeyri-neft sənaye sektorunda isə 6,2 faiz artım olmuşdur.

Qeyri-neft sənaye sektorunun inkişafına investisiya qoyuluşunun əhəmiyyətli dərəcəyə artmasına və yeni-yeni müəssisələrin tikilib istifadəyə verilməsinə baxmayaraq, onun iqtisadi göstəriciləri tələb olunan səviyyədə deyil. Belə ki, 2013-cü ildə 2010-cu illə müqayisədə emal sənayesinin 19,4 faiz artmasına baxmayaraq, qeyri-neft sənaye sektorunun ümumi sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi cəmi 20,4 faiz olmuş və neft-qaz hasılaunda azalmam kompensasiya edə bilmədiyinə görə sənaye məhsulu 2010-cu ilə nisbətən xeyli azalaraq 94,5 faiz təşkil etmişdir. Bu dövrdə neft-qaz hasilatı 87 faiz səviyyəsində olmuşdur. 2003-2010-cu illərdə qeyri-neft sənayedə istehsal olunan məhsulların həcmi cəmi 2,3 milyard manat (sənaye məhsulunun ümumi artımının 13 faizi) artmış və 2010-cu ildə 4,3 milyard manata çatmaqla, ümumi sənaye məhsulunun cəmi 15 faizinə bərabər olmuşdur. Sənaye məhsullarının yalnız 9 faizə qədəri regionlardakı qeyri-neft sənaye müəssisələrində istehsal olunur. 2006-2010-cu illərdə iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasının (əsas kapitalın) inkişafına yönəldilən 29 milyard manatlıq daxili investisiyaların yalnız 5 faizə qədəri qeyri-neft sənaye sahələrində istifadə edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, 2006-2010-cu illərdə daxili investisiyaların yandan çoxu (53 faizi) dövlətə məxsusdur, əminliklə demək olar ki, qeyri-neft sənaye sahələrinə dövlət tərəfindən bir başa və ya partnorluq əsasında çox cüzi məbləğdə investisiya qoyulur. 2010-cu ildə Azərbaycanda sənaye məhsulunun ancaq 16%-i emal sənayesində (ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti nəzərə alınmadan) istehsal edilmişdir. Kimya və metallurgiya sənayesi məhsulları, maşın və avadanlıqlar istehsalı, tikinti materialları, toxuculuq və tikiş məmulatları, ayaqqabı istehsalı daxili tələbatı ödəmir (Cədvəl 4.20). Müqayisə üçün qeyd edim ki, bu göstərici Belarusda 89,5 faiz, Rusiyada 64,8, Ukraynada 68,6, ev

təsərrüfatlan nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda 20,5 faiz olmuşdur (85, s.34). Toxuculuq, geyim və ayaqqabı istehsalı sənayesində məhsul buraxılışı 1995-ci ilin səviyyəsinin 10-20%-ni təşkil edir. Yüngül sənaye və bir çox digər xalq istehlakı malları istehsalı indi də böhran keçirirlər. Belə ki, 2010-cu ildə toxuculuq sənayesinin indeksi 1995-ci ilə nisbətən cəmi 7,5 faiz olmuşdur. Yeyinti sənayesindəki irəliləyişlərə baxmayaraq, orada məhsul istehsalı hələ də 1990-cı ilin səviyyəsinə çatmamışdır (30,2%). Gələcəkdə əməkintulu sənaye sahələrinin -yüngül, yeyinti, xalq istehlakı malları, tikinti materialları, maşınqayırma, kimya və metallurqiya sənayesi sahələrinin sürətli inkişafı hesabına emal sənayesinin xüsusi çəkisinin yüksəldiməsi zəruridir. Bazar iqtisadiyyatında təkrar istehsalın əsas maliyyə mənbəyi olan mənfəət qeyri-neft sənaye sektorunda 2010-cu ildə 1,5 milyard manat olmuşdur. Bu da bütünlükdə sənayedə məhsulun satışından yaranan mənfəətin cəmi 9,2%-ni təşkil edir. Sənayenin qeyri-neft sektorunda kütləvi özəlləşdirmə aparılmış, məhsul istehsalının əsas hissəsi (80%) qeyri-dövlət müəssisələrində istehsal olunur və özəl sahibkarlara məxsusdur. Mənfəətin belə az olmasının səbəbləri çoxdur. Təkcə onu qeyd edək ki, məhsul buraxılışının artması fonunda qeyri-neft sənaye sektorunda mənfəətin tələb olunan həcmdə artmamasının səbəbləri xüsusi araşdırmaların həyata keçirilməsini tələb edir. Onların mənfəətinin az olması sənayenin qeyri-neft sektorunun özünü maliyyələşdirmənin və investisiya təminatının çox aşağı olmasının şərtləndirir, dövlət büdcəsinə daxil olma məhdudlaşdır.

Dövlət proqnozlarına görə ümumi daxili məhsulda sənayenin payı hasilat sahələrinin hesabına 2010-cu ildəki 52,%-dən 2018-ci ildə 32%-ə qədər azalır. Kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi azalmaq əvəzinə stabil qalmaqla 5,5 faizdən 5,4 faizə çatır. Beləliklə, iqtisadiyyatın aqrar sektordan asılılığı güclü olaraq qalır. Bu da inkişaf etmiş ölkə meydan baxımından müsbət qiymətləndirilmir. Bütünlükdə sənayenin tərkibində qeyri-neft sənaye sektorunun xüsusi çəkisi (əlavə dəyərə görə) 2010-cu ildəki 9,3%-dən 2018-ci ildə ancaq 20%-ə qədər artır (cədvəl 4.21). Proqnozlarda bütün məmulatları istehsalı, neft emalı, mebel istehsalı, mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri, istehlak malları istehsal edən sənaye sahələrinin inkişafı lazımi səviyyədə təmin olunmur. Beləliklə, daxili bazarda istehlak malları ilə təmin olunmasında yenə də idxal üstünlük təşkil edəcəkdir. Yüngül sənaye və uzun müddətli istehlak mallarının istehsalı (soyuducular, televizorlar, mebellər, sərinqəşlər, məişət maşınları və s.) daxili tələbatı təmin etməyəcəkdir.

**Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sektorunun xüsusi çəkisi
(faizlə, cari qiymətlərlə)**

	Sənaye sahələri	2010	2012	2018 Proqnoz
	Bütünlükdə sənaye məhsulu o cümlədən:	100	100	100
1	Xam neft və qaz hasilatı	76,4	76,2	56,5
2	Neftayırma məhsulları	8,2	7,3	7,3
3	Neft sektoru	84,6	83,5	63,8
4	Elektrik enerjisi, qaz, su istehsalı və təchizatı	5,2	5,9	8,0
5	Qeyri-neft sənaye sahələri	15,4	16,5	23,5
6	Qeyri-neft emal sənayesi	7,2	8	23,5

Mənbə: "Azərbaycanın sənayesi, Dövləstatkom, 2013, 29-30, əsasında müəllif tərtib etmişdir. "Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsinin zərfi", kitab II.

Hökumətin proqnozlanna görə sənayedə yaranan əlavə dəyər 2013-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə 3425 mln. manat azalacaq və 87 faiz təşkil edəcəkdir. Bu azahna həm neft-qaz hasilatı (4881 mln. manat), həm də neft emalı (43 mln. manat) hesabına baş verəcəyi proqnozlaşdırılmışdır. Burada iki cəhət diqqət yetirməyi lazım bilirək. Əwəla, proqnoz müəllifləri neft sektorunda baş verən azalmanın qeyri-neft sənaye sahələrinin hesabına ehtəsasiya etməyə borclu idilər ki, beş ildə bütünlükdə sənayedə artım tempi cəmi 1,4 faiz olmasın. İkincisi, neft emalı sektorunda nəzərdə tutulan azalmam əsassız hesab edirik. Çünki ölkə daxilində bu sahənin miqyaslı inkişafı reallaşdırılır.

İsəlahatlar dövründə tikinti sektorunun böyük miqyasda və sürətlə inkişaf etdiyi Azərbaycanda investisiya təyinatlı malların (texnoloji avadanlıqlar, dəzgahlar, tikinti materialları) istehsalı çox zəif inkişaf etmişdir. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, tikinti materiallarının istehsalı tikinti işlərinin həcminə nisbətən üstün tempə inkişaf etdirilməlidir. Hər iki istehsal sektoru arasındakı proporsional inkişaf nəzərə alınsa, onda ölkəmizdə 2005-2010-cu illərdə tikinti materiallarının artım tempi 4 dəfə olmaq idi. Ancaq artım əvəzinə faktiki 10 faiz azalmışdır. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, ölkənin təbii və təkrar xammal resursları imkan verir ki, tikinti materialları ilə Azərbaycan özünü tam təmin etsin.

Emal və xalq istehlakı sənayesinin rəqabətqabiliyyətli olması üçün çoxsaylı müəssisələrdə məqsədyönlü tədbirlərin miqyasının genişləndirilməsi zəruridir. Birinci növbədə onlarda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi

hökumət tərəfindən koordinasiya və nəzarət əsasmda sürətləndirilsə yaxşı olar. Bu tədbirlər indidən həyata keçirilməsə ölkənin tarazlı iqtisadi inkişafının formalaşması və inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi uzun müddət tələb edəcəkdir. Digər mühüm məsələ yüngül və yeyinti sənaye müəssisələrinin dayanıqlı xammal bazası ilə təmin olunmasıdır. Emal və yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin xüsusi çəkisi aşağı olduğuna görə sənayenin strukturu səmərəli hesab olunmur.

Cədvəl 4.20

Azərbaycan sənayesinin sahəvi strukturu və artım indeksləri

	İqtisadi fəaliyyət sahələri	Sənayenin strukturu, üizlə		2010-cu ilin 2005-ci ilə nisbəti, faizlə
		2005	2010	
1	Sənaye cəmi Mədənşixarma sənayesi	100	100	2 dəfə 224
2	Emal sənayesi	67,4	79,8	123,5
	-qida məhsullannm istehsalı	2,4	1,4	113,5
	-tütün məmulatlanmm istehsalı	0,4	0,1	40,6
	-toxuculuq sənayesi	0,4	0,1	27,7
	-geyim istehsalı	0,2	0,1	103,6
	-dəri və dəri məmulatlaromm istehsalı	0,1	0,03	117,4
	-neft məhsullannm istehsalı	9,9	6,0	116,4
	-kimya sənayesi	2,4	1,0	82,2
	-tikinti materiallan	1,6	0,7	89,4
	-metallurgiya sənayesi	3,2	0,7	42,9
	-bütüb növ maşın, avadanlıq və cihaz istehsalı	1,2	1,64	-
	-mebel istehsalı	0,2	0,03	32,2
3	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı və təchizatı	5,7	3,1	105,4
4	Su təchizatı	1,0	0,4	80,6
5	Bütünlükdə yanacaq-enerji sahələri	79,4	86,4	-
6	Oeyri-enerü sahələri	20,6	13,6	-
7	Xam neft və təbii qaz hasilatı	63,8	77,3	223,5

Mənbə: "Azərbaycan sənayesi", Dövləstatkom, 2011, s. 19-30 əsasmda müəllif tərtib etmişdir Sənaye istehsalının strukturu 2005-ci ilin müqəsisli qiymətlərilə hesablanmışdır Artım indeksləri zəncirvari indekslər metodu əsasında tərtib edilmişdir

Emal sənayesinin mövcud istehsal güclərindən istifadə olunması onun iqtisadi göstəricələrinin proqnozlarda nəzərdə tutulanlardan çox-çox yüksək olacağıın söyləməyə əsas verir. Məsələn, 2003-2011-ci illərdə təkcə qeyri- neft emal sənayesi sahələrində 132 müəssisə və istehsal gücləri, o cümlədən

son 4 ildə 81 müəssisə tikilib istifadəyə verilmişdir. Onların istehsal güclərinin mənimsənilməsi və qarşıdakı 2014-2018-ci illərdə tikilməsi nəzərdə tutulan müəssisələrin istifadəyə verilməsi emal sənayesində istehsalın güclü artımının baş verəcəyini ehtimal etmək olar. Belə ki, 2011-ci ildə “Baku Steel Company” MMC ilə Almaniyanın Siemens VAI firması arasında istehsalın yenidən qurulması üçün 15 milyon avro dəyərində investisiya qoyulmasını nəzərdə tutan müqavilə bağlanmışdır. Yeni layihə “Baku Steel Company” MMC-ni Avropanın ən müasir metallurgiya zavodları ilə bir sətərə çıxarmaqla yanaşı, onun istehsal gücünün 1 milyon 100 min tona çatdırılmasına imkan verəcək (31, 04.12.2011).

Cədvəl 4.21

2018-ci ilə sənayenin proqnoz göstəriciləri (əlavə dəyərə görə, cari qiymətlərlə)

	Fəaliyyət sahələri	2010, fakt		2018, proqnoz	
		Mln.man	%-lə	Mln.man	%-lə
	Sənaye, cəmi	22032	100	23277	100
1	Mədənşixərma sənayesi	19337	88,0	18336	78,7
	-xam neft və təbii qaz hasilatı	19108	86,7	17604	75,6
	-digər sahələr	2924	13,3	732	3,1
2	Emal sənayesi	1916	8,7	3360	14,4
	-neft emalı	886	4,0	977	4,2
3	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı və təchizatı	674	3,1	1499	6,4
4	Su təchizatı	55	0,2	82	0,4
5	Qeyri-neft sənaye sahələri	2038	9,3	4694	20,2
6	Qeyri-enerji sənaye sahələri	1364	6,2	3197	13,7
7	Yanacaq-enerji kompleksi	20668	93,8	20080	86,3

Mənbə: "Azərbaycanın milli hesabları 2015"; "Azərbaycan Respublikasının 2014- ci il dövlət büdcəsinin zərfi", kitab II, AR Milli Məclisi, 2014, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin tərəfdaşlığı ilə “Azərtoxum”, “Azərdüz” müəssisələri, Qaradağ sement zavodunun yenidən qurulması layihələri həyata keçirilmiş. Gəmiqayırma zavodunun inşası, süd zavodu, uşaq qidası istehsalı müəssisələri və digər layihələr davam etdirilir (31, 18.10.2011). 2012-2015-ci illərdə 2 yeni sement zavodu, Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən iri neft-kimya kompleksi, Sumqayıtda kübrə zavodu, Gəncədə güclü əlvan və qara metallurgiya müəssisələri və s. tikilib istifadəyə veriləcəkdir. “Azəreneji” səhmdar cəmiyyəti 2012-ci ildə ölkənin enerji sistemi

nin gücünü 1,4 min meqavatt artırmağı planlaşdırır. 2012-i ilin əvvəlinə 6,5 min meqavat eneji gücünə malik olan respublikada “Cənub” elektrik stansiyasında ikinci buxar-qaz qurğusunun və digər obyektlərin tikintisi hesabına eneji gücünün 7,4 min MVT-yə çatdırılması sənaye cəmiyyəti təmin etmişdir (2014-cü ilə qədər). Bütün bu uğurlara baxmayaraq, Azərbaycan sənayesinin artımında emal sektorunun rolu zəifdir. 2010-cu ildə 1990-ci ilə nisbətən respublikanın sənaye məhsulünün ümumi həcm indeksi neft sektorunun hesabına 103,6 faizə çatmışdır. Ancaq emal sənayesinin indeksi cəmi 46,5 faizdir. 1991-ci illə müqayisədə sənayedə çalışan işçilərin sayı 2010-cu ildə 2,2 dəfə, o cümlədən emal sənayesində 3,7 dəfə azalmışdır. Qeyri-neft sənaye sektorunda cəmi 89 min nəfər işçi çalışır ki, bu da 1991-ci ilə nisbətən 4 dəfə azdır. Beləliklə, hələlik qeyri-neft sənaye sektorunun faktiki miqyaslı inkişafı onun makroiqtisadi göstəricilərində əsaslı dönüş yaratması müşahidə olunmur. Cədvəldən görüldüyü kimi, 2005-ci ildə bu sənaye sektorunun payına ümumi sənaye məhsulu buraxılışının 27%-i düşürdüsə, 2010-cu ildə bu göstərici 15% olmaqla, 1,8 dəfə aşağı düşmüşdür. Emal sənayesinin müvafiq statistik uçotu apanlan 22 fəaliyyət növündən 2010-cu ildə 77 faizdən çoxunda məhsul istehsalı 1991-ci ilin səviyyəsinə çatmamışdır (30, S.364). 2006-2010-cu illərdə sənaye məhsulünün artımının cəmi 9 faizi qeyri-neft sektorunda (1,7 milyard manat) baş vermişdir. Halbuki, əvvəllər deyildiyi kimi, bu sahələrdə yüzdən çox yeni müəssisə tikib istifadəyə verilmişdir. Bizim fikrimizcə, burada maliyyə nəticələrinə nəzarətin zəif olması, şəfəflığın təmin edilməməsi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dediklərimiz sahəyə yönəldilən investisiyaların iqtisadi səmərəliliyində də öz əksini tapır. Əsas kapitala qoyulan investisiyaların səmərəliliyi 2,3 dəfə aşağı düşmüşdür.

Hesablamalarımız göstərir ki, iqtisadiyyatın bütünlükdə qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların hər manatından 2006-cı ildə 27 qəpik ümumi daxili məhsul əldə edilmişdirsə, 2011-ci ildə bu göstərici 12 qəpiyə qədər azalmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə 2014-cü il “Sənaye ili” elan edilməklə, “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının sənayeləşdirilməsini sürətləndirməkdən və Azərbaycanı güclü sənaye mərkəzinə çevirməkdən ibarətdir. Ağır sənayenin inkişafına xüsusi önəm verilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyri-neft sektorunun xarici iqtisadi əlaqələri (Mln. ABŞ dolları)

		2005	2007	2008	2010
1	Xarici ticarət dövriyyəsi	11999	27314	38160	33200
a	İxrac	7649	21269	30586	26476
	0 cümlədən:				
	- neft-qaz məhsulları	6883	20190	29143	25108
	- qeyri-neft sektorunun məhsulları	766	1079	1443	1368
b	İdxal	4350	6045	7574	6746
	- neft-qaz sektorunun məhsulları	1927	1292	1064	838
	- qeyri-neft sektorunun məhsulları	2423	4753	6510	5908
v	Xalis ixrac	3299	15224	23012	19730
	- neft-qaz sektoru	4956	18898	22633	24270
	Qeyri-neft sektoru	-1657	-3674	-5067	-4540

Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı" statistik bülleten, 2010-2011; AR Mərkəzi Bankının illik hesabatı, 2010-2011.

Azərbaycanın mövcud durumu şəraitində sənayeləşmə ənənəvi inkişaf mərhələsindən, iqtisadiyyatda qeyri-neft sənaye istehsalının xüsusi çəkisinin arıncı rolu ilə səciyyələnən sənayeləşmə mərhələsinə keçid prosesidir. Bu proses xüsusilə metallurjiya, maşınqayırma, cihazqayırma, yüngül, yeyinti, tikinti materialları, elektrotexnika, aqroemal kimi sənaye sahələrinin inkişafı prioritet sahə kimi qəbul edilmiş və yeni texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədardır. İqtisadi inkişafın stimullaşdırılması, daxili bazanın qorunması, daxili maliyyə resurslarından investisiya kimi istifadə edilməsinin stimullaşdırılması və məqbul mühitin yaradılması, vergi, pul-kredit və gömrük siyasətinin vasitəsi ilə özəl investisiyaların cəlb edilməsi, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, zəngin təbii sərvətlərdən və əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi, aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması, həmçinin əlverişli coğrafi mövqə sənayeləşmənin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin vacib şərtləridir. Azərbaycanın kosmos sənayesinin inkişafı davam etdirilir. Ölkənin müdafiə sənayesi-kompleksində inteqrasiya prosesləri, son nəsi rəqəmli proqramla idarə olunan çoxməqsədli texnoloji avadanlıqlar, texnoloji xətlərin tətbiqi və yeni texnologiyaların transferi həyata keçirilir.

2014-cü ildə Nazirlər kabinetinin iclasında ölkə başçısı demişdir. "Sənaye klasterlərinin yaradılması prosesi gələcəkdə də davam etdirilməlidir. Mən texnoparklar barədə dəfələrlə danışmışam, təkrar etmək istəmirəm. Azərbaycanın gələcək inkişafı sənayenin inkişafı ilə bağlı olmalıdır. Onu da nəzərə almalıyıq ki, hazırda Azərbaycan dövlətinin kifayət qədər vəsaiti var və dövlət investisiyalarını da bizim üçün strateji əhəmiyyət daşıyan sənaye

sahələrində cəlb etməliyik. Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti əlbəttə ki, bu işlərin böyük hissəsini öz üzərinə götürməlidir və biz xarici investorları cəlb etməklə bu işlərdə daha da yaxşı nəticələrə nail olacağıq” (31,09.10,2014).

Qarşıdakı illərdə Azərbaycan hökumətinin sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsində əsas məqsədi respublikada eimtutumlu və yüksək texnologiyalı, rəqabətədavamh və ixracyönümlü, dünya standartlarına cavab verən sənaye məhsullarının istehsal edilməsinə dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi, sənaye kompleksində dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, investisiya mənbələrinin və resurslarının müəyyənləşdirilməsi və artırılması, təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi hesabına sənayenin davamlı inkişafına nail olmaqdan ibarətdir.

Sənaye sektorunda qarşıya qoyulan əsas məqsədlərə nail olmaq üçün hökumət aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur: sənayenin qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi; sənaye strukturunun seçilmiş inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq yenidən qurulması; dövlət mülkiyyətində olan və ya səhmlərin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan sənaye müəssisələrinin sağlamlaşdırılması; istehsal texnoloji cəhətdən yenidən qurulması; büdcə vəsaiti hesabına sənayenin inkişafının dəstəklənməsi; vergi və gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi, ixracın dəstəklənməsi və daxili bazarın qorunması; ixtisaslı iş qüvvəsinin hazırlanması; sənaye şəhərciklərinin və məhəllələrinin yaradılması ilə rəqabətə davamlı sənaye məhsullarının istehsalının dəstəklənməsi və ixracyönümlü istehsalın yaradılmasının təşviqi və bu sahədə regional və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın gücləndirilməsi və dünyada mövcud olan elmi-texniki innovasiya proseslərinə qatılması.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramının icrasına həsr olunmuş konfransda ölkə prezidenti demişdir: “Hər bir şəhərdə, yəqin ki, şəhərlərin kənarlarında xüsusi sənaye zonalı aynmalıdır. Orada dövlət hesabına infrastruktur, kommunikasiya xətləri çəkilməlidir, yəni müəssisələrin tikilməsi üçün imkanlar yaradılmalıdır ki, sahibkarlar gedib oraya özləri üçün iş qursunlar... Biz özümüzü müasir texnika ilə lam şəkildə təmin edə bilmirik. Növbəti 3-4 il ərzində, bəlkə də ondan da qısa bir müddətdə özümüzü ən müasir texnika-kombayn, traktor və digər texnika ilə tam şəkildə təmin edəcəyik” (31, 06.02.2014). Respublika əhəmiyyətli şəhərlərdə texnoparkların yaradılması davam etdiriləcəkdir. Onlar haqqında daha ətraflı 4.3 saylı paragrafda verilmişdir.

Beləliklə, qarşıdakı illər ərzində Azərbaycanda sənaye istehsalının miqyasının əhəmiyyətli dərəcə genişlənməsi və qabaqcıl dünya təcrübəsi əsasında bu sahədə yeni nailiyyətlərin əldə olunması əsas prioritet təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev “Müasirləşmə xətti yenə də gündəlikdədir” adlı əsərində bununla bağlı yazır: “2008-2013-cü illər güclü sənaye istehsalının yaradılması

və sənayenin şaxələndirilməsi dövrüdür. İntensiv iqtisadi inkişaf imkan yaradı* ki, sənaye potensialının artması bizim üçün ölkənin inkişafının mühüm prioritet istiqamətinə çevrilsin, sənayeləşmə prosesi yüksək sürətlə getsin. Sonrakı illərdə postindustrial cəmiyyətə keçid üçün yeni zəmin yaradılacaqdır”.

Bəzi alimlər hesab edirlər ki, Azərbaycanda sənaye potensialının gücləndirilməsi dedikdə, keçmiş SSRİ dövründə olduğu kimi, dövlət nəzarətindəki strateji müəssisələrin yaradılmasından getməməlidir. Dövlətin bu sahədəki siyasəti sadəcə sahibkarlığa kömək tədbirlərinin davamı olmalıdır. Dövlət özəl sənaye komplekslərinin normal fəaliyyəti üçün etibarlı təminat mexanizmləri yarada bilər (31, 22.02.2014). Bizim fikrimizcə, bu, kifayət deyil. Sənaye potensialının strateji sənaye sahələrində (maşınqayırma, əlvan və qara metallurgiya, neft-kimya kompleksləri və bir çox istehlak malları istehsalı) dövlət investisiyaları vasitəsi ilə gücləndirilməsi tələb olunur. Burada vaxt amili nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Azərbaycanın 2020-ci ilə qədər inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi strateji hədəf kimi müəyyən edilmişdir.

Sənayeləşmə kimi mürəkkəb problemin həlli ilə bağlı Yaponiyanın, Almaniyanın, Tayvanın, Türkiyənin və digər ölkələrin təcrübəsini öyrənmək və tətbiq etmək gərəkdir. Bu monoqrafiyanın müəllifinin mövqeyi daha ətraflı 5- ci fəsilə verilmişdir. Bəzi mütəxəssislər qeyri-neft sənaye sahələrinin sürətli və miqyaslı inkişafını neft hasilatının son illər azalmasını kompensasiya olunması ideyası ilə də əlaqələndirirlər. Ancaq elmi araşdırmalarımız göstərir ki, neft-qaz sektoru stabil inkişaf potensialına malikdir (paragraf 4.2).

2014-cü ildə tərtib edilmiş hökumət proqnozlarında 2015-2018-ci illərdə sənayedə məhsul istehsalının 2010-cu ilə nisbətən (əlavə dəyərə görə) 1245 milyon manat artması proqnozlaşdırılmışdır. Neft sektoru üzrə 1413 mln. manat azalma müəyyən edilmişdir ki/ bunn da hansısa neft və qaz hasilatı hesabına baş verəcəyi proqnozlaşdırılmır. Ancaq, bu real deyil. Çünki 2018-ci ildə neft hasilatının 2010-cu ilə müqayisədə 1,3 dəfə azalması proqnozlaşdırılmışdır. Məsələn ondadır ki, 2018-ci ilə ixrac neftinin qiymətini də azaldaraq, (90 dollar bərel) proqnozlaşdırma aparmışlar. Ancaq son üç ildə Azərbaycan neftinin qiyməti 100 dollardan az olmamışdır. Uzun dövr ərzində (təxminən 2002- ci ildən) belə proqnozlaşdırma qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafına dair obyektiv vəziyyəti əks etdirmir (Daha ətraflı 4.2 sayılı paragrafda). 2012-ci ilə nisbətən 2018-ci ildə sənaye məhsulu istehsalının 2,6 faiz artması (əlavə dəyərə görə), o cümlədən qeyri-neft sənayesinin artımı 1,5 dəfə müəyyən edilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, sənayenin qeyri-neft sektorunun orta səviyyədə üstün inkişaf tempi nəzərdə tutulmuşdur. Sənayedə yaradılan əlavə dəyərin artımının hamısı əsasən qeyri-neft sənaye sahələrində yaradılması proqnozlaşdırılmışdır. 2018-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə ipək və pambıq parçaları, xalça və xalça məmulatlarının, müxtəlif təyinatlı mebellərin, məişət kondisionerlərinin, soyuducuların, papiros və siqaretlərin, geyim əşyalarının, əcazılıq

məhsulların və bir çox digər emal məhsullarının istehsalının proqnozlaşdırılmış həcmi daxili tələbatdan çox-çox aşağıdır. Hal-hazırda yanmefabrikat və xammal halında ixrac edilən puluətilən və ilkin alimium istehsalının 2-3 dəfə artırılması müəyyən edilsə də, onların ölkə daxilində hazır məhsula qədər emal olunması proqnozlarda öz əksini tapmamışdır.

2015- 2018-ci illərə sənayenin qeyri-neft sahələri üzrə proqnozlarda hökumətin nəzərdə tutduğu bütün tədbirlər həyata keçirilsə də onların istehsal etdikləri məhsullar tələbatın ödənilməsi baxımından üstünlük təşkil etməyəcəkdir (2014-cü ildə hazırlanmış dövlət proqnozları).

Proqnoz hesablamalarında neftin ixrac qiymətinə qeyri-real yanaşma, əwəla, neft-qaz sektorunda reallığı əks etdirmir, proqnozlaşdırma mərhələsində iqtisadi artımda onun rolu süni surətdə azaldılır (aşağı salmır). İkincisi, proqnozlarda qeyri-neft sənaye sahələrinin masştablı inkişafı barədə ancaq görünüşü yaradır, real vəziyyəti təhrik edir. Bu sahədə proqnozlarda nəzərdə tutulan tədbirlərin hətta tam yerinə yetirilməsi emal sənayesinin inkişafını tələb olunan həcmdə təmin etmir. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasının 2010-cu ilə dövlət büdcəsi zərff’ndə qeyri-neft emal sənaye sahələrində 2012-ci ildə 4,9 milyard manatlıq məhsul istehsalı proqnozlaşdırılmış- dır. Faktiki istehsal 4,4 milyard manat təşkil etmişdir. Emal sənayesində onun xüsusi çəkisi proqnozlara nisbətən xeyli az olmuşdur (70%). Bu da neft-qaz sektorunun məhsul istehsalında proqnozla müqayisədə yüksək xüsusi çəkisini təmin edir. Belə ki, proqnozlara görə mədənçüxarma sənayesində 15,1 milyard manat dəyərində məhsul istehsal edilməli idi, faktiki olaraq ondan 1,7 dəfə çox istehsal edilmişdir. Onun sənayedə xüsusi çəkisi 65 əvəzinə 75 faizdən çox olmuşdur. Geyim istehsalı, kimya sənayesi, tikinti materialları istehsalı, metallurgiya sənayesi və digərləri üzrə proqnozlardan kənarlaşma 1,5-2 dəfədən çox olmuşdur.

4.22 və 4.23 sayılı cədvəllər 2012-ci ilin dövlət büdcə zərfinin materialları nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Burada, əvvəlki illərdə olduğu kimi diqqəti cəlb edən fakt proqnozların faktiki göstəricilərlə nə dərəcədə üst- üstə düşmələridir. Demək olar ki, neft-qaz sektoru istisna olmaqla bütün iqtisadi fəaliyyət növləri Ü2TƏ faktiki göstəricilərlə proqnozlar arasında cüzi kənarlaşmalar var. 2012-ci ildə neft-qaz sektorunda 14,4 milyard manat proqnoza qarşı faktiki istehsal həcmi 24,7 milyard manat olmuşdur. Bu sektorun sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi 61, 5 faiz əvəzinə 72 faiz təşkil etmişdir. Qeyri-neft sənaye sahələrinin xüsusi çəkisi, əksinə, 30 faiz əvəzinə 22 faizə bərabər formalaşmışdır. Kənarlaşmanın əsas səbəbi proqnozlarda əsas- landırılmamış qiymətlərdən istifadə edilməsidir. Uzun illərdir ki, proqnoz müəllifləri belə yanaşmanı tətbiq edirlər. Bütünlükdə sənaye üzrə kənarlaşma 1,5 dəfədir.

2018-ci ildə emal sənayesinin ümumi sənaye istehsalında 31 faiz olması proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə dəfələrlə azdır (cədvəl 4.22). Eyni vəziyyət xidmət sektoru üçün də xarakterikdir (sədvəl 4.23).

Cədvəl 4.22

**2018-ci ilə Azərbaycan sənayesinin proqnoz strukturu
(ümumi məhsul buraxılışına görə, mln. man.)**

	2010		2012		2018	
	Fakt	%-lə	Proqno	Fakt	Proqnoz	%-lə
Sənaye, cəmi	27978	100	23379	34418	32991	100
1 - mədən çıxarma sənayesi	20862	74,6	15108	25610	20177	61,2
• ondan xam neft və təbii qaz	20199	72,2	14408	24747	18642	56,5
2 - emal sənayesi	5736	20,5	6794	7032	10176	30,9
Ondan:						
Qida məhsulları istehsalı	2014	7,2	2542	2482	3735	11,3
Tütün məmulatları istehsalı	22	0,1	24	20	20	0,1
Toxuculuq sənayesi	25	0,1	39	58	63	0,2
Geyim istehsalı	26	0,1	38	38	86	0,3
Neft məhsulları istehsalı	2005	7,2	1900	1979	2416	7,3
Kimya sənayesi	196	0,7	323	157	304	0,9
Əczaçılıq məhsulları istehsalı	0,9	0,0	0,9	2	3	0,0
Tikinti materialları istehsalı	424	1,5	561	315	627	1,9
Metallurgiya sənayesi	56	0,2	173	318	594	1,8
Maşın və avadanlıqlar istehsalı	199	0,7	270	136	466	1,4
Mebel istehsalı	38	0,1	47	47	60	0,2
3 Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı və təchizatı	1235	4,3	1339	1724	2389	7,3
4 Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	155	0,5	138	202	249	0,8

Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının 2012-ci və 2015-ci ilin dövlət büdcəsi zərfi", kitabları, II, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, "Azərbaycan rəqəmlərdə", "Azərbaycanın sənayesi", Dövlətstatkom, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının əsas rəqabət üstünlüklerinden biri emal sənayesinin geniş miqyaslı inkişafı üçün zəngin xammal bazasının mövcudluğudur. Əsas problem onlardan səmərəli istifadə etməkdir. Xammal və ya - nmmfabrikat halında onların ixrac edilməsinə kvota qoyulmalıdır.

**2018-ci ilə Azərbaycanı iqtisadi stukturun proqnoz göstəriciləri
(üHİİni məhsul (xİdmət) buraxılışına görə, mln.man.)**

İqtisadi sektorlar	2010		2012		2018	
	Fakt	%-lə	Proqnoz	Fakt	Proqnoz	%-lə
Ümümi buraxılış, cəmi	57798	100	63098	74453	107198	100
1 Kənd, meşə və balıqçılıq	4118	7,1	5218	5206	7331	6,8
2 Sənaye	27989	48,4	23379	34418	32991	30,8
3 Tikinti	7494	13,0	11283	11010	24786	23,1
4 Xİdmət sektorları	18197	31,5	23218	23819	42090	39,3

Mənbə: «Azərbaycan Respublikasının 2012-ci və 2015-ci il dövlət büdcəsi zərfi», kitab, II, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, "Azərbaycanın milli hesabları", 2012, s.26. "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", "Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsi zərfi", kitab 1, 2013, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Qeyri-neft sənaye sektorunda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün «rəqabətin qorunması» konsepsiyasından «Rəqabətin inkişafı» konsepsiyasına keçilməsi zəruridir. Burada icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin vəzifələri və hüquqları əks etdirilməlidir. Fikrimizi faktlarla əsaslandırmaq istərdik. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının informasiyasından görünür ki, 2010-cu ildə ölkəyə 3 milyard dollar dəyərində və ya ümumi icbalm 44 faizi səviyyəsində istehlak malları idxal edilmişdir. 2005-ci ildə ölkədə 13,4 min ədəd məişət soyuducuları istehsal edildiyi halda, 2010-cu ildə onların istehsalı 3,7 dəfə azalaraq cəmi 3,6 min ədəd təşkil etmişdir. Nəticədə ölkəyə 8,7 min ədəd məişət soyuducusu idxal edilmişdir. Cəmi 2,2 min ədəd məişət kondisionerləri istehsal edən ölkəyə 14 mindən çox kondisioner gətirilmişdir. Televiziya qəbul edicilərinin idxalı onların ölkə daxili istehsalından 1,6 dəfə çox olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin qeyri-neft məhsulları üzrə defisiti ildən ilə sürətlə artır (cədvəl 4.22a). 2010-cu ildə bu göstərici 4,5 milyard dollardan çox olmuşdur. 2014-cü ildə hazırlanmış dövlət proqnozlara görə 2018-ci ildə qeyri-neft sektorunun məhsullarının idxalı ixracdan 1,9 dəfə çox olmaqla 9,6 milyard dollara çatacaqdır. Məgər məqsəduyğun deyilmi ki, daxili bazarda böyük tələbat olan istehsal, istərsə də istehlak təyinatlı məhsulların istehsalını artırmaq, onların rəqabətqabiliyyətlərini yüksəltmək üçün dövlət və özəl maliyyə resurslarından əhəmiyyətli dərəcədə istifadə etməklə onların istehsalında dönüş yaradılsın?

Ölkədə rəqabəti və inhisarçılığı tənzimləyən, onlara nəzarət edən, rəqabəti inkişaf etdirə bilən müstəqil idarəetmə orqanının yaradılması tələb olunur. Belə rəqabət orqanının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin yanında

Antiinhisar siyasəti və istehlakçılann hüquqlannm müdafiəsi Dövlət Xidmətinin bazasmda yaradılması məqsəduyğundur. Respublika Dövlət Agentliyinin statusunda yaradıla bilən bu yeni qurum birbaşa hökumətə tabe olmalıdır. Ancaq bu halda rəqabət orqanının təşkilati və funksional müstəqilliyi təmin oluna bilər.

Sənayenin qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirilərkən müəyyən meyarlara əsaslanmaq lazımdır. Beynəlxalq təcrübəni və iqtisadi səmərəlilik amilini nəzərə alaraq sahə prioritetlərini seçərkən aşağıdakı meyarlara əsaslanmaq düzgün olaq:

- daha çox əlavə dəyər yaranan sahələr (məhsulun dəyərində xüsusi çəkisi);
- əhalinin məşğulluğu (çox əməktutumluluğu);
- ölkənin investiya resursları;
- daxili və xarici bazarların tələbatı;
- az kapitaltutumluluğu;
- daha çox mənfəətin təmin edilməsi;
- təbii xammal bazasının mövcudluğu;

Ancaq bu meyarların hər birini ayn-aynlıqda əsas götürməklə, sahə seçimini etmək düzgün olmaz.

Xammal və yanmfabrikat resurslarının hazır məhsullara qədər emal edilməsi Ön plana çəkilməlidir. 2011-ci ilin birinci yanm ilin sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına həsr olunmuş Nazirlər Kabinetinin iclasında respublika prezidenti demişdir ki, son məhsulun istehsalına qədər bütün texnoloji proses Azərbaycanda öz həllini tapmalıdır.

Hal-hazırda qeyri-neft sənaye sektorunda prioritet inkişaf potensialı sahələr çoxdur. Kimya, qara və əlvan metaUurgiya sənaye sahələri, kənd təsərrüfatı məhsullannm emah sektoru, tikinti materialları sənayesi, bütünlükdə istehlak malları istehsalı bu qəbildəndir. Onların perspektiv inkişafı ilə bağlı məsələlər üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik.

Yerli xammala əsaslanan yüngül sənaye sahələrini böhran vəziyyətindən çıxarmaqla, onların inkişafında dönüş yaradılması prioritetlər sırasındadır. Sahənin 2005-ci ildəki 216 müəssisəsindən 2013-cü ildə 170-i qalmışdır. Geyim hazırlayan müəssisələrin avadanlıqlannm fiziki və mənəvi cəhətdən aşınması 70 faizdən çoxdur. Digər tərəfdən onların fəaliyyəti əsasən yanmfabrikatlar istehsal etməkdən ibarətdir. Mövcud bazanın tələbi idxalın hesabına ödənilir. Sahənin inkişafı məqsədli dövlət proqrammı hazırlanmasını tələb edir.

Orta müddətli perspektivdə sənaye sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədləri sənaye istehsalının modernləşdirilməsi, strukturunun təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasıdır. Bu sahədə əsas tədbirlər istehsal avadanlıqlannm mənəvi və fiziki aşınmasının aradan qaldırılmasından,

milli məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin, sənayedə investisiya və innovasiya fəallığının artırılmasından, qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafının və emal fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılmasından ibarətdir.

İlham Əliyev 2005-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına aid Nazirlər Kabinetinin iclasındakı nitqində demişdir: “2006-cı ildə geniş sənaye inkişafı proqramı hazırlanmalıdır. O da qeyri-neft sektorunun inkişafı çərçivəsində olmalıdır. Biz indidən gələcək sənaye inkişafımızı müəyyən etməliyik: hansı sahələr inkişaf etməlidir, hansı sahələrə biz xaricdən investorları cəlb etməliyik, hansı sahələri özümüz işlətməliyik, sərmayələri haraya qoymalıyıq” (31, 01.02.2006). Ölkə prezidentinin 8 il öncə verdiyi tapşırmaq bu günə qədər tələb olunan həcmdə və səviyyədə icra olunmayıb.

Azərbaycan hökumətində əmindirlər ki, neftdən asılılığın minimuma endirilməsini yalnız qeyri-neft sektorunun, ö cümlədən qeyri-neft sənaye sahələrinin səmərəli inkişafı təmin edə bilər. Ancaq bəzi hökumət rəsmiləri hesab edirlər ki, hökumətin qeyri-neft sənaye siyasəti, sadəcə olaraq, sahibkarlığa kömək tədbirlərinin davam etdirilməsindən ibarət olmalıdır. Onların fikrincə, hökumətin vəzifəsi belə müəssisələrin normal fəaliyyətinə etibarlı təminat mexanizmləri yaratmaqdan ibarət ola bilər. Bizim fikrimizcə, hökumət indiyə qədər olduğu kimi, gələcək illərdə də qeyri-neft sənaye sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafında aparıcı rolunu malik olmasını təmin edən vəzifələrin dövlət-özəl partnyorluğu əsasında həyata keçirməlidir. Məlumat üçün qeyd edək ki, bütünlükdə emal sənaye məhsulunun ümumi istehsalında qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 59 faizdən 2010-cu ildə 55 faizədək aşağı düşüb. 2010-cu ildə qeyri-neft sənayesinin ayrı-ayrılıqda sahələrində bu göstərici 60-100 faiz civarındadır. Kimya, metallurgiya sahələrində, kompyuter, maşın və avadanlıqlar istehsalında dövlət mülkiyyəti üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif dövlətlərin sənaye siyasəti müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. Sənayedə və bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında yaranmış durumdan asılı olaraq sənaye siyasətinin bu və ya digər istiqaməti seçilir. Ən çox istifadə olunan istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir:

- daxili tələbatın stimullaşdırılması;
- sənaye müəssisələrinin dövrü kapitalı ilə təmin edilməsi;
- lokomotiv rolunu oynaya bilən sahələrin (yanacaq-enerji kompleksi, mənzil tikintisi, avtomobilqayırma və s.) inkişafı;
- idxalı əvəzləyən sahələrin inkişafı;
- sənaye daxili inteqrasiyanın sürətləndirilməsi;
- “zəncirvari” istehsalın təşkili (maliyyə-sənaye qrupu tipində)

Bizim fikrimizcə, mövcud durumda Azərbaycan hökumətinin sənaye siyasətinin istiqaməti ixrac yönümlü olmaqla, daxili tələbatın stimullaşdırılmasından, idxalı əvəzləyən sahələrin prioritet inkişafından, daxili bazanın

qorunmasından, iri inteqrasiya olunmuş istehsal müəssisələrinin, holding- lərin və maliyyə-sənaye qruplarının yaradılmasından ibarət ola bilər. Azərbaycan sənayesinin indiki durumunda qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafında dövlətin öz investisiyalan ilə iştirak etməsi barədə bizim mövqeyimiz monoqrafiyamın 5.4 sayılı paraqrafında ətraflı açıqlanmışdır.

2011- 2015-ci illərdə qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsulun bütünlükdə artımın yüz faiz investisiyalann hesabına əldə edilməsi hökumət tərəfindən proqnozlaşdırılmışdır. Bu da onun nəticəsidir ki, bu sektorda ümumi daxili məhsulun 2015-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 49 faiz artmasını nəzərdə tutmuşlarsa, investisiyalann artımı 65 faiz proqnozlaşdırmışlar. Beləliklə, ümumi daxili məhsulun artımı qeyri-neft sektoruna yönəldiləcək investisiyalann iqtisadi səmərəliliyi ilə balanslaşdırılmamışdır (“Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il dövlət büdcəsinin zərfi”ndən).

Elmi araşdırmalardan çıxan qənaətimiz ondan ibarətdir ki, qeyri-neft sənaye sektorunun 2018-ci ilə qədər hökumət proqnozlan 2020-ci ilə qədər müəyyən edilmiş konsepsiyanın yerinə yetirilməsini təmin etməyəcəkdir.

4.7. Regionların ixtisaslaşdırılması və meqopolislərin yaradılması

İstər sovet, istərsə də müstəqillik dövrlərində ölkə regionların iqtisadi və sosial inkişafı hökumətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onların iqtisadi inkişafını miqyaslı etmək, mövcud təbii və əmək resurslarından tam və səmərəli istifadə etmək əsasında sürətləndirmək məqsədilə müstəqillik illərində dövlət proqramları qəbul edilmiş və həyata keçirilir. Nəticədə diqqətəlayiq uğurlar əldə edilmişdir. Belə ki, yeni daimi iş yerlərinin 70 faizə qədəri regionlarda (Bakı şəhərindən kənar ərazilər) yaradılmış, regionların istehsal və sosial infrastrukturunu yenidən qurulmuş və inkişaf etdirilmişdir. Müasir dövrdə milli iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi olan regional inkişafa 2003-cü ildən sonra xüsusi diqqət yetirilmiş və proqram xarakterli tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2004-2012-ci illərdə regionlarda əsas kapitalla investisiya qoyuluşu on dəfələrlə artaraq, 27,5 milyard manata və ya ölkə üzrə investisiyalann 34,3 faizinə çatmışdır.

2004- cü ildə ölkənin iqtisadi durumunun düzgün qiymətləndirilməsi əsasında qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008- ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı »nın məqsədini konkret rayonun və şəhərin uzun illər yığılıb qalmış iqtisadi və sosial problemlərinin həlli kimi qiymətləndirmək kifayət deyil. Bu Dövlət Proqramı Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinin strategiyasını müəyyən etmişdir. Bu strategiyanın mahiyyəti bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının sahəvi və regional strukturunun təkmilləşdirilməsindən, neft və neftin qiymətindən asılılığın

minimumu endirilməsindən, əhalinin ləyaqətli məşğulluğunun təmin edilməsindən, şəhər və rayonların infrastrukturunun modernləşdirilməsindən, regionların investisiyaya cəlbedicilik imicinin yüksəldilməsindən ibarət olmuşdur. Proqram bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasının, dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayan və strateji əhəmiyyətli ilk dövlət sənədi olmuşdur. Hal-hazırda regional inkişaf dövlət proqramları iqtisadi idarəetmədə dövlət tənzimlənməsinin bir forması kimi tətbiq edilir.

4.25 sayılı cədvəldən görünür ki, 2003-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün əsas kapitala 6,7 milyard manatdan çox investisiya istifadə edilmişdir ki, bu da ölkə üzrə əsas kapitala investisiyaların 18 faizinə bərabərdir («region» sözü Bakı şəhəri əhatə olunmayan ərazilər nəzərdə tutulanda istifadə edilir). 2003-cü illə müqayisədə 2008-ci ildə belə investisiyalar 2,6 milyard manat artmış və 2836 milyon manat təşkil etmişdir. Həmin dövrdə neft sektoru çıxılmaqla, ölkə üzrə əsas kapitala investisiyaların 42,3 faizi bu regionlarda istifadə edilmişdir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə 2004-2011-ci illərdə verilmiş 815 milyon manat həcmində güzəştli kreditlərin 80 faizi regionların payına düşmüşdür. Apardığımız elmi araşdırmalar göstərir ki, ancaq regionlarda yaranan gəlirlər onların iqtisadi və sosial inkişafına yönəldilmiş investisiyaların həcminə adekvat deyildir. Bu problemin tədqiqatı ilə bəlgəli məsələyə bir qədər sonra qayıdacağıq. Burada onu qeyd edim ki, investisiyaların səmərəliliyi çox aşağıdır. Bakı şəhəri istisna olmaqla, 2003-2009-cu illərdə regionlarda iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə 8,8 mlrd, manat həcmində investisiya qoyulmuşdur ki, bu da respublika üzrə investisiyaların beşdə birinə bərabərdir. Bu investisiyaların hesabına ümumi dəyəri 5,5 mlrd, manat olan onlarla yeni zavod və fabriklər tikilib istifadəyə verilmiş, yüzlərlə mövcud müəssisə və istehsal xətləri rekonstruksiya edilmiş və genişləndirilmişdir. İqtisadi rayonlardan (Bakı şəhərindən başqa) ən çox investisiya Naxçıvan iqtisadi rayonunda, yəni 997 mln. manat və ya region investisiyalarının 15 %-i istifadə edilmişdir. Əsas kapitala investisiyaların tərkibində Bakı şəhərinin xüsusi çəkisi xeyli azalmış, regionlarınki isə dəfələrlə artmışdır.

Regionlarda müasir texnologiyalara əsaslanan iri sənaye müəssisələri və kompleksləri yaradılmışdır. Nəticədə regionların sənayeləşdirilməsi və dinamik iqtisadi inkişafı istiqamətində nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, 2003-2013-cü illərdə regionlarda ümumi məhsul istehsalı 3,2 dəfə, sənaye məhsullarının buraxılışı 3,1 dəfə artmışdır. Bakı şəhəri istisna olmaqla, 2003-cü illə müqayisədə 2010-cü ildə regionlarda mal (xidmət) istehsalının ümumi həcmi artaraq 2,8 milyard manatdan 10,3 milyard manata çatmışdır. Regionlarda ümumi mal (xidmət) istehsalında sənayenin xüsusi çəkisi

18,6%, kənd təsərrüfatının payı 34,4% təşkil etmişdir. Neft sektorunu nəzərə almasaq, 2010-cu ildə ölkənin sənaye məhsulunun 43%-i regionlarda istehsal edilmişdir. Regionlarda sənaye məhsulunun istehsalı 2003-cü ildəki 612 milyon manatdan 2010-cu ildə 2727 milyon manata qədər artmasına baxmayaraq, respublika üzrə bütünlükdə sənaye məhsulunun cəmişi 9,7 faizi regionlarda istehsal olunmuşdur. 2003-2010-cu illərdə Naxçıvan iqtisadi rayonunda sənaye məhsulunun artım tempi 10 dəfə, Şəki-Zaqatalada 3,1, Lənkəranda, Quba-Xaçmazda və Dağlıq Şirvanda 2,2-2,7 dəfə təşkil etmişdir. Ən yüksək artım tempi Naxçıvan iqtisadi rayonunda baş vermişdir. Nəticədə bəzi iqtisadi rayonların sənayeləşdirilməsi istiqamətində irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Belə ki, Naxçıvan iqtisadi rayonunda ümumi məhsul (xidmət) istehsalında sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi 3 dəfə artaraq 27 faizə çatmışdır*. Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında da sənayenin xüsusi çəkisi xeyli yüksəlmişdir.

Regional inkişafda mövcud olan mühüm əhəmiyyətli meyllərdən biri də daxili investisiyalann üstünlük təşkil etməsidir. Bütün bu mütərəqqi dəyişikliklər bazar iqtisadi sisteminin mühüm keyfiyyət göstəricisi olan gəlirlərin artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Bakı şəhəri nəzərə alınmadan, digər şəhərlər və rayonların büdcələrinin yerli gəliri 10 dəfə artmış, 2003-cü ildəki 39,1 mln. manatdan 2009-cu ildə, yəni birinci regional dövlət proqramının icra müddəti qurtardıqdan sonra 387 mln. manata çatması proqnozlaşdırılmışdır. Ancaq respublika əhəmiyyətli 8 şəhərin (Şirvan, Yevlax, Lənkəran, Gəncə, Mingəçevir, Naftalan, Sumqayıt, Şəki) ümumi gəlirlərindən onların büdcələrinə aid edilmiş gəlirlərin üç dəfəyə qədər artmasına baxmayaraq, regional büdcələrin gəlirləri onların bütünlükdə iqtisadi inkişafına adekvat olmamışdır. Qənaətimizin əsaslı olduğunu nümayiş etdirmək üçün bir neçə hesabat materialına və rəsmi hesablamalara istinad etməyi lazım bilirik. 2008-ci ildə regionlarda 9,5 milyard manat dəyərində məhsul istehsal edilmiş və xidmət göstərilmişdir. Ancaq onların ümumi (Bakı şəhəri istisna olmaqla) gəlirləri 229 mln. manat və ya ümumi məhsul (xidmət) buraxılışının cəmişi 2,4 %-ni təşkil etmişdir. Bu da orta respublika səviyyəsindən 4 dəfə azdır.

Şəhər və rayon büdcələrinin dövlət büdcəsi hesabına balanslaşdırılması regionların rəhbərlərində kiminsə himayəsində olmaq əhval-ruhiyyəsi yaradır. Hər şeydən öncə problemin həllinə istiqamətlənmiş müvafiq normativ-hüquqi baza yaratmaq lazımdır. Regional rəhbərlər mərkəzi idarəetmə orqanları ilə birlikdə regionun özünü maliyyələşdirməyə keçməsinə təmin edən proqram hazırlamaladırlar.

**Birinci Regional Dövlət Proqramı çərçivəsində əsas kapitala investisiya
qoyuluşunun həcmi və dinamikası**

	İqtisadi rayonlar	2003-cü il		2005-ci il		2008-ci il		2003-2008-ci illər		2008- ci il, 2003- cü ilə nisbəti, dəfə
		Mln. man	%-lə	Min. man	%-lə	Mln. man.	%-lə	Mln. man.	%-lə	
	Azərbaycan Respublikası	3786,4	100	5769	100	9944,2	100	38128,9	100	3,0
1	0 cOmlədən Bakı şəhəri	3557,3	94,0	5098,75	88,4	6273,4	63,1	29804,1	78,2	2,2
2	Abşeron iqtisadi rayonu	24,32	0,6	135,51	2,3	379,8	3,8	1073,5	2,8	8,0
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	25,36	0,7	69,52	1,2	372,4	3,7	805	2,1	15,5
4	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	9,43	0,2	16,04	0,3	190,6	1,9	491,3	1,3	11,5
5	Lənkəran iqtisadi rayonu	13,21	0,3	92,65	1,6	140	1,4	492,9	IZ	11,2
6	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	16,3	0,4	34,23	0,6	611,0	6,1	991,5	2,6	38,3
7	Aran iqtisadi rayonu	42,1	1,1	118,22	2,1	582,2 ^	5,9	1325,6	3,5	4,8
8	Yuxarı Qarabag iqtisadi rayonu	12,22	0,3	42,55	0,7	131,6	1,3	339,4	0,9	10,6
9	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2,35	0,1	26,48	0,5	118	1,2	243,2	0,6	41
10	Naxçıvan iqtisadi rayonu	63,21	1,7	126,05	2,2	309,7	3,1	997,3	2,6	5Z
11	Regionlar üzrə cəmi	208,5	5,5	662	11,5	2835,7	28,5	6712,6	17,6	

Mənbə: «Azərbaycanın regionları» «Azərbaycanda tikinti» Dövlət - ^tatkom əsasında tərtib edilmişdir. *İnvestisiyaların müəyyən hissəsi regionlar üzrə bölüşdürülmür.*

Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin birinci yansımın sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasda AR Prezidenti demişdir: «Elə bir bölgə yoxdur ki, öz daxili resursları hesabına yaşaya bilsin... Ancaq biz çalışmalıyıq ki, hər bir bölgə özünə xas olan xüsusiyyətlərdən, spesifik coğrafi və ərazi imkanlarından istifadə edərək, özünü maksimum dərəcədə yerli istehsalı artırması hesabına təmin edə bilsin» (31,14.07. 2010). 2012-ci il dövlət büdcəsinin Milli Məclisdə müzakirəsi zamanı respublikanın Maliyyə Naziri də haqlı olaraq vurğulamışdır ki, regionların özünü maliyyələşdirmə prinsipinə keçməsinin təmin edilməsi mühüm strateji vəzifələrdən biridir. Regionların özünü maliyyələşdirmə prinsipinə keçməsinin təmin etmək üçün elə idarəetmə sisteminin qurulması tələb olunur ki, o, yerli icra hakimiyyəti orqanlarında müəssisələrin gəlirli işləməsində stimula yarada bilsin.

**2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonların
büdcə göstəriciləri (min manat)**

	Regionlar	Cəmi gəlirlər	Şəhər və rayon yerli büdcə gəlirə aid olan məbləğ	Yerli büdcələrin xərcləri, cəmi	Mərkəzləşdirilməmiş iş xərclərdən dotasiya (bələdiyyə- yəllərsiz)	Yerli büdcə gəlirlərinin yerli büdcə xərclərinə nisbəti, %-lə	Dotasiyanın xərclərə nisbəti, %-lə
I	Naxçıvan MR	50200	40200	271700	231500	14,8	85,2
II	Respublika əhəmiyyətli şəhərlər, cəmi (Bakıdan başqa)	109899	105394	221500	116106	47,6	52,4
1	Şirvan	8238	7980	14027	6047	56,9	43,1
2	Yevlax	7011	6338	18764	12426	33,8	66,2
3	Lənkəran	12616	12080	27127	15048	44,5	55,5
4	Gəncə	21435	20444	49457	29013	41,3	58,7
5	Mingəçevir	6536	6240	24554	18314	25,4	74,6
6	Naftalan	766	731	2547	1817	28,7	71,3
7	Sumqayıt	43086	41954	55955	14001	75,0	25,0
8	Şəki	10212	9627	29069	19442	33,1	66,9
III	Digər rayon və şəhərlər (Bakı və Naxçıvan MR başqa)	230664	209776	854115	644339	24,6	75,4
IV	Bütün şəhər və rayonlar (Bakı və Naxçıvan MR başqa)	340563	315170	1075615	760445	29,3	70,7
V	Bakı şəhəri	4129437	117026	117026	—	100	—
VI	AR şəhər və rayonları (Naxçıvan MR başqa)	4470000	432196	1192642	760445	36,2	63,8
	Bütün regionlar, cəmi (Bakıdan başqa)	390763	355370	1347316	991945	35,8	73,6

Mənbə: «Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında» qanun, («Azərbaycan» qəzeti, 22.12.2009). Həmin ilin dövlət büdcəsinə əlavələr nəzərə alınmaqla, müəllif tərtib edilmişdir.

Regional büdcə gəlirlərinin miqyasının iqtisadi inkişafa adekvat planlaşdırılmaması regional inkişafa qoyulan investisiyalann həcmi və tikilib istifadəyə verilmiş istehsal gücləri də göstərir. Belə ki, 2003-2008-ci illərdə regionların inkişafına yönəldilən investisiyalann iqtisadi səmərəlilik əmsalını ən aşağı səviyyədə, yəni ildə 10% (normativ qayıtma müddəti 10 il) qəbul etsək, onda investisiyalardan istifadədən əldə olunan gəlirin artımı ən azı 671 mln. manat ola bilər. Ancaq bu dövrdə şəhər və rayonların cəmi gəlirləri (Bakı şəhərindən başqa) 179 mln. manat artmışdır. «Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında» qanunla şəhər və rayonlar üzrə (Naxçıvan MR nəzərə alınmadan) cəmi gəlirlər 5312 mln.

manat təsdiq edilmişdir. Bu gəlirlərin yalnız 7,8%-nin regionlarda yaranması, qalanlarının isə Bakı şəhərində formalaşması nəzərdə tutulmuşdur. Məhz buna görə də regional gəlirlər şəhər və rayon büdcələrinin xərclərini ödəmir və onlara külli miqdarda dotasiya verilir (cədvəl 3.23). 2012-ci ildə şəhər və rayonlara ayrılan dotasiya 791,5 mln. manat olmaqla, region xərclərinin 61%-i qədərini maliyyələşdirmişdir. Şəki, Lənkəran, Mingəçevir, Naftalan, Yevlax şəhərlərinin xərclərinin 60-70%-ə qədərini dotasiya hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Onu da qeyd etmək istərdik ki, regional büdcələrə ayrılan dotasiyanın məbləği, Sumqayıt şəhəri istisna olmaqla, digər respublika əhəmiyyətli şəhərlər üzrə də azalmağa bilmir. İlk dəfə olaraq, 2012-ci ildə Sumqayıt şəhəri öz gəlirləri ilə xərclərini tamamilə maliyyələşdirmişdir. 2012-ci ildə Gəncə şəhərinə ayrılan dotasiya 2003-cü ilə nisbətən 3,8 dəfə. Şəki şəhərinə ayrılan dotasiya 4,2 dəfə çox olmuşdur. Yeddi respublika əhəmiyyətli şəhər üzrə bu rəqəm 4 dəfə təşkil edir. Sevindirici haldır ki, 2014-cü ildə Sumqayıt, Mingəçevir və Şirvan şəhərləri, Abşeron və İmişli rayonları xərclərini öz gəlirləri hesabına təmin etmişlər. Təəssüf doğuran odur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasına ayrılan dotasiya azalmağa bilmir. 2014-cü ildə ona verilən dotasiya 2010-cu ilə nisbətən 1,2 dəfədən çox artmışdır.

Pozitiv irəliləyişlərə baxmayaraq, regionların iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsində fərqlər aradan qaldırılmamış, şəhər və rayon büdcələrinin yerli gəlirləri onların xərclərinin 15-35 faizini təmin etmişdir.

Region büdcələrinin maliyyə təminatında yaranan vəziyyətin motivi və səbəbləri çox müxtəlifdir. Bu tədqiqatda onları ətraflı vermək mümkün olmadığına görə, yerli gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə artınması üçün ehtiyatların olmasını göstərmək məqsədilə aşağıdakı faktlara diqqət etməyi lazım bilirik.

Regional büdcə gəlirlərinin onların real ehtiyatlarından xeyli az planlaşdırılmasını nümayiş etdirmək məqsədilə Naxçıvan və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarının hesabat materiallarına daha ətraflı müraciət etmişik. Belə ki, Naxçıvan iqtisadi rayonunun özünün iqtisadi göstəriciləri son illərdə orada yaradılmış istehsal (xidmət) potensialına adekvat deyil. 2003- 2010-cu illərdə bu regionda 55 emal müəssisəsi işə salınmışdır. Burada təkcə sənayeyə aid 54 yeni istehsal müəssisəsi və sahəsi yaradılıb, sənaye məhsulunun istehsalı 2003-cü illə müqayisədə 11 dəfə artaraq 2010-cu ildə 164 mln. manat təşkil etmişdir. Həmin dövrdə iqtisadi rayon üzrə ümumi məhsul buraxılışı on dəfələrlə artaraq 232 mln. manatdan 1,5 milyard manat çatmışdır. Ancaq dövlət büdcəsinə daxil olan yerli gəlirlərin ümumi məhsul buraxılışına nisbəti cəmi 7,2% təşkil etmişdir. 2010-cu ilə iqtisadi rayonun büdcəsinə aid olan yerli gəlirlər 40 mln. manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Bu da ümumi məhsul (xidmət) buraxılışının 2,7 faizini təşkil

etmişdir. Faktiki olaraq, bu məbləğ artıqlaması ilə daxil olmuşdur. 2012-ci ildə büdcə xərclərini tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən Muxtar Respublikanın büdcəsinə 258 min. manat və ya 2003-cü ilə nisbətən 9 dəfə çox dotasiya aynması təsdiq edilmişdir. 2012-ci ildə Muxtar Respublikanın büdcə xərclərinin 85-ə qədərini dotasiya hesabına maliyyələşdirilmişdir. Muxtar Respublikada həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən biri sənayenin üstün inkişafının təmin olunmasıdır. Ötən illər sənaye müəssisələrinin yaradılmasına və inkişafına xüsusi fikir verilmişdir. Yaradılan sənaye müəssisələrində daxili bazanın tələbatı ilə yanaşı, ixracçı məhsulların istehsalı da artmışdır. Əgər 1989-cu ilin əvvəlində Muxtar Respublikada 40 sənaye müəssisəsi fəalləşənlər göstərirdisə, 2011-ci ilin əvvəlinə müəssisələrin sayı artaraq 423-ə çatmışdır (31, 27.01.2011). Muxtar Respublikanın rəhbərliyi düzgün olaraq hesab edir ki, daxili bazanın qorunmadan inkişafı mümkün deyil. Belə bir amil də nəzərə alınırsa ki, yerli istehsalın inkişafı, bir tərəfdən, daxili bazanın mal təminatını yaxşılaşdırır, digər tərəfdən, xaricə valyuta axımını qarşısını alır və idxaldan asılılığın azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emal sahələrinin əlaqəli şəkildə inkişafı təmin edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilir. İstehsal olunan buğda mərkəzləşdirilmiş qaydada satın alınır. Şəkər çuğunduru istehsalı sürətlə artırılır. Bu sahədə İran İslam Respublikası ilə məhsul mübadiləsi həyata keçirilir. Muxtar Respublikada 108-i ərzaq və 184-ü qeyri-ərzaq olmaqla 292 adda məhsul istehsal olunur. 2013-cü ildə yeni istehsal müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində istehsal olunan 332 növ məhsula olan tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilir. Bu məhsullardan 106-ı ərzaq, 226-ı qeyri-ərzaq məhsulları olmuşdur. Bütün bu diqqətəlayiq uğurlara baxmayaraq, Naxçıvan MR-ına verilən dotasiya onun xərclərinin 90%-nə bərabərdir. Muxtar Respublikaya dotasiyanın məbləği azalmır, hətta 2005-ci illə müqayisədə hökumət onu 4,5 dəfə artırmışdır.

Hökumət tərəfindən regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, 2010-cu ildə şəhər və rayon büdcələrinə 760,5 milyon manat və ya 2005-ci illə müqayisədə 2,8 dəfə çox dotasiya verilmişdir. Respublikanın iqtisadi rayonlarından hamısı dövlət büdcəsindən dotasiya almışdır. Hətta Respublika əhəmiyyətli səkkiz şəhərdə orta hesabla yerli büdcə xərclərinin 50 faizi dotasiya hesabına təmin edilmişdir. Yevlax, Gəncə, Lənkəran və Şəki şəhərlərinin yerli büdcə gəlirləri onların xərclərindən 2-3 dəfə az olmuşdur. Onu da diqqətə çatdırmaq zəruri hesab edirəm ki, bu şəhərlərdə yaranan bütün gəlirlərin 96 faizi onların büdcələrinə aid edilir. Qalan 4% isə «Avtomobil yolları» büdcədən kənar fonda daxil olur.

Dövlət büdcəsinin xərclərində yerli büdcələrə
(şəhər, rayon, bələdiyyə büdcələrinə) transferlər

S.S.	Göstəricilər	2008-ci il	2010-cu il	2012-ci il
1	Dövlət büdcəsinin xərcləri, mln.man	11060,6	12275,3	17072,0
2	Yerli büdcələrə (Naxçıvan MR və bələdiyyələr daxil olmaqla) transfer,	815,8	995,5	1054,6
3	Yerli büdcələrə transferin xüsusi çəkisi, faizlə	7,4	8,1	6,2
4	Regionlarda məhsul (xidmət) istehsalı mln.man. (hesabat), Bakı şəhərindən başqa	9540,3	10311,3	17021
5	Şəhər və rayonların büdcə təyinatlı cəmiyyətləri, Bakı şəhərindən başqa mln.man	254,2	390,7	461,5
6	Həmçinin, məhsul (xidmət) istehsalına nisbəti, imizlə	2,7	3,8	2,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında müvafiq illərdə qəbul edilmiş qanunların əsasında müəllif tərtib etmişdir. Əvvəlki cədvəllərdən fərqli olaraq, bu cədvəldə bələdiyyə büdcələrinə transfer nəzərə alınmışdır.

Gəncə-Qazax kimi böyük real iqtisadi gücə malik olan regionda dotasiyanın məbləği regional büdcənin gəlirlərinə aid edilən məbləğdən 2 dəfə çoxdur. Regional büdcə gəlirlərinin 66 faizinin maliyyə mənbəyini dotasiya təşkil edir. Regionun iqtisadi potensialını xarakterizə edən bir neçə faktı diqqətə çatdırmaq istərdik. 2003-2010-cu illərdə bu iqtisadi rayonda 11 sənaye müəssisəsi və istehsal sahələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Şəmkir rayonunda «Şərq Ulduzu» MMC kimi müasir şərab emalı zavodu tikilmişdir ki, bu da rayonda üzümçülüğün inkişafına təkan vermişdir. «Akkord» şirkətlər qrupu Ağstafada 1500-ə qədər işçisi olan iri tikib fabriki inşa etmişdir, 2009-cu ildə Gədəbəy rayonunda qızıl-mis emalı zavodu. Qazax rayonunda Daş Salahlı Bentonit emalı zavodu, Gəncə şokolad fabriki inşa edilmişdir.

“Daşkəsən filiz saflaşdırma” səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin satışı üzrə investisiya müsabiqəsinin qalibi olan İngiltərənin «Detal» şirkəti **2010-** cu ildə Gəncədə poladərilmə zavodunun tikintisini başa çatdırmışdır. Şirkət dəmir filizinin yataqdan çıxanmasından tutmuş ha^ polad məmulatının istehsalınadək bütün prosesləri özü həyata keçirir. Burada polad borular, inşaat profilli armatur və digər sahələrdə istifadə olunacaq məhsulların istehsalı nəzərdə tutulmuşdur. **2010-**cu ildə şirkət **69,3** min ton dəmir filizi və konsentrantlarını İngiltərəyə ixrac etmişdir (**25**, Dövlətstatkom, **2011. S.256**). Göygöl filiz sahəsində qızıl və gümüşün proqnoz ehtiyatlarının hesablanması başa çatmış və bu sahənin Azərbaycanda ən tri yataqlardan

biri olduğu aşkarlanmışdır. Şəmkir çay üzərində dəyəri 400 mln. manat olan böyük kompleks yaradılmışdır. Kompleksə su elektrik stansiyası, qidalan- dıncı kanalları olan su anban daxildir. 70 min hektardan çox torpaq sahəsinin su təminatı yaxşılaşdırılacaqdır. 2003-2008-ci illərdə bütünlükdə iqtisadi rayonda əsas kapitalla 805 mln. manat investisiya yönəldilmişdir.

Diqqəti cəlb edən meyllərdən biri də bütün regionlarda büdcə təyinatlı gəlirlərin ümumi məhsul (xidmət) istehsalının həcmi ilə müqayisədə çox az olmasıdır. Əwəla, 2003-2010-cu illərdə ölkə üzrə istifadəyə verilən qeyri- neft emalı müəssisələrinin 95 faizi regionlarda yaradılmışdır. 2010-cu ildə 10311 mln. manatlıq məhsul istehsal edən 9 regionda cəmi büdcə təyinatlı 336,7 mln. manat gəlir yaranmışdır. Bu da hər manatdan 3 qəpik və ya orta respublika səviyyəsindən 3 dəfə büdcə təyinatlı az gəlir deməkdir.

Regionlarda gəlirlərin azlığına təsir edən əsas amillərdən biri onların iqtisadi strukturudur. Məsələn, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında sənaye sektorunun xüsusi çəkisi 6-8 faiz olduğu halda, xidmət sektorunun xüsusi çəkisi 45-60 faiz təşkil edir. Bu regionlarda aqrar sektor da üstünlük təşkil edir (40-45 faiz). Sənayenin zəif inkişafı və aqrar sektorun vergilərdən azad olunması büdcə gəlirlərini azaldan amil, turizmin inkişafı isə gəlirləri artıran amil kimi çıxış edir.

Cədvəl 4.28

2010-cu ildə iqtisadi rayonların inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər

S.S.	İqtisadi rayonlar	Adambaşına, manat		
		Ümumi məhsul (xidmət) istehsalı	Cəmi büdcə təyinatlı gəlirlər	Əhalinin gəlirləri
	Azərbaycan Respublikası	5231	491	2810
1	Bakı şəhəri	17751	1974	6584
2	Abşeron iqtisadi rayonu	1288	129	2037
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	1511	48	1922
4	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1365	52	1752
5	Lənkəran iqtisadi rayonu	984	38	1638
6	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2171	57	1906
7	Aran iqtisadi rayonu	1607	48	1850
8	Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	438	24	397
9	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1490	49	1688
10	Naxçıvan iqtisadi rayonu	3574	122	2457

Mənbə: «Azərbaycanın regionları», Dövləstatkom, 2011, s.40-45, «Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında» «AR qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə AR Qanunu», («Azərbaycan» qəzetində dərc edilmişdir) əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Gəncədə, Şamaxıda, Xaçmazda, Abşeronda, İmişlidə, Lənkəranda Sabirabadda, Sumqayıtda iri istehsalı komplekslərinin yenidən qurulması və onlarla mühüm müəssisələrin tikilib istifadəyə verilməsi bütünlükdə regional büdcə gəlirlərinin miqyaslı artımında mühüm rol oynamaq imkanlarına malikdirlər.

Neft emalı sahəsində yeni müəssisə tikilməmişdir. 132 yeni müəssisə ancaq qeyri-neft emal sənayesində tikilib istismara verilmişdir. Mədənci-xarxa sənayesində yaradılan istehsal gücləri (obyektləri) bu statistikaya daxil edilməmişdir.

Cədvəl 4.29

İstifadəyə verilmiş mühüm sənaye obyektlərinin regional yerləşməsi

	Göstəricilər	2006-2010	2003-2011
1	Sənaye obyektləri, cəmi, ədəd	113	168
	0 cümlədən: qeyri-neft emalı sahələrində	97	132
	0 cümlədən: - Bakı şəhərində	5	6
	Naxçıvan MR	47	55
	Digər regionlarda	45	71
2	Ümumi sənaye obyektlərindən: - Bakı şəhərində		12
	-regionlarda		156
3	İstehlak malları istehsalı		83
	0 cümlədən: -Bakıda		3
	-Regionlarda		80

Mənbə: «Azərbaycanda tikinti», Dövlətstatkom, 2011, s.35-61 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

‘ Cədvəl 4JO

Azərbaycan sənayesinin regional strukturu (cari qiymətlərlə milyard manat)

Göstəricilər	2003		2007		2010	
	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə
1 Sənaye məhsulu, cəmi, o	4,98	100	22,4	100	27,98	100
- Regionlar	0,4	8,0	2,07	9,3	2,73	9,8
- Bakı şəhəri	4,58	92,0	20,33	90,7	25,25	91,3
2 Neft sektoru, cəmi	2,97	59,6	18,48	82,5	22,36	79,9
- Bakı şəhəri, o cümlədən:	2,97	59,6	18,30	81,7	22,06	78,9
a) < Neft-qaz hasilatı	2,34	47,0	16,18	72,2	19,9	71,1
b) - Neft emalı	0,63	12,6	2,12	9,5	2,16	7,8
- Regionlar	-	-	0,18	0,8	0,30	1,0
3 Qeyri -neft sektoru, ondan:	2,01	40,4	3,96	17,5	5,61	20,1
- Bakı şəhəri	1,61	32,3	1,85	8,3	3,19	11,4
- Regionlar	0,4	M	2,11	9,2	2,42	8,7

Mənbə: "Azərbaycanın Sənayesi" Dövlətstatkom, 2011, s.25-26 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

4.29 sayılı cədvəldən görünür ki, 2003-2011-ci illərdə 168 mühüm sənaye obyektı tikilib istifadəyə verilmişdir. Onların da 92 faizi regionlarda yaradılmışdır. Regionlarda 132 müəssisə qeyri-neft emal sənayesində tikilmişdir. Bütün bu diqqətə layiq uğurlara baxmayaraq, 2010-cu ildə ölkə üzrə sənaye məhsulunun 80 faizi neft sektorunda istehsal edilmişdir ki, bu da

2005- ci ilə nisbətən xeyli çoxdur. Qeyri-neft sektorunun payı 2005-ci ildəki 27 faizdən 15 faizə qədər azalmışdır. Bütünlükdə sənaye məhsulunun 91 faizi Bakı şəhərində istehsal edilmişdir. Digər rayonlarda yerləşən müəssisələrdə ölkə sənaye məhsulunun cəmi 9 faizi əldə edilmişdir. Diqqəti cəlb edən meyl ondan ibarətdir ki, Bakı şəhərində yerləşən qeyri-neft emal sənaye müəssisələrində istehsal olunan məhsulların həcmi bütünlükdə digər regionlara nisbətən 1,3 dəfədən çoxdur (cədvəl 4.30).

Bakı şəhəri və Naxçıvan iqtisadi rayonları nəzərə alınmadan orta hesabla ölkənin bütün şəhər və rayonlarının büdcə xərclərinin 70 faizinin mənbəyini dotasiya təşkil edir. 2010-cu ildə həmin inzibati ərazilərin cəmi dövlət büdcə gəlirləri 3406 mln. manat təşkil etmişdir. Onlardan 93%-i regional büdcə gəlirlərinə aid edilmişdir ki, bu da istehsal olunan məhsulun (xidmətlərin) Ümumi buraxılışının cüzi bir hissəsinə (2%) bərabər olur.

2010-cu ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda istismara verilmiş sutkalıq emal gücü 30 ton olan süd emalı zavodu, illik emal gücü 3,3-3,6 min ton olan tütün emalı zavodu regionun gəlirlərini xeyli artırmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Zaqatala rayonunun «İntertabakko» MMC-i tərəfindən tütünün istehsalı və emalı sahələri inkişaf etdirilir. Əsasən bərpası 2007-ci ildən başlanan tütünçülük təsərrüfatları «Verciniya» və «Berley» sortlarını yetişdirir və kəndlərin oirində yerləşən Zaqatala tütün emalı zavoduna təhvil verirlər. Zavod Zaqatala, Qax və Şəki rayonlarının kəndlərində fəaliyyət göstərən fermerlərlə müqavilə əsasında tütün alır. Zavodun 120 tütün qurutma kamerası olan 2 tütün qəbulu-qurudulması məntəqəsi vardır. Həmin məntəqələr mövsüm ərzində 2 min tondan artıq quru tütün istehsal etməyə qadirdir. Zavod son məhsul istehsalı üçün xammal məmulatları istehsal edir. 2011-ci ildə fermerlər 1100 ha tütün əkib becərmişlər. Zavodun texnoloji avadanlıqları ABŞ-dən, Bolqarıstandan, İtaliyadan gətirilmişdir. Zavodun özünün tütün əkmək üçün istixanaları və torpaq sahələri də vardır.

«Mətanət-A», «Azbentonit» MMS-lər, «Ay-qida», «Aysu», «Səhli- yalı», kimi sənaye müəssisələri, «Masazır «Duz» zavodu, Qobu, Aşağı Güzdək, Məmmədli kərpic zavodları kimi iri sənaye müəssisələri Abşeron iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının gücləndirilməsində və omm gəlirlərinin artınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilirlər. Rayonun ərazisində inşa edilmiş AZMDF zavodu mebel hazırlanmasında istifadə edilən MDF plitəsi istehsal edən MDB məkanında bu profilli ən böyük zavoddur. İndiyə qədər Azərbaycana idxal edilən bu plitələr ölkədə istehsal edilir.

2011-ci ildə «Azərikimya» İstehsalat Birliyinin Sumqayıt şəhərində yerləşən Etilen-poliutilen zavodunda texniki yeniləşmə işləri həyata keçirilmiş, Türkiyə və Almaniyaya şirkətlərinin istehsalı olan avadanlıqlara istehsal sahələrində quraşdırılmışdır.

Bakı şəhərinin Zirə qəsəbəsində 2010-cu ildə istifadəyə verilən yeni quşçuluq fabriki, illik istehsal gücü 1,2 min ton olan göbələk istehsalı və emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Müəssisə yerli bazarla yanaşı xarici bazara da məhsul ixrac edir. Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunda istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulan metanol zavodunun istehsal gücü birinci növbədə 560, ikinci növbədə 720 min tona çatdırılacaqdır.

Aran iqtisadi rayonuna daxil olan Biləsuvarda «Azərsun» Holdinqin «Naturel Green land» kənd təsərrüfatı müəssisəsi və illik gücü 60 min ton olan konserv zavodu fəaliyyət göstərir. İmişli şəhəri Aran iqtisadi rayonunun sənaye mərkəzinə çevrilir. İmişli şəkər zavodunun illik istehsal gücünün 600 min tona çatacağı gözlənilir (31.29.10.2011). Zavodun məhsulu 10-dan çox ölkəyə ixrac olunur. İstehsal gücü 150 min ton olan yem fabriki istifadəyə verilmişdir. Fabrikdə iribuynuzlu mal-qara, davar və quş yemləri istehsal edilir. Müasir avadanlıqla təchiz olunmuş digər yeni fabrik bitki yağları istehsal edir. İllik istehsal gücü 60 min ton olan kəllə qənd zavodunun tikintisinə başlamışdır. Azərbaycan Şəkər İstehsalı Birliyinin Etil spirti zavodu fəaliyyətə başlayıb. Yaxın gələcəkdə Belçika investorları tərəfindən rayonda ümumi dəyəri 200 mln. avro olan 6 zavodun tikilməsi planlaşdırılır (pendir, şüşə, bioenerji). Yevlax rayonunda «Lalə tekstil» tikiş, «Gilan» gön-dəri, «Arfa» mebel fabriklərində istehsal olunan məhsullar bir sıra Avropa ölkələrinə ixrac edilir.

2010-cu ildə Cəlilabaddakı «Şərab-2» ASC (illik gücü 560 min deka litr), Lənkərandakı «Palmali Holding» şirkətlər qrupunun Dondurma fabriki, Lənkəran konserv zavodu və Lənkəran çay fabriki istifadəyə verilmişdir.

Oxuyucuda elə təəssürat formalaşmasın ki, regionlarda yaranan dövlət büdcə təyinatlı gəlirlərin çox hissəsini respublikanın dövlət büdcəsinə mərkəzləşdirilmiş qaydada daxil edirlər və regional büdcələrə az gəlir aid olunur. Tamamilə əksinədir. Bakı şəhəri istisna olmaqla, digər şəhər və rayonlar üzrə gəlirlərin 100 faizi («Avtomobil yolları» məqsədli büdcə fonduna aid edilənlərdən başqa), şəhər və rayonların ərazisində fəaliyyət göstərən və mərkəzləşdirilmiş qaydada vergi uçotunda olan vergi ödəyicilərindən hesablanmış fiziki şəxslərin gəlir vergisi, əmlak və torpaq vergisi də 2012-ci ildən dövlət büdcə gəlirlərinə aid edilir.

Qeyd etmək istərdik ki, aqrar sektorun üstünlük təşkil etdiyi rayonlarda regional dövlət büdcə gəlirlərinin azlığını bu sektora verilən vergi güzəştləri ilə izah etmək olar. Aqrar sektorun maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi üçün investisiya təminatı baxımından vergi güzəştləri

indiki şəraitdə heç də səmərəli deyil. Müəllifin bu qənaətinin əsaslandırılması ətraflı olaraq 2008-ci ildə «Azərbaycan» qəzetində (19.03.2008), Vergilər Nazirliyinin nəşri olan «Vergi Xəbərləri» jurnalında (№2, 2008-ci il) və digər mətbu orqanlarda verilmişdir. Aqrar sektorda vergi güzəştlərinə yenidən baxılması tələb olunur. Bu təklifin məqsədə uyğunluğu monoqrafıyamın 5.6 sayılı paragrafında verilmişdir; Ancaq sənaye sektorunun, infrastruktur və xidmət sahələrinin inkişaf etdiyi şəhər və rayonlarda gəlirlərin planlaşdırılması və nəzarət mexanizmlərinin yetərinə təşkil edilməməsi, bizim fikrimizcə, büdcə gəlirlərinin məbləğinə mənfi təsir edən əsas səbəbdır.

Sosial infrastruktur obyektlərində çalışanlar regionda fəaliyyət göstərən bütün təşkilatlara və fərdi sahibkarlara, o cümlədən özəl kompaniyalara xidmət etdiyinə görə ədalətli olar ki, onlar da regional büdcə gəlirlərinin tələb olunan həcmdə formalaşmasında daha fəal iştirak etsinlər. Bundan başqa onların hesabına müəyyən normativlər, məsələn, əhəlinin adambaşına düşən ayırmalar əsasında yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə sosial partnyorluq həyata keçirmək məqsədilə büdcədən kənar fondların yaradılması düzgün olardı. Bu, eyni zamanda həmin orqanların özəl müəssisələrin gəlirli inkişafında maddi maraqlarını yüksəldə bilər.

Diqqət yetirməli məsələlərdən biri də regional büdcələrin adambaşına yerli gəlirləri və cəmi xərclərinin həcmi və nisbətlərinin müqayisəsidir. 4.31 sayılı cədvəldən görünür ki, 2009-cu ildə adambaşına xərclər ən az Bakı şəhəri, ən çox Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə formalaşdırılmışdır. Bakı şəhərinin adambaşına büdcə xərcləri hökumət tərəfindən Naxçıvan iqtisadi rayonuna nisbətən 11 dəfə, digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə 2,6-4,1 dəfə az planlaşdırılmışdır. Regionlar üzrə adambaşına büdcə xərcləri böyük fərqlərlə, yəni 58 manatdan 685 manata qədər müəyyən edilmişdir. Bu göstəricinin ciddi fərqlə differensiallaşdırılması, bizim fikrimizcə, daha çox subyektiv amillərə əsaslanmışdır. Ona görə ki, əwəla, regional dövlət büdcə gəlirləri bütün regionlarda vahid normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin, mənzil-kommunal təsərrüfatların, icra hakimiyyəti orqanlarının və digər sosial infrastruktur obyektlərinin saxlanması xərfləri edilir. Belə ki, 2009-cu ilə yerli xərclərin 75 faizini təkcə təhsil və səhiyyə xərclərinin maliyyələşdirilməsinə ayınmışdır. Bu sahələrin cari problemləri Bakı şəhərində heç də az deyil. İkincisi, dövlət müəssisələrinə aid olan sosial infrastruktur obyektlərində əmək kollektivi vahid tarif sistemi ilə əmək haqqı alırlar. Kapital qoyuluşu xərcləri buraya daxil deyildir. Regionlarda əsaslı kapital qoyuluşu xərcləri dövlət büdcəsinin və özəl qurumların investisiyaları hesabına maliyyələşdirilir.

2009-cu ilə regional büdcələrin adambaşına yerli gəlirləri və ümumi xərcləri (manatla)

	İqtisadi rayonlar	Şəhərlərin və rayonların büdcələrinə aid edilən gəlirlər	Cəmi xərclər	Gəlirlərin xərclərə nisbəti,%
1	Bakı şəhəri	57,7	57,7	100
2	Abşeron iqtisadi rayonu	102,6	166,2	62,0
3	Gəncə iqtisadi rayonu	64,9	190,3	34,2
4	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	55,7	190,0	29,5
5	Lənkəran iqtisadi rayonu	46,6	150,4	31,3
6	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	55,8	169,8	33,0
7	Aran iqtisadi rayonu	51,5	170,5	30,4
8	Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	27,1	161,3	16,8
9	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	60,8	193,7	31,4
10	Naxçıvan iqtisadi rayonu	75,4	685,2	11,0
11	Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	20,9	236,2	8,9

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının 2009-cu U dövlət büdcəsi haqqında qanun «Azərbaycan Respublikasında əhalinin 2009-cu il siyahıya alınmasının ilkin yekunları» əsasında müəllif tərtib etmişdir.*

Regional büdcə gəlirlərinin müəssisələrin real maliyyə potensialına adekvat planlaşdırılmasına diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Burada on- lann əsaslandırma və digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirmə səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tuturuq. Müəssisələrin maliyyə göstəricilərinin uçotunda şəffaflığın yaradılması və düzgün apanıması, gəlirlərin artırılma- sında və regional büdcələrə daxil edilməsində yerli icra hakimiyyəti orqan- lannm maraqlı olmasını təmin edən mexanizmlərdən istifadə edilməsi, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Çində və Fransada tətbiq olunan mexanizmdən istifadə, müəssisələrdə istehsal xərclərinin uçotuna nəzarətin gücləndirilməsi. Maliyyə və İqtisadiyyat və Sənaye İnkişaf Nazirliklərinin yerli bölmələri tərəfindən müəssisə və təşkilatlarla münasibətlərində tələb- karlığın yüksəldilməsi regional büdcə gəlirlərinin artılmasının real ehtiy- yatlandırdan tam istifadə etmək üçün, bizim fikrimizcə, həlledici rol oynaya bilər. Ümüd edirəm ki, vergi partnyorluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 190 sayılı 19 iyul 2013-cü il tarixli qərarı vergi şəffaflığı sahəsində tərəqqiyə imkan verəcəkdir.

2014-cü ilin proqnozlarına görə şəhər və rayonlar üzrə (Naxçıvan MR nəzərə alınmadan) dövlət büdcə təyinatlı gəlirlər 7102 mln. manat təsdiq

edilmişdir. Bu gəlirlərin yalnız 8,1 faizinin həmin regionlarda yaranması nəzərdə tutulmuşdur. Qalanları Bakı şəhərinin payına düşür. Bu faktlardan belə qənaətə gəlmişik ki, regionlarda yaranan gəlirlər rəsmi sənədlərdə az əks etdirilir. Hesab edirik ki, faktiki yaranan gəlirlər rəsmi dövlət sənədlərində göstərilən məbləğdən qat-qat çoxdur. Bu fikri həm mənfəət vergisinin yığım səviyyəsi, həm də investisiyaların iqtisadi səmərəlilik göstəricisi də təsdiq edir. Məsələn, 2012-ci ildə ümumi daxili məhsulun 53 faizə qədəri qeyri-neft sektorundan daxil olmasına baxmayaraq, ölkə üzrə yığılan mənfəət vergisinin yalnız 30 faizi bu sektordan daxil olmuşdur (bax paragraf 4.2). Yerli gəlirlərin artınması üçün regional iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların səmərəli istifadəsinə diqqət artırmaq tələb olunur. Regional səviyyədə investisiyaların iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək məqsədilə apardığımız hesablamalarda statistik uçotu apanları iki göstəricini əsas götürmüşük: iqtisadi rayonlar üzrə «mal (xidmət) istehsalının ümumi həcmi» 2003-2007-ci illərdə artımı və əsas kapitalla qoyulan investisiyaların həcmi (hər iki göstərici nominal qiymətlə qəbul edilmişdir). Hər manat investisiyadan əldə edilmiş məhsul istehsalının məbləğini əks etdirən iqtisadi səmərəlilik göstəricisi regionlar üzrə 4.32 sayılı cədvəldə verilmişdir. Belə ki, hər manat qoyulan investisiyadan Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonlarında 1,5 manat, Şəki-Zaqatala və Lənkəran iqtisadi rayonlarında bir manatdan çox iqtisadi səmərə əldə edilmişdirsə (məhsul buraxılışı üzrə), Naxçıvan iqtisadi rayonunda bu göstərici 40 qəpiyə yaxın olmuşdur. Cədvəldən göründüyü kimi, investisiyalardan istifadənin səmərəlilik göstəricisi regionlar üzrə böyük diapazonda fərqlənir: 38 qəpikdən 1,54 manata qədər. Ən aşağı göstərici Naxçıvan iqtisadi rayonunda, ən yüksək göstərici Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda əldə edilmişdir. Investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin regionlar üzrə çox fərqli olmasının bir səbəbi də investisiyaların sahəvi strukturunun müxtəlifliyidir. Belə ki, Bakı şəhərində investisiyalar kapital tutumlu sahələrə yönəldilmişdir. Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Aran və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında investisiya obyektləri əsasən istehlak malları istehsalı olmuşdur. Naxçıvan iqtisadi rayonunda həm kapital tutumlu, həm də əmək tutumlu istehsal sahələrinə investisiyalar qoyulmuşdur. Qaz, işıq və su təchizatı, nəqliyyat obyektləri ilə yanaşı, bu regionda xeyli sayda emal sənayesi müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir.

2003-2007-ci illərdə regionlarda investisiyaların iqtisadi səmərəliliyi

S. s.	Iqtisadi rayonlar	Mal (xidmət) istehsalının artımı, mln. manat	Əsas kapitalla investisiyalar, mln.manat	Kapital verimi, manat.
1	Bakı şəhəri	20654	23530,7	0,878
2	Abşeron iqtisadi rayonu	452,4	693,7	0,652
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	665	432,6	1,537
4	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	323,6	300,7	1,076
5	Lənkəran iqtisadi rayonu	292,3	302,9	0,965
6	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	326,6	380,5	0,858
7	Aran iqtisadi rayonu	1095,2	743,4	1,473
8	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	62,5	125,2	0,499
9	Naxçıvan iqtisadi rayonu	258,9	687,6	0,376

Mənbə: «Azərbaycan regionları», 2008, Dövləstatkom əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Regionlar üzrə adambaşına düşən investisiyalar da bir-birindən çox fərqlidir. Ən yüksək iqtisadi səmərə əldə edilmiş Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu ilə müqayisədə Naxçıvan iqtisadi rayonunda adambaşına investisiya qoyuluşu 4,6 dəfə, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 2,4 dəfə, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 2,1 dəfə, Aran iqtisadi rayonunda 1,6 dəfə çox olmuşdur (2007-ci il).

Aparığımız təhlillər göstərir ki, hal-hazırda aqrar sektor çox region- lann iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Belə regionlara Lənkəran, Quba- Xaçmaz, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonları aid edilə bilər. Burada məhsul (xidmət) istehsalının 50-70 faizi kənd təsərrüfatının payına düşür. Bu regionlarda aqrar sektorun intensiv yolla inkişafının təmin edilməsi yerli gəlirlərin miqyaslı artımından çox sərfəlidir. Milli hesabların materiallarının öyrənilməsi göstərir ki, hər manat istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulundan 55 qəpik xalis mənfəət əldə edilirsə, emal sənayesində bu göstərici 17 qəpiyə, elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsində 3 qəpiyə bərabərdir.

Hesab edirik ki, regionları dotasiya hesabına saxlamaq əvəzinə, həmin dövlət vəsaitlərini xərcləməklə, regionlarda istehsal müəssisələrinin yaradılması məqsədəuyğundur. Qeyd olunan faktlar göstərir ki, hökumət gözlənməlidir ki, hansısa xarici investor gələcək, bu və ya digər rayonun iqtisadiyyatını, sənayesini, aqrar sektorunu inkişaf etdirəcəkdir.

Regional inkişafda həlledici mövqeyə malik olan kənd təsərrüfatı sahəsi, xüsusilə onun bitkiçilik bölməsi tələb olunan səviyyədə inkişaf etməmişdir. Regionlarda belə durumun yaranmasının təşkilati, hüquqi və

iqtisadi səbəbləri vardır. Aqrar sektorun inkişafı konkret və ayrıca iqtisadi rayonun ixtisaslaşması kontekstində baxılması düzgün olar. Belə ki, aqrar sektorun prioritet inkişafı Aran iqtisadi rayonu üzrə məqbul ola bilərsə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda iri sənaye kompleksləri yaradıla bilər. Yaxın gələcəkdə vaxtı ilə kəşf edilmiş və intensiv istifadə mərhələsində olan zəngin yeraltı təbii sərvətlərin hazır məhsula qədər emalı hesabına Gəncə- Qazax iqtisadi rayonunun sənayecə inkişaf etmiş regiona çevrilməsi ehtimalı güclüdür. Digər iqtisadi rayonlarda aqrar sənaye-kompleksləri (Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Aran, Dağlıq, Şirvan iqtisadi rayonları və s.) formalaşdırıla bilər. Bu iqtisadi rayonlar ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları (pambıq, üzüm, çay, tütün və barama) yeni texnologiyalar əsasında intensiv istehsalı və emalı əsasında ixtisaslaşdırıla və sənayecə inkişaf etmiş regiona çevrilə bilər. Bu məqsədlə «A2» Azərbaycan Respublikasında məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi» sxemasının hazırlanması zərurəti meydana çıxır. Uzun müddətli belə sxemanın hazırlanması regionların kompleks inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayan koordinasiya vasitəsi ola bilər.

Çox əlamətdardır ki, son zamanlar regionlarda müxtəlif avtomobil yığma zavodları (Gəncədə, Naxçıvanda, Şamaxıda və s.) yaradılmışdır. Bu müəssisələr ölkənin tələbatının ödənilməsində, yerli əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Amma gələcəkdə onların əsas hissələrinin istehsalının da regionlarda təşkil edilməsi daha sərfəlidir. Bu istiqamətdə hətta motor istehsalının mümkünlüyü məsələsi barədə düşünmək olar. Maşınqayırmanın bu istiqamətinin gələcək inkişafı daxili bazanın səmərəli qorunmasından həlledici dərəcədə asılı olacaqdır.

Nail olunmuş diqqətə layiq nailiyyətlərə baxmayaraq, regionların inkişaf səviyyəsinə görə onlar arasında hələ də fərqlər əhəmiyyətli dərəcədədir. 2010-cu ildə regionlar üzrə adambaşına məhsul (xidmət) istehsalı və bütün təyinatlı gəlirlər 4.28 sayılı cədvəldə verilmişdir. Cədvəldən görünür ki, işğal altındakı rayonları nəzərə almasaq, adambaşına ən az məhsul (xidmət) istehsalı Lənkəran iqtisadi rayonunda, ən çox Bakı şəhərində olmuşdur. Regional inkişafdakı fərqləri diqqətə çatdırmaq məqsədilə müqayisəni Bakı şəhəri ilə yox, Naxçıvan iqtisadi rayonu ilə aparmağı önəmli hesab edirik. Adambaşına məhsul (xidmət) istehsalı Naxçıvan iqtisadi rayonuna nisbətən digər iqtisadi rayonlarda 2,2-3,6 dəfə, cəmi büdcə təyinatlı gəlirlər 2-2,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 1,2-1,5 dəfə azdır. Ən az göstərici Lənkəran iqtisadi rayonunda əldə edilmişdir, baxmayaraq ki, 2003-2010-cu illərdə Lənkəran iqtisadi rayonunda 13 emal sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu regionun sənaye və turizmin inkişafı potensialı yüksəkdir. 2010-cu ildə ölkə sənayesində məşğul olanların 40%-ə qədəri Bakı-Abşeron regionunda, qalanları isə Azərbaycan ərazisinin 95 və əhalisinin 71 faizinin yerləşdiyi digər regionlarda cəmlənmişdir. Bakının baş plannı hazırlayan mütəxəssislərin

təhlili göstərmişdir ki, Ölkə ərazisinin 4 faizini əhatə edən şəhər əhalisi 3-3,5 mln. nəfər (ölkə əhalisinin 32-35 faizi) təşkil edir və ümumi daxili məhsulun 85 faizini orada yerləşən müəssisələr istehsal edirlər (53, 01.12.2012). Mütəxəssislər bir neçə sənaye mərkəzi yaradılması yolu ilə meqapolislərin for- malaşdırılmasını təklif etmişlər. Əksər regionlarda Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün zəruri olan yüngül (xüsusən toxuculuq, ayaqqabı, tikiş istehsalı) və yeyinti (ilk növbədə konserv, çay, şərab, zeytun yağı istehsalı) sənaye sahələri inkişaf etdirilməsi imkanları kifayət qədərdir.

«Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanında deyilir ki, bu istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi regionların iqtisadi inkişafında mövcud olan kəskin fərqi aradan qaldırmaqla və regional tarazlığın əldə olunmasını təmin etməklə yanaşı, onların iqtisadi gücünü artırır və sosial problemlərin həllini sürətləndirir.

Regional inkişafın ən başlıca hədəflərindən biri bu dotasiyalara ləğv edilməsi olduğuna görə əsas vəzifə ayn-ayn regionların inkişafını təmin edən bilən spesifik, məhz həmin regiona məxsus olan istiqamətləri və vasitələri müəyyən etməklə, onların ixtisaslaşdırılmasından ibarətdir. Məsələn, «Pambıqçılıq haqqında» qanunda deyilir ki, respublikada pambıqçılıq klasterlər əsasında inkişaf etdirilsin. Ölkə başçısı bu məsələyə 2011-ci ilin mart ayında bir daha qayıdaraq, fərman imzalamışdır. Ölkənin pambıqçılıq rayonları üçün bu inkişaf istiqaməti bir daha vurğulanmışdır. Taxılçılıq üçün müəbit regionlarda hökumətin qəran ilə dövlət torpaq fondu sahələrində dövlət vəsaitləri hesabına iri dövlət taxılçılıq və digər təsərrüfat subyektlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. 2012-ci ildə Ağcəbədi və Biləsuvar rayon- larında belə taxılçılıq təsərrüfatları artır yaradılmışdır.

Regionu ölkənin ixtisaslaşmış ərazisi kimi qəbul etməklə, biz də hesab edirik ki, klasterlərin tətbiqi, ərazi-istehsal komplekslərinin yaradılması, strateji istiqamət kimi regionların ixtisaslaşdırılması, meqopolislərin forma- laşdırılması regional inkişafda həlledici rola malikdirlər. İstər sənaye, istərsə də kənd təsərrüfatı sektorlarının inkişafı üzrə Azərbaycan regionlarının ixti- saslaşdırılması müasir dövrün vacib məsələlərindəndir. Digər mütəxəssislər kimi biz də hesab edirik ki, indiki yaranmış durumda regional inkişafın strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi qəbul edilə bilər:

1. Regionların özünümaliyyənləşdirməyə keçməsi;
2. Ölkənin inzibati-ərazi bölgüsünə yenidən baxılması əsasında iriləş- dirilmiş inzibati-ərazi idarəetmə strukturlarının yaradılması;
3. Regionların torpaq-iqlim, təbii sərvətlərinə və əmək resurslarına uyğun ixtisaslaşdırılması;

4. Kənd təsərrüfatında təşkilati-hüquqi və iqtisadi-idarəetmə formalarının və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

S.Sənaye və kənd təsərrüfatının əsas sahələrinin klasterlər əsasında inkişaf etdirilməsi;

6. Regionların sənayeləşdirilməsi və meqopolislərin yaradılması.

Bu istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilir. Kiçik şəhər və rayon mərkəzlərinin ətrafında meqapolislərin yaradılmasına başlanılmışdır. Məsələn, 2012-ci ildə ətraf beş yaşayış məntəqəsinin 1237 ha ərazisi Ağdaş şəhərinin inzibati ərazi dairəsinin tərkibinə daxil edilmişdir. 2013-cü ildə Masallı şəhərinin ətrafındakı bir neçə kənd və qəsəbələrin 2187 ha əraziləri onun inzibati ərazisinə birləşdirilmişdir. Bununlada şəhərin ərazisi 3 dəfədən çox artmışdır. Həmin ildə həmçinin Şahbuz şəhərinin ərazisi 1822 ha artırılmışdır.

Sənayecə inkişaf etmiş Qərbi ölkələrində tətbiq olunan meyarlar əsasında inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycan regionlarının təsnifatını vermək, onların hansıların depresiya regionları, durğunluq regionları, yardım alan regionları, sürətli inkişaf regionları kateqoriyasına daxil olduğunu müəyyən etmək, onların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müvafiq əsaslandırılmış tədbirlər həyata keçirmək tələb olunur. Bu fikrin əsaslı olduğunu göstərmək məqsədilə qeyd edim ki, 2014-cü ildə Dövlətstatkom ölkənin boşalan kəndlərinin siyahısını açıqlamışdır (31, 16.01.2015). Onlar Balakəndə, Bərdədə, Hacıqabulda, Qubada, Qobustanda, Şamaxıda, İsmayıllıda, Qaxda və digər regionlarda yerləşirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə regionlarının əksəriyyəti mərkəzdən yardım alır.

Bütünlükdə iqtisadi siyasət dedikdə istehsal və bölgü, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili sahəsində dövlətin məqsədyönlü tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu o deməkdir ki, regionlarda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, həmin vəzifələri yerinə yetirmək üçün tədbirlər kompleksi (məcmusu) ölkənin bütünlükdə iqtisadi siyasətindən fərqlənə bilər. Belə ki, elə region var ki, iqtisadi inkişaf üçün vergi güzəştləri müəyyən edilməsi, dövlət investisiyalardan intensiv istifadə, yumşaldılmış kredit siyasətinin həyata keçirilməsi və s. tələb olunur.

Araşdırmalarımız göstərir ki, regional dövlət proqramlarının tərtib olunma texnologiyası təkmilləşdirilməli, regionda həlli tələb olunan məsələləri dəqiqliklə və tam əhatə etmə səviyyəsi yüksəldilməli, icrasına nəzarət mexanizmi işlənilməli hazırlanmalı və gücləndirilməlidir. Bu fikri təsdiqləmək üçün qeyd edək ki, regional inkişafın 2 dövlət proqramının əhatə etdiyi

2004- 2013-cü illərdə Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Dağlıq-Şirvan, Lənkəran, Aran, Gəncə-Qazax və Yuxarı Qarabağ və digər iqtisadi rayonlara daxil olan şəhər və rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə

dair əlavə tədbirlər haqqında 250-yə yaxın prezident sərəncamı imzalanmışdır (31.15.05.2014).

Ən vacib məsələ odur ki, dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlər üzrə maliyyə mənbələri məhz dövlət və özəl vəsaitlərinin olmasının konkret göstərilməsi məntiqli uyğundur və zəruridir.

4.8. Aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması və təşkilatı- idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən olan kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi və ixracının genişləndirilməsi məqsədlə subsidiyalara verilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, lizinq xidmətlərinin genişləndirilməsi kimi dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi aqrar sektorun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. 2019-cu ilə qədər aqrar sektorda çalışan sahibkarlar torpaq vergisindən savayı bütün növ vergilərdən azadlırlar. Bundan əlavə, əvəzlə məşğul olan hər bir fermerə istifadə etdiyi yanacaq vəq sürtkü yağlarına görə dövlət kompensasiya ödəyir. Eyd zamanda, fermerlər istifadə etdikləri gübrəni bazar qiymətlərindən ucuz alırlar. Yaranan qiymət fərqi isə dövlət büdcə hesabına ödəyir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf olunan yanacaq və motor yağlarının, mineral gübrələrin fermerlərə güzəşlə satılması, onların güzəştlili şərtlərlə texnika və texnoloji avadanlıqlarla təmin edilməsi, damazlıq heyvandarlığın inkişafı üçün lizinq xidmətləri də bu sahənin inkişafında mühüm rol oynayır. Hökumətin elan etdiyi prioritet inkişaf sahələrindən biri də kənd təsərrüfatı olduğuna görə, omm inkişafına yönəldilən investisiyalara həcmi ildən ilə artır. Belə ki, 2004-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatında əsas kapitalın modernləşdirilməsi üçün 1412 mln. manat investisiyadan istifadə edilmişdir. 2010-cu ildə iqtisadiyyatın bu sektoruna qoyulan investisiyalar 431 mln. manat və ya 2003-cü ilə nisbətən 10 dəfələrlə çox olmuşdur. 2003-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emal edən 37 mühüm sənaye müəssisəsi və istehsal sahələri tikilib istifadə verilmişdir. Ölkənin 35 rayon və şəhərində, o cümlədən "Aqrolizinq" ASC tərəfindən 21 rayonda ümumi tutumu 44,9 min ton olan soyuducu anbar tikilmişdir.

Hazırda meyvə-tərəvəz məhsullarının emalı ilə 80 müəssisə məşğuldur. Mövcud emal müəssisələrinin gücü ildə 750 milyon şərti banka meyvə- tərəvəz konservlərinin istehsalına imkan verir. Meyvə-tərəvəz konservlərinin istehsalı üzrə Azərbaycan özünü tam təmin edir və məhsulların 70 faizini MDB və Avropa ölkələrinə ixrac edir. Nar və feyxoa şirələri, zeytun

yağı və qoz-fındıq məhsullarının emalı sahələri geniş ixrac potensialına malikdirlər.

Son illər hökumət tərəfindən aqrar sektorun tənzimlənməsində yeni iqtisadi mexanizmlərin tətbiqinə başlamış və investisiya siyasətində yeni istiqamət müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2009-cu ildə Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Dövlət Material Ehtiyatları Agentliyi Dövlət Taxıl Fondu üçün taxıl almağa başlamışdır. Yerli özəl dəyirmanların vasitəçiliyi ilə yerli istehsalçılardan tonu 180 manata taxıl alınacağı nəzərdə tutulmuşdur. Onu da qeyd edək ki, 2007-ci ildə ölkəyə idxal edilən buğdanın hər tonu 210 ABŞ dollarına başa gəlmişdir. 2009-cu ildən başlayaraq Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərindən sahibkarlara kredit verilməklə ərzaq məhsullarının tədarükü, saxlanması və satışı üzrə soyuducu anbar kompleksləri yaradılır, iqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən illik istehsal gücü 200 min ton olan 27 soyuducu anbarlar tikilmiş və bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Bu məqsədlə tələb olunan investisiyaların 70 faizə qədəri müvəkkil bankların vasitəçiliyi ilə dövlət vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Bu da investisiya siyasətində bir yenilikdir. İlk soyuducu anbarlar Quba-Xaçmaz, Aran, Lənkəran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında tikilmişdir. Bundan başqa dövlət torpaq sahələrində dövlət investisiyaları hesabına melorasiya-irriqasiya və infrastrukturla bağlı işlər yerinə yetirilir və özəl iri taxıl istehsal müəssisələri yaradılır. Əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq, regional inkişafın birinci dövlət proqramında aqrar sektor üzrə nəzərdə tutulan bəzi əsas hədəflərə nail olunmamışdır. Beləki, kənd təsərrüfatının müvəffəqiyyətlə inkişafı o zaman etiraf edilə bilər ki, o, ərzaq məhsullarına tələbatı, yüngül və yeyinti sənaye sahələrini xammalla təmin etsin, idxalı azaltsın və ixracı artırsın.

4.33 sayılı cədvəldən görünür ki, 2012-ci ildə ölkə əhalisinin hər nəfərinə görə ildə cəmi 488 manat kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdir. Son 10 il ərzində (2003-2013-cü illər) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında orta illik artım tempi cəmi 4,8 faizə yaxın olmuşdur. Kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud problemlərin həlli yolları 2009-cu ildə hökumət tərəfindən qəbul edilmiş «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı»nda da öz əksini tapmışdır. Proqram konkret tədbirlərlə zəngindir. Ancaq həmin tədbirlərin icra yekunları və icra mexanizmləri və emal sənayesi obyektlərinin yaradılmasında və modernləşdirilməsində dövlətin öz investisiyaları ilə birbaşa və partnyorluq əsasında iştirak etməsi mexanizmləri barədə bəzi fikirlərimizi açıqlamaq istərdik.

Ölkənin ərzaq məhsullarına tələbatı yerli istehsalın hesabına tam ödənilmədiyinə görə onların idxalı ilbəlilə xeyli artır. Mərkəzi Bankın məlumatına görə 2010-cu ildə 1050 mln. dollar məbləğində ərzaq məhsulları idxal

edilmişdir ki, bu da 2007-ci illə müqayisədə 1,3 dəfə çoxdur. Qida sənayesinin bəzi məhsulu üzrə də daxili tələbat ödənilmir. 2010-cu ildə əmtəəlik məhsul və ev təsərrüfatlarının özlərinin istehlak etdikləri də daxil olmaqla, 21 min ton kərə yağı istehsal edilmişdir. Kərə yağının idxalı isə 8,2 min ton və ya 2007-ci ildəkindən 2 dəfə çox olmuşdur. Hesab etmək olar ki, ölkə əhalisi bir ildə 30 min ton və ya adambaşına 3,3 kq kərə yağı istehlak etmişdir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 1,5-2 dəfə azdır. Daxili tələbat isə 42 min. tona bərabərdir. Bu gün Bakı və onun qəsəbələrinin, Sumqayıtın mağazalarında yerli kərə yağına az təsadüf edirik. Ancaq o da faktır ki, kərə yağının qıtlığı yoxdur. Deməli, bu bolluq idxalın hesabına yaramır. 2013-cü ildə ölkəyə 400 min ton xam şəkər və şəkər, 5,9 min ton makaron məmulatı, 2,6 min ton quş əti, 1,7 mln. ton taxıl və un, 42 min ton təzə meyvə və tərəvəz, 63 min tona yaxın kartof, 46,2 mln. ədəd yumurta, 9 min ton çay, 25 min t meyvə-tərəvəz şirələri və konservləri, 13 milyard ədəd siqaret və papiros, 13 min t balıq, 20,4 min tondan çox süd və süd məhsulları idxal edilmişdir. Rəsmi statistikaya görə 2011-ci ildə 1995-ci illə müqayisədə ölkədə çay yarpağı istehsalı 17 dəfə, pambıq istehsalı 4,2 dəfə, tütün istehsalı 3 dəfə, üzüm istehsalı 2,3 dəfə aşağı düşmüşdür (cədvəl 4.33).

Cədvəl 433

Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı (min t)

	Məhsulun adı	1995	2005	2010	2011	2011-ci il 1995-cu ilə, %-lə
1	Taxıl məhsulları (təmizlənmədən sonra)	882	2077	1951	2395	272
2	Meyvə və giləmeyvə	324	626	730	766	236
3	Üzüm	309	80	130	137	44
4	Çay yarpağı	9,4	0,7	0,54	0,53	6
5	Kartof	156	1083	954	938	601
6	Ət (kəsilmiş çəkiddə)	82	205	254	264	322
7	Süd	827	1252	1536	1622	196
8	Yumurta	456	875	1179	1011	222
9	Yun (fiziki çəkiddə)	9	13	16	16	178
10	Pambıq	274	197	38	66	24
11	Tütün	12	7	3	4	33

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", Dövləstatkom, 2012, s.496-505
 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

4.33 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artım müşahidə olunur. Ancaq dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, aqrar sektorun səmərəli inkişafında.

xüsusilə emal sənayesinin əsas xamməil bazası olan üzüm, çay yarpağı, pambıq və tütün istehsalında dönüşə nail olunmamışdır.

Taxılçılıq xüsusi əhəmiyyətə malik olduğundan ərzaq təhlükəsizliyi dövlət proqramında bu sahə üzrə məhsuldarlığın 32 sentnerə, ümumi istehsalın 2,8 milyon tona çatdırılması nəzərdə tutulur. Sənədin qəbulundan 4 il keçsə də, göstərilən hədəflərə çatmaq təmin olunmur. Məsələn, 2012-ci ildə

2,7 mln ton və ya 2009-cu illə müqayisədə 7 faiz az taxıl istehsal edilmişdir. 2010-cu ildə hər hektardan 27 sentner taxıl məhsulu götürülmüşdür. Azərbaycan üzrə məhsuldarlıq dünyanın orta məhsuldarlıq göstəricisindən 1,4 dəfə azdır. Azərbaycanda hələlik əkinçilik mədəniyyəti inkişaf etmiş Avropa İttifaqı ölkələrindəki məhsuldarlıqdan geri qalır. Bu göstərici həmin ölkələrdə 55 sentnerdən çox olmaqla, bəzi ölkələrdə 80 sentnerə çatır (31,

29.09.2012) . 2014-cü ildə tərtib edilmiş dövlət proqnozlarında yuxarıda adı çəkilən dövlət proqramı ilə müqayisədə 2015-ci ilə taxıl istehsalı 1,2 dəfə, çay yarpağı istehsalı 5 dəfə, süd və süd məhsullarının istehsalı 1,5 dəfə, ət və ət məhsullarının istehsalı 10 faiz az nəzərdə tutulmuşdur. Müstəqillik illərində ən çox geriləmə texniki bitkilərin (məhsulların) istehsalında baş vermişdir. Pambığın hazır məhsula qədər emalı ilə məşğul olan müəssisələrin (pambıq təmizləmə, yüngül sənaye) fəaliyyətinin dayandırılması, stimullaşdırıcı mexanizmlərdən istifadə olunmaması və digər səbəblərin nəticəsi kimi Azərbaycanda pambıqçılıqda ağır vəziyyət yarandı. Ancaq 2007-ci il 23 yanvar tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara dövlət dəstəyi haqqında” prezident sərəncamı aqrar sektorun digər sahələri ilə yanaşı, pambıqçılıqda da müəyyən dönüşün başlanğıcı oldu. Yanacaq və sürtkü materialları üçün dövlət tərəfindən hər hektara 40 manat həcmində vəsait alan torpaq mülkiyyətçiləri yenidən pambıq əkməyə maraqlı göstərdilər. Üstəlik 2010-cu ilin mayında “Pambıqçılıq haqqında” qanun qəbul olundu və bütün bunlar sahədə bir canlanma yaratdı. “MKT-JK” MMC, “Azərkot” MMC, “CTS-AQRO” MMC, həmçinin “Aqrolizinq”in strukturlan torpaq mülkiyyətçiləri və icarədarlarla müqavilə əsasında pambıqçılıqın inkişafında iştirak edirlər. Buna baxmayaraq 2010-cu ildə cəmi 38 min ton pambıq istehsal edilmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 5 dəfə azdır. Ona görə də pambıqçılıq sahəsində problemlər axıra qədər tam həll olunmamış qalır. Mütəxəssislərin və fermerlərin fikrincə, bu problemlərdən biri də pambığın alışı qiymətidir. Məsələn, 2010-cu ildə Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarında pambığın bir kiloqramının alışı qiyməti 40 qəpik olmuşdur ki, bu da istehsalçının heç xərclərini də ödəmir, nəinki mənfəət əldə etməsini. Pambığın ilkin emalı sahəsində güclü inhisar mövcuddur. Belə inhisarçılardan ən güclüsü isə “MKT JK” MMC-dir. Mətbuatda yazılan məlumata görə bu şirkət ölkənin pambıqçılıq bazasının 80-85 faizinə nəzarət edir. Belə şirkətlər qiyməti o

qədər aşağı endirirlər ki, fermerlər və mütəxəssislər hesab edirlər ki, belə getsə, pambıq istehsalı Azərbaycanda yox olacaq.

Elə iqtisadi rayon (Aran iqtisadi rayonu) var ki, onun sənayeləşdiril- məsində pambıqçılıq həlledici rol oynaya bilər. Ancaq pambıqçılıq zəif inkişaf edir. Mütəxəssislərin fikrincə, ölkədə pambığın az istehsal olunmasının bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Daim aqrotexniki qulluq göstərilməsini tələb edən pambığın becərilməsi və yığılması kiçik fermer təsər- rüfatları üçün baha başa gəlir, maya dəyəri yüksək, hazır məhsula qiymət təklifi isə aşağı olur. Fermerlər həmçinin növbəli əkin sistemini lazımı səviyyədə tətbiq edə bilmirlər, kəndən gətirilmə və yerli şəraitə kifayət qədər uyğunlaşmamış pambıq sortlarından istifadə edirlər. Bitkiçiliyin bu növünün inkişafı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət siyasəti, aqrar sektorda idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və iri təsərrüfat strukturlarının, elit toxumçuluq və aqrar xidmət təsərrüfatlarının yaradılması belə tədbirlərdən ola bilər. Bunların hamısını «Pambıq» adlı məqsədli dövlət proqramı ilə rəsmiləşdirmək mümkündür. Pambıqçılığın zəif inkişafının ən əsas səbəblərindən biri də yüngül sənaye sahələrinin hələ də tələbatdan geri qalmasıdır. Bu da pambığa daxili tələbi məhdudlaşdırır. Tələb az olduğuna görə qiymət problemi meydana çıxır. Fermer bu məhsulun satışından kifayət qədər mənfəət əldə edə bilmir və sahəni inkişaf etdirməkdə maraqlı olmur. Onu da deyək ki, qiymət problemi təkcə pambıqçılıqda deyil. Buğdaya, arpayı, yem kimi yığılıb preslənmiş yoncaya, südə, *yuna* alıcı tərəfindən təklif olunan satış qiymətləri istehsalçıları qane etmir və onların da seçim variantı olmur. Bu problemlə bağlı müəllifin mövqeyi 5.8 sayılı paragrafda verilmişdir.

Son illər Lənkəran iqtisadi rayonunda çayçılığa maraq artmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə təkcə Astara rayonunda 334 ton yaşıl çay yarpağı yığılmışdır. Fermerlər hesab edirlər ki, «Astara çay-2» ASC-ti onlardan məhsulu çox-çox ucuz, yəni kiloqramı bir manata alır. Bu da onun maya dəyərində bərabərdir.

Azərbaycan Çayçılar Assosiasiyasının hesablaşmalarına görə ölkənin tələbatını ödəmək üçün 15-20 min ton quru çay lazımdır (Adambaşına illik normativ 2,5-3 kq olmaqla). Mütəxəssislərin hesablamalarına görə hər il Azərbaycana 22-25 mln. dollarlıq quru çay gətirilir və tələbatın 95 faizi idxalın hesabına təmin edilir. Ölkəyə hər il 15-16 min ton çay idxal edilir. Çayçılığın inkişafı üçün 60 mln. dollardan 140 mln. dollara qədər investisiya və 25 min ha əlavə torpaq sahəsi tələb olunur (53,12.07.2008). Bu işə imkan verər ki, 65-70 min nəfər ləyaqətli işlə təmin olunsun, ölkənin ixrac potensialı olan sahələrindən biri də çayçılıq ola bilər.

Mətbuatın verdiyi informasiyalardan görünür ki, Lerik, Səlyan, Saatlı, Sabirabad, Hacıqabul, Neftçala və Biləsuvar rayonlarında min tonlarla yun qırılır. Lakin satışı və tədarükü sivil qaydada təşkil edilmədiyinə görə onun böyük bir hissəsi zay olur. Təsədüfə hallarda alıcı tapılanda təmizlənmiş və yuyulmuş yunun kiloqramım bir manata satmaq məcburiyyətində qalan fermerlər külli miqdarda ziyana düşürlər (31,23.05.2014).

Hələ 2003-cü ildə hazırlanmış dövlət proqnozlarında taxıl, pambıq, tütün və çay istehsalının prioritet inkişafının təmin edilməsi vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu vəzifənin necə yerinə yetirilməsini statistik rəqəmlərlə diqqətə çatdırmaq istərdik. Belə ki, 2010-cu ildə 2005-ci illə müqayisədə pambıq istehsalı 5,2 dəfə, tütün istehsalı 2,2 dəfə, yaşıl çay yarpağı istehsalı 1,4 dəfə, taxıl istehsalı 1,1 dəfə aşağı düşmüşdür. 2011-cu il ərzində qarğıdalı da daxil olmaqla, 2,4 milyon ton taxıl məhsulu toplandı.

2009-cu ilə nisbətən həm əkin sahəsinin, həm də məhsuldarlığın azalması toplanan taxılın 17 faiz az olması ilə nəticələnib. 1995-ci illə müqayisədə yaşıl çay yarpağı-17 dəfə, tütün-3 dəfə, üzüm-2,3 dəfə, pambıq istehsalı-4,2 dəfə azalmış və tələbatı ödəmək üçün yetərinə istehsal edilmir. Düşünürəm ki, burada kommentariya artıq olar!

Azərbaycanın ərazisinin təxminən yansı kənd təsərrüfatı təyinatlıdır. Azərbaycan əhalisinin 47 faizi kəndlərdə yaşayır, məşğul əhalinin 38 faizə qədər kənd təsərrüfatı sahəsində çalışır. 2010-cu ilin nəticələrinə görə ölkənin ümumi daxili məhsulunun yalnız 2,2 milyard manatı bu sahənin payına düşmüşdür. Məhsul istehsalının illik həcmi isə 2,2 faiz aşağı düşmüşdür. Sahənin bitkiçilik sektorunda məhsul istehsalı 9 faiz azalmışdır. 4.34 sayılı cədvəldən görünür ki, 2013-cü ildə adambaşına kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı cəmi 586 manat təşkil etmiş və 2010-cu ilə nisbətən 13,7 faiz artmışdır. Hər hektar əkin sahəsinə görə cari qiymətlə cəmi 3058 manat məhsul istehsal edilmişdir.

2012-cü ildə ikinci regional Dövlət Proqramının icrasının üçüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışında göstərilmişdir ki, 12 adda ərzaq məhsullarından 70 faizi üzrə ölkənin daxili tələbatı ödənilir (31, 29.02.2012). Cədvəl 4.35-dən görünür ki, 2010-2011-ci illərdə kərə yağma, yodlaşdırılmış duza, süd və süd məhsullarına, taxıl məhsullarına tələbat 50-70 faiz həcmində daxili istehsal hesabına təmin edilmişdir. Azərbaycan hazırda dənli bitkilərlə 65 faiz, quş əti ilə 81 faiz, ətlə 88 faiz, süd məhsulları və südlə 70 faiz təmin olunmuşdur (31, 25.02.2011). Ona görə də Ölkə əhalisinin bir çox əsas məhsullarla, o cümlədən taxıl, ət, yumurta, bitki yağı və digər məhsullarla normaya uyğun, xüsusən yerli istehsal hesabına tələbatının ödənilməsində çətinliklər mövcuddur. Əhalinin tələbatının ödənilməsində idxal xüsusi çəkisi yüksək olaraq qalır.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda ərzaq təhlükəsizliyindən danışarkən ölkə prezidenti demişdir: “Mən bir neçə il bundan əvvəl qarşıya vəzifə qoymuşdum ki, biz özümüzü 100 faiz təmin edək. Hə- ləki, buna çatmamışıq. Özümüzü)mmurta ilə 96,5 faiz, süd və süd məhsul- lan ilə 75 faiz, taxılla 65 faiz, üzümlə 94 faiz, kartofla 98 faiz, duzla 72 faiz, bitki yağlan və marqarinlə 70 faiz təmin edirik. Ət və ət məhsullarının özünü təmin etmə səviyyəsi 94 faiz, quş əti 92 faizdir” (31, 06.02.2014). Hökumət proqnozlarına görə 17 növ əsas ərzaq məhsullarından ancaq 40 faizi üzrə ölkə yerli istehsal hesabına özünü təmin etməsi gözlənilir (2014-cü il).

Cədvəl 4.34

2010-2013-cü illərdə adambaşına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı

	Göstəricilər	2010	2012	2012-ci il 2010-cu ilə
1	Məhsul istehsalı, faktiki qiymətlərlə, mln.	3968	5037	-
2	Həmçinin, 2010-cu ilin qiymətlərində, mln.	3968	4476	112,8
3	Əhalinin orta illik sayı, min. nəfər	9054,3	9295,8	102,7
4	Adambaşına kənd təsərrüfatı məhsulu, müqayisəli qiymətlərlə (s 2:s.3), manat	438 /	482	110
5	Hər hektar əkin sahəsinə görə məhsul istehsalı (müqayisəli qiymətlər), manat	2505	2718	108,5

Mənbə: *AP Dövlətstatkomun rəsmi informasiyaları əsasında müəllif tərtib etmişdir.*
Qeyd: 2010-2013-cü illərin artım tempi zəncirvari indekslər metodu əsasında hesablanmışdır.

i'

Ölkə başçısı vurğulamışdır ki, biz investisiya planlarımızı müzakirə edərkən bu cədvəli qabağıma qoymalıyıq və kənd təsərrüfatının inkişafının bunun əsasında təmin etməliyik.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarların tələbatından az istehsal edilməsinin əsas səbəbi əmək məhsuldarlığının çox aşağı olmasıdır. Elmi-texniki yeniliklərdən istifadə etmək hesabına əmək məhsuldarlığı- nın yüksək olduğu ABŞ və İsrail kimi ölkələrdə bir fermer orta hesabla uyğun olaraq 79 və 92 nəfəri ərzaqla təmin edir. Mütəxəssislərin hesablaşmalarına görə Azərbaycanda isə bu göstərici 3-4 nəfər arasında dəyişir (31, 03.12.2010) Azərbaycan hər il orta hesabla 640 milyon dollarlıq kənd təsərrüfatı məhsulları ixal etdiyi halda, ildə orta hesabla 385 milyon dollar həcmində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edir. Göründüyü kimi, ixal ixracı əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir.

İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, ölkənin aqrar sektorunu inkişaf etdirmək üçün potensial imkanlar mövcuddur. Prezidentin 5 avqust 2008-ci

il tarixli sərəncanı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015 illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramında icrası nəzərdə tutulan 164 tədbirin İöli-kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aiddir.

Cədvəl 435

2011-ci ildə əsas ərzaq məhsullarına tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilmə səviyyəsi

	Ərzaq məhsullarının sayı	OİQ vahidi	Daxili istehsal, 2010-ci il	Tələbat, 2010-cu ilə	Ödənilmə səviyyəsi %-lə	Daxili istehsal 2011-ci il	Tələbat 2011-ci ilə
1	Taxıl istehsalı (təmizlənmiş)	Min t.	1951	3000	65	2395	3850
2	Ət (mal, qoyun, donuz, quş əti), kəsilmiş çəkiddə	Min t.	254	290	88	264	301
3	Quş əti	Min t.	64,5	80	81	72	-
4	Kartof	Min t.	954	935	102	938	920
5	Meyvə-giləmeyvə	Min t.	730	625	117	766	653
6	Yumurta	Min sɗad	1179	1530	77	1011	1310
7	Bostan məhsulları	Min t.	434	434	100	478	478
8	Şəkər istehsalı (qənd-rətinad, şəkər tozu)	Min t.	341	215	160	355	222
9	Yodlaşdırılmış duz	Min t.	8,5	18	47	19,0	40
10	SOD və sQd məhsulları	Min t.	1536	2190	70	1622	2320
11	Bitki yağı	Min t.	45	70	65	78	71
12	Kərə yağı	Min t.	21,0	42	50	21	43

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Ərzaq məhsullarına tələbatın ödənilmə səviyyəsi regionların 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafın Dövlət Proqramının icrasının üçüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş Konfransda İlham Əliyevin çıxışından götürülmüşdür. (31, 29.02.2012.)

Əvvəllər deyildiyi kimi Avropa İttifaqı ölkələrində orta hesabla əhalinin ancaq 5,3 faizi kənd təsərrüfatında məşğuldur. Azərbaycanda isə bu göstərici 18 faizə yaxındır. Niderlandda kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 159 min dollar təşkil edirsə, Azərbaycanda bu göstərici 940 dollardır (2010-cu il əlavə dəyərə görə), İqtisadiyyatın bu sektorunda işləyənlərin əmək haqqı da çox aşağıdır. Avropa İttifaqı ölkələri ilə müqayisədə 8 dəfə aşağı olmaqla, onların orta aylıq əmək haqqı 135 manat olmuşdur. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Avropa ölkələrində və ABŞ-da kənd təsərrüfatında məşğul olan bir nəfər 100-150 nəfəri ərzaqla və ölkə sənayesini xammalla təmin edir (70, s.91-96).

Aqrar sektorun inkişaf konsepsiyası, istiqamətləri, idarəetmə mexanizmləri, tənzimləmə sistemində dövlətin rolu onun ölkədə formalaşmış xüsusiyyətlərinə adekvat müəyyən edilməlidir. Aqrar sahədə dövlət tənzimlənməsi daha geniş əhatəli olmalı, müvafiq icra hakimiyyəti orqanların fəaliyyəti koordinasiya edilməlidir. Əsas vəzifə ölkə əhalisini qida məhsul- lanna, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin xammal və yanmfabrikatlara olan tələbatını daxil istehsal hesabına təmin etməkdən, habelə ixrac potensialını artırmaqdan ibarətdir. Göstərilən vəzifələrin vaxtında və lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi aqrar sektorun idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsini və institusional problemlərinin həllini zəruri edir.

Ölkə mütəxəssisləri hesab edirlər ki, heyvandarlıqda kустar üsullardan hələ də geniş istifadə olunur. Kiçik fermerlərin yüksək texnologiyalar almaq və tətbiq etmək imkanları da məhduddur. Çıxış yolu kimi iri heyvandarlıq komplekslərinin yaradılmasını stimullaşdırmaqda görürlər. Ölkədə heyvandarlığın inkişafında digər problem yem bazasının zəif olmasıdır. Hazırda 2 mln. t. qanşiq yemə tələbat olduğu halda, yerli istehsal bu tələbatın 17 faizini ödəyir (31, 01.05. 2013). Müasir standartlara cavab verən qanşiq yem zavodlarının tikilməsi vacibdir.

Kənd təsərrüfatı nazirliyinin rəsmi nümayəndələrinin fikrincə, Azərbaycana xarici ölkələrdən meyvə-tərəvəz gətirilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki Azərbaycan özünün meyvə-tərəvəzə olan tələbatını 100 faizdən çox təmin edə bilər (31, 18.06.2011).

2009-cu ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” da taxılçılığın, üzümçülüyn, meyvəçiliyin, pambıqçılığın, tütünçülüyn, çayçılığın, ipəkçiliyin inkişafı prioritet vəzifə olaraq saxlamışdır. Nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində pambığın, tütünün və çay yarpağının istehsalında xeyli irəliləyişə nail olunmuşdur. Ancaq proqramın qəbulundan xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq taxıl, meyvə, üzüm, kartof, yumurta kimi əss məhsulların istehsalında dönüş yaranmamışdır.

Aqrar bölmənin inkişaf istiqamətləri sırasında onun normativ hüquqi bazasının, elmi-metodik təminatının və kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi, aqrar bölmənin xammal istehsalı və emalı sahələrinin əlaqəli inkişafı, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması, aqrar bölməyə maliyyə dəstəyinin artırılması, aqrar bölmənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, regionların ixtisaslaşdırılması, aqrar sektora xidmət edəcək yeni strukturların yaradılması, kənd təsərrüfatında suvarma və meliorasiya təminatının yaxşılaşdırılması, topaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi kimi tədbirlər mühüm yer tutur.

Mütəxəssislərin fikrincə, əkinçilik texnologiyaların təkmilləşdirmədən sahənin intensiv inkişafını təmin etmək mümkün olmayacaq. Bu

məqsədlə aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsinin keyfiyyətinin və gübrələnmənin səviyyəsinin yüksəldilməsi; kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldar soruandan istifadə edilməsi; bitkilərin, eləcə də torpaqların və texnikanın səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı istehsalın yeniləşdirilməsinin səmərəli sxeminin tətbiq olunması; kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının bütün mərhələlərində, o cümlədən məhsul istehsalı ilə bağlı aqro-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi və məhsul yığılı ilə bağlı bütün hallarda texnologiyanın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi tövsiyə olunur.

Aqrar sahənin davamlı inkişafına nail olmaq üçün problemlərin həllinə kompleks şəkildə yanaşılmalıdır. Xüsusən bu problemlərin həlli istiqamətində hazırda dövlət tərəfindən apanlan məqsədyönlü tədbirlərlə yanaşı, məhsul istehsalı və emalı sahələrinə güzəştli kreditlərin verilməsi, investisiya- yalın cəlb edilməsi və dövlət dəstəyi daha da artırılmalıdır. Eləcə də ölkənin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun bölgələr üzrə istehsal sahələri kompleks inkişaf etdirilməlidir. Bunun üçün sənaye əhəmiyyətli sahələrin yaradılması və inkişafına dəstək verilməlidir. Xüsusən pambıqçılıq, üzümçülük, çayçılıq, tütünçülük, baramaçılıq sahələrinin inkişafına diqqət artırılmalıdır. Çayçılığın inkişafı üçün sahibkarlara uzun müddətli güzəştli kreditlər verilməli, çay toxumu və şitili torpaq mülkiyyətçilərinə dövlət vəsaiti hesabına güzəştli verilməlidir. Toxumçuluq sisteminin müasir tələblərə uyğun qurulması, seleksiya, toxumartırma işlərinin xüsusi təsərrüfatlarda apanması da vacibdir.

Qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün kənd yerlərinin sürətli və səmərəli inkişafını təmin edə bilən geniş əhatəli dövlət konsepsiyasının işlənməsinə və qəbul edilməsinə ehtiyac var. Konsepsiya- nın təyinatı müasir arxitektura və sənədləşdirmə əsasında kəndlərin siması- nın köklü yeniləşdirilməsi, kənd əhalisinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və şəhər səviyyəsinə yaxınlaşdırılması ola bilər. Məlumat üçün qeyd edim ki, Avropa ölkələrində və MDB məkanının bəzi ölkələrində (məsələn, Özbəkistan Respublikasında) kənd təsərrüfatının inkişafına bütünlükdə kənd yerlərinin inkişafı ilə, urbanizasiya prosesi ilə əlaqəli şəkildə baxırlar.

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının hazırkı və gələcək potensialı bu sahədə yaradılan əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisini indiki 5,4 faizdən 25-30 faizədək artırmağa imkan verir. (31, 26.04.2011). İqtisadiyyatının strukturunda kənd təsərrüfatının belə yüksək xüsusi çəkiyə malik olan ölkələr aqrar ölkəsi hesab olunur. Azərbaycanın isə sənayecə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi hədəf kimi hökumət tərəfindən bəyan edilmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkə sənayecə inkişaf etdikcə bu sahənin xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Ona görə də biz hesab edirik ki, bu iqtisadi sektorda əsas hədəf kimi əsasən

əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına sahədə yaranan əlavə dəyər üçün mütləq həcmnin dəfələrlə artınması ola bilər.

Bəzi siyasi xadimlər Azərbaycanda torpaqlardan istifadənin kollektiv təsərrüfatçılıq formasına əsaslanan sisteminin ləğv edilməsini, onların torpaqlarının xüsusi mülkiyyətə verilməsini və xırda fərdi təsərrüfatların yaranmasını kənddə yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşması üçün aqrar islahatların səmərəli yolu kimi qiymətləndirirlər. Ancaq keçən 20-illərdə aqrar sektorunda yaranmış mövcud vəziyyət göstərir ki, torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi konsepsiyası özünü doğrultmadı. Xırda ailə-kəndli təsərrüfatların formalaşdı. İndi hökumət kooperativlərin və iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması yolu ilə aqrar sektorunda ciddi institusional dəyişikliklərə nail olmaq konsepsiyasını həyata keçirir. Belə ki, ərzaq buğdası ilə özünü təmin etmək üçün ölkə ərazisində 50-dək iri taxılçılıq təsərrüfatının yaradılması planlaşdırılmışdır. İndi Ağcəbədi və Beyləqan rayonlarında 4800 hektar dövlətə məxsus olan torpaq sahəsində 2 iri özəl pilot taxılçılıq təsərrüfatının yaradılmışdır. Dövlət investisiyaları hesabına enerji və su təminatı yaradılmış, kompleks meliorativ tədbirlər həyata keçirilmiş və müasir suvarma sistemləri qurulmuşdur. Ərazidə taxıl anban, heyvandarlıq kompleksi, bitki yağlan zavodu tikilmiş və aqroservis yaradılmışdır. Hər təsərrüfatda 350-400 nəfər daim işlə təmin olunmuşdur. Həmin ərazidə “Qarabağ-Taxıl” məhdud məsuliyyətli cəmiyyət hüquqi statusu ilə iri özəl təsərrüfat subyekti təsis edilmişdir (2013-cü il). ABŞ və digər ölkələrdən gətirilən yeni texnika və texnologiyalar əsasında dənli bitkilərin istehsalı həyata keçirilmiş, hər hektardan məhsuldarlıq 55-60 sentner təşkil etmişdir ki, bu da orta respublika göstəricisindən 2 dəfədən çoxdur. Bu istiqamətdə tədbirlər digər rayonlarda da davam etdirilir.

Müstəqilliyin 20 illik təcrübəsi göstərdi ki, digər iqtisadi sektorlarla müqayisədə aqrar sektorun zəif inkişafı və tələbatı təmin etməməsi, bizim fikrimizcə, orada istehsalın təşkili və idarə edilməsindəki prinsiplərlə izah edilməlidir. Bu əsərdə biz heç də o problemləri tam əhatə etmək fikrində deyilik. Heç buna ehtiyac da yoxdur. Müxəssislər və müvafiq dövlət idarəetmə orqanlarında çalışanlar o problemləri doğuran səbəbləri yaxşı bilirlər. Hər şeydən öncə qüsurlu təşkilati-hüquqi idarəetmə və qeyri-məqbul iqtisadi mexanizmlər bu qəbildəndir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıların digər problemləri aqroservis xidmətlərinin yüksək səviyyədə olmamasından, dövlət tərəfindən verilən subsidiyalara verilmə sisteminin az səmərəliliyindən, mineral gübrələrin satış qiymətlərinin yüksək olmasından, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş aqrokimya laboratoriyalarının yetərinə olmamasından, məhsul tədarükü məntəqələrinin və bazaların azlığından, ixtisaslaşdırılmış kredit bankının olmamasından, torpaqların şoranlaşmasından, texnika və gübrə çatışmazlığından və s. ibarətdir. Sovetlər dövründə

yaradılmış kollektor-drenaj sistemləri torpaq islahatından sonra torpaq payı olan həmin ərazilərdə bu sistemlər sıradan çıxanmışdır. İndi də az məhsuldar olan duzlaşmış torpaqlarda bitkiçiliyin inkişafına kredit yönəltmək sahibkarlar üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli deyil. Kənd təsərrüfatında məhsul- darlıqın aşağı olmasının bir səbəbi də məhz torpaqların şoranlaşması ilə bağlıdır. Azərbaycanda əkinə yararlı torpaqların 42 faizə qədəri şoranlaşır. İndi hökumət əsas diqqətini torpaqların şoranlaşmasının qarşısını almağa yönəldib. Bir milyon hektardan artıq sahə təkrar şoranlaşıb (31,

12.01.2011) . Bu cür torpaq sahələrinin təmizlənməsi və dövriyyəyə qaytarılması qarşıda duran əsas məsələlərdən biridir. “Azərbaycan” qəzetinin dərc etdiyi materiallardan görünür ki, bitkiçiliklə məşğul olan fermerlərin sayı azalır, bu sahəyə kredit qoyuluşunun səviyyəsi digər sahələrlə müqayisədə aşağı düşür (31, 10.07.2007). Bunun səbəblərindən biri torpaqların duzlaş- masıdır. Bəzi aran rayonlarında duzlaşma ilə bağlı ağır vəziyyət yaranmışdır. Bu gün etiraf etmək lazımdır ki, müstəqillik dövründə həyata keçirilən aqrar islahatların ssenarisini axıra qədər dürüst hazırlanmamışdır. Bu islahat- ların kənd təsərrüfatının əsası olan torpaqdan istifadəyə necə təsir edəcəyi sualına cavab aydınlaşdırılmamışdır. Aqrar islahatlar aqrar-sənaye kompleksi çərçivəsində planlaşdırılmamış, kollektiv təsərrüfatların ləğv edilməsində və torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsində tələsgənliyə yol verilmişdir. Torpaq islahatların nəticəsində respublikada mövcud olmuş 2032 təsərrüfat, o cümlədən 1970 kolxoz və sovxoz ləğv edilərək, onların əkinə yararlı münbit torpaqları əhaliyə paylandı. 1996-cı ildən isə Azərbaycanda torpaq alqı-satqısına da icazə verildi. Azərbaycanın vahid torpaq fondunu təşkil edən 8641,5 min hektar torpaq sahəsindən 56,9 faizi dövlət mülkiyyətinə, 23,5 faizi bələdiyyə mülkiyyətinə, 19,6 faizi isə xüsusi mülkiyyətə verilib (31, 16.09.2011). Ölkədə kənd təsərrüfatına yararlı olan 4757,2 min hektar torpaq sahəsinin 29,2 faizi aqrar islahatların nəticəsində fermerlərə verilmişdir (1392 min ha). 870 min təsərrüfat subyektinin hər birinə orta hesabla 1,6 ha torpaq verilmişdir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə “ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə mane olan problemlər sırasında kiçik torpaq sahibliyi və kiçik təsərrüfatlar məsələsi xüsusi təsirə malikdir. Hazırda bir təsərrüfata düşən torpaq sahəsinin orta ölçüsü təqribən 3,6 ha, mal-qaramın sayı isə təqribən 2,3 baş təşkil edir. Kiçik təsərrüfatların təşkilatlanma səviyyələrinin çox aşağı olması onların istər resurslara olan tələbatlarının ödənilməsində, istərsə də bazara çıxış məsələsində çətinliklər yaradır” (31, 01.11.2014). Fermerlər hesab edirlər ki, bəzi hallarda belə torpaq sahəsində rentabelli istehsalın təşkili mümkün olmur. Torpağın paylanması aqrotexniki normaların pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn, 15-20 sot və ya bir hektar şəxsi torpaq sahəsində pambıqçılıqla məşğul olmaq iqtisadi cəhətdən sərfəli deyil. Hesab

edilir ki, pambıqçılıq üçün ən azı 400 ha torpaq sahəsi lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Aqrar Siyasət Komitəsinin sədri professor E.İbrahimov haqlı olaraq etiraf etmişdir ki, torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yetərli deyil (31,29.09.2012).

Yerli istehsal hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluğunu yaratmaq məqsədi ilə öncə aqrar sektorun dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi mühüm məsələlərdəndir. Tənzimləmə predmeti kimi aqrar sektorda təsərrüfat subyektlərinin iriləşdirilməsinin stimullaşdırılması, aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması, istehsal edilən məhsulların sivil qaydada marketing sisteminin yaradılması, əsas məhsulların qiymətlərinin aşağı həddinin dövlət tərəfindən müəyyən edilməsini, daxili bazarın qorunmasını, əsas məhsullara dövlət sifarişi sisteminin yaradılması görürəm. Belə ki, Azərbaycanın aqrar sektorunda təsərrüfat subyektlərinin sayı təxminən 1,3 milyondur (2011-ci il). Onların yalnız 10,3 mini kiçik müəssisə statusuna malikdir. Həmin müəssisələrdən yalnız 6,3 faizi dövlətə məxsusdur. Qalanları isə özəl mülkiyyətə aid olmaqla, 9,6 mini müəssisə, 1261,6 mini ailə kəndli təsərrüfatı, 29 mini hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkar statusu ilə fəaliyyət göstərirlər. Hər istehsalçıya orta hesabla 2 ha torpaq sahəsi düşür. Bir müəssisədə orta hesabla 8 nəfər işləyir. İndi hər təsərrüfat subyektində orta hesabla 1,3 nəfər adam çalışır. Bu sektorda məhsul istehsalının həcmi heç də işçilərin sayına adekvat deyil və əmək məhsuldarlığı çox aşağıdır. Belə xırda-xırda ailə və fermer təsərrüfatlarında müasir texnolojiyanı tətbiq etmək, məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür deyil.

ABŞ-da fermer təsərrüfatının kiçik və ya iri olması konkret ştatda torpaq məhsuldarlığından və məhsuldarlığı səviyyəsindən asılıdır. Burada əsas meyar kimi illik məhsul satışının həcmi qəbul edilmişdir. ABŞ-da fermer təsərrüfatının səciyyəvi cəhəti əsas məhsul istehsalçısı ilə xidmət strukturlarının əlaqələndirilməsidir. Hər iki qurumun gəlirdə payı əsas istehsalın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekunundan asılı olaraq müəyyən edilir. Hər fermer bir neçə kooperativin, (məhsulun emalı, satışı, mineral kübrələrlə təchizat üzrə və digər kooperativlərin) üzvü ola bilərlər. Fermerlər ehtiva məşğul olan şirkətlərlə və mərkəzlərlə müqavilə əsasında işləyirlər. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi istehsalçı və istehlakçı arasında əlaqələndirici və nəzarətçidir. Nazirlik müxtəlif ölkələrdə havanın necə keçəcəyini, hansı dövlətin nəyə ehtiyacı olduğunu qabaqcadan müəyyənləşdirir və istehsalçıya bildirir, habelə ona irihəcmli layihələrini həyata keçirilməsində kömək göstərir (31, 04.03.2006).

Bu əsərdə bizim əsas məqsədimiz aqrar sektorun iqtisadi və təşkilati idarəetmə mexanizmləri ilə bağlı fikrimizi oxuculara çatdırmaqdır.

Müasir tarix göstərir ki, aqrar sektorun inkişafında həlledici rol mülkiyyət formasına deyil, təsərrüfatçılıq formasına məxsusdur (48, s.54). Mütəxəssislərin araşdırmaları göstərir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının nəticələri torpaq üzərində təsərrüfatçılığın formaları ilə sıxı surətdə əlaqəlidir. Beynəlxalq praktikada təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarından-fərdi, ailə, fermer, kollektiv və dövlət formalarından istifadə edilir. Belə ki, Danimarka və Hollandiyada dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələri, İsraildə dövlət - kooperativ müəssisələri ən səmərəli olmuşdur. Çində dövlət mülkiyyətinə əsaslanan torpaq üzərində formalaşdırılan və torpaq üzərində icarə hüquqi ilə fəaliyyət göstərən və podrat üsulu ilə işləyən kəndli təsərrüfatları 1,4 milyard əhalinin ərzaqla təmin edilməsində əsl inqilab olmuşdur.

İndi Azərbaycanın kənd təsərrüfatında müəyyən xüsusiyyətlər formalaşmışdır. Sahənin təşkilati-idarəetmə quruluşunu əsasən kiçik ailə və kəndli (fermer) təsərrüfatı və orta sahibkarlıq təşkil edir, xüsusi torpaq mülkiyyətinə əsaslanan ailə və kəndli fermer təsərrüfatlarının əkin sahələri çox kiçikdir, əkin sahələrinin kiçik olması istər istehsalın genişləndirilməsi və istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, istərsə də investisiya qoyuluşu baxışından cəlb edici deyil, iqtisadi səmərə baxımından çox əlverişsizdir.

Müstəqil ekspertlərin fikrincə, aqrar sektorun idarəçiliyinə və dövlət siyasətinə yenidən baxılmasına, habelə yerli idarəetmənin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasdakı nitqində demişdir: “Bazar iqtisadiyyatı prinsipləri ölkələri ərzaq çatışmazlığından qoruya bilmir. Ona görə də biz əlavə tədbirlər görməliyik ki, özümüzü qoruyaq, daxildə kənd təsərrüfatının istehsalını artıraraq, tam şəkildə əsas ərzaq məhsulları ilə təmin edək. Hələ ki, biz bunu görmürük”.

Aqrar sektorda dövlət tənzimlənmiş! təcrübəsindən bir misal gətirmək istərdik. İspaniyada. 100 min nəfərdən çox əhalisi olan bütün şəhərlərdə topdan satış bazarları mövcuddur. Madrid şəhərində isə səhm zərfinin 51 faizi Madrid meriyasına məxsus olan “Merkasa” adlı dövlət və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan birləşmiş müəssisə fəaliyyət göstərir. Madrid şəhəri və ətraf yaşayış məskənlərinin 6 milyon nəfər əhalisini ərzaq ilə təmin edən bu müəssisə 240 hektar ərazini əhatə edir və burada ilkin emal, məhsulun satışa hazırlanması obyektləri, baytarlıq, fitosanitar və keyfiyyətə nəzarət strukturları yerləşir. Bu da dövlət orqanlarına mərkəzləşmiş qaydada məhsulun keyfiyyətinə nəzarət etməyə, topdansatış və pərakəndəsətış qiymətlərini tənzimləməyə imkan verir. Şəhərin bütün iaşə obyektləri bazanın xidmətlərindən istifadə edir (31.10.01.2010).

Aqrar sahənin inkişafının yeni mərhələsinə xas olan cəhətlərdən biri də kənd təsərrüfatında klaster sisteminə keçmək ola bilər. Əlbəttə, bu məsələlər dövlətin dəstəyi olmadan mümkün deyildir. I.e.d., prof. Eldar İbrahimov hesab edir ki, əsas kənd təsərrüfatı sahələrini klaster əsasında inkişaf etdirilməsinə nail olmaq üçün istehsal edilən xammalı son istehlak malına kimi emal etmək üçün tələb olunan müəssisələri dövlət investisiyaları hesabına tikib, kooperativlərin icarəsinə və ya uzun müddətli kredit əsasında istifadəsinə vermək olar. Təklifi məqsədəuyğun hesab etməklə, digər təşkilati- hüquqi formadan da istifadə etmək mümkündür. Bu mənada yaxşı olardı ki, Nazirlər Kabineti nəzdində ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən “Aqrar məsələlərə dair İctimai Şura” yaradılsın.

Əhalinin sayının artması, urbanizasiya ilə əlaqədar şəhər sakinlərinin sayının kənd sakinlərinə nisbətən getdikcə çoxalması və əmək haqlarının 5%ləməsi ərzaq mallarına olan tələbatı ödəmək üçün bütün dünya ölkələrindən təsirli tədbirlər görməyi tələb edir.

Kənd təsərrüfatında dövlət tənzimlənməsinin geniş əhatəli olması bu sahənin inkişafının təbii amillərdən asılılığının digər sahələrə nisbətən güclü olması da şərtləndirir.

İngiltərə Humanitar Təşkilatı Oxlatm məlumatında göstərilir ki, 2030- cu ilə qədər əsas taxıl məhsullarının qiyməti 1,2-1,8 dəfə artacaqdır (53, 04.06.2011). Əhalinin ərzaqla dayanaqlı təmin edilməsi üçün ərzaq bazarının tənzimlənməsi tövsiyə edilir.

2010- cu ildə iqtisad elmləri doktoru Eldar İbrahimovun “Azərbaycan” qəzetində bir etirafını diqqətə çatdırmağı lazım bilirəm. O demişdir: “...Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları istehsal etdikləri məhsulları satmaqda böyük çətinliklərlə üzləşir, məhsulun bir hissəsini vaxtında və səmərəli qiymətə sata bilmədiklərindən xarab olur və itkiyə yol verilir. Digər tərəfdən, emal müəssisələrinin az olması, məhsulları topan və pəra- kəndə satışı ilə məşğul olanları bazarda hökmran mövqə tutması istehsalçıları məhsulları həddən çox aşağı qiymətə satmağa məcbur edir. Nəticədə aylarla məhsul istehsalına əmək və vəsait sərf edən fermerlər qazanc əldə edə bilmədikləri halda, bu məhsulların emalı və alqı-satqısı ilə məşğul olanlar bir neçə saat və ya gün ərzində 2-3 dəfə artıq gəlir əldə edirlər. Bu işə növbəti ildə müəyyən məhsulların istehsalının azalmasına və idxalının artmasına səbəb olur. Fermerlərlə görüşlərimizdə onlar vəziyyətdən çıxış yolunu əsas ərzaq məhsullarına dövlət sifarişinin verilməsində, “Azərıtifaq”ın və onun yerli təşkilatlarının kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üzrə fəaliyyətinin bərpa edilməsində, topan və pərakəndə satış üzrə qiymət əlavələrinə dair normaların dövlət tərəfindən müəyyən edilməsində görürlər” (31,10.01.2010).

Aqrar sektorda əsaslı institusional islahatlar apanlarkən heç olmasa İsmayılı rayonundakı məşhur olan Sovet dövründən indiyə qədər uğurla fəaliyyət göstərən Nikitin adına sovxozun təcrübəsini nəzərə almaq lazım idi. İslahatlar dövründə o sovxozun torpaqları fərdi şəxslərə paylanmamış, bazasında torpaq və əmlak payı bəlli olan kooperativ yaradılmışdır. Kooperativ məhsulları istehsalı, emalı və satışı ilə özü məşğul olur. Əvvəllər olduğu kimi kooperativ üzvlərinin əməyi əmək günləri ilə uçota alırm və əmək günlərinə mütənasib əldə edilən gəlirlər istər natura və istərsə də pul ifadəsində bölüşdürülür.

Kənd təsərrüfatında kooperativlərin və müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda kooperasiyalann yaradılması haqqında 2011-ci ildə müzakirə olunan qanunda istehsalın və əməyin təşkilinin kollektiv formasını genişləndirmək üçün hüquqi baza yaradılması nəzərdə tutulur. Ancaq, bu hələ başlanğıcdır. Bu işin uğurlu təşkili həm insanların özlərindən, həm də dövlətin stimullaşdırıcı tədbirlərindən həlledici dərəcədə asılı olacaqdır.

Aqrar sektorun təşkilati-idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək üçün hazırda mövcud olan kiçik ailə və fermer təsərrüfatlarının könüllülük prinsipi əsasında birləşərək kənd təsərrüfatı istehsal və istehlak kooperativlərinin yaradılması planlaşdırılır. Bu prosesin hüquqi müstəvidə həlli üçün “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanunun qəbul edilməsi nəzərdə tutulur. Qanun layihəsinə görə kooperativin üzvü olan hər bir şəxs ona məxsus olan torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnu saxlayır, yəni torpağ kooperativin mülkiyyətinə verilmir və yalnız kooperativin ümumi məqsədləri üçün idarəetmə orqanının qərarı ilə əsasən mülkiyyətçinin özü tərəfindən istifadə olunur və ya ehtiyac yaranarsa, ona təsərrüfat işlərini yerinə yetirməkdə digər üzvlər köməklik göstərə bilərlər. Qanunda kooperasiyanın inkişafına dövlət dəstəyi və himayəsi, kooperativlər və bələdiyyələr, kooperativlərin yaranmasının və fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi, istehlak (xidmət) kooperativlərinin növləri və onların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və digər məsələlərə dair maddələr də vardır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına əngəl törədən əsas amillərdən biri istehsal edilən məhsulun istehsalçı tərəfindən bilavasitə bazara çıxarmaq imkanının məhdud olmasıdır. Bunun nəticəsində istehsalçı məhsulu çox ucuz qiymətə vasitəçilərə satmağa məcbur olur və bu da getdikcə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına marağı azaldır. Bu cəhət nəzərə alınaraq istehlak kooperativlərinin idarəçiliyində olan kooperativ bazarların yaradılmasını və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsini təmin edən maddələr qanunda yer almışdır. Həmin maddələrə əsasən, məhsulun satışını asanlaşdırmaq üçün kənd təsərrüfatı bazarlarında məhsul istehsalçılanna ticarət yerlərinin verilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına və bələdiyyələrə həvalə edilmişdir.

Qanun layihəsində nəzərdə tutulan iqtisadi və təsərrüfatçılıq prinsipləri əsasında formalaşan kooperativlərin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi bizdə çox şübhə doğurur. Axı kooperativ fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin birgə fəaliyyət göstərmək üçün üzvlüyə əsaslanan könüllü birliyi olub onun üzvlərinin əmlak pay haqlarının birləşdirilməsi yolu ilə yaradılır (AP Mülki Məcəlləsi, maddə 109.1). Bizim fikrimizcə, elə prinsip seçilməlidir ki, kooperativ üzvləri bütünlükdə kollektivin yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərməsində maraqlı olsunlar. Kooperativlərin təşkilati-hüquqi və iqtisadi idarəetmə mexanizmləri bir daha dəqiqləşdirilməlidir. Məsələn, şəxsi mülkiyyətə məxsus olan torpağın bazar dəyəri həmin şəxsin kooperativdə payı hesab edilə bilər. Həmin şəxs öz payım dəyər formasında satmaq, başqasına vermək və ya öz payı ilə birlikdə kooperativdən çıxmaq hüququnu saxlamalıdır. Ancaq payın satışı öncə kooperativin özünə və onun üzvlərinə təklif olunmalıdır. Onlar imtina edərlərsə bundan sonra kənar şəxslərə satıla bilər.

200 min hektardan artıq dövlət və bələdiyyə torpaq sahəsində dövlət vəsaitləri hesabına meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsi və suvarma suyu ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu torpaqlarda yeni texnologiyalar və növbəli əkin sistemi tətbiq olunmaqla, əsasən, buğda, üzüm və pambıq istehsalının, habelə özəl pilot heyvandarlıq komplekslərinin təşkili hökumət tərəfindən nəzərdə tutulur. Bu dövlət layihəsinin uğurla nəticələnməsi həmin sahələrdə yaradılacaq təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-hüquqi formasının düzgün seçilməsindən asılı olacaqdır. Bizim fikrimizcə, burada ilk dövrlərdə səhmləri yüz faiz dövlətə məxsus olan açıq səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması məqsədəuyğun olar. Onların nizamnamə kapitalına torpaq sahələrinin, beynəlxalq standartlara uyğun qiymətləndirilməsi nəticəsində əldə edilən bazar dəyəri, dövlət vəsaitləri hesabına yaradılan və alman əsas və dövrüyə fondları daxil edilməlidir. Sonrakı mərhələlərdə səhmdar cəmiyyətlərinin dövlət səhmləri hissə-hissə satılmaqla özəlləşdirmə həyata keçirilə bilər (İsraildə olduğu kimi dövlət-kooperativ müəssisəsi).

Düşünürük ki, aqrar sektorda təsərrüfat subyektlərinin təşkilatlanması və iriləşdirilməsi hökumətin yaxından iştirakı əsasında, müəyyən stimullaşdırıcı tədbirlər tətbiq etmək yolu ilə həyata keçirilə bilər. Onu da qeyd edək ki, bəzi rayonlarda fermerlərin kooperativlərdə birləşməsi prosesi, zəif də olsa gedir. Məsələn, 2008-ci ilin əvvəllərində Lənkəranda çayçılığın inkişafına həsr olunmuş redaksiya məqaləsində «Azərbaycan» qəzeti yazmışdır ki, 1996-cı ildə əkin sahələrinin xeyli hissəsi ayn-ayn vətəndaşlar arasında bölüşdürülməsi kreditlərin alınması və çayçılığın inkişafı sahəsində müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Onları aradan qaldırmaq məqsədilə şəhər icra hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə işçi qrupu yaradılmış və onun köməyi ilə ayn-ayn fermerlər öz torpaq paylarını birləşdirərək vahid müəssisə yaratmışlar. Bu da qısa bir zaman^ çayçılığın inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir

(31, 09.02.2008). Bundan sonra onlar öz problemlərini birlikdə həll edə bilmişlər. 2011-ci ilin əvvəlində Sabirabad rayonunda (Çölbeşdəli kəndi) 92 torpaq mülkiyyətçisi 450 ha pay torpaqlarını birləşdirərək yeni istehsal kooperativini təsis etmişlər. Kooperativ pambıq və taxıl istehsalı ilə məşğul olur. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, pay torpaqlarının birləşdirilməsi bir sıra problemlərin həllinə kömək edəcək, əkin sahələrindən səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradacaqdır. Ancaq kooperativin texniki-təchicətlə, maliyyə təminatı və hazır məhsulun satışı ilə bağlı problemləri var. Bu prosesə dövlətin təsirinin Amerika, Almaniya, Finlandiya, Yaponiya və digər ölkələrin təcrübəsi məlumdur. Məsələn, Finlandiyada bütün subsidiyalar və kənd təsərrüfatına dövlət köməyinin bütün növləri kooperativlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Onlar fermerlərə məhsul satışına, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqinə zəmanət, istehsalə lazımi şəraitin yaradılmasına təminat verirlər. Yaponiyada prioritet sahələrdə kartellərin yaradılmasına dövlət icazə vermişdir. Təşkilati-hüquqi forma kimi kartelə daxil olan istehsalçılar məhsulun qiymətlərini və satışın həcmi razılaşdırma əsasında həyata keçirmək hüququna malik olurlar. Kartellərin yaradılması dövlətin icazəsi əsasında olur. Ona görə ki, onların fəaliyyətinin bəzi mexanizmi (qiymətqoymada) antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanunun tələbləri ilə üst-üstə düşür.

“Azərbaycan Respublikası regionların 2009-2013-cü illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı - nın artırılması ilə yanaşı, həmin məhsulların emalı, tədarükü və satışının təkmilləşdirilməsi, bu sahələrin maddi-texniki, elmi və kənd təsərrüfatı bazasının yaxşılaşdırılması əsas hədəflərdən olmuşdur. Bu məqsədlə proqramda “Regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üzrə infrastrukturun yaradılması və marketinq xidmətlərinin dəstəklənməsi”, “Aqroemal müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi”, cins heyvandarlıq komplekslərinin inkişaf etdirilməsi və aqrofermalarda yaradılmasının dəstəklənməsi, habelə digər tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 2009-cu ildən bu tədbirlərin icrasına başlanmışdır. Bir məsələdə mütəxəssislər yekdildirlər. Respublikanın ərazisində kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və istehlak bazarlarına çıxarılması sistemi yaradılmalıdır. Dövlət proqramının icra müddətinin sona çatmasına baxmayaraq, regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üzrə infrastrukturun və marketinq xidmətlərinin yaradılması tapşırıqları yerinə yetirilməmiş qalır. Hökumət bu məsələlərə yenidən qayıtmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 16 yanvar 2014-cü il tarixli sərəncamı qəbul edilmişdir. Sərəncamda ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf strategiyasının hazırlanması,

kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi, kənd təsərrüfatında kooperasiyanın inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış yarmarkalarının səmərəli təşkili, fermer mağazaları və yaşıl marketlər şəbəkəsinin, habelə topdansatış mərkəzlərinin, özəl tədarük - satış və lojistik mərkəzlərin təşkili ilə əlaqədar tapşırıqlar verilməlidir.

2014-cü ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Avropa İttifaqının mütəxəssislərini də cəlb etməklə, aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf strategiyasının hazırlanması planlaşdırılır. Fermerlərin və torpaqların elektron qeydiyyatı sistemlərinin yaradılması da mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Kooperativ hərəkətim genişləndirmək üçün məqsədəuyğun olar ki, aqrar-əməli sənədar cəmiyyətləri formasında dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr yaradılsın və onların səhmlərinin 10-15 faizinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına pulsuz verilsin və ya nominal dəyəri ilə onlara təklif olunsun. Onu da qeyd edim ki, belə bir mexanizmin tətbiqi birinci özəlləşdirmə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanda korporativ inhisarçılıq yüksək olduğuna görə kooperativlərdən kənar müstəqil tədarük infrastrukturunun yaradılması kənd təsərrüfatında istehsalçıların topdan satış qiymətlərinin aşağı həddinin dövlət tərəfindən müəyyən edilməsini diktə edir. Pambıqçılıqdakı, meyvə-tərəvəzçilikdə və çayçılıqdakı yaranmış vəziyyət bizim bu fikrimizin əsaslı olduğunu bir daha təsdiq edir.

Ölkə başçısının 23 yanvar 2007-ci il tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına dövlət köməyi haqqında” sərəncamı əsasən Azərbaycanda aqrar sektorun subsidiyalaşdırılmasına başlanmışdır. 2007-2010-cu illərdə dövlət büdcəsindən 284 mln. manat məbləğində bu sahəyə subsidiya verilməmişdir. 2,1 mln. nəfərdən çox şəxs subsidiya almışdır. 7 mln. ha əkin sahəsinə subsidiya ayrılmışdır. Ancaq o da faktır ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və məhsuldarlığın artmaması məqsədinə xidmət edən subsidiyalaşma arzu olunan nəticəni verməmişdir. Məsələn, 2008-ci ildə dənli bitkilərin məhsuldarlığı hər hektardan 27,3 sentinərdən 2010-cu ildə

20,2 sentinərə qədər azalmışdır. Pambıq istehsalı 55,4 min tondan 38,2 min tona qədər aşağı düşmüşdür. Hər hektardan taxılın məhsuldarlığı aşağı düşmüşdür. Düyü istehsalının hətta ümumi həcmi də azalmışdır. Maliyyə Nazirliyinin apardığı yoxlamalar göstərmişdir ki, dövlətin verdiyi subsidiyalar çox rayonlarda təyinatı üzrə istifadə olunmur. 2012-ci ildəki çıxışların birində Prezident İlham Əliyev demişdir: “İndi subsidiyaların həcmi verilən nəticə ilə uyğun gəlmir. Nəticə daha da çox və təsirli olmalıdır” (31,

17.04.2012). Bu faktlar subsidiyalaşdırma mexanizmlərinin səmərəsiz olduğunu bir daha əks etdirir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının inkişaf etməkdə olan ölkələrdə apardığı tədqiqatlarda kənd təsərrüfatında istehsal amillərinin subsidi-

diyaləşdınlmasmm səmərəsiz olduğunu təsdiqləmişdir (53, 04.12.2010). Bir çox ölkələrdə aqrar sektorun subsidiyaləşdınımı kənd təsərrüfatı məhsul- lannm ixracatçııanna dövlət yardımını kimi tətbiq edilir. Məsələn, ABŞ-da dövlət səviyyəsində pambıqçılığa maliyyə dəstəyi digər ölkələrin fermerləri ilə bu sahədə rəqabət aparmaq imkanı verir. ABŞ fermerləri pambıq istehsalım müasir qaydada, bütün texniki və aqro-kimyəvi vasitələrdən istifadə etməklə yüksək səviyyədə qurublar. İstehsal baha başa gəlsə də, xərclərin bir hissəsi dövlət subsidiyası şəklində ödənilir. Bu səbəbdən ən ucuz pambıq istehsalçıları olan Afınka ölkələrinin fermerləri dünya bazarlarında ABŞ-la rəqabət apara bilmirlər. Dünya qiymətlərindən asılı olmaya-raq, ABŞ fermerləri subsidiya aldıqlanna görə pambıq istehsalında maraqlıdırlar, digər istehsalçılar isə belə rəqabət şəraitinə tab gətirə bilmirlər (31.06.03.2005).

ÜDT-ı çərçivəsində aqrar sektorda dövlət tərəfindən meliorasiya işləri, infrastrukturunn yaradılması, elmi-tədqiqat işlərinin apanımı subsidiya- laşdınla bilər. Ancaq fermerlərin birbaşa subsidiyaləşdınımı və qiymətlərə təsir edən tədbirlərlə müdafiəsi məhdudlaşdımlır və ya qadağandır. Azərbaycanda isə kənd təsərrüfatı büt^ vergilərdən (torpaq vergisindən başqa) azad edilmiş, su, yanacaq, elektrik enerjisi subsidiyaləşdınılır, yəni bu mallan dövlət aşağı qiymətlərlə fermerlərə satır. Subsidiyanm illik həcmi kənd təsərrüfatında yaranan ümumi daxili məhsulun 14-15 faizini təşkil edir. Azərbaycanın təklifi bu subsidiyalann 10 faiz səviyyəsində qəbul edilməsidir. UDT-ın bəzi üzv ölkələri bu rəqəmin 5 faiz səviyyəsində saxlamlma- sında israr edirlər (53,17.07.2010).

Xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, digər iqtisadi mexanizmlərdən istifadə həcmindən və səviyyəsindən asılı olaraq, bəzi ölkələrdə aqrar-ərzaq kompleksinə maliyyə yardımı artdıqca kənd təsərrüfatı istehsalçılarınm işlərinin səmərəliliyi aşağı düşür, durğunluq hallannı daimi edir, yeni iqtisadi və sosial problemlər yaradır (48, s.49). Məsələn, Braziliyam “aqrar möcüzələr” ölkəsi hesab edirlər. Ancaq o, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yardıma görə ən aşağı səviyyədə olan ölkələrdəndir: şərti əmtəlik məhsulun 3 faizi. Danimarkada aqrar sahə yüksək səmərəli və rentabelli istehsal nümunəsidir. Ancaq bu sahə ən aşağı dövlət yardımı alan sahədir. Avropa İttifaqı ölkələri kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət yardımının azaldılmasına cəhd edirlər (indı şərti əmtəlik məhsulun 30 faizindən çoxdur). Bu ölkələrdə xərclərin subsidiyaləşdınımından ərzağ məhsullannm həcmi və keyfiyyətindən asılı olan subsidiyaşdırmaya keçirlər.

Aqrar siyasətin realizasiya edilməsinin formalaşdınmış yanaşmalan- na yenidən baxmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatına dövlət yardımının konsepsiyasına yenidən baxılmalıdır. Haqlı olaraq, mütəxəsislər hesab edirlər ki, məsələn, yalnız yüksək məhsul istehsal etməyə şəraiti olan regionlarda buğda istehsalına subsidiya verilməsi məqsədəuyğun olar. Tələb olunan şəraiti

olmayan regionlarda torpaq əkin altında olsa da ümumi məhsul istehsalı aşağı olur. Odur ki, həmin regionlarda ölkə üçün əhəmiyyətli digər məhsulların subsidiyaşdırılması daha məqsədəuyğundur. Belə halda müxtəlif coğrafi rayonlarda müqayisəli üstünlüyə malik fərqli məhsullara subsidiya verilməsi mexanizmi vasitəsilə regionlar üzrə ixtisaslaşma dərinləşər və resurslardan səmərəli istifadəyə imkan yaranar.

2013- cü ildə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar və Elmi-Tədqiqat İnstitutunun mütəxəssisləri tərəfindən “İqtisadi və inzibati rayonların kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşması”na aid yeni metodologiya hazırlanmışdır. İndi əsas məsələ onun tətbiqinin təmin edilməsidir.

Kənd təsərrüfatının digər mühüm problemi, çox adamların etiraf etdiyi kimi, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük sisteminin önəmli olmamasıdır. İstehsalçı və istehlakçı arasındakı bu mərhələ bir qrup inhisarçının öhdəsinə veriləndir (31, 01.07.2011). Bütün bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, Azərbaycanda inhisarşılıqdan azad kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük sistemi yaradılmalı və istehlak bazasına həm mal çeşidinə və həcminə, həm də qiymətlərə nəzarət mexanizmi hazırlanmalı, dövlət orqanları tərəfindən tətbiq edilməlidir. Ancaq belə şəraitdə istehlak qiymətlərini tələb və təklif mexanizmi tənzimləyə bilər. Ölkə bazarlarında azad ədalətli rəqabətin formalaşdırılmasına qədər bu mexanizmdən istifadə edilməlidir. Regionlarda elə struktura yaradıla bilər ki, kiçik toptansatış şəxslərin, ailə təsərrüfatları- nın və ya kəndli fermer təsərrüfatlarının məhsullarını alıb cəmləşdirib böyük partiyalarla xarici ölkələrə satsın. Belə strukturların yaradılmasına köməklik etmək, daha dəqiq desək təşkil etmək məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yanında Dövlət Aqrar Menecer Xidməti yaratmaq düzgünü olardı.

Ayn-ayn regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin çatışmazlığı hələ də hiss olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin 9 ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında ölkə prezidenti demişdir: “Bu mövsümdə bəzi hallarda kənd yerlərində fermerlər tərəfindən yığılmış məhsul bir müddət əllərdə qalmışdı, çünki emal müəssisələrimizin gücü çatmırdı... ona görə biz növbəti illərdə yeni emal müəssisələrinin yaradılması üçün kreditlər ayırmalıyıq ki, istehsal olunan bütün kənd təsərrüfatı məhsulları bizim emal müəssisələrində emal olunsun və hazır məhsul kimi ixrac edilsin”. Məsələn, mütəxəssislərin hesablamaları göstərir ki, ölkənin 300 min ton pambığı heç bir gərginlik olmadan istehsal etmək potensialı var. Bu qədər pambığın son istehlak məhsullarına kimi tam emal edilməsi 1,5 milyard manat əlavə dəyər əldə etməyə imkan verə bilər (31, 26.04.2011). Bu da 2010-cu ildə bütünlükdə kənd təsərrüfatında istehsal edilən əlavə dəyərin 70 faizinə bərabərdir. Azərbaycanda pambıqçılığın inkişaf problemləri daha dərin olmaqla,

toxuculuq və tikij sənaye sahələrinin pambığa tələbatından və həmin sənaye sahələrinin məhsullarına daxili bazarın tələbatı ilə bağlıdır. Məsələn, 2008- ci ildə “MKT İstehsal - Konunersiya” MMC-nin Bakı iplik fabriki istifadəyə verilmişdir. İsveçrənin “Ritter” şirkətinin istehsalı olan müasir avadanlıqla təchiz edilən, ən yeni texnoloji standartlara cavab verən fabrikdə yerli xammaldan iplik istehsal olunur. İldə 10 min ton pambıq mahlıcından iplik istehsal etmək gücünə malik fabrikin məhsulları, təəssüf ki, Respublikada istifadə edilmək əvəzinə xarici ölkələrə, əsasən Rusiyaya və Avropaya ixrac edilir. Belə ki, pambıq parça istehsalı 2011-ci ildə 2008-ci illə müqayisədə cəmi 2,6 faiz artmışdır. Pambıq mahlıcı istehsalı 1,6 dəfə azalmışdır.

Torpaq-iqlim şəraitinin əlverişli olmasına görə Naxçıvan MR Şərur rayonunda şəkər çuğunduruna maraq xeyli artıb. 2010-cu ildə 900 ha sahədə və ya əvvəlki ilə nisbətən 2 dəfə çox şəkər çuğunduru əkilmişdir. Ancaq təəssüf ki, bu qiymətli xammal Muxtar Respublikada deyil, ildə təxminən 15-20 min ton şəkər çuğunduru mərkəzləşdirilmiş qaydada tədarük edilərək, qonşu xarici ölkələrdə emala göndərilir. Bununlada, hər şeydən öncə, qonşu ölkənin müəssisəsi inkişaf etdirilir, əmək resursları işlə təmin olunurlar.

İ.e.d, prof. Eldar İbrahimov düzgün hesab edir ki, yalnız torpağı kəndlilərə paylamaqla kənd təsərrüfatının inkişafına və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq mümkün deyil (31, 26.04.2011). Onun fikrincə, ilk növbədə, kənd təsərrüfatının da daxil olduğu aqrar-sənaye kompleksinin hərtərəfli inkişafına nail olmaq, kənd təsərrüfatının prioritet sahələrini müəyyənləşdirərək onları inkişafı istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək, innovasiya-siyalı texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə rəqabətədavamlı məhsullar istehsal edərək həm əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini yerli istehsal hesabına təmin etmək, həm də xarici bazarlara çıxmaq imkanı qazanmaq lazımdır. Prof. E.İbrahimovun 2010-cu ildə səsləndirdiyi bir fikri də diqqətə çatdırmaq istəyirəm. O yazmışdır: “Torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yetərli olmadığını nəzərə alaraq... iqtisadi tədbirlərlə yanaşı təşkilati tədbirlərin də həyata keçirilməsinə ciddi ehtiyac yaranmışdır” (31,29.09.2012).

İctimai əmək bölgüsünün inkişafı və tərəqqinin sürətlənməsi ölkədə aqrar-sənaye kompleksinin yaradılmasını şərtləndirir. Hesab edirik ki, kənd yerlərinin inkişafı bütünlükdə aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Özü də nə qədər tez olsa, bir o qədər məqsədə uyğundur. Bəzi Azərbaycan iqtisadçı alimləri ölkədə aqrar-sənaye kompleksinin mövcud olmadığını bəyan edirlər. Onların əsas motivi də belə komplekslərin mərkəzləşdirilmiş qaydada şaquli idarəetmə sisteminin olmamasıdır. Bu fikri yanlış hesab edirəm. İqtisadi ədəbiyyata görə aqrar-sənaye kompleksi dedikdə ərzaq və digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən, bu məmulatlarla əhalini təchiz edən, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və

emalı sferası üçün maşın və mexanizmləri hazırlayan sahələrin və milli iqtisadi sferalann məcmusu başa düşülür. Aqrar-sənaye kompleksinə həmçinin istehsal və sosial infrastrukturda daxildir. İqtisadçı həmkarlanmın diqqətinə çatdırmaq istəyirəm ki, bazar iqtisadi sistemində kompleksin əhatə etdiyi bütün sferalar bir-biri ilə istehsal, maliyyə və kommertiya əlaqələri ilə sıxı sürətdə bağlı olurlar. Bu əlaqələrin əsasında ya mülkiyyət münasibətləri, ya da müqavilə münasibətləri dayanır. Məsələn, “İntertabakko” MMC-nə məxsus olan Zaqatala Tütün Emalı Zavodu fermerlərlə müqavilə əsasında Zaqatala, Qax və Şəki rayonlarında yaşıl bitkinin alınması, qurudulması, fermentləşdirilməsini həyata keçirir. Bunun sayəsində tütün əkini 2007-ci ildəki 105 hektardan 2013-cü ildə 1500 hektara çatdırmışdır. Emal sənayesi ilə kənd təsərrüfatının inteqrasiyasını İmişli rayonunda tikilmiş Şəkər zavodunun misalındada görmək olar. Aqrar-sənaye kompleksinin formalaş- dılması və inkişafı ilə əlaqədar bir neçə ölkənin təcrübəsinə diqqət yetirməyi lazım bilirik. Rusiya Federasiyasında “ASK inkişafı” adlı milli lajdə və 2007-ci ildə federal hökumət tərəfindən bəyənilmiş “Kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi Dövlət Proqramı” mövcuddur, Dövlət Proqramına əsasən aqrar- ərzaq siyasətinin mühüm məqsədlərindən biri daxili bazarda idxalın əvəz edilməsini təmin etməkdir.

Kənd təsərrüfatının inkişaf problemlərinə və maliyyə-investisiya təminatma aid bütün mütəxəssislərin irəli sürdüyü təklifləri nəzərə almaqla, aqrar-sənaye kompleksinin inkişafını əhatə edən Dövlət Proqramının hazırlanması zəruridir. Azərbaycanda aqrar sahədə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və aqrar elmin müasir tələblər səviyyəsində inkişafının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 3 may 2011-ci il tarixli sərəncamı bu vacib məsələnin həllində mühüm rol oynaya bilər. Bu aspektdə hazırlanması nəzərdə tutulan tədbirlərdə aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması, aqrar sektorun təşkilati-idarəetmə strukturunun yeni konsepsiya və prinsiplər əsasında qurulması, dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi, daxili bazarın qorunması, onun maddi-texniki bazasının modernləşdirilmə- sində dövlətin öz investisiyaları ilə birbaşa və partnyorluq əsasında iştirak etməsi mexanizmlərinə yenidən baxılması da əks olunmalıdır.

Aqrar sektorun emal sənayesi ilə birlikdə tərızlı inkişafını aqrar-sənaye kompleksi çərçivəsində təmin etmək məqsədilə iki mühüm məsələ həll edilməlidir. Onlardan biri aqrar sektorda təsərrüfat subyektlərinin təşkilatlanması və iriləşdirilməsidir. Çünki xırda-xırda ailə və fermer təsərrüfatları bazasında müasir texnologiyaları tətbiq etmək, əmək məhsuldarlığına əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək mümkün deyil. Kənd təsərrüfatı istehsalının əhalinin ərzağa olan tələbatını tibbi normaya uyğun ödəməməsi, 2008-2011- ci illərə mərkəzi icra orqanlarının nəzərdə tutduğu inkişaf konsepsiyasının

və proqnoz göstəricilərinin qənaətbəxş olmaması barədə fikirlər dövrü mətbuatda, xüsusilə «Azərbaycan» qəzetində öz əksini tapır (31,28.11.2007).

Aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı ikinci mühüm məsələ onun investisiya təminatının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasıdır. Son illər bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə işlər görülmüşdür. Belə ki, 2006-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatında hər il orta hesabla 267 mln. manat həcmində investisiyadan istifadə edilmişdir. Bu da əvvəlki illərə nisbətən xeyli çox olsa da, kifayət deyil. Sahənin investisiya təminatından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sektor uzun müddətdir ki, vergilərdən qeyd-şərtsiz azad edilmişdir. Ancaq bu güzəştin verilməsi də onun özünün investisiya təminatına müsbət təsir göstərməsi praktikada hiss olunmur (Daha ətraflı bax 5.6). İndiki mərhələdə bu sektorun investisiya təminatı həm dövlət investisiyalardan, həm də təsərrüfat subyektlərinin öz vəsaitlərindən istifadənin genişləndirilməsi hesabına tam təmin edilə bilər. Sevindirici haldır ki, 2014-cü ilin əvvəlində Biləsuvar rayonunda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun koordinasiyası və güzəştli kreditindən istifadə edilməsi ilə, müvəkkil kredit təşkilatı, süd emalı zavodu və fermer təsərrüfatının müqavilə münasibətləri əsasında birgə istehsal strukturu yaradılmışdır. Bu da bank sektorunun real iqtisadiyyatla əməkdaşlığının yeni formasıdır. Mütəxəssislərin hesablamaları göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının gübrələrə tələbatı 7-10 faiz həddində ödənilir. Sevindirici haldır ki, 2011-ci ilin dövlət büdcəsindən gübrə zavodu tikmək üçün investisiya nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət büdcəsi vəsaitinin hesabına yeni gübrə zavodunun inşa edilməsi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına yüksək keyfiyyətli gübrə ilə təmin etməklə yanaşı, otların idxaldan asılılığına son qoyacaq. Aqrar sektorun investisiya təminatı hökumətin' amortizasiya siyasətindən də asılıdır. Bu barədə beşinci fəsilə konkret təklif verilmişdir. 2015-2018-ci illərdə iqtisadi sektorlar, o cümlədən kənd təsərrüfatı üzrə bütün maliyyə mənbələri hesabına (xarici investisiyalar da daxil olmaqla) qoyulan investisiyaların həcmi İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən proqnozlaşdırılmamışdır.

Aqrar sektora dövlətin münasibəti barədə Litva Respublikasının təcrübəsini diqqətə çatdırmaq istərdik. Bu ölkədə aqrar sektorun investisiya təminatının hökumət tərəfindən diqqətəlayiq stimullaşdırıcı sistemi yaradılmışdır. Təkcə 2006-cı ildə aqrar sektorda 1250 mln. dollar məbləğində pul vəsaitindən istifadə edilmişdir. Bu vəsaitin 500 mln. dollar dövlət büdcəsindən, qalanları isə Avropa İttifaqı tərəfindən əvəzi ödənilmədən verilmişdir. SonraJa 5 ildə (2007-2013-cü illər) kənd və ərzaq təsərrüfatının inkişafına yönəldilən pul vəsaitlərinin həcmi hər il orta hesabla 20 faiz artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu gün Litva özünü əsas ərzaq məhsulları ilə nəinki təmin edir, hətta kənd təsərrüfatı məhsullarının emalından alınan məhsulları ixrac edir. Əmək qabiliyyətli əhalinin ancaq 13 faizi aqrar

sektorda məşğuldur. Avropa İttifaqının büdcəsinin hər il orta hesabla 40 faizini kənd təsərrüfatına verilən subsidiyalar təşkil edir. Subsidiyalar hər bir sahibkarlıq təsərrüfatına istehsal etdikləri məhsulun həcmindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir (35, 06.12.2013). Müqayisə üçün qeyd edim ki, 2007-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatına dövlət büdcəsindən cəmi 243 mln. manat pul vəsaiti xərclənmişdir. 2008-ci ildə bu rəqəm 336,5 mln. manat olmuşdur. Baxmayaraq ki, əmək qabiliyyətli əhalinin 28% kənd təsərrüfatında məşğuldur, dəyəri bir milyard dollardan çox olan ərzaq məhsulları xaricdən idxal edirik. Az həcmdə hazır ərzaq məhsulları ixrac edilir. Burada bir beynəlxalq praktikaya da istinad etmək istəyirəm. Belə ki, ikimininci illərin ortalanından avrokomissiya tərəfindən Avropa zona ölkələrində əkin sahələrindən istifadəyə məhdudiyət müəyyən edilmişdir ki, tələbdən artıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilməsin. Həmçinin süd istehsalına kvota qoyulmuşdur. Avrozonaya süd idxalına kömrük rüsumu müəyyən edilmişdir. Daxili bazarın tələbatını ödəmək məqsədilə ixracatçılara subsidiya azaldılması qərara alınmışdır. Avropa İttifaqı ölkələrində heç bir kompaniyanın ixtiyarı yoxdur ki, müəyyən edilmiş kvotadan çox məhsul istehsal etsin (53,29.09.2007).

Aqrar sahənin bir problemi də onun maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasıdır. İndiki vəziyyət, qənaətbəxş olmamaqla, aqrar sahənin davamlı inkişaf imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Bu istiqamətdə mühüm məsələ əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsidir. Bu barədə müəllifin mövqeyi 5.8 sayılı paragrafda verilmişdir. Mütəxəssislərin araşdırması göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının kortəbii formalaşan istehsal qiyməti onların pərəkəndə satış qiymətindən 2-2,5 dəfə aşağıdır (53, 29.01.2011).

Qeyri-neft sektorlarından kənd təsərrüfatının hökumət tərəfindən prioritet inkişafı elan olunmasına baxmayaraq, ümumi kredit həcmində onun payına 5 faiz düşür. Kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən və kənd yerlərində yerləşən yüngül və yeyinti məhsulları müəssisələri üçün mənfəət vergisi və digər vergi ödənişləri üzrə güzəştlər verilməsi düzgün olardı. Beş il müddətində müəssisə təsisçilərinin kapitalizasiya və investisiya məqsədləri üçün istifadə etdikləri mənfəəti prioritet sahələrdə və regionlarda vergidən azad etmək məqsəduyğun olardı.

*"Biz gələcəyə baxmalıyıq, gələcəyi düşünməliyik: 20 il, 50 ildən sonra Azərbaycan hansı yollarla inkişaf edəcəkdir? Biz ölkəmizin uğurlu inkişafını hansı resurslar əsasında təmin edəcəyik? Biz bu barədə düşünürük və görülən bütün işlər həm bugünkü problemlərin həllinə, eyni zamanda, gələcəyə yönəldilibdir** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev C^Azərbaycan** qəzeti, 03.09.2010).*

V FƏSİL.

MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN VƏ KOORDİNASIYA SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

5.1. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması və dövlət tənzimləməsi

Müasir iqtisadi nəzəriyyədə və beynəlxalq praktikada iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin rolu mübahisə obyektinə olaraq qalır. Bəziləri bu rolu liberal modeldə, bəziləri isə paternalizm modelində (iqtisadi inkişafda dövlətin geniş iştirakı) görürlər. 2008-2009-cu illərin dünya iqtisadi-maliyyə böhranı bazar iqtisadi sistemində dövlətin rolu məsələsini bir daha gündəmə gətirdi, geniş müzakirə predmetinə çevirdi və yeni, fərqli baxışlar formalaşdı. 2009-cu ildə 20 inkişaf etmiş ölkə başçılarının London sammitinin yekun bəyanatında göstərilir ki, davamlı inkişafın yeganə etibarlı fundamenti bazar prinsiplərinə əsaslanan, səmərəli tənzimlənən və güclü institutlara malik olan iqtisadiyyatdır*. İndi Azərbaycanda da bu məsələ barədə müxtəlif mövqelər mövcuddur. Bəzi nazirlərimiz və iqtisadçı alimlərimiz yeni inkişaf mərhələsində iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasını davam etdirmək, onun açıqlıq səviyyəsini genişləndirmək konsepsiyasını təbliğ edir və irəli sürürlər.

2012-ci ilin mart ayında Dünya Bankının rəsmilərinin iştirakı ilə Bakı şəhərində keçirilən "Azərbaycan üzrə II İqtisadi Siyasət Forumu"nda yeni inkişaf mərhələsində dövlətin rolu, iqtisadiyyatın prioritet sahələri, idarəetmə metod və mexanizmləri barəsində fikir mübadiləsi aparılmış, paternalizm mənası imkan verilməməsi, iqtisadi proseslərin kifayət qədər liberal şəraitdə inkişaf etdirilməsi haqqında tövsiyələr səsləndirilmişdir (36, 7-15.03.2012). Bu tövsiyələrin Azərbaycanda indiki şəraiti üçün önəmli olmadığına şübhə qətimizlik üçün qeyd edim ki, ölkə ictimaiyyəti son illəri milli iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasında müəyyənləşdirici mərhələ hesab edirlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il may tarixli “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə” Fərmanına əsasən idxal-ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi zamanı, dövlət müəssisələri və əmlakında dövlətin yekun payı 50%-dən yuxarı olan müəssisələr istisna olmaqla, Özəl təsərrüfat subyektlərinin və fiziki şəxslərin idxal-ixrac əməliyyatlarına dair bağladığı müqavilələrin gömrük orqanlarında qeydiyyatı tələbi ləğv edilmişdir. Eyni zamanda bu dəyişikliklər nəticəsində ixracı və idxalı müvafiq dövlət orqanlarının rəyi alınmaqla aparılan spesifik malların və xidmətlərin, o cümlədən əqli mülkiyyətin idxalı və ixracı zamanı müqavilələrin qeydiyyatı və ekspertizası tələbi də aradan qaldırılmışdır. Qeyd olunan fərmana qədər mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən mal və xidmətlərin ixracı zamanı onların dəyərinin qabaqcadan ödənilməsi yaxud akkreditiv və ya birinci dərəcəli bankların zəmanətinin təqdim edilməsi tələbi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 501xanda adı çəkilən fərmanına uyğun olaraq, özəl hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən mal və xidmətlərin ixracı zamanı bu məcburi tələb aradan qaldırılmışdır, ixrac-idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarına edilmiş əlavə və dəyişikliklər xarici ticarət fəaliyyətinin daha da liberallaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2011-ci ildə ölkə prezidenti bir daha vurğulamışdır: “Biz iqtisadi siyasətimizi çox ciddi qaydada liberallaşdırmışıq. Bizim qanunvericiliyimiz çox liberaldir” (31, 12.04.2011). Onun 2012-ci ildə səsləndirdiyi bir fikri də diqqətə çatdırmağı lazım bilirəm. O, demişdir: “...İndi böhran içində çabalayan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənərək və görərək bir daha yəqin edirik ki, sırf bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bəzi hallarda işləmir....Banklar, böyük müəssisələri müflisləşmədən xilas etmək üçün dövlət tərəfindən vəsait qoyulur” (31, 29.02.2012).

Dövlətin iqtisadiyyatda rolunu əks etdirən göstəricilərdən biri də ölkədə yaranan yeni gəlirlərdə onun payıdır. Apardığımız hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun yalnız 46%-ə qədər dövlətin sərəncamına daxil olur (2011-ci il). Bu da dövlətin iqtisadi modeldə istifadə etdiyi tənzimləmə mexanizmlərinin, xüsusilə vergi, gəlirlərin bölüşdürülməsi, özəlləşdirmə və müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət sisteminin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Dünyada bir sıra modellər mövcuddur-liberal, sosial, qarışıq və s. Bu modelləri fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri ÜDM-də büdcə gəlirlərinin və xərclərinin xüsusi çəkisidir. 2011-ci ildə liberal iqtisadi inkişaf modeli olan Azərbaycanın dövlət büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 13 faiz, (AR Dövlət Neft Fondundan transfer nəzərə alınmadan) olmuşdur. 2011-ci ildə tərtib edilmiş hökumət proqnozlarına görə 2014-cü ildə dövlət büdcəsinin ÜDM-

də payı cəmisi 16 faiz olacaqdır. Ancaq burada bir metodoloji yanaşma nəzərə alınmalıdır (Bax, 1.4 sayılı paragrafa). Neft Fondundan transfer nəzərə alındanda belə dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumi daxili məhsulun 30-31 faizinə bərabər olur. MDB ölkələrində bu göstərici 30-35%, Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələrinin bir çoxunda 35-45, inkişaf etmiş ölkələrdə 50-55%-dir. Bu göstərici ölkələrin iqtisadi inkişaf modelindən asılı olaraq dəyişilir. Belə ki, liberal modeldən istifadə edən ABŞ, Türkiyə və Yaponiyada büdcə vəsaiti ÜDM-in 28-32%-ni təşkil edir. Sosial model yönümlü Skandinaviya və Mərkəzi Avropa ölkələrində bu rəqəm 50%-dir. Qanşiq modelli Almaniya və digər ölkələrdə isə 40-45%-dir. Dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olan vergilər Azərbaycanda ÜDM-ün 13%-ni təşkil edir. Bu göstərici Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə 2 dəfəyə qədər azdır.

Hesab edirəm ki, inkişafın yeni mərhələsində Azərbaycan şəraiti üçün söhbət heç də sözün əsl mənasında nə paternalizmdən, nə də liberlizmdən getməməlidir. Bazann mükəmməllik dərəcəsi müxtəlif ölkələrdə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə görə dövlətin iqtisadi funksiyaların toplamı və tənzimləmə vasitələri də müxtəlif olur. Dövrün tələbinə və iqtisadi durumdakı vəziyyətə uyğun dövlətin iqtisadi fəaliyyətə təsir modeli seçilməlidir. Bu model liberalizmin və paternalizmin idarəetmə prinsiplərinin və mexanizmlərinin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutmalıdır. Nəticədə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi tənzimləmədə rolu güclənməlidir. Burada ümumi şəkildə onu qeyd edirəm ki, tələb və təklifin tarazlığı dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməlidir ki, bazarda (əmtəə, əmək və kapital bazarlarında) tarazlıq təmin olunsun, taraz qiymətlər formalaşsın. Taraz qiymətlər isə, öz növbəsində istehsalçıların gəlirlə işləməsi amilinə çevrilsin, inflyasiyanın artmasına mane olunsun. Taxıl məhsulları istisna olmaqla, Azərbaycanda hökumət tərəfindən tələb və təklifin tarazlığı tənzimlənmir. Geniş miqyasda inhisarçılığın olmasını Azərbaycan cəmiyyəti etiraf etmişdir. Azərbaycanda sosialyönümlü iqtisadi inkişaf modelinin qəbul edilməsi dövlətin tənzimləyici rolunun gücləndirilməsini tələb edir.

Yeni idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasının zəruriliyini iqtisadi siyasət üzrə dövlət müşavir, i.e.d., prof. Vahid Axundov da qeyd etmişdir: "Konsepsiyanın əsas məqsədi ölkədə islahatların sürətləndirilməsi əsasmda keyfiyyətə yeni idarəetmə sistemlərinin yaradılmasıdır və bununla da iqtisadiyyatın bütün sahələrində köklü dəyişikliklərə nail olmaqdır" (36, 7- 1^03.2012) (T.H.- "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış "İnkişaf Konsepsiyası" nəzərdə tutulur).

Skandinaviya ölkələrində dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi bölgü (распределительный) xarakteri daşıyır. Bu funksiya biznes strukturları ilə münasibətdə sosial proqramlar vasitəsi ilə, İtaliyada və Fransada dövlətin böyük iqtisadi aktivlərə sahib olması vasitəsi ilə həyata

keçirilir. İngiltərədə xalq təsərrüfatının bəzi sahələri milliləşdirilmişdir. ABŞ-da dövlət iqtisadiyyata maliyyə-kredit sferası vasitəsilə təsir edir. 2008-ci ilə qədər bu variant dövlət tənzimlənməsinin ən səmərəli və məqbul forması hesab edilirdi. Ancaq sonralar tam məğlubiyyətə uğradı və dünya maliyyə böhranına gətirib çıxartdı (2010-cu il noyabr ayı, rus jurnalından götürülmüş informasiya).

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti tənzimləmə vasitələrindən, əsasən, maliyyə vasitələrindən (pul, kredit, investisiyalar) istifadə edir. Ancaq təkcə bu vasitəyə üstünlük vermək kifayət deyil və arzu olunan nəticəni təmin etmir. Bu deyilənləri nəzərə alaraq, tənzimləmə vasitələrinin geniş spektrindən - dövlət planlaşdırılması, qiymət, pul, kredit, investisiya və vergi kimi tənzimləmə mexanizmlərindən istifadəni yeni mərhələnin tələblərinə uyğunlaşdırmaq tələb olunur.

2020-ci il İnkişaf Konsepsiyasının strateji məqsədlərindən biri səmərəli dövlət idarəetməsi ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olmaqdır.

İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində industrial cəmiyyətin formalaşması üçün dövlətin və bazar idarəetmə mexanizmlərinin və vasitələrinin yerinə və roluna yenidən baxılması lazımdır. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə və ölkənin mövcud iqtisadi durumuna uyğun olaraq dövlətin iqtisadi idarəetmədə iştirakının qanunvericilik əsasında gücləndirilməsini, o cümlədən bütünlükdə idarəçilik sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsini zəruri edir. Dövlətin rolunun gücləndirilməsi və fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, mərkəzi idarəetmə orqanlarının funksiyalarının diversifikasiyası məsələləri ayrıca tədqiqat tələb edir.

Milli iqtisadiyyatın qısa dövr ərzində diversifikasiyasını və innovasiya təyinatlı iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən səmərəli istifadəsinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin sürətləndirilməsi zəruridir. Bunu iqtisadi inkişafın müasir durumu tələb edir. Dövlət işə qanşmasa Azərbaycanda yüngül sənayeni, maşınqayırma və aqrar-sənaye komplekslərini milli iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun bərpa etmək mümkün olmayacaqdır. Bu məqsədlə həmin sahələrdə dövlət kompaniyalarının (korporasiyalarının) yaradılması zəruridir.

Ölkə başçısında vaxtında yaranmış yuxanda göstərilən əminlik mərkəzi idarəetmə orqanları tərəfindən praktiki olaraq reallaşsa inkişafın yeni mərhələsində qarşıya qoyulan məqsədlərə daha tez və yüksək səmərə ilə çatmaq olar.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin nə dərəcədə ölçülüb - biçilmiş olduğunu qiymətləndirmək məqsədilə həm ölkənin özünün, həm də xarici ölkələrin təcrübəsinə müraciət etməyi lazım bilir.

Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin birinci yansının sosial-iqtisadi inkişaf - fəaliyyət yekunlarına həsr olunmuş iclasdakı çıxışında ölkə prezidenti demişdir:

“ümumi iqtisadi artım o qədər də yüksək olmamışdır. Ümumi daxili məhsul cəmi 0,9 faiz artmışdır. Bunun səbəbi isə neftin hasilatının azaldılmasıdır. Bu amilin də bizdən asılı olmayan səbəbləri olmuşdur” (31, 13.07.2011). Ölkə prezidenti tamamilə haqlıdır. Yüksək səviyyədə liberallaşdırma ona gətirib çıxarmışdır ki, birincisi, özəl sektorun ÜDM-də 85 faizlik payı sahibkarlara məxsusdur. Ölkənin sənaye məhsulunun 70 faizə qədəri xaricilərin mülkiyyətindədir. Bütünlükdə xam neft və təbii qaz hasilatının 93 faizi, metal və qeyri-metal məhsullarının hasilatının 100 faizi, metallurgiya sənaye məhsullarının 76 faizi, bütünlükdə sənaye məhsulunun 80 faizi qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsusdur (29, 2011, s.35-36). İkincisi, inkişafda belə meyllər gələcəkdə də təkrar oluna bilər. Bu sektorlarda məhsulun (xidmətin) həcmi məhz sahibkara istəyi ilə müəyyən edilir, onun mənafeinə xidmət edir. Üçüncüsü, bu fakt bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatı yüksək səviyyədə liberallaşdırılmış, sənayenin apancı sahələrində idarəetmə funksiyaları xarici sahibkarların əlindədir. Onlar təbii sərvətləri, xammal və yanmefabrikat istehsalı sektorlarını ələ keçirdiklərinə görə Azərbaycanın makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri onlardan yüksək səviyyədə asılıdır. Aparığımız hesablamalardan görünür ki, 2011-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən əmək məhsuldarlığı aşağı düşmüş, hər manat investisiyadan əldə edilən ümumi daxili məhsul heç bir qəpikdə olmamışdır (0,4 qəpik). Bu da normal tənzimlənən iqtisadiyyatla müqayisədə 25 dəfə azdır.

Bəzi iqtisadçılar əmlakın çox hissəsinin dövlətə məxsus olmasının dövlətin tənzimləyici rolunun güclü olması kimi dəyərləndirirlər. Bu müddəam mübahisəli hesab edirəm. İqtisadçı həmkarlarımızın diqqətinə çatdırmaq istəyirəm ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın məhz tənzimləmə sisteminin və mexanizmlərinin liberallaşdırılması yüksək səviyyəyə çatmışdır. Hətta beynəlxalq praktikadan fərqli olaraq, Azərbaycan dövləti onun özünə məxsus olan müəssisələrlə də münasibətlərini tam liberallaşdırmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti demişdir: “...strateji xəttimiz ondan ibarətdir ki, dövlət nəzarətində olan bütün şirkətlər beynəlxalq səviyyəli şirkətlər kimi fəaliyyət göstərsinlər. Onların dövlətə məxsus olduğu o demək deyil ki, onlar dövlət tərəfindən idarə olunmalıdır, yaxud da hansısa başqa yolla idarə olunmalıdır... beynəlxalq bazarlarda investisiya layihələrini davam etdirməlidirlər” (31, 14.07.2010). Burada dövlət müəssisələrinin idarə edilməsi barədə beynəlxalq praktikadan misal gətirmək istəyirəm (77). Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə müxtəlif idarəetmə strukturlarından və mexanizmlərindən ibarət nəzarət sistemi formalaşdırılmışdır. Qərbi Avropa ölkələrində dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarətin təşkilinin müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Onların bəzilərində dövlət sektorunun idarə edilməsinin çoxpilləli sistemi formalaşmışdır. Bu sistem daxilində dövlət nəzarəti birbaşa deyil, xüsusi idarəçi

kompaniyalar vasitəsi ilə həyata keçirir. Digər ölkələrdə dövlət hakimiyyət orqanları dövlət müəssisələrinin idarə edilməsində bilavasitə iştirak edirlər. Məsələn, Fransada sahə nazirlikləri ona tabe olan müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət edir. Eyni zamanda bütün müəssisələr Maliyyə Nazirliyinin nəzarəti altındadır*.

Fransada Maliyyə Nazirliyinə tabe olan dövlət nəzarət agentliyi mövcuddur. O, iri dövlət müəssisələrinin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Bundan başqa belə müəssisələrin hesablaşma hesabına Fransanın Hesablama Palatası tərəfindən nəzarət edilir. Maliyyə Nazirliyi dövlət müəssisəsinin fəaliyyəti prosessində dövlətin maliyyə maraqlarına riayət edilməsinə nəzarət edir,

Dövlət müəssisələrimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində Yeni Zelandiyanın təcrübəsi maraqlıdır. Yeni Zelandiyada nazirliklər dövlət müəssisəsinin səhmdarları kimi çıxış edirlər. Dövlət müəssisəsinin ancaq iki səhmdan ola bilər: sahə nazirliyi və hökumət maliyyə nazirliyi. Sahə Nazirliyi dövlət müəssisəsi tərəfindən öz funksiyalarını yerinə yetirməsinə, Maliyyə Nazirliyi isə onun fəaliyyətinin iqtisadi tərəfinə nəzarət edir. Bu ölkədə dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə əlavə nəzarət üçün ixtisaslaşmış monitoring kompaniyası yaradılmışdır. Belə kompaniyalar müəssisələrin idarə edilməsində bilavasitə iştirak etmirlər, onların fəaliyyətini müşahidə edir və fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi metodlarını işləyib hazırlayırlar. Belə ki, dövlət müəssisələrimin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə bir neçə qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Məsələn, "Dövlət Kompaniyaları haqqında Akt" da deyilir ki, hər bir dövlət müəssisəsinin baş məqsədi uğurlu biznesi təmsil etməkdir. Bu məqsədlə onlar borcludurlar: onlarla müqayisə olunan xüsusi biznes kimi mənfəətli və səmərəli olmaq; yaxşı işgötürən olmaq; sosial məsuliyyət təcəssüm etməkdir. Yuxarıda göstərilən Akt da nəzərdə tutur ki, maliyyə ili qurtarandan sonra 3 ay müddətində direktorlar şurası səhmdar nazirliklərə il ərzində apanılan maliyyə əməliyyatları haqqında, həmçinin maliyyə vəziyyəti, gəlirlər, zərərlər və müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən zəruri göstəricilər barədə hesabatları təqdim etməlidir. Kommersiya məqsədilə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələri yuxarı təşkilata çatması dividendin həcmi hesabatda təsdiq etməli, səhmdar nazirliklərə maliyyə ilinin başlanmasına bir ay qalmış gələcək ilə korporativ məqsədlərin layihəsini təqdim etməlidir. Layihədə aşağıdakı məlumatlar əks olunmalıdır: müəssisənin məqsədi, nəzərdə tutulan fəaliyyətin xarakteri və həcmi; səhmdarların vəsaitlərinin ümumi aktivlərə nisbətini əks etdirən əmsal; uçot siyasəti; müəssisənin qarşıma qoyulan məqsədə çatmasını qiymətləndirməyə imkan verən meyarlar; dividendlərin ödəniş prinsipləri; nəzərdə tutulan vergi ödənişlərinin həcmi, yuxarı təşkilata ödəniş və yuxarı təşkilatın plan ilinə qədər müəssisəyə

qoyduğu investisiyalann həcmi. Yeni Zelandiyada qəbul edilmiş “Dövlət maliyyəsi haqqında” qanunda dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsini təkmilləşdirmək məqsədilə yeni normalar müəyyən edilmişdir. Onlara aiddir: səhmdar nazirliklər yuxarı idarəetmə orqanının maraqlarının kompaniyalarda gözlənilməsinə nəzarət etməlidir. Səhmdar nazirliklər həmin qanunlarda nəzərdə tutulmuş hallarda dövlət müəssisələrinə göstərişlər və təlimatlar verə bilərlər. Səhmdar nazirliklər öz hüquq və vəzifələrini yerinə yetirmək barədə nümayəndələr palatasında hesabat verməyə borcludurlar. Səhmdar nazirliyin kompaniyada keyfiyyətli menecmenti təmin etmək və kompaniya qarşısında qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri biliklərə, vərdişlərə və təcrübəyə malik olan adamları direktorlar şurasına təyin edə bilərlər. Direktorlar şurası öz vəzifələrini qeyri-qənaətbəxş yerinə yetirdiyi hallarda səhmdar nazirlik onu dəyişdirə və ya konkret direktoru azad edə bilər.

Dövlət müəssisələrini idarəetmə sistemi Qərbi Avropa ölkələrində kapitalında özəl səhmdar olmayan dövlət müəssisəsinin idarəetmə orqanının tərkibinə daxil edilən şəxs, bir qayda olaraq, bilavasitə dövlət tərəfindən təyin edilir. Dövlət nəzarətində olan qanşiq mülkiyyətli formasındakı müəssisələrdə adətən korporativ hüququn ümumi prosedurası tətbiq edilir. Digər səhmdarlarla yanaşı dövlət öz namizədlərini irəli sürür, ona məxsus olan səhmlərə səs verir və s. Dövlət müəssisələrinin idarəetmə orqanlarının formalaşmasında sahə nazirlikləri və idarələri əsas rol oynayır. Onların nümayəndələri çoxluq təşkil edirlər. Bundan başqa çox hallarda idarəetmə orqanlarının müəssisənin əmək kollektivinin nümayəndəsi də daxil olur. Məsələn, Fransada dövlət müəssisəsinin direktorlar şurası administrasiya şurası adlanır və onun təkibi üçtərəfli əsasda formalaşdırılır: Administrasiya şurası üzvlərinin üçdə biri maraqlı dövlət orqanının təklifi əsasında təsdiq edilir, üçdə biri hökumət tərəfindən təyin edilən mütəxəssislərdən, üçdə biri isə əmək kollektivinin nümayəndələrindən ibarət formalaşdırılır. Administrasiya Şurasının sədri (bəzən icra orqan baş direktor) Administrasiya Şurasının (onun) təqdimatı əsasında hökumət tərəfindən təsdiq edilir. Buna uyğun dövlət sektorunun idarəetmə sistemi Çində istifadə olunur. Dövlət kompaniyaları haqqında qanuna görə dövlət müəssisələrinin idarə edilməsinin 3 səviyyəsi mövcuddur: səhmdarların iclası, direktorlar şurası və nəzarətçilər, menecment. Səhmdarların iclası əsas məsələlər üzrə qərarlar qəbul edir: menecmentin strategiyasının bəyənilməsi, maliyyə büdcəsinin və investisiya planlarının təsdiqi, direktorlar şurasının və nəzarətçilərin təsdiq edilməsi. Direktorlar şurası investisiya planlarını hazırlayır, nəzarətçilər qərarların qəbul edilməsi prosesinə və menecmentin fəaliyyətinə nəzarət edir. Menecment öz növbəsində gündəlik əməliyyatlara və direktorlar şurasının qərarlarına yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Çox mühüm prinsipal xarakter daşıyan məsələlərdən biri də müxtəlif mülkiyyət formalanna əsaslanan müəssisələrlə dövlətin iqtisadi münasibətlərinin qurulmasıdır. İndi Azərbaycanda qüvvədə olan qanunlar mülkiyyət formalarmdan asılı olmayaraq bütün müəssisələrə eyni hüquq verir. Onlar müstəqil olaraq istehsal proqramların formalaşdırır, məhsul alıcıları, xammal və material göndərənləri sərbəst seçirlər. Maliyyə resurslarından, istehsal fondlarından və digər əmlaklardan müstəqil surətdə özləri bildiyi kimi istifadə və sərəncam vermə hüquqları vardır. Dövlət müəssisələrinə kommersiya fəaliyyətilə məşğul olmaq hüququ verilir. Buraya güzəştlərin, sanksiyaların, kreditlərin eyni şərtlərlə verilməsi və sairə də daxildir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, istər özəl, istərsə də dövlət mülkiyyətinə məxsus olan müəssisələrin maliyyə təsərrüfat hüquqlarının tam liberallaşdırılması kollektiv və şəxsi mənafeləri ümumi dövlət mənafeindən üstün tutmaq üçün şərait yaradır, iqtisadiyyatda disporasiyalara və qeyri-stabilliyə gətirib çıxarır. Buna görə də müxtəlif mülkiyyət formalanna əsaslanan müəssisələrin təsərrüfat hüquqları, vəzifələri, güzəştlər, sanksiyalar, iqtisadi stimullar dövlət tərəfindən differensiyalaşdırıla bilər. Müəyyən şərtlərlə sərbəstlik dərəcəsi xüsusi mülkiyyətə məxsus müəssisələrdə yüksək ola bilər.

Azərbaycanda təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarətinin yetərincə olmaması bir faktla da diqqətə çatdırmaq istərdik. 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Vergilər naziri Nazirlər Kabinetinin iclasında bildirmişdir ki, 2011-ci ilin 6 ayında, vergi uçotundan yayınan 2000-dən artıq vergi ödəyicisi, 2126 təsərrüfat subyektini Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi uçotuna alınmışdır (31, 13.07.2011). Vergidən yayınma hallarına qarşı mübarizə tədbirləri və fiziki şəxslərin gəlir vergisi ödənişləri üzrə ehtiyat mənbələri aşkara çıxarılması ilə bağlı irəliləyişləri diqqətə çatdıraraq nazir bildirmişdir ki, 2011-ci ilin 6 ayında keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə rəsmiləşdirilməmiş əmək haqqının artımı təqribən 300 milyon manat, bu əmək haqqından gəlir vergisinin artımı isə 40 milyon manat təşkil etmişdir. Yuxarıda qeyd olunan problemlərin həllinin, habelə vergitutma bazasının genişləndirməyin ən əsas yollarından biri də sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, nağdsız hesablaşmalara üstünlük verilməsi, müasir dünyanın istifadə etdiyi ödəniş alətlərinin tətbiqinin genişləndirilməsidir.

Maliyyə sistemində şəffaflığın lazımı səviyyədə olmaması xarakterizə edən göstəricilərdən biri də vergi ödəyicilərinin qanunlara pozmasıdır. Belə ki, 2012-ci ildə Vergilər Nazirliyi tərəfindən 39 mindən çox vergi ödəyicisinin qanunlara əməl etməməsi (vergi orqanlarında uçota durmamaq, lisenziya almadan fəaliyyət göstərmək, əmək müqaviləsi bağlamamaq və s.) aşkarlanmışdır (31,12.01.2013).

2011-ci ildə ölkə prezidenti bir daha vurğulamışdır: «Bütün sahələrdə şəffaflıq təmin edilməlidir. Bizdə bu sahədə gözəl təcrübə vardır... Azərbaycan Dövlət Neft Fondunu misal gətirmək olar... Bu sahədə əldə olunmuş nailiyyətlər bütün başqa sahələrə də şamil edilməlidir» (31, 13.04.2011).

2013-cü ildə prezident bu məsələyə bir daha qayıdaraq demişdir: “Eneji sektorunda yaradılmış şəffaflıq, əlbəttə, bizə imkan verir ki, bu müsbət təcrübəni bütün digər sahələrdə də həyata keçirək və başqa sahələrdə də bu şəffaflığı təmin edək. Biz hazırda bu məsələlər üzərində işləyirik” (31, 05.06.2013).

Şəffaflığın təmini baxımından qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində hesabatlılığın artımına, nağdsiz hesablaşmalara üstünlük verilməsi, müasir dünyanın istifadə etdiyi ödəniş alətlərinin tətbiqinin genişləndirilməsidir. Bu məqsədlə Vergilər Nazirliyi, Mərkəzi Bank və digər aidiyyəti qurumlar ticarət və xidmət sahələrində pos- terminalların quraşdırılması işini daha da sürətləndirmişlər. Bütün təşkilatların fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi və çevik idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması üçün beynəlxalq mühasibatlıq uçotu prinsiplərinə keçidin başa çatdırılması tələb olunur. Şəffaflıq və hesabatlılığın artırılmasında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsi üçün kənar dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Burada Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının sabiq sədri tanınmış iqtisadçı Heydər Əsədovun fikri ilə həmrəy olduğumu bildirirəm. O, yazmışdır ki, kənar dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biridir (31, 01.11.2011). Beynəlxalq və yerli ekspertlərin fikrincə, dövlət qulluğunda fəaliyyətin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Qiymətləndirilmə sistemi hesabatlılıq prinsipinə və şəffaflığa əsaslanmalıdır.

Mədən Hasilatında Şəffaflıq təşəbbüsünün (MHŞT) tətbiqi Norveçdə Neft sənayesinin əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Bu sistem nəticəsində ölkədə çox böyük mənfəət qazamış, neftdən gələn sərvətlərdən uzun müddət istifadə etmək üçün zəmin yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının sabiq sədri Heydər Əsədov hesab edir ki, hazırda nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilən yoxlamalar büdcədən maliyyələşən təşkilatların çox az hissəsini əhatə edir. Bu iş yoxlama apanımayan təşkilatlarda maliyyə intizamının pozulması riskini artırır, büdcə vəsaitlərinin təyinatından kənar və səmərəsiz xərc olunmasını istisna etmir. Bütün bunlar nəzarət tədbirlərinin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını və bu zaman daha çox funksional fəaliyyətin bütövlükdə əhatə olunmasını şərtləndirir. Onun fikrincə, qeyd olunanlar maliyyə inzibətçiliğinin və mühasibat hesabatlarının qanuniliyinin və düzgünlüyünün yoxlanılması ilə yanaşı, təşkilati və inzibati sistemlər də daxil

olmaqla, dövlət fəaliyyətinin qənaətliliyinin, effektivliyinin və nəticəliliyinin yoxlamasına şərait yaradılmasını və ölkədə kənar dövlət maliyyə nəzarətinin beynəlxalq təcrübədə qərarlaşmış nəzarət prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edə bilər (31.01.11.2011).

Ölkə başçısı bir çıxışında vurğulamışdır ki, Azərbaycan Beynəlxalq Şəffaflıq Təşəbbüsünə qoşulmuş, enerji sektorunda tam şəffaflığa nail olmuşuq, bu yanaşmam bütövlükdə maliyyə sistemində tətbiq edirik.

Coxdandır ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə azad rəqabət, kortəbii və ya “özü inkişaf” modelindən istifadə olunmur. Əvvəllər onlarda dövlətin iştirakı olmadan iqtisadi artımın və proporsiyaların tənzimlənməsinin makroiqtisadi bazar mexanizmləri üstünlük təşkil edirdi (92, s. 173-194). İndi bazanın tənzimlənməsini dövlət korporasiyalarla birlikdə, yəni tənzimləmənin dövlət - korporativ sisteminin formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirir. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti çıxışlarının birində demişdir: “...İslahatların davam etdirilməsi prosesi hələ getməlidir. Çünki xüsusi ilə sistem xarakterli islahatlara böyük ehtiyac var” (31, 17.04.2012). Bizim fikrimizcə, sistem xarakterli islahatın bank sektorunda da apanması vacibdir. Müəyyən hədd çərçivəsində bank fəaliyyətində liberallaşdırmam genişləndirmək, yəni xarici bankların Azərbaycanın maliyyə- kredit bazarına daxil olmasında liberallaşdırma apanması tələb olunur. Bu yolla bank fəaliyyətində rəqabət mühitini yaratmaq və kredit resurslarının təklifini artırmaqla tələbə yaxınlaşdırmaq, nəticədə kredit faizini aşağı salmaq üçün mühit yaradıla bilər. Bu məqsədlə xarici bankların filiallarının artırılması tələb olunur.

İnstitusional fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Belə ki, ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilsə də onların fəaliyyətinin iqtisadi səmərəsi aşağıdır. Bu məsələ daha ətraflı 4.3. sayılı pa-raqrafda verilmişdir. Məsələn, kiçik müəssisələrdə çalışanların əmək məhsuldarlığı orta hesabla cəmi 19 min manat olmuşdur (məhsul buraxılışına görə). Bununla yanaşı indiki mərhələdə iri müəssisələrin, kompaniyaların və holdinqlərin yaradılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Xarici və daxili bazarlarda rəqabət qabiliyyətli və beynəlxalq standartlara cavab verə bilən məhsul (xidmət) istehsal etmək zəruriyyəti mövcuddur ki, bunun da öhdəsindən ancaq iri kompaniyalar gələ bilər.

İqtisadiyyatın sferasında, sahəvi komplekslərdə və ərazi səviyyəsində icraçıların üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə sistemli nəzarət etmək funksiyasını Nazirlər Kabinetinə həvalə etmək lazımdır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin ətraflı təhlilinin nəticəsi kimi sual ortaya çıxır: niyə onilliklər ərzində iqtisadiyyatın əsas zəif cəhətlərini aradan qaldıra bilmirik. Aşağı əmək məhsuldarlığı, xərcə əsaslanan inkişaf, innovasiyalı təşəbbüsün zəifliyi, aqrar - sənaye kompleksindəki dispropor-

soyalar, neft sektorundan yüksək asılılıq, inhisarçılığın yüksək səviyyəsi və digərləri problem olaraq qalır. Məsələ ondadır ki, vaxtı ilə sosialyönümlü iqtisadi inkişaf modelini İqtisadi səmərəliliklə əlaqələndirən inkişafın tənzimləmə sisteminin necə olmasına tam aydınlıq gətirilməmiş və işlənib hazırlanmamışdır.

2010-cu ildə nəşr edilmiş “İnkişafın Azərbaycan modeli” kitabına ön sözündə Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev yazır: “İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, bazar mükəmməl deyil və dövlətin müdaxiləsi, onun iqtisadiyyatın davamlı və uğurlu fəaliyyəti üçün malik olduğu vasitələrdən istifadə etməsi bir zərurət kimi meydana çıxır. Deməli, dövlət bir subyekt olaraq bazar iqtisadiyyatına məxsus prinsiplərin formalaşması prosesində daha yaxından iştirak edir və bazar münasibətlərinin öz nəzarət tənzimləyici və mühavizə edici təsisatlarını ümumi məqsədlərə, cəmiyyətin iqtisadi və sosial tərəqqisinə nail olmaq üçün bərqərar edir. Bəzi hallarda dövlətin bazar iqtisadiyyatına müdaxiləsi zəruri tələbə çevrilir... lakin o da faktır ki, hətta ən liberal iqtisadiyyatda belə dövlət passiv müşahidəçi qismində qalmamalıdır. Əgər planlı sistemdə iqtisadiyyatın dövlət idarəçiliyi məcburu və ünvanlı sərəncamlar əsasında həyata keçirilirsə, bazar iqtisadiyyatında dövlət maliyyə tənzimlənməsinin daha güclü və çevik vasitələrinə malik olur. Söhbət burada pul, vergi, val)orta və digər maliyyə tənzimlənmələrindən gedir” (33,2010, s.9-13).

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, idarəetmənin formalan və metodları iqtisadiyyatda yaranmış durumdan (situasiyadan) asılıdır. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə müəyyən dövrlərdə birbaşa inzibati metodların rolu yüksəlir, müəyyən dövrlərdə isə bazar metodlarının və vasitələrinin rolu artır, vergi qoymadan, kreditdən, qiymətdən və digər dolay mexanizmlərdən istifadə edilir. İqtisadi ədəbiyyatda dövlət idarəetməsində funksional fəaliyyət növləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- ticarət fəaliyyəti;
- yenilikçilik və yeni elmi-texniki tərəqqi;
- maliyyə əməliyyatları;
- investisiya fəaliyyəti;
- istehsalın formalaşdırılması.

Bununla yanaşı idarəetmə metodları da müxtəlifdir: iqtisadi idarəetmə metodu, təşkilati - sərəncam vermə metodu və sosial-texnoloji metod. Seçilmiş metoddan asılı olaraq hər bir ölkə mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının siyahısını müəyyənləşdirir. Ölkə üzrə təşkilati strukturun işlənib hazırlanması - nm dünya praktikasında xüsusi metodlar mövcuddur. Ekspert metodu, analoqlar metodu, məqsədlərin strukturalizasiyası metodu, təşkilati modernləşdirmə metodu (93, s.14).

Dövlət hüquqi, inzibati, birbaşa dolaylı metodlardan da tənzimləmə vasitəsi kimi istifadə edir. Hal-hazırda Azərbaycanda investisiya fəaliyyətində dövlət həm birbaşa metoddan (infrastruktur və qeyri-neft sənaye istehsal obyektlərinin inkişafına dövlət büdcəsindən vəsait ayırmaqla), həm də dolaylı metodlardan (“Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” açıq səhmdar cəmiyyəti yaratmaqla özəl müəssisələrin yaradılmasında və inkişafında öz investisiyası ilə iştirakı) istifadə edir.

Azərbaycanda institusional islahatların ən mühüm istiqamətlərindən biri dövlət və özəl sektorun partnyorluq münasibətlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu partnyorluq münasibətləri işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsinə müxtəlif növ kontraktların bağlanması, hasılatın pay bölgüsü, qanşiq kompaniyaların yaradılması, dövlət əmlakının icarəyə verilməsi və lizinqli formalarında həyata keçirilir. Belə ki, təbii sərvət yataqları (neft-qaz, qızıl, dəmir filizi, alunit yataqları və s.) hasılatın pay bölgüsü əsasında xarici özəl qurumlarla birlikdə istismar edilir. Dövlət investisiya şirkəti yaradılmışdır ki, qeyri-neft sektorunda yeni müəssisələrin yaradılmasını, mövcud müəssisələrin yenidən qurulmasını özəl yerli və xarici investorlarla birgə həyata keçirirlər.

Dövlət - özəl partnyorluq vasitələri müxtəlifdir. Xarici praktikada onların bir neçəsindən istifadə edilir. Məsələn, satış və mənfəət vergisi üzrə dövlət idarəetmə orqanı ilə təsərrüfat subyektlərinin (şirkət, holdinq, kompaniya və s.) rəhbəri arasında bağlanmış müqavilə (Fransa, Yaponiya, Mala-ziya, Macarıstan, Çin və digərləri); istehsal və satışa nəzarət; dövlətlə sahibkarlar arasındakı damşıqlarda koordinasiya və tövsiyələr hazırlayan strukturların yaradılması (XX əsrin 60-cı illərində Yaponiyada “İnzibati rəhbərlik” adlı belə qurum Nazirlər Kabinetində və mərkəzi idarəetmə orqanlarında yaradılmışdır); kartellərin yaradılmasına icazə verilməsi (Yaponiya); hökumətin müəyyən etdiyi prioritet sahələrdə avadanlıq parkına qoyulan investisiyalara müdaxilə edilməsi (Yaponiya). Özəl müəssisələrin planlaşdırılması orqana gəlirlər, mal dövriyyəsi, investisiyalar və mədiyyə nəticələri haqqında hesabat verməsi (Fransa) və s.

Ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri bazar subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşdırılır. Onların əsasında müxtəlif indikatorlar hazırlanır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən təsərrüfat subyektləri öz plan və proqramların tərtib edəndə, milli mənafeə nəzərə almaqla, onlardan istifadə etməlidirlər. Milli mənafeə ilə şəxsi və qrup mənafeələrini uzlaşdırmaq funksiyası da bilavasitə dövlətə məxsusdur. Dövlətin əlində stimullaşdırıcı elə nəçə olmalıdır ki, bu uzlaşdırma həyata keçirə bilsin. Ona görə ki, bu iqtisadi göstəricilərin arasında proporsiyaların formalaşması əsasən təsərrüfat subyektlərinin səlahiyyətinə daxildir. Məsələn, xalis mənfəətdən investisiya üçün istifadə həcmi müəssisələr özləri müəyyən edirlər. İndi respublika üzrə investisiyaların 45 faizindən çoxu müəssisələrin

öz vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Ancaq investisiyalann sahəvi seçiminin regional yerləşdirilməsinin dövlət idarəetmə orqanlan ilə razılaşıdırılması təyata keçirilmir. Bu isə zəruridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təklifin ümumi həcmnin kim tərəfindən tənzimlənməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, əgər ümumi təklifi istehsalçılar və ya resurs göndərənələr tənzimləyirsə, onlar məhsul həcmi sünü surətdə məhdudlaşdırmaq və bununla da qiymətləri öz mənafeələrinə uyğunlaşdırmaq və sabit mənfəət əldə etmək imkam qazanırlar. Ümumi təklifi dövlət tən2dmlə3drsə, o, istehsalçılann da mənafeini nəzərə Amaqla, məhsulun optimal daxilolma mənbələ-rini (daxildə istehsal və idxal) və həcmi müəyyən edir. Tələb və təklif arasında tarazlıq yaratmaqla qiymətlərin dinamikasına təsir edə və tənzimləyə bilər. Deməli, ümumi təklifin dövlət tərəfindən idarə olunması zəruridir. Bunun üçün ilk növbədə əsas məhsullar üzrə çox sayli istehsal və istehlak balansları tərtib olunmalıdır. Onlar həm xalq istehlakı mallarım və həm də texniki təyinatlı məhsullann əhatə etməlidir. Bazar özünü tənzimləmə funksiyasını o zaman müəyyən qədər yerinə yetirə bilər ki, iqtisadiyyat mükəmməl rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda isə mükəmməl rəqabətin olmamasını cəmiyyət artıq etiraf etmişdir.

Hökumət mümkün olan bütün vasitələrdən, o cümlədən bazar və qey-ri-bazar xarakterli metod və mexanizmlərdən istifadə etməklə, iqtisadi inkişafı elə idarəetməlidir ki, qarşıya qoyulan məqsədin tələb olunan vaxtda əldə edilməsi təmin olunsun.

Sosial-iqtisadi inkişafdakı yaranmış meyllərin təhlili göstərir ki, yeni əsrin birinci onilliyində iqtisadi idarəetmənin məqsədim, strategiyasını və icra mexanizmini əks etdirən konsepsiyaya ciddi ehtiyac duyulur.

Real sektorda (sənayedə, kənd təsərrüfatında, tikintidə, nəqliyyat və rabitədə və s.) monopoliyanın hökmranlığı, mükəmməl rəqabətin olmaması, istehsal strukturunun bazar sisteminin tələblərindən geri qalması, həyat səviyyəsinin və məşğulluğun Avropa standartlarına çatdırılması, ölkənin müharibə vəziyyəti zəruri edir ki, Azərbaycanda indiki yeni şəraitdə iqtisadi inkişafın elə modeli əsas götürülsün ki, o, dövlətin idarəetmə və tənzimləyici funksiyalannndan geniş istifadə etməyə imkan versin, əhalinin yüksək alıcılıq qabiliyyətini, idxal və ixrac əməliyyatlanmn yerli şəraiti nəzərə alınmaqla optimal nisbətini təmin etsin.

Bizim fikrimizcə, iqtisadiyyatın mövcud idarəetmə sistemi və mərkəzi idarəetmə orqanlanmn funksiyalanmn müəyyən edilməsi indiki mərhələdə məqsədlərin strukturizasiyası metodu əsasmda təkmilləşdirilməsi düzgün olar. Ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin icrasını mərkəzi və regional dövlət idarəetmə orqanlan, həmçinin bələdiyyələr, özəl strukturlar və qeyri- hökumət təşkilatlan əvvəlcədən razılaşıdırılmış parametrlər əsasında təmin etməlidirlər.

5.2 İqtisadi fəaliyyətin koordinasi[^]siysisi kompleks və səmərəli inkişaf amilidir

Keçmiş illərin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif sahələrin və istehsallann inkişaf dinamikası və məsəbtəbı arasında qarşılıqlı əlaqələndirmənin və pro- porsiyaların kifayət dərəcədə təmin olunmaması, istehsalm investisiya və digər resurs təminatının balanslaşdırılmaması, iqtisadi inkişafın koordinasi- yasının əhəmiyyətli dərəcədə pozulması disproportionalara səbəb olmuşdur. Nəticədə, iqtisadiyyatın strukturu xammal və yarımfabrikat təyinatlı olmuş, iqtisadi artım bir qayda olaraq investisiyalar hesabına təmin olunmuş, re- gionların iqtisadi-sosial inkişafında fərqlər əhəmiyyətli dərəcədə azalmamışdır. Bazar mexanizmlərinin tətbiqi bu neqativ meyillərin qarşısını ala bilməmişdir. Məsələn, Azərbaycanda sahələrin, istehsallann və əmtəə bazanın koordinasiyalı inkişafına əhəmiyyətin verilməməsi kənd təsərrüfatı, ölkənin yüngül sənayesi və istehlak bazası arasında istehsal - ticarət əlaqələrinin qınimasına gətirib çıxarmışdır. Xammal olmadığına və daxili bazar qorunmadığına görə respublikanın yüngül sənaye müəssisələrinin çoxu fəaliyyətini dayandırmışlar. Eyni vəziyyət çay və tütün-siqaret istehsallannnda yaranmışdı. Barama istehsalı, ipək parçalar və onlardan istehsal olunan tikiş mə- mulatları istehsalı tələbatdan çox-çox uzaqdır. İndi də çox müəssisələr xammalı və yanmfabrikatları xaricdən gətirirlər. Yerli xammaldan ipək parçalar və onlardan müxtəlif məhsullar hazırlayan istehsal müəssisələri praktiki olaraq fəaliyyət göstərmirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ilə onların məhsullarının emal edən müəssisələr arasında stabil əlaqə zəifdir. İstehsal güclərinin çatışmaması hiss olunur. Nəticədə yüngül yə yeyinti sənaye sahələri ölkə iqtisadiyyatında öz mövqelərini itirmişlər. Statistik informasiyalar göstərir ki, 2010-cu ildə 2005-ci ilə müqayisədə bu iki sənaye sahəsinin ümumi sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi 2 dəfə azalaraq 2,3% olmuş (müqayisəli qiymətlərlə), işçilərin sayı isə artmaq əvəzinə 3 min nəfər azalmışdır. Doqquz milyondan çox əhalisi olan Azərbaycanda cəmi 241 min cüt ayaqqabı, 94 min ədəd kişi köynəyi, bütünlükdə 8 mln. manat dəyərində yüngül sənaye məhsulları istehsal edilir (2010-cu il). Hər il ölkəyə külli miqdarda istehlak malları idxal edilir (2010-cu il).

İqtisadiyyatda sahələrarası qarşılıqlı əlaqəni proqnozlaşdırmağın və planlaşdırmanın iitstrümenti sahələrarası balansdır. Faktlar göstərir ki, onu da müvafiq mərkəzi idarəetmə orqanları tərtib etmirlər. Azərbaycan Respub- likasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmlərinin hesablamalarına görə bu gün Azərbaycanda mal-qara üçün çox ciddi yem problemi mövcuddur. Ölkədəki mal-qaranın sayına görə hazırda ildə 2 milyon ton qüvvəli yemə ehtiyac var. Daxili istehsal isə cəmi 50 min tondur. Gəncədə, tmişlidə və Bala- kəndə istehsal olunan yem heyvandarların tələbatının çox cüzi hissəsini

ödüyür. Qalam baha qiymətə idxal edilir. Digər bir misal. Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş nitqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir; “Hazırda müxtəlif hesablama-lara görə 1000 meqavata yaxın əlavə enerji gücümüz vardır ki, biz ondan istifadə etmirik” (31, 13.04.2011). Səhələrarası koordinasiyanın zəif olduğunu sübut edən digər fakt odur ki, mövcud və tikilməkdə olan sement zavodlarının istehsal gücü 2012-ci ilin əvvəlinə 5 mln. tona qədər olması gözlənilməli halda, hökumətin proqnoz- larda isə 2012-ci ilə sement istehsalı 2,4 mln. ton nəzərdə tutulmuşdur.

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda 2015-ci ildə südlük və ətlük mal-qaranın tələbatını ödəmək üçün qanşırq yem istehsalının 2 mln. tona çatdırılması hədəf kimi seçilmişdir. Lakin hazırda respublikada qaramal üçün ən çox 10-15 min ton qanşırq yem istehsal olunur. Hazırda göstərilən həcmdə qanşırq yem istehsal etmək üçün istehsal gücləri mövcud deyildir (31, 04.04.2012). Belə uyğunsuzluğun yeganə səbəbi var: hej^an- darlığın inkişafı qanşırq yemə tələbatla, sonuncunun isə istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi ilə əlaqələndirilməmişdir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə respublikada hər birinin gücü 500 min ton olan qanşırq yem istehsal edən 4 zavod tikilib istifadəyə verilməlidir.

İqtisadiyyatda səhələrarası istehsal əlaqələrinin koordinasiyasının instrumenti səhələrarası balansdır. İqtisadiyyatın və sosial sferanın balans-laşdırılmış inkişafını təmin edən balans metodundan proqnozlaşdırma, planlaşdırma və dövlət proqramlarının hazırlanması praktikasında istifadəsi bərpa olunmalıdır. Təkcə dövlət investisiya proqramları yox, eyni zamanda istər dövlət və istərsə də özəl investisiyaları nəzərə almaqla, bütünlükdə ölkə üzrə illik və uzunmüddətli investisiya proqramının (investisiya- lann həcmi, istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi) hazırlanması düzgün olar. Çünki dövlət məhz bütünlükdə investisiya obyektlərinin iqtisadi və sosial səmərəsinin yüksək olmasında, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləş- dirilməsində maraqlıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, ölkənin və regionların tarazlı iqtisadi və sosial inkişafında investisiyalar hələləlik həlledici rol oynayırlar. Tarazlı inkişaf məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Bu da imkan verir ki, məhsul istehsalının, iş və xidmətlərin planlaş- dırılma həcmi, habelə regionlarda məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi bütünlükdə ölkənin investisiya proqramı ilə lazımı səviyyədə əlaqələndirilsin. İntestisiya proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi qaydalan təkcə dövlət investisiyalarının yox, mülkiyyət formasından və maliyyə mənbələrindən asılı olmayaraq bütün investisiyaların əhatə etməlidir.

iqtisadi fəaliyyətlərin koordinasiyasının elə sistemi qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorların, müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin koordinasiyası və təkrar istehsalın ayn-ayn maddi-əşya və dəyər elementlərinin razılaşdırılması və əlaqələndirilməsi təmin edilsin. Başqa sözlə, istehsal və investisiyalar, sənaye ilə kənd təsərrüfatı, mal dövriyyəsi ilə əhalinin pul gəlirləri, əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasındakı proporsiyalar səmərəli həddə müəyyən edilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində də proporsiyalara əməl edilməsinin mühüm şərti proqnoz və planların istehsal gücləri, xammal, yanacaq, pul, xarici valyuta və digər resurs ehtiyatları ilə balanslaşdırılmasıdır.

5.3 Planlaşdırma dövlət idarəetməsinin sistem yaradan funksiyasıdır

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində radikal bazar islahatları nəticəsində sovet məkəmində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında formalaşmış planlaşdırma sistemi ləğv edildi. Lakin islahatların ilk illərinin uğursuzluğu - bazar iqtisadiyyatında dövlətin roluna və planlaşdırma tədricən ölçülüb - biçilmiş münasibətin formalaşmasına təkan verdi, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənməklə, bəzi postsosialist ölkələrində planlaşdırmanı dövlət idarəetməsinin sistem yaradan funksiyası kimi dərk etməyə başladılar.

2006-2007-ci illərdə Moskva şəhərində nəşr olunan və Elmlər Akademiyasının Beynəlxalq Assosiasiyasının iştirakçılarının təsis etdiyi “Общество и Экономика” jurnalı bazar iqtisadiyyatı sistemində iqtisadi və sosial inkişafın dövlət tərəfindən planlaşdırılmasına həsr olunan geniş müzakirə açmışdır. Müzakirələrə səbəb o dövrdə Sankt-Peterburq şəhərinin sabiq qubernatoru V. Matviyenko-nun məqaləsi olmuşdur (79). Məqalənin müəllifi dövlət planlaşdırmasının üstünlüklərindən istifadə olunmasında ısrar edir, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun forma və metodlarının dərk edilməsinin zəruriliyini vurğulayır və sovet dövründəki iqtisadi planlaşdırmanın təcrübəsindən istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edir. Müəllifin fikrincə, rus iqtisad elmi bu sahədə hələlik dala qalmışdır. İlk praktiki addımların elmi araşdırılmasını, proqnozlaşdırmanın və dövlət planlaşdırmasının dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə tövsiyə edir. Problemin dərinə elmi cəhətdən işlənməsi və iqtisadi tənzimləmənin səmərəli mexanizminin formalaşdırılması məqalənin aradan qaldırılması məqalənin ana xəttini təşkil edir. Planlaşdırmanın aktual problemlərinə həsr olunmuş bu müzakirələrdə akademik B. Макаров (Rusiya Federasiyası), akademik Т. Кожныев (Qırğızıstan Respublikası), Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Р. Гринберг,

i.e.d. A.Pacy10B (Özbəkistan Respublikası), i.e.d. C.Ч1IBCCTPOB (Rusiya Federasiyası), akademik B.Feject (Ukrayna), Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü B. ITanaBa, i.e.d. A.MaprbiHOB (Rusiya Federasiyası), i.e.d. fl.HoBHKOB (Rusiya Federasiyası) və başqalan makroiqtisadi və sosial inkişafın cari və uzunmüddətli dövlət proqnozlaşdırmasını və planlaşdırmasını ölkənin dinamik və tarazlı inkişafı, sahibkarlarla dövlətin məsələləri arasında uyğunlaşdırılmasını, məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsini, investisiyalara səmərəliliyinin yüksəldilməsini və institusional vahidlərin fəaliyyətinin koordinasiyasını təmin edən mühüm vasitə kimi qiymətləndirmişlər (80).

Rusiyanın dövlət xadimlərinin və postsovet məkanının görkəmli iqtisadçılarının mətbuatda çıxışı yüksək səviyyədə dövlət idarəçiliyində planlaşdırma probleminə əhəmiyyətli dərəcədə diqqətin artdığını göstərir və planlaşdırmanın elmi konsepsiyasının işlənilməsi üçün hazırlanmasını iqtisadçı alimlərin mühüm vəzifəsi kimi şərtləndirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə və transmilli korporasiyalarda (TMK) proqnozlaşdırma ilə yanaşı, mühüm iqtisadi və sosial problemləri uğurla həll etmək üçün cari və perspektiv planlaşdırmadan da geniş istifadə edilir. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, müasir dövrdə dövlət və qeyri-dövlət təsərrüfat subyektlərinin koordinasiyalı fəaliyyətini təmin edən əsas vasitələrdən biri planlaşdırmaçıdır. Planlaşdırma iqtisadi inkişafın gələcək hədəflərini, onlara nail olmağa yolları, üsulları və vasitələrini müəyyən edən idarəetmə mexanizmidir. Dövlət büdcəsinin gəlir proqnozlaşdırılması digər makroiqtisadi göstəricilərdən asılılığını planlaşdırmanın tətbiqi vasitəsilə daha dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür.

Postsovet ölkələrində sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasını və planlaşdırılmasını tənzimləyən müxtəlif səviyyəli normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bəzi ölkələrdə həmin sənədlərə qanun, digərlərində isə ölkə prezidentinin fərmanı və ya Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təstiqlənən normativ akt statusu verilmişdir.

Dövlət tənzimlənməsi vasitəsi kimi, Azərbaycanda məqsədli və regional dövlət proqramlarından, orta müddətli (4 il) makroiqtisadi proqnozlardan istifadə edilir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, 1992-ci ildə dövlət büdcəsinin tərtibini, iqtisadi və sosial inkişafın makroiqtisadi göstəricilərinin proqnozlaşdırılması prosesini əhatə edən "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999-cu ildə isə "Dövlət büdcəsi haqqında" qanun qəbul edildi. 2002-ci ildə isə hər iki qanun əvəz edən yeni qanun, "Büdcə sistemi haqqında" qanun qəbul edildi. Sonrakı illərdə bir çox dəyişiklik edilməklə, bu qanun indiyə qədər qüvvədədir. 2000-cü ilin iyun ayında son dəyişiklik büdcə proqnozlaşdırılmasının qanunvericilik bazasının dəqiqləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu qanunda göstərilir ki, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin ləğvəsi ölkənin iqtisadi və sosial

inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır (maddə 11.2). Qanunla dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin cari ilə, eyni zamanda icmal büdcənin sonrakı üç ilə tərtibi, baxılması, müvafiq təşkilatlara büdcə göstəricilərinin çatdırılması və icrasına nəzarət əhatə edən proses qanunvericilik və təşkilati baxımdan dəqiq müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda orta müddətli proqnozlar, bir qayda olaraq, "sürüşkən" metodla hazırlanır, yəni hər il korrektə edilir və əhatə müddəti bir il uzadılır. İlk dəfə 2002-ci ildə 2003-2006-cı illərə proqnozlar işlənib hazırlanmışdır. 2009-cu ildə hazırlanan proqnozlar isə 2010-2013-cü illəri əhatə edir. Ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf proqnozları İqtisadi İnkişaf və Maliyyə nazirlikləri tərəfindən hazırlanır. Normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulduğu kimi, lazım gəldikdə isə müxtəlif dövlət orqanlarının materiallarından istifadə edilir. Proqnozlar bir variantda tərtib edilir və onlar orta müddətli maliyyə planlaşdırmasının əsası kimi istifadə edilir. Azərbaycanda bu proqnozların başlıca təyinatı proqnozlaşdırılan dövrdə dövlətin xərclərini və gəlirlərini hesablamaq üçün başlanğıc nöqtə kimi istifadə etməkdir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin ölkə prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Əsasnaməsi"ndə iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarına dövlət proqnozu statusu verilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Türkiyənin Dövlət Planlaşdırma Təşkilatı beşillik İnkişaf planı hazırlayır və Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiq edilir. Rusiya Federasiyasında iqtisadi və sosial inkişafın dövlət proqnozları ölkə prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilir. Azərbaycanda proqnozlaşdırılan makroiqtisadi göstəricilər (ümumi daxili məhsul və onun artım tempi, əsas məhsulların istehsalı, məşğulluq və həyat səviyyəsi, investisiyalar, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin həcmi və istiqamətləri və s.) Nazirlər Kabinetində müzakirə edilir və qərarla bəyənildikdən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilir. Ölkənin İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən tərtib olunan, Nazirlər Kabinetində baxılan və bəyənilən orta müddətli (4 il) makroiqtisadi proqnozlar müəyyən edilmiş qaydada ölkə prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfi" adı altında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir və müzakirə predmeti olur. Müzakirələrin yekunu kimi ancaq dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərində dəyişikliklər edilir. Proqnozlaşdırılan digər göstəricilər (ÜDM, məhsul buraxılışı üzrə natural göstəricilər, əhalinin məşğulluğu və s.) dəyişdirilmir. Müzakirələr əsasında Milli Məclis tərəfindən ancaq növbəti bir il dövlət büdcəsinin gəlir mənbələri üzrə gəlirləri və funksional təsnifat üzrə xərcləri, şəhər və rayonlara dotasiyaların məbləği təsdiq edilir. Hökumətin tərtib etdiyi bu iqtisadi və

sosial inkişaf proqnozlarının keyfiyyətini müəyyənləşdirmək məqsədilə elmi araşdırmalar və müqayisəli təhlillər aparmışıq. Məqsədimiz makroiqtisadi proqnozların reallığını, yerinə yetirilmə səvi)7əsini, sahələrarası və regional inkişaf propor-siyaların təmin olunmasında onların rolunu müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur.

Elmi araşdırmalarımız müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən 2002-2010-cu illərdə hazırlanmış «Büdcə zərfinin» materialları əsasında həyata keçirilmişdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, proqnoz göstəriciləri ilə faktiki göstəricilər arasında böyük miqyasda kənarlaşmalar baş verir, natural göstəricilərlə dəyər göstəriciləri arasında mütənəsiblik təmin edilmir. Əsas məhsul nomenklaturası üzrə proqnozlar əsasən yerinə yetirilmədiyi halda, (neft, qaz istisna olmaqla) dəyər göstəriciləri üzrə proqnozlar artıqlaması ilə icra olunur. Məsələn, tədqiq olunan dövrdə ümumi daxili məhsulun faktiki istehsalı proqnozlardan 1,3-1,5 dəfə çox olmuşdur. Ancaq, məsələn, 2010-cu ilə proqnozlaşdırılan məhsul nomenklaturasının 60 faizdən çoxu üzrə proqnozlar yerinə yetirilməmişdir. Proqnoz tapşırıqlarından ən çox kənarlaşma sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə baş vermişdir. Nomenklatura üzrə sənaye məhsullarının 30-50 faizinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının 65-70 faizinin proqnozları çox kəsirlə yerinə yetirilmişdir. Bəzi məhsullar üzrə isə, əksinə, proqnozlar 15-70 faiz artıqlaması ilə icra olunmuşdur. Tədqiq olunan dövrdə proqnozla əhatə olunan cəmi 47 adda göstəricinin yansı (49%-i) 110%-dən, o cümlədən dördüdə biri 130%-dən çox səviyyədə yerinə yetirilmişdir. 5% kənarlaşma qəbul edilməklə 100- 105% səviyyəsində icra olunan göstəricilər ümumi göstəricilərin cəmi 10-20 %-ni təşkil etmişdir. Sənaye məhsulunun ümumi həcminin proqnozu 1,4-1,5 dəfə artıqlaması ilə, kənd təsərrüfatı üzrə, əksinə, ümumi məhsul buraxılışı proqnozu ya aşağı səviyyədə icra olunmuşdur, ya da yerinə yetirilməmişdir. Proqnozların yerinə yetirilməsi ən yüksək dərəcədə investisiyalar üzrə olmuşdur: 1,5-1,7 dəfə. Bundan başqa nomenklatura üzrə ən çox kənarlaşmalar özəl sektorda istehsal olunan məhsullar üzrədir ki, bu da müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının özəl qurumlarla proqnozlaşdırma ilə bağlı əməkdaşlığının lazımı səviyyədə olmamasını göstərir. Proqnozlaş- dırılmuş göstəricilərin kəmiyyət ölçülərinin hesabatlardan fərqli olması təbii hesab edilməlidir. Ancaq bu kənarlaşmaların bizdəki kimi çox olması qəbul edilməzdir.

Makroiqtisadi proqnozların keyfiyyətini xarakterizə edən əsas əlamətlərdən biri də göstəricilərin nisbətən dəqiq müəyyən edilməsidir. Dövlət proqnozlarının kifayət dərəcədə əsaslandırılmaması 2011-ci ilin misalında da aydın görmək olar. Dəyişikliyin rəsmi motivi ixrac neftinin qiymətinin proqnozlara nisbətən faktiki yüksək olmasından ibarət olmuşdur. Ancaq

dövlətin büdcə gəlirlərinin elə mənbələrində əhəmiyyətli dəyişiklik edilmişdir ki, onlann xam neftin ixrac qiyməti ilə əlaqəsi yoxdur. Belə ki, 2011-ci ilin dövlət büdcəsinə edilmiş dəyişikliklərdə (2011-ci il, may ayı) “Dövlət zəmanəti ilə alınan borclann Təminat Fonduna bərpa edilməsi üzrə daxil olmalar” 3,5 dəfə, “Vergi orqanlannm xətti ilə toplanan sair gəlirlər” 1,4 dəfə artırılmışdır. İxrac neftinin bir barelinin qiyməti 1,3 dəfə artınmış və 80 dollar qəbul edilmişdir. Məlumat üçün qeyd edim ki, dünya bazannda Azərbaycan neftinin qiyməti proqnozlara baxılma ərafəsində 120 dollar olmuşdur. Buna baxmayaraq, ümumi daxili məhsulun ilkin proqnoz həcmi dövlət büdcəsinə yenidən baxılma zamam, yəni 2011-ci ilin may ayında dəyişdirilməmişdir. Bu deyilən faktlann özü bir daha göstərir ki, dövlət büdcəsinin gəlirləri proqnozlaşdırılarkən digər makroiqtisadi göstəricilərin proqnozlan ilə lazımı səviyyədə əlaqələndirilmir. İkinci bir fakt ondan ibarətdir ki, 2004-cü ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən tərtib olunmuş proqnozlarda 2008-ci ilə investisiyalann həcmi bütün maliyyə mənbələri üzrə 4100 mln. manat, o cümlədən daxili investisiyalar 2400 mln. manat, xarici investisiyalar 1700 mln. manat müəyyən edilmişdir. Ancaq 2006-cı ilin proqnozlarında 2008-ci ilin parametrləri bütünlükdə investisiyalar üzrə 1,9 dəfə, daxili investisiyalar üzrə 2,1 dəfə, xarici investisiyalar üzrə 1,5 dəfə artınmışdır. Bir qayda olaraq investisiyalann həcmi ilə onlann iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri uzlaşdırmır. Məsələn, 2010-cu ildə Azərbaycanda əsas kapitalla 8384 mln. manat investisiya istiqamətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin ilə ümumi daxili məhsulun artımı isə 1603 mln. manat müəyyən edilmişdir. Bununla da hər manat investisiyadan 19 qəpik ümumi daxili məhsulun artımı proqnozlaşdırılmışdır. Halbuki, hələ 2005-ci ildə müqayisəli qiymətlərlə bu göstərici faktiki 58 qəpik, 2006-cı ildə 91 qəpik olmuşdur. Beləliklə, 2010-cu ildə ümumi daxili məhsulim kapitaltutumunun

2005- ci illə müqayisədə 3 dəfə artması, yəni investisiyalann iqtisadi səmərəliliyinin 3 dəfə aşağı düşməsi proqnozlaşdırılmışdır. Əwəla, ümumiyyətlə iqtisadiyyatda belə bir meylin proqnozunu əsaslandırmış hesab etmək mümkün deyil. İkincisi, investisiyalann sahə strukturunda müsbət dəyişikliklərin baş verəcəyi proqnozlarda nəzərdə tutulmuşdur. Neft-qaz sektoruna nisbətən az kapitaltutumlu qeyri-neft sektoruna investisiyalar artır, neft sektoruna yönəldilən investisiyalar ildən ilə azalır. Beləliklə, iqtisadiyyatda kapital tutumunun azalmasını gözləmək olardı. İntestisiyalann iqtisadi səmərəlilik əmsalım 2010-cu ilə 2006-cı ilin səviyyəsində olacağı qəbul etsək, ümumi daxili məhsulun həcmi 38 mlyard manat ($30279+8384 \times 0,91$) proqnozlaşdırılmalı idi. Ancaq bu göstərici 32 milyard manat həcmində proqnozlaşdırılmışdır. Faktiki olaraq bu göstərici 41,6 mlyard manat təşkil

etmişdir. Belə kəskin kənarlaşmalar və faktlar, bir tərəfdən, investisiya proqnozlanmı kifayət qədər əsaslandırılmadığı, məhsul istehsalı ilə lazımı səviyyədə əlaqələndirilmədiyini, digər tərəfdən, investisiya fəaliyyəti ilə digər sektorların koordinasiyasında zəif həlqələrin olması əks etdirir. Düzdür, proqnozlaşdırılan göstəricilərin kəmiyyət ölçülərinin real faktlardan fərqli olması təbiidir. Ancaq bu kənarlaşmaların çox olması qəbul edilməzdir. Çünki makroiqtisadi proqnozların faktiki kəmiyyət ölçülərindən bir neçə dəfə az və ya çox kənarlaşması sahələr və sektorlararası inkişaf proporsiyalarını və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını pozur, tələb və təklifin üst-üstə düşməməsinə, beləliklə, bazarlarda tarazlı qiymətlərin formalaşmamasına gətirib çıxardır.

Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda İqtisadiyyat və Sənaye Naziri Şahin Müstafayev ölkə başçısına müraciətlə demişdir: “On il ərzində (2003-2013-cü illər) ...ictimaiyyətlə keçirilən görüşlərdə qaldırılmış məsələlərin həlli məqsədilə əlavə olaraq 737,4 mln. manat vəsaitin aynıması barədə imzaladığınız 240 sərəncam regionların inkişafına göstərdiyiniz diqqətin bariz nümunəsidir” (31, 06.02.2014). Nazirin qiymətləndirməsi ilə razılaşmaqla, qeyd etmək istəyirəm ki, bu faktın özü makroiqtisadi proqnozların, xüsusi ilə investisiya qoyuluşunun tələb olunan səviyyədə əsaslandırılmadığı bariz nümunəsidir.

5.1 sayılı cədvəldən görünür ki, iqtisadi və sosial səmərəlilik baxımından dövlət proqnozları qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Əwəla, əgər 2009-cu ildə hər manat investisiya ümumi daxili məhsulun 38 qəpik artımını təmin etmişdirsə, 2013-cü ilə bu göstəricinin 2 dəfə azalması və 19 qəpik olacağı proqnozlaşdırılmışdır. 2009-2013-cü illərdə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı cəmi 81 min nəfərə qədər artması nəzərdə tutulur. Ancaq eyni zamanda əmək resurslarının 450 mindən çox artması proqnozlaşdırılmışdır. 2007-2009-cu illərdə əmək məhsuldarlığının orta illik artım tempi 4 faiz olduğu halda, 2011-2013-cü illərdə artım tempi orta hesabla 3,2 faiz almır.

2013-cü ildə 2007-ci ilə müqayisədə ümumi daxili məhsulun 47 faiz, əmək məhsuldarlığının isə 42 faiz artması proqnozlaşdırılmışdır. Əwəla, əmək məhsuldarlığının ümumi daxili məhsulla müqayisədə daha aşağı tempə artması ÜDM-nin əmək tutumlğunun artması deməkdir. Dövlət proqnozlarında əsaslı monoqrafiya müəllifi tərəfindən hesablanmış əmək məhsuldarlığının artım tempinin çox yüksək olması proqnoz müəllifləri tərəfindən ÜDM-in artım ilə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayının düzgün müəyyən edilməməsinin nəticəsidir.

**2013-cü ilə dövlət proqnozlarının iqtisadi və sosial səmərəliliyi
(müəllifin qiymətləndirməsi)**

	Göstəricilər	Olçü vahidi	2007 hesabat	2008 hesabat	2009 hesabat	2010 proqnoz	2011 proqnoz	2012 proqnoz	2013 Proqnoz
1	Ümumi daxili məhsul, 2007-ci ilin qiymətləri ilə	Mln. man.	28361	31424	34346	36671	38571	39280	41551
2	Real artım tempi, artan yekunla	%	100	110,8	121,1	129,3	136	138,5	146,5
3	İqtisadiyyatda məşqul olanlar	Min nəfər	4014	4056	4072	4085	4102	4126	4153
4	Əmək məhsuldarlığı	man.	7066	7748	8435	8977	9403	9520	10005
5	Artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən	%	100	109,7	109,1	106,2	104,7	101,2	105,1
6	Həmçinin, artan yekunla	%	100	109,7	119,6	127,0	133,1	134,7	141,6
7	Əmək ehtiyatları	Min nəfər	5697	5711	5866	6122	6162	6242	6318
8	Əmək ehtiyatlarının əhalinin ümumi sayına nisbəti	%	65,3	64,5	65,6	68,5	68,1	68,1	68,1
9	Əhalinin orta illik sayı	min nəfər	8723	8850	8947	8943	9051	9160	9270
10	İqtisadiyyatda məşqul olanların əhalinin sayına nisbəti	%	46	45,8	45,5	45,7	45,3	45,0	44,8
11	Əsas kapitala investisiyalar	Mln. man.	7471	9944	7725	11316	11665	11712	11919
12	ÜDM illik artımı	Mln. man.	-	3063	2922	2325	1900	709	2271
13	İnvestisiyalann iqtisadi səmərəliliyi	Man.		0,31	0,38	0,21	0,16	0,06	0,19
14	ÜDM investisiya tutumluluğu	Man.	-	3,25	2,64	4,87	6,14	16,51	5,15

Mənbə: «Azərbaycan Respublikasının 2010-cu ilə dövlət büdcəsi zərfi», AR Milli Məclisi, B, 2009, «Azərbaycanın milli hesabları», AR Dövlətstatkom, B., 2009, s.185, «Azərbaycanın statistik göstəriciləri», s.92 əsasında müəllif tərtib etmişdir. Qeyd: 2007-ci ilin müqayisəli qiymətləri ilə ÜDM həcmi zəncirvari indekslər metodu ilə hesablanmışdır. Əmək məhsuldarlığını hükmət proqnozlaşdırmadığına görə onun proqnoz göstəriciləri müəllifə məxsusdur.

Bazar mexanizmlərinin tətbiqi bu neqativ meyllərin qarşısını ala bilməmişdir. Bazar iqtisadi sistemində sahələrarası əlaqənin yaradılmasını və stabil təmin edilməsini, tələb və təklifin balanslaşdırılmasını ancaq dövlətin vasitəçiliyi ilə planlaşdırma mexanizmi ilə həyata keçirmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi, makroiqtisadi tənzimləmə vasitəsi kimi dövlət proq-ramları da tərtib edilir. Hesabat materiallarının elmi təhlilləri göstərir ki, qarşıya qoyulan vəzifələrin vaxtında icrası baxımından dövlət proqram-

lanmın işlənməsi də kifayət deyildir. Belə ki, proqramlarda icrası bir neçə ilə nəzərdə tutulan tədbirlər cari planlarda öz əksini tapmalıdır ki, onların vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsi təmin edilsin və tələb olunan nəzarət həyata keçirilsin. Bəzi proqramlarda nəzərdə tutulan hədəflərin icra səviyyəsinin təhlillərini aparmışıq. Məsələn, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının birinci Dövlət Proqramı aqrar sektorla bağlı əsas hədəfləri yerinə yetirilməsinin təhlili göstərir ki, proqram-da 5 il ərzində kənd təsərrüfat məhsullarının orta illik real artım tempinin 10,2 faiz olması nəzərdə tutulduğu halda (əlavə dəyərə görə), faktiki artım tempi 4,7 faiz olmuşdur. Bu dövrdə əsas kapitalla investisiyalara regionlarda istifadəsinin xüsusi çəkisi proqramda göstəriləni kimi 60 faiz deyil, ancaq 38 faiz təşkil etmişdir. Eyni zamanda 2008-ci ildə ÜDM-un həcmi 38 milyard manat və ya proqramın hədəfindən 2,5 dəfə, beş il ərzində investisiyalara həcmi isə 2 dəfə çox olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf planlarının həyata keçirilməsi, habelə nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsinin gedişi ilə tamşlıq çərçivəsində 2003-cü ildən 2011-ci ilin may ayına qədər respublikanın 58 rayon və şəhərinə 195 səfər etmiş, əlavə tədbirlər haqqında onlarla sərəncam imzalamış, milyon manatlarla investisiya vəsaiti ayırmışdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın 2010-cu ildə şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarının fəaliyyət göstərən şuralarda müzakirəsi zamanı 2308 yeni təklif irəli sürülmüşdür. Dövlət proqramının icrasından ötən 4 il ərzində yerlərdə ictimaiyyətin nümayəndələri ilə keçirilmiş görüşlərdə qaldırılmış məsələlərin həlli üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə və içməli su təminatına dair Dövlət Proqramına əlavə olaraq 64 sərəncamı ilə ümumilikdə 232,5 mln. manat vəsait ayınmışdır. (31.10.2013).

Regional inkişafın ikinci dövlət proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin sayı 1100-ə yaxındır. Onların əsas icraçıları kimi 40 adda mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı, dövlət səhmdar cəmiyyətləri, yuzlərlə yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları nəzərdə tutulmuşdur. Onlar da öz növbəsində yuzlərlə sifarişçi, podratçı və subpodratçı təşkilatları bu işlərə cəlb etməli olurlar. Belə faktları davam etdirmək olardı... Bütün bunlar bir daha göstərir ki, dövlət proqramların tərtib etmək hələ işin başlanğıcıdır. Onların vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsini təmin edən mexanizmlər lazımdır. Bütünlükdə bu orqanların və təşkilatların əvvəlcədən razılaşdırılmış fəaliyyətini koordinasiya edə bilən sənəd ancaq cari və uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişaf planları ola bilər.

Bütün bunlar göstərir ki, iqtisadi tənzimləmə vasitəsi kimi təkcə proqnozlardan və dövlət proqramlarından istifadə etmək heç də kifayət deyil. Çünki birdəfəlik 4-5 ilə hesablanmış proqramlaşma tələb olunan tədbirlərin hamısını əhatə edə bilmir. Bu nöqsam aradan qaldırmaq üçün cari və perspektiv planlaşdırmanın tətbiqinin zəruriyyəti meydana çıxır. Bizim araşdır- malanımız da sübut edir ki, dövlət proqramlarınm və proqnozlarınm vaxtılı- vaxtında icra edilməsi cari və perspektiv planlaşdırmanın tətbiqini zəruri edir. Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafınm yekunlarına həsr olunmuş iclasında ölkə başçısı demişdir:... «həyat yerində durmur, yeni məsələlər ortaya çıxır, yeni layihələr icra edilməyə başlayır və biz təbii ki, daim dəqiqləşdirmə aparıraq...»

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda da şəhər və regionların uzunmüddətli kompleks inkişaf planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi və sənayenin, o cümlədən qeyri-neft sektorunun kompleks inkişafını təmin edən dövlət proqramının qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdur (14-cü fəsil). İndiyə qədər bunlardan birinci tapşırıq əməl olunmamışdır. Bu proqrama görə 2015-ildə adambaşına ÜDM-in istehsalı 6594 manata çatdırılmalıdır. Ancaq 2014-cü ildə hazırlanmış dövlət proqramlarında 2015-ci ilə bu göstərici 6188 manat müəyyən edilmişdir.

“Büdcə sistemi haqqında” AP qanununda deyilir ki, büdcə mədaxilinin hesablanması və büdcə məxaricinin əsaslandırılması sosial-iqtisadi proqnozlara uyğun həyata keçirilməlidir. Qanunla sosial-iqtisadi proqnozlara belə yüksək əhəmiyyətin verilməsinə baxmayaraq, onların işlənməsi və icrası prosesi ilə bağlı texnoloji və prosedura məsələləri dəqiq və əhəmiyyətinə adekvat müəyyən edilməmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət' planlaşdırma metodlarından kifayət qədər səmərəli istifadə etmək üçün bu sahədə elmi işləmələrin aparılması zəruridir. Elə etmək lazımdır ki, ölkənin siyasi rəhbərliyində, iqtisadçı mütəxəssislər də və bütünlükdə cəmiyyətdə planlaşdırmanın iqtisadi inkişaf prosesinə cəlb edilməsinin zəruriliyinə əminlik yaransın.

Biz hesab edirik ki, respublikanın praktikasında istifadə olunan orta müddətli proqnozlaşdırmanın tətbiq edilməsindən və proqnozların “sürüşkən”lik texnologiyasından imtina edilməlidir. Makroiqtisadi proqnozlaşdırma ilə hökumətin, sifariş əsasında ölkənin elmi-tədqiqat mərkəzləri məşğul olsa düzgün olar. Mərkəzi dövlət orqanları öz növbəsində yeni metodologiya və işin təşkili əsasında yeni məzmunlu və statuslu cari və uzun müddətli (beş il) planlar işləyib hazırlamalıdır. Onlar sahə nazirlikləri, dövlət şirkətləri, səhmdar cəmiyyətləri, iri özəl istehsal və xidmət birlikləri ilə razılaşdırma əsasında istehsal (xidmətin) planlaşdırması ilə məşğul olsa düzgün olar.

Regional səviyyədə də iqtisadi və sosial inkişafın planla tənzimləmə sistemi hələlik tam məzmununda formalaşdırılmamışdır. Region səviyyəsində sosial-iqtisadi inkişafın kompleks proqnozları və planları işlənilib hazırlanmır. Bunun da əsas səbəbi həmin sənədlərin region səviyyəsində hazırlanması ölkənin normativ - hüquqi aktlarında nəzərdə tutulmamasıdır. Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının şəhər və rayonlar üzrə struktur bölmələri region səviyyəsində iqtisadi və sosial inkişaf göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasında, dövlət və özəl investisiyalara tələbatın müəyyən edilməsində və regionun infrastruktur sektorlarında inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsində fəal iştirak etməlidirlər. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin regional strukturları yerlərdəki vəziyyəti yaxından öyrənməklə, mərkəzi orqana kompleks regional proqnozları və planları hazırlayıb təhvil verə bilərlər.

Dünya təcrübəsi sübut etmişdir ki, dövlət idarəetmə orqanlarının dövlət və qeyri-dövlət təsərrüfat subyektləri ilə birlikdə koordinasiya fəaliyyətini təmin edən əsas vasitələrdən biri müasir dövrdə planlaşdırma sistemidir. Dünyada baş verən global dəyişikliklər inkişaf modelinin və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, yeni-yeni elementlər hesabına onun zənginləşdirilməsini zəruri edir. Belə yeniliklərin axtarışını və həyata keçirilməsini təmin edən vasitələrdən biri də planlaşdırma sistemidir. Dövlət büdcəsinin gəlir proqnozları digər makroiqtisadi göstəricilərdən asılılığını planlaşdırmanın tətbiqi vasitəsi ilə daha dəqiq müəyyənləşdirmək olar.

Cari və perspektiv planların tətbiqinin zəruriliyi həmçinin Azərbaycanda iqtisadi tarazlığın daim təmin edilməsindən irəli gəlir.

Sosial-iqtisadi inkişafın planla tənzimlənməsinə aid sənədlərin siyahısına, strukturuna və məzmununa tələblər hökumət tərəfindən rəsmi qaydada formalaşdırılmalıdır. Sosial-iqtisadi inkişaf planlarının məqsədli dövlət proqramları və proqnozları qarşılıqlı əlaqədə işlənməsinin ümumi qaydaları, onların hüquqi statusu, məqsədləri və göstəricilər sistemi hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilməlidir. Planların hazırlanması texnologiyasını əhatə edən qanunun qəbul edilməsi lazımdır. İqtisadiyyatın və sosial sferanın balanslaşdırılmış inkişafını təmin edə bilən balans metodundan planlaşdırma praktikasında həmişə və geniş istifadə olunmalıdır. Planlar regionları, yəni iqtisadi rayonları əhatə etməlidir. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərc göstəriciləri ilə bərabər iqtisadi və sosial inkişafın illik və uzunmüddətli planları digər göstəricilərinin də ali (yuxarı) icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən bəyənilməsi məqsədəuyğundur. Bu da plan və proqnoz icraçıları üçün məsuliyyətini daha da yüksəldir.

Məqsədəuyğun olar ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ölkənin əsas vergi ödəyiciləri məhsul, iş və xidmətlərin istehsalı və təqdim edilməsi (satılması), onların respublikadaxili və dünya bazar qiymətləri

(məhsul, iş və xidmətlərin növləri üzrə), məhsul, iş və xidmətlərin idxalı və ixracı barədə məlumatları (məhsul, iş və xidmətlərin növləri üzrə) İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə təqdim etsinlər. Bu göstəricilərin siyahısına investisiya xərclərinin həcmnin də daxil edilməsi zəruridir. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi isə bunların ümumiləşdirilməsi yolu ilə respublika üzrə istehsal, iş və xidmətlərin ümumi həcmi real müəyyən edə bilər. Bizim fikrimizcə, maliyyələşmə mənbələrindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün iqtisadi agentlər tərəfindən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramların layihələri, investisiya proqramları üzrə xərclərin həcmi, obyektlərin tikintisi və istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi barədə məlumatlar birbaşa İqtisadiyyat Sənaye Nazirliyinə verilməlidir ki, nazirlik onları istehsalın planlaşdırılacaq həcmi ilə uzlaşdırma və məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsini təmin edə bilsin. Məhsul, iş və xidmət üzrə Nazirlər Kabineti tərəfindən bəyənilmiş plan göstəricilərin bir ay müddətində İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən istehsalçılara əldə rəhbər tutmaq üçün çatdırılması da zəruridir. Cari və perspektiv planların icrasına nəzarətin ətraflı və dəqiq mexanizmləri müəyyənəlməlidir. Nəzərdə tutulmalıdır ki, ilin əvvəlindən artan yekunla planlaşdırma ilə əhatə olunan iqtisadi agentlər məhsul, iş və xidmət üzrə onlarla razılaşdırılmış parametrlərin icrası barədə müəyyən edilmiş formada məlumatları İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə təqdim etsinlər. Nazirlik isə onların əsasında hesabat hazırlayıb Nazirlər Kabinetinə təqdim etməlidir. Sonradan bu hesabatları Nazirlər Kabineti tərəfindən ölkə prezidentinə təqdim oluna bilər. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi plan göstəricilərinin icrasına nəzarət edən orqan kimi müəyyən edilməlidir. İstər dövlət və istərsə də özəl investisiyaları nəzərə almaqla, bütünlükdə ölkə üzrə illik və uzunmüddətli investisiya proqramının (investisiyaların həcmi, istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi) hazırlanması düzgün olar. Bu da imkan verir ki, məhsul istehsalının, iş və xidmətlərin planlaşdırılacaq həcmi, habelə regionlarda məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi investisiya proqramı ilə lazımı səviyyədə əlaqələndirilsin. Investisiya proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi qaydalan təkcə dövlət investisiyalarını yox, mülkiyyət formasından və maliyyə mənbələrindən asılı olmayaraq bütün investisiyaları əhatə etməlidir. Çünki ölkənin və regionların tarazlı iqtisadi və sosial inkişafında investisiyalar həlledici rol oynayırlar. Tarazlı inkişaf məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Dövlət məhz bütünlükdə investisiya obyektlərinin iqtisadi və sosial səmərəsinin yüksək olmasında maraqlıdır.

Bizim fikrimizcə, iqtisadi və sosial inkişaf planlarının müzakirəsi daha geniş və əhatəli təşkil edilməlidir. İqtisadi sektorların (sahələrin) və region- larn inkişaf planları, sahələrarası proporsiyalar və problemlər də müzakirə predmetinə daxil edilməlidir. Müzakirə zamanı qeyd olunan təklif və iradlar

nəzərə alınmaqla, müvafiq dəqiqləşdirmələr apanmalıdır. Planlar kompleks müzakirədən sonra Nazirlər Kabineti tərəfindən bəyənilə və tövsiyə edilə bilər. Dəqiqləşdirilmiş bu plan əsasında da dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlan ilkin real bazaya əsaslanmış olar.

Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində planların rolunu yüksəltmək məqsədi ilə iqtisadi və sosial inkişaf planlarının yüksək keyfiyyətlə hazırlanmasını hökumətin mühüm vəzifəsi kimi qiymətləndirilməsi tələb olunur. İqtisadi və sosial inkişaf planlarının dövlətin iqtisadi siyasətinin realizasiyası üçün inkişaf resurslarının səfərbər etməyə imkan verən, realizasiyası nəticəsində əldə olunması ehtimal olunan parametrləri əks etdirən mühüm dövlət sənədi kimi qiymətləndirilməlidir. Burada diqqətə çatdırmaq istədiyimiz vacib məsələ ondan ibarətdir ki, iqtisadi və sosial inkişafın cari və perspektiv planlarının hazırlanması İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin funksiyalarından biri hesab edilməlidir. Normativ hüquqi aktlara əsasən İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi özünün fəaliyyət istiqamətləri üzrə nəzarət etmə hüququna malik olduğuna görə, planlaşdırma da onun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi qəbul edüürsə, planların tərtib olunması prosesinə və icrasına nəzarəti məhz bu orqan həyata keçirməyə borcludur. Geniş tərkibdə (məhsul növləri, əsas istehsalçılar) plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinin yekunlaşdırılması hökumət səviyyəsində müzakirə edilməli, ortaya çıxan problemlər və çətinliklər müzakirə predmeti olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş istənilən dövlətdə müxtəlif metodlardan, mexanizmlərdən və vasitələrdən istifadə etməklə bu və ya digər formada planlaşdırmadan istifadə edilir. Ona görə ki, məqsədi, şərtləri, resursları və məqsədə nail olma amillərini müəyyən etmədən cəmiyyət iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərmədiyini təmin edə bilməz.

Qırğızistan MEA akademiki T.Koyçuyevin fikrincə, "...özbaşına bazan plana və planı bazara qarşı-qarşıya qoymaq səhvdir. Onlar nəinki birgə ola bilərlər, hətta bir-birini tamamlayırlar. Bazanın planlaşdırmaya ehtiyacı var. Planların yerinə yetirilməsi isə bazar mexanizmlərinin köməyi ilə təmin edilməlidir" (80, s.100). Planın və bazanın funksiyaları müxtəlifdir. Plan əvvəlcədən görmə formasıdır. Plan kəmiyyət və keyfiyyət baxımından məqsədin və arzu edilən nəticələrin qabaqcadan müəyyən edilməsidir. Müxtəlif növ və təyinatlı məhsullara (xidmətlərə) ölkənin tələbatının proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması, onların icrasına ciddi nəzarət sisteminin qurulması zəruridir. Bazar isə məqsədə nail olmaq üçün təsərrüfatçılıq rejimidir. Direktivlərdən azad olan plan bazar mexanizmlərinin funksiyalarını dəyişdirmir. İqtisadi artımı və cəmiyyətin və sahibkarların maraqlarının balanslaşdırılmasını təmin edən çərçivə daxilində onlara hərəkət sərbəstliyi verir. Bazar sərbəstlik hədləri dedikdə nəzərdə tuturuq ki, bazar mexanizmlərinin

hərəkəti milli maraqlar və sosial yəzifələrin həlli çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.

Plan və bazar dövlətin vahid iqtisadi sisteminin iki tərəfidir. Ölkə iqtisadiyyatı nə qədər çox ukladlı olsada, o, vahid sistemdir. Dövlət bu vahidliyi hüquqi, təşkilati-inzibati plan, maliyyə və bazar mexanizmləri ilə təmin edir.

Bazar və planın qarşılıqlı əlaqəsinə baxarkən bu problemin 2 səviyyəsini görmək lazımdır. Sahibkar - istər fərdi, istərsə də kollektiv və ya dövlət müəssisəsi, özünün təsərrüfat fəaliyyətinin planım müəyyənləşdirir: istehsal edəcəyi məhsulun müqyasım və dinamikasım, ona tələb olunan maddi, maliyyə və insan resurslanm müəyyən edir, bundan sonra istehsala başlayır. Ancaq sahibkann öz plamm realizasiya etməsi təkcə ondan asılı deyil. Dövlətin tənzimlədiyi mexanizmlərin (kredit, vergilər, güzəştlər, cərimələr və s.) önəmli olub-olmaması sahibkarlanm planlanm icrasmda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa dövlətin qllobal məqsədləri var. Bu məqsədlərə ça- tılmasına həm iqtisadiyyatm özəl sektoru, həm də dövlət sektoru istiqamətləndirilməlidir. Bu istiqamətdə ortaya qoyulan vəzifəni təkcə bazann üzərinə qoymaq olmaz. Burada məqsədyönlü ^nzimləmə tələb olunur. Bunu da dövlət planlaşdmiması vasitəsi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Rusiya Elmlər Akademiyasımın müxbir üzvü, İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru R.Qrinberqin fikrincə, resurslar, texniko-texnoloji, sosial və ekoloji problemlərin kompleks həlli əsasında gələcəyin məqsədyönlü formalaşdı- nılmasına tələbat ildən ilə aktuallaşır. O hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatında makroiqtisadi planlaşdırma indikativ xarakter daşmalıdır. (94, s. 108-112).

Fransam, Yaponiyam, Sinqapurun, Tayvanın, Malayziyamın təcrübəsi göstərir ki, indikativ planlanm icrası üçün maliyyə, pul-krediti və xarici iqtisadi əlaqələr siyasətinin müxtəlif tədbirlərinin vasitəsi ilə dövlət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat sübyektlərini stimullaşdırmalıdır.

Dövlət tənzimlənməsinin planlaşdırma metodundan istifadə inkişaf etmiş institusional sistemin mövcudluğunu zəruri edir. ABŞ-da planlaşdırma fəaliyyətini Dövlət Planlaşdırma Departementi həyata keçirir. Bu fəaliyyət növü əsasən ştatlar səviyyəsində cəmlənmişdir. Ancaq bu, ümumi milli proqramların olmasım istisna etmir. Yaponiyada hökumət və müstəqil or- qanlan geniş şəbəkəsi vardır ki, onlar milli planları və regionların (prefek- turalann) komplel^ inkişaf planlarını tərtib edirlər. Bu ölkədə ərazinin kompleks inkişafımın planlaşdmiması üzrə Məsləhət Şurası, İqtisadi Planlaşdırma İdarəsi və başqa institutlar fəaliyyət göstərirlər. 1955-ci ildən başlayaraq indiyə qədər ölkədə mühüm iqtisadi problemlərin həllini əhatə edən beşillik planlar tərtib edilir. Cənubi Koreya Respublikasında beşillik planlaşlaşdırma sistemi mövcuddur. O, bütünlükdə ölkə iqtisadi}ryatı, onun sektorlan və regionlan üzrə məqsədli oriyentirlər verir. Ümumi milli müzakirə üçün plan

dərc edilir. Ondan sonra iqtisadi planlaşdırma idarəsi müzakirənin nəticələrini nəzərə almaqla onu dəqiqləşdirir. Müzakirələrdə və dəqiqləşdirmədə əsas məqsəd ümumi dövlət, idarə, region və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maraqların razılaşdırmaqdan ibarətdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hazırlanan planların ümumi cəhəti mərkəzləşdirilmiş qaydada qəbul edilən strateji istiqamətləri cari problemlərin həllinin yerlərdəki imkanlar ilə sıxı surətdə əlaqələndirməkdir. Beşillik planların tərtib edilməsinə Qərbi ölkələrində XX əsrin 30-cu illərində başlamışlar. O dövrdə planlaşdırmaya çox əhəmiyyət verən ölkə Almaniyə olmuşdur. 1945-ci ildə Fransada qəbul edilən birinci plan müharibədən sonra iqtisadiyyatın bərpaasına həsr olunmuşdur. Planda əsas məhsul növləri üzrə istehsalın həcmi natural göstəricilər üzrə müəyyən edilmişdir, bu plan hətta direktiv xarakter daşıyırdı, qiymətlər təsbit edilmişdir. Onun yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət nəzərdə tutulmuşdur.

İsrailin Strateji Planlaşdırma Nazirliyi, Misir Ərəb Respublikasının Planlaşdırma və Beynəlxalq Əməkdaşlıq Nazirliyi, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin İqtisadiyyat və Planlaşdırma Nazirliyi, Hollandiyanın Mərkəzi Planlaşdırma Bürosu, Türkiyə Respublikasının Dövlət Planlaşdırma Təşkilatı, Fransanın Baş Planlaşdırma Komissariatı, Əfqanıstanın Planlaşdırma Nazirliyi və bir çox digər inkişaf etmiş (Cənubi Koreya, Yaponiya) və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsas funksiyası planlaşdırma olan mərkəzi dövlət institutları fəaliyyət göstərirlər. Bu ölkələrdə müasir dövrdə işlənilən planlar inzibati amirlik iqtisadiyyatının planlarından fərqlənilir. Həmin planlar dövlət tərəfindən müəyyən resurs təminatı olan məqsədli və tövsiyə xarakterlidirlər. Planlaşdırma vasitəsi ilə ictimai və şəxsi maraqların səmərəli əlaqələndirilməsinə və uzlaşdırılmasına nail ola bilmişdilər. Planlaşdırma ölkədə industrial cəmiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayırdı.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət tənzimləmə metodu kimi planlaşdırmanın ən çox yayılmış forması indikativ planlaşdırmaadır.

indikativ planlaşdırmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, plan orqanları ölkə, cəhə və region miqyasında elmi-texniki və sosial-iqtisadi sferaların inkişafı üzrə nəzərdə tutulan istiqamətlərin realizasiyası və arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün konkret tövsiyələr hazırlamaqdır. Indikativ planlar vahid ümumi milli sənəddə ifadə olunur, sahə, region və funksional səviyyələrdə ətraflı hazırlanırlar, təcridatı ilə işlənilir. Bütçə planı indikativ planla eyni zamanda onun tərkib hissəsi kimi tərtib edilir. Bu, plan göstəricilərinin maliyyə resursları ilə balanslaşdırılmasının vacib şərtidir. Bütçə planı imkan verir ki, indikativ planın yerinə yetirilməsi üçün vergi, kredit və digər iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilsin. Indikativ planlaşdırmanın prinsiplərinin və metodlarının məcmusu sosial-iqtisadi, xarici iqtisadi və digər problemlərin həllində sistemli yanaşmanı təmin etməlidir.

Plan tərtib edilərkən iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçıları-dövlətin, regionların, sahələrin, müəssisələrin, sahibkarların maraqlarının balanslaşdırılması zəruridir.

İndikativ planlaşdırmanın vacib şərti tənzimləmə obyektinin düzgün seçilməsidir. Planlaşdırma obyektini kimi istehsal, mübadilə və istehlak sferalarında sosial-iqtisadi strukturlar və proseslər, onlar arasındakı əlaqələr sistemi ola bilər. Məsələn, Azərbaycanın misalında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafını, qeyri-neft sənaye sektorunun inkişafını və digər problemləri əhatə etməklə belə plan tərtib edilə bilər.

Milli Hesablar Sisteminin əsas aqreqatlarının proqnozlaşdırılması metodikasını işləyib hazırlamaq, onun əsasında sistemə olaraq plan dövrünə sahələrarası balanslar tərtib etmək və planlaşdırma praktikasında istifadə etmək zəruridir. Bu da tələb edir ki, bütün iqtisadi idarəetmə orqanları - III hesabat və plan makroiqtisadi göstəricilərin qiymətlərinin razılaşdırılması üzrə işləri koordinasiya edilsin. Planlaşdırma iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi vasitələrindən biridir.

İndikativ planlaşdırmanın 80 illik tarixi var (80, s. 119-137). İndikativ planlar tövsiyələr, qanunvericilik aktları, habelə strateji inkişafın reallaşmasında özəl sektorun iştirakını stimullaşdırmaq üçün maliyyə və digər vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. İndikativ planlara daha çox ehtiyac regional və ümumi milli proqramların hazırlanmasında və realizasiya olunmasında, habelə dövlət - özəl sektorun partnyorluğunda meydana çıxır, indikativ planlaşdırma mürəkkəb prosesdir. Onun çoxsaylı tərkib hissəsi vardır: hüquqi normalar, rəqlamentlər, təşkilati-strukturlar, kadr və informasiya təminatı, planlaşdırmada istifadə olunan metodlar, texnologiyalar, modellər və sair. Dövlət üçün vacib məsələ özünün institutlarının olmasıdır. Digər mühüm aspekt indikativ planların realizasiyasının monitorinqini və resurslardan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün proseduraları müəyyən edilməsidir; Monitorinqin yekunları əsasında planlara müəyyən düzəlişlərin edilməsi də zəruridir.

İqtisadçı alimlərin fikrincə, indikativ planlaşdırma ideyası XX əsrin əvvəlində Avropada meydana çıxmışdır. 20-ci illərdə Sovet Rusiyasında indikativ planlaşdırma dövlət tənzimləmə vasitəsi kimi tətbiq edilməyə başlanmışdır. O dövrdə NEP adı almış yeni iqtisadi siyasət aqrar sektorun inkişafına və sənayenin və nəqliyyatın texniki cəhətdən yenidən qurulmasına (QOELRO) istiqamətlənmiş indikativ planlar tərtib edilmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra qərbi ölkələrində indikativ planlaşdırma geniş yayılmağa başladı. Hal-hazırda indikativ planlaşdırma həm elmi-nəzəri, həm də praktiki aspektdə öyrənilir və istifadə edilir. Uzun illər ərzində indikativ planlaşdırmanın instrumentariyası, planın əsaslandırılması metodologiyası və metodu işlənmiş, zənjri statistik informasiya bazası yaradılmışdır.

Avropa İttifaqının miqyasında planlaşdırmanın hüquqi bazası fəal surətdə formalaşdırılır (95, s.124).

İndikativ, yəni tövsiyə təyinatlı planlaşdırma Qərb ölkələrində çoxdandır ki, tətbiq olunur və bazarla birgə yaşayır. Həmin ölkələrdə planlaşdırma böhranların qarşısını alınmasında və iqtisadi inkişaf tempinin sürətləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. İndikativ planlaşdırmanın tərkib hissəsi kimi seçilmiş prioritetlərin maliyyə-sənaye qrupları, sahibkarlar ittifaqları, həmkarlar təşkilatları, iri korporasiyalar ilə razılaşdırma prosedurundan istifadədir.

İndikativ planlaşdırma həyata keçirən ölkələrin əksəriyyətində uzunmüddətli və orta müddətli proqnozların işlənilməsinin strategiyası, uzun, orta müddətli və illik indikativ planların işlənməsi ilə koordinasiya problemi mövcuddur. Planlaşdırma və proqnozlaşdırma çoxdandır ki, dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzindədir. Bu sahədə iş aparmaq üçün BMT-nin İnkişafın Planlaşdırılması Komitəsi yaradılmışdır. Onun tərkibinə BMT-nin üzv ölkələrinin planlaşdırma nazirləri daxil edilmişdir.

Dövlət təsərrüfat subyektləri tərəfindən planların yerinə yetirilməsi üçün güclü stimullar yaratmalıdır. İdarəetmə strukturları müvafiq normativ - hüquqi baza işləyib hazırlanmalıdır: rəqlament, müxtəlif metodikalar, planların resurslarla balanslaşdırılması, ekspertizaların aparılmasına dair müxtəlif təlimatlar, dövlət plan və proqramların icrasına nəzarət sistemi.

Təəssüflə qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan cəmiyyətində planlaşdırmaya qarşı bir antipatiya, “taqsırkar” obrazı yaradılmışdır. Bəzi mərkəzi idarəetmə orqanlarının rəhbərləri ölkədə cari və perspektiv planlardan istifadə edilməməsini ciddi uğur hesab edirlər, fəxrlə deyirlər ki, Azərbaycanda planlı iqtisadiyyat sistemi ləğv edilmişdir (31, 24.12.2010).

Həyatımın 25 ildən çoxunu planlaşdırma orqanlarında işləyən şəxs kimi bildirirəm ki, Azərbaycanın uzun və qısa müddətli kompleks sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları və planları tərtib edilib, həyata keçirilsə ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni nailiyyətləri daha da məşəhər olar. Bazar iqtisadiyyatı dövründə planlaşdırmanın zəruriliyini əsaslandıraraq, 1994-cü ildə “Azərbaycan” qəzetində dərc edilmiş “Planlaşdırma lazımdır?” məqaləmdə yazmışdım: “Müasir dövrdə tamamilə yeni metodologiyaya əsaslanan və yeni məzmunu malik olan planlaşdırma sisteminin yaradılmasından və tətbiqindən söhbət gedə bilər. Əgər əvvəllər plan göstəriciləri və onların həcmi təsdiq olunub qanım gücünə malik olurdularsa, indi qanunlarla təsdiq olunmuş normativ aktlara əsaslanan göstəricilər işlənilib hazırlanmalıdır”.

İqtisadi planlaşdırma göstəriciləri makro və mikroiqtisadi strukturları eyni zaman və məkan daxilində əhatə etməlidir. Mənim fikrimcə, iqtisadi və sosial inkişaf planları 12-13 bölmədən ibarət ola bilər. Onlar istehlak və istehsal göstəricilərini, maddi-texniki, maliyyə-kredit resurslarını, elmi-

texniki tərəqqini, xarici iqtisadi əlaqələri, investisiya proqramları, sahibkarlıq və rəqabətin inkişafını, əhalinin məşğulluğunu və yeni iş yerlərinin yaradılmasını, sosial müdafiə məsələlərini, ölkənin müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsini və digər sahələri əhatə etməlidirlər. Hər bir bölmənin də özünə məxsus texniki-iqtisadi göstəriciləri olmalıdır. Bütünlükdə göstəricilər sistemi makro və mikroiqtisadi strukturları əhatə edərək, onların inkişafını əlaqələndirməlidir. Göstəricilərin tərkibi, onların statusu və məzmunu bazar iqtisadiyyatının tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün şərait yaratmalı, mərkəzləşdirilmiş qaydada planlaşdırılan iqtisadiyyatın idarəetmə mexanizmlərini bazar iqtisadiyyatının tələblərinə yaxınlaşdırmalıdır. Planlaşdırmanın əhatə edə biləcəyi bütün göstəriciləri burada əks etdirmək mümkün deyil. Onların bir neçəsinin adı çəkməklə kifayətlənmək istərdim: məhsul istehsalının ümumi həcmi (daxili istehsal, idxal), xarici iqtisadi fəaliyyət, məhsul istehsalının ümumi həcmi, məhsul satışı (daxili bazarda satış, xarici bazarda satış), təsərrüfat subyektlərinin mənfəəti (formalaşma istiqamətləri göstərilməklə), əhalinin məşğulluğu və əmək məhsuldarlığı, tədiyyə balansı, kredit resursları, vergilər, investisiyalar, daxili və xarici investisiyalar, hazır məhsulların anbar qalıqları və s. Yeni plan göstəriciləri əsasında respublika üzrə statistika uçotu və hesabat formaları yenidən işlənilib təkmilləşdirilməlidir. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq müasir dövrdə tərtib olunan planlar, nəinki kəmiyyət ölçüləri ilə ifadə olunan göstəriciləri əks etdirməli və həm də planda qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edən konkret tədbirləri də əhatə etməlidir. Bu, xüsusilə planın sahibkarlığı, rəqabəti, antiinhişarlığı, maliyyə və tədiyyə balanslarını, sosial müdafiə məsələlərini əhatə edən bölmələrə şamil edilməlidir.

Ayrı-ayrı plan göstəriciləri, xüsusilə dövlət büdcəsi və istehsal bazası ilə əlaqəli olan göstəricilər vaxtaşırı, təsərrüfat subyektlərinin təqdimatı əsasında müvafiq idarəetmə orqanları ilə birlikdə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən yenidən baxıla bilər.

Plan tapşırıqları həmişəki kimi təsdiq edilməlidirlərmi? Hansı orqan tərəfindən təsdiq edilməlidir? Hesab edirəm ki, icrası məcburi və ya normativ xarakter daşıyan göstəricilər üzrə plan tapşırıqları respublikanın ali idarəetmə və qanunvericilik orqanları tərəfindən təsdiq edilməlidir. Məsələn, məhsul istehsalı, məhsul satışı, respublika büdcəsindən investisiya qoyuluşlarının həcmi, daxili və xarici kredit resursları, pul emissiyası, dövlət ehtiyacı üçün mal satışı, əhalinin sosial müdafiəsi tədbirləri, təsdiq olunmuş normativ aktların dəyişdirilməsi üzrə təkliflər və digər bu xarakterli plan tapşırıqları qanunla müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icraçılarla razılaşdırmadan sonra təsdiq oluna bilər. Nəzarət xarakterli göstəricilər İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyində bəyənilə bilər. Məsələn, mənfəət və ondan istifadə, bu və ya digər məhsullara və xidmətlərə tələbat, ayrı-ayrı məhsul növləri,

istehsal və xidmət sahəsi üzrə qiymətlərin və tariflərin dəyişilməsi indeksləri, inflyasiya səviyyəsi, bu qəbildən olan göstəricilər İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən istifadə üçün təsərrüfat subyektlərinə təqdim edilməlidir.

Düşünürük ki, ölkənin beynəlxalq rəqabətqabililiyyətliliyinin yüksəlməsinə xidmət edən innovasiya təyinatlı inkişaf modelinə keçid inkişaf institutlarının və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, o cümlədən indikativ planlaşdırmanın tətbiqini zəruri edir. Məqsədəuyğun olar ki, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun əsasmda müxtəlif variantda indikativ inkişaf planı hazırlansın. Müxtəlif alternativ senarilərin hazırlanması prosesində onlardan ən məqsədəuyğunu seçilə bilər.

Dövlət proqramlarının keyfiyyəti baxımından demək istəyirik ki, regional inkişafın ikinci Dövlət Proqramında icra səviyyəsini qiymətləndirmək üçün onun dəqiq hədəflərini əks etdirən kəmiyyət göstəriciləri yoxdur. Bu da onun realizasiyası üzərində obyektiv nəzarəti həyata keçirməyi çətinləşdirir.

Tarazlı və dinamik iqtisadi inkişafın təmin olunmasında, iqtisadi böhranların qarşısının alınmasında planlaşdırmanın böyük rolunu nəzərə alaraq, hesab edirik ki, “İqtisadi və sosial inkişafa dair dövlət proqnozları və planları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun hazırlanması və qəbul edilməsi vacibdir. Bu qanunla dövlət proqnozlarının və planlarının məqsədi, məzmunu, onların hazırlanması, qəbul edilməsi və icrasına nəzarətin ümumi qaydaları müəyyənləşdirilməlidir. Qanunda qeyd olunmalıdır ki, iqtisadi və sosial inkişafa dair dövlət proqnozu dedikdə perspektiv dövrdə milli iqtisadiyyatın sektorlarının (sahələri), iqtisadi rayonların, habelə iqtisadi və sosial proseslərin ehtimal olunan inkişaf istiqamətləri başa düşülür. Qanunda vurğulanmalıdır ki, dövlət iqtisadi və sosial inkişaf planlarının mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərlə və sahibkarlarla razılaşdırılmış ilkin baza əsasında tərtib edilir, iqtisadiyyatın dövlət və özəl bölmələrinin müəssisələri müəyyən edilmiş qaydada dövlət proqnozlarının və planlarının yerinə yetirilməsi, özünün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətlərinin nəticələri haqqında hesabat verirlər. Dövlət planlarının hazırlanmasında iqtisadiyyatın özəl bölməsinin təsərrüfat subyektlərinin iştirakı, bizim fikrimizcə, hökumət tərəfindən təsdiq olunan müəyyən qaydalara əsaslanmalıdır. Sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları yaxşı olar ki, beş illik dövrü əhatə etsin. Planlar həm cari, həm də uzunmüddətli (5 il) ola bilərlər. Bundan başqa hesab edirik ki, mütəxəssisləri cəlb etməklə, işçi qrupları yaradılmalı və “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi və sosial inkişaf planlarının hazırlanmasına dair müvəqqəti metodik göstərişlər” adı altında toplu sənəd tərtib edilməli, təsərrüfat rəhbərlərinin iştirakı ilə geniş müzakirə edildikdən sonra hökumət tərəfindən təsdiq edilməlidir.

Azərbaycanda planlaşdırma orqamnm təşkilati strukturu və funksiyaları bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. 1995-ci ildə Dövlət Plan Komitəsinin bazasında Dövlət İqtisadiyyat və Flanişdırma Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyi və sonradan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, 2013-cü ildən isə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi yaradıldı. Dünya təcrübəsini və iqtisadi sistemdəki mövcud situasiyasının real vəziyyətini nəzərə almaqla, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının planlaşdırılmasını bərpa etməyin vaxtı çatmışdır. Ancaq bu planlaşdırma sovetlər dövrünün total miqyasda planlaşdırması yox, indikativ xarakter daşmalı və mühüm istiqamətləri əhatə etməlidir.

Regional inkişaf səmərəli olmaqla, regionlararası əlaqələrin gücləndirilməsinə və ölkə iqtisadiyyatının kompleksliliyinə istiqamətləndirilməlidir. Bu məqsədlə regionlarda təsərrüfat fəallığı stimullaşdırılmalı, iri şəhərlərin, meqapolislərin iqtisadi-sosial inkişafı planlaşdırılmalı, həmçinin korporativ planlaşdırma, yeni müəssisə səviyyəsində planlaşdırma tətbiq edilməlidir.

Bir daha vurğulamaq istəyirik ki, dövlət proqramları və proqnozları ilə yanaşı ölkə üzrə iqtisadi və sosial inkişafın cari və perspektiv dövrü əhatə edən planlaşdırmanın həyata keçirilməsi vacibdir.

Azərbaycanda planlaşdırma sisteminin yaradılmasının zəruriliyini və beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin bazasında Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Planlaşdırma Nazirliyinin yaradılması məqsədəuyğun olardı.

5.4. Yalnız dövlət investisiyaları yaxın gələcəkdə Azərbaycanı sənayecə inkişaf etmiş ölkəyə çevirə bilər

2006-cı ilə qədər dövlət investisiya proqramında nəzərdə tutulan investisiyaların 70-80 faizdən çoxu təkcə nəqliyyat, energetika, kommunal, su təchizatı, meliorasiya və sosial infrastruktur obyektlərinin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Azərbaycan hökumətinin investisiya siyasətində əsas sənaye sahələrinin və aqrar sektorun maddi-texniki bazasının yenidən qurulmasının özəl investisiyaların hesabına həyata keçirilməsi konsepsiyası üstünlük təşkil etmişdir. Eləcə də müəssisələrin mənfəətinin əsas kapitalla reinvestisiya edilməsi ilə bağlı Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan mütərəqqi müddəə ləğv edilmişdir. Dövlət investisiyalarından bu sektorlarda istifadə olunması bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verməyən baxış kimi qiymətləndirilirdi. Burada cənab İlham Əliyevin bir fikrini diqqətə çatdırmaq istəyirəm. O demişdir: «Biz iqtisadiyyatımızı bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişaf etdiririk. Buna görə də şəxsən mən hökumətin yeni sənaye sahələrinin yaradılmasına birbaşa müdaxiləsinin tərkifdən deyiləm.... Ölkənin qeyri-neft sahələri özəl sektor tərəfindən inkişaf

etdirilməlidir və biz buna nail olmağa çalışınq» (31, 20.10.05). Əlbəttə, mahiyyət etibarı ilə bu, düzgün fikirdir. Gələcəkdə, iqtisadi inkişafımızın hansısa mərhələsində belə də olacaqdır. Burada Çin iqtisadi islahatlarının görkəmli arxitektoru DEN Syaopinin bir kəlamını diqqətə çatdırmaq istəyirəm. O, demişdir: «правильной считать только такую политику, которая обеспечивает экономическую эффективность, и что «неважно какого цвета кошка, лишь бы она сумела ловить мышей». Ancaq sonrakı illərdə həyatın özü bu konsepsiyaya dəyişiklik edilməsinin zəruriliyini təsdiqlədi. İnvestisiya fəaliyyətində dövlətin birbaşa iştirakı ilə bağlı müsbət qərarnə şahidi olduq. 2011-ci ildə dövlət büdcəsindən Sumqayıt şəhərində kübrə zavodunun tikintisinə birbaşa investisiya aynıdı. Bu addım məni bir mütəxəssis və vətəndaş kimi çox sevindirdi. Çünki hələ 2002-ci ildə (AMEA, Xəbərlər, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, 2002, 1, s.195) dərc edilmiş elmi məqaləmdə dövlət investisiyalarından qeyri-neft sənayesində və aqrar sektorda geniş miqyasda istifadə edilməsinin zəruriliyini ön plana çəkmişəm və əsaslandırmışam. Son illər metallurgiya kompleksinə dövlət investisiyalarının qoyulmasına başlanılmışdır. Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ilin doqquz ayın sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında ölkə başçısı demişdir: "Azərbaycanın gələcək inkişafı sənayenin inkişafı ilə bağlı olmalıdır... dövlət investisiyaların da bizim üçün strateji əhəmiyyət daşıyan sənaye sahələrinə cəlb etməliyik. Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti əlbəttə ki, bu işlərin böyük hissəsini öz üzərinə götürməlidir..." (31,

09.10.2014) . Azərbaycan hökumətinin investisiya siyasətində mühüm dəyişikliklərdən biri də dövlət-özəl sektorların birgə partnyorluq sisteminin təşkil edilməsi oldu. İqtisadiyyatın saxələndirilməsi barədə ölkə prezidentinin qarşıya qoyduğu vəzifəni bütünlükdə yerinə yetirmək və Azərbaycanın inkişafının industrial mərhələsini uğurla başa vurmasını təmin etmək üçün qeyri-neft emal sənayesinin və aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı proqramlarının investisiya təminatına yenidən baxılması və bu sahələrdə dövlət investisiyalarından istifadənin genişləndirilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. Bu məqsədlə dövlət statuslu Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti yaradıldı. Açıq səhmdar cəmiyyəti statusunda fəaliyyət göstərən şirkətin 20 mln. manatlıq nizamnamə kapitalı Dövlət Neft Fondunun pul vəsaitlərindən formalaşdı. Şirkət ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarında 25,1 faizlik iştirak payı və səhm olmaqla, onları maddi və texnoloji bazasının yeniləşdirilməsinə, birgə zavod və fabriklərin tikintisinə müddətli investisiya qoyur. Şirkət öz payına müvafiq dividəndə də alır. Müəyyən müddətdən sonra öz iştirak payını və səhmlərini özəl partnyora satır. 2006-cı ildə dövlətə məxsus olan «Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti»nin yaradılmasından sonra emal sənayesində dövlət investisiyaları-

ndan istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bunu da dövlətin investisiya siyasətində müsbət dəyişiklik kimi qiymətləndiririk.

“Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının istismarının ikinci mərhələsini Trans-Anadolu Boru Kəmərinin və Trans-Adriatik Boru Kəmərinin tikintisini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə yaradılmış qapalı səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına Dövlət Neft Fondundan 100 mln. manat ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Sərəncama əsasən cəmiyyətin səhmlərinin 51 faizi birbaşa dövlət mülkiyyətinə, 49 faizi isə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə məxsusdur. Sərəncamın mahiyyətini şərh etməkdə məqsədim ondan ibarətdir ki, göstərilən idarəetmə və maliyyə mexanizmlərindən qeyri-neft sənaye və aqrəsənaye kompleksində istifadənin də məqsəduyğun olmasını diqqətə çatdırmaqdır.

Azərbaycan hökuməti investisiyaların tənzimlənməsini eyni zamanda struktur siyasəti vasitəsi ilə də məqsədyönlü istiqamətlərdə həyata keçirir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət xətti ilə yeni müəssisələr və istehsal gücləri yaratmaq, özəl müəssisələrin yenidən qurulmasında dövlətin investisiya ilə iştirakı çox təbii və zəruri hesab edilir. Bazar sistemində dövlətin öz vəsaiti ilə investisiya fəaliyyətində iştirakı ölkənin iqtisadiyyatında yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif dövrlərdə müxtəlif formada həyata keçirilmişdir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar fondlardan vəsait ayırmaqla, sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq (infirastruktur, emal sənayesi, aqrar sektor) dövlətin özü investisiya fəaliyyəti göstərir, əsas kapitalla xeyli vəsait sərf edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün qanşıq maliyyə mənbələrindən (dövlət və özəl) də zəruri hallarda istifadə olunur. Özəl qurumlara dövlətin investisiya yardımı müxtəlif formalarda olur: investisiya proqramları- da dövlətin iştirak etməsi, kredit alınması üçün dövlət zəmanətinin verilməsi. İqtisadi ədəbiyyat təsdiq edir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət öz vəsaitləri ilə sənayenin və kənd təsərrüfatının müasir tələblərə cavab verən istehsal strukturunun formalaşmasında vaxtı ilə fəal iştirak etmişdir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə investisiyalardan istifadənin geniş beynəlxalq təcrübəsi mövcuddur.

Bütün stimullaşdırıcı tədbirlər həm daxili, həm də xarici investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur (cədvəl 4.1), Artıq 2000-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən daxili investisiyaların doxsan faizdən çoxu müəssisə və təşkilatların (dövlət və qeyri-dövlət) payına düşmüşdür.

2003-cü ildən Azərbaycanın iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin başlanması investisiya siyasətində də yeni çalarların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu mərhələdə investisiya siyasətində dövlət investisiyalarının miqyaslı artması, regional inkişafın və qeyri-neft sektorunun prioritetliyi

qəbul edilmişdir. Dövlət investisiyalarını! əsasən istehsal və sosial infrastrukturun modernləşdirilməsində və regionların abadlaşdırılmasında istifadə edilməsi qət edilmişdir. Bu siyasətin reallaşması nəticəsində 2010-cu ildə 2003-cü illə müqayisədə Azərbaycan dövlətinin investisiyaları 15,5 dəfə, o cümlədən dövlət büdcəsindən investisiyalar 27 dəfə artmışdır. 2010-cu ildə ölkə üzrə əsas kapitalla investisiyaların 76 faizə qədəri daxili investisiyaların payına düşmüşdür. Daxili investisiyaların yəni qədəri işə dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilmişdir. 2005-ci ildən başlayaraq, xarici investisiyaların həcmi azalmağa başlamışdır. Belə ki, 2005-ci ildə xarici investisiyalar ən yüksək həddə, 3665 mln. manata çataraq, 2010-cu ildə 2407 mln. manata qədər və ya 1,4 dəfə aşağı düşmüşdür.

Özü də diqqət cəlb edən bir meyləndən ibarətdir ki, xarici investorlar emal sənayesinə investisiya qoymağa maraqlı göstərmirlər. Məsələn, 2011-2013-cü illərdə emal sənayesində cəmi 0,5 mln. manat xarici investisiya istifadə edilmişdir. Bu sektor ancaq daxili investisiyalar hesabına inkişaf edir.

Bir vaxtlar bütünlükdə xarici sərmayədən asılı olan Azərbaycan indi özü xarici ölkələrə investisiya qoşur. Son 8 ildə Azərbaycanın şirkətləri xarici ölkələrdə müxtəlif layihələrə 5,7 milyard dollar investisiya yatırmışdır. İndi Azərbaycan investisiya idxal edən ölkədən investisiya ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Belə ki. Mərkəzi Bankın informasiyasından görünür ki, 2002- ci ildən başlayaraq 2002-2013-cü illərdə Azərbaycan xarici iqtisadiyyata 9014 mln. ABŞ dolları həcmində birbaşa investisiya qoymuşdur.

Cədvəl 5.2

Sənayedə əsas kapitalla daxili və xarici investisiyalar

s. s.	Sənaye sahələri	2010-cu il		2011-2013-cü illər	
		Mln.man	Yekuna görə faizlə	Mln. man	Yekuna görə faizlə
	Sənaye cəmi	4276	100	18910	100
	-xarici investisiyalar	1917	45	8789	46,5
	-daxili investisiyalar	2359	55	10121	53,5
1	Xəm neft və təbii qaz hasilatı	2933	100	11913	100
	- xarici investisiyalar	1881	64	8253	69,3
	-daxili investisiyalar	1052	36	3660	30,7
2	Emal sənayesi	510	100	2598	100
	- xarici investisiyalar	1,0	0,2	0,5	0,00
	-daxili investisiyalar	509	99,8	2597,5	100
3	Neft emalı	25,4	100	106,5	100
	-daxili investisiyalar	25,4	100	106,5	100

Mənbə: "Azərbaycanın sənayesi", *stattoplu, Dövlətstatkom, 2013-2014*

1994-2003-cü illərdə iqtisadi inkişafın investisiya təminatında xarici investisiyalar, 2003-2012-ci illərdə isə dövlət investisiyalan həlledici rol oynamışdılar.

2003-cü ildən sonra Azərbaycan dövlətinin investisiya xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2012-ci ildə ölkə üzrə əsas kapitalla daxili investisiyaların 73 faizi Azərbaycan dövlətinə məxsus olmuşdur (cədvəl 5.3). Daxili investisiyalarda da dövlət büdcəsinin investisiyalan üstünlük təşkil edir (56,4 faiz). Daxili investisiyalann həcmnin və dinamikasının təhlili göstərir ki, 2012-ci ildə 2003-cü illə müqayisədə qeyri-dövlət daxili investisiyalan 5,3 dəfə, dövlət investisiyalan isə 23,8 dəfə artmışdır. Bu dövrdə dövlət investisiyalan yerli özəl investisiyalarla müqayisədə daha yüksək tempə artmışdır. 2012-ci ildə daxili investisiyalann 56,4 faizi dövlət büdcəsindən, 16,4 faizi dövlət müəssisələri tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Bütünlükdə dövlət investisiyalann da dövlət müəssisələrinə nisbətən dövlət büdcəsi üstünlük təşkil etmişdir. Bu dövrdə yerli özəl investisiyalann həcmi artsada, onlann xüsusi çəkisində cüzi artım olmuşdur.

Cədvəl 5.3

2003-2010-cu illərdə əsas kapitalla investisiyalann mülkiyyət forması üzrə quruluşu (mln.manat)

Mülkiyyət formaları		2005		2010		2011		2012		2012- ci il 2003- cü ilə. %
		Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	
1	Daxili investisiyalar, cəmi.	2104,9	100	7499	100	10199	100	12148	100	12,4 dəfə
	0 cümlədən:									
	a) dövlət investisiyaları	795,3	37,8	5575	74,3	7316	71,7	8842	72,8	23,8 d
	-dövlət müəssisələri	601,7	28,6	2320	30,9	1849	18,1	1993	16,4	5,1 dəfə
	-dövlət büdcəsi	193,6	9,2	3255	43,4	5467	53,6	6849	56,4	56,4 d
	b) qeyri-dövlət investisiyalan	1309,6	62,2	1924	25,7	2883	28,3	3306	27,2	5,3 d
2	Xarici investisiyalar, cəmi.	3665	100	2407	100	2600	100	3259	100	PIIД
	a) dövlət investisiyalan	140,8	3,8	426	17,7	609	23,4	578	17	9,5 d
	b) qeyri-dövlət investisiyalan	3524,1	96,2	1981	82,3	1991	76,6	2681	82,3	PIIД

Mənbə: *Cədvəl «Azərbaycanda tikinti», 2014, s.95-137, Dövlətstatkom, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Artım templəri zəncirvari indeks əsasında hesablanmışdır.*

Monoqrafiyanın əvvəlki fəsillərində verilmiş təhlillərdən görünür ki, indiyə qədər ölkədə formalaşmış sahəvi və regional inkişafın vəziyyəti dövlət investisiyalarından emal sənayesinin və aqrar sektorun prioritet sahələrində daha böyük həcmdə istifadə olunmasını tələb edir. Bizim bu qənaətimizi hesabat informasiyanı da təsdiqləyir. Belə ki, yaxın 10 ildə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək məqsədini qarşıya qoymuş Azərbaycan ÜDM-in strukturunda sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının, emal sənayesinin və xidmət sektorunun xüsusi şəkilini inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırmalıdır. Özü də 2020-ci ilə qədər. Bizim fikrimizcə, ancaq indi emal sənayesinin və aqrar sektorun prioritet sahələrində dövlət investisiyanın genişləndirmək hesabına iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, əhəlinin səmərəli məş-ğulluğunu və ölkənin sənayeləşdirilməsi ilə bağlı problemləri həll etmək mümkündür. Bununla da hökumətin investisiya siyasəti ölkə prezidentinin qarşıya qoyduğu yeni vəzifələrə uyğunlaşdırıla bilər.

Təcrübə göstərir ki, dövlət proqramlarının investisiya təminatının konsepsiyasına yenidən baxmaq lazımdır. Dövlət Proqramlarında istifadə olunan "dəstəklənməsi" ifadəsinin əvəzinə konkret investisiya mənbələri, o cümlədən dövlət tərəfindən məqsədli maliyyə vəsaitinin ayrılması nəzərdə tutulmalıdır. Əvvəlcədən məqsədli maliyyə mənbəi müəyyən edilmədiyinə görə birinci regional dövlət proqramının icra praktikası göstərir ki, qarşıya qoyulan məqsədə vaxtında və lazımı Ölçülərdə nail olmaq mümkün olmur. Bizim fikrimizcə, burada məntiq ondan ibarətdir ki, dövlət proqramını dövlət də malişlələşdirməlidir.

Cədvəl 5,4

Bəzi istehlak malları istehsalı sahələrinə investisiya qoyuluşunun dinamikası (mln. manat)

	İqtisadi fəaliyyət növləri	2005		2006-2010		2010	
		Daxili	Xarici	Daxil	Xarici	Daxili	Xarici
1	Qida məhsulları istehsalı	19,0	8,9	134,5	19,7	26,0	1,1
2	Tütün məmulatlarının istehsalı	8,1	-	55,5	-	32,5	-
3	Toxuculuq sənayesi	2,1	-	35,1	-	1,1	-
4	Geyim istehsalı	0,6	-	7,4	-	13,6	-
5	Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	0,7	-	3,5	-	1,1	-
6	Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	•	-	9	-	-	-
7	Rezin və plastmas istehsalı	0,4	1,4	22,3	0,8	-	-
8	Mebel istehsalı	0,1	-	5,1	-	-	-
	Cəmi	31	10,3	276,4	20,5	83	1,1

Mənbə: "Azərbaycanın sənayesi", Dövlətstatkom, 2011, s. 65-66 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

5.4 sayılı cədvəldən görünür ki, 2006-2010-cu illərdə istehlak malları istehsal edən 8 əsas sənaye sahəsinə xarici investorlar cəmiyyəti 21 mln. manata qədər investisiya yönəltmişlər, özü də yalnız qida məhsullarının istehsalına. Daxili investisiyalar da heç də çox deyil. Beş ildə cəmiyyəti 276 mln. manat və ya bütülmədə emal sənayesinə qoyulan daxili investisiyaların 17 faizi yuxarıda döstərilən sahələrin inkişafına qoyulmuşdur. Bu investisiyaların hamısı məhz müəssisələr həmin sahələrin inkişafına yönəltmişlər. Ölkənin yüngül sənaye sahələrinə də diqqət artırılmalıdır. Aqrar sektorunun inkişafında, əhalinin, xüsusi ilə qadınların işlə təmin olunmasında həlledici rol oynaya bilən bu sahənin inkişafına beş ildə daxili investisiya hesabına cəmiyyəti 46 mln. manat vəsait qoyulmuşdur. Xarici investorlar bu sahəyə maraq göstərməmiş və bir manat da olsun vəsait qoymamışlar. Əcəzəliq sənayesində də anoloji vəziyyət yaranmışdır. Digər fakt ondan ibarətdir ki, son 3 ildə (2009-2011-ci illər) daxili özəl investorlar aqrar sektorun əsas kapitalına cəmiyyəti 90 milyon manat və ya həmin sahəyə yönəldilən investisiyaların 8 faizi həcmində sərmayə yönəltmişlər.

Araşdırmalarımız göstərir ki, 2006-2010-cu illərdə qeyri-neft emal sənayesində (neft emalı nəzərə alınmadan) dövlət və özəl sektorun hesabına 1,5 milyard manat həcmində əsas kapitala investisiya yönəldilmişdir ki, bu da əvvəlki illərə nisbətən xeyli çoxdur. Ancaq bu sənaye sahəsində işçilərin artımı 2005-ci illə müqayisədə cəmiyyəti 20 min nəfər və ya 10% olmuşdur. Ancaq burada bir sualı cavablandırmaq, fikrimizcə, yerinə düşərdi. Özəl investisiyalar iqtisadiyyatı regional və sahə baxımından tarazlı və dayanıqlı inkişaf etdirməyə, işsizlik problemini arzu etdiyimiz müddətdə ləyaqətli məzmununda həll etməyə qadirdirmi? Statistika dan görünür ki, 2006-2010-cu illərdə qeyri-neft sənaye sektorunun inkişafına orta hesabla hər il 391 milyon manat əsasən daxili investisiya qoyulmuşdur. Bizim hesablamalarımıza görə bunun da 80 faizdən çoxu özəl qurumlara məxsus olmuşdur. Təkcə özəl investisiyaların hesabına ölkənin emal sənayesinin və aqrar sektorun modernləşdirilməsinə və məşğulluq probleminin həllinə arzu edilən müddətdə və keyfiyyətdə tezliklə nail olmaq mümkün deyil. Hesabat infor- masiyalarından görünür ki, 2008-2011-ci illərdə kənd təsərrüfatında əsas kapitala hər il orta hesabla 368 mln. manat qoyulan investisiya 2007-ci ilin səviyyəsindən 1,5 dəfə çox olmuşdur. Belə artıma baxmayaraq qənaətimiz ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi probleminin həlli özəl sektorun boyununa qoyulsa uzun illər gözləməli olacağıq. Yarannuş belə situasiyada dövlət gözləməməlidir ki, hansısa yerli və ya xarici özəl şirkət bu sahələrə maraq göstərəcəkdir. Dövlət vəsaitinin hesabına emal sənayesinə və kənd təsərrüfatına birbaşa investisiyaların qoyulması nə iqtisadi nəzəriyyəyə, nə də bazar iqtisadi sistemin tələblərinə və digər ölkələrin təcrübəsinə zidd deyil. Çünki özəl müəssisələrin inkişafına dövlət tərəfindən

investisiya qoyulması formasının seçilməsi ölkənin iqtisadi durumundan asılı olaraq müəyyən edilir. Yeni dövlət müəssisələrinin tikilməsinə, mövcud müəssisələrin yenidənqurulmasına və modemləşdirilməsinə dövlət büdcəsindən investisiya yönəldilməsini köhnə sistemə qayıtmaq kimi qiymətləndirmək Azərbaycanın indiki iqtisadi maraqlarına və iqtisadi strukturuna uyğun deyil. Azərbaycanda iqtisadi strukturun təkmilləşdirilməsi üçün dövlət tərəfindən emal sənayesinə və aqrar sahəyə güclü kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. Bununla da bəzən iştirakçılarından biri kimi Azərbaycan dövləti qeyri-neft sənaye sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirə bilər. Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq və ona adekvat müasir texnologiyaya və texnikaya əsaslanan emal müəssisələri və istehsal gücləri yaratmaq tələb olunur. Yerli sahibkarların investisiya üçün maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu və çox baha bank kreditlərinin mövcudluğu şəraitində dövlətin vəsaiti ilə prioritet sahələrdə yeni istehsal güclərinin yaradılması və yenidənqurma işlərinin apanması əhalinin səmərəli və ləyaqətli məşğulluğunu tələb olunan zaman daxilində təmin edər, daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsinə imkan verir. Kredit stavkalarının yüksək olması bir daha sübut edir ki, ölkənin ev təsərrüfatlarının və hüquqi şəxslərinin maliyyə resurslarına, o cümlədən investisiya resurslarına tələbatı çox yüksəkdir.

İqtisadi tarazlığın yaradılmasının, regional inkişafda və istehsal sektorunda köklü struktur dəyişikliyinə əldə edilməsinin, sənayenin emal sahələrinin dinamik və davamlı inkişafının təmin olunmasının zəruriliyi indiki mərhələdə Azərbaycanda dövlətin investisiya siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə yeni istiqamətlərin daxil edilməsinə tələb edir. Hal-hazırkı iqtisadi durum emal sənaye sahələrində və aqrar sektorda investisiya fəaliyyətində dövlətin rolunun gücləndirilməsi, həmin sektorlarda dövlət investisiyalarından istifadənin artırılması, vergi güzəştlərinin investisiyalarla şərtləndirilməsi barədə müddəaların tətbiq olunması zəruridir. XXI əsrdə Azərbaycanın yeni iqtisadi inkişaf modeli innovasiya təyinatlı dərin istehsal-struktur dəyişikliklərini və iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etməlidir ki, bu da investisiyalarla bilavasitə bağlıdır. Dövlətin investisiya siyasətinin əsas məqsədi ölkənin davamlı iqtisadi artımını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını, regionlar səviyyəsində sənaye və kənd təsərrüfatında yeni texnologiyalar əsasında dərin struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsini, iqtisadi sistemdə mövcud olan digər problemlərin aradan qaldırılmasını və regional və sahəvi inkişafda tarazlığı təmin etməkdir.

Bizim fikrimizə, Azərbaycanda investisiya siyasətinin əsasında qeyri-neft sənaye sahələrinin və aqrar-sənaye kompleksinin prioritet inkişafı, ləyaqətli məşğulluğun təmin edilməsi, iqtisadi və sosial səmərəliliyin yüksəldilməsi durmalıdır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə xas olan makroiqtisadi

göstəricilərə nail olmaq (iqtisadi və regional tarazlıq, sənayenin emal sahələrinin və xidmət sektorunun yüksək xüsusi çəkisi və s.) məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycan hökuməti, düzgün olaraq, Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin müəyyən hissəsini hər il büdcəyə köçürməklə, ondan iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna və sosial infrastruktur obyektlərinə investisiya kimi istifadə edir. Bundan başqa bir sifarişçi kimi Dövlət Neft Fondu habelə öz gəlirlərindən birbaşa yuxanda göstərilən infrastruktur təyinatlı obyektlərin yaradılmasını həyata keçirir. Bununla yanaşı Azərbaycan hökuməti düzgün olaraq inkişafın indiki mərhələsində «Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti» vasitəsilə neft gəlirlərindən emal sənayesinin və prioritet sahələrinin inkişafı üçün investisiya kimi istifadə edilməsini də həyata keçirir. Məqsəduyğun olar ki, həmin vəsaitlərdən aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün də istifadə edilsin. Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən prioritet emal sənayesində və aqrar-sənaye kompleksində investisiya kimi istifadə edilməsi ölkənin tarazlı iqtisadi inkişafın və investisiyaların insan kapitalına yönəldilməsini sürətləndirir. Ancaq Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən bu sahələrdə investisiya kimi istifadə zəmanət bir amil qəzərə almaq tələb olunur. Bu amil ölkənin maliyyə bazasının böyük həcmdə pul vəsaitlərini makroiqtisadi sabitliyi pozmadan «həzm» etmə qabiliyyətidir. Bu gərəyinə qeyri-neft məhsullarının ixracı və idxalı arasındakı fərqin səviyyəsində qəbul etmişik. Məsələn, 2010-cu ildə ölkəyə idxal edilən qeyri-neft məhsullarının onları ixracından 2,3 milyard ABŞ dollarından çox olması o deməkdir ki, makroiqtisadi durumda inflyasiya baxımından fəsadlar törətmədən həmin həcmdə məhsul istehsalını dövlət investisiyaları hesabına təşkil etmək olar. Bununla da ölkənin daxili maliyyə bazasının pul «həzm» etmə qabiliyyətini genişləndirmək mümkün olar.

Ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların 45 faizini müəssisə və təşkilatların vəsaitləri, 43 faizini büdcə vəsaiti, 2,7 faizini əhalinin xüsusi vəsaiti və 9,3 faizini digər vəsaitlər təşkil etmişdir (2011-ci il).

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna əsaslı vəsait qoyuluşu ilbəil artırılır. 2010-cu ildə qeyri-neft sənaye sektorunun inkişafına yönəldilmiş investisiyaların həcmi artaraq, 484 mln. manat təşkil etmişdir. Ancaq təəssüf ki, bu da bütünlükdə qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyadan cəmi 7 faizinə bərabərdir.

2003-cü ildən sonrakı dövrdə baş vermiş diqqətə layiq meyllərdən biri də daxili investisiyaların 2003-cü ildəki 938 milyon manatdan 2010-cu ildə 7499 milyon manatdan çox olmasıdır. 2010-cu ildə daxili investisiyalar xarici investisiyalardan 3 dəfə çox olmuşdur. Keçən dövr ərzində dövlət investisiyaları yerli özəl investisiyalarla müqayisədə daha yüksək tempdə artmışdır. Nəticədə daxili investisiyaların 74 faizə qədər dövlət vəsaiti hesabı

na maliyyələşdirmişlər (2010-cu il). Bu, dövlətin iqtisadi qüdrətinin, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, daxili investorların imkanlarının artmasının nəticəsidir.

Beynəlxalq təcrübə və iqtisadi nəzəriyyə göstərir ki, dövlət investisiyalarından istifadənin istiqamətləri zaman-zaman dəyişilir və ölkədə yaranmış iqtisadi durumdan asılı olaraq müəyyən edilir. Məsələn, XIX-əsrin əvvəllərindən Yaponiyada kapitalist sənayesini yaratmaq üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, o cümlədən dövlət müəssisələrinin tikilməsinə başlanılmışdır. Özəl müəssisələrə subsidiyalar verilmiş və ölkədə yüksək müdafiə rüsumları tətbiq edilmişdir. Bu siyasət XX əsrin 30-cu illərində daha da gücləndirilmişdir.

Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sahələrinin və aqrar sektorun modernləşməsinin özəl investisiyaların hesabına həyata keçirilməsinə üstünlük verilir. Ölkə prezidenti güclü sənaye potensialının yaradılması, istehlak bazarının idxaldan asılılığının azaldılması, rəqəbatqabiliyyətli məhsullar istehsal edə bilən iri sənaye komplekslərinin yaradılması barədə konsepsiyasını bir neçə dəfə bəyan etmişdir. Prezidentin iqtisadi inkişaf proqramının uğurla yerinə yetirilməsi üçün regional sənayenin, xüsusi ilə onun qeyri-neft sektorunun sürətlə- və kompleks inkişafı tələb olunur. Bu məqsədə nail olunması böyük həcmdə investisiya tələb edir. Ona görə də indiki mərhələdə dövlət öz maliyyə vəsaitləri ilə təkcə infrastruktur obyektləri yox, qeyri-neft sənaye sahələrində və aqrar-sənaye kompleksində, xüsusilə istehlak malları istehsal sahələrində də yeni istehsal gücləri yaratması düzgün olardı. 2014-cü ilin birinci yansının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş Nazirlər Kabinetinin iclasında ölkə başçısı demişdir: "...ölkə daxilində dövlət tərəfindən qoyulan investisiyaların artması da imkan verməməliyik. Çünki bu, xoşagəlməz hallara gətirib çıxara, inflyasiyanı sürətləndirə bilər və buna ehtiyac toxdur" (31, 11.07.2014). Bizim fikrimizcə, dövlətin investisiya xərclərinin istiqamətində dəyişiklik etmək zəruridir. Bundan sonra ağır sənayeni prioritet inkişaf istiqamətlərindən biri kimi elan edən hökumət bu məqsədlə öz investisiya resurslarından istifadə etməlidir. Hesab edirik ki,

2015- 2025-ci illəri əhatə etməklə, ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi sxeminin hazırlanması və investisiyalara tələbatın müəyyən edilməsi bu məsələyə düzgün aydınlıq gətirər.

Bankların investisiya fəallığı zəifdir. Bunun da əsas səbəbi investisiya fəaliyyətində iqtisadi maraqların olmamasıdır. Bu məsələ daha ətraflı 5.7 sayılı paragrafda araşdırıldığına görə, burada qeyd edim ki, Azərbaycanda resurs bazasının kifayət etməməsi nəticəsində kredit faizləri çox yüksəkdir. Reallıq ondan ibarətdir ki, yüksək depozit stavkaları ilə banklar müştərilərin sərbəst vəsaitlərini cəlb edir, Mərkəzi Bankın ayırdığı kredit resursu çox azdır, nəhayət, depozit və kredit stavkaları dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadənin hökumət siyasətinin mahiyyəti neft gəlirlərini xarici banklarda saxlamaqdan, dövlət büdcəsinə transferlər əsasında cari və investisiya xərclərini maliyyələşdirməkdən, habelə Dövlət Neft Fondunun vasitəsi ilə investisiya layihələrini həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu da ölkənin iqtisadiyyatının kreditləşdirilməsini lazımi səviyyədə təmin etmək üçün maddi şərait yaratmır.

Bu istiqamətdə bəzi ölkələrin təcrübəsini diqqətə çatdırmaq istərdim. Rusiya Federasiyasının Stabilləşmə Fondunda 01.11.2007-ci ilə 144,4 mlrd, dollar vəsait toplanmışdır. Onlardan milli layihələrin maliyyələşdirilməsində istifadə olunur. Layihələrin arasında aqrar sektor, mənzil tikintisi, maşın-qa- yıрма kompleksi də vardır. 2008-ci ildən Fond 2 hissəyə bölünmüşdür: Rifah Fondu və Stabilləşdirmə Fondu. Ümumi vəsait 15% və 85% nisbətində bölüşdürülmüşdür.

Qazaxstanda Neft Fondunun vəsaitləri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində, əmək haqqının və pensiyaların artınımında istifadə olunur. Bəzi ölkələr belə vəsaitlərin hesabına xarici ölkələrin səhmlərini və istiqrazlarını alır. Digər ölkələr valyuta formasında banklarda saxlayurlar.

2010-cu ilin oktyabr ayında Ukrayna Respublikasının müxbirlərinə verdiyi müsahibəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti demişdir: “Biz enəqi amilinin prioritetliyindən imtina etmişik, yəni diqqəti sahibkarlığa, kənd təsərrüfatına kömək məsələlərinə cəmləşdirmişik (31, 30.10.2010)». Bunlarla yanaşı qeyri-neft sənaye sektoru da hökumətin bəyan etdiyi prioritetlər sırasındadır. Son illərin sənaye sahələri üzrə investisiya qoyuluşundakı dinamika bunu bir daha təsdiq edir. Respublika hökuməti, bir tərəfdən, istehsalın modernləşdirilməsi kursunu elan edir, digər tərəfdən,, dövlət kom- panyaların dövlət investisiyalarının xarici ölkələrə qoyulmasının qarşısını nəinki almır, hətta dəstəkləyir və genişləndirilməsini tövsiyyə edir.

İstehsal sahə və regional struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi iri miqyaslı investisiya ilə bağlıdır. İndiki mərhələdə bu struktur dəyişikliklərində özəl qurumlarla yanaşı dövlətin bir investor kimi iştirakı zəruridir. Bu, təkcə Respublika üzrə iqtisadi artımın təmin olunması zərurətindən irəli gəlir. Azərbaycanın regionlarında iqtisadi artım təmin edilməlidir ki, işsizlik səviyyəsi aşağı düşsün.

Nazirlər Kabinetinin 2007-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlan- na və 2008-ci ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında ölkə prezidenti demişdir: «...özəl sektor tərəfindən qoyulan investisiyalar özəl sektorun maraqlarında olan sahələrə yönəldilir. Bəzi hallarda dövlət üçün əhəmiyyətli olan sahələr investisiya almır. Çünki özəl sektor buna maraqlı deyil. Əgər Dövlət İnvestisiya Şirkətinin fəaliyyətində çətinliklər varsa, xaricdən investisiyalar cəlb edə bilmiriksə, lazım deyil, özümüz vəsait

qoyaq... Ölkə üçün lazım olan sahələri inkişaf etdirmək üçün dotasiyalar, subsidiyalar, yumşaq kreditləri verilir». (31,12.01.2008)

Dövlət investisiya resurslarının kifayət qədər mövcud olduğu bir şəraitdə sənayenin qeyri-neft emal sahələrinin və aqrar-sənaye kompleksinin dövlət vəsaitləri hesabına bir-başa inkişaf etdirilməsinin dövlətin investisiya siyasətində daxil edilməsi zərurətini yaradır. Bizim fikrimizcə, göstərilən sahələrdə ancaq dövlət investisiyalarının genişləndirmək hesabına mövcud sosial-iqtisadi problemləri yaxın gələcəkdə çözmək mümkündür. İqtisadiyyatın diversifikasiyası, əmtəə, əmək və kapital bazarlarında yaxın gələcəkdə tarazlığın təmin olunması tələb edir ki, dövlət investisiyanın ölkə sənayesinin prioritet emal sektoruna və aqrar-sənaye kompleksinə böyük həcmdə birbaşa istiqamətləndirilsin. İqtisadiyyatın bu iki mühüm, çox vacib sektorlarında faktiki investisiya qoyuluşunun azlığı 5.5 cədvəlin informasiyanı bir daha sübut edir. Cədvəldən görünür ki, 2006-2010-cu illərdə iri və orta müəssisələr bütün maliyyə mənbələrindən kənd təsərrüfatına yönəldikləri investisiyalar elektrik enerjisinin, qazın və buxanın istehsalına və təchizatına qoyulandan 2 dəfə azdır. Belə vəziyyət emal sahələrində də yaranmışdır. Hətta su təchizatına investisiyalar da qeyd etdiyimiz sahələrlə müqayisədə çoxdur.

Aparduğunuz hərtərəfli kompleks araşdırmalar göstərir ki, istehlak mallarının istehsal edən qeyri-neft sənaye sahələrinin və aqrar sektorun investisiya üçün özlərinin resursları çox məhduddur. Belə şəraitdə ümid dövlət investisiyalarına qalır. Onların hesabına sənayenin qeyri-neft sahələri və aqrar sektorun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilməli və yeni texnologiyalar tətbiq edilməlidir.

Ancaq söhbət dövlət investisiyalarından ucdantutma bütün sahələrdə uzun müddət istifadə olunmasından getmir. Bu investisiyaların ancaq prioritet sahələrdə və regionlarda müəyyən müddət ərzində istifadəsi məqsəduyğun olar. 5.6 sayılı cədvəldən görünür ki, 2010-cu ildə yerli özəl investisiyalar daxili investisiyaların dördü birinə bərabər olmuşdur. Son illər yerli özəl investorlar iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün hər il orta hesabla 2 milyard manata yaxın investisiya qoymaq imkanı malikdirlər. Onlar da əsasən mədənçixarma sənayesinə, mənzil tikintisinə, qida istehsalına və xidmət sektorlarına yönəldilir. 2006-2012-ci illərdə qeyri-neft emal sənayesinə daxili investisiyaların cəmişi 6 faizi, kənd təsərrüfatına isə 4,6 faizi qoyulmuşdur.

Azərbaycan hökumətinin investisiya siyasətinin mahiyyəti dövlət investisiyalarından istehsal və sosial infrastruktur obyektlərinin modernləşdirilməsində iri miqyasda istifadə etməkdən, qeyri-neft sənaye sahələrinə özəl sektorla partnyorluq əsasında dövlət investisiyası qoymaqdan, digər sahələrin inkişafı üçün tələb olunan kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin

əsasən yerli özəl və xarici investisiyalann hesabına həyata keçirilməsindən və özəlləşdirmə prosesində investisiya müsabiqələrinə üstünlük verilməsindən ibarətdir.

Cədvəl 5.5

Əsas kapitala investisiyaların institusional strukturu (mln. manat)

	Institusional strukturlar	2005		2006-2010		2010	
		məblə	%-lə	məbləğ	%-lə	məblə	%-lə
	İnvestisiyalar, cəmi	5769,9		41280,		9905,7	
I	İri və orta müəssisələr	5363,5	100	38892,	100	9373,1	100
1	0 cümlədən; Kənd təsərrüfatı	40,4	0,8	1308,6	3,4	428,5	4,6
2	Sənaye, cəmi	4152,4	77,4	20286,	52,2	4173,3	44,5
	-Mədənçıxarma sənayesi	3730	69,5	14779,	38,0	2935,5	31,3
	-Emal sənayesi	92,5	1,7	1350,0	3,5	423,7	4,5
	-Elektrik eneijsi, qaz,buxar təchizatı	299,9	5,6	2666,6	6,9	422,6	4,5
	-Su təchizatı	30,1	0,6	1490,3	3,8	391,4	4,2
3	Tikinti	44,3	0,8	503,1	12,9	107,7	1,1
4	Xidmət sektorları,cəmi	1126,4	21,d	16793,	43,2	4663,6	49,8
	-Mənzil tikintisi	204,1	3,8	1712,3	4,4	506	5,4
II	Kiçik müəssisələr	177,2	100	1425,3	100	276,3	100
1	Kənd təsərrüfatı	0,3	0,1	273	1,9	2,5	0,9
2	Sənaye, cəmi	23,7	13,2	351,7	24,7	103,0	37,3
	-Mədənçıxarma sənayesi	0,4	0,2	26,5	1,9	16,4	5,9
	-Emal sənayesi	23,3	13	321,8	22,6	86,4	31,3
3	Tikinti	1,8	1,0	10,1	0,7	6,1	2,2
4	Xidmət sektorları, cəmi	156,4	86,7	1036,2	72,7	164,7	1,8
	-Mənzil tikintisi	109,8	61,3	.450,3	31,,6	58,4	21,5

Mənbə: «Azərbaycanda tikinti». Dövlətstatkom, 2011, s. 112-117 əsasında müəllif tərtib etmişdir. Bütün maliyyə mənbələri, o cümlədən müəssisələrin öz vəsaitləri nəzərə alınmışdır.

Azərbaycanın investisiya siyasətini müəyyən edən əsas amillərdən biri onun əhalisinin tərkibində uşaqların və gənclərin (2010-cu il, 59,8%), əmək qabiliyyətli yaşda olanların (66,4%) üstünlük təşkil etməsi, aztəminatlı ailələrin və təqaüdcülərin sayının çox olmasıdır. Dövlət tərəfindən onların sosial təminatları genişləndirilir və dövlət büdcəsindən bu məqsədlə ayrılan xərclər artırılır. Lakin dövlət büdcəsindən sosial xərclərin artınması ilə yanaşı investisiya xərcləri də genişləndirilir və yeni iş yerləri yaradılır. İndiki mərhələdə dövlətin investisiya siyasətində daxili investisiya resurslarından tam istifadə edilməsinin, investisiya fəaliyyətində dövlət idarəetməsinin

gücləndirilməsinin və əhalinin şəxsi vəsaitlərinin investisiyaya çevrilməsinin stimullaşdırmasının öncül yer tutması lazımdır.

2010-cu ilin yekunlarına əsasən, investisiyaların həcmi 15,5 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 19,2 faiz artım deməkdir. İnvestisiyalann 7,5 milyard manatı qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür. 2010-cu ildə əsas kapitalla 9,7 milyard manat yönəldilmişdir ki, bu da 21,2 faiz artımın olduğundan xəbər verir. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalann 75,2 faizini daxili, 24,8 faizini isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

Cədvəl 5.6

Əsas kapitalla daxili investisiyalann mülkiyyət fonnası üzrə həcmi və strukturu

Göstəricilər	2006-2010		2005		2010		2010-cu il 2003-cü ilə, %-lə
	Mln. manat	%-lə	Mln. manat	%-lə	Mln. manat	%-lə	
Daxili investisiyalar	28809,8	100	2104,6	100	7499,1	100	3,7 dəfə
0 cümlədən: a) dövlət investisiyaları	15146,8	52,6	95,3	37,8	5575,1	74,3	3,4 dəfə
- dövlət müəssisələrinin investisiyaları	2589,7	9,1	601,7	28,6	2319,8	31,0	-
Dövlət büdcəsi	12557,6	43,6	193,6	9,2	3255,1	43,3	15,5 dəfə
b) qeyri-dövlət investisiyaları	13662,0	47,4	1309,0	62,2	1924,0	25,7	1,5 dəfə

Mənbə: «Azərbaycanda tikinti», 2012, s.88-92, 156-157, Dövləstatkom, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Artım templəri zəncirvari indeks metodu ilə hesablanmışdır.

Bütünlükdə iqtisadi inkişaf modelinin yerinə yetirilməsinin investisiya təminatım müəyyən etmək, o cümlədən makro və mikro səviyyələrdə investisiya resursların aşkarlamaq, investisiyaların idarəetmə metod və mexanizmlərini təkmilləşdirmək üçün inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrin təcrübəsinin təhlili və öyrənilməsi də praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq təcrübə və iqtisadi nəzəriyyə göstərir ki, dövlət investisiyalannan istifadənin istiqamətləri zaman-zaman dəyişilir və ölkədə yaranmış iqtisadi durumdan asılı olaraq müəyyən edilir. Məsələn, İngiltərədə mövcud qaydaya əsasən dövlət korporasiyasına dövlət tərəfindən verilən kapital dövlətə dividend götürür. 1950-1960-cı illərdə Türkiyədə Adnan Men- deres hökuməti dövründə dövlətin pul vəsaitləri, bir qayda olaraq, kənd təsərrüfatına yönəldildi. 1960-1970-ci illərdə Cənubi Koreyada iqtisadiyyata kapital qoyuluşunun ümumi həcmində dövlət bölməsinin payı 90 faizə çatmışdı.

Regionlarda emal sənayesinin və aqrar sektorun inkişafına dövlət investisiyalannın daha da artırılması zəruriyyətini meydana çıxaran amillərdən biri də regionların və orada fəaliyyət göstərən yerli sahibkarların, bir tərəfdən, maliyyə bazasının hələ də zəif olması, digər tərəfdən, həmin sahələrin cəlb ediciliyinin aşağı olmasıdır. Burada ölkə prezidentinin bir göstərişini də xatırlatmaq yerinə düşərdi. Qəbələ rayonunda olarkən cənab prezident İlham Əliyev demişdir: «Xarici investor onu maraqlandıran sahələrə investisiyalar qoyur. Bu da təbiidir. Amma elə sahələr var ki, bizim üçün vacibdir, lakin ora investisiya tapa bilmirik. Ona görə Dövlət İnvestisiya Şirkəti vasitəsilə Azərbaycan hökuməti özü müəyyən edəcək ki, biz bu investisiyanı hansı rayona, hansı sənaye sahəsinin inkişafına yönəldək» (31, 03.03.2007). Son 20 ildə əsas kapitalla daxili və xarici investisiyaların inkişaf dinamikasında diqqəti cəlb edən mühüm meyl ondan ibarətdir ki, 2006-cı ildən daxili investisiyaların məşəbə və artımı xarici investisiyanı əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir (cədvəl 5.7). Nəticədə 1995-2013-cü illərdə əsas kapitalla daxili investisiyalar xarici investisiyalardan 1,9 dəfə çox olmaqla, bütün investisiyalannın 65 faizini təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər xarici investorlar Azərbaycanın qiymətli kağızlarına daha çox meyl edirlər və əsas kapitalla investisiyalannın xüsusi çəkisi azalır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi 2003-cü ilə nisbətən 2006-cı ildə büdcəyə daxil olan yerli gəlirlərin 2 dəfəyə qədər artmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, Respublikanın 10 iqtisadi rayonunun (Bakı şəhəri nəzərə alınmadan) hamısı respublika büdcəsindən dotasiya alır. Məqsədə uyğun olardı ki, regionları dotasiya hesabına müvəqqəti saxlamaqla, dövlət öz investisiya vəsaitlərini istiqamətləndirməklə regionlarda emal sənayesini və aqrar sektoru paralel inkişaf etdirdirsin. Bu məqsədlə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ilk mərhələdə dövlətin investisiya resurslarından istifadənin istiqamətlərinə dəyişiklik etmək vacibdir. Düşünürük ki, büdcəsində kifayət qədər vəsaiti olan hökumət üçün aqrar-sənaye kompleksini inkişaf etdirmək heç də çətin iş deyil. Əsas məsələ iqtisadi durumun tələblərinə uyğun onların istiqamətini müəyyən etməkdir. 2006-cı ildə həyati zərurətin tələbi əsasında «Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti» dövlət tərəfindən təsis edildi və Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına nizamnamə kapitalı 100 faiz formalaşdırdı.

Azərbaycanda investisiyalar (mln. azn.)

		1995	1996-2000	2001-2005	2006-2013	1995-2013	Yekuna görə% - lə
	Cəmi	480,7	6231,0	20975,5	114965	142652,2	100
	Xarici	331,4	4443,0	15624,5	50103	70501,9	49,3
	Daxili	149,3	1788,0	5351,0	64862	72150,3	50,7
1	Əsas kapitala investisiyalar	228,0	4553,6	17757,1	87337,0	109875,7	100
	Xarici	78,7	2765,6	12406,1	23002,2	38252,6	34,8
	Daxili	149,3	1788,0	5351,0	64334,8	71623,1	65,2
2	Portfel investisiyalan	252,7	1677,4	3218,4	27628,0	32776,5	100
	Xarici	252,7	1677,4	3218,4	27100,8	32249,3	98,2
	Daxili	-	-	-	527,2	527,2	1,8
3	Əsas fondların istifadəyə verilməsi, mln. man.	75,6	2152,9	12190	106363,0	120781,5	

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri" və "Azərbaycanda tikinti", Dövlətstatkom, əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsilə ayn-ayn sahibkarlara güzəştli kreditlər aynhr. 2010-cu il ərzində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən hamısı regionlarda olmaqla, 1430 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 115 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Bir layihə orta hesabla 80 min manat investisiya düşür. Əvvəlki illərdə bu göstərici daha da az olmuşdur. Bu da investisiyalann səpələnməsi, xırda-xırda sex və istehsallarm yaradılması deməkdir. Bu da iqtisadi səmərə və innovasiya təyinatlı istehsallann yaradılması baxımından heç də önəmli deyil.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 7 oktyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi qaydalan"da güzəştli kreditlərin maksimal faiz dərəcəsinin 6 faizədək, kreditlərin maksimal məbləğinin 5 milyon manatadək artırılması iri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin hüquqi bazasını yaratmışdır. Bizim fikrimizcə. Fondun vəsaitlərindən iri qeyri-neft sənaye sahələrində və aqrar-sənaye kompleksində iri obyektlərin maliyyələşdirilməsinə üstünlük verməsinin vaxtı çatmışdır. Bu məqsədlə kreditin verilmə şərtlərinə də dəyişiklik edilməsi lazımdır.

50 milyard dollardan çox valyuta ehtiyatı (2013-cü il) Azərbaycana iqtisadi sahədə istənilən layihəni uğurla reallaşdırmağa imkan verir və öl-kə- nin dayamqlı inkişafına möhkəm zəmanətdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan ölkə daxilində yatımlan investisiyalarda əsas pay sahibi kimi çıxış edir, eyni zamanda xaricdə yatırdığı investisiyalann həcmi artır. Digər

mütəxəssislər kimi biz də hesab edirik ki, investisiyalann cəlb edilməsi üçün mühüm tədbirlərdən biri də fərqli vergi dərəcələrinin tətbiqi ola bilər: “vergi dərəcələri iqtisadiyyatın sahələri, eləcə də yerli və xarici investisiyalar üzrə fərqli olmalıdır” (31, 03.12.2011).

Aparduğumuz araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan bazannda məcmu təklifin nomenklaturu genişdir və onun həcmi məcmu tələbdən yüksəkdir. Ancaq Respublikada məcmu təklifin xeyli hissəsi idxalın artınması hesabına formalaşır. Bu meyl daxili bazarın mal təminatım yaxşılaşdır. Ancaq investisiyalann emal sənayesinə və aqrar sektora cəlb edilməsinə mənfi təsir göstərir. Çünki belə şəraitdə yaranan yeni müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullann satışında problemin yaranması istisna edilmir. Bəzi hallarda idxal mallan yerli məhsullara nisbətən ucuz başa gəlir və yerli istehsalçılar onlarla rəqabət apara bilmirlər. Özəl investolar xammal və yanmfabrikatlar istehsal edən sahələrə investisiya yönəltməkdə daha çox maraqlıdırlar. Ölkənin xarici ticarətində qeyri-neft sektorunun məhsullann üzrə yüksək defisitın olması bir daha zəruri edir ki, dövlət investisiyalann birbaşa qoyulmaqla emal sənayesinin və aqrar sektorun inkişafı daha da sürətləndirilsin və miqyası əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilsin. Bununla yanaşı daxili bazann lazımı səviyyədə qorunması tələb olunur ki, milli sənayenin emal sektoruna və aqrar sahəyə investisiyalann qoyulması stimullaşdımsın. Daxili baza-rın qorunması ilə bağlı məsələlər daha ətraflı dördüncü fəsildə əks etdirilmişdir.

İqtisadi nəzəriyyə sahibkarlara və dövlətə iqtisadiİ30^atın hansı sektoruna investisiya yönəldilməsinin seçilməsində çox az kömək edə bilər. Hər ölkə yerli xüsusiyyətlərindən və iqtisadi durumundan asılı olaraq, özünün düzgün investisiya istiqamətlərini müəyyən edir. Bununla da dünya iqtisadi sistemində ölkənin ixtisaslaşmasını müəyyən etmiş olur. İntestisiya iqtisadi artıma təsir edən əsas amillərdən biri olduğuna görə, dövlətin investisiya siyasəti məqsədyönlü olmalıdır, yəni mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, investisiyanın istiqaməti əvvəlcədən iqtisadi sektorlar və regionlar üzrə dövlət tərəfindən müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə bir suala əsaslandınmış cavab verilməlidir: Azərbaycan Respublikası yaxın gələcəkdə hansı məhsullar üzrə ixtisaslaşa və dünya iqtisadi sisteminə hansı məhsullarla inteqrasiya edə bilər?

Dövlət tərəfindən əhalinin sosial təminatlan genişləndirilir və dövlət büdcəsindən bu məqsədlə ayrılan xərclər artırılır. Lakin dövlət büdcəsindən sosial xərclərin artınması ilə yanaşı investisiya xərcləri də genişləndirilir. 2010-cu ildə cəmi əmanət və depozitlər 5,5 milyard manata yaxın olmuşdur. Mərkəzi Bankın məlumatına görə 2010-cu il 1 yanvar tarixinə kredit təşki- latlannda yerləşdirilmiş depozit və əmanətlərin 50,2 faizi əhalinin, 49,8 faizi qeyri-maliyyə təşkilatlarının payına düşür. Burada diqqəti cəlb edən meyl təkcə əhalinin yerləşdiriyi əmanətlərin böyük həcmi və yüksək artımı deyil.

Depozit və əmanətlərin yeni qədərini qeyri-maliyyə təşkilatlarına, yəni müəssisə və təşkilatlara məxsus olması o deməkdir ki, sərbəst pul vəsaitlərini investisiya kimi istifadə etmək zavod və fabriklərə də sərfəli deyil. Çünki ölkədə əsas kapitalın səmərəlilik norması depozit stavkalan ilə müqayisədə bir neçə dəfə aşağıdır ki, bunun da müxtəlif səbəbləri mövcuddur. Bu səbəblərin aradan qaldırılması hökumət tərəfindən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

5.5. Amortizasiya ayırmalarından təyinatı üzrə istifadə edilməsi

Bazar iqtisadi sistemində investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin bir çox iqtisadi mexanizmləri mövcuddur. İqtisadi planlaşdırma, amortizasiya ayırmaları, vergi, pul-kredit və qiymət siyasəti belə tənzimləmə vasitələrindəndir. Keçmiş SSRİ məkamında amortizasiya ayırmaları xərc maddəsi kimi qəbul edilmişdir ki, bu da onunla şərtlənirdi ki, onun məbləği bütünlükdə dövlətə məxsus idi. Vahid amortizasiya fondu yaratmaqla dövlət ona investisiya mənbəyi kimi sərəncam verirdi. Bir müəssisədə formalaşmış amortizasiya məbləği digər müəssisədə investisiya mənbəyi kimi istifadə olunurdu. Məhsulların satış qiymətləri dövlət tərəfindən təyin olunduğu sosialist iqtisadi sistemində müəssisə zərərli işləsə də hesablanmış və maye dəyərinə daxil edilmiş amortizasiya ayırmaları toxunulmaz şəkildə dövlətin sərəncamına keçirdi. Yaradılan amortizasiya fondunun təyinatı müstəsna olaraq əsas fondların alınması, bərpası və modernləşdirilməsi üçün istifadə etmək idi. Dövlət tərəfindən vahid amortizasiya normaları əsas fondların elementləri üzrə təsdiq edilirdi və təsdiq olunmuş ölçülərdə tətbiqi məcburi xarakter daşıyırdı. Amortizasiya ayırmaları normaları əsas vəsaitlərin normativ istismar müddətinin əsasında müəyyən edilirdi. Əsas fondların bu və ya digər elementinin istismarının müəssisə üçün sərfəli olub-olmaması nəzərə alınmırdı.

Azərbaycanda islahatlar dövründə amortizasiya ayırmalarından təyinatı üzrə istifadəyə dövlət nəzarəti ləğv olundu. İndi amortizasiya fondu yaradılmır və amortizasiya vəsaitləri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisələr tərəfindən həm cari və həm də kapital xərcləri üçün istifadə olunur. Eyni zamanda amortizasiya mənfəətdən verginin bazasını azaltmaq üçün təsərrüfat subyektlərinin əlində sərbəh vasitəyə çevrilmişdir. Amortizasiya ayırmalarının hesabına amortizasiya fondunun yaradılması ölkənin heç bir normativ-hüquqi aktında təsbit edilməmişdir. Ancaq 1995-ci ilin əvvəlində qəbul edilmiş «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda amortizasiya ayırmalarının investisiya fəaliyyətinin maliyyə mənbələrindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur (Maddə 9). Azərbaycan

can Respublikasının yuxanda adı çəkilən qanununun 11-ci maddəsində göstərilir ki, amortizasiya siyasəti investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənmə vasitələrindən biridir. Qanuna görə amortizasiya üzrə güzəştlər nəzərdə tutula bilər. Bu güzəştlər ayn-ayn iqtisadi sahələr, əsas fondların və avadanlığın müxtəlif növləri və elementləri üçün dəyişkən və fərqli müəyyən edilə bilər. Bütün bu müddəalan əsas tutaraq, digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən bir sistem yaratmaq olar. Amortizasiya sisteminin mahiyyəti isə, bir tərəfdən, amortizasiya ayırmalannın hesablanma norma və metodların, digər tərəfdən, amortizasiya fondundan istifadənin dəqiq qaydasının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Beləliklə, amortizasiya ayırmalannın ancaq investisiya üçün istifadə etmək, yəni onların təyinatı üzrə istifadəsini bərpa etmək tələbi «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» qanundan irəli gəlir.

Xarici ölkələrin amortizasiya sisteminə aid təcrübəsi üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik. Beynəlxalq standartlara görə amortizasiya siyasəti amortizasiya fondunun formalaşdırılmasını və əsas fondların təkrar istehsalını təmin edə bilən məbləğdə vəsaitlərin yığılmasını təmin etməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə müəssisələrin mənfəətindən vergi və amortizasiya ayırmalannın hesablanmasının norma və metodları vahid sistem halında fəaliyyət göstərilir. Bu ölkələrdə amortizasiya ayırmaları ancaq kapital qoyuluşunun maliyyələşmə mənbəi kimi istifadə olunur və amortizasiya sistemi əsas fondların sürətli təzələnməsini təmin edən güclü vasitədir (57, s.341). Firmalara yüksək normalar əsasında sürətli amortizasiya həyata keçirməyə ancaq dövlət icazə verir.

Adətən əsas fondların aktiv növləri üzrə sürətli amortizasiyaya icazə verilir. Məsələn, ABŞ-da amortizasiya normalının dəyişdirilməsi, maşın və avadanlıqların silinməsi, mənfəətdən vergilərdən investisiya kreditlərinin güzəştləri xüsusi amortizasiya qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Con Kennedinin prezidentlik dövründən başlayaraq Amerika hökuməti sürətli amortizasiya vasitəsi ilə əsas kapitalın avadanlıq hissəsinin modernizasiya edilməsi məqsədilə dövlət siyasəti həyata keçirir. Amortizasiya ayırmalannın avadanlığa investisiya məqsədi ilə istifadə olunan hissəsi vergilərdən azad edilir (74, **S.61**). 2011-ci ildə alınmış avadanlıqların 100 faiz, 2012-2013-cü ildə alınmışların 50 faizinin silinməsi imkama yaranmışdır.

Kommersiya kreditinin azalması investisiyaların aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. İnformasiya üçün qeyd edim ki, ABŞ-ın dövlət büdcəsindən əsas kapitalın formalaşmasına ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi çüzdür. O da əsasən elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələri üçün ayrılır. İnvestisiyaların stimullaşdırılması əsasən mənfəət vergisinin azaldılması, güzəştlili amortizasiya və texnologiyaların inkişafı üzrə digər tədbirlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Yaponiyada əsas kəpi

tala investisiyanın 50 faizi, AFR-da 64%, ABŞ-da 70 faizi amortizasiyanın payına düşürdü (96, s.1 10). İnkişaf etmiş ölkələrdə qanunvericiliklə firmalar amortizasiya fondlan yaradırlar və amortizasiya ayırmalan həmin fondlara daxil edilir. Amortizasiya fonduna daxil edilən amortizasiya ayırmalan vergidən azad edilir və bu, investisiyaya vergi güzəşti hesab olunur. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulur ki, amortizasiya fondu ancaq təyinatı üzrə, yəni əsas fondlann sadə və təkrar istehsalı üçün istifadə olunmalıdır. Qanunvericiliklə firmalara uzunmüddətli amortizasiya planlan tərtib etmək həvalə olunur. Amortizasiya planlanna dəyişikliyə dövlət tərəfindən, özü də müstəsna hallarda icazə verilir. Firma bu dəyişikliyin zəruriliyini vergi və planlaşdırma orqanlarmda əsaslandırmaqlı və sübut etməlidir. Çünki dəyişiklik firma- mn bütün hesab sisteminə və mühasibat uçotuna, istismar xərclərinin, mənfəətin və vergi bazasının yenidən hesablanmasına təsir edir. Ölkələrin təsərrüfat hüququnda amortizasiya silinməsinin müxtəlif metodlan nəzərdə tutulur. Uzunmüddətli amortizasiya planlannda bu metodlardan hansımn istifadə olunmasının seçimi fumanm ixtiyanna verilir. Amortizasiya fonduna pul məbləğini əsas fondlann faktiki köhnəlməsi daxilində yox, yəni gözlənilən istismar müddəti on il olan əsas fondun dəyərinin ildə onda biri qədər deyil, çox məbləğdə daxil etməyə firmalara ancaq dövlət tərəfindən icazə verilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan belə amortizasiya siyasəti investisiya prosesini stimullaşdırır, beləliklə, ümumi daxili məhsulun artı- mm təmin edir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi səmərə ön plana keçdiyinə görə qanunvericilik aktlarmda nəzərdə tutulur ki, müəssisə əsas vəsait elementini o vaxta qədər istifadə edə bilər ki, o, müəssisəyə gəlir gətirir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında illik amortizasiya normalan əsas vəsaitlərin sərfəli müddətinə görə təyin edilir. Sərfəli istifadə müddəti o dövr hesab edilir ki, həmin dövr ərzində əsas vəsait obyektinin istifadəsi təşkilata gəlir gətirir. Əsas vəsaitlərin bəzi qruplan üçün sərfəli istifadə müddəti onlardan istifadə nəticəsində məhsullann (natura ilə işlərin həcmi) gözlənilən miqdan əsasında müəyyən edilir. Sərfəli istismar müddəti təşkilat tərəfindən əsas vəsait obyektləri mühasibat uçotuna qəbul edilərkən təyin edilir. Sərfəli istifadə müddətinə müəyyən şərtlər daxilində təşkilat tərəfindən yenidən baxıla bilər (modernizasiya, təmir, rekonstruksiya). Hesablanmış amortizasiya məbləği mühasibat uçotunda ayrıca hesabda müvafiq məbləğlərin yığımlı vasitəsilə əks etdirilir. Amortizasiya ayırmalan əsas vəsaitlər üzrə müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olmayaraq hesablanılır və hesabat dövründə mühasibat uçotunda əks etdirilir. Sərfəli istismar müddəti ərzində əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmalanmn hesablanması dayandırmır. Ancaq müəssisə rəhbərinin qərar ilə əsas vəsait 3 aydan çox müddətə konservasiyaya qoyularsa, amortizasiya ayırmalan hesablanmır. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, Rusiya Federasiyasını! normativ aktlarına əsasən təsən-ü-

fat subyektlərinin balansında olan torpaq sahələri və təbii istifadə obyektləri də (su, yerin təkisi və digər təbii resurslar) əsas fondların tərkibində uçota alınır. Bu ölkədə amortizasiya ayırmaian daxili investisiyalann artınması üçün çox mühüm mənbədir.

Bütün bu deyilənlər əsas verir ki, istər cari və istərsə də strateji vəzifələri yerinə yetirmək üçün bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin amortizasiya siyasətindən və qanunvericiliyindən Azərbaycanda da istifadə olunması zəruriliyini qeyd edək. Beynəlxalq standartlarda amortizasiya ayırmaian anlayışı aktivlərin ilk alınma xərclərini retrospektiv (tarixi) bərpa etmək mənasında başa düşülür. Ona görə də elmi cəhətdən əsaslandırılmış amortizasiya siyasəti və amortizasiya fondunun yaradılması və səmərəli istifadəsi barədə normativ-hüquqi aktın hazırlanması və qəbul edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qanunvericilik aktı ilə təsərrüfat subyektlərinə amortizasiya fondu yaratmaq həvalə edilməlidir. Amortizasiya fondu ancaq əsas fondların bərpası və təkrar istehsalı üçün xərclənməlidir. Həmin fondun vəsaitlərinin digər məqsədlər üçün istifadə olunması qadağan olunmalıdır. Amortizasiya fondu inflyasiyadan asılı olaraq indeksasiya edilməlidir ki, silinən əsas fondların bərpa etmək mümkün olsun. Sürətli amortizasiya metodundan istifadənin hələlik ancaq maşın və avadanlıqlara tətbiq edilməsi məqsədəuyğun olardı ki, istehsalın texniki səviyyəsi yüksəldilsin. Əsas fondların sadə təkrar istehsalı zəman illik amortizasiya ayırmaian onları illik sıradan çıxmasına bərabər olmalıdır. Əsas fondların geniş təkrar istehsalı dövründə amortizasiya ayırmaian onları illik sıradan çıxması həcmindən çox ola bilər.

Hüquqi baxımdan dövlət müəssisələrində hesablanan amortizasiya ayırmaian bütünlükdə dövlət mülkiyyəti və səhmlərinin bir hissəsi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində isə onları nizamnamə kapitalında dövlətin payına uyğun amortizasiya ayırmaian müvafiq hissəsi dövlətin hesab olunmalıdır. Mərkəzi dövlət idarəetmə orqanları isə ona sərəncam vermək hüququna malik olmalıdırlar. Lakin hal-hazırda həmin amortizasiya məbləğlərinə sərəncam vermək hüququ dövlət müəssisələrinə məxsusdur. Əgər amortizasiya ayırmaian təyinatı üzrə istifadə edilərsə ziyanla işləyən müəssisələrdə də investisiya üçün amortizasiya hesabına vəsait əldə edilə bilər. «Amortizasiya ayırmaian haqqında» qanunun qəbul edilməsi zəruridir ki, o, dövlətin amortizasiya siyasətini özündə əks etdirsin və amortizasiya ayırmaian məcburi qaydada əsas kapitala investisiya mənbəyinə çevrilməsini təmin etsin. İndiki dövrdə amortizasiya ayırmaian diqqətin artırılması təkcə onun öz təyinatı üzrə istifadə olunması ilə şərtlənmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, ölkədə amortizasiya ayırmaian böyük məbləğ təşkil edir və dövlətin daxili investisiya resursunu artırmaq üçün kifayət qədər stabil mənbədir. Mütəxəssislərin fikrincə, mühasibat uçotunun mövcud hesablar planına amortizasiya ayırmaian məbləğinin qalığı və hərəkətini əks etdirən

məqsədli hesab, yaxud subhesab (02 sayılı hesaba) daxil etmək vacibdir. Həmin hesablar balans hesablan olmalıdır (37, №2). Amortizasiya ayırmalan müəssisələrin gəlirlərindən istehlak edilmiş əsas vəsaitləri bərpa etmək məqsədi ilə yenidən istehsal prosesinə daxil edilməlidir. Amortizasiya ayırmalanın hesablanmasında açıq metodun tətbiqi bu sahədə müəssisələrin müstəqilliyini artırır. Hal-hazırda Azərbaycanda amortizasiya ayırmalanın normalan «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi» ilə (maddə 114) əsas vəsaitlərin növləri üzrə onların normativ istismar müddətindən asılı olmayaraq müəyyən edilmişdir. Əsas fondların növləri üzrə Vergi Məcəlləsi ilə təsdiq edilmiş normalan seçimində müəssisələr sərbəstdirlər. Həmin normalan tətbiqi isə hamı üçün məcburidir.

Müəssisələrdə amortizasiya ayırmalanın hesablanması sxeminin optimallaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya ölkələrinin çoxunda ay- nca xidmət növü kimi bu işləri əmlak qiymətləndiriciləri həyata keçirirlər. Amortizasiyanın optimallaşdırılması vergi islahatlarının tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Beynəlxalq standartlarda və Azərbaycanın Milli Hesablar sistemində ümumi investisiyaların xalis investisiyalardan və amortizasiya ayırmalarından ibarət olması nəzərdə tutulur. Əgər ümumi investisiyalardan amortizasiya ayırmalan çıxılırsa, qalan hissə xalis investisiyalar hesab edilir.

5.6. İqtisadi inkişafda vergilərin stimullaşdırıcı funksiyasının gücləndirilməsi

Aparduğumuz tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın mövcud ehtiyatlarından və əldə olunan gəlirlərindən tam və səmərəli istifadə etmək əsasında daxili investisiyaların həcmi daha da çox artırmaq mümkündür. Daxili ehtiyatların investisiya üçün səfərbər etməyin mühüm vasitələrindən biri vergilərdir. Mahiyyət etibarilə hökumətin vergi siyasəti, bir tərəfdən, fiskal təyinatlı olur, digər tərəfdən iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması vəzifəsini həyata keçirməyi təmin edən əsas mexanizmlərdəndir. Vergi siyasətinin bu iki istiqamətinin optimal nisbəti zaman-zaman dəyişilir. Öncə oxucuların diqqətini birinci istiqamətə cəlb etmək istərdik. Dövlət fiskal mexanizmlər vasitəsilə gəlirlərin dövlət, təsərrüfat subyektləri və ev təsərrüfatları arasında ədalətli bölgüsünü təmin edə bilər. Burada istərdim ki, akademik Ramiz Mehdiyevin «Azərbaycan» qəzetində (16.01.2008) dərc olunmuş bir fikrini diqqətə çatdırım. O, yazır: «2007-ci il milli iqtisadiyyatın liberallaşmasında müəyyənədi mərhələ olmuşdur. Tədbirlərin bütöv bir kompleksi, o cümlədən... dövlət xərclərində prioritetlərin orientasiyasını yüksək iqtisadi sə

mərənı, rentabellıyı təmın edən və gəlirlərin bölgüsünü yaxşılaşdırmağa imkan verən sahələrin xeyrinə dəyişməsi, həqiqətən inqilabi dəyişikliklər olmuşdur və onlar... milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafına şərait yaradacaqdır». Bu tədbirlər kompleksi sırasından vergilərlə bilavasitə əlaqəli olan gəlirlərin yaranması və bölüşdürülməsi müddəasının üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik. 5.8 sayılı cədvəldən görünür ki, 2010-cu ildə ölkənin istehsal və xidmət sektorlarında 39,6 milyard manat məbləğində əlavə dəyər yaranmışdır. Hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində bu gəlirdən işçilərin əməyinin ödənilməsinə yönəldilən hissə 2005-ci illə müqayisədə 4 milyard manat artmasına baxmayaraq, ümumi əlavə dəyərdə onun xüsusi çəkisi 24,4 faizdən 17,2 faizə qədər azalmış, təsərrüfat subyektlərinin payı isə 74,8 faizdən 82,3 faizə qədər artmışdır. Cədvəldə əks olunan «ümumi mənfəət» (qanşıq gəlirlər) göstəricisi, əvvəllər deyildiyi kimi, işçilərin əmək haqqı və istehsala görə vergilərin ödənilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin məbləği çıxıldıqdan sonra istehsalçılarda qalan əlavə dəyəri göstərir. Buraya ev təsərrüfatlarına məxsus olan müəssisələrin əldə etdiyi mənfəət və bu müəssisələrdə çalışan mülkiyyətçilərin yerinə yetirdikləri işlərə görə al- dıqlan maaşda daxil edilir. Gəlirlərin yaranma mərhələsində təsərrüfat subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının da ümumi mənfəəti (qanşıq gəlirlər) 24,4 milyard manata qədər çoxalmışdır. Gəlirlərin bölgüsündə diqqət yetirməli mühüm bir meyl də dövlət gəlirlərinin xüsusi çəkisinin azalmasıdır. Belə ki, 2010-cu ildə yaranmış əlavə dəyərin cəmi 0,5 faizi ikin bölgü mərhələsində dövlətə çatmışdır.

Cədvəl 5.8

Azərbaycan Respublikasında ilkin gəlirlərin dinamikası və strukturu (cari qiymətlərlə, mln.man)

	2000-ci il		2005-ci il		2010-cu il	
	məbləğ	faiz	məbləğ	faiz	məbləğ	Faiz
1. ümumi əlavə dəyər, cəmi, o cümlədən	4427	100	11576	100	39589	100
- işçilərin əmək haqqı	1021	23,1	2821	24,4	6820	17,2
- istehsala vergilər	40	0,9	97	0,8	192	0,5
-təsərrüfat subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının ümumi mənfəəti (qanşıq gəlirlər)	3366	76,0	8658	74,8	32576	82,3

Mənbə: «Azərbaycanın milli hesabları, «Dövlətstatkom, B., 2010, s. 49-58 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Ancaq gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsindən sonra dövlətin gəlirləri xeyli artır. Bu artım dinamikası 5.9 sayılı cədvəldəki informasiyalarla xarakterizə olunur. Belə ki, 2005-ci ildə dövlət gəlirləri 2861 milyon manat olmuşdursa, 2011-ci ildə 23652 milyon manata çatmışdır. 2011-ci ildə ümumi daxili məhsuldan dövlət gəlirlərinin payına 46,2 faiz düşmüşdür ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 2 dəfə çoxdur. Ancaq əsas artım (artımın 72 faizi) Dövlət Neft Fondunun hesabına baş vermişdir. Bu da neft sektorundakı hasilatın pay bölgüsündə dövlətin payının artması ilə əlaqədardır. Daxili vergilər və rüsumlar 2005-2011-cu illərdə, inflyasiya nəzərə alınmadan, 4,6 dəfədən çox artmışdır. Ancaq onlann ümumi daxili məhsula nisbəti 15,2 faizdən 13,1 faizə qədər azalmışdır. Bununla yanaşı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bu göstərici Azərbaycanda xeyli aşağıdır. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycanın qanunlarında təsərrüfat subyektləri üçün xeyli sayda vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulması hallandır.

Azərbaycanda dövlət gəlirlərinin artınlmasının bir çox ehtiyatlan vardır. Onlardan biri vergilərlə əlaqədardır. Azərbaycanda dövlət gəlirlərinin 30%-ə qədəri daxili vergilər və rüsumlar təşkil etdiyinə görə (2011-ci il) öncə vergilər probleminə diqqət yetirmək istərdik.

Bütünlükdə vergilər (sosial vergilər də daxil olmaqla) ABŞ-da, Yaponiyada, Kanadada və Avstraliyada ümumi daxili məhsulun üçdə birinə, Qərbi Avropa ölkələrində orta hesabla 40-50 faizinə, İsveç və Danimarkada 50 faizinə bərabərdir. Azərbaycanda bu göstərici, 14,6 faiz təşkil edir (2010-cu il).

Ölkənin əsas kapitalının üçdə birindən çoxunun, ümumi torpaq sahəsinin 57%-nin, yeraltı sərvətlərin hamısının dövlətə məxsus olması, habelə dövlət mülkiyyətinin təkcə infrastruktur sektorda deyil, bilavasitə istehsal və xidmət sahələrində də mövcudluğu ilə müqayisədə dövlət gəlirlərinin az olmasını söyləmək olar. Sosialyönümlü iqtisadi siyasət aparən ölkələrlə müqayisədə bu göstəricinin aşağı səviyyədə olduğunu demək mümkündür.

Azərbaycanda qanunvericiliklə aşağıdakı vergi güzəştləri nəzərdə tutulur:

- 2001-ci ildən başlayaraq 2019-cu ilə qədər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bütünlük növ vergilərdən (torpaq vergisi istisna olmaqla) azad edilməsi;
- banklar tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətlərindən və investisiya qiymətli kəsiflərdən ödənilən faizlərin gəlir vergisindən növbəti dəfə 2015-ci ilə qədər azad edilməsi;

-bankların və sığorta kompaniyalarının nizamnamə kapitahmın artırılmasına yönəldilən mənfəətin vergidən azad edilməsi;

-müəssisələrin gəlirlərdən çıxanımasma yol verilən xərclərinin gəlirdən artıq olan hissəsinin üç ilədək davam edən sonrakı dövrə keçirilməsi və illər üzrə mənfəətin hesabına ödənilməsinə icazə verilməsi;

-amortizasiya ayırmalarının vergidən azad edilməsi;

-hasilatın pay bölgüsü əsasında fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə xüsusi vergi rejiminin tətbiq edilməsi;

-çoxsaylı məhsulların idxal və ixrac vergilərindən azad edilməsi;

-texnoparkların rezidenti olan hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak və torpaq vergisindən müddətli azad olması;

-məhsulların (xidmətlərinin) qiymətləri (tariflər) dövlət tərəfindən tənzimlənməyən adi inhisarçıların (sement, boya, armatur, çay və s. istehsal-çılan, xidmət müəssisələri) əlavə mənfəətinin vergiyə cəlb edilməməsi;

-uşaq bağçalarının və körpələr evinin 2014-cü ildən 10 il müddətinə vergi ödənişlərindən azad edilməsi;

-sənaye parklarında və texnoparklarında fədiyyət göstərən rezident hüquqi və fiziki şəxslərin 7 il müddətinə, parkların idarəedici təşkilatları və operatorların mənfəətinin parkın infrastrukturunun tikintisinə və saxlamasına yönəldilmiş hissəsinin müddətsiz mənfəət vergisindən azad edilməsi (2014-cü ildən).

Beynəlxalq təcrübədən fərqli olaraq dövlət tərəfindən konkret olan heç bir şərt qoyulmadan belə güzəştlər bütün iqtisadi sektorlara, özü də çox hallarda müddətsiz verilir. Belə bir qənaətə təkco müəllif deyil, digər mütəxəssislər də gəlmişdir. Onlar da hesab edirlər ki, Azərbaycanda bu göstəricinin aşağı olmasının başlıca səbəbi bir sıra gəlir növlərindən vergi yığımının təşkil edilməməsi və vergi güzəştləridir (31, 20.11.1996). Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin sabiq idarə rəisi AMEA-mn müxbir üzvü Akif Musayev yazmışdır: «...Azərbaycanın vergi qanunvericiliyində ümumi vergi potensialının təxminən 30 faizə qədər güzəşt və imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur» (31, 18.04.07). Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının hesablama göstərmişdir ki, 2013-cü ildə vergi güzəştləri ÜDM-in 7,4 faizini təşkil etmişdir (31, 13.11.2014). Bu da 4,3 milyard manata bərabərdir. Mütəxəssis hesablama göstərir ki, idxal rüsumları üzrə azadolmalar vergitutma bazasında cəmi idxalın 50 faizini təşkil edir. Buraya neft konsorsiumu, nizamnamə fondu, qrantlar, humanitar yardım, təkrar idxal, lizinq, azad ticarət sazişləri ilə bağlı və s. digər azalmalar daxildir (31,20.12.2014).

Azərbaycan Respublikasının və dövlətinin gəlirləri (mln. manat)

Gəlirlərin mənbəyi	2005		2010		2011	
	məbləğ	faizlə	məbləğ	faizlə	məbləğ	faizlə
Umumi daxili məhsul	12523	100	42465	100	51158	100
Dövlət gəlirləri, ondan:	2861	22,8	19829	46,7	23652	46,2
I.Dövlət büdcəsinin gəlirləri'	1905	15,2	5488	12,9	6701	13,1
Ondan: daxili vergilər və rüsumlar	1756	14,0	5267	12,4	6395	12,5
2. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirləri^	286	2,3	1202	2,8	1280	2,5
3. Dövlət Neft Fondunun gəlirləri	660	5,3	13089	30,8	15628	30,5
4.Naxçıvan MP büdcəsi	10	-	50	-	43	0,0

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", Dövləstatkom, "AR dövlət büdcə zərfi" topluları əsasında müəllif tərtib etmişdir. Dövlət müəssisələrinin gəlirləri nəzərə alınmamışdır. Dövlət büdcəsinin və Naxçıvan Muxtar MR büdcəsinin gəlirləri müvafiq olaraq Dövlət Neft Fondundan və dövlət büdcəsindən transfer çıxılmaqla nəzərə alınmışdır.

Bunlardan başqa «Azərbaycanın Milli Hesabları»nda inhisar mənfəəti vergi növü kimi təsbit edilmişdir. Ancaq Vergi Məcəlləsində bu vergi növü öz əksini tapmamışdır. Məqsədəuyğun olar ki, Vergi Məcəlləsində həmin mənfəətin bütünlükdə dövlət büdcəsinə daxil edilməsi nəzərdə tutulsun.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə amortizasiya fonduna daxil edilən amortizasiya ayırmaları təyinatı üzrə istifadə olunmayan hissə vergitutma bazasıdır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin əsas vəsaitləri üzrə amortizasiya ayırmalarının gəlirdən çıxılması barədə 114-cü maddəsi normativ sənəd kimi təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının Milli Hesabları»na (22, 2007, S.13) uyğun, deyil və "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa (maddə 12.1.8) ziddir. Belə ki, bu qanuna uyğun olaraq İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi hər il ölkənin «Toplu maliyyə balansını» hazırlayırlar və büdcə paketi ilə birlikdə Milli Məclisə təqdim edirlər. Bu sənəddə də amortizasiya ayırmaları təsərrüfat subyektlərinin ümumi mənfəətinə daxil edilir. Norma yaradan sənəd statusunda Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən «Azərbaycanın Milli Hesabları» hazırlanmış, Ədliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış və təsdiq edilmişdir. Bu sənəddə amortizasiya ayırmaları təsərrüfat subyektlərinin ümumi mənfəətinə daxil edilmişdir. Azərbaycanda amortizasiya ayırmalarının mənfəətdən vergitutma bazasına aid edilməsi, amortizasiya ayırmalarından kapital qoyuluşu kimi prioritet sahələrdə məqsədli qaydada hökumətin icazəsi ilə istifadə edilməsi və ancaq investisiya kimi istifadə olunan amortizasiya ayırmalarının mənfəət vergisindən azad edilməsi düzgündür. İllik məbləği 3,5 milyard manatdan çox olan, 2017-ci ildə 6,2 milyard manata çatması proqnozlaşdırılmış amortizasiya ayırmalarının mənfəətdən vergi bazasına daxil

edilməsi, onlardan təyinatı üzrə istifadəsinin qanunvericiliklə təmin edilməsi, bir tərəfdən, dövlət gəlirlərini artırma, digər tərəfdən, əsas fondların modernizasiyasını sürətləndirə bilər.

Hasilatın pay bölgüsü əsasında fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər üçün dövlət xüsusi vergi rejimi müəyyən edir. Onlardan bəziləri üçün mənfəətdən vergi, subpodryad təşkilatları üçün isə dövriyyədən vergi ödəmələri nəzərdə tutulur. Digər vergilərdən onlar *azad* edilir. Onlar öz kapital xərclərini geri götürdükdən sonra mənfəət vergisinin ödəyicisi olurlar. Mənfəətin formalaşdırılması mexanizmində diqqət yetirməli bir mühüm cəhətdə ondan idarətdir ki, hasilatın pay bölgüsü əsasında işləyən xarici şirkətlər hər il milyard manatlarla amortizasiya ayırmaları hesablayır, məhsulun maya dəyərində daxil edirlər. Beləliklə, məhsulun maya dəyərində amortizasiya ayırmaları daxil etməklə, onlar balans mənfəətini azaldır, azaldılmış mənfəətdən cari və kapital xərclərini çıxır, ondan sonra mənfəət vergisinin ödəyicisi olurlar. Beləliklə, onlar illik kapital xərcləri üçün bir dəfə mənfəətin, ikinci dəfə amortizasiya ayırmalarının hesabına maliyyə mənbəyi yaradırlar. Ədalətli və düzgün olardı ki, onlar özlərinin ümumi mənfəətini beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirsinlər. Bununla da, xarici şirkətlər istehsalın miqyasına adekvat vergi ödəməli olarlar. Bu da respublika üzrə ümumi vergi məbləğinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Bundan başqa hasilatın pay bölgüsü ilə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə verilmiş xüsusi vergi rejimi yerli təsərrüfat subyektlərinə qeyri-bərabər iqtisadi şərait yaradır. Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər məsləhətçi beynəlxalq təşkilatlar belə şəraiti məqbul hesab etmirlər. Belə rejim dövlət büdcəsinə məcburi vergi ödənişlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, xarici şirkətlərə investisiya resurslarının Azərbaycandan repatriasiya etməsinə hüquqi əsas yaradır. Elə buradaca beynəlxalq təcrübədən bəzi nümunələr gətirmək istərdik. Rusiya alimlərinin hesablamalarına görə inkişaf etmiş ölkələrdə neft hasilatı ilə məşğul olan və daxili bazarda işləyən kompaniyaların kapital qoyuluşunun normal mənfəətlik səviyyəsi 5-6%, inkişaf edən və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə transmilli korporasiya kimi fəaliyyət göstərənlərininki isə 15-17%-ə qədər olur (81, s.31). Onların fikrincə, ölkənin vergi orqanları yeraltı sərvətlərin bütün istifadəçilərinə vergi dərəcəsi müəyyən edərkən məhz bu normal mənfəət səviyyəsinə orientir etməlidirlər.

1975-ci ildən Norveçdə fəaliyyət göstərən «Neftdən vergi haqqında» qanımla sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatı və işlənilməsi zamanı kapitalın və gəlirin hesablanması xüsusi qaydalan müəyyən edilmişdir. Qanuna əsasən xüsusi «neft» vergisinin dərəcəsi adi qaydada ödənilən verginin dərəcəsinədən 2 dəfə yüksəkdir və 56%-ə bərabərdir. Xüsusi vergi gəlirin o hissəsindən tutulur ki, o, adi qaydada vergiyə cəlb olunan məbləğdən çox olsun (81, s.38).

ümumiyyətlə, Azərbaycanda faydalı qazıntıların çıxanmasında tətbiq olunan vergi qanunvericiliyi barədə fikrimi diqqətə çatdırmaq istəyirəm. Övvəllər deyildiyi kimi bir xarici şirkət Hasilatın Pay Bölgüsünə əsaslanan müqaviləyə görə Azərbaycanın qızıl yataqlarının istisman ilə məşğuldur. Bu yataqlardan bir ton dağ massivindən 2,5 qramdan 5 qramadək qızıl əldə edilə bilər (53, 17.06.2006). Şirkətin rəhbərliyi hesab edir ki, hər ton dağ massivinin işlənmə xərcləri 15-17 dollara bərabər olacaq və hər tondan şirkət 25 dollardan 45 dollara qədər mənfəət əldə edəcəkdir. Bu halda qızıl hasilatının mənfəətlilik səviyyəsi 150-265 faizə bərabər olacaqdır. Təsərrüfat subyektinin belə yüksək rentabellik səviyyəsi bu sektorda vergi qanunvericiliyinin dəyişdirilməsinə dəlalət edir.

Vergi və qiymət siyasəti istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və gəlirlərin iqtisadi cəhətdən ədalətli bölüşdürülməsinə, rəqabət mühitinin yaradılmasına istiqamətləndirilməlidir. Məqsəduyğundur ki, tezliklə konsessiya institutu yaradılsın, dünya inkişafının reallığına uyğun olan yerin təkindən istifadə sahəsində dövlətlə biznesin müqavilə münasibətlərini tənzimləyən qanun qəbul edilsin.

Azərbaycanda xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə vergi və rüsumlarından dövlət büdcəsinə daxil olmaları məbləği də xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə adekvat deyil. 2010-cu ildə bu mənbə hesabına daxil olmaları 2005-ci illə müqayisədə 2,9 dəfə artmışdır, baxmayaraq ki, xarici ticarət dövriyyəsi-3,3 dəfə, ixrac 5,7 dəfə artmışdır. Bizim fikrimizcə, bunun əsas səbəbi odur ki, bəzi metal mallar istisna olmaqla, qalan məhsullar ixrac vergisindən azad edilmişdir. Qeyri-neft sektorundan ixrac məhsullarının artması şəraitində ixrac rüsumunun tətbiq edilməməsi dövlət büdcəsinin gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət təsir edir. Eləcə də idxal mallarının 50 faizə qədəri idxal vergisindən və 60 faizi əlavə dəyər vergisindən azad edilmişdir.

Ölkənin ümumi daxili məhsulunun böyük bir hissəsi istehsal olunan aqrar sektor bütün vergilərdən, torpaq vergisi istisna olmaqla, qeyd-şərtsiz azad edilmişdir. Ancaq bu güzəştin verilməsi iqtisadi nəzəriyyənin və beynəlxalq təcrübənin əksinə olaraq, investisiya qoyuluşu ilə şərtlənməmişdir. Bu da bir tərəfdən, onun özünün investisiya təminatına mənfəət təsir edir, digər tərəfdən, ölkə üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərini azaldır. Azərbaycanda vergilərin ümumi daxili məhsula nisbətinin aşağı səviyyədə olmasına səbəb olan əsas amillərdən biri də məhz budur. Belə ki, məsələn, 2010-cu ildə bu iqtisadi sektorda 2 milyard manatdan çox xalis mənfəət yaranmışdır. Əgər onun heç olmasa 10 faizi vergi şəklində büdcəyə ödənilsə idi, bu 200 milyon manat edərdi və dövlət də onun böyük bir hissəsini dotasiya kimi strateji kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına sahənin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün investisiya məqsədilə verərdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına vergi güzəştlərinin hesabına 2001-2012-ci

illər ərzində dövlət büdcəsinə ödənilməli olan 1 milyard 400 milyon vəsait fermerlərin sərəncamında qalmışdır (31, 26.12.2013). Dünya təcrübəsini və iqtisadi nəzəriyyənin tələblərini əsas tutaraq düzgün olar ki, bu vergi güzəştləri, əwəla, ancaq strateji xarakterli kənd təsərrüfatı məhsullarına istehsalçılanna, özü də müəyyən müddətə və o şərtlə verilsin ki, istehsalçılar güzəştdən əldə etdikləri maliyyə vəsaitlərini investisiya kimi təsərrüfatlarda istifadə etsinlər. Düzgün olar ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına istehsalçılanna müəyyən müddətə vergi dərəcələri aşağı səviyyədə müəyyən edilsin. Bu tədbir sahənin investisiya təminatını xeyli yaxşılaşdırma bilər. Düşünürük ki, məqsədəuyğun olar ki, kənd təsərrüfatı subyektləri adı qaydada vergiyə cəlb edilsinlər və vergidən daxil olan vəsaitlər ünvanlı qaydada investisiya kimi istifadə edilsin. İ.e.d. İslam İbrahimovun fikrincə, əkinə yararlı torpaqlardan üzürsüz səbəblərə görə ardıcıl olaraq iki ildən artıq əkin üçün istifadə etməyən torpaq mülkiyyətçilərinə qarşı torpaq vergisinin müəyyən misli miqdarda cərimə tətbiq etmək müsbət nəticə verə bilər (35, 06.12.2013). Burada göstərmək lazımdır ki, aqrar sektorda təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin hesablanması və uçotunun institusional xarakterli çətinlikləri mövcuddur. Belə ki, 2013-ci ilin əvvəlinə bu sektorda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin cəmiyyəti bir faizə qədər müəssisə statusuna malikdirlər və mühasibat sənədləşdirilməsi aparırlar. Qalanları isə təsərrüfatlandır. Məhz buna görə də ölkə üzrə mənfəət göstəricisinin statistik uçotu aqrar sektoru tam əhatə edə bilmir.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, xalq istehlakı mallarının yerli istehsalçılanna və kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən müəssisələrə (alkoqollu içkilər və tütün məmulatları istisna olmaqla), müddəti göstərilməklə, əhəmiyyətli vergi güzəştləri edilməsi düzgün olardı. Həmin sahələrin istehsalçıları, habelə rəqabət qabiliyyətli yeni məhsullar istehsal edən müəssisələr istehsal gücü istifadəyə veriləndən ən azı iki il (istehsal gücünün mənimsənilməsi müddəti) müddətinə vergidən azad edilsə düzgün olar. Ancaq bu güzəştlərin o şərtlə verilməsi məqsədə uyğundur ki, güzəşt hesabına əldə edilən vəsaitlər əsas kapitala investisiya kimi yönəldilsin. Mənfəətin investisiya məqsədi ilə istehsalatı yenidən qoyulan hissəsi (reinvestisiya) ya vergidən azad olunmalıdır (2002-ci ilə qədər olduğu kimi), ya da müəyyən müddətə qeyri-neft sənaye və aqrar sektorun prioritet sahələrində aşağı dərəcə ilə vergiyə cəlb olunmalıdır. Bu tədbirlər ölkədə yerli istehsalın inkişafına, xüsusi ilə kənd yerlərində investisiya təminatı yaratmaq və daxili bazanı yerli məhsullarla daha çox təmin etmək məqsədində xidmət edə bilər.

2015-ci ilə qədər banklar tərəfdən əhəlinin əmanətləri üzrə faiz məbləğlərindən, investisiya qiymətli kağızlar üzrə dividend və faizlərdən gəlir vergisi tutulmamışdır ki, bunu da tam əsaslandırılmış hesab etmək olmaz. Bu hal üzrə güzəştin şamil ediləcəyi gəlirin həddinin müəyyən edilməsi düz

gün olardı. Məsələn, səhmlər və istiqrazlar üzrə mənfəət vergisinin dərəcəsi, başqa ölkələrdə olduğu kimi, onun məbləğindən asılı olaraq müəyyən edilə bilərdi. Ancaq bu mənbədən gəlirlər əsas kapitala investisiya üçün istifadə olunarsa o, vergidən azad oluna bilərdi. Banklarda depozitlərin uzun müddətə yerləşdirilməsini və sonradan investisiya krediti kimi verilməsini stimullaşdırmaq məqsədi ilə məqsədəuyğun olardı ki, ölkədə bank faizlərinin və dividendlərin vergidən azad edilməsi barədə güzəştə ancaq uzun (2 ildən çox) müddətə qoyulmuş əmanətlərə və qiymətli kağızlara şamil edilsin, qısa müddətə qoyulmuş depozitlərdən gəlirlər vergitutma obyektinə elan edilsinlər.

Azərbaycan Respublikasının milli hesablarında nəzərdə tutulduğu kimi mal (xidmət) bazasında payı 35%-dən çox olan adi inhisarçıların əlavə mənfəətinin vergiyə cəlb olunması düzgün olardı.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Naziri bildirmişdir ki, əvvəllər özəl sektorlar qanuni şəkildə vergiyə cəlb olunmayıblar. İndi onlardan qanuni vergi tələb etdikdə hay-küy salırlar. Özəl sektorlardan yığılan verginin həcmi faktiki yığıla biləcək həcmə 50 faizdir (35, 12.04.2001). 2006-cı ilin birinci yansımada Vergilər Nazirliyi 13 mindən çox obyektə, yəni nəzarət tədbirləri, həyata keçirilən obyektlərin üçdə birində qanun pozuntusuna yol verildiyim aşkar etmiş və onları 1,2 mln. manat məbləğində cərimə etmişdir (31, 18.08.06). 2013-cü ilin təkə mart ayında 3,8 mindən çox vergi ödəyicisi tərəfindən qanunvericiliyin pozulması faktı aşkar edilmişdir (31,

06.04.2013). Təkə 2013-cü ildə Vergilər Nazirliyinin müvafiq departament tərəfindən 383 cinayət işinin istintaqı tamamlanmışdır. 2014-cü ildə Vergilər Nazirliyinin müvafiq qurumu tərəfindən 971 cinayət işi başlanmışdır ki, bu da 2013-cü ilə nisbətən 2 dəfə çoxdur. Araşdırmalar zamanı dövlət büdcəsinə əlavə olaraq 17 mln. manata qədər vəsaitin daxil olması təmin edilmişdir. Vergilərdən yayınma halları əsasən ticarət və tikinti-təmir sektorlarında baş verir. Yoxlamalar apanmış vergi ödəyicilərinin 99,4%-də vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar edilmişdir. 2015-ci ilin ancaq fevral ayında vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilmiş tədbirlər zamanı 5375 vergi ödəyicisində qanunvericiliyin pozulması faktları, o cümlədən 167 vergi ödəyicisinin vergi orqanlarında uçota durmadan fəaliyyət göstərdiyi, 701 vergi ödəyicisinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri ilə belə razılıq (lisenziya) almada məşğul olduğu müəyyən edilmişdir. 223 vergi ödəyicisi tərəfindən 591 nəfər fiziki şəxsin əmək müqaviləsi bağlamada işə cəlb edildiyi, 231 vergi ödəyicisi tərəfindən fərqlənmə nişanı olmaada avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşındığı, 65 vergi ödəyicisində aksiz markalanma ilə müvafiq qaydaada markalanmamış mallar olduğu aşkar edilmişdir (36,13-19.03.2015).

2015-ci ilin əvvəllərində Vergilər Nazirliyi bəyan etmişdir ki, spirtli içkilər və tütün məmulatlarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr təqdim

olunan hesabatlarda istehsal həcmının azaldılmasına yol verilir. Real istehsal həcminin müəyyən edilməsi məqsədilə vergi orqanları tərəfindən aksiz- liyi mallar istehsal edən müəssisələrdə nəzarət postları yaradılmışdır (36, 23-29.01.2015).

Yuxarıda qeyd edilən faktlar, bir tərəfdən, vergi orqanlarının uğurlu işlərini göstərsə, digər tərəfdən, qeyri-neft sektorunda maliyyə sistemində şəffaflığın aşağı səviyyədə olmasını nümayiş etdirir. Bizim fikrimizcə, məhz bunun nəticəsidir ki, 2014-cü ildə qeyri-neft sektoru ümumi vergi daxil olmalarının ancaq 30 faizini təmin etmişdi (53, 24.01.2015). Deyilənlərin yekunlaşdırılması əsasında yaranmış qənaətimiz ondan ibarətdir ki, vergi və kömrük fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi varlı ölkədə varlı dövlətin yaranmasını, sənayecə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsini, əhalinin həyat səviyyəsinin Avropa standartlarına qədər yüksəldilməsini sürətləndirə bilər. Beynəlxalq təcrübəni və apardığımız tədqiqatların nəticəsini nəzərə alaraq məqsədəuyğun olardı ki, güzəştlərə yenidən baxılsın, vergi güzəştləri dövlətin mənafeini daha obyektiv nəzərə alsın və əsas kapitalla investisiya qoyuluşu ilə şərtləndirilsin. Bu deyilən faktlardan təəsürat yaranmasın ki, Vergilər Nazirliyi nəyi isə düz təşkil etmir. Mərkəzi icra orqanı kimi nazirlik ölkə qanunlarında yazılanları həyata keçirir. Deməli, müvafiq qanunlara yenidən baxmaq zəruridir. Burada diqqət yetirməli mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, vergi güzəştləri investisiya qoyuluşu ilə şərtləndirilsin və ancaq prioritet sahələrə şamil edilsinlər.

Regionların və iqtisadi sektorların investisiya baxımından cəlbediciliyini yüksəltmək məqsədilə vergi dərəcələrinin differensiallaşdırılmasının böyük əhəmiyyəti var. Beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan bu yanaşma, təəsüf ki, Azərbaycanda tətbiq edilmir. Ancaq digər ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da dövrü vergisi kimi satışdan vergi tətbiq olunur ki, onun da dərəcəsi hər bir ştat üzrə müəyyən edilir, ölkənin beş ştatında bu vergi ümumiyyətlə tətbiq edilmir. Bu vergi növünün dərəcəsi hətta şəhərlər üzrə də differensiallaşdırılır. Məsələn, onun dərəcəsi Vaşinqtonda-5, Nyu-Yorkda-8, Merilenddə-3,5 faizdir. Mənfəət vergisində də 3-4 qradasiya mövcuddur. Vergi növlərinin diversifikasiyası istiqamətində nəzəri metodoloji baxımdan elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına ehtiyac var. Belə ki, əgər Azərbaycanda 9 növ vergi tətbiq edilsə, inkişaf etmiş ölkələrdə çoxsaylı vergi növləri, məsələn, Yaponiyada 25 dövlət və 30 yerli vergi növü mövcuddur.

Əmlakdan tam və səmərəli istifadəni xarakterizə edən göstəricilərdən biri olan əmlak vergisi hesabına 2010-cü ildə ölkənin dövlət büdcəsinə 101,8 milyon manat daxil olmuşdur. Lakin təkcə əsas fondu 67,3 milyard manatdan çox olan ölkə üçün bu nailiyyət kifayət deyil (2010-cü il). İnkişaf etmiş ölkələrdə əmlak vergisi dövlət büdcəsi gəlirlərinin 3-9 faizini, yerli büdcələrin yəni qədərini təşkil edir. Belə ki, 2010-cü ildə büdcə gəlirləri

nin tərkibində əmlak vergisinin xüsusi çəkisi Azərbaycanda 0,9 faiz olmuşdur. Bunun da əsas səbəbi əmlakın qiymətləndirilməsində metodoloji yanaş- mamın düzgün seçilməməsidir. Başqa sözlə qiymətləndirmənin əmlakın inventar və balans dəyərində əsaslanmasıdır. 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «Bir önəmli məsələ də budur ki, bizdə əmlak vergisinin tutulması şəffaf deyildir. Yəni əmlak vergisi var, amma əmlakın qiymətləndirilməsi məsələsi, hesab edirəm ki, lazımı səviyyədə deyildir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir mənzil sahibi, yaxud da ki, mülk sahibi ildə müəyyən əmlak vergisi verir. Ancaq o şərtlə ki, onun mülkiyyəti bazar qiyməti ilə qiymətləndirilir. Bizdə isə verilən məlumatlara görə bu qiymət simvolikdir. Bu, çox ciddi məsələdir. Bunun həlli həm Azərbaycanda gedən prosesləri dünyada gedən proseslərlə uyğunlaşdırma, həm də büdcəmizə əlavə gəlir mənbəyi yarada bilər... Azərbaycanda bütün əmlak gərək bazar qiyməti ilə qiymətləndirilsin» (31,22.07.2005). Ölkə başçısının bu təklifi indiyə qədər realizasiya olunmamışdır.

Müasir dövrdə ölkənin fiziki və hüquqi şəxs statuslu investorları xarici ölkələrdə yeni-yeni daşınmaz və daşınan əmlak alırlar. Ancaq Azərbaycanın Vergi Məcəlləsində həmin əmlakların vergitutma obyektinə olmaları nəzərdə tutulmamışdır. Onu da əlavə edək ki, yüz min manatlarla dəyəri olan nəqliyyat vasitələri də vergiyə cəlb edilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-da nəinki yaxtalar və şəxsi təyyarələr, hətta dəri məmulatları, zərgərlik əşyaları və bahalı maşınlar vergitutma obyektləri olmuşlar. Bütün bu deyilənlər göstərir ki, əmlak vergisinin konsepsiyasına yenidən baxılması məqsədəuyğun olardı.

Vergilər Nazirliyi vergi nəzarətinin yeni mexanizmlərinin yaradılmasını, elektron auditinin və transfert qiymətlərinin tətbiqi üzrə işlərin davam etdirilməsini nəzərdə tutur. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin mütəxəssisləri hesab edirlər ki, qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə vergi güzəştlərinin müəyyən şərtlər daxilində (məsələn, əlavə dəyərin artımı şərti ilə) tətbiqi məqsədəuyğundur (53, 08.02.2014).

Dünya təcrübəsində vergilərdən yayınmanın qarşısının alınması, şəffaflyq və hesabatlılyqın vacib amili kimi nağdsız ödənişlərdən istifadə edilir. Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri nağdsız dövriyyənin genişləndirilməsi üçün nağd hesablaşmalara qanunverici qaydada məhdudiyətlər tətbiq etmişlər. Bu qaydalann gözlənilməsi üçün maliyyə sanksiyalanndan istifadə edilmiş, eyni zamanda, prosesin stimullaşdırılması üçün ən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Nağd ödənişlərin yuxarı həddi üçün limitin tətbiqi təcrübəsindən təkcə yüksək gəlirli deyil, inkişaf etməkdə olan ölkələr də bəhrələnilir. Məsələn, Qazaxıstan qanunvericiliyinə görə, hüquqi şəxslər arasında bir müqavilə üzrə nağd qaydada aparılan hesablaşmanın məbləğinin yuxarı həddi 26

min ABŞ dolları həcmində müəyyən olunmuşdur. Bundan yuxarı hesablaşmalar isə yalnız nağdsız qaydada aparıla bilər. Hüquqi şəxsin bir müqavilə üzrə nağd qaydada apardığı ödənişin məbləği bu həddən artıq olduqda, ona ödənişin 5 faizi həcmində cərimə tətbiq olunur. Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinə əsasən, hüquqi və fiziki şəxslərin bir müqavilə üzrə nağd qaydada apardığı hesablaşmaların maksimal məbləği 3,4 min ABŞ dolları təşkil etməlidir. Bundan artıq məbləğdə nağd hesablaşma aparıldıqda, vəsaiti ödəyənə qarşı 1,3-1,7 min ABŞ dolları məbləğində cərimə tətbiq olunur. Belarus Respublikasında təsərrüfat subyektləri arasında nağd qaydada aparılan hesablaşmaların maksimal məbləği 1,7 min ABŞ dolları təşkil edir. Avropa ölkələrindən Bolqarıstanda nağd qaydada aparılan ödənişlərin maksimal məbləği 3,3 min ABŞ dollarına bərabərdir.

Hökumətin qərarı ilə ölkə ərazisində postterminalların quraşdırılması 2015-ci ildə başa çatdırılacaqdır. 2013-cü il vəziyyətinə Vergilər Nazirliyində qeydiyyatda olan postterminalların sayı 35 minə yaxın olmuşdur. Ölkədə nağdsız ödənişlərin həcmində əhəmiyyətli dərəcədə artımın baş verməsi üçün maarifləndirmə tədbirləri ilə yanaşı, qanunvericilikdə nağd ödənişlər üçün müəyyən limitin müəyyənləşdirilməsi də zəruri sayılır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 22 aprel 2014-cü il tarixli sərəncamına əsasən ABŞ-m müvafiq dövlət qurumu Azərbaycanın vergi ödəyicilərinin ABŞ-ın maliyyə institutlarında olan hesabları barədə məlumatları (onların adları, vergi identifikasiya nömrələri, hesab qalıqları, hesaba daxil olan və hesaba çıxan ödənişlər barədə məlumatlar). Azərbaycanın səlahiyyətli dövlət orqanına (Vergilər Nazirliyinə) təqdim ediləcəkdir. Eyni əməliyyatı Azərbaycan dövləti ABŞ-ın Azərbaycanda olan vergi ödəyicilərinə münasibətdə həyata keçiriləcəkdir.

Razılaşmaya görə belə məlumatlar ABŞ-m müvafiq maliyyə institutları tərəfindən Azərbaycana bir başa, Azərbaycan tərəfindən isə vahid mərkəzdən, ancaq Vergilər Nazirliyi tərəfindən ötürüləcəkdir. Başqa sözlə həmin informasiyanı Vergilər Nazirliyi müvafiq banklardan və digər maliyyə qurumlarından toplayacaq və ABŞ-ın dövlət orqanına ötürüləcəkdir.

Bu tədbirin əsas məqsədi vergi ödəyiciləri tərəfindən vergidən yayınmaya qarşı mübarizəni gücləndirmək və dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərini artırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi 2020-ci ilə qədər dövrü əhatə edən müddətdə vergi siyasətinin təkmilləşdirilmə istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir (31.09.2012):

- fiziki şəxslərin gəlir vergisinin təkmilləşdirilməsi;
- transfər qiymətlərinin tətbiqi mexanizminin yaradılması;
- nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması;

-vergi yükünü tədricən istehsaldan istehlaka keçirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması;

-əlavə dəyər vergisinin tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi; -daxildə istehsal və idxal edilən mallara aksizlərin tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

-vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması;

-vergidən azadolmalann və vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi yolu ilə vergitutma bazasının genişləndirilməsi;

-əmlak və torpaq vergilərinin bazasmda vahid daşınmaz əmlak vergisinin tətbiqi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması;

-elektron xidmətlərinin genişləndirilməsi və s.

Bu istiqamətlən məqbul hesab etməklə, bizim fikrimizcə, bütün hallarda vergi güzəştlərini investisiya qoyuluşu ilə şərtləndirmək, sahə və regional prioritetlərlə əlaqələndirmək və müddətli etmək çox vacib məsələlərdəndir.

Vergi güzəştləri barədə fikrimizi əvvəllər ifadə etdiyimizə görə indi demək istəyirəm ki, məsələ vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsində deyil, onlann müəyyən zaman daxilində prioritet sahələrə tətbiqindən söhbət getməlidir. Vergi növü kimi vərəsəlik vergisinin tətbiqinin mexanizmləri və normativ hüquqi bazasının hazırlanması məqsəduyğundur.

5.7. Bank sektorunun iqtisadiyyatın xidmətçisinə çevrilməsi

Dövlətin əlində iqtisadi inkişafı tənzimləmə vasitələrindən biri də iqtisadiyyatın pul kütləsi ilə təminatının tarazlaşdırılmasıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artım pul kütləsi təklifindən çox asılıdır. İqtisadi nəzəriyyənin monetarizm məktəbinin nümayəndələri hesab edirlər ki, iqtisadi inkişafı müəyyən edən birinci vasitə puldur. Onlann fikrincə, dövlət tənzimlənməsi təkəcə pul kütləsi üzərində nəzarətlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Mo- netaristlərin fibincə, əsas məsələ nəyin bahasına olursa-olsun pul qıtlığı yaratmaq deyil. Onlar «pul-kredit siyasətinin iqtisadi yüksəlişə nail olmağı təmin etməlidir» konsepsiyasını təqlid edirlər. Bunun üçün də investisiya fəallığı artırmaq məqsədi ilə dövriyyədəki pul kütləsi ümumi daxili məhsula proporsional səviyyədə çoxaldılmalıdır. Pul təklifi qiymətlərin və ümumi daxili məhsulun (milli gəlirin) dinamikasmda birbaşa uyğun olmalıdır, başqa sözlə, onlar arasında düz mütənasıblıq proporsiyası təmin olunmalıdır. Pul kütləsi və ümumi daxili məhsulun dəyişməsi göstəricilərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, 1995-2005-ci illərdə Azərbaycanda cari qiymətlərlə ümumi daxili məhsulun artımı məcmu pul kütləsinin artımını 34 faizə qədər üstələmişdir. Eyni zamanda pul kütləsinin artımı həm vaxt ctiban ilə, həm də

ümumi daxili məhsulun artım tempinə münasibətdə qeyri-bərabər olmuşdur. Apanlan sərt pul-kredit siyasəti maliyyə sabitliyini təmin etmiş və qlobal çağırışlara ölkənin mövqeyini möhkəmləndirmişdir. 2006-cı ilin deno- menasiyasımdan sonra, yəni ilin axınna 2005-ci illə müqayisədə məcmu pul kütləsi (M2) 2,7 dəfə artmışdır. Ümumi daxili məhsulun artımı isə 1,5 dəfə təşkil etmişdir (nominal qiymətlə). Bu meyl, bir tərəfdən, əvvəllər ölkədə milli pulun dövriyyədə az olmasını və əməliyyatlarda xarici valyutanın geniş istifadə olunduğunu, digər tərəfdən, denominasiyadan sonra daxili bazarda milli valyutanın xarici valyutaməvəz etməsini əks etdirir. Ancaq 2006-cı ilin ortalarında Azərbaycan hökuməti nağd pul dövriyyəsinin azaldılması və bankların vasitəsi ilə nağdsız dövriyyənin genişləndirilməsi barədə məsələ müzakirə edərək, Mərkəzi Banka müvafiq tövsiyələr təklif etmişdir. Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, 2013-cü ildə 2010-cu illə müqayisədə dövriyyədə nağd pul (M0) 1,9 dəfə artaraq, geniş mənada pul kütləsinin (M3) 55 faizini təşkil etmiş və 10,5 milyard manata bərabər olmuşdur.

İqtisadi ədəbiyyatda ölkə iqtisadiyyatının pul kütləsi ilə təmin olunma səvişəsini müəyyən etmək məqsədilə «ümumi milli gəlir» göstəricisindən istifadə etmək tövsiyyə olunur. Ancaq praktikada ən çox «ümumi daxili məhsul»un əsasında monetizasiya göstəricisini müəyyən edirlər. Pul aqrə- qatından isə M2-İ, yəni banklardan kənardakı nağd pulları, manatla tələb edilənədək, müddətli əmanət və depozitləri özündə birləşdirən pul aqrəqatı qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı isə bu məqsədlə ümumi daxili məhsulun ancaq qeyri-neft sektorunda yaradılan hissəsini, yəni bu göstəricinin 45-50 faizini hesablamalarda istifadə edir. Yuxarıda qeyd olunan yanaşmanın hamısını rəhbər tutaraq, biz Azərbaycan iqtisadiyyatının pul təminatının müasir vəziyyətini qiymətləndirmiş və onu MDB və inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə etmişik. Öncə onu qeyd edim ki, ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti olan pul təminatının aşağı olması alıcılıq qabiliyyətli tələbi məhdudlaşdırırdı, iqtisadi artıma investisiya fəallığı zəiflədirirdi. Ancaq inflyasiyanın diksək olduğu dövrdə Pul qıtlığı siyasəti 1991-1995-ci illərdə öz müsbət funksiyasını yerinə yetirmişdir. O dövrdə ölkənin pul bazasında böyük məbləğdə xarici valyuta mövcud olmuşdur. Bu, bir faktıdır ki, o dövrdə praktikada böyük həcmli maliyyə və ticarət əməliyyatları əsasən xarici valyutanın vasitəçiliyi ilə həyata keçirilirdi. Mənzillərin satışı və icarə haqqı, daşınmaz əmlakla digər əməliyyatlar belə valyutalarla apanlırdı. Belə ki, Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə 2005-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanda dövriyyədə 5 milyard ABŞ dolları məbləğində xarici valyuta olmuşdur (31, 08.12.2004). 2004-cü ildə dövriyyədə olan milli valyutayı da buraya əlavə etməklə müəyyən etmişik ki, dövriyyədəki məcmu pul kütləsinin ümumi məhsula faktiki nisbəti 65,6 faizə bərabər olmuşdur. Bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə, demək olar ki,

eyni səviyyədir. XX əsrin 70-80-cı illərində Azərbaycanda bu göstərici 70 faiz olmuşdur; İqtisadiyyatın monetizasiya göstəricisi (M2 pul kütləsinin ümumi daxili məhsula nisbəti) 2010-cu ildəki 14,5 faizdən 2012-ci ildə 20,4 faizədək yüksəlmişdir. Pul kütləsinin orta illik dövriyyəsi 6,9 dəfədən 4,9 dəfəyədək azalmışdır. Bu müsbət tendensiya hesablamaların digər variantlarında da müşahidə olunur. M2 pul kütləsinin qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsuluna nisbəti 38,4 faizdən 40,1 faizə, bütünlükdə ölkənin ümumi milli gəlirinə nisbəti isə 18,2 faizdən 18,7 faizə qədər artmışdır. 2012-ci ilin axırına manatla geniş pul kütləsi (M2) 2010-cu ilə nisbətən 1,8 dəfə artaraq 10997 mln. manata çatmışdır. Bu da ilin axırına doğru sosial ödənişlərin və digər əhəmiyyətli büdcə xərclərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Pul kütləsinin artımı həm bank sistemindən kənar nağd pulun, həm də qeyri- nağd pul kütləsinin artımından qaynaqlanmışdır. 01.01.2013-cü il vəziyyətinə bank sistemindən kənar nağd pul 2010-cu ilə nisbətən 2,2 dəfə artmış və məcmuə pul kütləsinin 67 faizini təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, MDB ölkələrində pul kütləsinin (M2) ümumi daxili məhsula nisbəti 15 faizdən 40 faiz intervalında dəyişməklə, Qazaxıstanda 31 faiz, Moldovada 35 faiz, Rusiyada 40 olmuşdur ki, bu da Azərbaycanla müqayisədə 1,5-2 dəfə çoxdur. Bu göstərici Avstriyada, Almaniyada, Fransada, İtaliyada, İspaniyada, Avstraliyada və ABŞ-də 78,2 faizdən (Fransa) 116,2 faizə (Almaniya) qədər dəyişir. Bu ölkələrdə orta illik pul dövriyyəsi 0,6-1,3 dəfə təşkil edir (82, s. 194-195). Müqayisədən göründüyü kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının pul təminatı nəinki inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə, hətta MDB ölkələrinə nisbətən də xeyli zəifdir. Bu, təkcə rəqəmlərin müqayisəsi ilə yox, ölkənin iqtisadi həyatında da hiss olunur. Eyni zamanda diqqəti Azərbaycanın Mərkəzi Bankının yanaşmasına da cəlb etmək istərdim. Başqa sözlə iqtisadiyyatın monetizasiya göstəricisini hesablayarkən qeyri-neft sektorunun ÜDM-nin əsas götürülməsi məsələsini demək istəyirəm. Rusiya və Qazaxıstanın ixracatında, Azərbaycan kimi, xammal və yanmefabrikatlar {neft, qaz və s.) üstünlük təşkil edir. Ancaq pul kütləsinin ÜDM-nə nisbəti Azərbaycanla müqayisədə, əvvəl deyildiyi kimi, bir neçə dəfə yüksəkdir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, Qazaxıstanda pulun illik dövriyyəsi 6 dəfə, Rusiyada 4, Belarusiyada, Özbəkistanda və Ukraynada 3, Çində 5-6 dəfə olduğu halda, Azərbaycanda bu göstərici 2005-ci ildəki 15 dəfədən 2012-ci ildə 5 dəfəyə qədər azalmışdır. inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 1,5-2 dəfə intervalında dəyişilir. Hesablamalarımız göstərir ki, əgər 2000-2005-ci illərdə ümumi daxili məhsulun bir manat artımına məcmuə pul kütləsinin 8 qəpik artımı düşmüşdürsə, 2010-2012-ci illərdə bu göstərici 1,41 manat olmuşdur. Bu artım iqtisadiyyatın pul təminatına müsbət təsir göstərmiş və monetizasiya göstəricisi xeyli yaxşılaşmışdır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın iqtisadi strukturunun spesifik xüsusiyyəti olan neft amili bu göstəricinin də

formalaşmasında müəyyən təsirə malikdir. ÜDM-də böyük həcmə malik olan xam neftin və qazın əsas hissəsinin xaricdə satılması bu mərhələdə milli val- >Utaya faktiki tələbatı hesablamalara nisbətən azaldır. Ancaq sonrakı mərhələdə ixracdan ölkəyə daxil olan xarici valyutanın müəyyən hissəsi dövlət və özəl qurumlar tərəfindən milli valyutaya dəyişdirilməklə, ölkə daxilində istifadə olunur. Bu da milli valyutaya tələbatı artırır. Milli valyutaya tələbatı artıran mühüm amillərdən biri də idxaldır. Son 3 ildə (2010-2012-ci illər) Azərbaycanda pul emissiyası 5,3 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur. İndiki mərhələdə isə bu nisbətənin artınması iqtisadiyyatın inkişafını, xüsusilə istehsal sektorlarının və kiçik biznesin inkişafını sürətləndirən amillərdən biri olmuşdur.

Son illər iqtisadiyyatın pul təminatının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının artınması da daxili investisiya imkanlarının genişləndirən amillərdəndir.

Ölkənin Mərkəzi Bankı bəyan etmişdir ki, 2014-cü və sonrakı illərdə faktiki inflyasiyadan və qeyri-neft sektorunun iqtisadi artımından asılı olaraq pul siyasətinin yumşaldılması imkanlarına baxılacaqdır. 2014-cü ildə pul kütləsinin azalması meylləri davam etdiriləcəkdir. Dövlət proqnozlarına görə 2014-2018-ci illərdə qeyri-neft sektorunda UDM-in orta illik artımı 7,3 faiz olacaqdır. 2010-2013-cü illərdə pul kütləsinin orta illik artımı isə 30,8 faizə bərabər olmuşdur. Həmin dövrdə qeyri-neft sektorunda UDM-in orta illik artımının (artım 6,4 faiz) hər faizinə pul kütləsinin 4,8 artım faizi düşmüşdür. Əgər bu meyli yaxın 5 ilə şamil etsək, onda 2014-2018-ci ildə pul kütləsinin orta illik artımı 35 faiz ola bilər (7,3x4,8). Əlbəttə, belə yüksək artım real görsənir. Ona görə də hesab edirik ki, Mərkəzi Bankın pul tələbinin stabilləşdirilməsi barədə bəyanatı məqbul sayılmalıdır. Çünki pul kütləsinin artım tempi UDM-in artım tempini üstələmək yox, əksinə olmalıdır. Hər iki göstəricinin artım tempi arasında müəyyən proporsiya gözlənilməlidir. Hal-hazırda Mərkəzi Bankın iqtisadi siyasətində bank sektorunun stabilliyinin təmin olunması dominant təşkil edir. Bu, özünü makroiqtisadi sabitlikdə, pul-kredit siyasətində, maliyyə bazasına xarici bankların daxil olmasına məhdudiyətlərdə, bank sektorunun xarici öhdəliklərində (20 faizə qədər) öz əksini tapır.

Azərbaycanda 2006-cı ilə qədər sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ölkədə iqtisadi inkişafın əhəmiyyətli artımına və onunla bərabər işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasına nail olmaq mümkün olmuşdur. Bu da, ölkə iqtisadiyyatında neft-qaz hasilatının həlledici rola malik olmaları ilə izah edilə bilər.

Uzun müddət milli valyuta kursunun stabil saxlanması istiqamətində Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi tədbirlər, xüsusilə böyük məbləğdə (2010-2012-ci illərdə 7,2 milyard dollar) sterilizasiya əməliyyatının keçirilməsi ol

kə ekspertləri tərəfindən bir mənalı qarşılınır. Bəziləri milli valyuta kursunun bazar vasitəsi ilə, digərləri isə indiki kimi Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimlənməsində israrlıdırlar. Bizim fikrimizcə, indiki iqtisadi və sosial durum şəraitində milli valyuta kursunun dövlət tənzimlənməsi məqsədəuyğundur.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə inkişafın əsas amili kimi bank kreditlərindən geniş istifadə olunur. 2012-ci ildə banklar tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər 2010-cu illə müqayisədə 1,3 dəfə artaraq 12,2 milyard manata çatmış, bunun da 71 faizini uzunmüddətli kreditlər təşkil etmişdir. Bütün kreditlərin investisiya məqsədləri üçün 827 milyon manatı istifadə edilmişdir ki, bu da əsas kapitalla investisiyalann cəmi 5,4 faizini təşkil etmişdir (cədvəl 5.10). Son illər əsas kapitalla banklar tərəfindən kredit qoyuluşu əhəmiyyətli dərəcədə artsada, məcmu kredit məbləğində əsas kapitalla bank kreditinin xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 26%-dən 2012-ci ildə 7%-ə qədər azalmışdır. Beləliklə, ölkə üzrə kreditin yalnız az bir hissəsi əsas kapitalla yönəldilir, yəni yeni istehsal güclərinin yaradılmasında, mövcud obyektlərin yenidənqurulmasında istifadə edilir. Özü də belə kreditlər özəl sektor tərəfindən, əsasən, yaşayış binaları və infrastruktur təyinatlı obyektlərin inşası üçün istifadə olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas kapitalla investisiyalann tərkibində bank krediti 80 faizə yaxındır. Qərbi Avropa ölkələrində bütün növ bank kreditlərinin həcmi ÜDM 80-120 faizini təşkil edir (67, s.35). Müqayisə üçün göstərək ki, 2003-cü ildə Azərbaycanda bu göstərici 6,5 faiz, 2012-ci ildə 22,6 faiz olmuşdur.

İqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına kredit qoymağa mane olan bir çox amillər mövcuddur. Buraya kredit faizinin yüksək olması, borc götürənlərin etibarlılıq səviyyəsinin aşağı olması, aqrar sektorda təşkilatlanma və təmərküzləşmə proseslərinin ləng getməsi, regionlarda likvid girovlann məhdudluğu, torpaq və digər daşınmaz əmlak bazanın lazımi səviyyədə formalaşmaması və s. səbəblər daxildir. Bank sisteminin kommersializasiyası ona gətirib çıxardı ki, banklar kredit resurslarını xidmət sektoruna yönəltməyə üstünlük verirlər. Kredit faizi mənfəət normasından yüksək olduğuna görə, çox hallarda istehsalın modernizasiyası üçün tələb olunan uzunmüddətli kreditləri götürmək investitorlar üçün sərfəli olur.

İqtisad elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Mirsəməd Sa- dıxov haqlı hesab edir ki, “kreditlər verildikdə əsas məqsəd onu verən təşkilat tərəfindən yüksək gəlir əldə etmək deyil, dağ kəndlərinin boşalmasının qarşısını almaqdan, torpaqlardan və ihövcud resurslardan səmərəli istifadə etməkdən, əhalinin iri şəhərlərə köçməsi ilə bu şəhərlərdə yaranan mənzil, nəqliyyat və digər problemlərin qarşısını almaqdan ibarət olmalıdır” (31,28.09.2014).

Əsas kapitala bank krediti (milyon manat)

		2003		2005		2010		2012	
		Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%
1.	İqtisadiyyata kredit qoyuluşları, cəmi	670	100	1441	100	9163	100	12244	100
	O cümlədən:								
	-qısamaddətli	487	73	913	63	2567	28	3508	29
	-uzunmüddətli	183	27	528	37	6596	72	8735	71
2.	Əsas kapitala bank kreditləri	187	28	372	26	644	7	827	6,8

Mənbə: «Müstəqil Azərbaycan-20», «Azərbaycanda tikinti», Dövlətstatkom, 2011, B., əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Təcrübə göstərmişdir ki, beynəlxalq maliyyə qurumlarının tələblərinə uyğun olaraq dövlət xərclərini azaldan, kreditlər üzrə yüksək faiz dərəcəsini saxlayan, bununla da daxili investisiya imkanlarının məhdudlaşdırılan ölkələr əsasən uğur qazana bilmirlər. Belə maliyyə-kredit siyasəti o zaman məqbul hesab oluna bilər ki, ölkədə işsizlik olmasın.

Əmanət və depozitlərin yüksək gəlirli olmasına görə xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri öz vəsaitlərini Azərbaycan banklarında saxlamağa maraqlıdırlar. Ancaq bu, geniş yayılmamışdır. Belə ki, 2012-ci ildə qeyri- rezident şəxslərin əmanətlərinin ümumi həcmdə xüsusi çəkisi 11,5 faiz təşkil etmişdir. Mərkəzi Bankın stavkası 2-5 faiz (2010-2011-ci illər) olduğu halda, kommersiya bankları əmanət və depozitləri 11-12 faizlə qəbul edirlər. Nəticədə 2012-ci ildə bankların xalis mənfəətinin həcmi (vergilər ödənildikdən sonra) 2 dəfə artmışdır. Onların faiz gəlirləri faiz xərclərindən 1,9 dəfə çox olmaqla 600 mln. manata yaxın olmuşdur (AR Mərkəzi Bankın 2012-ci il illik hesabatı, s.33). Mərkəzi Bankın məlumatına görə 2012-ci ildə bank sisteminin xalis mənfəəti keçən il nisbətən 2 dəfədən çox artmışdır (cədvəl 5.11). İqtisadi ədəbiyyatda bankların gəlirliliyinin 15-20 faiz təşkil etməsi göstərilir. Azərbaycan banklarının əsas məqsədi qazanc əldə etməkdir. Onlar vətəndaşların sosial vəziyyətinə və ədalətlik prinsipinə biganədirlər. Burada bir məsələyə də diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Xarici ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda əmanət və depozit faizləri çox yüksəkdir. Mətbuatın informasiyalarından görünür ki, Azərbaycan vətəndaşları götürdükləri istehlak kreditlərini vaxtında qaytara bilmədiklərinə görə yeni kredit götürməklə əvvəlki qaytarmaq məcburiyyətində olurlar (53,24.05.2014).

Mərkəzi Bankın məlumatına görə ev təsərrüfatlarına verilmiş istehlak kreditləri sürətlə artır. Məsələn, 2012-ci ildə 34 faiz artaraq 3,1 milyard manat təşkil etmişdir. Bundan başqa kredit karüan vasitə ilə xarici valyutada

verilən kreditlər də sürətlə artır. Aşağıda verilən informasiyadan görünür ki, ümumiyyətlə MDB ölkələrində bahalı pul-kredit siyasəti həyata keçirilir. Əmanət və depozit faizləri ilə müqayisədə kredit faizləri Azərbaycan və Rusiyada 2-3 dəfə yüksəkdir. Qazaxıstanda bu fərq 1,8, Gürcüstanda isə 1,2 dəfəyə qədərdir. Avropa ölkələri ilə müqayisədə MDB ölkələrində kredit faizləri 4 dəfədən çox yüksəkdir. Mütəxəssislərin fikrincə, Avropa ölkələrində kredit faizlərinin əmanət faizlərindən asılılığı çox azdır.

Ölkələr	1 illik əmanətlər üzrə faiz dərəcələri	İstehlak kreditləri üzrə faiz dərəcələri
Azərbaycan	4-12%	20-36%
Rusiya	5,5-11%	13-34%
Ukrayna	10-25%	21-35%
Qazaxıstan	9,4-10,5%	13-18%
Gürcüstan	6,5-15%	8-16%
Türkiyə	1,25-10%	5-11%
Yunanıstan	2-2,8%	Maksimum 8,5%
İngiltərə	1-1,4%	Maksimum 8,4%
Almaniya	0,2-1%	Maksimum 5,7%

Mənbə: *C Bizim yol" qəzeti, 20.05.2014)*

Hökumətin maliyyə siyasətinə uyğun olaraq Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən kredit resurslanmı artması prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının kreditlərə tələbatı çox yüksəkdir. Kredit faizlərinin çox yüksək olması kredit resurslanmı qıtlığı bir daha sübut edir. Dövlət Neft Fondu öz vəsaitlərindən ölkə banklarına nisbətən aşağı stavka ilə kredit versə, bir tərəfdən, iqtisadiyyatın kreditə ehtiyacı tam ödənilər, digər tərəfdən. Fondun gəlirləri daha çox olar. Bir sözlə Fondun gəlirləri xarici iqtisadiyyatlara yox, milli iqtisadiyyata xidmət edir.

Xarici və daxili bazarlarda kredit stavkalanmı kəskin fərqli olması Azərbaycanın təsərrüfat subyektləri üçün *höyük* stimül yaradır ki, onlar xarici ölkələrdən kredit götürərək ya həmin ölkədən mal ixrac etsinlər, ya da həmin vəsaitləri Azərbaycan banklarında depozit kimi yerləşdirsinlər. Birinci hal ölkəyə idxalın artınmasına stimül yaradır, idxal mallanmı satışından əldə edilən milli valyutam aşağı mübadilə kursu ilə xarici valyutaya dəyişdirir, krediti ödəyir və idxalçı özü də əhəmiyyətli dərəcədə qazanc əldə edir. Valyuta bazannda milli valyutaya tələb artu* və ölkədən xarici valyu- tam çıxanmasım artırır. Sterlizasiya vasitəsi ilə milli valyutam

möhkəmləndirilməsi bu prosesdə əsas rol oynayır. İdخالçının mənafeı baxımından bu proses ikinci halda yenə də ölkənin maliyyə bazannda mühüm rol oynayır.

Cədvəl 5.11

Azərbaycanda bankların faiz gəliri və faiz xərcləri (ml. manat)

S.s	İllər	Xalis & İZ mənfəəti	O cümlədən		Faiz gəlirlərinin xərclərinə nisbəti, %- lə
			Faiz gəlirləri	Faiz xərcləri	
1	2005	117,3	175,5	58,2	302
2	2008	532,7	975,2	442,5	220
3	2009	568,9	1034,6	465,7	222
4	2010	503,7	1055,3	551,7	191
5	2011	513,4	1100	586,6	187
6	2012	597	1258	661	190

Mənbə: *"Statistik bülleten", 2012, J^IJ, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, s.57 əsasında müəllif tərtib etmişdir.*

y

Neft-qaz ixracı ilə əlaqədar olaraq, xarici valyutamn ölkəyə axım böyükdür. Valyuta bazarına daxil olan həmin valyutalann bir hissəsini Mərkəzi Bank konvertasiya etmək məcburiyyətində qalır. Bu da öz növbəsində dövriyyədə pul kütləsinin artmasına və inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olur. Digər hissəsini sterilizasiya etməklə valyuta bazarımdan çıxanır. Belə situasiyada səmərəli mümkün variant biznes mühitinin yaxşılaşdırılması olmalıdır ki, qeyri-neft sektoru uğurla inkişaf etsin, korrupsiya və inhisarçı- lıqla mübarizə ilə bağlı məsələlər həll edilsin. Məsələ ondadır ki, ölkəyə daxil olan neft dollan dövlətə və neft sektorunda işləyən şirkətlərə məxsusdur. İkincilər qeyri-neft sənaye və aqrar sektorlara əhəmiyyətli dərəcədə investisiya qoymurlar ki, ölkənin ixrac potensialı bu sektor hesabına artımsın və xarici ticarətdə qeyri-neft sektoru üzrə müsbət saldo formalaşdırımsın. Belə şəraitdə ümüd ancaq dövlətə qalır ki, neft dollanm bu istiqamətdə geniş miqyasda və böyük həcmdə istifadə etsin. Ancaq dövlət həmin vəsaitləri böyük həcmdə infrastruktur obyektlərinə, xüsusilə avtomobil yollanmn çəkilişinə, təmirinə, körpülərin tikintisinə və s. istifadə edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə və real kapitala (əsas və dövriyyə fondlan) investisiyalar arasındakı nisbət kredit və depozit faizinin səviyyəsindən və iqtisadi yüksəlişin nəzərdə tutulan perspektivlərindən asılıdır. Depozitin faiz dərəcəsi yüksək olanda pul vəsaitləri maliyyə qoyuluşlarına, aşağı olanda əsas kapitala istiqamətləndirilir. Belə hallarda

qənaətin sahibləri gələcəkdə öz gəlirlərini maksimum artırmaq üçün onu real kapitalla investisiya edirlər. Azərbaycanda əmanət və depozit faizləri yüksək olduğuna görə, 2005-ci illə müqayisədə əhalinin əmanətləri 2010-cu ildə - 2535 mln. manat artmışdır. Artıq hüquqi şəxs statusunda olan müəssisələr də öz sərbəst pul vəsaitlərini istehsalın modernizasiyasına yox, banklara depozit qoyurlar. Mərkəzi Bankın məlumatına görə 01.01.2014-cü ilə bankların 12,5 milyard manat məbləğində ümumi əmanət və depozitləri olmuşdur ki, onun da 51,3 faizi fiziki şəxslərə, 48,7 faizi hüquqi şəxslərə məxsusdur. Əhali əmanətlərinin 9 faizə qədəri xarici ölkə vətəndaşlarındır.

2014-cü ildə bankların 4,5 mlndən çox fiziki şəxs, 60 mindən çox hüquqi şəxs müştəri olmuşdur.

Banklar haqqında qəbul edilmiş qanunların və digər normativ sənədlərin verdiyi hüquqlardan bəhrələnən kommersiya banklarının apardığı faiz siyasəti daxili investisiyaların stimullaşdırılmasına, bütünlükdə istehsal sektorunun yeniləşməsinə xidmət etmir. Hesablamalarımızdan görünür ki, qeyri-neft sənaye sahələrində, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda kredit stavkası mənfəət normasının bir neçə dəfə üstələyir. 2010-cu ildə kommersiya banklarının kredit faizlərinin orta illik dərəcəsi 15 faizə yaxın olmuşdur. İqtisadi nəzəriyyədə və dünya təcrübəsində investisiyaların stimullaşdırılması baxımından bank krediti faizinin orta mənfəət normasından az olması tövsiyyə olunur Azərbaycanda bankların rentabellik səviyyəsi qeyri-neft sənaye və aqrar sektorları bir neçə dəfə üstələyir (13, illik hesabat, 2010).

Araşdırmalarımız göstərir ki, 2008-2009-cu illərin iqtisadi-maliyyə böhranı dövründə manatla formalaşmış orta kredit stavkaları (16-17,5 faiz) sonrakı illərdə aşağı düşərək, 01.01.2013-cü ilə 15,2 faiz təşkil etmişdir. Bu dövrdə xarici valyuta ilə verilmiş kreditlərin orta faiz dərəcəsi isə 14,5 faizdən 15,8 faizə qədər yüksəlmişdir. Diqqət yetirməli bir meylə ondan ibarətdir ki, fiziki şəxslərə verilmiş kreditlərin faiz dərəcəsi hüquqi şəxslərə verilənlərdən manatla 1,4 dəfə, xarici valyuta ilə 1,7 dəfə çoxdur. Belə meyllin yaranması xüsusi araşdırmalar tələb edir. Bizim fikrimizcə, bu meyllin əsas səbəblərindən biri fiziki şəxslərin kreditlərində qısa müddətli istehlak kreditlərinin, hüquqi şəxslərin kreditlərində isə uzun müddətli kreditlərin üstünlük təşkil etməsidir.

Məlumdur ki, beynəlxalq təcrübədə uçot dərəcəsi müəyyən edilərkən həm inflyasiyanın, həm də kapital qoyuluşuna marağın səviyyəsi nəzərə alınır. Kredit stavkasını müəyyən edən həlledici amillərdən biri inflyasiya səviyyəsi olduğuna görə, bu göstəricilərin müqayisəsi sübut edir ki, kredit stavkaları rəsmi inflyasiya səviyyəsindən 3,5-4 dəfə yüksəkdir. 2010-cu ildə rəsmi statistika inflyasiyanı 5,7 faiz olduğunu göstərir. Kommersiya bankları çox sərt şərtlərlə kredit təklif edirlər: kredit stavkası çox hallarda 30%-ə çatır, qoyulan girovun 50 faizi səviyyəsində kredit verilir, girovun

əsasən iri şəhərlərdə, xüsusilə Bakıda olmasını tələb edirlər. Kredit stavkası isə orta hesabla 20-25 faizə çatmışdır. Azərbaycanda əsas kapitalla investisiya marağını yüksək olduğu bir şəraitdə bank kreditlərinin faizi mənfəət normasından yüksək olmuşdur. Bəzi kredit bir çox istehsal strukturunda əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun artımında maneəyə çevrilmiş və investisiyalara yönəldilən bank kreditləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə aşağı səviyyədədir. Bunun nəticəsidir ki, 2010-cü ildə kreditlərin 53 faizi ev təsərrüfatlarına, ticarət və xidmət sahələrinə verilmişdir. 2014-cü ilin əvvəlinə verilən kreditlərin 40 faizə qədəri istehlak kreditləridir (31, 06.03.2014). Bu da bankların iqtisadi maraqlarından, yəni az risklə qısa müddətdə yüksək gəlirə nail olmaqdan irəli gəlir, inkişaf etmiş ölkələrdə belə kreditlər 20 faizdən çox olmur. Kənd təsərrüfatı və emal sahələrinin payı cəmi 4,9 faiz, sənaye və istehsalın payı 7,6 faiz təşkil etmişdir (13, 2010, s.44). Sahibkarlıq subyekti kimi mənfəət götürmək bank fəaliyyətinin əsas məqsədi olsa da, banklar iqtisadi sektorların da mənafeini nəzərə almaqla, qərar qəbul etməlidirlər. Bundan başqa banklar kredit məbləğindən çox həcmdə girov qoyulmasını tələb edirlər. Tədqiqatçıların fikrincə, normal fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatda orta faiz dərəcəsi orta mənfəət normasından iki dəfə az olur (46, S.61). Məsələnin kökü ondan ibarətdir ki, mövcud qanunvericiliyə əsasən kredit və depozitlər üzrə faiz dərəcəsini kommersiya bankları özləri müstəqil müəyyən edirlər. 2004-cü ilin mart ayında qəbul edilmiş «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (Maddə 36.6) deyilir ki, hər bir bank müştərilərlə bağladığı müqavilədə xidmət şərtlərini, o cümlədən faiz dərəcələrini müəyyən etməkdə sərbəstdirlər. Kommersiya banklarının nizanmamə kapitalının minimum həddini artırmaq yolu ilə Mərkəzi Bank bankların iqtisadi islahatlarda rolunu gücləndirmək, onların fəaliyyətini investisiya baxımından cəlbədar etmək, iş təşviqatını təkmilləşdirmək, göstərilən xidmətlərin spektrini genişləndirmək istəyir. Lakin digər mütəxəssislər kimi, biz də hesab edirik ki, Mərkəzi Bankın fəaliyyətini tənzimləyən qanunların və pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. 2004-cü ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanununda deyildir ki, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyini, həmçinin bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir (Maddə 4). Qanunla qarşısına qoyulan, məqsədə uyğun olaraq, Mərkəzi Bank hər il üçün özünün pul siyasətinin əsas istiqamətlərini hazırlayır və təsdiq edir. Ona görə də hazırlanan sənəddə göstərilir ki, Mərkəzi Bank üçün pul siyasətinin əsas hədəfi inflyasiyadır. Mərkəzi Bank manatın revalvasiyası, uçot dərəcəsinin yüksəldilməsi, pul emissiyasının məhdudlaşdırılması, xarici valyutaların respublikadan çıxarılmasını daha da liberallaşdırması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə inflyasiyanı aşağı səviyyədə saxlamağı nəzər

də tutur. Ancaq Mərkəzi Bankın özü etiraf etmişdir ki, manatın revalvasiyası qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından önəmli deyil (31, 31.12.05). 2010-cu ildə Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə 2 dəfə dəyişdirmiş və bu, 2010- cu ilin sentyabrın əvvəlinə 2 faiz olmuşdur. 2008-ci ilin maliyyə böhranına qədər inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 5-7 faiz olmuşdur. 2012-ci ilin inflyasiya səviyyəsini (1,1 faiz), pul kütləsinin artım tempini (2011-ci ildə 32 faiz, 2012-ci il 25,5 faiz) və milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasının prioritetliyini nəzərə alaraq, 11 fevral 2013-cü il tarixdən Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinin 5 faizdən 4,75 faizə qədər azaltmışdır.

2012- ci ildə ölkənin tədiyyə balansında iri həcmli profisitinin mövcud olması ilə əlaqədar vülyuta bazarında təklifin tələbi üstələdiyi şəraitdə Mərkəzi Bank tərəfindən 1,5 milyard ABŞ dolları həcmində alışı yönümlü valyuta sterilizasiyası həyata keçirilmişdir. Məsələn, 2006-cı ildə Avropa Mərkəzi Bankı digər kommersiya banklarına kreditləri 3 faizlə vermişdir. ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sisteminin faiz dərəcələri isə 5,25 faiz olmuşdur (38, 06.10.2006). Mərkəzi Bank etiraf edir ki, indiki şəraitdə uçot dərəcəsinin ölkənin kredit bazasında rolu o qədər də təsirli deyil (31, 31.12.2005). Respublikada pul-kredit siyasətinin real sektorun ehtiyacları ilə uzlaşdırılması zəruridir. Çünki investisiyalarda əsas motiv mənfəət əldə etməkdir. Ancaq bu iş təkcə Mərkəzi Bankdan asılı deyil. Hər bir investor investisiyanın məqsəduyğunluğuna əmin olmaq üçün gələcəkdə yaratmaq istədiyi kapitalın mənfəətinə səviyyəsini araşdırır. Investisiyanın mənfəətlilik səviyyəsi bank faizi ilə müqayisə olunduqdan sonra investor qərar qəbul edir. Müsbət qərar qəbul etmək üçün investisiyanın mənfəətlilik səviyyəsi bank faizindən çox olmalıdır ki, sahibkar borc qaydasında götürdüyü pul vəsaitlərini həm vaxtında qaytara və həm də özü üçün gəlir əldə edə bilsin. Əgər investor öz vəsaiti hesabına investisiya edərsə, bu dəfə o, investisiyanın iqtisadi səmərəliliyini (mənfəət normasını) depozit faizi ilə müqayisə edir. Investisiyaların səmərəliliyi depozit faizindən az olarsa, investor investisiya barədə qərar qəbul etmir. Keyns nəzəriyyəsinə görə faiz dərəcəsinə istehsalın mövcud vəziyyəti deyil, pul bazanın müəyyən edici rolunu verir. Azərbaycanın pul bazasında yaradılan pul qıtlığı məhz faiz dərəcəsinin çox yüksək olmasını şərtləndirir. İndiki pul-kredit siyasətinin müsbət və mənfəət cəhətləri vardır. Bu siyasət bir tərəfdən inflyasiyanı stabil olaraq aşağı səviyyədə saxlamağa şərait yaradırsa, digər tərəfdən, iqtisadi inkişafın, xüsusilə qeyri-neft sənaye və aqrar sektorun investisiya təminatına, deməli, inkişafına mənfəət təsir göstərir. Beləliklə, bir tərəfdən faiz dərəcəsi 5%-ədir, digər tərəfdən real sektorun emal sənayesində və aqrar sahəsində gəlirlər azdır, yəni mənfəət norması aşağıdır. Bu iki amili nəzərə almaqla, elə qayda yaratmaq lazımdır ki, həm kreditlərin və həm də depozitə qoyulan sərbəst pulların hesabına daxili investisiyalar, xüsusilə sənayenin emal sektorunda və kənd təsərrüfatında

da əhəmiyyətli dərəcədə artım. «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanuna uyğun olaraq, Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini müəyyən edir (Maddə 31). Eyni zamanda qanunda (Maddə 35) nəzərdə tutulur ki, Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər. Qanunda nəzərdə tutulan bu müddəa mütərəqqi olsa da hələlik tətbiq olunmur. Ona görə də kredit təşkilatları, mərkəzləşdirilmiş resurslar da daxil olmaqla, bütün kredit resurslarını sonradan təsərrüfat subyektlərinə yüksək faiz dərəcəsi ilə satırlar. Kredit təşkilatlarının öz mənafeləri üçün sui istifadənin qarşısını almaq və mərkəzləşdirilmiş resurslardan milli mənafe üçün istifadəni təmin etmək məqsədi ilə düzgün olar ki, qanunda göstərilsin ki, mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarına kredit təşkilatları tərəfindən təyin edilən yeni faiz dərəcəsinə Mərkəzi Bank nəzarət edir və bu faiz dərəcəsi Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi faiz dərəcəsindən 1,5-2 faizdən çox ola bilməz. Bank-kredit təşkilatlarına faiz dərəcələrini sərbəst müəyyən etmək səlahiyyətlərinin verilməsi və faiz dərəcələrinə Mərkəzi Bankın məhdudiyət müəyyən etməməsi, pul qıtlığı və investisiyalara yüksək tələbat şəraitində ölkədə bahalı kredit bazarının formalaşmasının əsas səbəbləridir. Bu sərbəstlikdən istifadə edən banklar yüksək kredit faizləri müəyyən edirlər. Ölkə iqtisadiyyatının, milli sahibkarlığın davamlı və səmərəli inkişafı üçün investisiya təminatının yaradılması xatirinə Mərkəzi Bank qanunla ona verilmiş kredit faizlərinə məhdudiyət qoymaq səlahiyyətindən istifadə etməsi düzgün olardı. İnflyasiyanın səviyyəsi ilə yanaşı, mənfəət normasının da meyar götürməklə, bankların kredit faizi barədə hərəkətlərinə məhdudiyət qoyulması zəruridir. Maliyyə; bazarda faiz dərəcəsi tələb və təklifi tarazlaşdıran qiymət rolunu oynayır. Dövlət öz siyasəti ilə faiz dərəcəsini dəyişməklə iqtisadiyyatın maliyyə resurslarını, yəni depozit və kredit resurslarının investisiya məqsədləri üçün istifadə etməyə stimula yarada bilər.

Ölkədə faiz dərəcəsi yüksək olduqda onun aktivlərinə sahib olmaq daha cəlbədar olur, ölkənin xalis kapital axını aşağı düşür. Və əksinə də ola bilər. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanunda Mərkəzi Bankın üzərinə ancaq maliyyə xarakterli funksiyalar qoyulmuşdur (Maddə 5). İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini, mühüm iqtisadi problemlərin həlli üçün yerli özəl sektorda daxili investisiya qıtlığını və Mərkəzi Bankın mərkəzi idarəetmə sistemində statusunu nəzərə alaraq, qanunvericiliklə onun üzərinə iqtisadi artımı stimullaşdırılması, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi (ABŞ-da Federal Ehtiyat Sistemində olduğu kimi), dövlət məqsədlərinə nail olunmasına yardımçı olması (Yaponiya Bankı), məşğulluq sferasında siyasətin koordinasiyası (Mərkəzi Avropa Bankı), qiymətlərin sabitliyinin iqtisadi artımı zəmini kimi təmin edilməsi (Mərkəzi Avropa Bankı) kimi vəzifələrin də qoyulması zəruridir.

Diqqəti cəlb edən bir məsələ də odur ki, nisbətən aşağı faizlə kredit resursu verməsinə baxmayaraq, Mərkəzi Bank kommersiya banklarının sərbəst müəyyən etdikləri kredit faizinin aşağı düşməsinə təsir göstərə bilmir. Çünki Mərkəzi Bankın mərkəzləşdirilmiş kreditinin payı kommersiya banklarının kredit resurslarının cüzi bir hissəsini təşkil edir. Kommersiya banklarının kredit portfelində Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının mərkəzləşdirilmiş kreditlərinin xüsusi çəkisi cəmi 7 faizdir. Ona görə də faiz dərəcəsinin Mərkəzi Bank tərəfindən aşağı salınması kommersiya banklarının kredit faizinin azaldılmasına səbəb olmur. İnvestisiya məqsədi güdən kreditlərin az həcmdə olması bir də onunla izah olunur ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının kredit resursları adətən qısa müddətə (adətən, 180 günlük) verilir, banklar da həmin vəsaitləri özlərinin likvidliyini saxlamaq üçün ehtiyat kimi istifadə edirlər. Vacib odur ki, beynəlxalq praktikada olduğu kimi, kommersiya banklarının kredit faizlərinin dərəcəsi bütünlükdə, o cümlədən uzunmüddətli kreditlər üzrə faizlər dövlət tərəfindən tənzimlənsin. Kreditlərin rasionlaşdırılması nəzəriyyəsinə nəzərdə tutulur ki, investisiya- lann artım tempi eyni zamanda kreditin mümkünlüyündən, yəni kredit resurslarının həcmindən də asılıdır. Kommersiya kredit faizinin dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi, sərt pul-kredit siyasəti, yerli banklarla münasibətində himayədarlıq siyasəti və bu əsasda xarici bankların ölkənin maliyyə bazarına daxil olmasının məhdudlaşdırılması Azərbaycanın kredit bazasında ədalətli rəqabətin formalaşmasına imkan vermir. Bu da öz növbəsində kredit faizinin yüksək qalmasına maddi baza yaradır. Mərkəzi Bank xarici maliyyə qurumlarının yerli banklarla birgə fəaliyyət qurmasına üstünlük verir. Birgə banklar isə Azərbaycanın qanunvericiliyi əsasında fəaliyyət göstərdiklərinə görə kredit bazasına ciddi təsir edə bilmirlər. 2010-cu ildə Azərbaycanda 45 bank, o cümlədən 20 birgə və 2 xarici bankın filialı mövcud olmuşdur. Əv- vələ, bank sektorunun inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri onların aktivlərinin ÜDM nisbəti 2012-ci ildə Azərbaycanda 32 faiz təşkil etmişdir (36, 27.12.2013-07.01.2014). Mütəxəssislərin bəziləri bu göstəricinin 60-80 faiz olmasını məqbul hesab edirlər. İkincisi, xarici kapital 7 bankın nizamnamə kapitalının 50 faizindən 100 faizə qədərini, 11 bankın nizamnamə kapitalının 50 faizdən az olan hissəsini, 2 xarici bankın filialının nizamnamə kapitalının 100 faizini təşkil edir. Birgə bankların nizamnamə kapitalında xarici kapitalın xüsusi çəkisinin az olması onların idarəetmə strukturlarında xarici iştirakçıların həlledici səsə malik olmasına imkan vermir. 2009-cu ildə ölkənin bütün banklarının verdiyi kreditlərin 20,1 faizi birgə bankların, yalnız 4,6 faizi nizamnamə kapitalı 100 faiz xarici kapitaldan ibarət olan bankların («Milli İran Bankı» və Pakistan Milli Bankının filialları), 46,5 faizi dövlət banklarının payına düşmüşdür (15, №1, 2010, S.19). Mütəxəssislərin fikrincə, ABŞ və Avropa İttifaqı tələb edir ki, filiallar

xarici bankların qaydalanna uyğun fəaliyyət göstərsinlər. Ancaq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bu təklifi qəbul etmir. Məlumdur ki, xarici kapitalın milli bazara daxil olmasının həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır. Müsbət cəhətlərə kreditlərə görə faiz dərəcəsinin azalması, bank sistemində rəqabətin artmasını göstərmək olar. Digər tərəfdən xarici bank filiallarının fəaliyyətinə nəzarətin çətinləşməsi, xarici kapitalın Azərbaycanın bank sistemində təsir göstərməsi kimi meyillər gündəmə gələ bilər. Ancaq, bizim fikrimizcə, milli bank kapitalım müəyyən həcmdə saxlamaq və bank sistemində əsas rolunu xarici kredit təşkilatlarının oynamasına rol verməmək üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirməklə milli kapitalla xarici kapitalın arasında milli maraqlara uyğun olan proporsiya yaratmaq olar.

Kreditin təyinatı (investisiya, alqı-satqı, cari ödənişlər və s.) nəzərə alınmadan Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən vahid uçot dərəcəsi müəyyən edilir. Özü də uçot dərəcəsi ölkədəki mənfəət normasını nəzərə almadan müəyyən edilir. Kommersiya bankları isə, öz növbəsində, uzunmüddətli kreditlərə qısamüddətliyə nisbətən daha çox faiz dərəcəsi müəyyən edirlər ki, bu da investisiya kreditlərinə stimül yaratmır, ilbəl kredit təşkilatlarının resurs bazası əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənir.

Depozit və əmanətlə investisiya kimi istifadə olunmasındakı məhdudiyyətin bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, bu resursların yəni qədəri tələb olunanadək hesablarda saxlanılır və ona görə də bu resursların uzun müddətə investisiya məqsədi üçün vermək mümkün olmur. Kredit bazasında kommersiya bankları həlledici mövqeyə malikdirlər. Onlar öz mənafeələrinə uyğun ölkənin kredit bazarını idarə edirlər. Bu səbəbdən kredit bazasında dövlətin tənzimləyici rolunun gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya bankları mərkəzi bankın uçot dərəcəsinə 1-1,5 faiz bənd çox kredit faizi qoya bilməsinə hökumət icazə verir. Azərbaycanda bu nisbəti banklar özləri 1,5-2 dəfə yüksək müəyyən edirlər. Qanunvericilikdə dəyişiklik etməklə kommersiya banklarının bu hüququnu məhdudlaşdırmaq zəruridir. Kommersiya banklarının faiz dərəcələri ilə Mərkəzi Bankın faiz dərəcəsi arasındakı nisbət, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, dövlət tərəfindən normativ sənədlə müəyyən edilə bilər. Kredit dərəcələri onun təyinatından, mülkiyyət formasından və regiondan asılı olaraq, differensiyalı müəyyən edilə, regionların sosial-iqtisadi inkişafının investisiya təminatını yaxşılaşdırmağa bilər. Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərini Mərkəzi Bank özü hazırlayır, özü də təsdiq edir. Milli mənafe baxımından bu səlahiyyətləri Milli Məclisə vermək düzgün olardı. «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına tapşırıldı ki, ölkədə kreditlər üzrə formalaşmış illik faiz dərəcələrini aşağı sal

maq məqsədilə mərkəzləşdirilmiş kredit üçüncü dərəcəsinin azaldılması təmin etsin və onun gələcəkdə makroiqtisadi vəziyyətdən və inflyasiyanın səviyyəsindən asılı olaraq çevik tənzimlənməsini davam etsin. Düşünürük ki, bu sahədə problem mərkəzləşdirilmiş üçüncü dərəcəsinə aiddir. Əsas məsələ mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqdadır ki, kredit təklifi artınsın. Ancaq rəqabət şəraitində kommersiya bankları kreditlərə yüksək faiz dərəcəsi qoya bilməzlər. Mərkəzi bankın pul qıtlığı siyasətini həyata keçirdiyi və kommersiya banklarının kredit siyasətinin investisiyanı stimullaşdırmadığı bir şəraitdə məqsəduyğun olardı ki, kredit müəssisələri ilə real sektorun müəssisələrinin maddi marağını təmin edə bilən qurumlar və mexanizmlər yaradılsın. Belə qurumlardan biri maliyyə-sənaye qruplarının və ixtisaslaşdırılmış investisiya bankının yaradılması ola bilər. Maliyyə-sənaye qruplarının, holdinqlərin və digər iri istehsal birliklərinin yaradılması yeni iş yerlərinin açılmasına kömək edir, yeni texnika və texnologiya əsasında istehsalın yenidən qurulmasını sürətləndirirdi. Maliyyə-sənaye qrupu bankirlərlə istehsalçıların nəinki maddi marağını, eyni zamanda məsuliyyətini də bir məqsəd nəminə birləşdirirdi.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda Ölkə başçısı demişdir: “Hesab edirəm ki, vaxt gəlib çatıb ki, banklar iqtisadiyyatın real sektoruna daha çox maliyyə resursları ayırınsınlar” (31.06.02.2014).

5.8. Qiymətlərin (tariflərin) dövlət tənzimləməsi və nəzarəti

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət qiymətin tənzimləyici funksiyasından zaman-zaman istifadə edir. Maddi nemətin (mal, xidmət, iş) satılmasına və alınmasına ödənilən pulların miqdarını ifadə edən qiymət bazar iqtisadiyyatının indikatoru funksiyasını yerinə yetirərək, təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən vasitələrdəndir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə makroiqtisadi siyasətin ikinci əsas məqsədi qiymətlərin tənzimlənməsi və onların sabitliyinin təmin olunmasıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda təbii inhisar sahələrində dövlət tərəfindən 35 adda mal və xidmətlərin qiymətlərinin (tariflərinin) tənzimlənməsi həyata keçirilir. Qeyri-neft sənaye sahələrində və aqrar sektorda topdan və pərakəndə satış qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi apanıdır. Hətta konkret mal bazarda inhisar mövqə tutan sənaye müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulların (xidmətlərinin) qiymətləri də tənzimlənmir.

Bazar sistemində maddi-texniki, investisiya və əmək resurslarının sahələrarası bölüşdürülməsi prosesi məhz qiymətlərin aşağı və yuxarı olmasından asılı olaraq baş verir. Bundan başqa indiki iqtisadi sistemdə qiymətlərin tənzimlənməsi rəqabət mühitinin yaradılmasının mühüm amili

ola bilər. Bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətlərin dövlət tənzimləmə sistemi, demək olar ki, eynidir və qiymətlərin aşağı və yuxarı hədlərinin təyin edilməsinə əsaslanır. Qərbi Avropanın bütün ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının zamanətli qiymətləri mexanizmi fəaliyyət göstərir (83, s. 134-135). Nəzərə almaq vacibdir ki, qiymətlər investisiyaların stimullaşdırılmasının əsas amillərindən biridir. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi aqrar sektorun investisiya cəlb ediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər. Bu sektorla bağlı bir faktı diqqətə çatdırmaq istəyirəm. “Aqrar- lizinq” səhmdar cəmiyyəti təxminən 20 növ xidmət göstərir. Bu xidmətlərə tariflər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə razılaşdırma əsasında Tarif Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Fermerlər bu tariflərin yüksək olmasından şikayətlənirlər, aqrar texnikaya malik olan xüsusi adamların xidmətindən istifadə etməyə çalışırlar. Bu yolla bir hektar sahədən məhsul yığımı fermerlərə 30-35 faiz ucuz başa gəlir (53, 10.04.2010). Burada iki cəhəti qeyd etmək istəyirəm. Birincisi, tariflər təsdiq edilərkən mənfəət norması maya dəyərinin 50 faizi həcmində götürülür ki, bu da çox böyük rəqəmdir. İkincisi, tariflər təsdiq edilərkən bu xidmətlər bazardakı konyuktura nəzərə alınmalıdır. Tariflər təkcə səhmdar cəmiyyətinin mənafeini deyil, dövlət təşkilatı olmaqla, məhsul istehsalçılardan da mənafeini güdməlidir. Bu məsələ ilə bağlı hələ 2002-ci ildə «Azərbaycan» qəzetində «Keçid dövründə qiymət siyasəti iqtisadiyyatı inhisarsızlaşdırmağa kömək etməlidir» adlı məqalədə fikrimi bildirmişdim (31, 02.10.2002-ci il). ABŞ-ın, Fransanın, Yaponiyanın və Çinin bu barədə təcrübəsindən misallar gətirməklə, məqalədə deyilir: “bir zaman bir milyon ton pambıq istehsal edən ölkəmizdə indi heç 100 min ton yığılmır. Burada qiymət amilinin güclü təsiri mövcuddur. Ona görə də inhisarçılıq mövcud olduğu bazarda qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və onlara nəzarət edilməsi tələb olunur». Ancaq hal-hazırda Azərbaycanda qiymətlər (tariflər) bu funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etmir. Buna misal olaraq aqrar sektoru göstərmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi bu sahəyə investor marağını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır və, beləliklə, sahənin inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə texniki bitkilərin istehsalının azlığı, bizim fikrimizcə, bir neçə amillə şərtlənir. Satış qiymətlərinin istehsalçı üçün sərfəli olmaması, kənd yerlərində emal müəssisələrinin çatışmaması, kənd təsərrüfatı istehsalçılardan təşkilatlanma səviyyəsinin müasir tələblərə tam cavab verməməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə emal müəssisələri arasında iqtisadi-ticarət münasibətlərini tənzimləyən mexanizmlərin təkml olmaları və digər səbəblər bu qəbildəndir. İndi emal müəssisələri və topdansatış bazaları kimi regionlarda yaradılmış soyuducu ambarlar da qiymətləri dikətə edən tərəf kimi çıxış edir. Məsələn, pambığın ilkin emalı bazarda inhisarçı mövqə tutan alıcı müəssisə aşağı qiymət təklif edir.

inhisarçı firma bazarda qiyməti və digər alqı-satqı şərtlərim fermerlərə diktə edir. Belə bazarda istehsalçının marağı olmur ki, pambıq plantasiyasını genişləndirsin. Fermerin ilkin kapitalı olmadığına görə əkin və becərməyə lazım olan komponentləri müstəqil olaraq bazardan satın ala bilmir. İnhisarçı emal müəssisəsinin avansı hesabına fəaliyyət göstərən pambıqçılar mövsümün axırında nəinki gəlir əldə edə bilmirlər, hətta çox hallarda kreditora borclu qalırlar. Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ümumi dövlət əhəmiyyəti var. Bu tənzimlənmə həyata keçirilərkən məsələyə aqrar-sənaye, yanacaq-enerji, maşınqayırma və kimya komplekslərində məhsulların satış qiymətinin nəzərə alınması vacibdir.

Qiymət tək-cə resursların bölgüsünü, istehsalın stimullaşdırılmasını, rəqabət mühitinin formalaşdırılmasını yox, eyni zamanda, tələb və təklifin arasındakı tarazlığı təmin edən güclü vasitədir. Bazar sistemində taraz qiymət tələb və təklifin təsiri ilə müəyyənləşir. Taraz qiymət o qiymətdir ki, alıcılar həmin qiymətə malı ala bilərlər və almaq istəyirlər, satıcılar isə həmin qiymətə onu satmaq istəyirlər və satırlar. Bu halda bazarda nə defisit, nə də artıq mal olmur. Satıcılar daha çox mal təklif etməyə başlayırlar, istehlaka yeni satıcılar cəlb edilir. Belə dəyişikliklər bazarda daimi baş verir. Qiymətlərin əmələ gəlməsi probleminə dərinlən toxunmadan qeyd etmək istərdik ki, inhisarçılığın mövcud olduğu bazarda istehsalçıların qiymətləri ilə baza- nın formalaşdırdığı qiymət çox halda üst-üstə düşür. Qiymət istehsalçıya mənfəət təmin etməlidir ki, məhsul istehsalını genişləndirmək üçün o, tələb olunan vəsaitləri əldə edə bilsin. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı subyektləri az gəlirlə, bəzi hallarda zərərlə işləyirlər. Bir çox kənd təsərrüfatı subyektlərinin məhsullarının istehsalına çəkilən xərclər onun satışından daxil olan ümumi gəlirdən çox olur. 2010-cu ildə 2006-cı ilə nisbətən buğdanın, qarğı- dımın və üzümün istehsalçıların satış qiyməti 10-12 faiz aşağı düşmüş, arpanın qiyməti cəmi 5 faiz artmışdır. Bu dövrdə qida istehsalçıların satış qiyməti 1,8 dəfə, içki istehsalçıların qiyməti 1,4 dəfədən çox artmışdır. Məhsulları aqrar sektorda istifadə olunan tikinti materiallarının istehsalçı qiyməti 1,7 dəfə, hazır metal məhsulların istehsalçı qiyməti 1,9 dəfə, kimya sənayesində 1,6 dəfə yüksəlmişdir. Bu da iqtisadiyyatın aqrar sektorunda qiymət disproporsiyasıdır və investisiya təminatına mənfəət təsir edən amildir. Bu dövrdə sənaye sektorunda istehsalçıların qiymətləri 50 faiz artdığı halda, bitkiçilik məhsullarının qiymətləri 23 faiz artmışdır (cədvəl 5.12). Digər sahələrlə müqayisədə ən az qiymət artımı elektrik avadanlıqlarının istehsalında, toxuculuq sənayesində və mebel istehsalında baş vermişdir. 2003-cü ildən başlayaraq xam pambığın istehsalçı qiyməti artmağa başlamışdır. Pambığın istehsalçı qiyməti 2010-cu ildə 2006-cı ilə müqayisədə 25 faiz artmışdır ki, bu da, hər şeydən öncə, regionlarda toxuculuq sənayesinin inkişafı ilə pambığa tələbin yüksəlməsi və xarici bazar konyukturası ilə izah edilə bilər.

**Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının
qiymət indeksi (2Qlü<cu i! 2006‘Ci ilə nisbətən, faizlə)**

İstehsal sahələri	Artım
Sənaye, cəmi	150
Neft və qaz hasilatı	122
Metallurgiya sənayesi	88
Qida məhsulları, istehsalı	179
Maşın və avadanlıqların istehsalı	131
Tütün məmulatları istehsalı	155
Kimya sənayesi	157
Mebel istehsalı	110
Hazır mal məmulatlarının istehsalı	186
Toxuculuq sənayesi	116
Dəri və dəri məmulatlarının və ayaqqabıların istehsalı	138
Geyim istehsalı	134
Tikinti materiallarının istehsalı	174
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	110
İçki istehsalı	143
Buğda	91
Qarğıdalı	87
Arpa	105
Kartof	140
Xam pambıq	125
Üzüm	99
Kənd təsərrüfatı məhsulları, cəmi	129
Bitkiçilik məhsulları	123
Heyvandarlıq məhsulları	136

Mənbə: «Azərbaycanın statistik göstəriciləri», 2011, s.426-433 əsasında müəllif tərtib etmişdir. 2001-ci ildən sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi iqtisadi fəaliyyət növlərinə əsasən hesablanmışdır.

Qiymətlər istehsalçıların (mal göndərənlərin) maddi marağını təmin etməlidir. Əks halda, onlar ya istehsalın həcmi azaldırlar, ya da ixrac bazarları axtarı və daxildə qiymətlər düşməsinin əsas amili, bizim fikrimizcə, Azərbaycanın təsərrüfat subyektlərinin həmin məhsullara tələbatının az olması idi. İndi də toxuculuq sənayesi, dəri və dəri məmulatları istehsalında tələbat və satış qiyməti problemi var. Belə müəssisələr öz məhsullarını maya dəyərində, bəzi hallarda, ondan da aşağı qiymətə satmışlar. Son beş ildə yüngül sənaye sahələrində də istehsalçıların

qiymətləri xeyli artmışdır. Bu misalları sadalamaqda məqsəd qiymət siyasətinin iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasında böyük praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu göstərməkdir. Ancaq, nədənsə, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında çalışan həmkarların hesab edirlər ki, strateji əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları, istehsalçı qiymətlərinin, habelə istehlak bazasında bəzi mal (xidmət) qruplarının qiymətinin yuxarı və aşağı həddinin dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməsinin bazar iqtisadi sisteminin baza prinsiplərinə ziddir. Bu konsepsiyaları rəhbər tutan həmin şəxslər ancaq kreditin qiymətinin (faiz dərəcəsinin) yuxarı və aşağı həddinin müəyyən edilməsini Mərkəzi Bank haqqında qanunda nəzərdə tutulmasını məqbul saymışlar. Bizim fikri- mizcə, bu yanaşma ikili standartdan başqa bir şey deyil. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi bu fikrin yanlış olduğunu təsdiqləyir. Sevincirici haldır ki, 2015-ci ilin əvvəlində “Dərman vasitələri haqqında” ölkə qanununa dəyişiklik əsasında Nazirlər Kabineti tərəfindən hazırlanan qaydalara uyğun olaraq dərmanların qiymətlərini Tarif Şurası təyin edir (31, 03.03.2015). Qiymətlərin tənzimlənməsi barədə dünya təcrübəsini öyrənmək və onu nəzərə almaq zəruridir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsinə dövlət xüsusi fikir verir. Yaranmış iqtisadi və təsərrüfat şəraitinin vəziyyətindən asılı olaraq, qiymətlər dövlət və təsərrüfat subyektləri tərəfindən tənzimlənilir. Məsələn, XX əsrin otuzuncu illərində ABŞ-ın prezidenti F.Ruzveltin ilk fərmanlarından biri kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin tənzimlənməsinə aid olmuşdur. O dövrdə ölkədə tələbatdan artıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edildiyinə görə, onların bazar qiyməti çox aşağı idi və bu səbəbdən də fermerlər kütləvi surətdə müflisləşirdilər. Bunun qarşısını almaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətinin aşağı həddi prezident fərmanı ilə təsdiq edildi. Təsbit olunmuş qiymətdən aşağı səviyyədə mala qiymət qoyula bilməzdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətini yüksək səviyyədə saxlamaq üçün fermerlərə əkilmiş hər hektar torpağa görə dövlət tərəfindən kompensasiya və mükafat verilir. Hətta fermerlər əkilmiş sahələri məhv edirdilər. Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını azaltmaq üçün fermerləri iqtisadi cəhətdən maraqlandırdılar. 1933-cü ildə bütün əkin sahələrinin dördü biri məhv edildi, 6 milyon donuz öldürüldü. O dövrdəki ABŞ-ın prezidenti Franklin Ruzveltin iqtisadi inkişaf konsepsiyasını həyata keçirmək üçün hökumət şüurlu olaraq qiymətlərin artımını siyasətini həyata keçirirdi. Dollanın devalvasiyası üzrə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilirdi. Milli valyutam qiymətsizləşdirmək üçün əhəli-dən bazar qiymətindən yüksək qiymətə böyük həcmdə qızıl məmulatlarının alınması həyata keçirildi. Lakin qiymətlərin artımı müəyyən hədd daxilində tənzimlənilirdi. Həmin dövrdə qiymətlərin illik artımı 10 faizdən az olmuşdur. F.Ruzvelt məcburiyyət qarşısında qalıb büdcə kəsirinə əl atmışdır. Ölkəni sosial partlayış həddinə çatdırmış kütləvi işsizliklə müba

rizə aparmaq məqsədi ilə o, bu addımı atmışdır. ABŞ-da 1980-1983-cü illərdə də inflyasiya prosesinin ləngidilməsi işsizlik normasının ikinci dünya müharibəsindən sonra müşahidə olunan ən yüksək səviyyəsinə gətirib çıxarmışdır. 60-70-ci illərdə ABŞ-da «Vidansız ticarət təcrübəsi haqqında» qanun qəbul edildi. Bu qanunla iri topdan və pərakəndə satış müəssisələrinə mallan maya dəyərindən aşağı qiymətə satmaq qadağan olundu. Məqsəd xırda topdan və pərakəndə satış müəssisələrinin mənafeyini müdafiə etmək idi. 1958-ci ildə ABŞ-da «Avtomobilər barədə informasiyanın elan edilməsi haqqında» qanun qəbul edildi. Qanunda deyilirdi ki, avtomobil zavodları hər bir maşının qabaq şüşəsinə istehsalçının məsləhət gördüyü pərakəndə satış qiymətini, xüsusi sifarişlə göndərilən avadanlığın qiymətini və avtomobilin daşınmasına dilerin çəkdiyi xərcləri əks etdirən elan yapışdırırdı. Həmin ildə ABŞ-da «Qiymətlərin dələduzcasına yüksəldilməsinin qarşısının alınması üzrə rəhbər göstərişlər» adlı Federal qanun qəbul edilmişdir. 70-ci illərin ortalarında Böyük Britaniyada parlament ölkənin aparıcı muzeylərində giriş haqqı qoyulması barədə qanun qəbul etmişdir. Çoxsaylı ölkələrdə, xüsusilə güclü sosial siyasət aparan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq mallarının qiymətinin yuxarı və ya aşağı həddini dövlət müəyyən edir. Qiymətin aşağı həddi malların maya dəyərindən aşağı qiymətə satılmasına qadağa qoyulması ilə məhdudlaşdırılır. Məsələn, ABŞ-da çox hallarda ərzaq malları, xüsusi ilə buğda və qarğıdalıya dövlət tərəfindən yüksək qiymət müəyyən edilir. Belə qiymətlərə satılmayan ərzaq mallarını ABŞ hökuməti fermerlərdən dövlət büdcəsinin hesabına satın alır və sonradan ixrac edir. Bu da fermerlərin çox zərərə düşməsinin və müflisləşməsinin qarşısını alır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehlak qiymətlərinin (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İsveçrə və s.) 20 faizə qədər dövlət tərəfindən tənzimlənir. Fransada kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri, qaz, elektrik enerjisi, nəqliyyat xidmətləri tarifləri dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənir, digər inhisarçılıq məhsullarının qiymətinə dövlət nəzarət edir. Fransada mənzil icarədarlarının hər beş nəfərindən biri öz gəlirlərinin 40 faizini icarə haqqına sərf edirlər. Bununla əlaqədar olaraq bir çox şəhərlərin mərkəzləri baş nazirə müraciət edərək, mənzillərə icarə haqqının məhdudlaşdırılması barədə məsələ qaldırılmışlar. Bu ölkədə “Ölçətan mənzil və yeniləşdirilmiş şəhərsalma haqqında” qanuna əsasən əhalisi 50 mindən çox olan hər bir şəhərdə icarə haqqına nəzarət edilə və məhdudlaşdırıla bilər (53, 25.10.2014). Yaponiyada dəyünün, buğdanın, ət və süd məhsullarının qiymətlərini, dəmir yolu tariflərini, su və istilik təchizatı, elektrik enerjisi, qaz, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin tariflərini dövlət tənzimləyir. Çin bazar qiymətlərinə 15 ü ərzində keçmişdir. Hal-hazırda bu ölkədə üç səviyyəli qiymət sistemi mövcuddur: təsbit edilmiş (qəti müəyyən edilmiş) dövlət qiymətləri, aşağı və yuxarı hədləri müəyyən edilən qiymətlər və bazar qiymətləri. Bu ölkədə islahatların strategiyası ba

zar qiymətlərinin fəaliyyət sferasını tədricən genişləndirməkdən və dövlət qiymətlərini azaltmaqdan ibarətdir. Topdansatış və pərakəndə satış qiymətlərinə əlavələr dövlət tərəfindən təsdiq edilir. Keçmiş SSRİ-nin Mərkəzi Asiya respublikalarında pambığın, taxılın və digər vacib kənd təsərrüfatı məhsullarının satılma qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir. Rusiya Federasiyasında qiymətlərin liberallaşdırılması (dövlətin tənzimləyici rolunun azalması) nəticəsində 1998-ci ilin ortalarında onların 90 faizi sərbəst formalaşmışdır. Bu da həmin ölkədə yüksək inflyasiyaya səbəb olmuşdur. Sonrakı illərdə Rusiya hökuməti müəyyən qrup məhsul və xidmətlərin rentabellik norması əsasında qiymət üzərində dövlət məhdudiyəti müəyyən etmişdir.

Azərbaycanda dövlət qiymət intizamına riayət olunmasına nəzarətin təmin edilməsi 1990-cı ildə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmış vergi xidmətinə həvalə edilmişdir. Sonradan bu funksiya 1991-ci ildə yaradılmış Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinə həvalə edilmişdir (31, 04.02.2014). İndi bu funksiya İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Təbii inhisar sektorlarında dövlət tənzimlənməsinin indiyə qədər saxlanılması iqtisadi inkişaf üçün böyük müsbət təsiri var. Ancaq Azərbaycan bazasında çox məhsul və xitətlər üzrə adi (fiskal) inhisarçı müəssisələr mövcuddur. Onların məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətlərinin tənzimlənməsi və onlara dövlət tərəfindən nəzarətin edilməsi müəyyən dövr ərzində zəruridir. Məsələn, 2003-cü ilin ortalarından Azərbaycanda sementin pərakəndə satış qiyməti gözlənilmədən 1,3 dəfəyə qədər 3^{\wedge} əlmışdir. O zamanki İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin araşdırmaları göstərmişdir ki, «Qaradağ sement» səhmdar cəmiyyəti sement bazasında inhisarçı mövqeyindən sui-istifadə etməklə, həmin dövrdə istehsalın aylıq həcmi 112 min tondan 74 min tona qədər azaltmışdır. Halbuki, ölkənin sement məhsuluna aylıq tələbatı təxminən 150-160 min ton olmuşdur (31, 17.08.2003). Bundan başqa, distributerlərdə olan hesab-fakturalarda sementin pərakəndə qiymətinin real satış qiymətindən xeyli aşağı göstərilməsi halları da aşkarlanmışdır. 2011-ci ilin avqust ayında bazarlarda ətin pərakəndə satış qiymətləri birdən bir əvvəlki aya nisbətən 6 faizə qədər yüksəlmişdir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndələri ölkədə milyonlarla mal-qara, qoyunkeçi, onlarla quşçuluq təsərrüfatı olduğuna istinad edərək ətin bahalaşmasını inhisarçılıqla, süni surətdə artırımla izah etdilər. Aydın oldu ki, ölkədəki milyonlarla baş malqaranın çox böyük hissəsi azsaylı bir dəstənin əlindədir, heyvandarlığın inkişafında mühüm şərt sayılan yaylaqların əksəriyyəti yenə həmin dəstə tərəfindən özəlləşdirilmişdir. Belə şəraitdə ətin qiymətinin liberal bazar iqtisadiyyatının qayda- lanna uyğun tənzimlənməsi mümkün deyil. Ona görə də əsas baza istehlak məhsulları üzrə pərakəndə satış qiymətlərinin dövlət tərəfindən indiki mərhələdə tənzimlənməsi zəruridir. Ekspertlərin fikrincə, mühüm ərzaq məhsullarının, o cümlədən ətin qiymətinin bahalaşmasının bir səbəbi də ölkədə

«Ticarət haqqında» qanunun indiyəcən qəbul olunmamasıdır. 2005-ci ildən bu qanun layihəsi müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunaraq qəbul ediləcəyi günü gözləyir. Bir çox ölkələrdə qiymət siyasəti həm də sözügedən analogi qanunla həyata keçirilir. Məsələn, istehsalçıya məhsulunun qiymətinin üzərinə maya dəyərindən 20-25 faizdən çox əlavə etmək qadağan olunur. Azərbaycanda isə bu əlavəni faizlə yox, dəfələrlə edirlər. Ölkədə ədalətli rəqabətin olub-olmaması və inhisarçılığın səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də topdan və pərakəndə satış qiymətlərinin dəyişmə meyilləridir. 2011-ci ilin 5 ayı ərzində ərzaq məhsullarının qiyməti 12,7 faiz artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev etiraf etmişdir: «... Ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların qiyməti bəzi hallarda əsassız və süni şəkildə artırılır... Kim bunu edir? ... Burada sırf inhisarçılıq, istehsal sahəsində inhisarçılıq vardır. Buna dünyada «Kartel sövdələşməsi» deyirlər. Bu, sırf «Kartel sövdələşməsi»nin təzahürüdür» (31, 01.07.2011). Başqa sözlə inhisarçılar istehlak bazasında qiymətləri diktə edirlər. Azad rəqabət olmayan yerdə isə qiymətləri bazar iqtisadiyyatının toxunulmaz qanunu sayılan tələb-təklif yox, inhisarçı müəyyən edir. Dövlət rəsmi mətbuatının informasiyasından məlum olmuşdur ki, 2011-ci ildə Azərbaycanda sümüklü ət ABŞ kimi ölkədə satılan sümüksüz ətdən (ümumiyyətlə, Avropada, ABŞ və digər ölkələrdə əhəliyə sümüklü ət təklif olunmur) baha olmuşdur. Yerli kərə yağının pərakəndə satış qiyməti idxal yağlarının qiymətinə ya bərabərdir, ya da onlardan yüksəkdir. Yeni Zenlandiyadan, Avstraliyadan, Almaniyadan, Rusiyadan gətirilən kərə yağlarının bahalıqma haradasa bəraət qazandumaq mümkündürsə, yerli məhsulların hətta onlardan yuxarı qiymətə təklif olunması anlaşılmır. Əslində, heyvandarlığın tələb olunan səviyyədə inkişaf etdiyi, son illər onlarla müasir süd emalı müəssisəsinin istifadəyə verildiyi ölkəyə yaxın-uzaq yerlərdən kərə yağının kvotasız idxal olunması sınıfın özü qeyri-normal haldır. Qiymətlərin inhisarda saxlanılması şəraitində onların tələb-təklif əsasında müəyyənləşdiyini iddia etmək mümkün deyil. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük sistemi də bir qrup inhisarçılardan öhtəsinə buraxılıb. Turizm sektorunda da qiymətlər xarici ölkələrlə müqayisədə çox yüksək olaraq qalır. Hökumət başçılarının şifahi tapşırıqlarına və xəbərdarlığına da əməl edilmir. Bütün bunlar dövlətin nəzarət və tənzimləyici funksiyalarının həyata keçirilməsinin institusional bazasındakı boşluqların nəticəsidir. İndiki, mərhələdə Azərbaycanda sahə və məhsul çeşidləri səviyyəsində müasir tələblərə cavab verən rəqabət mühiti hələ də formalaşmayıb. Əsas məsələ yerli istehsalçılara öz məhsullarına aqrar bazara çıxarmaq üçün maksimum imkanı yaradılması, rəqabətə mane olan açıq və gizli təzyiqlərin aradan götürülməsidir. Belə şəraitdə rəqabət mühiti formalaşar və orta bazar qiymətləri yaranar. Bu istiqamətdə Bakı şəhərinin Nəsimi rayonunda atılmış addım təqdirə layiq olmaqla, qısa zamanda məqsədəniyyətinə nail olmağına

sübut etmişdir. 2008-ci ildə rayonda yaradılmış kəndli yarmarkası istehsalçılarla müqavilə bağlayır, malları satmaq üçün onlara hər cür şərait yaradırlar. Bunun nəticəsidir ki, daimi fəaliyyət göstərən həmin yarmarkada kənd təsərrüfatı və digər ərzaq məhsullarının pərakəndə satış qiyməti 1,5-2 dəfə aşağıdır. Diqqət yetirməli cəhət birdə ondadır ki, həmin yarmarkada öz məhsulunu satmaq istəyən istehsalçıların sayı ilbəil artır. Bəzi mütəxəssislər mətbuatda çıxışlarında Dünya İqtisadi Forumunun qiymətləndirməsinə istinad edərək Azərbaycanda müasir standartlara uyğun olan rəqabət mühitinin olmasını iddia edirlər. Həmin insanların diqqətinə çatdırmaq ki, Dünya İqtisadi Forumunun qiymətləndirilməsi bütünlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinə aiddir. Bu yanaşmada makroiqtisadi göstəricilər, valyuta ehtiyatı və digərləri nəzərə alınır. İndi ən vacib problem sahələrin, müəssisələrin və məhsul növləri və çeşidlərinin səviyyəsində rəqabət mühitinin formalaşdırılmasıdır. Bu da bilavasitə dövlətin funksiyasına daxildir. Məlumat üçün qeyd edək ki, Dünya İqtisadi Forumunun yeni hesabatında ölkələrin rəqabətə davamlılığı reytingində Azərbaycan 142 ölkə arasında 55-ci yeri tutur. Bu, MDB-də ən yüksək göstəricidir. «The Global Competitiveness Report 2011- 2012» hesabatında Azərbaycan üçün rəqabətə davamlılığın indeksi 4,31 təşkil edib. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, 2010-2011-ci illərin reytinglərinə əsasən, Azərbaycan 139 ölkə arasında 57-ci yeri sahib olmuşdu. Şəhər və rayon mərkəzlərində yerləşən və kənd təsərrüfatı məhsulları satılan bazarlarda ümumi xarakter daşıyan bir xüsusiyyət də həmin bazara bilavasitə məhsul istehsalçıları sərbəst daxil ola bilməməsidir. Bəzən özlərinə daimi iş yeri etmiş möhtəkir şəxslər müxtəlif vasitələrlə istehsalçıların bazara buraxılmamasına nail idirlər və məhsulu onu yetişdirənlərdən çox ucuz qiymətə, necə deyirlər dəyər-dəyməzinə almaqla, 3-5 dəfə yüksək qiymətə satırlar. Daimi və kütləvi xarakter daşıyan bu cür vəziyyət müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən tənzimlənmir. «Azərbaycan» qəzetinin 2009-cu il 8 dekabr tarixli sayında dərc edilmiş «İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış» adlı məqaləsində Prezident Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyev vurğulamışdır ki, daxili bazarda qiymətlərin formalaşması elmi cəhətdən əsaslandırılmayıdır. Bu rəqərdən olan mövzulardan biri də istehlak bazasının problemləri ilə bağlıdır. Müxtəlif ticarət köşklərində, bazarlarda, yarmarkalarda və özəl müəssisələrdə qiymətlərin bəzən reallıqdan uzaq olması, qədərsiz şişirdilməsi ilə bağlı problemləri vardır. Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafı yekunlarına və 2011-ci ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasdakı yekun nitqində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu mövzuya bir daha toxunaraq, istehlak bazarında hansı istiqamətlərə nəzarətin diqqət mərkəzində saxlanılmasını vacibliyini bir daha vurğuladı: «Biz xüsusilə istehlak bazasına nəzarətimizi gücləndirməliyik... Qiymətlərin süni şəkildə

şişirdilməsinə yol verməməliyik, azad rəqabəti təmin etməliyik, inhisarçılıq meyillərinin qarşısını almalıyıq». Bu nəzarət istehlak bazarmda dönüş yaratmağa, şəhərdə alıcılann tələblərini ödəməyə xidmət və həmçinin fermerlərin-kiçik sahibkarların maraqlarını sistemli şəkildə müdafiə etmirsə, deməli, onların həyata keçirilmə mexanizmi yenidən düşünülməli, fərqli qaydada həyata keçirilməlidir. Bu məsələ kiçik sahibkarlığın inkişafı ilə sıxı surətdə əlaqəlidir.

Azərbaycanda istehlak bazarmın ümumi problemlərinin kompleks hələmin vacibliyi gündəmə gəlir. Birincisi, kəndli qapısında malı satmaqda çətinlik çəkir, şəhərli isə qiymətlərin bahalığından gileylənir. Həqiqətən də bazardakı malla bostanda və bağda satılan məhsulun arasındakı qiymət fərq kosmikdir, yəni heç bir məntiqə sığmır. Məsələn, Qubada fermerin alması evində çürüyür, yeşiyini, təxminən 25 kq meyvəni 5 manata sata bilmir, Bakıda isə payız aylarında kilosu 50 qəpikdən aşağı alma olmur. Məsələnin həllində onu da nəzərə almaq lazımdır ki, 30 il bundan əvvəlkin kolxozçusunun cəmi 20-25 sot torpağı olurdu, o öz yerini əkirdi, becərirdi, məhsulunu da dərib istədiyi vaxt kolxoz bazarlarına çıxarırdı. Və bu bazarlara da ciddi nəzarət edilərdi. Amma torpaqlar özəlləşdirildikdən sonra hər kəndli ailəsinə düşən pay torpaqlar artaraq bir neçə hektara çatdı. Kəndli fermerə, sahibkara çevrildi və işlərini vaxtında görmək üçün fəhlə saxlamaq məcburiyyətində qaldı. Bu gün Azərbaycan kəndlisi, günlərlə gəlib Bakı yarmarka- larında qalarsa, torpağın kim becərər? O, il boyu işinin üstündə olmalıdır. Bağ-bostanla bazar arasındakı qiymət fərqi həm fermer, həm də şəhərli üçün qəbul edilən çərçivələrdə tənzimlənməsi bu gün kənd təsərrüfatı malla- nın qiymətini ciddi aşağı sala bilər, bazarlarda ucuzluq yaranar, manatın da nüfuzu güclənər, kəndli də malını rahat satar.

i

Mal və xidmət bazarmda nizam-intizam yaratmaq üçün bütünlükdə qiymət siyasətinin, yəni tənzimlənen qiymətlər də daxil olmaqla, ümumi istiqamətləri və məqsədi formalaşdırılmalı, tənzimlənen qiymətlərin və tariflərin siyahısı və tətbiq dairəsi, qiymətqoymanın prinsipləri və metodları müəyyən edilməlidir. Qiymətməhləgəlmənin və qiymətlərin (tariflərin) tətbiqinə nəzarətin təşkili qiymət siyasətində əks etdirilməlidir. Bəzi hallarda satıcılar qiymətlərini rəqiblərlə əvvəlcədən məsləhətləşmələr aparmaqla müəyyən edirlər. Bu da antiinhisar barədə qanunvericiliyə ziddir. Bu hərəkətə münasibət qiymət konsepsiyasında göstərilməli və yolverilməməsi mexanizmi hazırlanmalıdır. Azərbaycan Respublikasının vahid qiymət siyasəti həm dövlətin, həm də təsərrüfat subyektlərinin öz səlahiyyətləri daxilində hazırladıqları və həyata keçirdikləri qiymət siyasətindən ibarət olmalıdır. Sahəvi xüsusiyyətlərindən və profilindən asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektləri qiymətqoyma subyekti olmalıdır. Bu məqsədlə qiymət siyasətini nəinki təkcə dövlət, həm də təsərrüfat subyektləri formalaşdırılmalıdırlar. Tə-

sərriifat subyektlərinin marketinq xidməti ilə məşğul olan qurumları qiymət siyasətini hazırlamalı və onun həyata keçirilməsini təmin etməlidirlər. Hər bir şirkət, korporasiya, səhmdar cəmiyyəti və digər təsərrüfat subyektləri dövlətin qiymət siyasətinə uyğun və onun çərçivəsində özlərinin qiymət strategiyasını formalaşdırmalı, qiymət qoyma metodunu seçməli, qiyməti müəyyən etməlidir. Təsərrüfat subyektləri qiymət qoyma üsullarının seçilməsində sərbəst olmalıdırlar. Ancaq bu seçim dövlət tərəfindən müəyyən edilən üsullara, qaydalara və prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Rəqabət Məcəlləsi əmtəə (xidmət) və maliyyə bazasında eyni bir rəqabət mühiti yaratmalıdır ki, cəmiyyətdə elmi-texniki məhsula tələbatın artmasında dönüş yaratsın. Belə mühitin formalaşmasında həlledici rol qiymət-əmələgəlməsinə məxsusdur. Hazırda təsərrüfat subyektləri məhsulları (xidmətləri), təbii inhisarlar istina olmaqla, istənilən qiymətə sata bilirlər. Ona görə də onlar istehsal xərclərini aşağı salmaq üçün elmi-texniki məhsulların tətbiqində, innovasiyalara maliyyə vəsaiti ayırmaqda heç də həmişə maraqlı deyillər. Bu çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün indiki mərhələdə əmtəə bazasında, xüsusilə istehlak bazarında qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin və nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bunun üçün rentabellik göstəricisindən istifadə edilməsini tövsiyyə edərdik. MDB ölkələrində qiymətləri tənzimləmək üçün bu göstəricidən istifadə edilir. Bizim fikrimizcə, rəqabət haqqında qanunvericilik aktında göstərilə bilər ki, «istehsalçıya məhsulun qiymətini müəyyən edərkən maya dəyərinin üzərinə 15-20 faizdən çox mənfəət norması əlavə etmək qadağandır». Bu müddə- mən rəqabət haqqında qanunvericiliyə daxil edilməsi imkan verir ki, monitorinq zəmanəti yüksək inhisar qiymətini müəyyən etmək mümkün olsun. Bunlarla yanaşı «Ticarət fəaliyyəti haqqında» qanunun da qəbul edilməsi ölkə ərazisində ticarətlə bağlı nizam-intizamı möhkəmləndirər, rəqabət mühitini yüksəldər, şəffaf bir sistem yaradılar.

Qiymətlərin aşağı və yuxarı olmasından asılı olaraq, maddi-texniki, investisiya və əmək resurslarının sahələrarası bölüşdürülməsi prosesi baş verir.

2006-cı ildə bəzi dünya ölkələrinin makroiqtisadi göstəriciləri

Ölkələrin adı	Göstəricilər							Gəlirlilik səviyyə
	ÜDM milyard dol.	ÜMG (alıcılıq qabiliyyətinin pariteti) milyard dol.	Alıcılıq qabiliyyətinin paritetinə görə adambaşına ÜMG dol.	Dövlət büdcəsinin gəliri, ÜDM-ə, faizlə	Yüksək texnoloji məhsul ixracı (əməli sənayesinin ixracına görə) %	Əhalisi, mln nəfər		
I. Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri	2499	4509	9791	31,5	9	461	Qrup üzrə orta səviyyə	
Azərbaycan	19,9	46,0	5430	20,6	2	8,5	Orta səviyyədən aşağı	
Albaniya	9,1	19,0	6000	23,6	13	3,2	-----	
Ermənistan	6,4	15	4950	18,8	1	3,0	-----	
Belarusiya	36,9	94,0	9700	36,0	3	9,7	-----	
Bolqarıstan	31,5	79,0	10270	36,8	6	7,7	Orta səviyyədən yüksək	
Macarıstan	113	171	16970	35,8	24	10	Orta səviyyədən yüksək	
Gürcüstan	7,7	17,2	3880	22,5	16	4,4	Orta səviyyədən aşağı	
Qazaxıstan	81	133	8700	16,8	21	15	Orta səviyyədən yüksək	
Qırğızıstan	2,8	9,3	1790	18,5	3	5,2	Aşağı gəlirli	
Latviya	20,1	34	14840	27	7	2,3	Orta səviyyədən yüksək	
Litva	30	49,4	14550	29	8	3,4	-----	
Moldaviya	3,4	10,0	2660	33,8	5	3,8	Orta səviyyədən aşağı	
Polşa	339	543,0	14250	32,2	4	38	Orta səviyyədən yüksək	
Rusiya	987	1815,0	12740	28,8	9	143	-----	
Türkiyə	403	614	8410	32,9		73	-----	
Özbəkistan	170	58	2190			27	Aşağı gəlirli	
Ukrayna	107	286	6110	36,6	3	47	Orta səviyyədən aşağı	
Estoniya	16	24	18090	31,8	13	1,3	Yüksək gəlirli	
II. Yüksək gəlirli ölkələr, o cümlədən:	36795	36005	34933	27,2	21	1031	Qrup üzrə orta səviyyə	
III. İnkişaf etmiş ölkələr, İngiltərə	113	171	16970	35,8	24	10	Yüksək gəlirli	
Avstriya	322	298	36040	39,8	13	8,3	Yüksək gəlirli	
Almaniya	2897	2692	32680	28,9	17	82	-----	
Danimarka	275	197	36190	36	20	5,4	-----	
ABŞ	13164	13197	44070	19,3	30	299	-----	
Fransa	2248	1975	32240	43	21	61	-----	
Yaponiya	4368	4196	32840		22	128	-----	
IV. Avro zonası ölkələri	10636	9874	31818	35,5	16	317	-----	

Mənbə: «Страны и регионы, 2008», Статистический справочник Всемирного Банка, издательство «Вест Мир», Москва, 2009), əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Ölkələrin gəlirlilik səviyyəsi Dünya Bankının meyarı əsasında müəllif tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Əlavə 1.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi”;
2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfləri”, 2010-2015;
3. “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”;
4. “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”;
5. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”;
6. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”;
7. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının aili təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”;
8. “2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiya”;
9. “Azərbaycan Respublikası regionlarının “2009-2013-cü illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”;
10. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”;
11. “Azərbaycan Respublikası regionlarının “2004-2008-ci illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”;
12. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”;
13. «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının, illik hesabatları, 2010-2012;
14. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” qanun;
15. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statbülleten”;
16. Kərimli İ.A., “İqtisad elmi: aktual problemlər”, 2013, Bakı, 375 s.;
17. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi”;
18. “Büdcə sistemi haqqında” qanun;
19. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanun;
20. “Yaşayış minimumu haqqında” qanun;
21. “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” qanun;
22. “Azərbaycanın Milli Hesabları”, Dövlətstatkom, 2007-2013;
23. “Əmək bazası”, Dövlətstatkom, 2010-2014;
24. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Dövlətstatkom, 2010-2014;
25. “Azərbaycanın xarici ticarəti” Dövlətstatkom, 2010-2013;
26. “Azərbaycanda tikinti”, Dövlətstatkom, 2010-2014;
27. “Azərbaycan rəqəmlərdə”, Dövlətstatkom, 2010-2014;
28. “Azərbaycanın regionları, Dövlətstatkom, 2006-2014;
29. “Azərbaycanın sənayesi”, Dövlətstatkom, 2010-2014;
30. “Müstəqil Azərbaycan-20 il”, Dövlətstatkom, 2011;

31. «Azərbaycan» qəzeti, 2000-2014;
32. Mehdiyev P.Ə., “İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstindən baxış”, «Azərbaycan» qəzetinin nəşri, 2010, Bakı, 409 s.;
33. Mehdiyev P.Ə., «İnkişafın Azərbaycan modeli», «Azərbaycan» qəzetinin nəşri, 2010, Bakı;
34. Səmədzadə Z.Ə., “XXI əsr: Azərbaycan iqtisadiyyatı haqqında düşüncələr”, “İqtisadiyyat” qəzeti, 22-27.12.2000;
35. «Respublika» qəzeti, 2001-2013;
36. “İqtisadiyyat” qəzeti, 2012-2015;
37. “İqtisadiyyat və audit” jurnalı, 2002;
38. “525-ci qəzet”;
39. “Инвестиции и инновации в России: проблемы в начале XXI века”, Москва, 2001;
40. Hüseynov T.H., “Azərbaycanda investisiyalar: gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq”, “Elm”, 2009, Bakı;
41. Quliyev C.B., “Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosial-iqtisadi amillər”, “Avropa”, Bakı, 233 s.;
42. “Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması problemləri” müəlliflər kollektivi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Avropa”, Bakı, 2010, 184 s.;
43. Qasimov F. və başqaları, “Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi”, “Elm və təhsil”, Bakı, 20.13, 676 s.;
44. Nuriyev Ə., “Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları”, “Avropa”, Bakı, 2013, 417 s.;
45. “Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər”, II hissə, Dövləstatkom, 2003;

Rus dilində

46. Anaşkin A.K., «Механизм стабилизации национальных финансов», 2002, Москва;
47. Алескеров А.К., “Экономические реформы и социально-экономические сдвиги Азербайджане”, монография “Социально-экономические проблемы переходного периода”, 2000, Москва;
48. Базылев Н.И. и др., “Экономическая теория”, “Современная школа”, Минск, 2010;
49. Баскакова М., “Японская экономическая модель”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2004, №1, Москва;
50. Бергер Я., “Китайская модель развития”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, “Наука”, 2009, №9, Москва;
51. Василевский Э., “Структурные сдвиги, динамика и эффективность роста экономики США до 2020 г.”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, “Наука”, 2006, №9, Москва;

52. Воронов К., “Северная Европа к 2030 году: контуры и алгоритмы развития”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2011, №2;
53. Газета “Эхо”, 2007-2015;
54. Газета “Зеркало”, 2001;
55. Газета “Известия” 1991;
56. Газета “Экономика и жизнь”, 1994, феврал, №28;
57. “Экономика” учебник, “Юрист”, под редакцией А.С.Булатова, 2002, Москва;
58. “Экономическая теория”, “Российская экономическая Академия им. Г.В.Плеханова, 2007, Москва;
59. “Экономическая теория”, XXI века, МГУ им. М.В.Ломоносова, 2005, Москва;
60. “Экономическая теория”, ИНФРА-М, “Российская экономическая Академия им. Г.В.Плеханова, 2007, Москва;
61. Николаев И. и др., “Второе дыхание”, журнал “Общество и экономика”, 2007, №11-12;
62. “Наиболее значительные черты китайской модели развития”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2009, №9, Москва;
63. “Китай: универсальная модель модернизации”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2009, №7, Москва;
64. Нигматулин Р., “Базисные экономические балансы и макроэкономические реформы”, журнал «Общество и экономика», 2007, №11-12, Москва;
65. Оболенский В., “Социально-экономические модели, технологическое лидерство и “Форк^ла роста”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2012, №10, Москва;
66. Журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2009, №12, Москва;
67. Журнал “Вопросы экономики”, 2002, №5, Москва;
68. Журнал “Вопросы экономики”, 2012, №12, Москва;
69. Журнал “Общество и Экономика”, 2013, №5, Москва;
70. Журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2009, №7, Москва;
71. Журнал “Вопросы экономики”, 2006, №2, Москва;
72. Журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2002, №6, Москва;
73. Журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2013, №13, Москва;
73. Олег Цывинский, “Частное дело китайцев”, журнал “Форбс”, 2011, ноябрь, Москва;
74. Журнал “Вопросы экономики”, 2013, №12, Москва;
75. Журнал “Вопросы экономики”, 2009, №8, Москва;

76. Журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2009, №2, Москва;
77. Журнал “Вопросы экономики”, 2005, Л'29, Москва;
78. Журнал “Вопросы экономики”, 2006, №9, Москва;
79. Журнал «Общество и экономика», “Наука”, 2006, №9, Москва;
80. Журнал «Общество и экономика», “Наука”, 2007, №11-12, Москва;
81. Журнал “Вопросы экономики”, 2004, №2, Москва;
82. Журнал «Общество и экономика», 2011, №3, Москва;
83. Журнал «Общество и экономика», 2008, №8, Москва;
84. Статистический справочник Всемирного Банка, “Страны и регионы, 2008”, “Весь Мир”, 2009, Москва;
85. Статистический ежегодник “Содружество независимых государств в 2010 г.”, 2011, Москва;
86. Мартынов А., “Модернизация как трансформация”, журнал «Общество и экономика», 2010, №6, Москва;
87. Клинов В., “Долгосрочное прогнозирование и стратегия развития”, журнал “Вопросы экономики”, 2012, №5, Москва;
88. Кудров В.М., “Международные экономические сопоставления и проблемы инновационного развития”, Юстицинформ, 2011, 616 с., Москва;
89. Кузнецов, “Средний класс: западные концепции”. Журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2009, №2, Москва;
90. “Мировая экономика”, учебник, 2002, Москва;
91. Кулнева П., “Либерализация инвестиционного режима в Китае: новый этап”, журнал “Мировая экономика и международные отношения”, 2009, №12, Москва;
92. Новиков Д. и др., “Концептуальные вопросы планирования”. Журнал «Общество и экономика», 2007, X»! 1-12;
93. “Метод государственного регулирования экономики”, МГУ им. Ломоносова, 2009, Москва;
94. Гринберг Р., “Становление ответственной рыночной Экономики и проблема экономического планирования”, журнал «Общество и экономика», “Наука”, 2007, X2İ M2, Москва;
95. Силвесдров С., “Экономическая политика развития и индикативное планирование”, журнал «Общество и экономика», “Наука”, 2007, X9İ1-12, Москва;
96. “Государство и инвестиции: актуальные проблемы макроэкономической политики”. Институт экономики РАН, 1998, Москва;
97. Журнал “Апа Экономист”, 07.2010, Xç06-06, Баку;
98. “Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması problemləri”, АМЕА İqtisadiyyat İnstitutu, 2010, 184 с., Bakı;

Nəşriyyatın direktoru *Hafiz Abiyev*

Kompüter tərtibçisi *Rəvanə İlmanqızı*

Formatı: 70x100 $\frac{1}{16}$. Həcmi: 29,25 ç.v. Tirajı: 300 nüsxə.
Sifariş № 70 . Qiyməti müqavilə əsasında.

*"Elm" nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.
(İstiqlaliyyət, 28)*